109. 593

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA DVADESET DRUGA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA TREĆA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Branislav JOKSOVIĆ, Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Tone MARINČEK, Kiril MIHAJLOVSKI, Branko PEROVIĆ, Branko TACOVIĆ, Miloš ZEKIĆ, Milisav PEROVIĆ — odgovorni urednik

SUTJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ, Đuro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOČ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ, Milijan NEORIČIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPOVIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUČKOVIĆ

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
Beograd
Inv. Br.: 109.593
Sign.:

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA TREĆA

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
BEOGRAD

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD 1959

GLAVNI UREDNIK
Milinko ĐUROVIĆ

UREDNICI
Milisav PEROVIĆ *i Radomir* PETKOVIĆ

Naslovna strana i inicijali
BRANKO ŠOTRA

Vinjete
PIVO KARAMATIJEVIĆ

Tu, na Sutjesci, vodila se nekoliko dana najkrvavija bitka naše Narodnooslobodilačke borbe. Tu su poginule hiljade naših heroja, među kojima i slavni komandant Treće udarne divizije Savo Kovačević, ali je čelična pesnica naših proleterskih i udarnih divizija razbila i posljednji neprijateljski obruč na komunikaciji Kalinovik — Foča. Plan neprijatelja da uništi našu strategijsku grupu opet se razbio na grudima naših proleterskih i udarnih divizija i brigada.

(Iz referata druga Tita održanog na proslavi desetogodišnjice JNA 21 XII 1951)

Kako će se današnje i buduće generacije najbolje odužiti onima koji danas leže u grobu na Tjentištu i brdima u okolini? One se mogu odužiti samo time što će uvijek misliti na njih i cijeniti žrtve koje su date da bi sadašnja i buduća pokoljenja bila sretnija, što će cijeniti i čuvati velike tekovine naše narodne Revolucije, što će gajiti one ideale za koje su pale stotine hiljada boraca Narodnooslobodilačke borbe, što će produžiti upornu borbu za ostvarenje socijalizma, što će čuvati i gajiti najveću tekovinu te naše borbe — bratstvo i jedinstvo naših naroda.

(Iz Titove uvodne reči za »Sutjesku I«)

Branko Šotra: KOLONA (drvorez)

I

SUTJESKA 13 JUNA 1943

Pisati o borbama koje su se odvijale u toku Pete neprijateljske ofanzive odgovorna je dužnost svih učesnika. Kada se čovek stavi pred takav zadatak, iz dana prebogatih događajima iskrsavaju stotine pitanja koja traže odgovor. Na Sutjesci se bila bitka za Jugoslaviju, a širom Jugoslavije borci Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda borili su se za našu pobedu na Sutjesci.

Četvrta ofanziva je završena. Nalazimo se u Sandžaku, priželjkujući da produžimo u pravcu Srbije. Kao i dotada, posle ofanziva, na novooslobođenoj teritoriji, pristupanjem novih boraca, uvećavaju se proređene jedinice. »... Nurija [Pozderac, potpretsednik izvršnog odbora AVNOJ-a] i ja, pored ostalog, pomažemo i u mobilizaciji ljudstva i odziv je dobar, samo treba pušaka za novomobilisane.«[1] Napisali smo i umnožili jedan »letak« upućen narodu u Sandžaku — pozivajući ga da svi ljudi, bez obzira na versku i političku pripadnost, pristupe Narodnooslobodilačkoj borbi. Dok smo pripremali materijal i tekst za »letak« — pismo, predložio sam drugu Nuriji Pozdercu da, radi muslimanskog stanovništva u ovom kraju Jugoslavije, napišemo nešto i o Turskoj, naprimer, da nije u ratnom savezu sa Hitlerom i Musolinijem, da je neutralna država i slično. A sve to radi toga što će na letku biti i njegov, Nurijin, potpis kao poznatog političkog čoveka Muslimanske zajednice. Kada sam završio svoj predlog i kratko obrazloženje,

---

[1] Iz pismenog izveštaja poslatog Vrhovnom štabu NOV i POJ 18 maja 1943 g. iz Sandžaka — Maoča koji je poslao Vlada Zečević — a čiji se original sada nalazi u arhivu Vojnog istoriskog instituta JNA.

drug Nurija me je začuđeno pogledao i rekao: »Pa, druže Vlado, kakve ja veze imam sa Turskom i Turcima? Ja sam celog života bio u svom političkom radu Jugosloven«. Tako smo taj deo teksta iz letka izbacili. Svima nama, pa i meni, taj politički rad u Sandžaku maja 1943 godine, bio je vrlo prijatan i drag, jer nas je narod primio i rado slušao kao svoje najbliže prijatelje i srodnike — i pristupao Narodnooslobodilačkom pokretu pošteno i odano. A to je za Narodnooslobodilačku borbu značilo mnogo u tim otsudnim istoriskim danima. Tako je, posle jednog zbora, održanog u Maoču u Sandžaku, pristupilo oko 160 novih boraca, uglavnom omladinaca i omladinki. A takvi zborovi su održavani svakodnevno.

Vidici za kretanje u pravcu Srbije polako se zatvaraju. Izveštaji koje primamo iz tog pravca sve više se poklapaju i govore o tome da neprijatelji: Nemci, Italijani, ustaše, četnici i Bugari, spremaju novu ofanzivu protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda. »Neprijatelj gomila snage oko nas i njegove namere možemo da nazremo... a usput će i nas napasti da nas ne samo odbaci sa komunikacija, već da nas po mogućstvu razbije i delom uništi. To su njihovi planovi, a mi znamo da su se uvek prevarili, pa će to biti i ovoga puta.«[2] Umesto u pravcu Srbije, krenuli smo natrag preko Kosanice, Đurđevića i Lever-Tare u pravcu Durmitora.

Narod iz Sandžaka nije želeo da sačeka ponovo neprijateljsku okupaciju i zato se kolona boraca stalno povećavala kolonama neboračkog stanovništva koje je, noseći hranu i najnužnije stvari na leđima, poteralo i svoju stoku. »U vezi depeše da se hrana i stoka prebacuju na levu obalu Tare, ja sam se dogovorio sa drugovima iz NOO [Narodnooslobodilačkih odbora], Vojom Lekovićem i drugim odgovornim drugovima da se sviju nas rad za sada svede da to sprovedemo kako treba i da to izvršimo. Pozvao sam i M. Peruničića da dođe u Maoče noćas (gde smo Nurija i ja stigli jutros) da se dogovorimo i odmah pristupimo radu. Ne čekajući njega mi radimo.

Odgovori nam *hitno:* Pošto okupatori uništavaju narodnu imovinu, kupe i sposobnije ljude i negde gone, hoćemo li i narod u slučaju našeg povlačenja iz Sandžaka povesti sa sobom, a naročito muškarce, bez obzira što nisu sposobni za borce? Mi ćemo prema vojnoj situaciji, postupno narod upućivati u pravo stanje, a naročito kakva mu opasnost preti od okupatora.«[3]

*

U drugoj polovini maja 1943 počela je Peta neprijateljska ofanziva na glavninu snaga Narodnooslobodilačke vojske i par-

---

[2] Isto.
[3] Isto.

tizanskih odreda Jugoslavije koja se nalazila pod neposrednom komandom vrhovnog komandanta druga Tita.

Što više odmičemo od Sandžaka i prelazimo u Crnu Goru, to je snabdevanje hranom i vodom sve teže. Počinje opet gladovanje. Izbili smo ispod Durmitora i u selu Motički Gaj zadržali se desetak dana. To je selo pod Durmitorom. Jedno jutro su nas avionska brujanja iznad nas isterala iz kuća i naterala da u obližnjoj bukovoj šumi potražimo zaklon. Išli smo »ubrzanim« korakom sa Vladimirom Nazorom i »birali« dobre bukve sa debelim stablima — uz koja se može i leći, i stojati, a po potrebi i zakloniti od čeličnih parčadi avionskih bombi i mitraljeskih avionskih metaka — velikih kao kažiprst. Da bi nervoza i nevolja bila veća i napetija — nemamo duvana. Delimo poslednju cigaretu na dva ravna polovčeta. Govorim drugu i imenjaku Vladimiru Nazoru kako da postupi kada padaju granate, a kako kada mitraljiraju. »E, e, gospe ti, Agamemnon« — tako me iz milošte oslovljavao — »ti misliš da je meni tako lako i jednostavno čas leći i zalijepiti se za zemlju, a čas prije ustati i priljubiti se uz ovo bukovo stablo — kao da je to neka cura. To je, moj imenjače, isuviše mnogo što ti tražiš od mene. Nego da se nas dvojica dogovorimo: ja ću za čas leći na zemlju i neću se micati sve dok ne prođe bombardiranje. Samo, prije toga, daj, zapali tvoje polovče da ga zajedno u »miru« popušimo, a poslije kada prođe opasnost — puš'ćemo moje polovče. Riječ ti dajem da me ni Musolini ni Hitler neće natjerati da prekršim partizansku riječ — biću miran i spokojan i neću od uzbuđenja popušiti samo ovo pola cigarete«. Teški i laki bombarderi italijanski i nemački »Kaproni« i »Štuke« počinju da istovaraju svoj ubistveni teret na Žabljak i okolna naselja Durmitora.

Posmatramo oko sebe kako su se smestili ostali drugovi. I najedanput vidimo da se u našoj blizini pored jedne bukve mladi naš hodža klanja — moli se bogu. Tek od pre nekoliko meseci došao je u partizane i ovo mu je »najgušća« situacija — pa se setio, valjda, Alaha. Obratim se Nazoru rečima: »Imenjače, vidiš li šta onaj radi, sunce mu jarko! Sad samo treba ti, kao katolik, da zatražiš pomoć od boga i pape, a ja od pravoslavnih svetaca pa da napravimo — opšte bratsko molepstvije...« Nazor ga pažljivo gleda i smeškajući se kaže: »Vidi ga, vidi, kako se toplo moli, mora da ga je strah. Što se mene tiče, Agamemnon, ja u te trice i kučine nisam nikad polagao nadu — a čini mi se da i tebi taj križ više služi za ukras i ove naše potrebe — nego kao znak vjere i boga«.

Još smo bili u reči — a oko nas počeše da se valjaju iz korena iščupana i raskomadana bukova stabla. Pretrčavajući od zaklona do zaklona, uputio sam se mladom hodži koji se sve

svesrdnije molio previjajući se u struku — klanjajući i isturajući zadnji deo tela uvis. Pažljivo i mirno uhvatih ga rukom za rame — a on me unezvereno pogleda, valjda što mu smetam u molitvi — i smešeći se rekoh mu: »Druže moj i kolega, ostavi to za bolja vremena jer, tako moleći se, isturaš često na pogodak olova ili glavu ili zadnji deo tela, a tvoja glava i zadnjica ipak su povezani i gdegod te zakači ubistveno parče olova ili gvožđa, biće zlo i po tebe i po nas«. I onda sam mu praktično pokazao tehniku sklanjanja od bombardovanja i mitraljiranja iz aviona, jer su nas satima neprekidno tukli.

Nazor je održao reč — nije se micao sa »utvrđenog skloništa« i nije sam popušio svoje polovče, već smo posle bombardovanja zajednički uživali što smo još živi.

Izveštaji o kretanju neprijateljskih snaga u pravcu ove oslobođene teritorije govore o potpunom opkoljavanju jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda.

Prebacili smo se preko Durmitora. Iako u maju mesecu, na Velikom i Malom Štulcu na Durmitoru, gazili smo sneg. Eh, što je te noći, tmurne i klizave, sočno psovao stari Dorćolac — čika Janko[4] padajući često u snežno blato. Uz to se čika Janko stalno čudio otkuda toliko blato na ovom vrhu sa kamenjem — izraslim iz zemlje »samcima« kao krompir. Niti možeš da jašiš na konju, jer se može spotaći o kamen i, padajući, prignječiti i polomiti jahača, niti ići peške i voditi konja, jer se stalno spotičemo, padamo u blato i lupamo se o kamenje. Batrgamo nogama po stenju i mokrom snežnom blatu. Što čiča Janko više psuje sve sa glagolima, počinjem sve glasnije da se smejem. »Što se smeješ, oca ti popovskog« pita čiča Janko pola u šali pola ljutito. Nisam stigao ni da mu odgovorim, a već sam se poleđuške našao u snežnom blatu. Ustajući, otresoh blato i vodu takođe psujući sve što mi je palo na pamet. Sad čika Janko preuzima komandu smeha, a kolona prihvata — jer se i ostali često nađu u blatu — i, umesto roptanja, teškoće ovog noćnog marša pretvaraju se u šaljivi ratni doživljaj. Opet započinjem razgovor sa čiča Jankom i govorim: »Znaš li šta mi je sad palo na pamet — i šta izaziva moj smeh? Otkako smo krenuli sa Žabljaka — tvoj se konj zaleće stalno u svaki zeleni žbun i jede i glođe sve što se zeleni pred njim, a tebe iznosi na vidik izgrebana — pa ipak je mršav i vitak kao zmija. Stalno se pitam, pošto ne mogu da uhvatim ko više posrće i pada, ti ili on, čime li si ga, bogo mili, hranio u »mirne« dane? I spontano mi je došlo na um da si ti, tvome paripu, svako jutro, umesto hrane konjske, davao da čita jutarnje vesti.« Još nisam bio ljudski ni završio reči, a čiča Janko poče naglas da se smeje

---

[4] Dorćol je deo Beograda gde je rođen i detinjstvo proveo drug Moša Pijade.

i mi svi oko njega, tako da se i stari, snežni i namrgođeni Durmitor začudi neobuzdanom smehu gladnih, umornih i do kože prokislih boraca.

Spustili smo se na Pivu, na Pivsku Planinu, u selo Kneževići. Jedne noći pokradeni su nam svi jahaći i tovarni konji. I tako sada kad su nam najpotrebniji da starije i bolesne drugove iz AVNOJ-a sa što manje teškoća prebacimo iz mesta u mesto, dovedeni smo u vrlo tešku situaciju. Hodao sam i tražio ukradene konje, a naišao sam na prve znake dezerterstva. Peo sam se uz okomito i kamenito brdo — padinu Durmitora. Umoran i znojav seo sam na jedan kamen skinuvši titovku s glave da se malo rashladim. Sedeći i pušeći posmatrao sam okolinu. U tom iza jedne okuke izbiše ispred mene dvojica iz jedinica pozadinske komande — seoskih straža. Istovremeno su obadvojica, čini mi se, uvežbanim pokretom ruke okrenuli svoje crnogorske okrugle kape — i crvena petokraka sa lica i čela našla se za čas na potiljku. Svakako iznenadio sam ih svojim prisustvom i to još sa bradom na licu. Sigurno su pomislili da sam četnik, otuda su i zaklonili sa vidika partizanske znakove. Smejući se rekao sam im: »Šta je, drugovi, već se spremate na bežanje i odricanje od nas. Pa vas ste dvojica, a ja jedan — naoružani ste puškom kao i ja — i na prvom susretu vi ste spremni da nas izdate«. Govoreći to pokazao sam im svoju titovku sa crvenom petokrakom. Postiđeni okrenuli su svoje kape kako treba da stoje. Istovremeno mi je bilo jasno da naše konje nisu poterali borci naših jedinica koje su prolazile, već ovdašnji seljaci. Tako smo i prekinuli dalje traganje za ukradenim konjima. Kao i dosada u toku celog rata — čim seljaci osete da napuštamo njihova sela, kod nekih od njih počinje da se hladi »ljubav« i raspoloženje prema nama, a ovde-onde pretvara se i u otvoreno neprijateljstvo.

Pored nas je ubrzanim maršem prolazila Prva dalmatinska brigada. Rekli smo drugovima iz štaba brigade kakva nam se nesreća desila i oni su nam odmah dali potreban broj jahaćih i tovarnih konja. Tako smo spokojnije čekali naređenje za pokret.

Odluka štaba Prve dalmatinske brigade da nam odmah izađe u susret i dade zatraženi broj konja — i ako su i sami bili u vrlo oskudnom stanju — jeste na političkoj visini i liniji opšte shvaćenoj o velikom značaju i ulozi AVNOJ-a.[5]

---

[5] Potrebno je ovde još jedanput, istorije radi, istaći da su Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije — AVNOJ — i njegov Izvršni odbor bili parlament i vlada nove Jugoslavije, sa ogromnim političkim i vojnim značajem, kako unutar Jugoslavije, tako i u međunarodnim razmerama. To je bila vrhovna narodna vlast svih

Drug Tito i Vrhovni štab nalaze se u selu Mratinju. Vrhovni štab je doneo odluku da krene sa Prvom i Drugom divizijom preko Pive u pravcu Vučeva i Maglića, Sutjeske, Zelengore i dalje. Treća i Sedma divizija, kao i svi ranjenici, bolesnici i tifusari ostaće na uskom pivskom platou između Sušice, Durmitora i reka Pive i Tare. Sa ovim jedinicama odlučeno je da ostane Pretsedništvo AVNOJ-a i Izvršni odbor sa drugim članovima. Naša prvobitna ocena da će ovaj prostor slobodne teritorije biti najsigurniji, s obzirom da je prva grupa [Prva i Druga proleterska divizija] krenula na proboj, bila je u tom trenutku pravilna. Međutim, neprijateljske snage koje su nadirale iz Srbije i Sandžaka, potiskujući glavninu naših jedinica prema istočnoj Bosni, sve su više počele da ugrožavaju ovaj prostor između reka Tare i Pive. Istovremeno su iz Hercegovine nadirale nove italijanske snage, zatvarajući nam i taj pravac. Uz to nam je neprijateljska avijacija svakodnevno nanosila velike gubitke u ljudstvu i ometala kretanje.

Na savetovanju sa štabovima Treće i Sedme divizije bilo je reči da i ove jedinice sa ranjenicima i bolesnicima treba da napuste ovaj prostor. Neki drugovi su izričito zahtevali da se radiovezom obaveste drug Tito i Vrhovni štab o stanju na

---

naroda Jugoslavije, iznikla iz Narodnooslobodilačke borbe i revolucije naroda Jugoslavije. Borbena i revolucionarna vlast, iako ratnog i privremenog kraktera, imala je pravo i dužnost da punopravno pretstavlja narode Jugoslavije. AVNOJ je i stvoren po zamisli i odluci kako samog vrhovnog komandanta druga Tita, Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, tako i naroda Jugoslavije. I kao najviše političko telo imalo je i punu političku, moralnu i vojnu potvrdu i podršku svih najodgovornijih rukovodilaca nove Jugoslavije. No, istine radi, treba reći da je bilo i takvih shvatanja, iako u znatno manjem obimu i značaju, da je AVNOJ — skup staraca i rodoljuba i da u ofanzivi kada je najteže, smeta borbenim jedinicama, jer moraju da se brinu i obezbeđuju i AVNOJ — pored drugih ratnih briga i teškoća i pretstojećih teških bitki sa neprijateljskim snagama. Ovakvima nije bilo potpuno nepoznato da su sadanji članovi AVNOJ-a i Izvršnog odbora, privremenog parlamenta i vlade, do Prvog zasedanja AVNOJ-a bili takođe borci u sastavu borbenih jedinica — neki i kao visoki vojni i politički rukovodioci krupnih i najkrupnijih jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Nije im bilo nepoznato da su članovi AVNOJ-a izloženi pogibiji kao i borci boračkih jedinica, i da je od članova AVNOJ-a priličan broj izginuo u toku Pete ofanzive. Samo u bici na Sutjesci trojica članova Izvršnog odbora AVNOJ-a dali su svoje živote i to: Nurija Pozderac, potpretsednik AVNOJ-a, i članovi Izvršnog odbora Veselin Masleša i dr Sima Milošević. Znači, članovi AVNOJ-a nisu samo bili članovi privremenog parlamenta i privremene vlade, već i borci sa oružjem u ruci u prvim boračkim redovima. I za našu i za svetsku istoriju nesvakidašnji događaj — ti su članovi našeg novog parlamenta i nove revolucionarne vlade — često bili noću na stražarskim mestima i bližem patroliranju oko svog noćnog bivakovanja — da bi se sami obezbedili od iznenadnog neprijateljskog napada.

ovom delu bojišta i predlogu da se krene u pravcu kretanja Vrhovnog štaba. Ovde treba, ne ulazeći u detaljne ocene, reći da je Milovan Đilas imao najodgovorniju političku i vojnu dužnost za celu grupu divizija, ranjenika i bolesnika koji su se zadržali na Pivi. Imajući tu dužnost i ovlašćenje Vrhovnog štaba, preuzeo je i političku i vojnu vlast u svoje ruke, donoseći smušene odluke i svakičas ih menjajući više na svoju ruku — sa svim posledicama. Čas je preduzimao mere da jedinice sa ranjenicima i bolesnicima krenu u proboj prema Hercegovini, čas u proboj preko reke Tare u pravcu Sandžaka i ništa ne sprovodeći u delo, a dani su prolazili — istoriski otsudni i značajni za sve koji su se našli tada na Pivi. Sve ovo poznato je još od 1943 godine. Istovremeno u tome vojnopolitičkom sastavu bilo je odgovornih drugova koji su na vreme uvideli da je jedino mogućan pravac kretanja ovih jedinica bio — za Prvom grupom, za Vrhovnim štabom. Međutim, Milovan Đilas je to uporno odbijao držeći se prvobitnog plana, tj. da ne kreće za prvim kolonama iako je svima bilo jasno da se situacija znatno promenila i pogoršala i da odluku za pokret treba doneti bez odlaganja. Tvrdoglavo braneći svoje gledište, ipak je pod pritiskom nekih drugova počeo da sagledava svu ozbiljnost situacije i zato je poslao telegram Vrhovnom štabu i drugu Titu, obavestio ga o stanju na Pivi i predložio polovično rešenje: da za prvom kolonom krene Sedma banijska divizija (Hrvatska). Tako je i došlo do naređenja Vrhovnog komandanta da Sedma divizija odmah krene i stigne začelje Prve i Druge divizije i da mu se pripoji. Istovremeno je Vrhovni štab dao nalog da sa Sedmom banijskom divizijom krenu iz AVNOJ-a Vladimir Nazor, Ivan Ribar i još neki drugovi. Tako se naša kolona smanjila, a sa njom i briga da sačuvamo od pogibije ove naše stare i drage drugove. Neizvesno i nesigurno bilo je i poći sa Sedmom divizijom i ostati sa Trećom. Pošto je Sedma divizija otišla, pokušali smo proboj preko Tare, opet u pravcu Sandžaka. Pokušaj nije uspeo jer smo naišli na nove neprijateljske snage i videli da je taj pravac potpuno zatvoren.

Dok živim ostaće mi u sećanju davljenje u reci Tari divnog druga, Gojka Ujdurovića, zamenika komandanta Trećeg bataljona Prve dalmatinske brigade. Tražen je dobrovoljac koji će moći da prepliva Taru i na desnoj obali reke ispita mogućnost uspostavljanja prelaza preko Tare pomoću oborenih stabala. Javio se poznati plivač Gojko Ujdurović. Iscrpen borbama, usiljenim marševima i glađu, a ne poznavajući brzinu plahovite Tare, zaplivao je svom snagom i žarom svoje mladosti već prekaljenog borca Revolucije. Borba između njega i Tare bila je neravnopravna. Tara na tom mestu teče kroz okomiti tesnac tako da se plivač, kad je izbio na desnu obalu, nije

imao za šta uhvatiti rukama jer je kamen gladak i ljigav. I tako je svaki njegov pokušaj da se uhvati i zadrži bio samo nov udar tela o obalne stene. Voda ga sve nemoćnijeg zahvata i nosi. Gledamo kako nam se ovaj hrabri borac davi, a nemožemo da mu pomognemo.

Posle ovog neuspelog pokušaja za prelazak u Sandžak, štab divizije poslao je predlog Vrhovnom komandantu da i Treća divizija krene sa ranjenicima u pravcu Sutjeske, što je Vrhovni komandant prihvatio. Krenuli smo u pravcu reke Pive, dok se za nama na vrhu Durmitora vijorila bugarska zastava. Gledamo je. Juna 1943 godine. Crvena armija i sovjetski narodi su dobili Staljingradsku bitku i nastavljaju da uništavaju i gone hitlerovske horde sa sovjetske zemlje. Makedonski narod u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije bori se za uništenje hitlerovskih zavojevača i saveznika, za svoju slobodu. Odjek ovih slavnih bitki dopire i do Bugarske. Ali bez odjeka.

Pivu smo prešli preko visećeg mosta po danu i pod paljbom neprijateljske artiljerije i avijacije, koja je neprekidno tukla kolone i s jedne i s druge strane reke kao i sam viseći most, nanoseći nam velike ljudske žrtve. Krećemo uz Vučevo bez vode, bez hrane, opet pod ubistvenom artiljeriskom i avionskom vatrom. Put nam obeležavaju poginuli borci. U pokretu smo preko 20 časova. Bez hrane, bez vode. Zastoji i odmori su kratki. Sunce prži. Goran Kovačić je uz mene. U toku jednog kratkog predaha, posle napornog pešačenja uzbrdo, na izmaku snage, glasno maštamo o kapi vode. Nema je. »Sedmoro je oštenila žutih«, poče Goran, i uz Jesenjinove stihove zaboravismo žeđ. Lice mu je nasmejano, veselo. Pri svakom našem susretu, Goran sa ponosom naglašava koliko je srećan što je borac Revolucije.

Jedanaestog juna posle podne na Vučevu od avionske bombe ranjen je Nurija Pozderac. Šesnaest boraca, svi članovi Komunističke partije, nose ga menjajući se. Nurija umire polako, grdeći Čerčila što ne otvara drugi front i preteći Hitleru da će rat izgubiti iako on, Nurija, neće dočekati dan pobede.

Štab divizije izdao je naredbu 12 juna 1943 da Prva dalmatinska brigada krene niz Volujak u korito reke Sutjeske na čijoj se levoj obali golim okom primećuju nemačke snage. Prva dalmatinska krenula je jurišem preko Sutjeske, razbila nemačke jedinice na svom pravcu i izgubila se sa vidika. Veče pada, a kurir iz Prve dalmatinske ne dolazi da javi o rezultatima borbe. Neizvesnost, nestrpljenje. U tom iščekivanju — naredba za pokret ostalih jedinica u pravcu Sutjeske za Prvom dalmatinskom.

Silazeći niz Volujak — na reku Sutjesku, dao sam svog jahaćeg konja na poslugu jednom ranjeniku bez jedne noge.

Više ga nisam video ni u toku bitke, ni posle nje. Sa njim je nestao i moj lični dnevnik koji se nalazio u bisagama. U dnevniku su bile zapisane sve bitke i važniji politički i vojnički događaji kroz koje smo prošli mi iz Valjevskog partizanskog odreda u zapadnoj Srbiji u 1941 godini do 6 marta 1942. A isto tako i svi događaji od 6 marta 1942 do 13 juna 1943. Koliko sam puta zažalio što od svojih ličnih stvari ne uzeh iz bisaga makar dnevnik.

Iako u sunčevom smiraju, naš pravac tuku neprijateljska avijacija i artiljerija i opet nam nanose gubitke. Na reku Sutjesku smo stigli, a noć je već uveliko bila pala.

Prelazimo reku po noći. Njenu dubinu i brzinu saznajemo tek kad smo u nju već zagazili. Borimo se da izbijemo živi na drugu obalu, slušajući sa užasom davljenike koji traže pomoć, nemoćni da im je pružimo.

Po prelasku reke malo se odmaramo. Ne znamo kolike su neprijateljske snage pred nama. Od Prve dalmatinske ni traga ni glasa. Zora nas zatiče na padinama Ozrena — Krekova. I opet odmor, uz cigaru. Vesa Masleša, pušeći lulu, šaleći se pita: »Koji pravac da uzmemo ako zagusti ispred nas?« — »Levom obalom Sutjeske do Drine, pa niz Drinu do Srbije. Gde god se prebacimo na desnu obalu, u Srbiju, dobro smo došli« — Odgovorio sam mu, smejući se. Vratili smo se docnije u Srbiju, u Beograd, koji je Vesa toliko voleo... Bez njega... Sutjeska ga je odnela. Kolona je krenula napred, a odmah zatim po čelu kolone osu puščana, mitraljeska i bacačka paljba. U toj vatri čuo se gromovit glas komandanta Treće divizije Save Kovačevića: »Prateća četa, juriš, napred, za mnom!« Na 20 metara od tog mesta — ležao je izrešetan mitraljeskim rafalima Sava Kovačević. Bitka je nastavljena svom žestinom. Borci nisu ni znali da je poginuo komandant Sava. Na istom tom mestu ranjen je lakše i dr Sima Milošević, a mrtvih je bilo sve više i više među borcima Treće divizije. Borci pojedinih četa i bataljona ove divizije, odnosno sada samo Pete crnogorske brigade, pošto su se delovi Desete hercegovačke (Treći mostarski bataljon) nalazili na desnom, a Treće sandžačke brigade na levom krilu našeg napadnog fronta, tukli su se ne otstupajući, s povikom: »Napred, kumunisti«. Svako neprijateljsko zrno pogađalo je zaista člana Komunističke partije. Ova neujednačena i neravna bitka trajala je od sunčevog rađanja do negde oko tri sata posle podne. Bezbroj puta jurišali smo u talasima. Borci su padali i ginuli, a preostali živi opet su se niz kosu vraćali na polazna mesta. Neprijateljska ubistvena vatra, snažna i gusta, zaustavljala nas je ispred samih rovova i bunkera. I opet smo započinjali juriše, i tako skoro

CENTRALNA BIBLIOTEKA JNA
Beograd
Inv. Br.: 109.533
Sign.:

ceo dan, bez uspeha. Zajedno sa nama jurišao je i jedan starac — na konju. Opomenuli smo ga da ne jaše, da ne bi bio na nišanu neprijateljima. »A što ću se ja star čuvati kada mladi ginu« odgovorio je. Bio je to otac Pere Četkovića, komandanta Treće divizije, koji je pre kratkog vremena poginuo. Traži smrt, a ona ga obilazi. Žetva je bogata za čelična zrna. Borci, ne misleći na žrtve, jurišaju da bi i ovu bitku pretvorili u pobedu.

Dragiša Ivanović, politički komesar Pete udarne brigade, ja i još neki drugovi dogovorili smo se da se sa ovog sektora polako povlačimo ka levom krilu gde je trebalo da se nalazi Treća sandžačka brigada da bismo zajedno izvršili proboj. Tako se sada ponovo krenulo uzbrdo ali pod znatno povoljnijim uslovima, jer je već neprijateljska paljba na ovom prostoru bila slabija, tako da se kretanje moglo nastaviti nesmetano i bez žrtava. Ispod samog brega na proplanku u izrasloj bujadi bilo je oko hiljadu ranjenika i bolesnika koji su ležali i čekali ishod bitke. Skupili smo ih i kazali da treba da krenu za nama. Treću sandžačku nismo uspeli da nađemo. Formirali smo udarnu bombašku grupu, od oko tridesetak boraca, i na juriš, bombama, razbili i uništili neprijateljske snage koje su još bile ostale na tom sektoru. Izvršen je proboj i kolona je počela da prolazi ovim pravcem i da se spušta niz padinu planinsku u korito reke Hrčavke.[6]

Kada smo sišli na reku Hrčavku priđe mi jedan stariji borac i reče: »Mi se nismo probili! Ovo je reka Sutjeska«. Pogledao sam ga i ljutito rekao: »Ne govori!« Pokušao mi je malo uplašeno da dokazuje kako on sigurno zna da je ovo Sutjeska, jer je na tom prostoru boravila ranije Peta crnogorska — a da on poznaje dobro ovaj kraj. Viknuo sam: »Prekini da govoriš i znaj da ovo nije reka Sutjeska«! I on je promucao »Nije, druže«. Tolike žrtve i radost što smo se ipak probili i razbili neprijateljski obruč, a sada njegova priča da smo opet na Sutjesci, tj. da se nismo probili. A ustvari oko ovog jajastog brega ova rečica Hrčavka, pritoka Sutjeske, može na prvi pogled da izgleda kao da je Sutjeska.

---

[6] Usput su nas sustizali borci koji su bili na mestu proboja. Od njih smo saznali da su se dr Sima Milošević i Goran Kovačić zadržali u okolini Izgora i Tjentišta. Docnije je stigla vest da su ih četnici uhvatili i obojicu zaklali. I tako se desilo da dr Simu Miloševića ubiju četnici, Srbi, iz ove okoline čije je porodice lečio prošle godine kada se sa jedinicama NOV nalazio na ovom terenu i da Goran Kovačić, jedan od naših najvećih savremenih pesnika, pisac poznate velike poeme »Jama«, u kojoj je snažno i izvanredno potresno opisao ustaška zločinstva nad srpskim narodom, bude zaklan od Srba-četnika.

Mine iz neprijateljskih minobacača počele su da nas traže, ali je pošumljenost brda sprečavala neprijatelju da osmotri naš pravac kretanja, tako da smo prolazili bez ljudskih žrtava. Sumrak je padao. Pred zalazak sunca neprijateljski avioni bombardovali su kolonu Prve i Druge divizije. To nam je bio putokaz kojim pravcem treba da se krećemo.

U prvi mrak zaustavili smo kolonu i na brzinu formirali čete i bataljon, uključujući i ranjenike i bolesnike i određujući za komandire i komesare drugove koji su to ranije bili. Tako je novoformirana kolona u vojničkom poretku sišla u korito Hrčavke, gde je zatekla nekol'ko stotina ranjenika i tifusara koji su sedeli kraj vatre i grejali se i povela ih sobom.

Kolona je krenula uz Zelengoru. Putokazi su joj bili mrtvi borci. Negde oko ponoći naišla je kolona na jednu poveću vatru pored koje su sedeli članovi štaba i Politodela Prve dalmatinske brigade sa nekoliko kurira.

Tu smo se odmorili i, ojačani delovima Prve dalmatinske, krenuli preko Zelengore u pravcu Kalinov'ka. Naša se kolona stalno povećavala zaostalim ranjenicima i borcima. Zora nas je zatekla na poljani ispred Kalinovika koji su držale neprijateljske jedin'ce, dok su iznad nas kruž'li neprijateljski avioni — izviđači. Išli smo u borbenom poretku. Namerno smo stvarali utisak kod Talijana da ćemo ih napasti. a onda smo se naglo okrenuli udesno niz kanjon reke Bistrice, spustili se i prešli reku bez borbe i žrtava. Čim smo prešli reku zastali smo u jednoj šumi i pozvali na sastanak članove Komunističke part'je iz svih jedinica. Na sastanku je odlučeno da se izaberu tri druga koji će rukovoditi i vojnički i politički pokretom kolone ovih boraca sakupljenih iz razn'h jedinica i bolesnika i ranjenika. Njihovom se naređenju moraju pokoravati svi — i borci i komandni kadar. Na tome sastanku bilo je prisutno nekoliko stot'na komunista, a tu su bili i rukovodioci i drugovi iz Štaba Prve dalmatinske brigade. U rukovodstvo su izabrani: Vlado Šćekić, Boža Lazarević i Vlada Zečević.

Kolona se kretala u pravcu Stambolčića da bi prešla na tom delu prugu Sarajevo — Višegrad. Pred samo veče kolona je na'šla na jedan blindirani neprijateljski voz koji je patrolirao tim delom pruge, sačekala je da isti prođe, a zatim je bez borbe prešla prugu i krenula uz Jahorinu. Desno od pravca našeg kretanja u neposrednoj blizini vodile se oštra borba između delova Druge proleterske divizije i neprijateljskih snaga koje su pokušavale da sa bočne strane napadnu naše jedinice.

Već iste večeri stigli smo Vrhovni štab. Javio sam se drugu Titu koji je b'o ranjen na Sutjesci. Podneo sam mu

kratak usmen izveštaj o prelasku naše kolone preko Sutjeske i o žrtvama koje smo imali.

Proboj je izvršen. Bitka na Sutjesci je bila dobivena. Bitka koja nam je odnela toliko divnih drugova i rešila ishod Pete neprijateljske ofanzive koja je ovenčala neprolaznom slavom, za sva vremena, borbu naroda Jugoslavije.

Vlada ZEČEVIĆ

OD CRNOG JEZERA DO SJETLINE

Teško je, gotovo nemoguće, izraziti osjećanje radosti i oduševljenja sa kojim su pozadinci[1] dočekali izbijanje jedinica Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u sjeverne djelove Crne Gore u proljeće 1943 godine. Takvo osjećanje mogao je doživjeti samo onaj koji je preživio sve one strahote, tegobe i zločine koje su italijanski okupator i četnici sprovodili protiv partizanskih porodica i njihovih simpatizera i danonoćne hajke protiv malobrojnih snaga partiskih aktivista ostavljenih na terenu poslije povlačenja naših snaga iz Crne Gore polovinom 1942 godine. U toku čitave zime 1942/1943 rijetko je ko od pozadinaca spavao pod krovom. Protiv njih su svakodnevno vršene hajke i potere od strane okupatora i četnika. Hiljade ljudi odvođeno je u logore i zatvore; primjenjivana su nečuvena mučenja uhvaćenih. Razumljiva je onda posebna radost sa kojom su pozadinci i narod pratili približavanje naših snaga ka Crnoj Gori. Dolazak naših snaga je bio prosto izbavljenje svih nas koji smo se nalazili u pozadini i preživjeli zaista najteže dane, bez obzira na sve teškoće kojih je bilo i dalje sve do završetka rata. Samo osjećanje stvarne nemoći da se suprotstaviš zločinima koje su okupator i kvislinzi sprovodili u tim danima bilo je teže od svih nevolja: gladi, nespavanja, zime i svakodnevnih progona i hajki čitavih četa i bataljona protiv naših rasturenih grupica od po nekoliko partizana. U tim danima je preko polovine partiskih aktivista izginulo, ali i očuvalo tom borbom duh pri-

[1] Tako su nazivani u toku rata aktivisti i partizani koji su ostavljani ili slati na neoslobođenu teritoriju.

vrženosti crnogorskog naroda NOB-i, što se izrazilo masovnim stupanjem novih boraca u jedinice koje su izbile u proljeće 1943 na teritoriji Crne Gore, i oduševljenje sa kojim su naše jedinice dočekane od naroda. Mi aktivisti koji smo bili u pozadini posebno smo se radovali što smo tih dana upućeni na raspored u jedinice Glavne operativne grupe. Time je za nas prestalo ono najteže osjećanje nemoći, koju smo često preživljavali, da se silom oružja suprotstavimo zločinima okupatora i kvislinga, i ona stalna danonoćna nesigurnost opstanka. Stupanjem u jedinice osjetili smo snagu naše vojske i dah pobjede koju je ona svojom ubojnom moći ulivala svakom pojedincu bez obzira na raznovrsne teškoće i krize kroz koje su naše jedinice i dalje povremeno prolazile. Ali radosti uspjeha i pobjeda bivale su mnogo češće i u stalnom usponu i po broju i po značaju. Sve to je činilo da se izvjesne teškoće borbe i života, kakav je bio naš rat, lakše podnose. Takva osjećanja i vjera svakog u pobjedu bili su jedan od osnovnih faktora naše pobjede u pretstojećim borbama i okršajima, koji su nastupili sa početkom bitke na Sutjesci.

Po intenzitetu dejstva neprijateljske avijacije sve su se jasnije ocrtavali znaci priprema opsežne ofanzive protiv naših snaga koje su se u to vrijeme nalazile na teritoriji istočne Hercegovine, sjeverne Crne Gore i Sandžaka. Još polovinom maja avioni su znali po čitavih nekoliko minuta da progone i manje grupice, čak i pojedince. Jednog dana Mitar Vujović i ja, jašući na dva partizanska konjića cestom od Žabljaka ka Motičkom Gaju, primijetismo od Tare jednu »Rodu«. Ne pridajući tome nikakav značaj produžismo naprijed. Međutim, ona nas nadlete, načini krug oko nas i poče da mitraljira. Brzo poskakasmo sa konja i sklonismo se pod jednu usamljenu bukvu. »Roda« nastavi da kruži i mitraljira nekoliko minuta. Konji su se, uplašeni zujanjem motora, motali po livadi bježeći u suprotnu stranu od aviona koji je kružio. Najzad nas napusti i odlete u pravcu Nikšića, a nas dvojica pohvatasmo konje i produžismo ka Motičkom Gaju.

Već polovinom maja neprijatelj je otpočeo napade sa svih strana: od Bijelog Polja, od Nikšića i Gacka, od Kolašina, a još ranije od Foče. Na položajima su se vodile žestoke borbe u kojima su naše jedinice, ulažući ogromne napore, morale da odolijevaju višestruko brojnijim snagama neprijatelja, koji je nasrtao sa sve većom žestinom i njemu svojstvenom okrutnošću, ubijajući na najsvirepiji način nedužno stanovništvo, uništavajući i paleći čitava sela, vjerujući da je došao pogodan momenat da nas istrijebi.

Tih dana na Žabljaku pri Vrhovnom štabu čekalo je nas nekolicina na raspored.

Dok sam još čekao na raspored, jednog sunčanog proljećnjeg rosnog jutra svratio sam u kafanicu i našao se sa nekoliko drugova među kojima je bio i Vule Mićunović. Kafanica je bila puna partizana i naroda iz tog mjesta. Pili smo prgu,[2] jer druge kafe, razumije se, u to vrijeme nije ni bilo, i vodili uobičajene razgovore o borbama naših jedinica, svojim zadacima i događajima u svijetu. Odjedanput se iznad naših glava prolomi huka avionskih motora. Narod koji se nalazio u kafani pojurio je na vrata i zakrčio ih. Nas nekoliko boraca, koji smo se nalazili unutra, propustismo narod da se ne bi stvorila još veća gužva i da bi svojim držanjem uticali na hladnokrvnost koja je trenutno kod prisutnih poremećena, a to je u takvim momentima najvažnije. Ali prije nego što smo stigli na red za izlazak otpočelo je bombardovanje. Prećutno smo zaključili da je kasno da tražimo neko pogodnije sklonište. Spustili smo se u podrumčić gdje je bilo nešto sijena i bio neka zaštita samo od parčadi. Da bi otklonili osjećaj koji se javlja u takvim situacijama, neko otpoče sa šalama i komentarima eksplozija koje su odjekivale oko našeg skloništa. To je prvi put da ga doživljavam a da ga ne osmatram, tako da mi je to bombardovanje ostalo u poređenju sa svim drugim, pa čak i onim 6 aprila 1941 u Beogradu, u najmučnijoj uspomeni, jer su bombe praštale svuda naokolo, a nijesam mogao da vidim šta se dešava. Bombardovanje se nekako dugo otegnu ili nam se to učinilo. Sjećam se i detalja kako je neko od prisutnih zapalio cigaretu, a drugi ga opomenuo da ne zapali sijeno. Ovaj malo nervozno odgovori: »Valjda nije moja cigareta opasnija od ove vatre koja sipa iz nebesa«. Taj uspjeli odgovor izazva smijeh prisutnih. U tom momentu zatrese se kuća i osjeti udar u krov. Pritajismo dah očekujući eksploziju koju trošna kućica svakako ne bi izdržala. Ali to se nije desilo. Pošto je bombardovanje prošlo izašli smo napolje i vidjeli da je jedna bomba pogodila krov kuće ali nije eksplodirala, već se zarila u zemlju pored same kuće. Gotovo sve ostale kuće su bile do temelja porušene. Bilo je prilično ranjenih i poginulih, ali daleko manje od onoga što se moglo pretpostaviti, s obzirom na broj aviona, bačenih bombi i mitraljiranje, koje je, kao i obično, i ovog puta uslijedilo po završenom bombardovanju. Borci a i narod stekli su već bili dosta iskustva i umješnosti u varakanju sa neprijateljskom avijacijom.

Neprijateljska avijacija je sa dvadesetak aviona tako žestoko bombardovala Žabljak kao da je bilo u pitanju neko izuzetno važno vojno utvrđenje ili neki industriski objekt koji proizvodi sredstva za našu vojsku, a ne planinsko mjestašce od stotinak stanovnika i dvadesetak planinskih kuća.

---

[2] Kafa od prženog ječma.

Po periferiji slobodne teritorije borbe su poprimale sve žešći karakter i postepeno se približavale Durmitoru i Crnom Jezeru gdje je bilo tih dana sjedište Vrhovnog štaba. Očito već je trebalo potražiti pogodnije mjesto za Vrhovni štab odakle bi mogao lakše pratiti tok operacija i njima rukovoditi. U suton jedne večeri Vrhovni štab sa Pratećim bataljonom i ostalim djelovima izvršio je pokret od Crnog Jezera preko Štulca za Sušičko Jezero, koje se nalazi na drugoj strani Durmitora.

Kolona je krenula. Kratko vrijeme drug Tito je jahao na konju uz padine Durmitora, ali je ubrzo, kada je počela oštra i krševita strmina, sjahao i produžio pješke. Noć je bila mračna, uspon sve veći, pravi durmitorski, a staza raskaljana. Napor je bivao sve teži, kolona se sve više razvlačila, a drug Tito je sa nekoliko kurira sve dalje i sve brže odmicao ispred kolone. Nekako sam uspijevao, i to uz krajnje napore, da ne izostanem. Spoticao sam se preko »pragova« koje su napravila konjska kopita i često sjedao u blatom ispunjene rupčage tako da mi je tur bio sav mokar i blatnjav. Na jednom mjestu, na samom vrhu Štulca, u jednom momentu, onako u mraku okliznuo sam se o nešto što se bilo isprijećilo na stazi. Opipao sam rukom ljigavu prepreku o koju sam se spotakao i zaključio da je to mrtav partizanski konj, kome je tu, na samom prevoju Štulca, ponestalo snage. Ustao sam, produžio kroz noć stazom koja se strmo spuštala i uz sve veće napore trudio sam se da skratim otstojanje od čela kolone. Kolone zapravo više i nije bilo jer se isprekidala na grupe, a drug Tito je sve više odmicao naprijed. U samu zoru stigli smo na Sušičko Jezero. Umor me je tako savladao i, skoro iscrpen od napora, jednostavno sam legao, ne birajući mnogo mjesto, neposredno uz obalu jezera, da se odmorim. Drug Tito nije ni za čas sio da se odmara. Obilazio je stalno teren i vjerovatno određivao svakome mjesto: Vrhovnom štabu, AVNOJ-u, Pratećem bataljonu itd. Tek nakon pola časa počele su da pristižu prve grupe kolone, a protekla su, po prilici, oko dva debela sata dok su posljednji djelovi kolone stigli.

Odmarajući se oslonjen uz kamen kraj jezera, imao sam prilike da posmatram druga Tita za sve vrijeme dok je obilazio teren i određivao gdje će se ko smjestiti i divio se otkud mu tolika snaga i fizička sposobnost da izdrži sve to, imajući u vidu koliki ga umni i fizički napori opterećuju. Pa, ipak, on nije ni sio, makar i načas, da se odmori poslije napornog marša u toku čitave noći tako teškim terenom kakav je onaj od Žabljaka preko Štulca do ovog malog planinskog jezera. U toku čitavog tog dana, dok su se drugi odmarali, on je primao kurire sa položaja i otpremao ih u razne pravce sa na-

ređenjima i uputstvima gdje su vođene sve žešće borbe. Često je ustajao da prošeta i obiđe ovu ili onu grupu interesujući se o svemu. Na njegovom licu i pokretima odrazili su se i surovi uslovi našeg rata među kojima se posebno isticala briga zbog teške situacije iz koje je i sada, kao i mnogo puta ranije, trebalo naći izlaz.

Kod Sušičkog Jezera, koliko se sjećam, ostali smo samo jedan dan da bismo već u toku noći produžili u pravcu Pivske Planine. Uspon od jezera do površi Pivske Planine, kako se tada meni učinilo, bio je vrlo strm, iako ne mnogo dug — možda svega nekoliko stotina metara. Pošto sam čitavu zimu proveo u gerili i stalnim noćnim pokretima, bio sam se prilično privikao na teškoće, ali bio sam i do te mjere iscrpen da sam se dosta teško kretao. Moja obuća od sirove kože većim djelom ostala je na Štulcu, tako da su mi tabani bili goli, a samo odozgo vrnčanice[3] su pokrivale bosa stopala. Nijesam je bacio iz prostog razloga da ne bih i formalno bio bos, a ne zato što sam od takve obuće imao bilo kakve koristi, čak mi je i smetala u pokretu.

Naredni dan proveli smo na Pivskoj Planini. I toga dana, dok sam razgovarao sa drugom Markom, koji me bio toga dana pozvao na razgovor, više od jednog časa imao sam prilike da posmatram druga Tita iz neposredne blizine kako šeta malim planinskim proplankom. Bila je još upadljivije nego prethodnog dana izražena briga na njegovom licu i u pokretima, jer je trebalo što prije pronaći najpogodniji izlaz za proboj iz neprijateljskog obruča, koji se sve više stezao oko naših snaga, a to je zaista bio težak i zamršen zadatak.

Kad sam poslije završetka rata prviput video bistu druga Tita, koju je za njegovo rodno mjesto radio vajar Avgustinčić, ona me potsjetila na onaj dan kad sam druga Tita gledao kako šeta na malom proplanku Pivske Planine. Umjetnik mi je svojim djelom ne samo dočarao potpun izgled Vrhovnog komandanta iz tih dana, već i svaku boru koja se isticala na njegovom licu, u njegovim pokretima, kad je donosio odluke onih dana za dejstva naših snaga u najsudbonosnijim danima našeg Oslobodilačkog rata.

Negdje poslije podne toga dana naša grupa, koja je čekala na raspored, dobila je obavještenje da će uveče biti pokret i da treba da se pripremimo. Ustvari, nijesmo imali mnogo šta ni da pripremamo, sem da pregledamo svoje lično naoružanje, torbice sa zabilješkama a neki, možda, još i sa rezervnim parom veša, malo duvana i papirića za cigarete, a to je uglavnom bila sva oprema.

---

[3] Prepleti opute od ovčje ili kozje kože na opancima od sirove goveđe, konjske ili svinjske kože.

Pokret je izvršen u sam mrak. Nijesmo odmakli možda više od jednog kilometra, a iznenada je, s desne strane, iz neposredne blizine pripucalo na kolonu. Kuršumi su zazviždali iznad kolone u kojoj su se nalazili Vrhovni štab i više članova AVNOJ-a. Kolona zastade svega nekoliko trenutaka i, koliko se sjećam, jedan borac iz Pratećeg bataljona pogibe, a jedan je ranjen. Moglo je biti, pomislio sam, i mnogo težih posljedica, imajući u vidu ko se sve nalazio u koloni. Odmah zatim su iz Pratećeg bataljona upućene patrole da pretraže teren odakle je pripucalo, a kolona produži pokret. Sjutradan sam saznao da patrole nijesu nikoga pronašle. U toku marša mogle su se čuti vrlo oštre primjedbe na mjere obezbjeđenja pokreta od strane Pratećeg bataljona. Smatrao sam i sam da su primjedbe bile sasvim opravdane, iako je pokret vršen teritorijom koju smo mi držali. Bila je to, sigurno, neka četnička grupica koja se, znajući za naše teškoće, mučki privukla i pokušala da nam, koristeći se mrakom, napravi neku pakost.

Spuštamo se niz kanjon Pive vrlo strmom stazom. Mrak je. Otpoče i kiša tako da je pokret bio vrlo težak. Često su se čuli povici: »Ne daj, pašće konj, pridrži s te strane«, ili tek čujemo da je neko lupio o kamenitu stazu. Kamenje se odronjavalo, otiskivalo i survavalo niz kamenitu strminu tako da je postojala opasnost da se neko teže povredi bilo da se oklizne i surva u kanjon, bilo da ga povredi kamenje koje se odronjavalo ispod nogu konja, pa i ljudi, i pored sve opreznosti na koju se usput ukazivalo. Na jedvite jade spustili smo se u kanjon Pive oko kilometar-dva uzvodno od Mratinja i razmjestili se: jedan dio oko mosta, a Vrhovni štab u jednoj pećini na lijevoj obali Pive oko 150 metara daleko od rijeke.

Naložismo nekako vatru neposredno u blizini mosta na desnoj obali Pive. Pokisli, umorni i gladni grijali smo se pored vatre koju smo s mukom održavali. Svi smo nekako preko običaja uvučeni u sebe, nema razgovora i diskusija, samo se povremeno prozbori po koja riječ o grmljavini, kiši i vatri. U takvom raspoloženju zateče nas jedan stariji drug iz Vrhovnog štaba koji priđe vatri. Učinismo mu mjesto da sjedne. On odmah otpoče razgovor pričama iz Prvog svjetskog rata i začas unese vedro raspoloženje tako da zaboravismo za momenat na teškoće i zamor. Poduže se zadrža sa nama u razgovoru, a potom se pozdravi i ode. Razgovor još neko vrijeme nastavismo sve dok jedan po jedan nijesmo pospali oko vatre. Probudio sam se prije svanuća mokar, prozebao i nekako još umorniji tako da sam s mukom ustao, ali je to potrajalo kratko vrijeme. Čim sam malo raspalio vatru i ogrijao se bilo mi je bolje.

Osvanuo je prohladan, vlažan i oblačan dan. Poslije podne otpočeše pljuskovi sa jakom grmljavinom dugo praćenom odjecima koji su se odbijali od litica i urvina pivskih vrleti. Iako smo bili u dubokom kanjonu, čim bi se grmljavina postepeno smirila, dopirali bi odjeci oštre borbe sa pravca Šavnika, Brezana, a naročito sa pivskog Javorka, kao da su se natjecali u izazivanju strave u ovim mračnim gudurama. Kasno poslije podne u Pratećem bataljonu dobismo po parče kuvane govedine. Ko je imao porciju mogao je dobiti i malo čorbe, ali bez ikakva variva. Toga istog dana pred samu noć saznao sam da Treća i Sedma banijska divizija sa ranjenicima ostaju na tom terenu i da treba da se probijaju u pravcu Sandžaka, Sinjajevine ili Golije, a da će se ostale snage sa Vrhovnim štabom probijati u pravcu Bosne preko Sutjeske i Zelengore.

Prve moje misli, pošto sam saznao za odluku, bile su o Petoj crnogorskoj brigadi. Eto, pomislih, i ovog puta našla se na položajima tako da je dobila najteži zadatak da vodi zaštitničke borbe i štiti ranjenike, kao i prošle godine za vrijeme Treće ofanzive. To je moja matična brigada, sastavljena pretežno od boraca Nikšićkog odreda, tako da sam gotovo sve stare borce lično poznavao. Iz tih razloga imao sam žarku želju da budem raspoređen u tu brigadu. Nijesam to postavio, smatrajući da bi to bilo neumjesno u onakvoj situaciji.

U takvoj neizvjesnosti, ispunjenoj krajnjim naprezanjima u danonoćnim borbama naših jedinica da se probiju iz neprijateljskog obruča, naći se bez nekog određenog zadatka svakako je bilo vrlo mučno. Nas nekolicina već petnaestak dana nijesmo imali neki određeni zadatak, a od pokreta sa Vrhovnim štabom sa Žabljaka bili smo takoreći bez ikakvog posla. Zbog toga sam pored ostalog iz dana u dan postajao sve nestrpljiviji i nervozniji i jedva čekao da budem upućen u neku jedinicu, na bilo koju dužnost.

Još u zoru 4 juna kolona Vrhovnog štaba izvršila je pokret veoma strmim serpentinama koje vode od Mratinja ka Vučevu. I u normalnim uslovima odmornom, sitom i mladom čovjeku teško bi se bilo tuda uspeti, a kako li je nama teško bilo! Ali, zadatak ne pita za teškoće. Kad smo izbili na Vučevo, kod Prepeličja, tu odmah lijevo pored puta gdje se smjestio Vrhovni štab, drug Marko je pozvao Milentija Popovića, Švabića, Ljubinku, mene i još nekoliko drugova — političkih rukovodilaca i saopštio nam raspored.

Dobio sam zadatak da idem u Drugu dalmatinsku brigadu za rukovodioca politodjela. Drug Marko je naredio da nam se dade jedno jagnje, da bi nam poslužilo dok stignemo do svojih jedinica. Pošto nijesmo išli svi u jednom pravcu, jer su se

neki drugovi vraćali u Treću diviziju, a nije bilo vremena da ga skuvamo ili ispečemo, zamolili smo jednog druga iz Pratećeg bataljona da zakolje jagnje i da nam ga odere i sirovo meso podijeli na jednake dijelove. Nijesmo dugo čekali, svako je dobio svoj dio i ponio ga — neko ispod ruke, a neko ga je nabio na kratku drvenu šupčicu i tako krenuo svojim pravcem na zadatak koji je dobio.

Pošto sam dobio obavještenje gdje se nalazi Druga dalmatinska brigada, odmah sam krenuo preko prostrane visoravni Vučeva. Usput sam naišao na jedan bataljon Četvrte proleterske koji se nalazio na zastanku kraj puta, svratio sam i našao mnogo poznatih drugova, među kojima je bio i drug Batrić Jauković. Vidio je kako sam bos i ponudio mi je neke cipele koje su se nekim slučajem našle u intendanturi bataljona. Predočio mi je da mi mogu biti male što sam i sam zaključio i prije no sam probao. I zaista, jedva sam ih nekako navukao na natečena stopala. Pokušao sam da se krećem u njima, ali je to bilo nemoguće jer su me isuviše stezale. Ipak sam ih uzeo, nadajući se da će mi otok splasnuti čim bude uslova za par dana odmora, ili ću ih zamijeniti sa nekim koji ih bude mogao obuti.

Negdje u samu noć stigao sam do jedne kolibe u blizini Lokve Dernečište u kojoj se nalazio Štab Prve proleterske. U štabu sam dobio obavještenje o situaciji. Najoštrije borbe su se vodile po vrhovima Volujaka i Maglića, oko Bara, na Zelengori i u dolini Sutjeske za Košur. Tu sam i konačio i za večeru dobio parčence mesa i malo kaše. Bio sam strašno gladan i tek kad sam pojeo što su mi dali za večeru, osjetio sam još veću i neutoljivu glad. Zato sam se, i pored dužeg ustezanja, odlučio da ispečem polovinu onog sljedovanja mesa što sam dobio na Prepeličju. Sve dok nijesam zaspao okupirala su me sjećanja na to mjesto iz prošle godine, na Petu brigadu i druga Savu. Baš tu pored Lokve Dernečište dugo smo razgovarali o zadatku brigade, o potrebi upućivanja veza u Crnu Goru i Hercegovinu, o situaciji u svijetu i o mnogim drugim detaljima. Sjetio sam se i vježbe u bacanju bombi koju je tog dana drug Sava organizovao sa svim drugovima i drugaricama iz štaba i kuririma koji su toga dana bili prisutni. Rano ujutro krenuo sam u pravcu Sutjeske. Bilo je dosta oblačno, ali kiša nije padala.

Kad sam stigao u blizinu Dragoš-Sedla, naišao sam na Štab Druge proleterske divizije. Peko mi ispriča o teškim borbama koje se vode, što sam i sam zaključivao po grmljavini topova i bacača, povremenom bombardovanju avijacije koje je odjekivalo kanjonom Sutjeske i urvinama Maglića, Volujaka i Zelengore. Na sve strane grmelo je, a u kratkim razmacima, čim bi se razbili oblaci nad Zelengorom, Volujakom

i sa pravca Durmitora, nadlijetala su jata neprijateljskih aviona i bombardovala položaje naših jedinica. U toku razgovora dobio sam gučicu kačamaka od sljedovanja ručka što je bilo ostavljeno za kurire koji se još nijesu bili vratili. Tako sam pojeo dio ionako oskudnog sljedovanja nekoga ko je takođe bio gladan kao i ja.

U Suhu sam stigao kasno poslije podne; to je bilo, koliko se još sjećam, osmo poslijepodne otkako sam krenuo s one strane ispod Durmitora. Naišao sam na intendanturu neke brigade, ali se ne sjećam koje. Bio sam strašno gladan i umoran. Sio sam, zapalio cigaretu i zapodeo razgovor o situaciji, vjerujući da ću dobiti nešto da pojedem. Kad sam to i direktno postavio, rekoše mi bez ustezanja da svako treba za sljedovanje da se obrati svojoj jedinici. Nijesam htio da im objašnjavam da tek treba da stignem u svoju jedinicu. Nije mi bilo pravo, čak se i ljutnuh, ali sam ih i razumio s obzirom na to da su kroz Suhu prolazili mnogi borci, kuriri i jedinice i, da bi za njihovu jedinicu malo što ostalo, ako bi svakom gladnom koji naiđe davali od ono malo svoje crkavice. Pošto sam se malo odmorio, krenuo sam dalje niz Suhu i ubrzo u blizini mosta naišao na pozadinske djelove Druge dalmatinske brigade i na članove politodjela, drugove Fincija i malog Mirka Milojkovića. Sad mi je nekako bilo mnogo lakše jer sam, eto, najzad u svojoj jedinici. Od drugova iz politodjela dobio sam obavještenje o rasporedu jedinica Druge dalmatinske brigade i njenim teškim borbama na Barama. U Suhoj sam prenoćio i, razumije se, večerao iako veoma oskudno. Tu sam sa malim Mirkom razmijenio one cipele što su mi drugovi dali na Vučevu i tako se dosta dobro obuo. Iako izranjavljenih i otečenih stopala od dugog hodanja takoreći bez obuće po kamenju i blatu, sad bar nijesam bio više bos.

Sjutradan, sedmog prije podne, bilo je vedro; svaki čas su nalijetali avioni i usput spuštali po koju bombu i po Suhoj. Sklanjali smo se po škrapama kanjona Sutjeske. Bilo je i nekoliko žrtava, ali ne iz Druge dalmatinske brigade.

Poslije podne krenuo sam sa kurirom za Bare strmom stazom koja vodi kroz gustu bukovu i četinarsku šumu Zelengore. Imali smo jednog konjića pa smo naizmjenično jahali. Išli smo dosta sporo, te smo stigli kada je sunce bilo već na zalasku. Kad smo izbili na jedan proplanak u blizini Bara, iznenada rafal iz mitraljeza zazviždа iznad naših glava. Brzo se sklonismo udesno iza nekih stabala. Kurir mi reče da se prije podne tom stazom moglo kretati bez opasnosti i da do štaba nije daleko, ukoliko se nije premjestio zbog promjene situacije, što se moglo očekivati. Pritajili smo se kratko vrijeme iza drveća, a zatim smo brzo pretrčali mali proplanak. Nijemci

su ili već bili zaboravili na nas ili su uočili neke druge ciljeve, tako da nijesu na nas više pucali. Oko 600—700 metara išli smo ponovo stazom kroz šumu i najzad stigli u štab brigade koji se nalazio u jednoj planinskoj kolibi. Tu sam našao komandanta brigade, druga Ljuba Vučkovića, komesara i još neke poznate drugove. Komandant je bio ranjen.

Obavijestio sam se o situaciji: Druga dalmatinska vodi teške borbe, Nijemci navaljuju i čine krajnje napore da nas otjeraju sa Bara i da nas sabiju u kanjon Sutjeske. Htjeli su da to postignu po svaku cijenu bar ovdje pošto im nije uspjelo da nas, po predviđenom planu, okruže i unište u trouglu između Pive i Tare. Ali Dalmatinci, iako ozbiljno prorijeđeni, gladni i izmoreni marševima i borbama na surovom planinskom kršu, junački su branili Bare nanoseći Nijemcima teške gubitke, čime su omogućili jedinicama koje se kreću sa Vrhovnim štabom korišćenje staze koja vodi preko Tjentišta i Krekova dalje za Zelengoru. Sličan zadatak imala je i Druga proleterska na Košuru. Drug Ljubo mi ispriča da je najteži zadatak imao 2 bataljon, da je više od pola bataljona izginulo ili ranjeno. U toku kratkog zatišja komunisti 2-og bataljona su održali sastanak i poslali štabu brigade poruku u kojoj su javljali da, iako su sa pola brojnog stanja, neispavani i gladni, štab može računati na bataljon kao da je u punom brojnom stanju. I zaista, upornost i herojizam Dalmatinaca na Barama pokazali su da su oni u stanju i u tako izvanredno teškim uslovima da izvrše zadatak i da se uspješno bore sa desetostruko nadmoćnijim neprijateljem. Položaje koje bi Nijemci, danju potpomognuti artiljerijom, minobacačima, a kad god je vrijeme dozvoljavalo i avionima, na juriš zauzeli, Dalmatinci bi noćnim protivjurišem preotimali. I tako su se juriši i protivjuriši tri dana smjenjivali i sa jedne i sa druge strane.

Osmi jun bio je najteži dan. Nijemci su navaljivali sve češće, sve upornije i sa novim snagama da bi nas otjerali sa Bara. Trebalo je još taj dan izdržati. I taj dan herojski su se borili i ginuli partizani i partizanke Dalmacije braneći položaje na Barama. Druga dalmatinska brigada je i ovoga puta časno i herojski do kraja izvršila zadatak koji je pred nju bio postavljen.

Noću između 8 i 9 juna krenula je brigada u pravcu Tjentišta strmim padinama Zelengore. Stigli smo na Tjentište baš u vrijeme kada se iza visoravni Vučeva pomaljalo sunce. Trebalo je poslije toliko napora izdržanih na Barama stazom od Tjentišta ponovo se penjati preko sela Krekova na Zelengoru. U tom momentu naletjeli su avioni, bacili svježnjeve bombi i zasuli rafalima iz mitraljeza, a istovremeno su Nijemci od Košura i Popovog Mosta mitraljeskim rafalima i artiljeriskim i

minobacačkim granatama obasuli vatrom izmučenu, iscrpenu, neispavanu i gladnu kolonu naše brigade. Padaju mrtvi i ranjeni. Nasta metež i povici ranjenih drugova i drugarica: »Ne ostavite nas, drugovi«. Ko nije bio pogođen, brzo se rokirao lijevo u kanjon Usovičkog Potoka. To je bio težak prizor. Stezala su se i cijepala srca svakog borca, jer nije bilo mogućnosti da se izvuku ranjeni drugovi i da im se ukaže potrebna pomoć. To je za mene, a svakako i za sve ostale drugove, bio prvi slučaj u toku rata da nijesmo bili u stanju da izvučemo ranjene, da ih previjemo i pomognemo im. Produžili smo uz Usovički Potok. Odmicalo se veoma sporo, neprestano praćeni od aviona koji su nas bombardovali i mitraljirali u toku pokreta uz padine Zelengore, ka Lučkim Kolibama. Pokret je trajao čitav dan. Izmoreni i gladni ljudi su zastajkivali, brali srijemušu i jeli je, jer kuhinje više nijesu postojale ni u bataljonima ni kod štaba brigade, a nije se imalo više šta ni kuvati. Toga dana, uostalom, nije ni bilo vremena za to.

Nekako pred sam kraj ovog mučnog i teškog dana u brigadi se saznalo da je od bombardovanja ranjen i Vrhovni komandant. Ta vijest teško je djelovala i zabrinula sve borce brigade. Raspitivali su se gdje je ranjen, da li je teže i kako se osjeća. To preli ionako prepunu čašu patnji danonoćnih napornih borbi, nesanice, gladi i pokreta i posebno bolom za stotinama poginulih i ranjenih samo iz naše brigade za posljednjih nekoliko dana. Neizmjerna srdžba i bol, slivaju se i pretvaraju u nesalomljivu silu i neodoljivu želju za osvetom, za pokretom naprijed, i spremnost da se izdrži do kraja, do pobjede. Tog istog dana, devetog juna, na padinama Zelengore od Tjentišta do Hrčavke poginulo je i ranjeno više drugova i drugarica od bombardovanja i mitraljiranja avijacije i vatre artiljeriskih i minobacačkih granata i mitraljeskih rafala sa Košura. Među njima je toga dana poginuo i komesar bataljona, drug Tomić. Drugovi i drugarice u kratkim zastancima pričali su o poginulim i ranjenim drugovima i drugaricama, ali pošto sam tek nekoliko dana u brigadi, mnoge od njih nijesam poznavao.

U sam mrak popeli smo se na kosu iznad Hrčavke i trebalo je sada spustiti se niz tu veoma strmu kosu u kanjon ove planinske rijeke. Kolone su se tako izmiješale kroz šumske puteljke da mnoge jedinice nijesu bile u svom formaciskom sastavu. U sam mrak našao sam se sa komandantom brigade, drugom Vučkovićem, sa kojim je bio jedan kurir. Morali smo se spustiti jednom strmom stazom, zapravo točilom, kojim su prolazile jedinice. Žile debelih stabala bile su izguljene od konjskih kopita. Pošto Ljubo, onako ranjen, nije mogao sići niz tako strmo i klizavo točilo, ja i kurir smo ga morali pridr-

žavati. To je i za jednog i za drugog bio težak napor, jer smo i sami bili iscrpeni, umorni i gladni, tako da smo se jedva kretali. Ipak smo nekako uspjeli da se spustimo niz tu zaista tešku strminu.

U toku noći štab brigade je sređivao jedinicu i brigada se sjutradan našla na okupu u rasporedu na Lučkim Kolibama. Toga dana je bio i Vrhovni štab u neposrednoj blizini naše brigade. Dan je bio vedar, i tek samo po koji oblak promicao je iznad Zelengore koja je ječala od eksplozija avionskih bombi, artiljeriskih i minobacačkih granata i mitraljeskih rafala. Saznao sam u prepodnevnim časovima od nekih drugova iz okoline Vrhovnog štaba da je prekinuta svaka veza sa Prvom proleterskom, koja je produžila naprijed, i da je Vrhovni komandant ljut na štab Prve proleterske što je dozvolio da se prekine veza. Tako se sada Glavna operativna grupa našla razdvojena na tri dijela: Treća i Sedma divizija u pokretu preko Vučeva, Druga sa Vrhovnim štabom na Lučkim Kolibama, a Prva proleterska negdje naprijed u pravcu Rataja i Miljevine. Toga dana jedna četa Četvrte proleterske vodila je tešku borbu na Ljubinom Grobu, a jedinice Druge proleterske brigade na Košuti. Obje brigade branile su taj veoma uski prolaz da bi njime mogle proći ostale jedinice, Vrhovni štab i ranjenici čiji je broj svakog dana rastao. Borci Četvrte proleterske sa Ljubinog Groba poručivali su da će na Ljubin Grob Nijemci izići samo kada na njemu ne bude više živih proletera. Jedinica je skoro sva izginula. Od njih 40 ostalo je svega 13 drugova, i to polovina ranjenih. Tako je održan taj uski prostor gdje su se nalazile naše jedinice i time omogućen dalji pokret preko Zelengore u pravcu Rataja i Miljevine.

Vrhovni štab je izdao naređenje da se formiraju dvije kolone. U desnoj su bile Druga proleterska, Druga dalmatinska i Majevička brigada. Kolona je krenula u sam mrak. Druga dalmatinska bila je na začelju. Nijesmo odmakli ni dva kilometra, a već je kolona počela da se rasipa, i pored svih naših nastojanja da se kreće organizovano i da se održava veza. Strahovita iscrpenost boraca, šuma i noć onemogućili su dalji pokret. Kolona se ubrzo rasula i počele su da niču vatre. Prišao sam jednoj grupici koja je već bila naložila vatru. Izmorena lica nadnijela se nad vatru i griju se. Jedan dugajlija u prljavom žutom mantilu, prekrštenih nogu, izvuče neku blatnjavu torbicu i iz nje nekoliko komada konjskog mesa. Baci dva-tri komada na vatru. Svi su bili uperili oči u meso, a jedan njegov poznanik ponudi duvan. Ovaj, naravno, uze i zavi cigaretu u neku hartiju, vjerovatno u njemački letak koji je pozivao na predaju što niko nije ni zarezivao, a onda pripali, prevrćući meso. Kada je izvadio jedan komad otrese ga o koljeno da spadne pepeo, i zagrize, a

onaj koji mu je dao duvana zatraži mu malo mesa. Ovaj ga pogleda preko ramena i reče: »Ne dam, iako si mi dao duvan.«

Takav postupak dugajlije djelovao je na mene i ostale prisutne mučno, ali mu nijesam ništa rekao. Glad je ozbiljno kod pojedinaca nagrizala one prisne drugarske odnose kakvi su negovani i kakvi su vladali u našim jedinicama. Ljude je počela ozbiljno da zahvata apatija i psihoza gladi. Pomislio sam za momenat: teško ćemo sa ovako iscrpenim ljudima i jedinicama savladati pretstojeće teškoće. Te misli sam brzo potisnuo svježim sjećanjem na herojizam sa Bara i na upornost i izdržljivost prilikom pokreta i proboja pretprošlog dana od Tjentišta do Lučkih Koliba.

Kada se prvo praskozorje pojavilo, uspjeli smo da ponovo formiramo kolonu i da krenemo u pravcu Vrbničke Rijeke. Mitraljez je štektao sa jedne oštre čuke na njenoj lijevoj obali. Trebalo je trčećim korakom prelaziti preko Vrbničke Rijeke. Našao sam se u jednoj grupi koja se bila prikupila iza debelih bukovih stabala i pripremala da pretrči čistinu koja je bila tučena mitraljezima. U tom momentu jednom borcu otrže se konj koga je vodio. Upitao sam ga šta je na konju, a kad mi reče da je municija, naredio sam mu da odmah uhvati konja. Pogledao me je kao da se predomišlja da li da me posluša, a zatim je skočio iza bukve, hitro uhvatio konja koji se motao po čistini po kojoj je tukao mitraljez, i trčeći ga doveo. Čim stiže u zaklon pokaza mi probušen dlan niz koji je curila krv. Bi mi ga žao, ali nije bilo ni vremena ni zavoja da mu previjem ranu. Rekao sam mu da odmah pretrči preko jednog malog proplanka i da se prebaci na drugu stranu, u mrtvi ugao, što je on i učinio. Pošto smo zatim nas 7—8 pretrčali preko brisanog prostora, ponovo je počelo penjanje uz strme padine ka Vrbničkim Kolibama. Jedva smo se kretali. Usput smo stalno čupali neku travu koju smo nazivali srijemušom i jeli je da bismo utolili glad. Miris i ukus joj je sličan bijelom luku. Jedemo tu srijemušu, a ona strašno klapi po ustima i štipa po stomaku, ali gladi »koja oči nema« teško je odoljeti.

Avioni su i ovog dana nadlijetali i bombardovali naše kolone koje su se kretale preko Vučeva i Zelengore. Povremeno su nas natkriljivali oblaci i bar za kratko vrijeme štitili od aviona. Kada smo stigli pri vrhu ove strme strane, odjednom začusmo oštru kratkotrajnu borbu neposredno ispred sebe. Požurili smo koliko nam je to snaga dozvoljavala. Borba je bila oštra i kratka i ubrzo se sve utišalo. Samo je dalje nastavio da štekće onaj mitraljez sa čuke iznad sela Vrbnice i da tuče kolonu naše brigade koja se još prebacivala preko

Vrbničke Rijeke. Na toj stazi ostalo je dosta naših mrtvih i ranjenih boraca, ali su kolone, iako uz mnogo napora, stalno išle naprijed.

Na Vrbničkim Kolibama nađoh se sa komesarom Cvikom[3] i Borom Kovačevićem. Cviko nas upita da li smo gladni. Reče da smo malo ranije došli dao bi nam konjskog mesa, a onda, kao da se nečega prisjeti, skoči i odmah potrča nekud u šumu i poslije nekoliko trenutaka vrati se sa jednim parčetom konjetine, koje podijeli meni i Boru. Tu se Boro i ja rastadosmo sa Cvikom i krenusmo dalje, a on osta u svojoj jedinici. Prije nego što smo se rastali, izmijenili smo misli o teškoćama koje treba savladati i o daljim zadacima koji nas očekuju.

Na Vrbničkim Kolibama našao sam druga Jova Vukotića, načelnika štaba Druge proleterske divizije. Izazvao me je na stranu. Pomislio sam najprije da hoće da mi objasni nešto o situaciji i mjerama koje treba preduzeti u jedinicama preko partiske organizacije. Međutim, umjesto toga on izvadi iz džepa ne više od jednog dobrog zalogaja hljeba zavijenog u papirić i reče: »Malo prije dobih jedan komadić od patrole Druge proleterske brigade. Oteli su to od Nijemaca koji su bili u zasjedi, pa se sjetih kako loše izgledaš i ostavih ti pola«. Taj gest i pažnja druga Jova sasvim me oslobodiše sinoćnog mučnog utiska u vezi sa postupkom onog mršavog dugajlije. Takve pojave su sasvim razumljive jer je glad bila isuviše dugotrajna i potpuna tako da se kod pojedinaca, prirodno, morala pojaviti apatija i sebičnost kao posljedica krajnje fizičke iscrpenosti.

Bio je jedanaesti jun. Trebalo je još nekoliko dana napora pa da se iziđe iz paklenog obruča u kome se našla Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba. Svakim danom je sve veći broj iscrpenih i iznemoglih zastajao pored kolone; nikakvo navaljivanje i ubjeđivanje da krenu dalje nije pomagalo. Neki su — iscrpeni borbama, ranama, marševima i posebno glađu, koja je, čini se, nekako bila teža i opasnija od sve sile preko 120.000 neprijateljskih vojnika, što se ustremila da nas uništi i satre po ovim gudurama — umirali pokraj puta i tu zauvijek ostajali.

Pred samu noć dobismo izvještaj da je Prva proleterska u nezadrživom jurišu probila obruč na Balinovcu, nanijevši Nijemcima teške gubitke i da se treba žuriti da što prije pređemo cestu Kalinovik — Foča. To je unijelo vedrinu i optimizam u sve jedinice. Brzo smo održali sastanke partiskih organizacija po bataljonima i upoznali ljude ukratko sa situacijom

---

[3] Cvijetin Mijatović

i uspjehom Prve proleterske i zadacima daljeg pokreta na putu proboja. Zaključeno je da se komunisti rasporede po jedinicama tako da ne dozvole da se kolona razbije u toku noći, da obezbijede povezanost kolona i što brži pokret, kao i da se obrati posebna pažnja da ko ne zaspi i ostane iza kolone. To je bila i jedina tačka dnevnog reda sastanka partiskih organizacija. Komunisti su zaista u tome sasvim uspjeli, tako da se kolona u toku noći 11/12 juna, uz kratke zastanke, mnogo brže i mnogo urednije kretala nego prethodne noći. Tako je bilo i sljedeće noći 12/13 pred prelazak komunikacije Foča — Kalinovik.

Stigli smo iznad Rataja. Mislim da je to bilo 13 ujutru. Čekali smo kad će na našu brigadu doći red da se prebaci preko Rataja i dalje. Koliko se sjećam, oko 10 sati je Druga dalmatinska krenula niz jednu strmu kosu put Rataja. Išlo se ubrzanim korakom. U momentu kada se većina brigade našla na čistini, u pokretu preko sela Rataja, nadletjele su nas »Štuke«, a bacači i artiljerija tukli su nas i sa pravca Foče i Kalinovika. Nije se moglo istovremeno pratiti i letenje aviona i eksplozije artiljeriskih i minobacačkih granata. Granate i bombe su nas bez prestanka čas prebacivale, čas podbacivale, sve nekako u cik-cak. Požurili smo kroz tu vatru što smo brže mogli u pravcu mosta na rijeci Bistrici. Na sve strane padali su mrtvi i ranjeni ljudi i konji. Ostao mi je u žvom sjećanju jedan ubijeni konj koji se nalazio neposredno pored mosta, iz čijeg je tovara bilo prosuto nešto malo zobi. Kako li je mogla doprijeti ta crkavica čak do Rataja a da je niko od toliko gladnih ne upotrijebi! Poneki bi se borac kada bi, prolazeći, to primijetio, saginjao i kupio prosutu zob i jeo iako je sipala vatra iz vazduha i sa zemlje. Razboritiji su ih opominjali, ali su oni, kao da ne čuju, nastavljali i dalje da kupe zob. Prebacio sam se preko mosta sa komesarom Ujevićem i malim Mirkom. Tada smo se našli na cesti u jednom mrtvom uglu, a i avioni nas za čas napustiše i tako, krećući se polako cestom, malo odahnusmo.

Poslije gotovo mjesec dana napornih borbi i marševa po kanjonima rijeka i vrletnim planinskim stazama zakoračili smo makar i na čas automobilskom cestom. Učinila mi se tako široka i lijepa kao prava autostrada, mada je ustvari to bio slabiji automobilski put. Poslije toliko dana probijanja iz neprijateljskog obruča, bespućima i kozjim stazama, nije ni čudo što mi se učinila tako lijepa.

Ali to je kratko trajalo. Izišli smo iz mrtvog ugla i trebalo je skrenuti lijevo u selo Miljevinu. Tek što smo na oko 500 metara udaljenosti ugledali uništeni tenk na okuci puta koji vodi za Foču iznad škole, odjedanput sa kose iz pravca Foče jedan mitraljeski rafal zakači u nogu komesara Ujevića, koji se nalazio između mene i Mirka. Brzo smo se sklonili u jarak

pored ceste. Povukli smo ranjenog komesara do jednog potočića, a onda produžili uz potok. Ubrzo naiđosmo na jednu sanitetsku grupu kojoj smo predali komesara da ga previje, a Mirko i ja produžismo dalje uz zaseok Miljevinu. Nijesmo daleko odmakli kada čusmo ponovno brujanje avionskih motora, te zato požurismo sa još nekoliko drugova iz naše brigade uz jedan jarak obrastao šumom da bismo se zaklonili od bombardovanja koje može za koji čas uslijediti. Ovoga puta nas razminuše tri aviona koji odletješe u pravcu Zelengore.

Pošto smo se malo odmorili, produžismo polako naprijed. Nijesmo se žurili jer, prema planu štaba brigade, po prelasku rijeke Bistrice štabovi bataljona trebalo je da na određenim mjestima u rejonu sela Miljevine do mraka prikupe svoje jedinice, srede ih, odmore i po mogućstvu prikupe nešto za hranu kako bi bile do mraka spremne za predviđeni pokret dalje. Međutim, u toku prelaska preko Rataja i rijeke Bistrice bilo je prilično gužve i pometnje koja je nastala uslijed jakog i neprekidnog dejstva neprijateljske avijacije, artiljerije i minobacača i sa jedne i sa druge strane mostobrana, tako da su se jedinice naše brigade izmiješale i međusobno, i sa jedinicama Desete hercegovačke brigade i, koliko se sjećam, sa nekim djelovima Sedme krajiške brigade. Zato je trebalo prilično vremena dok su se prikupile i sredile. Čitavo to poslije podne kretale su se grupice i manje kolone iz raznih naših jedinica po tom uskom prostoru rejona Miljevine dok su se prikupile. Prikupljanje je usporeno i time što su krajnje iscrpeni, neispavani i gladni borci, čim su se našli van domašaja neprijateljske vatre, zastajali da se odmore ili su zalazili u kuće gdje su se zadržavali radi hrane, jer kuhinje nijesu funkcionisale u jedinicama naše brigade još od Tjentišta. Prikupljanje i sređivanje jedinica usporavala je i neprijateljska avijacija koja nas je povremeno nadlijetala i bombardovala i mitraljirala sve do kasno uveče.

Jedno od tih popodnevnih bombardovanja posebno mi je ostalo u sjećanju. Već se primicao kraj dana i pretpostavljao sam da će nas najzad za taj dan avioni ostaviti na miru. Taman smo Mirko i ja krenuli da posjetimo ranjenog komesara i da mu odnesemo jednu gučicu kačamaka koju smo za njega odvojili, pojavi se iznenada sedam »Štuka«, i to baš kada smo se našli na jednoj livadi. Prilegosmo, a »Štuke« počeše da kruže oko nas. Neposredno ispred nas nalazilo se nekoliko goveda. »Štuke« okružiše jedanput ili dvaput i otpočeše da pikiraju i bombarduju šumarke i šljivike neposredno oko nas. Goveda, uplašena od zavijanja »Štuka« i eksplozija bombi, počeše da se motaju i beže put nas. Vikali smo i bacali se kamenjem na njih da ne bi kao meta privukla pažnju aviona i na nas. Međutim, ona su se motala tamo-amo za sve vrijeme bombardovanja, koje je

poduže trajalo, ili nam se bar tako učinilo. Više se ne sjećam da li poslije toga posjetismo komesara i da li mu dadosmo ono kačamaka što smo bili za njega odvojili.

Sunce je već bilo na zalasku kada smo krenuli uz selo. Oštre borbe su se i dalje vodile oko mostobrana na rijeci Bistrici i na pravcu Foče i Kalinovika. Fašisti su uzaludno navaljivali svom žestinom u toku čitavog dana, bijesni što im nije uspjelo da nas unište u kanjonu Tare, Pive i Sutjeske kako su to bili zaplanirali — da bi spriječili našim jedinicama korišćenje mostobrana na Bistrici koji nije bio širi od 2 km.

Već se tačno ne sjećam gdje smo prenoćili, da li u selu Miljevini ili u Mrežicama, ali se dobro sjećam da su se štab bragade sa kuririma i politodjel iskupili rano uveče u jednoj usamljenoj kući, koja je imala dvije sobice i mali nepopatosan portik (hodnik). To mi je ostalo u sjećanju, jer su intendanti u tom hodniku pronašli nešto zakopanog kukuruznog brašna od koga se pripremao kačamak za večeru. Nekako baš kad je večera bila pripremljena, naišlo je i nekoliko drugova iz Štaba Desete hercegovačke brigade te smo zajedno večerali. Obaviještiše nas da je odlukom Vrhovnog štaba njihova brigada dobila zadatak da se pogodnim pravcem odvoji i probija u pravcu Hercegovine radi razvijanja borbe na tom području i mobilizacije novih boraca za svoju i formiranje novih brigada. Ta večera mi je ostala u tako svježem sjećanju, zato što je, poslije odlaska sa Bara, bila prva večera koju je štapska kuhinja bila u stanju da pripremi organizovano i što je još u toku noći nekolicini drugova jako pozlilo, pošto je vjerovatno brašno bilo pokvareno zbog dugog stajanja u zemlji, a usto i organizam nam je bio do te mjere iscrpen, da nijesmo bili u stanju da podnesemo jaku hranu. O tome smo, koliko su to prilike dozvoljavale narednih dana, vodili više računa i na tu okolnost skrenuli pažnju svim jedinicama.

Te večeri sam saznao da je pri prolasku kroz selo Rataj poginuo Bora Kovačević koji se od Tjentišta nalazio privremeno u našoj brigadi. Ta vijest je sve prisutne teško pogodila. Iako je bio kratko vrijeme u našoj brigadi, on je svojim odmjerenim i smirenim držanjem i bliskim drugarskim odnosima i za to kratko vrijeme i u tim uslovima stekao ljubav i poštovanje svih nas i ostavio nezaboravnu i trajnu uspomenu.

Nešto poslije ponoći naša brigada je izvršila pokret uz selo Mrežice i već rano ujutru bila je na izlasku iz sela. U toku marša kroz selo bilo je neuobičajenih postupaka od pojedinih pregladnjelih boraca. Neki su ulazili u luk i onako pregladnjeli čupali ga i jeli. Poneki bi zalazio i u kuće tako da nije bilo jednostavno održavati red. Naročito su taj nered pravili tifusari

koji su bili zaostali iza svojih jedinica. Psihoza gladi bila je toliko intenzivna da su se pojedinci ponašali, ako nijesu bili u neposrednoj borbi sa neprijateljem, kao da ih se ne tiče ništa drugo sem da pronađu bilošta za hranu. Iako je ishrana poslije prelaska komunikacije Kalinovik — Foča počela da se sređuje, psihoza gladi i dalje je trajala, pa se čak i pojačavala za čitavih desetak narednih dana. Tako je to trajalo sve do zauzimanja Kladnja, a u izvjesnoj mjeri još neko vrijeme i poslije toga, iako smo u Kladnju zaplijenili prilične količine hrane, tako da su snabdijevanje i ishrana bili dosta dobri i uredni, polazeći od partizanskog kriterijuma o ishrani.

Sjećam se tako jednog slučaja kada smo se nalazili negdje pod Jahorinom. Dva kurira došla su u sjedište štaba brigade i kada su predali neku poštu, jedan od njih reče: »Drugovi, imate li što da nam date da jedemo, već nekoliko dana nismo ništa okusili?« Neko iz štaba im reče, ne sjećam se ko, da će se nešto naći, neka vide tamo kod kuhinje koja se nalazila u neposrednoj blizini ispod nekog drveća. Međutim, komandiru kurira Stevi učiniše se sumnjive njihove otegnute torbice i čuturice koje su im visile o ramenima. »Šta vam je drugovi«, zapita Stevo, »u tim torbicama i čuturicama?« »Ništa, prazne su,« komotno reče jedan od njih. Komandir priđe jednom od njih i kao nehotično tegnu čuturicu i dodade: »Izgleda da nije sasvim prazna, mora da ste naišli negdje na rakiju.« Nenaviknut da laže, ovaj se zacrveni i zbuni, a Stevo mu i u torbicu zaviri i nađe nekoliko dobrih komada hljeba raznog porijekla. Zatim i jednom i drugom otvori čuturice koje su bile pune kajmaka i sira. Počeše da se naivno pravdaju time da su to htjeli da čuvaju kao rezervu a kod nas da ručaju. Dok su oni crveneli Stevo ih uputi da ručaju od te »svoje rezerve«, dodajući da partizani ne moraju imati rezerve — nijesu je ni dosada imali. I tako se riješi na lak način pitanje ručka za ova dva kurira.

Nijemci su sve do prelaska pruge Sarajevo — Višegrad nasrtali kao divlje zvijeri na naše jedinice, bijesni što im nijesu uspjeli planovi da nas unište u kanjonima Pive i Sutjeske. Posebno je bilo teško bombardovanje sela Mrežica od koga su naše neke jedinice imale teške gubitke, naročito bolnica Četvrte proleterske brigade.

Prugu Sarajevo — Višegrad prešli smo jedne kišne noći. Dobro se sjećam — prolazili smo pored jednog mosta ili vijadukta kad se na pruzi pojavi njemački oklopni voz. Pritajili smo se. Svak je prilegao gdje se našao. Potom smo ubrzano nastavili prelazak. U toku prelaska vođena je vrlo oštra borba. Kada je začelje naše kolone prešlo prugu već je svanjivalo. Uspon po prelasku pruge bio je vrlo strm, a put raskaljen tako da sam se jedva kretao, već mi je bilo, takoreći, ponestalo snage.

Nekako baš tada naiđe drug Savo Drljević koji je od Lučkih Koliba zamijenio Vučkovića na položaju komandanta brigade. On mi dade svoga konja, te se malo odmorih i prikupih snagu za dalji uspon uz ovu veoma strmu stranu.

Tim danom se ugasila ova zaista najteža i najkrvavija neprijateljska ofanziva i otpočela ofanziva naših jedinica napadom na Kladanj. Druga dalmatinska brigada je u toku tog napada, i pored ogromnih gubitaka i natčovječanskih napora koje je imala u toku Pete ofanzive, a naročito u borbama na Barama, pokazala svoj herojizam i borbenu sposobnost i među prvim jedinicama ušla u grad.

Milinko ĐUROVIĆ

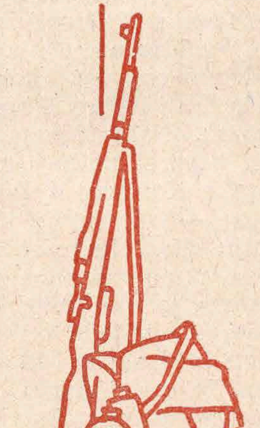

UVIJEK SA SVOJIM BORCIMA

Prvi dani velike bitke zatekli su nas na sektoru prema Gacku i Nikšiću, prema njemačkim esesovskim pukovima i četničkim brigadama. Još prije početka prvih borbi, kad su počeli stizati izvještaji o koncentracijama jakih neprijateljskih snaga, naslućivali smo šta nam se sprema. Navaljivali su na nas iz raznih pravaca i potiskivali nas na pust i kamenit, besputni prostor između Tare i Pive. Morali smo otstupati, stopu po stopu. Naša Deseta hercegovačka, poslije nekoliko dana i noći besprekidnih borbi, prešla je Vojnik i prebacila se zatim preko Komarnice na Pivsku Planinu. Znali smo od ranije taj kraj — bilo mi je jasno da nijesmo mogli dospjeti u nepovoljniju situaciju, naročito u pogledu ishrane.

Komore su bile potpuno prazne. Hljeba već nekoliko dana nijesmo vidjeli, a i mesa je bilo vrlo rijetko. Brigada je morala usiljenim maršem da pređe od Duži, preko Boričja u Barni Do, potom Pivu i Mratinje, da stane pred Njemce na mratinjskom Javorku. Na tome maršu, negdje između Boričja i Barnog Dola, naišli smo na nekoliko lješeva boraca iz jedne dalmatinske jedinice koje su iz zasjede ubili četnici. Zastali smo, odali poštu palim borcima i razmišljali: šta sada da se preduzme i kako onemogućiti neprijatelju koji udara s leđa? Nastavili smo marš i preduzeli mjere da se nađe makar kakva rezerva hrane za naše bataljone. Odlučili smo da konfiskujemo nešto stoke od mještana koji su se bili sklonili tu, po planinskim katunima. Izdao sam naređenje brigadnom intendantu Simi Babiću i uzeli smo nešto goveda i odmah razdijelili jedinicama. Doteklo je ne samo za svaki naš bataljon, već smo nešto podijelili i Četvrtoj crnogorskoj, Dalmatincima i Kra-

jišnicima... Da, ali stvar se vrlo brzo komplikovala. Još istog dana o tome je obaviješten Vrhovni štab koji se baš tada nalazio u blizini. I odjednom, negdje oko podne, stiže kurir sa naređenjem: komesar brigade odmah u Vrhovni štab. Bilo je jasno i meni i drugovima o čemu se radi.

Predveče sam, sa jednim kurirom, stigao u Nedajno, ispod strmih vrleti Durmitora. Odmah sam se prijavio Vrhovnom komandantu. Čekao sam sa zebnjom šta će biti — kako će se čitava stvar raspraviti. Mislio sam da li u takvoj situaciji uopšte ima vremena za raspravljanje o gruboj povredi političke linije.

Drug Tito me ubrzo pozvao. Ušao sam u nisku prostoriju osvijetljenu petrolejskim fenjerom. Pozdravili smo se. Očekivao sam da će on odmah na stvar i da ću odmah sve čuti: smjenjivanje, kažnjavanje, isključenje, svašta...

— Jesi li umoran? — pitao me je najprije. — Znam, štab vam je danas bio kod Boričja, a to je dobar komad hoda odavde. Kakvo je stanje u jedinicama, ima li zamorenosti, ima li straha pred ovolikom silom koja je udarila na nas? Znaš, ovo je najteža borba koju smo dosad vodili. Najteža i najotsudnija...

Postepeno sam se oslobađao i izlagao situaciju Vrhovnom komandantu. Razgovor se produžio skoro čitav sat. Ulazili su njegovi najbliži saradnici, dolazili kuriri, čuli se kratki izvještaji i pojedinosti o stanju na bojištima, na frontu koji se prostirao svuda okolo, u nevelikom radijusu. »Sedma i Šesnaesta banijska držale se danas na Tari, Druga dalmatinska jutros rano krenula sa Durmitora,... Prva i Druga proleterska uzoru primile borbu sa Njemcima, na samoj Sutjesci... Dva esesovska puka prodrla iz pravca Šavnik i naše jedinice se povlače... Snabdijevanje i pokret Centralne bolnice u teškoj situaciji«... itd. Vrhovni komandant slušao je izvještaje, često davao kratka uputstva i naređenja, komentarisao kratko i nastavljao razgovor sa mnom. Iskoristio sam priliku i pomenuo naš Treći bataljon, koji je bio odvojen od brigade, napomenuo raspoloženje boraca za eventualan marš u Hercegovinu radi ponovnog rasplamsavanja ustanka... Drug Tito je sve pažljivo slušao. Najzad je rekao:

— Dobro, vidjećemo sve. Hajde, večeraj sada, nisi sigurno ništa jeo odavno? Jesi li se pobrinuo za spavanje?

Zovnuo je kurira, rekao nešto za moju večeru i prenoćište. Zatim je ustao i pogledao okolo, tražeći nešto. Iz jedne gomile opreme uzeo je ćebe i pružio mi.

— Evo ti, pokri se. — Hladne su proljetne noći u ovim crnogorskim planinama... A sjutra ćemo porazgovarati o onom zbog čega sam te zvao.

Izišao sam pomalo zbunjen. Zadugo te noći nijesam mogao da zaspim. Negdje nedaleko čuli su se mitraljezi, a daleko tutnjale su eksplozije... Ujutru sam jedva sačekao da me Vrhovni komandant opet pozove...

— E, ispričaj sada, šta si to učinio, — počeo je drug Tito kad sam se našao pred njim. — Pokupio si, kažu, svu stoku od ovog siromašnog naroda...

Ja sam se pribaro i onda progovorio. Ispočetka, istina, pomalo zamuckujući:

— Shvatio sam šta nam neprijatelj sprema, vidio sam stanje ishrane sve kritičnije, tražio neko rješenje, makar i privremeno. Onda mi je, kao povod, poslužio podmukli četnički prepad. I nijesmo konfiskovali sve nego samo onoliko koliko sam vidio da je mogućno. I podijelili smo sve, bratski, nijesmo uzeli samo za sebe...

Drug Tito je mirno slušao, pušio i gledao nekud neodređeno. Klimnuo bi ponekad glavom i rekao: »Da, da...« Najzad me prekinuo:

— Dobro, rekao je. — Mislim da nisi pogriješio. Uslovi su to diktirali i bilo je potpuno opravdano. Inače, boga mi... Ti si komesar brigade, tebi bar ne treba da pričam o našoj liniji... A ovo je, zaista, teška, vrlo teška situacija. Odavde da izađemo, da se probijemo, da pobjedimo...

Stigao je tada jedan izvještaj, čini mi se iz Štaba Treće divizije. Neprijatelj je nadirao prema mostu na Pivi, kuda smo i mi išli. Drug Tito je izdao naređenje za pokret.

— I pazi ljude! Njih da izvučemo odavde — dodade pritežući opasač. — Vi komandiri i komesari odgovarate za njih...

*

Te mračne noći neprekidna kolona je u žurbi silazila u ponor, na Pivu koja je urlala. Uzoru smo već izbili na ivicu mratinjskog kotla. Zatim smo odmah žurili dalje, ususret Njemcima. Bitka je bjesnila neviđenom žestinom. Naši bataljoni su se tukli zajedno sa Crnogorcima i Krijišnicima; držali smo širok front od Budnja i Brljeva do Volujaka, Trnovačkog Jezera. Mi iz štaba brigade bili smo čas sa jednim, čas sa drugim bataljonom — kako je situacija iziskivala.

Uzoru tog prohladnog sunčanog dana, zamjenik komandanta Vlado Tomanović i ja stigli smo na položaj 6-og bataljona, iznad Stabne. Zadržali smo se kraće vrijeme i onda produžili do jedinica 1-og bataljona koje su držale Katin Kuk. Tamo smo ostali dva-tri sata, saslušali izvještaje, porazgovarali sa drugovima, obišli položaje četa i vodova. Vladalo je neko

neobično zatišje na tom sektoru, ali vazduh je bio pun elektriciteta, mirisao je na blisku oluju.

Pošli smo zatim dalje, prema 2 bataljonu. Tek što smo sišli u podnožje golog, strmog Katinog Kuka, na njega su se sručile granate. Pravi uragan. Zastali smo i osmatrali.

— Nijemci vrše artiljerisku pripremu, — rekao je Vlado... Sigurno će juršati.

— Da se vratimo? — dodao je odmah zatim. — Bojim se za ove ljude, ovo je vrlo osjetljiva tačka...

— Pa da, odmah da se vratimo — složio sam se. — Sada smo im najpotrebniji.

Požurili smo uzbrdo kozjom stazicom, kroz ljuti krš. Granate su prebirale okolo. Vidjeli smo naše borce kako se dižu i osmatraju pogotke. Vlado im je doviknuo:

— Zaklon izaberi! Ne miči s mjesta! Ne bojte se, drugovi!...

U jednom trenutku začuo se onaj poznati, smrtonosni fijuk.

— Lezi, Vlado! — stigao sam da uzviknem.

Tada je sevnulo i grmnulo zaglušno. Vidio sam Vlada kako se rukama uhvatio za slabine i lagano se spustio na koljena. Pao je na kamen.

— Ja sam gotov, Čedo, — rekao je prisebno, pokušavajući da ponovo dohvati pušku. Njegova kratka dolamica bila je već obojena krvlju.

Odneli smo ga zatim u brigadno previjalište, a on je jedva čujno govorio:

— Ama, ostavite me, Čedo. Nema smisla. Vrati se u bataljon. Jesu li održali Katin Kuk?

Hiruška intervencija doktora Papa nije pomogla. Vlado Tomanović je ubrzo podlegao teškoj rani. U posljednjim minutima mislio je na svoje borce i kotu koju su branili.

*

Ostajali su tako, jedan po jedan, stari naši ratni drugovi. Probijali smo se po cijenu krupnih žrtava. Svaki takav rastanak natjerao bi me da se sjetim riječi Vrhovnog komandanta.

I onda kad smo računali da je sve prošlo, kad smo daleko iza sebe ostavili i Sutjesku i Zelengoru, izvukli se iz Miljevine i počeli sređivati kolonu brigade u maršu prema Hercegovini, po novoj zapovjesti Vrhovnog štaba, zadesio nas je još jedan težak gubitak. U zaseoku Mrežice, negdje iza podne, naletjela je eskadrila lakih njemačkih bombardera i zasula rejon naše koncentracije bombama i mitraljeskom vatrom. Poginulo je i ranjeno nekoliko boraca. Danilo Vukajlović, profesor književ-

nosti iz Mostara, teško je ranjen u obje noge. Drugovi su ga stavili na nosila i iznijeli na put, iščekujući hirušku ekipu. Putem su prolazile kolone i grupe, neki su zastajali i pitali nas za gubitke, pa žurili dalje. Teški ranjenik — to je onih dana bila tako obična slika.

Iz jedne kolone vidio sam kako se izdvojio borac u suknenoj bluzi i prišao našem ranjeniku. Bio je već suton, ali — poznao sam Vrhovnog komandanta i priskočio.

— Ko je ovaj borac, komesare? Je li teško ranjen? — pitao je drug Tito.

Objasnio sam kratko, a on se sagnuo i pipnuo ruku ranjenika.

— Pa gdje su ljekari? — ljutio se drug Tito. — Šta ste učinili da se ovaj čovjek spase?... Pozvao je svog kurira i izdao neko naređenje.

Ali, sve je bilo kasno. Naš drug Danilo Vukajlović nije još dugo živio. Ostao je, kao i stotine i hiljade drugih, na stazama Pete ofanzive.

*

Zahvaljujući tim našim svijetlim žrtvama i velikoj brizi koju je Vrhovni komandant pokazivao za ljude u najtežim danima naše borbe mi smo iz te i iz drugih bitaka izišli kao pobjednici. Dočekali smo slobodu i proslavili je. Radovali smo se novom životu koji je počinjao.

U Beogradu smo se 1945 godine okupili na Prvi kongres Narodnog fronta. Opet sam se sreo sa drugom Titom. Pitao me za prilike u našem kraju, za novosti, a ja sam mu pričao, sav radostan. U jednom trenutku drug Tito je zastao, kao da se nečeg prisjetio. Obrve su mu se začas nabrale.

— A molim te, — zapitao je, — da li je ostao živ onaj profesor iz Mostara, kako se ono zvaše? Onaj što je teško ranjen tamo, u onom selu iza Miljevine...

Čedo KAPOR

KROZ NEPRIJATELJSKI OBRUČ NA NOVE ZADATKE U POZADINI

Početak Pete ofanzive zatekao me je u selu Maoču, na dužnosti komesara Treće sandžačke brigade. Ustvari, tih dana sam ležao kao tifusni rekonvalescent.

Neposredno prije početka ofanzive Treća sandžačka brigada nalazila se oko Pljevalja i prema Prijepolju, dok su Prva proleterska i Treća krajiška brigada držale položaje prema Brodarevu, Bijelom Polju i Mojkovcu. Ove tri brigade su bile u sastavu Prve proleterske divizije. Tih dana smo dobijali obavještenja da se neprijatelj užurbano i stalno kreće iz doline Lima u pravcu Kolašina. Treća krajiška brigada je javljala da su ih Nijemci odbacili od komunikacije Bijelo Polje — Mojkovac, ali da ih ne napadaju na novim položajima. Mi smo ocjenjivali da se Nijemci kreću prema jadranskoj obali da bi spriječili eventualno iskrcavanje Saveznika. Događaji tokom sljedećih dana su pokazali da su naše procjene bile pogrešne.

Kada su namjere neprijatelja — da opkole Glavnu operativnu grupu VŠ — postale jasne, Prva proleterska brigada je hitno prebačena u rejon sela Čelebić, a Treća krajiška povučena u pravcu sjeverozapada. Na položajima oko Pljevalja ostala je Treća sandžačka brigada čiji su se dijelovi brzo sukobili s neprijateljem i vodili borbu u rejonu Kamene Gore sa bugarskim jedinicama. Brigada je dobila zadatak da se postepeno povlači pod borbom u pravcu Đurđevića Tare, a noću 27/28 i u toku dana 28 maja prešla je Taru preko mosta koji je bio podignut ispred sadašnjeg mosta, na mjestu gdje je nekada bio stari most. Poslije prelaska brigada je porušila most na taj način što su čeličnu užad na kojoj je most visio borci presjekli pogocima iz pušaka.

Nizvodno od nas, kod Tepaca, prešla je Taru Sedma banijska divizija, koja je, takođe, držala položaje kod Pljevalja, lijevo (zapadno) od naše brigade. Neki seljaci, koji su se tih dana povlačili za našom vojskom, pričali su da se lako raspoznaje put kojim su se povlačili Banijci — na svakih 200 do 300 metara mogli su se naći mrtvi od tifusa, iznemoglosti i gladi. U to smo se i sami uvjerili kasnije, prilikom marša preko Nagorja, Štulca, sela Crne Gore, Nedajna, Nikovića i dalje preko rijeke Pive i Vučeva.

Da bi se bolje shvatile naše teškoće u periodu Pete ofanzive, nužno je reći nekoliko riječi o uslovima materijalnog obezbjeđenja. Teren na kome nas je zatekla ofanziva vrlo je siromašan. U ovo doba godine seljacima nestane žita i u normalnim, mirnodopskim uslovima obrade zemljišta i nabavke. To je kraj gdje se prije rata gajilo dosta sitne stoke (ovaca) i nešto goveda i konja. Međutim, 1941 i u toku prve polovine 1942 godine stočni fond je jako smanjen, tako da smo sa mesom, koje nam je bilo osnovna ishrana, stajali vrlo slabo. Drugih artikala za hranu u ovo doba godine, na tom terenu, uopšte nema.

Odjeća i obuća boraca bile su dotrajale. Mnogi su borci išli bosi ili u kožnim opancima, što je značilo danas biti obuven a sutra bos. Doduše, u Četvrtoj ofanzivi zaplijenili smo nešto odjeće i obuće od neprijatelja, ali i to je bilo dotrajalo.

Tifus nas je načeo u početku Četvrte ofanzive i u mjesecu aprilu dostigao kulminaciju, tako da smo na početku Pete ofanzive imali veliki broj bolesnika i rekonvalescenata. Broj ranjenih i iznemoglih bio je takođe veliki i svakog dana je naglo rastao.

I u municiji smo oskudijevali, naročito za mitraljeze, minobacače i protivtenkovske topove.

Poslije prelaska rijeke Tare Treća sandžačka brigada je zaposjela dijelom svojih snaga njenu lijevu obalu, a dijelom se orijentisala prema Sinjajevini. Od pravca Pljevalja nije bilo naročitog pritiska. Štab brigade se smjestio u Cukovom Polju, a kasnije se premjestio u selo Bosaču. Poslije nekoliko dana jače neprijateljske snage su izvršile napad od Sinjajevine. Dijelovi brigade su se polako povlačili pred neprijateljem u pravcu Štulca. Napredovanje neprijatelja preko Jezera moglo se pratiti po dimu zapaljenih kuća. Jednog dana smo bili na Malom Štulcu (k 1953) i posmatrali razvoj situacije u Jezerima. Naiđe jedan seljak i poče nam objašnjavati čije kuće sada pale.

— Da je nekako izumiti kakvu struju, pa da se pusti ispred njihovih položaja da dalje ne mogu ići, inače će sve satrijeti, reče zabrinuto.

Složismo se s njim i rekosmo mu da će se sigurno naći način da se učini kraj ovom pustošenju.

Svi su borci osjećali da se približuju teški dani. Nespokojstvo se počelo uvlačiti u pojedine ljude, naročito u one koji su kao popuna tek bili došli u brigadu. Pojedinci i manje grupice, poslije prelaska Tare, počeše da se osipaju. Drugi su pričali kako su na svom terenu nužni i da bi tamo mogli mnogo pomoći, pa su tražili da ih vratimo. Jedna patrola je uhvatila dvojicu seljaka koji su bili tek stupili u brigadu pa su pokušali da dezertiraju.

Jednog dana, prije napuštanja položaja na Štulcu, pošao sam u selo Crnu Goru da se povežem sa štabom Grupe[1] i da se obavijestim o situaciji. Sa mnom je pošao kurir Vilotije Kljajić. Kada smo stigli u kanjon rječice Sušice, naišli smo na Milovana Đilasa i Obrada Cicmila. S njima se nalazio jedan kurir. Zajedno smo odlučili da pođemo do mjesta gdje se Sušica uliva u Taru da vidimo kakva je situacija na tom dijelu i na desnoj obali Tare. Već tada je Vrhovni štab, s obzirom na situaciju, naredio Grupi da ispita mogućnost prelaska rijeke Tare ili povratka preko Durmitora u Crnu Goru sa Trećom i Sedmom divizijom i bolnicom. Usput smo naišli na Veljka Zekovića koji je kao član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru bio određen da se vrati sa jednom grupom partiskih radnika na teren Crne Gore. I on je takođe htio da se raspita o situaciji. Kada smo došli na ušće Sušice, neprijatelj je podnožjem Vranovine već bio zaposjeo desnu obalu Tare i na nas otvorio vatru. Sklonili smo se u kanjon iza jedne stijene. Tu je u razgovoru Đilas iznio svoju zamisao o mogućnosti prelaska Tare. Kao jednu od mogućnosti iznio je da bi mogli poklati nešto konja i volova, »odrijeti ih na mijeh«, naduvati mjehove i povezati ih konopcima i na taj način premostiti rijeku. Nije nam ovo izgledalo lako ostvarljivo, ali smo ipak vjerovali da on pametno misli. Đilas je izvadio džepnu bilježnicu i napisao jednu ceduljicu Radovanu Vukanoviću, koji je u svojstvu komandanta Grupe bio sa štabom, ako se ne varam, u selu Nikovićima. Dao je ceduljicu kuriru, ovaj je pošao, a i mi smo krenuli. Kada smo prešli oko 200 metara ponovo je izvadio bilježnicu i napisao drugu poruku za Radovana. Pitao me je kakav je moj kurir i kad sam mu rekao da je dobar i njega je poslao. Poslije desetak minuta napisao je i treću poruku za Radovana. Zagledali smo se na koga je red od nas trojice (Veljko, Obrad i ja). Ceduljicu je dao Obradu i rekao mu:

---

[1] Tih dana je od svih zaštitničkih jedinica i bolnica formirana Grupa. Za komandanta Grupe postavljen je Radovan Vukanović, dotadašnji komandant Treće divizije, a za komandanta Treće divizije Sava Kovačević, dotadašnji komandant Pete crnogorske brigade.

— Najbolje da ti ovo nosiš jer znadeš teren.

Poslije desetak minuta napisao je i četvrtu ceduljicu, dao je Veljku Zekoviću i rekao mu da se PK sa Milutinom[2] i Mitrom[3] sakrije u stijene kanjona Tare ili Sušice, a da on ide sa vojskom. Veljko je pošao, a Đilas je meni rekao:

— Sad' ajdemo i nas dvojica.

Došli smo na jedan izvor i pili po malo vode. Ustvari to to je bila žeđ od gladi ili, kako je kod nas zovu, »gladinja žeđ«. Tu je on pljuvao krv i žalio se da je sasvim iznemogao. Da bih ga rasteretio uzeo sam i njegovu pušku, tako da sam sada nosio dobro breme. U kanjonu smo naišli na jednog seljaka koji se sa porodicom sklonio od neprijatelja. Bio je odbornik i poznavao se sa Đilasom. Ponudio nas je da ručamo, ali Đilas reče da je bolje da se ne zadržavamo. Složio sam se, iako teška srca, jer mi je bilo neugodno da ispadne da ne mogu trpjeti glad.

Istog jutra sam sa ovim odbornikom imao mali incident. Jedan vojnik iz brigadne komore pronašao je sakrivenu u stijenama vreću žita. To je žito odbornik sklonio, spremajući se da ostane u pozadini. Opazio je borca, razoružao ga i uzeo mu žito. Baš u trenutku kada su se objašnjavali stigao sam i ja. Borac mi se požalio da ga je seljak napao, te sam razoružao seljaka. Kada sam saznao o čemu se radi vratio sam borcu pušku, a odborniku žito. Zbog toga me odbornik na kraju i pozvao, prigovarajući:

— Ostani bar ti na ručku radi onog jutrošnjeg.

Zahvalio sam mu.

Otprilike 8 juna štab brigade je stigao u selo Jeriniće. Povlačenje je teklo po planu i uspješno.

Dok se brigada nalazila u Pivskoj Planini došao je novi komesar Božo Miletić, a ja sam imao da idem u politodjel neke druge brigade, što se uslijed razvoja situacije nije moglo ostvariti. Zbog toga sam određen da idem na most kod sela Kruševa na rijeci Pivi radi regulisanja prelaska. Situacija je zahtijevala da što brže stignemo glavninu. Svako gubljenje vremena kasnije nam se teško svetilo.

Da bi se rasteretila bolnica i ubrzao njen pokret, nepokretni teški ranjenici su ostavljeni u stijenama na desnoj obali Pive. S njima je ostavljeno najnužnije osoblje i nešto hrane — koliko se moglo. To je urađeno teška srca, ali drugog izlaza nije bilo.

Prije podne 9 juna, sa grupom PK koja je trebalo da se vrati u Crnu Goru, pošao sam ka mostu na rijeci Pivi. Pokret

---

[2] Ivan Milutinović
[3] Mitra Mitrović

Franjo Mraz: NA PUTU (linorez)

danju bio je otežan uslijed stalnog avionskog bombardovanja. Kretali smo se uzanom stazom u koloni po jedan i na velikom otstojanju. Uslijed dejstva avijacije morali smo često zastajkivati, ponekad i više od pola sata. Gledao sam ranjene i bolesne koje su nosili na nosilima naši borci i zarobljeni Italijani. Kada bi naišao avion, nosila su ostavljana nasred staze, a nosioci su se sklanjali. Sa nosilima najčešće nije moglo da se skrene sa staze, jer je teren vrlo strm i neprohodan. Ranjenici na nosilima su bespomoćno posmatrali kako iznad njih nadlijeću avioni, bacaju bombe i mitraljiraju.

Posebno tešku sliku na ovom putu pretstavljali su zarobljeni italijanski vojnici koje su glad, hladnoća, slaba odjeća, obuća i drugo pogađali daleko teže nego nas. Do bezumlja ih je dovodio strah od avijacije. Izgledali su smiješno u kožusima od ovčije ili kozje kože. Gledao sam ih kako u grupi nasrću na leš konja, kidaju i jedu meso koje je već počelo da se raspada.

Pokret danju, uslijed dejstva avijacije, bio je jako usporen. Noću se takođe vrlo teško i sporo išlo, jer se nije vidjelo, naročito kroz šumu. Pored toga, svi su strahovali da se ne strmoglave u provaliju. Ljudi iznemogli od gladi, a naročito tifusari i oni tek preboljeli, znali su sjesti na stazu i viknuti »Odmor« ili »Čelo, stoj« i onda bi čitava kolona zastala, sve dok neki rukovodilac ne bi došao do mjesta zastoja, vidio o čemu se radi i naredio dalji pokret. To se ponavljalo vrlo često, a naročito noću, i prouzrokovalo veliki gubitak dragocjenog vremena. Bolničko osoblje je izdržavalo natčovječanske napore u težnji da se teško pokretna kolona bolnice kreće naprijed. Ranjeni i bolesni, živjeći pod ovakvim uslovima, prigovarali su osoblju bolnice koje je i pored toga, kao i pored nedaća svih vrsta, nježno i staloženo molilo, ubjeđivalo i bodrilo ljude da bi, ulažući posljednju snagu, išli u pravcu koji je određen.

Najzad smo se počeli spuštati u kanjon Pive. Najedanput je kolona zastala i vezom je javljeno da se dalje ne može. Grupa drugova pozadinaca, Dragiša Ivanović — komesar Pete crnogorske brigade i ja pošli smo, teško se provlačeći, naprijed da vidimo o čemu se radi. Došli smo do ivice neke čistine, ustvari do jednog točila. Obavijestili su nas da Nijemci čistinu gađaju baterijom topova iz doline Drine, negdje od Bastasa, i da otvaraju vatru i na pojedince koji pokušavaju da pređu. Nijemci su već bili opazili kolonu i tukli je. Bilo je dosta mrtvih i ranjenih. Među poginulima se nalazio i Radule Vukićević, student iz Pljeśivaca. Cijela porodica mu je bila u partizanima, tako da su na mjestu gdje je poginuo bili i njegov otac Mihajlo i majka Marica. Kako su Nijemci pritiskivali naše zaštitničke snage na Pivskoj Planini, moralo se što brže

ići, bez obzira na neprijateljsku vatru. Dragiša i ja smo pošli u pravcu čistine. Tek što smo izišli iz šume Nijemci su otvorili vatru i Dragiša se vratio nazad, dok sam ja, pošto sam bio naprijed, produžio trkom, jer me nekako bilo sramota da se vratim pošto sam trenutak prije toga tvrdio da se može i mora prolaziti. Nasred ovog kamenjara sam naišao na grupu Italijana koji su nosili ranjenike i tu našli smrt od jedne granate. Malo sam zastao, preskočio ih i produžio dalje dok nijesam ušao u šumu. Grupa pozadinaca i oni koji su bili zdravi spustili su se niz strminu na rijeku Pivu, a potom uz Pivu do mosta, dok bolesni, ranjeni i komora sa konjima tuda uopšte nijesu mogli proći, pa su tu sačekali noć.

Sa mosta su i drugovi iz Grupe produžili pokret ka Vučevu, a ja sam ostao. Preko mosta nije bilo gužve tako da je bilo lako regulisati prijelaz. S vremena na vrijeme prolazile su manje grupe i pojedinci, zbjeg sa kravama, kozama, ovcama i dr.

Most se sastojao od nekoliko brvana položenih sa jedne na drugu obalu i popatosanih oblicama od bukve i granja. Na talasima nemirne Pive stalno je podrhtavao i jako se njihao pri prijelazu. Morali smo svaki čas kontrolisati vezove i pričvršćivati ih. Oko mosta se nalazilo petnaestak lješeva boraca Sedme banijske divizije koji su poginuli pril kom bombardovanja za vrijeme dok je divizija prelazila. Neki lješevi su čak bili i u vodi pri obali, na mjestima gdje je voda mirna.

U neposrednoj blizini mosta, prislonjen uz kamen, ležao je jedan tifusar pokriven ćebetom po glavi, samo su mu noge virile ispod pokrivača. Mislili smo da je mrtav, te na njega nijesmo uopšte obraćali pažnju, kao ni na ostale, pošto ih u onom ljutom kamenu nijesmo mogli zakopavati. Sjutradan, 10 juna oko 10 časova, primijetili smo da onaj pod ćebetom pokreće nogom, otkrili smo ga i vidjeli da je živ. Dali smo mu malo mesa, jer ništa drugo nijesmo ni imali. Kada je pojeo, pošao je dalje u pravcu Vučeva.

Noć 9/10 bila nam je strašno duga (iako je to gotovo najkraća noć u godini), jer se preko mosta malo prelazilo, a svaki trenutak bivao je sve sudbonosniji. U tišini noći parao je srce jauk ranjenika ostavljenih u stijenama. Negdje oko 1 čas 10 juna začuh uzvodno od mosta na nekih 50 metara kako neko stenje i proklinje sebe. Istovremeno se ču šljapkanje po vodi na obali. Doviknuh mu:

— Koji si ti? Nemoj da piješ tu vodu, jer pri obali ima lješeva.

— Hoću, drago mi je, neće li bog dati da crknem, bilo bi bolje nego da sam živ.

— Nemoj, druže, tako, nema smisla. Ko si reci mi?

— Zli i zločesti. Pogiboh noćas kao niko nigda.

— Kako se zoveš? nastavih približavajući mu se, a on mi srdito odbrusi:

— A koji si ti, te si me uzeo na ispit noćas?

Kazah mu ime i prezime.

— A, ti si, blago meni, ovdie je Đoko Pavićević, pa evo, oče, pogiboh noćas.

Išao je stazom, zalutao u tamnoj noći kroz šumu i izgubio se, a pošto je imao 72 godine lako je razumjeti njegovu situaciju.

10 juna oko 9 časova niz strminu ka mostu spuštala se puzeći jedna drugarica. Bila je bez obje noge. Vukla se na rukama i trupu. I ona je bila ostavljena u stijenama, ali se nije pomirila s tim, već je odlučila da ide dok može i kako može. Naredio sam kuriru da je prenese do jedne kolibice na lijevoj obali rijeke. Malo poslije nje naišao je i jedan drug iz iste grupe, koji je bio bez jedne noge. I njega smo prenijeli do kolibe. To je bila slika pred kojom čovjeku dah staje. Nijesu izgledali preplašeni. Rekli su samo:

— Evo, mi smo došli i ići ćemo kako možemo.

Do pred noć 10/11 juna prešli su r. Pivu svi naši dijelovi. Neprijatelj je izbio više kanjona i počeo tući artiljerijom mjesto gdje staza izvodi na Vučevo. Oko 18 časova 10 juna porušili smo most na Pivi. Mile Peruničić i ja, sa jednim zaštitnim odjeljenjem, uputili smo se u pravcu Vučeva. Od rijeke do Vučeva smo naišli sigurno na 100 iznemoglih drugova koji su iz bolnice i jedinica ostali na putu. Kako im nijesmo mogli pomoći, govorili smo im da idu, jer se približavaju Nijemci, a oni su nam odgovarali mrzovoljno i kao da ih se to ništa ne tiče:

— Ne merem, druže, više pa neka ide ko hoće i kud hoće.

To je bilo izgleda stanje u kome čovjek uslijed iznemoglosti izgubi svaki osjećaj straha.

Ovaj trenutak, zajedno sa onim jaukom ranjenika i ono dvoje koji su iz stijena došli na most, je najteži i najmučniji u mom životu. Vidjeti druga gdje gine u borbi teško je, ali toga u ratu mora biti. Međutim, ostaviti iznemoglog ili ranjenog, potpuno nemoćnog, na milost i nemilost svirepom neprijatelju, najteža je stvar koja se čovjeku može dogoditi. Ovo tim prije što su u pitanju bili ljudi spremni na najveća pregnuća, drugovi koji su uvijek bili kadri da daju život za druga i slobodu svoga naroda. Čovjek bi pomislio da će ljudi u takvim situacijama moliti i preklinjati da im se pomogne, međutim, to ni od koga nijesmo mogli čuti. Svi su govorili:

— Drugovi, pošto nam ne možete pomoći vi idite, a mi ćemo polako večeras i sjutra do podne izići na brdo. Do tada neprijatelj neće stići, a kada iziđemo gore, ako prođete vi i mi ćemo proći.

Malo dalje naišli smo na jednu grupicu koja se spremala da dezertira. Oni su se, istina, izgovarali da su ostali po zadatku. Znali smo da nije riječ ni o kakvom zadatku i uspjeli smo da ih vratimo.

Nasred brda ušli smo u zonu dejstva neprijateljske artiljerije, koja je gađala sa Pivske Planine. Zaklonili smo se za stijene i sačekali mrak pa smo tek onda izišli na Vučevo. Naišli smo na štab Grupe (Radovan Vukanović, Radomir Babić). S njima su bili Blažo Jovanović i Đilas. Na Blažovo traženje Đilas je pristao da se i ja sa grupom partiskih radnika vratim za Crnu Goru. — Jedanaestog juna priključio sam im se.

Danju 11 i 12 juna do podne dogovarali smo se, izviđali i pravili planove kako i kuda da se probijemo, sa kog mjesta i u koje vrijeme da se odvojimo od vojske. Za ta dva dana bolnica se sporo pomjerala ka Dragoš-Sedlu. Svuda unaokolo se neprekidno puškaralo. Potpuno smo okruženi. Uprkos teškom položaju raspoloženje boraca bilo je vedro. U bolnici je bilo nešto više zabrinutosti, ali je svaki nastojao da prikrije nemir i nespokojstvo. Situacija je bila kao pred oluju, puna teških slutnji i neizvesnosti.

Grupa partiskih radnika iz Crne Gore na čelu sa Blažom Jovanovićem, sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, koja je imala da se vrati na rad u pozadinu, oformljena je još dok su naše snage držale lijevu obalu Tare sa Sinjajevinom, Jezerima i Durmitorom. Tu je bio cijeli Pokrajinski komitet, većina sekretara okružnih i sreskih komiteta, kao i znatan broj članova KP. Svi su oni poslije jednogodišnjeg ilegalnog rada u pozadini neprijatelja došli da podnesu izvještaj o svom radu, da se vide sa drugovima, obavijeste o situaciji i slobodno predahnu na oslobođenoj teritoriji. Jedan dio drugova koji je do tada bio u pozadini pošao je u jedinice. To su, između ostalih, bili: Veljko Mićunović, Vojo Nikolić, Milinko Đurović, Jefto Šćepanović — Čajo, Vule Mićunović, Radovan Radović i dr. Izvjestan broj drugova iz jedinica je upućen na rad u pozadinu neprijatelja. Među njima bilo je i nešto nišeg komandnog kadra, koji je trebalo da bude jezgro starješinskog kadra u jedinicama koje će biti formirane u pozadini. Među drugovima koji su iz jedinica upućeni u pozadinu bili su: Andro Mugoša, Savo Brković, Vukalica Milutinović — Đedo, Milutin Milić, Ika Dimić, Anton Lukateli, Stana Tomašević, Bosa Pejović, Đoko Pavićević, Mihajlo Vukićević, Niko Pavić, Milan Vukotić, Peko Popović, Vlado Gatolin, Blečić i dr. U grupi su

pored ovih bili: Blažo Jovanović, Radoje Dakić-Brko, Veljko Zeković, Puniša Perović, Savo Joksimović, Janko Tadić, Radoman Dacić, Momir Jakić, Božo Marković, Radovan Marković, Nikola Popović, Radomir Milić, Spasoje Jovanović, Dušan Tadić, Obren Blagojević i dr. Grupa je brojila 52 čovjeka. Zadatak joj je bio: vratiti se na teren i tamo politički raditi, dizati duh otpora u narodu i, prema situaciji i mogućnostima, formirati nove jedinice za borbu. S obzirom na to da je trebalo proći kroz neprijateljski obruč grupa je bila vrlo velika.

Dok je grupa bila na Jezerima ocijenjeno je da bi se odatle mogla teško prebaciti u pozadinu, pošto je ofanziva već otpočela i neprijatelj napadao sa svih pravaca, pa je odlučeno da se sa vojskom prebaci zapadno od Durmitora i da sačeka bolju situaciju za povratak. Na prostoru Pive, zapadno od Durmitora, situacija za povratak je bila još teža. Pomišljalo se jedno vrijeme da se drugovi, dok neprijatelj ne prođe, sklone u stijenama kanjona Tare i Sušice, ali je tu ostavljena samo grupa drugova iz Oblasnog komiteta za Sandžak i iz Sreza šavničkog, tako da se grupa na čelu sa PK Crne Gore 9 juna prije mraka prebacila preko rijeke Pive na Vučevo.

Neprijateljski obruč se postepeno stezao. Neprijatelj je čvrsto držao položaje na donjem toku Sutjeske, od Tjentišta do ušća u Drinu, Drinom od Šćepan-Polja, rijekom Pivom od Šćepan-Polja do sela Mratinja, selo Mratinje, planine Maglić i Volujak (uključujući i njihove sjeverne padine) do ispod Suhe na rijeci Sutjesci. Između Suhe i Tjentišta, na otsjeku od ušća Perućice do k 576, naše jedinice su držale desnu obalu Sutjeske, dok je lijeva obala, poslije prolaska glavnih snaga, i na ovom otsjeku bila zaposjednuta od neprijatelja.

Glavnina naših jedinica već je bila prešla Sutjesku i stigla negdje na prostor između Foče i Kalinovika, kada se na Vučevu, kao njena zaštitnica još nalazila Treća divizija sastava: Peta crnogorska, Prva dalmatinska, Treća sandžačka brigada, Mostarski bataljon Hercegovačke brigade sa bolnicom ranjenika i tifusara. Divizija je čekala pogodan trenutak da iz rejona ušće riječice Perućice — k 576 pređe u napad, probije obruč i krene za glavninom.

Grupa određena za povratak u Crnu Goru nije imala više šta da čeka, niti je mogla ići dalje sa jedinicama. Našla se u situaciji da se sa ovog mjesta mora vratiti i po svaku cijenu probiti u Crnu Goru. Pošto su se svi naši dijelovi (bolnica i komore) u toku 12 juna prikupili na Vučevu, u rejon i duž puta Hadžića Ravan — Suha Gora — Lokva Dernečište — Mrkalj Klade, sa namjerom da se noću 12/13 juna prebace preko Sutjeske, rukovodstvo grupe je 12 juna izradilo plan

za povratak. Plan nije mogao sadržati neku dalju perspektivu, jer je od izlaska iz obruča zavisilo izvršenje zadatka. Zbog toga je izlazak iz obruča bio naš najvažniji i najteži zadatak.

Za izlazak iz obruča imali smo dva prijedloga. Po jednom se trebalo odvojiti od jedinica kod Mrkalj-Klada i spustiti (južno) u jarugu kojom teče riječica Perućica, a odatle nastaviti šumom niz Perućicu, obići dugačko rebro planine Maglić (Prijevor) i ispod Ploče (k 1407) se prebaciti u jarugu kojom teče Suški Potok. Zatim produžiti koritom Suškog Potoka u pravcu Trnovačkog Jezera, gdje bismo se sklonili negdje u šumi dok Nijemci prođu.

Drugi prijedlog je bio da se spustimo u jarugu kojom teče Perućica kod mjesta Stajišta, a odatle da iziđemo kroz šumu do u visinu k 1645, istočno od nje za 1 km, tu sačekamo noć, pa onda da se prebacimo iznad Prijevora (kolibe) pravcem Jelova Dola — Štavljan — Trnovačko Jezero, odakle bismo se popeli ispod Koma (k 2200) na masiv Vlasulja — Bioč.

Prihvaćen je drugi prijedlog, jer je prvi pravac na dužini od 6 km bio izložen mogućnosti dejstva sa Prijevora koji su Nijemci bili gusto zaposjeli, i sa staze koja ide koritom Suškog Potoka, kuda su Nijemci stalno saobraćali, dok je drugi izvodio u šumu ispod najvišeg vrha Maglića, gdje ne prolazi nikakva staza, a Nijemci u šumi i na strmim padinama nijesu držali položaje. Odluka je bila pravilna — Nijemci nas nisu otkrili i pored toga što su prolazili pored nas u neposrednoj blizini.

U 14 časova 21 juna odvojili smo se od jedinica kod Mrkalj-Klada i pošli prema Stajištu. Drugovi s kojima smo se rastajali znali su da idemo u tešku neizvjesnost i bilo im je žao. Mi smo, i pored opasnosti, bili čvrsto uvjereni da ćemo izići iz njemačkog obruča i izvršiti postavljeni zadatak. Neprijatelj je držao položaje u neposrednoj blizini puta kojim se kretala naša kolona: Javorje (k 1595) — Rujevac (k 1835) — Poljana — Plan — Crvene Prljage (k 1943) — k 1962 — Prijevor — k 1645 i dalje duž kose Prijevor do ispod Suhe na Sutjesci.

Niz šumu smo se brzo spustili do Stajišta. Tu smo malo zastali. Na zastanku je pokojni Radoje Dakić — Brko, organizacioni sekretar PK, još jedanput podvukao važnost našeg zadatka i na kraju rekao otprilike ovo:

— Naš zadatak proboja kroz neprijateljski obruč je vrlo težak. Postoji rukovodstvo grupe. Odlukama druga Blaža svi se moraju pokoravati. Niko nema prava da stavlja ma kakve prigovore na odluke pa ma šta bilo i ma kuda se išlo, jer će drugovi uvijek donositi odluke za koje ocijene da su najceli-

shodnije. Ovakav rad je jedan od osnovnih uslova za izvršenje našeg zadatka.

Zaista su se drugovi tog uputstva na putu striktno pridržavali i to je olakšalo izvršenje zadatka. Čak je b lo drugova koji za sve vrijeme dok nijesmo izišli iz obruča nijesu progovorili takoreći ni jednu riječ.

Poslije zastanka smo krenuli uzbrdo ka sedlu Prijevor (kolibe). Uzbrdo se išlo teže, pošto smo bili gladni, a u grupi je bilo i star:h drugova kao Đoko Pavićević. Svaki od nas, kad bi pogledao na Đoka, naprezao je posljednju snagu. Kad smo se popeli negdje na sredinu brda, otprilike u visin k 1197, imali smo kratak odmor. Posjedali smo, obezbijedivš: se patrolama sa svih strana. Kroz tišinu u šumi čuli smo jasno razgovor Nijemaca i lupu s desne i s lijeve strane i odozgo, sa brda. U jednom momentu puškomitraljezac Milan Vukotić, čačkajući oko svog oružja, nehotice opali jedan metak. Mislili smo da će nas ovaj pucanj otkrit:, međutim, po svemu izgleda, Nijemci su pretpostavili da to puca neki od njihovih vojnika pa nijesu ni obraćali pažnju.

Popeli smo se do mjesta određenog planom. Odmah smo poslali jednu patrolu od tri druga, sa Milutinom Milićem na čelu, da iziđe do sedla iznad Prijevora, i da iz šume osmotri mogućnost prolaska u pravcu Trnovačkog Jezera. Ako ocijene da je prolazak mogućan onda treba tamo da sačekaju do pada mraka i da nas poslije provedu. Patrola je pošla, osmotrila i utvrdila da su Nijemci grupno posjeli liniju od vrha Maglića (tt 2386) — k 1962 — Prijevor — k 1645 — i dalje prema rijeci Sutjesci. U prvi mrak grupa je pošla iz šume (gdje se bila sklonila) sa ciljem da se prebaci. Odmah iznad kol:ba u Prijevoru naišli smo na njemačkog stražara koji je počeo glasno da kašlje i doziva svog druga. Odlučili smo da pođemo uzbrdo, da ga zaobiđemo, međut m naišli smo na drugog, pa na trećeg, četvrtog i petog, dok se nijesmo uvjerili da je čitava kosa do vrha Maglića posjednuta. Svuda smo naišli na lupu, razgovor i glasno dovikivanje. Stražari su nas svaki put opazil: i nijesu preduzimali nikakve mjere pa se dobijao utisak da ih je strah. Kad smo se uvjerili da ne možemo proći neopaženo, odlučili smo da se vratimo na isto mjesto u šumi i sačekamo iduću noć. Sukob sa neprijateljem ne bi mogao donijeti kakav pozitivan rezultat, jer su Nijemci odmah iza linije koju su držali, u pravcu kuda je trebalo da idemo, imali i svoje rezerve. Grupa je bila prevelika za provlačenje, a premala za borbu u određenim okolnostima. Spustili smo se niz strme padine Maglića ponovo u šumu i pronašli mjesto gdje ćemo provesti otatak noći i sjutradan.

Negdje oko 2 sata 13 juna otpočela je strahovita borba na Sutjesci. Bitka se odigravala nekih 6 km vazdušne linije od mjesta gdje smo se mi nalazili. Vatra je bila neobično jaka i nesmanjenom žestinom trajala je negdje do 10 časova ujutro, kada je nešto popustila. Jasno se uočavalo da je najžešća vatra na otsjeku: ušće Perućice — k 576 u pravcu Kazani (k 1034) — Lastva — Milinklada, u kom pravcu je trebalo da izvrši proboj i prođe naša Treća divizija sa bolnicom. Takođe se osjećala jaka vatra na krilima naših jedinica prema Suhoj i prema Ćurevu, gdje je neprijatelj nastojao da uništi otsječene dijelove naših jedinica i bolnica. Oko 8 časova ujutru jasno se osjećalo da se vatra sa krila naših jedinica od Suhe i Ćureva postepeno približava ka centru sektora proboja i da se u pravcu Milinklada — Vrbnica (Vrbničke Kolibe) postepeno udaljava. Oko 10 časova počela se vatra pomjerati od Tjentišta u pravcu Vučeva, a oko 13 časova doprla je do ispod našeg skloništa. Mi smo pretpostavljali da su se naši borili dok su prošli svi dijelovi i bolnica, da su kasnije Nijemci preduzeli gonjenje u pravcu Vrbnice, a da su jedan dio snaga orijentisali prema Vučevu za čišćenje terena. Kada se već vatra utišala, Nijemci su, s položaja iznad našeg skloništa, počeli da se prikupljaju i spuštaju ka Sutjesci. Ovo su bili samo prednji njihovi dijelovi, dok su im komore i kaznena ekspedicija, koja je palila, harala i ubijala stanovništvo, bile još duboko pozadi.

Predanili smo u gustom bukovom šiblju. Svuda unaokolo bili smo postavili straže. Razgovarali smo šapatom. Niko Pavić je bio prehlađen i kašljao je. Blažo Jovanović ga je opominjao i rekao mu da se strpi i da ne kašlje. On je objašnjavao da je to isto kao kad bi mu neko zabranio da diše. Za hranu smo toga dana imali po malo kačamaka i mesa što smo bili ponijeli. Neki su svoje sljedovanje bili pojeli još prošlog dana. Ustvari, svi smo mi mogli pojesti najedanput sve što smo dobili i za 4 dana, ali se štedjelo da bi se u najtežoj situaciji čovjek bar malo potkrijepio. Drug Peko Popović je odnekuda imao 1 kg pšenice u torbi i podijelio je svakom pomalo. Skrckati zubima po nekoliko zrna pšenice bila je prava poslastica. Vode uopšte nijesmo imali, ali nijesmo bili ni žedni. U ovom šiblju smo se osjećali dosta sigurno. Izvjesna trema i nelagodnost koju smo osjećali upočetku, slušajući unaokolo Nijemce kako govore, postepeno je nestajala i već smo se bili prilično privikli. Prema pokretima neprijatelja, koje smo primijećivali iz našeg skloništa, ocijenili smo da ćemo iduće noći moći da nastavimo marš. U sumrak smo izišli iznad koliba na sedlo Prijevora i prebacili se u šumu sjeverno od Jelove Dole. Kroz šumu se nijesmo mogli kretati, jer se nije ništa vidjelo. Zbog toga smo odlučili da tu sačekamo jutro i da se tokom dana

prebacimo do Trnovačkog Jezera. Čitavu noć se čuo pokret njemačkih jedinica stazom od Trnovačkog Jezera ka Suhoj. Sa druge strane Suškog Potoka na sjeverozapadnim padinama Volujaka, oko Poljane, vidjeli su se njemački šatori. Izgledalo je da je tu bio neki njemački štab.

Četrnaestog juna smo se polako pomjerali kroz šumu od Jelove Dole do Trnovačkog Jezera (oko 5—6 km), jer je trebalo da od Jezera izađemo na teren bez šume, što nijesmo smijeli učiniti tokom dana. Tog dana nijesmo imali ništa za jelo, ali smo negdje oko 16 časova naišli na jedan izvor i napili se vode. U prvi mrak bili smo na Trnovačkom Jezeru. Odatle smo se popeli na masiv između Vlasulje i Bioča, gdje smo naišli na nekoliko konja i dvoje ždrebadi. Drug Dakić je bio na začelju kolone i tražio je da se stane. Zastali smo. On je predložio da uhvatimo i zakoljemo ono dvoje ždrebadi da bi smo se nahranili. S obzirom na to da smo bili veoma gladni, prijedlog je bio umjesan, ali pošto su Vlasulja i Bioč potpuno goli i neprijatelj bi nas danju mogao otkriti, to nije bilo dobro prihvatiti ga. Upozorili smo na ovo druga Blaža i on je naredio da se produži pokret.

Kada smo došli na stazu, koja od Mratinja preko Bioča i Smrekovca vodi ka Stabni, na jednoj čuki prema horizontu primijetili smo dvije siluete. To su bili njemački udvojeni stražari. Tu im je po svoj prilici bila neka jedinica iz rezerve. Na stazi smo naišli i na telefonski kabl. Htjeli smo ga prekinuti, ali smo ocijenili da to nema značaja, jer ga je lako zamijeniti, a možemo otkriti svoje prisustvo. Ni ovdje stražari nijesu reagovali, iako su nas morali osjetiti. Niko od nas nije poznavao teren, a pošto je bila noć kartu nijesmo mogli koristiti. Slučajno smo naišli na uzan prolaz. Desno i lijevo pružala se visoka i strma neprohodna stijena. Spustili smo se niz jednu veliku dubodolinu i došli do iznad katuna Burev Do. Duboko u jaruzi pokrivenoj šumom primijetili smo vatre. Nijesmo znali da li je to zbjeg ili logor neprijatelja. Sačekali smo zoru i uputili patrolu u sastavu: Ika Dimić, Radovan Dacić i Vlado Gatolin koja nas je obavijestila da je dole zbjeg iz sela Brljeva i Miloševića. Nekoliko drugova je ušlo u jednu kolibu i domaćica im je ponudila po šolju mlijeka. Oni su mlijeko popili, ali su ih drugi vidjeli i počeli gunđati i prigovarati kako to ne valja i da je nepravilno. Intervenisao je drug Veljko Zeković i umirio ih. Kod ovog zbjega smo dobili nešto malo hrane (mesa i mlijeka) i tu smo predanili 15 juna, a pred noć produžili pokret.

Namjera nam je bila da pokret nastavimo preko Plužina, Goranska i dalje u pravcu Nikšića. Međutim, kada smo 15-og uveče, poslije pada mraka, došli iznad sela Budnja, primijetili

smo između Plužina i Budnja njemački logor; po svemu sudeći, to je bio dio kaznene ekspedicije i komora. Zbog toga smo skrenuli sa ovog puta i pošli sjeverozapadno od sela Miloševića.

U šumi smo naišli na lješeve seljaka koje su Nijemci pobili. (Za vrijeme ofanzive Nijemci i kvislinzi su pobili oko 1400 žena, djece i staraca iz Pive i popalili velik broj sela.) Kada smo se uzanom stazom spuštali sjeverozapadno od sela Miloševića ka Gumnini, neko je iz kolone tražio da čelo stane, jer se vide njemački šatori. Zastali smo i ustanovili da to nijesu šatori već krovovi od dasaka na kolibama zapadno od sela Miloševića. Ljutili smo se zbog gubljenja vremena, a još više zbog toga što smo se sa čela, uza stranu, morali vraćati da provjerimo o čemu se radi. Zatim smo naišli na tele pred nekom pećinom. Dok smo se dogovarali da li da ga uhvatimo i zakoljemo ono je već zamaklo u šumu i pobjeglo.

Sa Gumnine smo se spustili na potok Vrbnicu, pregazili ga i u samu zoru 16 juna došli u podnožje Žagrice. Tu smo se odmorili do 12 časova. Trojicu drugova smo poslali da iziđu na vrh Žagrice do Muratovice, da osmotre situaciju i, po mogućnosti, prikupe malo hrane. U patrolu su pošli Mihajlo Vukićević, Obren Blagojević i još jedan drug. Mjesto gdje smo se odmorili nalazilo se oko 200 m iznad potoka Vrbnice na desnoj obali. Lijevom obalom pored potoka vodi staza. Njom su Nijemci preko dana prolazili prilikom povratka s paljenja sela Oraha, Stabne, Jasena i dr. Mi smo se odmarali na maloj terasi oivičenoj gustom bukovom šumom, tako da nas s puta niko nije mogao vidjeti.

Oko 13 časova nastavili smo pokret uz Žagricu. To je bio najnaporniji dan našeg marša. Penjanje je trajalo 5—6 časova uz nagib koji je mjestimično bio oko 70°. Na izvjesnim mjestima morali smo da skinemo obuću i napregnemo i poslednju snagu da bi smo savladali umor i dostigli postavljeni cilj. Mnogima od nas to je bio najnaporniji dan u toku čitave četvorogodišnje borbe. Jednom dijelu drugova, koji su pomagali dvojici potpuno iznemoglih, trebalo je oko 8 časova da stignu do određenog mjesta. Jedan koji je bio naročito malaksao jeo je usput mlado bukovo lišće pa mu je pozlilo i jedva smo uspjeli da ga izvučemo na vrh Žagrice.

U stijenama Žagrice naišli smo na tragove zbjega — jedna kolibica od granja i trave u kojoj su ležali ljudi. U kolibici smo pronašli drvenu posudu — debe — kako je zovu u onom kraju, i u njoj oko pola kilograma kajmaka. Takođe smo pronašli nekoliko strukova crnog luka. Pošto kajmaka nije bilo dovoljno za sve, odlučili smo da ga damo onima koji su izgledali

najslabije. Oni su to odbili. Zatim smo nudili i ostale koji su bili iscrpeni, ali niko nije htio. Naposljetku smo jednim zaoštrenim drvetom podijelili svakome otprilike po jednu malu kašičicu. Pošto smo tako podijelili ovaj srećni nalaz, drug Blažo me pozvao i rekao, ako ikako mogu, da uzmem dvojicu drugova pa da se popnem na Muratovicu, da se povežem s patrolom koja je ranije tamo upućena i da vidim da li je što nabavila za hranu, jer smo već svi bili jako malaksali. Uzeo sam Djeda Milutinovića i Vlada Gatolina. S mukom smo se popeli na Muratovicu. Pod jednim drvetom naišli smo na patrolu. Obren Blagojević nam je rekao da su, sudeći po svemu, ispod Ledenice Nijemci i pokazao nam je grupu ljudi na oko 2,5 km vazdušne linije. Vidjeli su se i torovi ovaca, pa nam je objašnjavao da su sigurno Nijemci sakupili stoku kao plijen. Kada smo zapitali da li su oni tamo bili, on reče da nijesu, već da tako cijene. Mihajlo Vukićević srdito dobaci:

— Nijesmo mi nikuda mrdnuli, već smo čitav dan ležali pod ovim drvetom i osramotili se.

Umirili smo Mihajla. Vlado Gatolin i ja pošli smo u izviđanje. Oprezno smo išli preko zaravni Muratovice. Kad smo prišli na nekih 500 metara, vidjeli smo da je tu zbjeg. Prikupili smo malo slatkog mlijeka za grupu, jer nije bilo ništa drugo. Seljaci u zbjegu su bili jako ogorčeni. Posmatrali su kako iz njihovih sela kolutaju crni oblaci dima pa su nam dobacivali:

— Ništa vam ne treba dati, vi ste za sve ovo zlo krivi.

U prvi mrak su pristigli i ostali drugovi. Popili smo prikupljeno mlijeko i iste noći produžili za Komanski Katun — Latično. Na Latičnu se takođe nalazio zbjeg. Tu smo predanili 16 juna i umirivali seljake koji su bili jako uplašeni. Negdje oko 12 časova sjedeli smo u grupi sa seljacima, kad odjednom iza brijega izbi čovjek sa puškom. Videći grupu ljudi uskoči u zidine neke kolibe, uperi pušku na nas sa daljine od nekih 200 metara i povika:

— Ko ste vi?

Blažo Jovanović ga zapita:

— A koji si ti?

— Ja sam Đoko Šaranović, partizan, borac Pete crnogorske brigade.

Mnogi smo Đoka poznavali, a i on je Blaža prepoznao. Od njega smo saznali o boju na Sutjesci, o sudbini Treće divizije i bolnice i o Savinoj smrti. Nije htio pričati pred seljacima, niti pred čitavom grupom, pa je rekao da ide kao kurir, a kasnije smo se izdvojili i sve nam je potanko ispričao.

Osamnaestog juna grupa se prebacila u Višnjića Do na Goliji. U selo smo ušli u sami mrak. Istovremeno je počela da pada jaka kiša, prava provala oblaka. Dođosmo do prve kuće i naiđosmo na zatvorena vrata. Isti je slučaj bio i kod druge. Ustanovismo da je čitavo selo pobjeglo. Seljaci su nas opazili i pomislili da su ustaše. Već su bili čuli kako je prošla njima susjedna Piva, pa su se razbježali. Preplašeni i do kože mokri seljaci su se vraćali skoro do ponoći u svoje selo. Tu smo pronašli nešto za večeru i prenoćili. Sjutradan, 19 juna, prebacivali smo se u Petrove Dole, odakle je pošao svaki na određeni zadatak.

Boško ĐURIČKOVIĆ

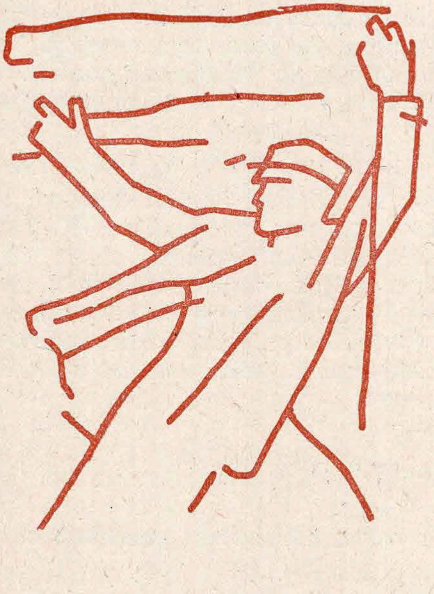

OD SUTJESKE DO GOLIJE SA POKRAJINSKIM KOMITETOM

Kada su se i poslednje naše jedinice prikupile na Vučevu radi proboja preko Sutjeske, s njima su se nalazili Pokrajinski komitet i Glavni štab za Crnu Goru i Boku. U to vrijeme nalazio sam se uz Komandu durmitorskog područja, koja je kao komanda postojala do Vučeva. Tada su se njeno ljudstvo i starešinski kadar priključili Centralnoj bolnici i ostalim našim jedinicama. Za vrijeme pokreta prema Sutjesci stigao je kod nas Radoje Dakić — Brko i nešto razgovarao sa Mićunom Jaukovićem. Poslije ovog razgovora pozva me Radoje Dakić — Brko:

— Evo ti, druže, ova cedulja, pođi na onu čuku i javi se drugovima.

Pokazao mi je čuku i na njenom vrhu jednu suvu jelu radi tačnije orijentacije. Reče da nikome ne govorim kuda idem.

Kada sam se približio čuki, zaustavi me stražar i upita odakle i kuda idem. Pokazah cedulju. Pošto je pročitao šta piše, uputi me u pravcu jedne dubodoline gdje je trebalo da se javim drugovima. Dubodolina je bila obrasla gustom šumom i u njoj sam našao oko 15 drugova. Nijesam poznavao nikog osim Blaža Jovanovića. On me upita ko sam, otkuda idem i ko me je poslao. Umjesto odgovora pružio sam mu cedulju.

U toku dana stalno su pristizali borci, tako da ih se okupilo, koliko se sjećam, pedeset šest.[1] Nastojao sam da saznam, a to su željeli i ostali, kakav je zadatak dobila grupa. Ali, saznao sam jedino to da se pored Blaža Jovanovića, tu nalaze

[1] Vidi članak Boška Đuričkovića.

Ivan Milutinović, Radoje Dakić — Brko, Andro Mugoša i Savo Brković.

Svud naokolo vođene su žestoke borbe. Čak su i nas u ovoj dubodolini tukli avioni. Bombe su padale u neposrednoj blizini. Tukli su nas i mitraljezima. Blažo je stalno upozoravao na prisebnost i zabranio svako kretanje. Kada je pao mrak, objasnio nam je da je naša grupa dobila zadatak da se vrati u pozadinu i upozorio nas da će proboj biti vrlo težak, ali da to moramo izvršiti. Za put smo dobili hranu od Pete crnogorske brigade, i to jednog vola i nešto malo brašna od heljde. Vola smo odmah zaklali, meso ravnomjerno podijelili i jeli ga dok je još bilo napola pečeno. Prije pokreta skuvali smo kačamak koji smo takođe podijelili. Oko ponoći krenuli smo u pravcu Volujaka i Maglića. Pred polazak Blažo je skrenuo pažnju da grupa ima za cilj da se probije kroz neprijateljske obruče bez borbe i da niko od drugova na putu ne smije da se zadržava, bilo sa dijelovima naših jedinica bilo sa bolesnicima i ranjenicima. Da bi disciplina bila što bolja i da bi se blagovremeno mogle preduzeti potrebne vojne mjere, formirana je komanda bataljona. Za komandanta je postavljen Nikola Popović, a za komesara Janko Tadić.

Pošli smo kroz šumu zvanu Suva. U putu smo nailazili na ranjenike. Čitavu noć smo zaobilazili neprijateljske položaje i uzoru stigli u podnožje između Volujaka i Maglića. Na vrhovima iznad nas nalazile su se njemačke jedinice. Zastali smo na jednoj čuki obrasloj gustom i sitnom šumom i tu ostali, razbijeni na manje grupe, cijeli dan bez vode, a skoro i bez hrane. Čim je nastupila noć, krenuli smo uz brdo između Volujaka i Maglića. Brdo je bilo jako strmo, a teren klizav, jer je padala kiša. Kada je stigla gore, naša prethodnica je spazila njemačkog stražara pored logora koji je bio smješten tu, u neposrednoj blizini. Morali smo se vratiti i to nam je palo vrlo teško, utoliko više što smo pretpostavljali da su nas Nijemci opazili i da će nas napasti. Do toga, međutim, nije došlo.

U toku cijelog dana kod nas je vladala mrtva tišina, jer su njemačke patrole prolazile neposredno pored našeg skloništa. U jednom trenutku odjeknuo je pucanj iz puškomitraljeza. Pomisli smo da su nas Nijemci napali. Iz niske planinske šume nikoše glave boraca spremnih da prihvate borbu. U tom ustade drug Blažo i rukom dade znak da se sjedne. Poluglasno nam je objasnio da nijesu Nijemci. Ponovo je zavladala tišina. Čim se smrklo, krenuli smo istim pravcem nazad. Nijemci su se bili pomakli udesno, ali su se ipak nalazili u neposrednoj blizini. Malo smo zastali. Prethodnica, koja je pošla naprijed da ispita teren, obavijestila nas da je neposredno ispred nas brisani prostor, posle koga se pruža jedno strmo točilo ispod greda Mag-

lića. Prilikom prelaska preko toga točila postojala je vjerovatnoća da nas primijete. Naređeno je da oni koji su još obuveni odmah skinu cipele, jer bi i najmanji šum čuli Nijemci. Tako smo, neki u čarapama a neki potpuno bosi, prelazili preko točila. U samu zoru ponovo smo se dočepali šume. Kada je svanulo, vidjeli smo da se nalazimo između Volujaka i Maglića. Svuda okolo bile su njemačke jedinice. Prikrili smo se opet razbijeni na manje grupe. Prethodno je održan kratak sastanak kojim je rukovodio Blažo Jovanović, kao sekretar PK Partije. On nas je upozorio na disciplinu, objašnjavajući nam da postoji realna mogućnost za dalje probijanje.

Iz naših skloništa dobro smo vidjeli njemačke logore i ogroman broj opljačkane stoke. Iznad nas, na padinama Volujaka, mogla su se vidjeti i velika krda divokoza koje su uplašene pretrčavale vrleti Volujaka ne nalazeći nigdje skloništa.

Na ovom mjestu smo ostali cijeli dan. Naše prethodnice osmatrale su kuda bi trebalo da se probijemo iduće noći. Došlo se do zaključka da treba ići u pravcu Trnovačkog Jezera. Svi smo bili prilično iznemogli. Dobro se sjećam druga Đoka Pavićevića. Bio je star i iscrpen, i svaki od nas, kada bi vidio njegovo držanje, htio ne htio, prikupljao je i posljednju snagu i savlađivao napore. Kada se uhvatio mrak, krenuli smo. Prošli smo pored Trnovačkog Jezera gdje smo, poslije dugo vremena, mogli da utolimo žeđ. Bili smo toliko iznemogli da nam je i oružje otežalo, ali smo stalno vodili računa o tome da svaki pojedinac, pored ličnog oružja, puške, bombe i pištolja, naizmenično nosi i puškomitraljeze koje smo imali.

Od Trnovačkog Jezera do Suvodola kod sela Brljeva, išli smo čitavu noć. Primjećivali smo njemačke patrole i straže za održavanje veze od Pive do Sutjeske. One su kontrolisale i telefonske linije koje su se protezale od Sutjeske do jedinica u Pivi koje su palile, pljačkale i ubijale nevino stanovništvo. U zoru smo stigli do koliba u šumi kod Suvodola gdje smo naišli na mali zbjeg seljaka iz Brljeva. Seljaci su se strašno uplašili. Nijesu nas mogli prepoznati. Kad smo se približili i kad su vidjeli petokrake, straha je nestalo. U zbjegu, pored ostalih, nalazio se stari Luka Lješević, odbornik sela Brljeva, koji je poznavao pojedine drugove iz grupe. On nam je rekao da su se uplašili zbog toga što su mislili da za nama idu njemačke jedinice. Objašnjeno im je da se mi vraćamo u pozadinu radi daljeg političkog rada. Ovdje smo se prvi put od našeg polaska sa Sutjeske malo odmorili. Dobili smo i nešto mesa i mlijeka, dok brašna i ostalog ni oni sami nijesu imali. Blažo se raspitao o stanju u Pivi. Nijesu znali ništa osim za njihov mali zbjeg. Odavdje se mogla vidjeti čitava Piva kako gori.

Pošto smo se malo odmorili, iskupili smo se na jednom mjestu zajedno sa narodom iz zbjega. Blažo je rekao fotografu da nas slika. Koliko se sjećam, slikao nas je drug Lukateli. Zatim im je iznio situaciju, ali im je istovremeno skrenuo pažnju da ostanu u zbjegu sve dok se Nijemci potpuno ne povuku iz Pive, jer će jedino tako sačuvati živote.

U toku noći produžili smo u pravcu sela Miloševića i Budnja. Na putu smo sreli jaču njemačku kolonu i zaobišli je između s. Miloševića i s. Stabne, a u samu zoru prešli smo rječicu Vrbnicu. Pri prelasku preko rječice neki borci počeli su da se izuvaju i da peru noge. U istom momentu naš stražar primjetio je jaču njemačku kolonu koja se kretala od Plužina u pravcu s. Stabna ka Volujaku. Nijemci su bili u neposrednoj blizini. U takvoj situaciji svaki od nas pojedinačno morao je sam da traži zaklon, jer nije bilo vremena da se zajedno povučemo pošto je razdaljina između nas i Nijemaca bila svega oko sto metara. Posakrivali smo se u šumi. Njemačka kolona bila je prilično dugačka tako da smo nepomični čekali duže vrijeme. Pri tome je postojala opasnost da nas otkriju psi koje su Nijemci vodili sa sobom, ali smo imali sreće. Pošto je kolona prošla, nastavili smo pokret uz Žagricu, onako visoku i vrletnu, koja je nama, iznemoglim, izgledala još mnogo teža. Cijeli dan smo išli do sela Zabrđa jugozapadno od Žagrice. Uz Žagricu nailazili smo na neke male bajte koje su gradili seljaci za svoja skloništa. Naroda nije bilo, jer se sklonio od Nijemaca. I u Zabrđu nijesmo našli nikog od mještana, jer su svi bili pobjegli i sklonili se u planinu, ali smo našli jednog pijevca koji je pjevao na zgarištu kuće. Tu smo sačekali noć, kada je trebalo da se prebacimo preko nepošumljene Muratovice kojom su Nijemci stalno krstarili, jer su se u selima Smriječnu, Kovačima i Orahu nalazile neke njihove jedinice. Čim je pala noć nastavili smo pokret s namjerom da se bez susreta sa Nijemcima prebacimo u planinu Ledenicu i dalje za Goliju. Bilo ih je koji od umora i iznemoglosti nijesu mogli da izdrže takav tempo te smo neke od njih morali nositi. Stari Đoko Pavićević izdržao je bez ičije pomoći. Drugovi su predlagali da mu pomognu i da ga ponesu, ali on to nije dozvolio govoreći:

— Ja mogu, drugovi, i još teže izdržati.

Kada smo prešli taj dio puta, već smo djelimično bili na slobodnoj teritoriji, naime, znali smo da se ispred nas, u pravcu Golije, ne nalaze njemačke jedinice. Na Latičnom smo naišli na veliki zbjeg naroda iz Pivske Župe, Pive i Golije. Kada smo se pojavili, narod se jako iznenadio a i uplašio, misleći da nas gone njemačke jedinice. Bilo je neophodno da im se objasni naš dolazak. Zato su drugovi iz Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba održali s narodom konferenciju i objasnili čitavu situa-

ciju. Skrenuta im je pažnja da se još ne vraćaju u selo, pošto u Pivi još ima Nijemaca, koji pale i ubijaju. Narod je već bio djelimično upoznat sa zločinima Nijemaca, jer su sa visoravni Golije vidjeli paljevine, a i slali su svoje ljude da se obavijeste o situaciji.

Ovdje smo se zadržali jedan dan, a zatim smo produžili za Goliju. S puta za Goliju drug Radoje Dakić — Brko sa manjom grupom upućen je od strane PK na rad u Pivu. Mi smo se zadržali na teritoriji Golije nekoliko dana. Za to vrijeme pristizale su grupice partizana sa Sutjeske. Među njima je bilo teških ranjenika i bolesnika. Svi su bili iscrpeni od napora, borbe i gladi. Sve te grupice ulazile su u sastav naše grupe i pružena im je mogućnost da se malo odmore. Kasnije su iz našeg sastava upućivane pojedine grupe u Crnu Goru radi političkog rada na terenu.

Iz Golije smo nastavili pokret u pravcu Njegoša, za Banjane. U međuvremenu pristizali su nam politički radnici sa terena radi dobijanja direktiva za dalji politički rad. Pošto smo stigli u Banjane, PK je mene sa još dva druga, na traženje rejonskog komiteta za Pivu, uputio u Pivu. Na tom terenu sam ostao kao pozadinski politički radnik.

Luka ĐURKOVIĆ

IZ DNEVNIKA

Peta neprijateljska ofanziva je u punom jeku. Naše brigade vode teške borbe sa nekoliko puta nadmoćnijim neprijateljem na Drini, Ćeotini, na plahovitoj Tari, na ograncima Durmitora, na Ravnom . . . Borbe na sve strane. Kolone ranjenika i bolesnika, žena, staraca i dece kreću se preko vrletnih padina Durmitora ka Pivi.

Dvadeset sedmi maj 1943. Nalazim se na jezerskoj visoravni ispod Durmitora, u Negobuđi. Kod ovog sela, na domaku reke Tare, engleski avion je prošle noći spustio šest ljudi i nekoliko paketa raznog materijala. To je prva saveznička (engleska) vojna misija, prispela kod partizana.

Komandant mesta u Negobuđi je Miloš M. Radović. Ima pune ruke posla. Pitam ga za Treću sandžačku, jer treba da se vratim u njen sastav. Kaže da je negde od Prenćana, preko sela Kosanice, do Glibaća. Misli da će za dan-dva na ovu stranu Tare.

Dvadeset osmi maj je osvanuo lep i sunčan. Neprijateljski avioni išarali nebesku pučinu, bombarduju i sipaju kišu olova. Borba se čuje na sve strane. Manje, možda poslednje kolone ranjenika, bolesnika i nedužnog stanovništva kreću se u pravcu Žabljaka. Dan teče . . . Odlučujem se da krenem u pravcu Tare da tražim brigadu, kada oko 5 sati popodne stiže njen komandant Velimir Jakić s jednim drugom i drugaricom iz saniteta. Bolestan je, jedva se drži na konju. Plućni je bolesnik, ima stalnu i visoku temperaturu, ali veruje da će se oporaviti. Pi-

[1] Prilikom pisanja ovog članka konsultovao sam i neke od preživelih učesnika Pete ofanzive.

tam ga za brigadu, kako je prošla ovih nekoliko dana otkako sam odvojen od nje. On mi priča o desetodnevnim teškim borbama protiv cele italijanske divizije[2] i jednog bugarskog puka[3]. Pretrpela je brigada velike gubitke, ali i neprijatelj nije bolje prošao. Samo, njih je mnogo, pa se gubici ne osjećaju kao kod nas. Kažu da je u našoj brigadi bilo i dezertera, uglavnom iz redova onih koji su tih dana u nju došli. Dobro je. Proći ćemo kuda smo pošli. U toku ove noći[4] cela će se brigada prebaciti preko Tare, jer položaje oko Žabljaka moramo držati po svaku cenu sve dok se ranjenici i ostali ne prebace preko Pive u pravcu Sutjeske.

Konačili smo u obližnjem selu Zauglini. Rano izjutra, 29 maja, tek što je izbilo sunce, stigao je kurir s izveštajem da se brigada prebacila preko Tare i da će neko od drugova iz štaba do 8 sati stići u Negobuđu kod komande mesta na dogovor. Ubrzo smo i mi krenuli u Negobuđu. Bilo je skoro osam sati. Komandant je ostao u komandi mesta, a ja produžih u selo Suvodo, gde je već bio stigao moj 2 bataljon. Ostao sam s drugovima do posle podne, pa se i ja vratih u Negobuđu. Borba se čuje sa svih strana. Naročito je avijacija aktivna. Prednoć mi Jakić reče da idemo u pravcu Žabljaka i da će bataljoni u toku noći zauzeti položaje u njegovoj okolini. Noću prolazimo pored Žabljaka. Sav je u ruševinama. Od kuća skoro ni traga. Konačili smo pod Štulcem, u selu Bosači, u jednoj praznoj kući. Hrane nema. Selo je skoro pusto. Ne znam gde smo pronašli malo mleka za Jakića, koji se to veče osećao vrlo loše. U toku noći na sektoru Žabljaka nije bilo jačih borbi. Na drugim sektorima čula se jaka artiljeriska i puščana vatra.

Ujutru 30 maja krenuli smo uz padine Štulca. Penjemo se ka kolibama. Po šumama i gudurama dosta naroda — žena, dece i starijih ljudi. I ponešto stoke. Nailazimo i na ponekog tifusara. Ranjenika nema. Svi su već prebačeni na Pivu. Stigao je tu i zamenik komandanta brigade, Mile Peruničić s Mićom Zorićem, političkim komesarom jednog bataljona. Tri bataljona, 1-vi 4-ti i 5-ti, raspoređena su na položajima oko Žabljaka — od sela Razvršja, Junče Dola, Kovačke Doline i Podgore do Tepaca, dok je 2 bataljon imao da se prebaci na Sedlo (kota 2226), na južne padine Durmitora. Dan odmiče. Počinje kiša sa hladnim durmitorskim vetrom. Nekako popodne krenusmo preko Štulca: Jakić, Peruničić, jedan kurir, drugarica iz saniteta[5] i ja. S nama je i jedan stariji čovek, vrlo krupan i u

---

[2] Divizija »Taurinenze«. — Prim. red.

[3] Bugarski 61 puk. — Prim. red.

[4] Noć 28/29 maja. — Prim. red.

[5] Milijana Jakić, sestra Velimira Jakića.

5*

belom suknenom odelu. To je, kaže Peruničić, Nurija Pozderac, naš Krajišnik. Jakić i Pozderac jašu konje, a mi ostali idemo peške. Prelazimo preko skoro golog Štulca. Kiša, sneg i jak vetar. Jedva se održavamo na nogama. Pravi pakao. A planina puna žena, dece i ljudi. Vode sa sobom i stoku. Probijaju se planinskim gudurama, a skoro ne znaju ni kuda idu. Traže bolja skloništa. Jedva uspevamo da pređemo planinu koja se belila od snega. Silazeći, nailazimo na teške prizore. Nekoliko tifusara usred snežnog i blatnjavog puta sede ukočeni. Ostadoše na Štulcu.

Prednoć smo se spustili u selo Crnu Goru i smestili u jednu praznu i skoro napravljenu kuću. Jeka i tutnjava na sve strane.

Noć je Jakić proveo dosta teško. Njegovo stanje se juče znatno pogoršalo.

Trideset prvog maja nalazimo se još u selu Crnoj Gori, odmah ispod Štulca. Dan je lep. Naše brigade se korak po korak probijaju na zapad. Desetine aviona ukrštaju se kanjonima Tare, Pive i Sutjeske. Situacija je teška. Sela, šume i putevi od Sušice do Pive prepuni su ranjenika, bolesnika i jedinica koje ih prate i čuvaju. Naša tri bataljona nalaze se na položajima oko Žabljaka i ispod Štulca do Tepaca, a 2 bataljon je još uvek na Sedlu. Neprijatelj žestoko napada. Naši uspešno odolevaju. Tako se završio dan, pa i noć. Naši su se održali na položajima.

Počinju da se rađaju teški dani juna. Teško je o njima govoriti i pisati. Od 1 do 5-og proveli smo u selu Crnoj Gori. Jakić je još uvek bolestan, ali svaki izveštaj pročita i s mišljenjem sprovodi načelniku štaba brigade Žarku Vidoviću, koji je na položaju. Mile Peruničić održava vezu s drugovima u štabu brigade i s bataljonima, tako da su odluke štaba usklađene.

Za tih pet dana naše desno krilo se povuklo na Crvenu Gredu preko Štulca do Tepaca. O 2 bataljonu, koji je bio na Sedlu i Dobrom Dolu, nemamo sigurnih vesti, jer je suviše daleko. Ali bilo je nekih obaveštenja da je još na istim položajima, oko Dobrog Dola.

Situacija je sve kritičnija. Borbe se vode po svim visovima oko Durmitora, pa čak i na njegovim najvećim vrhovima. Istorija ratovanja ne pamti da je nečija vojska izlazila s mitraljezima da osvaja Durmitor, iako na njemu nije bilo neprijatelja. — Samo su Nemci to uradili. Valjda su mislili da će nas i tamo naći.

Ne zna se gde je front. Desetine aviona stalno nas nadleću i tuku bombama i mitraljeskom vatrom. Kuriri jure na sve strane. Ranjenika i bolesnika svugde, od Sušice do reke Pive i

Vučeva. Iako je situacija teška, niko ne gubi nadu da ćemo proći.

Nešto oko podne, 5 juna, Jakić je dobio naređenje da se Treća sandžačka u roku od dva dana, a prema mogućnostima i pre, u okolini Tepaca prebaci preko reke Tare, probije u Sandžak i vodi gerilske borbe. Istovremeno se razmatrala mogućnost da se i Peta crnogorska s Prvom dalmatinskom probija u pravcu Crne Gore i Hercegovine s istim zadatkom. Bio je to signal da je situacija kritična. Štab brigade je celu noć razmatrao mogućnost prebacivanja preko Tare. Moglo se prebaciti samo negde kod sela Tepaca. Postavilo se i pitanje 2-og bataljona koji je bio iza vrha Durmitora, na Dobrom Dolu. Rešiti ovo pitanje bilo je skoro nemogućno. Bila je to teška noć. Toga dana predveče, koliko se sećam, otišao je od nas Nurija Pozderac u pravcu Vrhovnog štaba, ka reci Pivi.

Šestog juna još smo u selu Crnoj Gori. Nešto pre 10 sati stiže kurir s naređenjem kojim se menja jučerašnja odluka. Naša brigada kretaće se opštim pravcem ka Sutjesci. Samo jedna manja grupa, 15—20 drugova, treba da se po mogućnosti prebaci preko Tare u Sandžak, kao gerila. Slično je i sa Petom crnogorskom. Jakić reče da mu je malo lakše. Iako je situacija teška, položaje moramo držati po svaku cenu.

Još smo pod Štulcem, u selu Crnoj Gori. Sedmi jun je. Situacija skoro ista. Svaki dan je sve teži i pretstavlja večnost. Borbe i dalje na svim stranama. Pred samu noć Jakić mi naredi da sa našim pionirskim vodom, koji se nalazio u selu Nedajnu, odmah krenem na ušće Sušice u Taru i napravim skelu za prebacivanje drugova koji budu određeni da idu u Sandžak. Tamo su i neki drugovi iz Pete crnogorske koji možda imaju detaljnije podatke o situaciji.

Nisam dugo oklevao. Krenuh preko Sušice. U rasvit zore stigao sam u selo Nedajno. Osmi je jun. Drugove koje tražim nisam našao. Uzalud se okrećem na sve strane. U selu skoro nikoga, osim grupe tifusara koja tumara po kućama i traži hranu. Vratih se iza sela na jedan brežuljak. Tu, na jednoj raskrsnici, dva druga što su bila na straži uputiše me u kolibe iznad sela. Tamo je, kažu, konferencija, na njoj je i drug Brko.[6] Malo se ohrabrih i pođoh. Pred kolibama sretoh oko 30 drugova. Poznavao sam ih nekoliko. Među njima je i Veljko Zeković. Mislim da je on bio rukovodilac grupe.

Već je 7 sati. Krećemo niz strm i vrletan kanjon Sušice. Žurimo iako je put težak. Čim smo stigli na Taru, krenusmo na posao. Sredstva su oskudna, ali smo ipak uspeli da napravimo nekakav splav. Već je počeo da pada prvi sumrak, kad

[6] Radoje Dakić, narodni heroj, umro 13 januara 1946 u Moskvi.

stiže kurir s naređenjem da hitno krenemo u pravcu sela Kneževića. Noć je bila tamna i pomalo kišna, a put slab, bolje reći nikakav. I pored toga što smo žurili, sunce je već bilo izgrejalo kad smo stigli u Kneževiće.

Deveti jun. Nalazimo se u Kneževićima. Drugovi iz crnogorskih brigada odoše svojim pravcima. Ja sam bio jedini iz Treće sandžačke. Neki mi rekoše da je moja brigada u rasvit zore pošla u pravcu Pive. Pođem da je tražim. Prolazeći kroz Kneževiće i Nikoviće, srećem grupice tifusara rasturene po njivama. Vade posejan krompir i pasulj. Ne boje se više avijacije. Ogluveli su za nju i ne čuju je. Ništa ih se više ne tiče. Dve patrole ih poteraše u pravcu Pive, za brigadama. Pođoše, ali vrlo teško.

Žurim se da stignem brigadu. Nešto oko 18 časova stigoh iznad same Pive, negde prema Rudinama. Javih se u štab brigade Jakiću Velimiru i Voji Lekoviću. Pitaju me zašto sam došao kad sam određen u grupu koja se vratila u Sandžak. Jezdo Lovrić i Mićo Zorić su ostali u Sušici s ovom grupom, a ja bih imao da joj se priključim u toku noći. Ne znam put do Sušice. Ukoliko krene neko od onih što ga znaju, poći ću i ja, inače ostajem s brigadom. Leković mi je dao jedno pisamce za Lovrića i objasnio rejon u Sandžaku gde ću ga naći, ako ga pre ne nađem. Između 20 i 21 časa krenusmo natrag — jedan drug iz okoline Žabljaka koji je znao put i ja.

Brigada je ostala pripremajući se da te noći i sutradan pređe reku Pivu i izbije na Vučevo. Vraćao sam se prilično nezadovoljan. Radije bih ostao s brigadom, ali se zadatak Partije mora izvršiti.

Predzoru smo stigli na okomite i strme strane Sušice, prema Kneževićima. Čulo se povremeno štektanje automatskih oruđa duž Sušice i oko Nedajna. Vidimo i logorske vatre neprijatelja.

Savladani umorom i glađu, seli smo na ulazu u kanjon Sušice da se odmorimo. Čini mi se da još nismo ni seli, a već smo zaspali. Ne znam koliko smo spavali, kad se trgosmo od strahovite mitraljeske paljbe, a zatim i od artiljeriske i minobacačke vatre. Bila je to zora 10 juna. Nemci i Italijani čiste teren u pravcu Pive. Brzo se spustismo niz strme i vrletne strane Sušice koristeći gustu šumu. Od udara kuršuma lišće je letelo oko nas kao pahuljice. Srećno smo se spustili u kanjon, na jednu zaravan u gustoj šumi. Nemamo više vidika. Samo čujemo jeku i tutnjavu. Lutali smo po šumi više od jednog sata, krećući se u pravcu Tare. Odjednom se, na našu veliku sreću i iznenađenje, pojavi pred nama jedan stariji čovek. Mislim da se zvao Žarković. Zna on da smo gladni, ali

nam ne može odmah pomoći. Moramo se strpiti do predveče, skloniti se i kretati samo određenim pravcem koji nam je pokazao. On će gledati da nam donese malo hrane, pa ćemo se doveče dogovoriti za dalje. Valjda neprijatelj neće danas ići niz Sušicu. Reče nam da se tu nalazi još nekoliko ranjenika i njihov čuvar, po gredama i pećinama, i izgubi se u šumi. Gledam nekoliko minuta za njim i mislim da li je mogućno da će se vratiti i doneti nam hranu. Ipak, nadamo se. Umor i glad nas savladaše. Skoro smo ceo dan prespavali u šumi. S vremena na vreme budio nas je poneki mitraljeski rafal i pokoja bacačka ili artiljeriska granata, njihov odjek kanjonom Sušice. Bližio se kraj dana koji sam tako željno očekivao. Napregnuto očekujem zviždук Žarkovića, jer sam poslednjih 20 sati jeo samo malo bukovog lista. Kad pade prvi sumrak, začuh tri zvižduka. I mi se odmah oglasismo. Nađosmo se na ivici jednog proplanka. Bio je to Žarković i s njim još jedan drug sa zavijenom rukom. To je bio Božo Žarković, čini mi se Žarkovićev sin. Lakše nam je. Sedosmo u krug osvetljen mesečinom što se probija kroz šumu. Žarković nas ponudi hlebom, sirom i skorupom. Kaže da nema mnogo, ali ipak ćemo malo utoliti glad. Bilo je to posebno zadovoljstvo. Sada 24 sata ne moram zobati bukovo lišće i travu.

Saznadoh da po ovim gudurama i pećinama ima sklonjenih ranjenika i da su tu, između ostalih, Gojko Žarković, Miloš Đerković, Živan Knežević i Radovan Vojnović. Bilo ih je još, ali im imena nisam zapisao. Bilo je još nekoliko drugova koji su se brinuli za ranjenike. Dogovorili smo se da se rasturimo po dvojica, da se udaljimo od mesta gde su ranjenici i da se popnemo više, prema vrhu kanjona, jer će neprijatelj svakako čistiti kanjon Sušice. Razišli smo se s tim da se nađemo, ukoliko situacija bude dozvoljavala. Krenusmo u pravcu Tare. Tamo je klisura neprohodnija. Noć smo proveli u šumi. Oko nas se povremeno čulo puškaranje.

Jedanaestog juna saznali smo da se jedna veća kolona Italijana kreće niz Sušicu, da puškomitraljeskim rafalima tuče strane kanjona i da je zalogorovala na jednom proplanku, otprilike na sredini kanjona. Ceo dan smo u skloništu. Ni u toku noći ne krećemo se mnogo. O hrani ni govora. Samo poneki bukov list, koren neke trave i slično.

Premestio sam se na bolje mesto i tu dočekao 12 jun. Italijani vrše pokret u pravcu Tare, niz kanjon Sušice. Kolona jačine oko 100—150 ljudi stiže do mesta zvanog Čekrk. Tu ubiše Šarca, dečka od oko 15 godina koji je čuvao ovce. Kod Čekrka polovina kolone je produžila pokret u pravcu Tare, otvarajući vatru iz automatskih oruđa na sve strane. Prednoć

kolona se vratila u logor. Jedan deo izgleda da je otišao uz Sušicu.

Već dva dana skoro ništa ne jedemo. Čim su se kolone povukle u logor, počesmo se spuštati u kanjon. Tražimo vodu. Najzad je nađosmo. Tom prilikom sretosmo i Joka Vojnovića, jednog od čuvara ranjenika. Reče nam da dosada u bližoj okolini nisu otkrili nijednog ranjenika. Dobio je jedno jagnje od nekog seljaka, a imao je i neki kotlić, pa smo odmah naložili vatru i skuvali ga. Dobismo i mi nešto mesa, a ostalo ostade ranjenicima. U ponoć smo se rastali. Opet jeka i tutnjava. Računali smo da je to oko Sutjeske, ali kakva je situacija — nismo znali.

Trinaestog juna smo još uvek u kanjonu Sušice. S vremena na vreme čuje se poneki mitraljeski rafal. Jutro je lepo. Po koja ptica preleti s jedne strane kanjona na drugu.

Spustismo se u dubinu kanjona. Hoću do Tare, da ispitam njen kanjon do sela Tepaca. Najednom plotuni niz kanjon Sušice. Opet Nemci i Italijani dolaze od Čekrka. Dve desetine idu do Tare i vraćaju se. Svakih 15—20 minuta puste poneki rafal kanjonom desno i levo. Pri povratku su pronašli nešto stoke oko puta i poterali sa sobom. Prednoć smo se spustili u kanjon, pili vodu i krenuli uz suprotnu stranu. Jeka i tutnjava čuju se stalno.

Dođe i 14 jun. Ovog dana ćemo se osloboditi tog prokletog kanjona. A možda nas je on spasao svojim vrletima i šumama? Posle 4 sata puzanja uza stranu zatekli smo u jednoj lastvi oko 30—40 ovaca i jednog čiču. Mislim da se zvao Delić. To je onaj što je juče dao ono jagnje. Pristao je da ode na vrh brda, ispod sela Crne Gore, da vidi da li se tamo još nalazi logor Nemaca i Italijana, i da traži vode ili snega, jer nas je žeđ teško morila. Posle četiri-pet sati vratio se s malo snega i ispričao nam tužne vesti. Kaže da su Italijani jutros zapalili i poslednju kolibu u selu i otišli u pravcu Štulca i Žabljaka, poubijali nekoliko žena i tri stara čoveka. Zatim, da se kreću velike kolone Nemaca i Italijana od Pive, preko Nedajna i Sušice, u pravcu Štulca i Žabljaka. Priča se da su poubijali mnogo naroda, a da izvestan broj ljudi vode sa sobom. Pljačkaju sve što nađu. Šta je bilo oko Pive i Sutjeske niko još ne zna. Borbe se čuju oko Zelengore i dalje u pravcu Sarajeva.

U suton smo se rastali. Pokaza nam put za Tepce i pođe da prihvati ovce, pa će i on na brdo.

Noć je lepa. Žurimo se, ali glad, a pogotovu žeđ, sušila je grlo. Steže nam gušu. Nešto posle ponoći spustili smo se niz neke strme i besputne strane. Morali smo da se klizamo jer se na nogama nije moglo. Najzad smo stigli u neku hrastovu

šumu. Tu smo se odmorili. Uzoru smo pošli i popeli se na jedno šumovito brdo odakle smo čuli lavež psa, a zatim videli vatru. Ovo nas je povuklo da krenemo napred. Išli smo dosta dugo. Ipak smo stigli. To je zbeg porodice Obradovića. Oni su nas lepo primili i dali nam pomalo mleka, drugo nisu ni imali. Preko njih smo uhvatili vezu s terencima. Istoga dana u Vodenoj Pećini sastali smo se sa: Vojom Đerkovićem, Stojanom Žugićem, Vinkom Obradovićem i još nekoliko drugova i drugarica. Ceo dan smo se dogovarali šta da se dalje preduzme. Stojan Žugić je dobio zadatak da s jednom grupom krene za Crvenu Gredu — Rutulje, da uspostavi vezu sa Jezerima i Sinjajevinom. Ja sam se priključio toj grupi. Posle 20 dana uhvatio sam vezu s Jezdom Lovrićem kome sam predao ceduljicu od Voja Lekovića... Tada sam odahnuo i sebi rekao: »Eto, tek sad si izvršio zadatak...«

Mihailo ŽUGIĆ

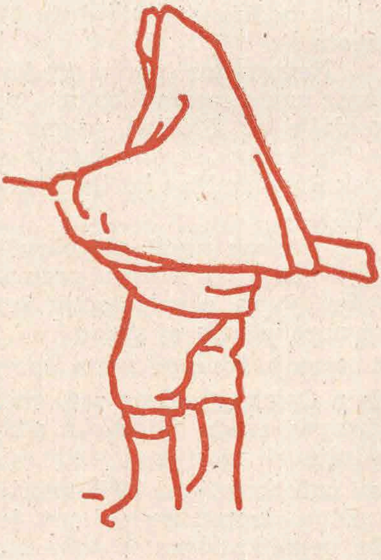

NA ZGARIŠTIMA

Po konfiguraciji zemljišta Piva[1] spada među najteže i najneprohodnije terene naše zemlje. Tu danas živi oko 11 hiljada stanovnika koji se bave uglavnom stočarstvom. Plužine su danas sedište opštine (komune). To je mesto u kome je 1942 godine boravio drug Tito sa Vrhovnim štabom.

Neposredno pored Plužina protiče Piva, a kroz samo mesto Vrbnica, pritoka Pive. Nešto dalje od Plužina prema jugu u Pivu se uliva i Komarnica. Upravo tu se ona sastaje sa Sinjcem kako se i zove izvorni krak Pive. Dubina korita koje usecaju ove reke iznosi i do 1.000 metara.

Pre rata je ovaj visok planinski obruč prosecao jedan jedini put — koji je vodio od Nikšića prema Bajovom Polju (Pivska Župa). Rađen je za eksploataciju šume, a za druge svrhe tome kraju i narodu nije ni služio.

Zimi snegovi otsecaju Pivu od sveta i po nekoliko meseci.

O Pivi u našem Oslobodilačkom ratu može se mnogo šta kazati. Mnogi je drugovi znaju po teškim situacijama koje su za vreme rata preživljavali na njenoj teritoriji.

Krajem maja i početkom juna 1943 neprijatelj je sa svake strane izbijao na Pivu. Ispred sebe imao je preko pedeset rasturenih sela. Za nekoliko dana to više nisu bila sela već zgarišta i grobnice.

---

[1] Teritorija današnje Opštine Plužine, čije se granice protežu grebenom Durmitora pa preko Vojnika, Golije, Ledenice, Lebršnika, Volujaka, Maglića, sastavaka Pive i Tare pa dalje rekom Tarom do ispod Durmitora.

Posle proboja Glavne operativne grupe sa Vrhovnim štabom iz obruča Pete neprijateljske ofanzive neprijateljska komanda izdala je naređenje da se uništava sve što, na bilo koji način, može pomoći ili biti od koristi partizanskoj vojsci. Fašistički vojnici su se potrudili da to naređenje do kraja sprovedu u delo, i za kratko vreme oni su Pivi uzeli preko dve hiljade života.

Mnogo su dana Pivom vođene borbe u toku ove najveće i najteže ofanzive u našem Oslobodilačkom ratu. Juriši su smenjivali juriše, napadala je i branila se naša vojska, probijala i probila višestruke obruče. Nemoćan da uništi naše jedinice, neprijatelj je pristupio pretraživanju terena, masovnom ubijanju i uništavanju zbegova naroda toga kraja i paljenju sela.

Prve formacije neprijatelja koje su, od Nikšića, preko Vojnika i Javorka, prodirale u Gornju i Donju Breznu, otkrile su, pomoću pasa, zbegove seljaka iz tih sela. Zbog brzine pokreta neprijatelja seljaci nisu imali vremena da preduzmu sve mere predostrožnosti i obezbede tajnost smeštaja. Nisu poubijali pse, pevce i drugo što otkriva mesto boravka, te su u Gornjoj Brezni, ispod samog Vojnika, u mestu zvanom Lug, Nemci brzo otkrili, pohvatali i poubijali seljake, a potom popalili celo selo. Na tom mestu je posle rata podignut spomenik.

To isto su Nemci učinili i u Podprisoju, u Donjoj Brezni. Pećina i ozidina, u koje su dovođeni i na najzverskiji način ubijani seljaci iz tih sela, i danas jezivo deluju, potsećaju na strašne dane toga kraja.

Teška, možda i najteža, zlodela nemačkih jedinica zabeležena su u mestu zvanom Dola kod sela Miljkovca. Tu su Nemci sakupili zbegove iz: Bajova Polja, Dube, Bukovca, Miljkovca i Rudinica — oko 400 ljudi, žena i dece. Sve su ih ubili i spalili. Niko nije ostao ni da kaže kako je to bilo. U tim selima ima domova zauvek ugašenih, a u mnogim porodicama ostao je živ samo po jedan, retko po dva člana.

Ni seljaci iz Seljana i Goranska na Zakamenu i iz Zavodišta nisu mnogo bolje prošli. Oko 70 žitelja tih mesta spalili su Nemci. Zverstvo je prevazilazilo sve granice. Zatvarali su narod u pojate, sipali oko njih petroleum i benzin, pa ih palili. Ako bi neko i pokušao da provali zapaljenu pojatu i pobegne, bio bi izrešetan zrnima iz automatskog oružja, postavljenog svuda naokolo. I pored toga, iz takve vatre jedan je ipak uspeo pobeći. On danas priča kako je to sve bilo: kako su pištala deca, kako su ih rukama obavijale majke koje su, zajedno sa decom u najtežim mukama, u dimu i vatri umirale. A neprijatelj je pirovao.

Plužine je zadesila teška sudbina. U njima je uništeno oko 65 života, zapaljene su 23 kuće, 17 štala i letnjih koliba. I sve drugo što su našli, Nemci su uništili.

U Jasenu su vođene borbe oko 5 dana. U njemu su Nemci ubili oko 40 ljudi, žena i dece, zapalili oko 22 kuće i 40 štala i koliba.

Selo Stabna je doživelo tešku sudbinu. Tu je na najzverskiji način, uništeno, preko stotinu života. Pohvatane ljude, žene, starce i decu Nemci su ubacili u kolibu i sa njenih vrata ubijali ih puškomitraljezom. Bilo je slučajeva da deca, u jezivom paklu kolibe, pre nego što ih kuršumi pogode, padnu u nesvest. A kad su Nemci, misleći da su ih sve poubijali, otišli, deca su, dolazeći svesti i videći krv i tela svojih roditelja, počinjala zapomagati i vrištati. To bi ponovo privuklo Nemce, te su se vraćali i ubijali ih.

Brljevo je doživelo sudbinu onih sela koja su teško stradala. Nemci su decu iz kolevke, pronađenu u zbegovima, bacali živu niz bregove čije su strmine iznosile i po nekoliko stotina metara. Nevina tela dece ostajala su po liticama i drveću, nikad više sakupljena.

Tako bi, manje-više, moglo da se nabraja o svim selima Pive.

Koliko je u Pivi poginulo ranjenih i bolesnih boraca naših brigada to se, sigurno, neće nikada tačno znati. Samo jedna grobnica na Šćepan-Polju skriva u sebi preko 500 junaka našeg rata i Revolucije koji su, na teritoriji Pive ostavili svoje mlade živote.

Tako se pomešala krv boraca i naroda i tu, u utrobi Pive. Od Durmitora do Volujaka i od Ledenice do Vučeva svetli ponosno preko dve hiljade grobova. Tu su ostavili živote mnogi naši borci i rukovodioci, radnici, seljaci, đaci, studenti, Kragujevčani, Beograđani, Splićani, Kraljevčani, Užičani, Mostarci, Banijci, Kordunaši, Crnogorci ... I ko sve zna odakle — od Makedonije do Hrvatske i od Crne Gore do Slovenije.

*

Posle razbijanja delova Treće divizije na Sutjesci, tamo iza Volujaka, ponovo su se mnogi naši borci i rukovodioci, preko Pive i njenih zgarišta, kroz neprijateljske položaje, probijali ka Crnoj Gori da bi se tamo opet svrstali u čete i bataljone.

Ivan Milutinović, član CK KPJ i član Vrhovnog štaba, koga su Pivljani dobro poznavali, voleli ga i verovali mu, probijao se od Sutjeske do Ledenice od 12 do 17 juna. Bilo je sa njim još drugova. Ako je usput i naišao na nešto čime bi

se gladan nahranio, nije hteo uzeti. Znao je da je ostalo u škripu gladno dete koje treba nahraniti. A on je, kao i svi drugi koji su se vraćali sa Sutjeske, živeo od sremuše i bukove kore.

Po povratku na suprotnu stranu Pive, on je prvim komunistima na koje je naišao u putu davao nove zadatke. Ostavio im je u dužnost da sve one koji su se vraćali sa Sutjeske upućuju pravcem kojim je prethodnog dana prošao Blažo Jovanović; da se, po mogućnosti, povežu sa Simom Miloševićem i Goranom Kovačićem, koji se nalaze negde u Vrbnici i da ih prebaci na teritoriju Crne Gore; da smeste ranjenike koji se ne mogu dalje kretati itd.

U situaciji kakva je tih dana bila u Pivi nije bilo lako izvršiti bilo kakav zadatak. Ljudi su bili izbezumljeni, svi su išli da traže svoje, da ih prepoznaju. Malo je ko znao ko je kome ubijen i koga nema. Od izgorelih ni traga ni glasa. Mrtvi su unakaženi sekirama i samo se po odelima mogu prepoznati. U Pivi je opšta pustoš i tuga.

No, i pored toga, ubrzo se uhvatila veza sa Izgorima i saznalo se da je grupa iz Izgora produžila u pravcu Bosne, za glavninom, a da su Milošević i Goran ubijeni.

*

Grupa koja se nalazila sa Blažom Jovanovićem — u njoj je bilo članova Pokrajinskog komiteta, članova okružnih, sreskih i mesnih komiteta — imala je 60 do 70 drugova. Neopažena, ona je 11 juna danila na domaku neprijatelja, na udaljenosti oko 500 metara. Iznad same Sutjeske, tj. između Maglića i Sutjeske, od grupe je formiran bataljon koji se neopaženo probio kroz neprijateljski položaj i pozadi njega, skoro na istoj udaljenosti kao i prethodnog dana, danio na Prijevoru. Teško je shvatiti čak i vojniku da je u takvoj situaciji bataljon mogao biti toliko drzak i ostati na takvom rastojanju od neprijatelja.

Bataljon je, po planu, trebalo da ide sa našim jedinicama prema Borču i Izgorima, a odatle da se, preko Hercegovine, probije u Crnu Goru. No situacija se bila izmenila. Ostao mu je jedino pravac Prijevor — Trnovačko Jezero, preko Volujaka, u Pivu. Tamo, odakle najviše Nemaca prelazi iz Pivske Župe na Sutjesku.

U pokretu od Trnovačkog Jezera bataljon je naišao na Nemce. Oni su, izgleda, tu logorovali. Bataljon nisu primetili, kolona se povratila nešto nazad, pa je skrenula levo, na pravac ka Brljevu.

Bataljon je celu noć maršovao i u zoru naišao na dim u šumi. Nije se znalo ko može biti tamo. Patrola je ispitala i

ustanovila da je to zbeg Pivljana iz Brljeva. Oni su pričali o stradanjima naroda, skupili su za bataljon nekoliko jagnjadi i nešto mleka, od onoga što su sačuvali od nemačke vojske. U Budnju i Brljevu bilo je još Nemaca, samo se nije znalo koliko ih je.

Bataljon je uveče krenuo prema Budnju i tamo se ponovo sreo sa Nemcima koji su palili selo. Zbog toga je morao skrenuti desno, sa namerom da izbije u Miloševiće. Prošao je između dve nemačke kolone, od kojih se jedna kretala od Miloševića prema Stabni, a druga, posle paljenja Budnja, u pravcu Miloševića i dalje ka Stabni.

U podnožju Žagrice, po prelasku preko Vrbnice, bataljon je stao da se malo odmori. Nije prošlo dugo, a naišla je kolona Nemaca od Plužina, koja se kretala u pravcu Stabne.

Patrola je otišla da ispita Panos, vrh Žagrice i Zabrđe, a u to vreme naišao je jedan seljak iz Miloševića, koji je upoznao bataljon sa situacijom na Zabrđu, Muratovici, Smriječnu i prema Ledenici. On je, sa svojom familijom i ostalim seljacima, da bi spasao živote, pobegao tamo daleko za Ledenicu, a sada je došao da vidi da li je selo ostalo ili je popaljeno.

Bataljon je produžio uz Žagricu. Tu, uz tu Žagricu, nije izišlo mnogo ljudi, a nije ni ranije, pa, verovatno, neće ni docnije izići ni jedna jedinica.

Po izbijanju na Zabrđe bataljon je produžio preko Muratovice u pravcu Ledenice i tamo je naišao na zbeg naroda. Tu je ostao, odmorio se i nahranio: tu je izdvojen Glavni štab za Crnu Goru, održan je sastanak članova Pokrajinskog komiteta itd.

Ovaj bataljon imao je veliki značaj za oživljavanje nade i vere u bolje dane toga kraja i naroda. I ne samo toga kraja. Od ovog bataljona ubrzo su se stvorile nove jedinice.

Janko TADIĆ

DURMITORSKI KRAJ U PLAMENU

U toku njemačke operacije »Švarc«, ili Bitke na Sutjesci, kako je mi nazivamo, neprijatelj je htio da uništi ne samo jedinice Glavne operativne grupe, nego i stanovništvo teritorije na kojoj je trebalo da se izvrši opkoljavanje i uništenje naših snaga. Raspolažemo fotokopijom zapovijesti komande njemačke 1-ve brdske divizije od 14 maja 1943 sa prilogom[1] iz koje se to najbolje vidi, a zločini koji su tu izvršeni pokazuju da su se dosljedno izvršavala naređenja.

U tom dokumentu, pored ostalog, stoji:

Prema stanovništvu trupe treba da nastupaju bezobzirno i surovo i razaranjem napuštenih naselja i uzimanjem svih zaliha hrane neprijatelju oduzeti svaku mogućnost za život i dejstvo . . .

. . . Sve stanovništvo na prostoru 1 brdske divizije smatrati komunistima i prema njemu postupati kao prema komunistima. Sve kuće komunista razoriti . . .

Granica Durmitorskog kraja[2] proteže se linijom Šćepan Polje — Vučevo — planinama Maglićem, Bioćem, Goljom, Vojnikom, zatim Krnovo Polje gdje presijeca cesta Nikšić — Šavnik, i dalje preko pl. Lole i Sinjajevine, a onda silazi na rijeku Taru ispod sela Dobrilovine i odatle lijevom obalom Tare ide do Šćepan-Polja.

---

[1] Mikroteka, Arhiv Vojnog istoriskog instituta JNA.

[2] Durmitorski kraj zahvata ustvari teritoriju Drobnjaka, Jezera, Pive, Uskoka i Šaranaca. Ranije je to obuhvatao Durmitorski srez, a sad su 3 opštine sa sjedištem u Žabljaku, Šavniku i Plužinama.

Po prirodnim ljepotama ovo je jedan od najljepših krajeva u našoj zemlji, a naročito masiv Durmitora sa divnim ledničkim jezerima od kojih se naročito ističu Crno i Zminje Jezero u neposrednoj blizini Žabljaka. Ali to nije ni jedina ni najbitnija njegova karakteristika. Kraj je mnogo poznatiji po svojim borbenim i slobodarskim tradicijama. Ti gorštaci nijesu prestajali da se bore protiv Turaka sve do konačnog oslobođenja. Oni su se borili i za vrijeme II svjetskog rata protiv austrougarske vojske. Za čitavo vrijeme postojanja stare Jugoslavije, tamo nije prestajala politička borba protiv nenarodnih režima. KPJ imala je ogroman uticaj.

Kad je počeo ustanak u Crnoj Gori jula 1941 godine, on je u Durmitorskom srezu bio zaista opšti. Narod se odazvao pozivu Komunističke partije i listom se latio oružja i kroz nekoliko dana čitav srez je bio slobodan. Sve italijanske posade bile su razoružane i zarobljene.

Sredinom avgusta srez je ponovo okupiran da bi u oktobru ponovo bio slobodan. Na toj slobodnoj teritoriji, ili kako su je partizani nazivali »Durmitorska republika«, izgrađivala se i učvršćivala narodna vlast koja je postigla izvanredne rezultate. Udarne čete i bataljoni sa teritorije Durmitorskog sreza borile su se u istočnoj Bosni, Sandžaku i Hercegovini. Ta teritorija bila je za duži period naša najsigurnija baza. U neposrednoj blizini Žabljaka trebalo je da se izvrši krajem februara i početkom marta 1942 spuštanje iz aviona ratnog materijala od Crvene armije, ali do toga nije došlo. U partizanskoj bolnici na Žabljaku liječili su se ranjeni partizani iz Crne Gore, Sandžaka i Srbije još krajem 1941 godine.

U toku tzv. Treće neprijateljske ofanzive, odnosno početkom juna 1942, teritoriju sreza su okupirali Italijani u saradnji sa četnicima. Otada pa do sredine aprila iduće godine vlast su imali četnici. Oni su sprovodili najcrnji teror i nasilje, ali slobodarski duh naroda nijesu mogli uništiti. Ogromna većina ostala je vjerna svojim slobodarskim tradicijama. A kad su se u aprilu 1943 u blizini sreza pojavile prve naše jedinice pri povratku iz Bosne, narod je ponovo uzeo oružje i, ne čekajući dolazak jedinica, pod rukovodstvom komunista obračunavao se sa četnicima. Kad su naše jedinice došle u oslobođeni Žabljak, Šavnik, Njegobuđu i druga mjesta, narod im je predavao magacine pune hrane i druge opreme koju su četnici bili primili od Italijana.

Iako dosta siromašan i opljačkan od četnika, narod je nesebično davao hranu za naše jedinice, a naročito za ranjenike, jer se najveći broj naših bolnica nalazio na ovoj teritoriji poslije dolaska iz Bosne.

Otpočela je nova neprijateljska ofanziva, koja je imala za cilj uništenje naše Glavne operativne grupe. Plan neprijatelja bio je: prvo izvršiti strategisko okruženje, a zatim obruč stezati do taktičkog povezivanja jedinica. Posljednji čin — taktičko okruženje i uništenje naših snaga — trebalo je da se izvrši na platou Pivske Planine, između rijeka Pive, Tare i pl. Durmitora.

Kad se vidjelo da je počela nova neprijateljska ofanziva, Vrhovnom štabu bilo je jasno da će neprijatelj biti veoma surov i da će nastojati da uništi ne samo naše jedinice već i narod na prostoriji na kojoj će se operacija odigrati. Zbog toga je naređeno Komandi Durmitorskog vojnog područja da preko komandi mjesta upozna sve narodne odbore, kako bi oni blagovremeno upoznali narod o pretstojećoj opasnosti, da bi se na vrijeme sklonili u planine i na taj način sačuvali svoje živote.

Narodni odbori su veoma savjesno izvršili ovaj zadatak. Najveći dio naroda je shvatio ozbiljnost situacije i činio je sve za spas života. Neki su se kolebali ne mogavši odmah da se odvoje od svoje imovine u koju su ugradili sav svoj znoj i trud, računajući ipak da neprijatelj neće ubijati stanovništvo. Bilo je i onih koji su pod uticajem četničke propagande smatrali da je najbolje ako ostanu, jer će, računali su, kao i ranije, sa okupatorima naići i četnici i spasti ih. Ti su najčešće stradali jer okupator nije pravio nikakve razlike u tom pogledu. Postoje mnogobrojne izjave ljudi koji su bili svjedoci tih zločina kao i zvanični dokumenti Komisija za utvrđivanje ratnih zločina. Sve te zločine počinile su jedinice SS divizije »Princ Eugen«[3] njemačke 1-ve brdske divizije, italijanske divizije »Ferara« i »Venecija« i bugarski 61 pješadiski puk.

Glavne snage SS divizije »Princ Eugen« nastupale su od Nikšića prema Šavniku i poslije vrlo oštrih borbi sa jedinicama Pete crnogorske brigade ušle su u Šavnik 29 maja oko podne. Jedan dio snaga ove divizije nastupao je od Nikšića, preko Gornjeg Polja u pravcu Pive (Brezna), dok je lijeva kolona, jačine oko jednog bataljona, nastupala od Avtovca preko Ravnog u pravcu Plužina. Do 30 maja jedinice SS divizije »Princ Eugen« izbile su na lijevu obalu Pridvorice, odnosno r. Komarnice i Pive, tj. od Šavnika pa do sela Brljeva.

Prije nego što su ušli u Šavnik, Nijemci su naišli kroz selo Mokro i odmah počeli da ga pale. Što nijesu uspjeli da popale u toku prvog dana, popalili su idućih dana. Od čitavog sela ostalo je svega nekoliko kuća.

---

[3] Najveći dio SS divizije sačinjavali su Nijemci sa teritorije Jugoslavije — »folksdojčeri«, dok su komandni kadar i specijalisti bili iz Njemačke.

Čim su se povukle naše jedinice sa Krnova, narod se, ne čekajući Nijemce sklonio u zbjegove po planini Vojniku. Bila su uglavnom dva zbjega. Jedan zbjeg nalazio se na sjevernim padinama Vojnika kod mjesta Kondžila, a drugi u Vojniku iznad sela Mokrog, većinom u dvije pećine između kojih postoji mali otvor.

Jednog dana došla je do pećine grupa Nijemaca. U pećini je nastala panika, jer su se bojali da će ih pronaći. Istina iz druge pećine postoji otvor, ali je ovaj dio veoma uzan (jedva se čovjek može provući). Unutra se nalazilo oko 90 muškaraca, žena i djece. Kad su Nijemci bili na nekoliko desetina metara od pećine, unutra se odigrao tragičan događaj, jedinstven u toku čitavog našeg Narodnooslobodilačkog rata.

U pećini je, pored ostalih, bilo i dijete Bogića Poleksića, staro nekoliko mjeseci. Po nesreći, baš u momentu kad su se Nijemci približavali pećini ono je plakalo na sav glas. Izgledalo je da će njegov plač otkriti prisustvo čitavog zbjega. Njegova majka Milja činila je sve da ga umiri, ali ništa nije pomoglo. U tom momentu neka je žena dobacila da dijete treba udaviti da svi ne stradaju.

I sama svjesna teške tragedije koja bi se odigrala u pećini i to, kako se, eto, već i shvata, zbog tog nesrećnog djeteta, majka je molila da dijete uguši neko drugi, jer se ona nije mogla odlučiti na taj korak — da oduzme život svome djetetu. No, kad niko nije htio to da učini, ona ga je sama ugušila, računajući da će ta njena izvanredna žrtva biti spasonosna za sve ostale.

U tom momentu stigli su Nijemci na ulaz u prvu pećinu. Tu su našli starog Dimitrija Poleksića sa unučetom od 2 godine na rukama. Nijemci su na istom mjestu ubili i njega i dijete. U pećine nijesu ulazili, ali su pucnji ispred prve pećine izazvali paniku i gužvu u drugoj. Počeli su da se izvlače kroz uzani otvor, ali Nijemci to nijesu primijetili, pa su produžili u suprotnom pravcu. Ubili su još jednog starca i na tome se završilo.

Slučaj u pećini je težak i potresan. On govori kakve je gorke časove preživljavao narod i kakva je sve zvjerstva neprijatelj činio. Kolijevka u kojoj se nalazilo dijete, a koje je žrtvovano da bi se ostali spasli, stoji i danas u toj pećini. I stajaće još dugo kao gorka uspomena na sve ono što se tih dana odigravalo.

Nijemci su neprestano tragali za zbjegovima. Srećom, druge nijesu pronašli, tako da su relativno malo ljudi uspjeli da uhvate i ubiju. Iz čitavog sela ubili su 8 ljudi. Njih su uglavnom hvatali pojedinačno. Miloša Stankovića uhvatili su kad se iz Kondžila vratio kući da ponese za porodicu nešto

hrane koju je bio zakopao blizu kuće. Naredili su mu da ih vodi do zbjega, a kad on to nije učinio, ubili su ga na putu.

Selo Mokro skoro čitavo je spaljeno. Ostalo je svega nekoliko kuća, dok je stoka i ostala imovina skoro sva opljačkana.

Nije mimoiđeno ni malo selo Gradac, koje se nalazi odmah pored Mokroga. Narod se sklonio po zbjegovima u planinu Vojnik, gdje je ostao sve do povlačenja neprijatelja. Ipak, 5 ljudi je pojedinačno uhvaćeno i ubijeno. Selo je djelimično spaljeno, a stoka odvedena.

Pošto su Nijemci zauzeli Šavnik, a uskoro zatim i Turiju zapadno od Šavnika, izviđački dijelovi stigli su 30 maja prije podne u selo Pridvoricu. Selo je bilo napušteno. Jedinice Pete crnogorske brigade povukle su se i posjele položaje na desnoj obali Komarnice, a narod se sklonio po zbjegovima u pl. Vojnik i u stijene duž r. Pridvorice. U selu su ostali samo Milosav i Ruža Jauković, stari preko 70 godina. Sa njima se nalazila i starica Pava Paraušić, takođe stara oko 70 godina. Oni su računali da njima starcima neće vojska ništa učiniti. Pogotovu samohrana Ruža, koja je godinama bila vezana za postelju i skoro nepokretna.

Prije nego što su Nijemci stigli, Milosav je pošao do zbjega koji se nalazio ispod sela u stijenama sa namjerom da se opet vrati, a Pava je otišla svojoj kući u selo Skok, pola kilometra udaljeno od Pridvorice.

U međuvremenu stigli su Nijemci. Staru Ružu našli su ispred kolibe, ubacili je unutra, vrata zatvorili, a onda kolibu zapalili. Tako je ova samohrana, bolesna starica živa izgorjela u kolibi na najvećim mukama. Nije bolje prošla ni starica Pava, izuzev što se manje mučila. Nju su stigli na putu blizu kuće i odmah ubili.

Poslije borbe koja je trajala čitavog dana, Nijemci su 30 maja do noći zauzeli sela Pridvoricu, Skok i Pošćenje. Idućeg dana sva tri sela su spaljena. Od ukupno 143 zgrade spaljeno je 137. Ostalo je svega 6 zgrada, i to 4 u Pošćenju, a po jedna u Pridvorici i Skoku.

Nijemci nijesu uspjeli da dođu do zbjegova. Ali su ipak uspjeli da uhvate jednu grupu ljudi i, razumije se, da je cijelu pobiju. Broj ubijenih bi bio manji da neki nijesu lakomisleno povjerovali Nijemcima i njihovim uvjeravanjima da im se ništa neće desiti.

Prvog dana kad su naišli Nijemci, Vojin Bašović, seljak iz Pošćenja, naišao je na grupu Nijemaca koji su postavljali telefonsku liniju. Njega nijesu dirali, čak su mu dali i cigaretu. Rekli su mu da nema čega da se plaši, da oni neće nikoga dirati, a tako isto ni njihovu imovinu. Stoga treba da javi

narodu koji se sklonio da se svi mogu slobodno vratiti kućama. Bašović je zaista i učinio kako su mu rekli. Došao je u zbjeg i sve ispričao, nagovarajući narod da se vrati.

Iako je život u zbjegu bio veoma težak, zbog rđavog vremena, oskudice u hrani, što je naročito teško pogađalo djecu, narod nije htio da povjeruje Nijemcima, niti se vraćao. Bilo je izvjesnog kolebanja, pa se na kraju vratilo svega osam ljudi zajedno sa Vojinom Bašovićem. Njih su Nijemci sve pohvatali i pod stražom uputili do sela Mokrog, da bi otuda prenosili municiju prijekim putem. Teret koji su nosili bio je težak, a pratnja nije imala milosti, niti im je dozvoljavala da se odmaraju. Padali su od umora ali su se pod batinama dizali i dalje nosili. Stari Jovan Bašović ionako je bio na izmaku snage. Nosio je sanduk municije, posrtao i padao, trpeći svak put batine. Kad je prešao r. Pridvoricu i krenuo uz brdo, snaga ga je potpuno izdala i pao je pod teškim bremenom. Uzalud su ga nemilosrdno tukli, on se nije mogao dići. Hitac iz pištolja prekratio mu je muke.

Ostali su nastavili da nose sanduke ali je sve snaga izdavala. Kad su bili već sasvim iscrpeni, Nijemci su ih sve pobili. Jedino je Ćiro Ćorović uspio da ranjen pobjegne.

Pored ove grupe, Nijemci su uspjeli pojedinačno ili po manjim grupama da pohvataju još 14 muškaraca i žena iz ova tri sela. Sve su pobili tamo gdje su ih uhvatili.

Iako su ostali svega nekoliko dana, Nijemci su u Šavniku i okolnim selima počinili, sem ovih, još niz zločina. Tako su u samom Šavniku uhvatili 5 starijih ljudi (sav ostali narod bio je izbjegao) i zatvorili u jednu staju koju su poslije toga zapalili. Ti starci su živi izgorjeli zajedno sa stajom. Sem ovoga, Nijemci su zapalili 12 kuća, a iz ostalih opljačkali sve što su našli od vrijednosti.

Ni selo Dobra Sela nije mimoišao neprijatelj. Dvanaest ljudi su Nijemci spalili u kućama, a 6 su strijeljali tamo gdje su uhvaćeni. Plamen je progutao 70 zgrada, a stoku i svu ostalu imovinu neprijatelj je opljačkao.

Selo Slatine takođe je stradalo. Osam ljudi je ubijeno, a znatan broj su Talijani kasnije internirali. Pljačka i paljenje nijesu ni ovdje izostali.

Malo selo Previš kraj Šavnika, takođe je bilo žrtva njemačkih zločinaca. Narod se bio sklonio po zbjegovima te se najvećim dijelom spasio. Ali je jedan broj bio uhvaćen i pobijen. Porodica Tomić, koja je brojala 8 članova, bila je uhvaćena i sva zajedno u kući živa spaljena. Roditelji sa šestoro djece umirali su na strašnim mukama, a Nijemci su nedaleko od kuće stajali i sve to hladno posmatrali. Sem ove porodice, oni su uhvatili još 5 ljudi i odmah pobili.

Susjedno selo Godijelja spaljeno je do temelja. Narod se sklonio po zbjegovima prvo u planinu Ivicu, a kad je uvidio da mu ni tu nije sigurno, prebacio se u planinu Bolj. Zahvaljujući tome, Nijemci nijesu nikoga ubili. Izgorjelo je oko 70 kuća iz kojih su Nijemci opljačkali sve što su našli od vrijednosti, a tako isto i stoku.

Dok je komanda SS divizije »Princ Eugen« vršila pripreme u cilju daljeg nastupanja preko Drobnjaka i južnih padina Durmitora, a i u pravcu Žabljaka, nastala je nova situacija koja je uticala na prvobitni plan, odnosno na dalje dejstvo njemačkih jedinica. Iako doduše dosta kasno, neprijatelj je došao do zaključka da se otsudna borba vodi na Sutjesci i da je naša namjera probiti se iz obruča na tom pravcu (to on ranije nije očekivao, a tu su mu bile najslabije snage).

Zbog toga se glavnina snaga SS divizije »Princ Eugen« povlači za Nikšić, a odatle preko Gacka hita u pravcu pl. Maglića i Sutjeske. Mjesto SS divizije pravcem Šavnik pa preko Drobnjaka i desnom stranom rijeke Komarnice odnosno Pive nastupala je italijanska divizija »Ferara«. No, o njenim zločinima biće riječi kasnije.

Jedinice SS divizije »Princ Eugen« koje su nastupale od Nikšića prema Pivi, stigle su prvo u Gornja i Donja Brezna, čije se stanovništvo sklonilo u zbjegove, prije nego što su došli Nijemci. Najveći dio nalazio se u planini Vojniku na prostoriji Paljevini, dok je jedan dio bio u šumi duž lijeve strane rijeke Komarnice. Zbjegovi su organizovani na više mjesta, obično po nekoliko porodica, a sve da bi se lakše sakrili i održali.

Jedna grupa od nekoliko porodica iz Gornjih Brezana sklonila se u Brijeg[4] kod mjesta zvanog Sanduci. Tu su ljudi pronašli jednu pećinu u koju su se smjestili, vodeći strogo računa o tome da se što manje kreću u toku dana, kako ne bi bili primijećeni od strane Nijemaca. Tako su proveli četiri dana. Petog dana, u samu zoru, pošle su dvije djevojke da zahvate vode sa Komarnice. Gusta šuma skrivala ih je sve do same rijeke. Ali neposredno oko rijeke nije bilo šume. Iako su hitro zahvatile vodu i izgubile se ponovo u šumi, Nijemci su ih primijetili, ocijenili da se na toj teritoriji nalazi zbjeg i patrola je pošla da ga traži.

Poslije dužeg traganja patrola je stigla pred pećinu i iznenadila ovaj mali zbjeg tako da niko nije imao mogućnosti da bježi. Cijevi okrenute na goloruki narod bile su ozbiljna opo-

[4] Brijeg je odomaćeni naziv za jednu stranu kanjona rijeke u tom kraju (Tare, Pive, Komarnice) pa ću ga tako i upotrebljavati.

mena da je nemogućno pobjeći. Što je najgore, tu su bile žene i djeca, tako da muškarci i radi te nejači ne bi preduzeli ništa za svoj spas.

Nijemci su naredili da svi iziđu iz pećine, a onda su ih potjerali do na vrh Brijega. Tamo su ih zadržali, izvršili pretres i, pošto su im uzeli sve stvari od vrijednosti, muškarce, njih 6, potjerali su a žene i djecu ostavili. Sa ovom šestoricom nalazila su se još 2 seljaka, koje su Nijemci ranije uhvatili.

Iz ove grupe izdvojili su Nedjeljka Tadića, seljaka iz Gornjih Brezana, koji je bio sa zbjegom u pećini i odveli kod komandanta. Poslije saslušanja, vratili su ga do grupe. Sjedjeli su ljudi neko vrijeme očekujući svakog momenta ono najgore — smrt. Još nijesu bili svezani pa su, iako je bila kod njih straža, mogli bar pokušati da bježe, jer šuma je bila blizu. No nijesu mogli ni pogledima da se dogovore, a pojedinac sam nije bio spreman da to učini.

Oko 18 časova, kad su vojnici počeli primati večeru, povezali su ove ljude konopcem i dali im po cigaretu.

Poslije večere jedna patrola povela ih je svezane do mjesta Kondžila. Jedan od svezanih — Ljuba Radojević, uspio je nekako da izvuče ruke, ali u momentu kad je htio da bježi, uhvatio ga je jedan Nijemac i poslije kraćeg gušenja Ljubo je uspio da se otme. Nažalost, nije daleko odmakao. Ostali vojnici iz patrole otvorili su vatru na njega i on je pao smrtno pogođen.

Malo zatim stigli su prema ostaloj sedmorici svezanih i opalili plotun u njih. Pali su svi kao pokošeni na zemlju, a iz rana šibala je krv i zgrušana stajala na travi. Ostao je živ jedino Nedjeljko Tadić. Njega je zrno okrznulo povrh glave — zahvatilo mu samo kožu. Rana, iako je bila laka, krvarila je i preko lica krv je tekla na zemlju. Pored njega, smrtno pogođen, ležao je Milosav Radojević. On je još davao znake života, pa su mu ispalili još jedan metak u glavu. Nedjeljko je ležao bez znaka života. Za njega su sekundi izgledali dugi kao vječnost. On je bio između života i smrti. Jer, ako Nijemci ne primijete da je živ, biće dobro, proći će i neće u njega pucati. Nije gubio prisebnost i to ga je spaslo. Ćutao je i nije davao znake života. Znao je da se mrtvacu same oči ne zatvaraju pa ih je zato i držao otvorene, ne trepćući. Kad je naišao Nijemac koji je pištoljem ubijao preživjele, pogledi su im se za trenutak sreli, ali Nijemac je stekao utisak da je Nedjeljko zaista mrtav pa je produžio dalje. Naišao je drugi koji je nosio sjekiricu i njome tukao po glavi one koji su mu se učinili još živim. I ovoga puta Nedjeljko je imao sreće, jer je ovaj prošao pored njega misleći da je mrtav. Ali, tu nije bio kraj njegovim patnjama.

Njemačkim razbojnicima još je bio potreban konopac, pa ga je sa mrtvih ruku trebalo skinuti.

Da li će i ovog puta uspjeti, pomislio je Nedjeljko. I čekao. A to čekanje je bilo vječnost — bez kraja. Ali, prisebnost ga nije napuštala. Kad su i njegove ruke bile odriješene, napravio je neprimjetan trzaj i one su tromo skliznule niz »ukočeno tijelo« kao i ostalim mrtvacima i pale na zemlju. Uskoro su se Nijemci, koji su izvršili strijeljanje, udaljili izuzev jednog, koji se zadržao kratko vrijeme da se uvjeri da li su svi zaista mrtvi, pa je i on krenuo za ostalim.

Sunce se polako spremalo na počinak. Zadnji zraci padali su na vrhove stjenovitog Durmitora, oko čijeg su se podnožja još neprestano vodile borbe. U podnožju pl. Vojnika na prostranoj zelenoj livadi ležala su ukočena tijela strijeljanih ljudi, a među njima i Nedjeljko. On je razmišljao neprestano o tome kako pobjeći odavde. Pokrenuti se nije smio, jer je pretpostavljao da se neko od Nijemaca još nalazi u blizini. A život mu je bio miliji više nego ikad. Mislio je i na porodicu. Da li je ostala živa ili je i ona na ovako zvjerski način već pobijena? Bojeći se da će naići Nijemci, otkriti da je živ i ubiti ga ili, još gore, sa ubijenim ga živog zakopati, Nedjeljko se odluči da bježi što prije.

Lagano i vrlo oprezno podiže glavu, da bi utvrdio ima li u blizini još neprijateljskih vojnika. Srećom, nikoga nije bilo. Spustio je glavu na zemlju, pribrao se i ponovo pogledao. Zaista, nikoga nije bilo. Otpuzao je nekoliko desetina metara dok se dohvatio šume, a onda je ustao i pošao brže. Išao je dosta teško uza stranu i, pošto je prešao oko 150—200 metara, sio je pod jedan jasen da se odmori. Skršen i fizički i psihički, zaspao je prislonjen uz stablo.

Spavao je tako čitavu noć, a kad je granulo sunce i svoje tople zrake prosulo po ovoj zelenoj pučini, probudio se. Sve što je prošlog dana preživio stalno mu je bilo pred očima, a kad je ustao, oteo mu se pogled prema mjestu gdje se ta strašna drama odigrala. Iznenadio se kad je vidio grupu Nijemaca kako zakopava strijeljane.

Odmah je ustao i otišao odavde da ga ne primijete. Osjećao je i umor, i glad i žeđ, a najviše želju da zapuši. Ali ta mu se želja nije mogla ostvariti, jer su mu juče Nijemci sve uzeli. Pošao je prema mjestu gdje je ranije zakopao svoje stvari. Rukama je polako otkopavao zemlju, a kad je među stvarima našao i duvan, tek se tada sjetio da nema kresiva, te ne može zapušiti. Zagrnuo je izvađenu zemlju i krenuo u pravcu Paljevina, gdje su se nalazili ostali zbjegovi.

Njegov dolazak bio je spasonosan za mnoge porodice, jer su u međuvremenu Nijemci izdali objave za slobodno kretanje

seljacima Blagoju i Đuru Radojeviću i uputili ih da obavijeste narod da se svi vrate kućama i obrađuju zemlju, jer ih njemačka vojska neće uznemiravati. Nastalo je izvjesno kolebanje i pet porodica se već vratilo u selo, oslonivši se na ovu poruku. Kad je Nedjeljko Tadić stigao do zbjega i ispričao šta se dogodilo njemu i ostalim iz njegove grupe, odmah su uputili čovjeka da stigne porodice koje su pošle u selo i da ih vrati. Međutim, već je bilo kasno. Vraćena je samo jedna porodica, dok su ostale, čim su stigli u selo, Nijemci pohvatali i odmah sve strijeljali.

Oni stanovnici sela Gornjih Brezana koji nijesu ni napuštali selo, pohvatani su i pobijeni. Tako su Nijemci u kući Spasoja Radojevića pobili 11 ljudi, a zatim su donijeli slamarice, drva od izlomljenog namještaja i dr., naložili vatru i kuću zapalili. Zajedno sa kućom izgorjeli su i lješevi ove jedanaestorice strijeljanih ljudi.[5]

Čitavo selo Gornja Brezna spaljeno je do temelja. Ostala je samo jedna kuća u kojoj su ubili djevojku koja se tamo našla.

Iz jedne zapaljene kuće u kojoj su se nalazili zatvoreni ljudi pobjegla je ranjena sa smrskanom vilicom Krstinja Radojević i stigla u Vojnik kod jednog zbjega. Nekoliko dana ranije strijeljali su joj muža i sina, a ovog puta snahu i kćer.

U kući Maksima Vračara ubili su četvoro, dok je njegova kćer ranjena sa razbijenom vilicom i slomljenom rukom uspjela da pobjegne. Istog dana ubili su pred kućom Rajka Vračara sa ženom i petoro djece. Kad su ih sve pobili, strpali su ih na gomilu, a onda na njih nabacali slamarice i ostalu posteljinu i zapalili. Kad se vatra ugasila, ostali su pečeni lješevi na kojima je izgorjelo odijelo i kosa.

Sličnu sudbinu doživljeli su i seljaci iz susjednog sela Donjih Brezana. Još prije dolaska Nijemaca ljudi su se sklonili u planinu Goliju kod mjesta Poda, ali ih je jedna grupa od 5—6 Nijemaca, koju je nasilu vodio Mirko Todorović, pronašla. Nijemci su se tom prilikom vrlo korektno ponašali. Čak su djeci davali bonbone i keksa, a starijima su govorili da se svi slobodno vrate kućama i da ih oni neće uznemiravati.

Poslije toga patrola se vratila. Uskoro je nastalo kolebanje kod pojedinih ljudi. Oni su govorili da je njemačka vojska dobra, da nikoga ne dira, ističući primjer kako su se ponašali Nijemci koji su bili u zbjegu. S druge strane, isticali su, ako se

[5] Nijemci i Italijani su najčešće ubijali ljude u zgradama da bi spriječili bjekstvo prilikom strijeljanja. Te su zgrade spaljivali da bi lješevi izgorjeli, inače bi ih morali zakopavati iz sanitarnih razloga, jer su se na tom terenu nalazile njihove jedinice.

ne budu vratili, Nijemci će sve selo spaliti, a one koji se ne budu vratili pohvataće po zbjegovima i sve pobiti, pošto su zbjegove već otkrili.

Ubrzo je počelo osipanje iz zbjegova. Prvo manje, a zatim sve veće grupe počele su se vraćati u selo, tako da je na kraju ostao samo Luka Durutović sa porodicom. On kao partizan nije povjerovao obećanjima koje su davali Nijemci. Nastojao je da ubijedi i druge, ali mu ništa nije pomoglo.

Nekoliko dana kasnije Nijemci su počeli da hvataju ljude po selu. Prvo su uhvatili 15 pod izgovorom da treba da nose municiju. Zatvorili su ih u jednu kuću i naredili im da se nikud ne udaljuju, jer im svakog momenta mogu biti potrebni. Nešto kasnije pohvatali su još jednu grupu i zatvorili je. Međutim, istog dana predveče, grupu od 15 ljudi odveli su na kraj sela do jedne manje pećine i tu strijeljali. Poslije toga lješeve su strpali na gomilu, a onda donijeli slamu i drva i zapalili ih.

Kad su poslije povlačenja Nijemaca preživjeli seljaci došli da sahrane posmrtne ostatke ove petnaestorice strijeljanih pred pećinom, naišli su na strašan, neviđen prizor. Svima su lobanje bile razmrskane. Tijela onih koji su bili na vrhu gomile bila su ispečena, a dijelom izgorjela. Onima ispod vrha izgorjelo je odijelo i kosa, a tijelo samo djelimično ispečeno. Oni koji su bili na zemlji bili su čitavi — ni odijelo im nije izgorjelo.

Drugu grupu od 17 žena, djece i djevojaka Nijemci su zatvorili u jednu kuću, a onda zapalili. Dugo se čuo njihov vrisak, naročito nesrećnih majki koje su u najvećim mukama umirale zajedno sa svojom djecom. A njemački vojnici su stajali na nekoliko desetina metara odatle i sve to mirno posmatrali. Zvijer ne zna ništa drugo sem da ubija.

Treća grupa od 4 čovjeka doživjela je istu sudbinu — i oni su izgorjeli u jednoj kući.

Na zvjerski su način lišili života i mladića Radoja Todorovića. On je već nekoliko godina bio paralizovan i stalno je bio vezan za postelju. Kad su seljaci počeli da se sklanjaju ispred Nijemaca, on nije dozvolio da ga nose. Zato su ga smjestili nedaleko od kuće, u manjoj šumici, napravili mu bajtu i obezbijedili najnužnije. Ali, Nijemci nijesu ni njega poštedjeli, već su ga prvo zaklali, a onda zapalili bajtu u kojoj je i on djelimično izgorio.

Narod je ponovo bježao i znatan dio se spasao. Nijemci su, na kraju, uhvatili Spasoja Durutovića, starca od 70 godina, i odveli kao vodiča ali mu se izgubio svaki trag. Mjesec dana kasnije nađen je ubijen kod Ljeljena Dola. Ležao je kraj puta

sa probijenom lobanjom ispod koje je stajala spakovana obuća, takođe zrnom probijena. Po svemu sudeći ubili su ga dok je spavao na odmoru.

*

Selo Bajevo Polje nalazi se sjeverozapadno od Brezana. I ono je doživjelo istu sudbinu kao i ostala sela Pivske Župe. Čim je otpočela ofanziva, komanda mjesta Pivske Župe uputila je pismo mjesnom odboru Bajovog Polja, u kome je, kao i ostala sela, upozorila na opasnost koja prijeti prilikom nailaska neprijateljske vojske, te da se svi sklanjaju u planine, ne gledajući ni na kuće ni na ostalu imovinu. Narod je zaista ozbiljno shvatio situaciju, napustio selo i smjestio se po zbjegovima u Bundosu, južno od Bajova Polja, prema Goliji.

Poslije 17 dana provedenih u zbjegu, nastalo je kolebanje. Povod za to bio je slučaj sa bratstvom Blagojevića koje je živjelo u susjednom selu Dubi. Oni su se bili takođe sklonili u brijeg iznad Komarnice ali su ih Nijemci pronašli i naredili im da svi idu kućama i obrađuju zemlju, što su ovi i učinili.[6] Kad su o tome bili obaviješteni, seljaci Bajova Polja smatrali su da mogu i oni da se vrate.

Održali su konferenciju na kojoj je trebalo odlučiti šta da se radi: da se vrate ili da i dalje ostanu u zbjegu. Tri starca: Đorđije, Mitar i Nedjeljko Jovović predložili su da oni sami odu u selo pa, ukoliko im ništa ne bude, da se i ostali vrate. Inače, oni su već ljudi u godinama, pa će biti bolje da oni poginu nego svi ostali.

Ali čim su ova tri starca došla u selo, Nijemci su ih uhvatili, vezali i dobro istukli konopcem, a zatim im naredili da ih vode do zbjega, gdje se narod nalazio. Međutim, oni su usput promijenili ovu odluku pa su se vratili, a starce pustili da sami odu.

Povratak ovih ljudi kao i vijesti da su seljaci iz Brezana, koje su Nijemci bili pohvatali, pušteni, uticali su na znatan broj ljudi koji su se odlučili na povratak, jer život u zbjegu nije bio nimalo lak. Oskudijevalo se i u hrani i u vodi, a vremenske nepogode, od kojih se nijesu mogli dovoljno zaštititi, još su više otežavale život.

Odbornik Mijo Jovović uporno je ubjeđivao ljude da se ne vraćaju u selo, jer će ih Nijemci sve pobiti. On je predlagao da se u toku noći prebace u Dugu i da tamo organizuju nove zbjegove.

---

[6] Ustvari radilo se o prevari — da bi što veći broj ljudi uspjeli da uhvate i ubiju.

Međutim, kad je vidio da će se oni ipak vratiti, predložio im je da bar ostave mladiće, da bi se oni spasli. Sa time se složila i jedna grupa — desetak mladića je zaista ostalo u zbjegu.

Nijemci nijesu puna četiri dana dirali nikoga od onih što su se vratili u selo da bi se ostali oslobodili od straha, a onda su počeli da ih hvataju. Prvo su uhvatili grupu od 14 ljudi među kojima i tri stara Jovovića koji su išli u selo i već bili u njihovim rukama. Saopštili su im da će ih odvesti do Kondžila da krče put. Međutim, kad su ih doveli u selo Donja Brezna, zatvorili su ih u kuću Milike Durutovića i kuću zapalili. Iz zapaljene zgrade pobjegli su Vukola i Danilo Jovović. Međutim, bili su slabe sreće. Danilo je umakao svega kilometar od kuće, ali je naišao na patrolu i bio ubijen. Vukola je bježao 5 km ali, kad je već mislio da se spasao, naišao je na njemačku patrolu kod sela Dube i na mjestu ubijen. Obojicu su donijeli do već zapaljene kuće, ubacili unutra, te su i oni izgorjeli.

Ostali seljaci iz Bajova Polja nijesu ništa znali o ovom događaju. Bilo je kod njih još nade da će se spasti. Ali ubrzo su sve nade propale. Trećeg dana naveče, pošto su odveli grupu od 14 ljudi, došli su Nijemci u kuću Sava Jovićevića gdje se nalazila njegova žena, sa djetetom na rukama, starim mjesec dana. Čim su ušli unutra, jedan od Nijemaca opalio je iz pištolja želeći da jednim metkom ubije i majku i dijete, a zatim su otišli. Ranjena majka ležala je bez svijesti, držeći čvrsto na grudima mrtvo dijete, kao da je htjela spriječiti ove zvjerove da joj ga ne otmu iz naručja.

Tek kad se osvijestila vidjela je šta se desilo. Ustala je i pobjegla u kuću gdje joj je bila svekrva i jetrva, da u tom tragičnom momentu ne bude sama, da traži pomoć, da previje rane. Ali tamo je naišla na još gori prizor. Obje žene bile su ubijene a dvoje djece, jedno od 2 a drugo od 5 godina, ranjeno. Išla je dalje i srećom stigla do kuće gdje Nijemci još nijesu bili stigli i obavijestila seljake da ovi idu po kućama i ubijaju sve redom. Zajedno sa ostalim i ona je pobjegla iz sela. Tako su se ponovo našli u Bundosu gdje su i ranije bili u zbjegu.

Sem ovih, Nijemci su ubili još jednog hromog mladića, a majku sa kućom spalili.

Ukupno je bilo u Bajovu Polju oko 20 ubijenih.

Posebnu tragediju doživjeli su stanovnici sela Dube, Bukovca, Miljkovca i Rudinica, sa lijeve strane rijeke Komarnice. Seljaci sela Dube upočetku su oklijevali da napuste selo, a zatim su otišli na katun Zaborje, sjeverozapadno od Bajova Polja. Međutim, to nije bila nikakva garancija da neće pasti

u ruke njemačke vojske čim naiđe, jer se Zaborje nalazi ustvari neposredno uz selo. Mijo Jovović iz partizanskog zbjega u Bundosu savjetovao im je da se sklone kod njih, pošto je bilo mnogo više vjerovatnoće da će se tamo spasti. No, nijesu ga poslušali. Na navaljivanje seljaka iz partizanskog zbjega da se bar mladići sklone, desetak mladića se iz Zaborja sklonilo u Bundos.

Uskoro je na katun Zaborje došla jedna grupa Nijemaca i naredila seljacima da svi idu u Miljkovac radi objava. Bez protivljenja narod se sporo iskupljao, pretpostavljajući da ga čeka ono najgore, što će se uskoro i obistiniti. Doživjeli su istu sudbinu kao i ranije grupe. Iz čitavog sela ostalo je svega 17 stanovnika, među kojima samo jedna žena i nekoliko djevojaka.

Seljaci sela Bukovca, gdje je živjela takođe porodica Blagojević, sklonili su se dijelom na katun Zaborje, a dijelom u brijeg, dok su neki ostali kod kuća. Nijemci su znali za to pa, kako su htjeli da sve pohvataju i pobiju, vidjeli su da se u ovakvim uslovima to neće moći ostvariti, te su uputili patrole na razne strane da narod pronađu po zbjegovima i vrate u selo dok se svi iskupe i malo oslobode.

Nažalost, malo podataka imamo o sudbini tih ljudi, jer ih je malo preživjelo. Istina, dosta podataka dala je Marica Blagojević, koja je bila očevidac mnogih zločina, a naročito svoje porodične tragedije. Tom prilikom Nijemci su joj ubili muža Jovana i tri sina.

Porodica Jovana Blagojevića, sa još 7 porodica, bila se sklonila u »brijeg« ispod sela Bukovca, kod mjesta Đurovca, u jednu pećinu i tu ostala 6 dana bez ikakve veze sa ostalima. Sedmog dana pred pećinu je stigla njemačka patrola i naredila im da odmah idu u selo, govoreći im da se nemaju čega plašiti jer ih niko neće dirati. Ne čekajući da ove porodice krenu u selo, patrola je otišla da traži druge žrtve po zbjegovima u »brijegu«. Svojim ponašanjem željeli su da stvore povjerenje kod naroda i na taj način sakriju pravu namjeru.

No, bez obzira na sve to, zbjeg je ostao i dalje u pećini, nadajući se da će se sve na tome svršiti. Ali, nažalost, nije bilo tako, jer su Nijemci bili uporni u izvršavanju svojih zločina. Idućeg dana ponovo su došli pred pećinu, odveli ih u selo Bukovac i sve zatvorili u kuću Jagoša Blagojevića. Nešto kasnije iz te grupe odvojili su muškarce od 10—40 godina i otjerali do kuća Đura Blagojevića, dok su žene i djecu pustili. Potom su izdvojili 4 mladića, među kojima i Stevana, sina Jovana Blagojevića, starog 14 godina i otjerali u Miljkovac.

Idućeg dana, oko 10 časova, naišle su patrole koje su zalazile po kućama. One su naredile svima da idu na svoje

poljske radove. To je bila i posljednja mjera Nijemaca da bi obezbijedili da se niko ne sakrije. A kad su se ljudi našli napolju, počeli su da ih hvataju i gone na mjesta određena za strijeljanje.

Grupu od 12 muškaraca iz Bukovca otjerali su do Bunjetina Dola. Tamo su im naredili da sami sebi kopaju grob, a zatim su ih tako postavili ispred rake da sami mogu pasti u nju kad ih zrno bude pogodilo. Postupak je bio kratak. Leleci ovih bespomoćnih ljudi dvaput su se prolamali dolinama, dvaput se čuo mitraljeski rafal njemačkih ubica, a onda se sve utišalo. Zločinci su mirno, bez griže savjesti, zakopavali svoje žrtve i otišli.

Sve je to od svoje kuće posmatrala Marica Blagojević, ne znajući da su među tim strjeljanim i njeni najmiliji. U međuvremenu je poslala kćer u selo da bi saznala nešto za stariju kćer i srednjeg sina Dragoljuba. Ali više ni nje nije bilo. Tada je i Marica pošla, sa najmlađim sinom Bogoljubom, starim 5 godina, jer više nije mogla da izdrži u kući. Čim je izišla na brežuljak iznad kuće, naišli su njemački vojnici. Jedan od njih joj je oteo iz naručja Bogoljuba. Nesrećna majka je molila da joj ostave dijete, ali je sve bilo uzaludno, jer srce njemačkih zločinaca nije moglo da se ražalosti.

Na njeno pitanje šta će da rade sa njim, mirno su odgovorili:

— Ništa se ne boj! Vodimo ga u školu.

Marica je ostala nemoćna gledajući kako joj ubice vode sina na gubilište. Dozivala je više puta: Bogoljube, Bogoljube. Dijete je pokušavalo da se okrene, ali ga je dželat čvrsto držao za vrat te nije moglo da makne glavicom. Kad su ga odveli do rake gdje su malo ranije strijeljali 12 ljudi, zaklali su ga i bacili među ostale lješeve, koji još nijesu bili zakopani.

Sve se to odigralo pred Maričinim očima. Uskoro su joj stigle i kćeri, jedna stara 15, a druga 7 godina. Za trenutak pojavio joj se zračak nade. Možda su joj druga dva sina živa.

— Vidje li mi đe Stevana, upitala je stariju kćer Milosavu.

— Nema ga, mama, odgovorila je ona plačući.

— A Dragoljuba?

— Nema ni njega!

— Sigurno ih majka neće više vidjeti, jedva je izgovorila nesrećna Marica.

Za jedan dan izgubila je muža i tri sina. Kad je mrak pritisnuo zemlju sve se utišalo. Jedino se kroz grobnu tišinu moglo vidjeti kako snažni plamenovi izbijaju iz zapaljenih kuća. Sve još nijesu bile zapaljene, ali i na njih je došao red sljedećih dana.

U kući Novice Blagojevića nalazile su se četiri žene: Marica, Ćana, Lucija i Gospava sa 8 ćerki. Dogovarale su se šta da rade. To što su one sa ovom djecom preživjele taj dan, bila je puka slučajnost. Ako naiđu Nijemci i njih će pobiti kao i njihove muževe i mušku djecu. Pomišljale su da je najbolje da zajedno sa djecom okončaju sebi život. To im je izgledalo bolje nego još jedanput gledati kako im Nijemci pred očima kolju djecu, a one nemaju mogućnosti da ih zaštite. Jedini način da to učine bio je da zatvore kuću, a onda da djecu koja su već spavala na patosu i sebe pospu gasom, zapale i tako izgore zajedno sa kućom i oni i njihova djeca. Ali, kad je trebalo da to i izvrše, pokolebale su se, jer nijesu mogle oduzeti živote svojoj djeci, pa makar ih sve Nijemci pobili.

I tada im se javila nova snaga. Riješile su da učine sve da bi ih spasle. Noć je, mislile su, pa možda će uspjeti da se nekako neopaženo provuku između njemačke vojske i dohvate šume. Odmah su probudile djecu, uzele malo hrane i krenule u pravcu planine Golije. Išle su vrlo oprezno. Na najmanji šum lijegale su na zemlju i puzale, a onda opet išle. Šume su se dohvatile prije nego što se razdanilo. Četiri majke i osam djevojčica bilo je spaseno.

No, bilo je još žrtava toga dana. U kući Matije Blagojevića spaljeno je 6 lica — majke sa djecom. Živa je izgorjela i porodica Milana Blagojevića u njegovoj kući, a sa njom još jedna žena.

Većina seljaka iz sela Miljkovca bila se sklonila u zbjegove, kod Petrovih Dola, dok je manji dio ostao u selu. Nijemci su se i ovdje poslužili prevarom. Oni su od seljaka koji su ostali u selu organizovali čuvare imanja onih koji su se sklonili u zbjeg, a zatim su slali pojedine seljake, poručujući onim u zbjegovima da se vrate svojim kućama i da se nemaju čega plašiti.

Kad se jedan broj ljudi vratio u selo, Nijemci su pristupili realizaciji svog zločinačkog plana. Pohvatali su sve stanovnike sela Dube, Bukovca,[7] Miljkovca i Rudinca koji su se tu našli i protjerali u pravcu mjesta Dola kod Miljkovca.

Kad su ih dotjerali u Dola, podijelili su ih u 3 grupe. U prvu grupu su odvajali muškarce starije od 15 godina, u drugu žene i djevojke, a u treću djecu. Pošto su okolo postavili osiguranje i obezbijedili da niko ne može pobjeći, postrijeljali su ih sve redom po grupama. Niko nije uspio da se spase izuzev Miloša Glomazića, koji je ranjen pobjegao.

Na livadi gdje su strijeljane žene i djevojke nađene su kasnije marame, bluze i upletnjaci rastureni na razne strane.

---

[7] Nekoliko seljaka iz sela Bukovca ubili su prethodnog dana u samom selu.

Iz toga se može zaključiti da su mnoge od njih, kad su na njih otvorili vatru iz mitraljeza, pokušale da bježe ali nijesu uspjele. Kad su sve pobijene, skupljali su ih i dok su ih vukli za kosu, odnosno za maramu ili drugo, sa njih je spadalo odijelo i veš i tako ostajalo. Slično su uradili i sa djecom, jer su na mjestu gdje su strijeljana ostale pelenice i razna odjeća. Dugo su se primjećivale krvave vlake kuda su dovlačili žene, djevojke i djecu do grobnice. Krv je obojila travu i na travi se osušila, tako da je ni kiše zadugo nijesu mogle oprati.

Sve ubijene, njih 400, zakopali su u jednu jamu,[8] i to ondje gdje su muškarci strijeljani. Da bi svi stali, slagali su ih tako što su naizmjenično stavljali zajedno glave i noge, a onda redom gazili. Kad su sve bacili u jamu, prvo su nabacali kamenje, a onda zemlju kroz koju je krv probijala.

U čitavom selu Bukovcu nije ostalo živo ni jedno muško dijete, a iz 80 porodica ostalo je svega sedam odraslih muškaraca, dok je u čitavom selu ostalo svega 5 kuća.

*

Seljaci iz sela Seljana bili su skoro svi napustili selo i sklonili se u zbjegove kod Zavodišta, Babina Vrha i na katun Zakamen. U selu su ostali uglavnom starci. Njih Nijemci nijesu dirali prvih dana, već su samo preko njih poručili onim koji su izbjegli da se vrate kućama, da bi dobili dozvole za slobodno kretanje. Ljudi su se prevarili i počeli postepeno da se vraćaju, prvo pojedinci, a zatim u sve većim grupama. Sem toga, ni boravak na katunu Zakamen nije bio siguran, jer su tamo svakog momenta mogli doći Nijemci i sve pohvatati.

Kad je već znatan broj došao u selo, riješili su da pođu u njemačku komandu radi dozvola. U Poovo, zaseok gdje se nalazila njemačka komanda, došlo ih je oko 80, sve muškarci. Odavde ih je odvela jedna patrola preko Pivskog Manastira u selo Goransko, gdje se nalazila neka njemačka komanda. Kad su tamo stigli zadržali su ih u jednoj dolini, a patrola koja ih je sprovodila otišla je da se javi komandantu. Sa ovom patrolom pošli su i Vido Blečić i Špiro Sekulović, da bi dali za objave potrebne podatke.

Na pitanje njemačkog komandanta da li ih ima još, ova dva seljaka, koji su sve više shvatali situaciju u kojoj se nalaze, odgovorila su da ih ima još dvaput toliko i da će ostali doći za objave idućeg dana. Tada je komandant zaključio da je najbolje ako ove ne pobije odmah, već da sačekaju dok se svi iskupe. Zatim im je rekao da slobodno idu kućama, pa sjutra, kad se svi iskupe, da dođu kod njega po objave. Nezgodno mu je, rekao je, da nekoliko puta izdaje objave.

---

[8] Jama je u vidu kvadrata, čije strane iznose po 6 m.

Srećom, plan njemačke komande nije ostvaren, jer su stizale vijesti o njemačkim zločinima po ostalim selima Pivske Župe, a naročito o tragediji 400 ljudi u Dolima kod Miljkovca. Sem toga, ove njemačke jedinice dobile su naređenje da idu u pravcu Maglića i Sutjeske, jer se tamo rješavala sudbina ove njemačke ofanzive.

Pošto nijesu imali vremena da čekaju dolazak seljaka kako im je naređeno, a usto su i sumnjali da će svi doći, njemačka komanda iz Goranska naredila je da se odmah pohvataju svi seljaci na koje se naiđe i da se pobiju. Patrole su krenule ali su uspele da uhvate svega 21 muškarca i to uglavnom sve na katunu Zakamen. Dotjerali su ih u zaseok Vodice govoreći da će im izdati propusnice, a kad su stigli, podijelili ih u 3 grupe. U kolibu i staju Špira Sekulovića zatvorili su po 8 ljudi, a u staju Mira Sekulovića 6 ljudi. Pored seljaka uhvaćenih na katunu, u trećoj grupi nalazio se i upravnik Pivskog Manastira, stari Ularijan Mijatović i još nekoliko seljaka iz Goranska.

Tu su ih pobili iz automata, a zatim zgrade zapalili. Sa udaljenja od nekoliko desetina metara ubice su posmatrale kako kolibu pokrivenu slamom snažno zahvata plamen.

Među strijeljanim u jednoj staji ostao je živ Milovan Živković iako je imao 9 rana. Kad se osvijestio, otvorio je oči. Vrata na staji bila su otvorena. Dopuzao je polako do vrata, promolio glavu, pogledao na jednu i drugu stranu i, kad nije vidio nikoga, pribrao je ostatak snage i iskočio napolje. Bježao je u pravcu šume i, na njegovo veliko čudo, Nijemci ga nijesu primijetili. Ali, kad su uskoro od kolibe prišli staji u kojoj je bio Milovan, da bi potstakli vatru, iznenadili su se kad su vidjeli da nema jednog od strijeljanih. Dok su pretraživali bližu okolinu, vjerujući da daleko ne može otići, jer su po lokvi krvi zaključili da je bio teže ranjen, iz kolibe, koja je bila sva u plamenu, pobjegli su Pero Lukić sa 7 rana i Vuko Adžić takođe ranjen.

Uspjeli su da se dovuku pod jedan krš koji je skoro do vrha obrastao šumom. Iscrpenost uslijed krvarenja i čitav događaj koji su preživjeli potpuno su ih slomili. Dalje nijesu mogli. Odmarali su se neko vrijeme i baš kad su htjeli da krenu, pored njih je pao kamen koji se otkotrljao niz krš. Na vrhu krša ugledali su grupu njemačkih vojnika. Ipak, imali su sreće. Nijemci su još neko vrijeme ostali na kršu, a kad nijesu mogli ništa da primjete, otišli su. Tu su ostali do pada mraka. a onda su polako i oprezno krenuli u pravcu zbjega do koga su stigli prije zore. Iste noći sav narod iz zbjega je pobjegao duboko u pl. Goliju, jer ni tu nije bio siguran. I zbilja, sjutradan su došli Nijemci, ali više nije bilo ni jednog čovjeka.

Božidar Jakac: RANJENICI (bakrorez)

Selo Seljani spaljeno je do temelja. Preko 100 zgrada je izgorjelo, dok je ostalo svega 6 kuća.

Slična situacija bila je i u selu Plužinama. Jedan dio naroda sklonio se u planine, dok se manji broj zadržao u selu. Upočetku, ni ovdje Nijemci nijesu nikoga ubijali niti zlostavljali. Stoga su se ljudi bili već malo oslobodili. Ali, jednog dana uhvatili su 64 stanovnika i zatvorili u kuću Mihaila Adžića, gdje su ostali 24 sata. Jedan Nijemac saopštio im je da mu je naređeno da ih sve postrijelja, ali da on to neće učiniti već će samo pucati preko njih, a oni poslije toga neka se sklanjaju kako znaju. Tako je stvarno i bilo. Svi su pušteni, ali većina nije uspjela da se skloni. Neki su se vratili kućama, i tu se zadržali, računajući da ženama i djeci neće ništa biti. Međutim, uskoro je naišla druga grupa Nijemaca, koji su uhvatili ukupno 44 čovjeka, utjerali u kolibu Obrena Gojkovića i tu ih sve pobili, a onda kolibu zapalili.

Poslije 12 dana, kad su Nijemci napustili selo, došli su seljaci da ih sahrane. Iako su lješevi bili samo djelimično sagorjeli, ipak se nijesu mogli raspoznati, jer su ostatak već bili uništili crvi, tako da su ostale samo kosti, a i one dijelom ugljenisane. Na tom zgarištu napravljena je zajednička grobnica, gdje su sahranjeni njihovi posmrtni ostaci.

Većina stanovnika sela Jasena i Stubice ostala je kod kuća sve do dolaska Nijemaca, ali se ubrzo sklonila u zbjegove u planinu Goliju kod Ledenica. Ostalo je samo nekoliko ljudi, ali njih su Nijemci ostavili na miru, nagovarajući ih da pođu do zbjegova i kažu ostalim da se slobodno vrate kućama, uvjeravajući ih da će i njih ostaviti na miru. I narod se prevario i počeo da se vraća u sela. Ali čim se znatan broj ljudi vratio, Nijemci su počeli da ih hvataju i po kućama ubijaju, ili žive u kućama spaljuju.

U jednoj kući spalili su živih 6 žena i djece, u drugoj 7, a u trećoj 5. Iz kuće gdje je spaljeno 5 lica, iskočio je kroz prozor Velimir Suknović, dječak od 14 godina. Međutim, nije uspio pobjeći, jer su ga ranili i ranjena gonili dok ga nijesu stigli i ubili. Devet odraslih muškaraca odveli su do jedne krečane i naredili im da tu iskopaju grob, a zatim su ih sve postrijeljali. Tom prilikom pobjegli su Ignjat i Luka Suknović, ali je Ignjat naišao na drugu grupu Nijemaca i bio ubijen. Sem ovih, hvatali su pojedinačno i druge seljake i odmah ubijali. U ova dva sela ubijena su 43 čovjeka.

Čitavo selo Stubica je spaljeno. Nije ostala ni jedna kuća. Stoka i ostala imovina potpuno je opljačkana.

Zukva je manje selo koje se nalazi odmah pored Stubice. Tu je živjelo dvadesetak porodica. Kad su njemačke snage na početku ove ofanzive izvršile napad pravcem Avtovac —

Ravno, jači otpor dale su jedinice Desete hercegovačke brigade i na Tresteniku. Ali, kad je bilo jasno da se neće moći još dugo držati ti položaji, s obzirom na ogromnu nadmoćnost neprijatelja, štab brigade je na vrijeme upozorio stanovništvo sela Ravnog i Zukve da se sklone. Narod je odmah napustio sela i krenuo u pravcu sela Stabana, goneći sobom stoku i najnužnije stvari.

Iste večeri stigli su Nijemci i zapalili školu u Ravnom kao i nekoliko kuća u selu Krivom Dolu. To je učinilo da seljaci još ozbiljnije shvate situaciju i nastave put ka Stablima, Miloševićima i Brljevu da bi se na kraju našli u Brljevskom katunu na Javorku.

U međuvremenu su Nijemci zauzeli selo Budanj i odmah uputili u zbjeg Lazara Pješčića, iz Krivog Dola, sa zadatkom da narodu objasni kako Nijemci dobro postupaju prema ljudima i da nikoga neće ubijati ni progoniti, te prema tome treba svi slobodno da se vrate kućama.

Nekoliko porodica iz njegovog sela povjerovalo je ovoj priči i vratilo se.

Uskoro su Nijemci zauzeli Brljevo pa su se uputili u pravcu Javorka. Na samom katunu došlo je do oštre borbe između Nijemaca i tek pristiglih dijelova Sedme krajiške brigade. Uz osjetne gubitke, Nijemci su zbačeni sa Javorka, a kad su uskoro stigle i jedinice Četvrte proleterske i Desete hercegovačke brigade, ove snage su izvršile protivnapad, potisnule Nijemce i povratile Brljevo, Budanj, Štirno i Kručicu. Međutim, Nijemcima su stigle nove snage i oni su izvršili ponovo napad.

Pod pritiskom jakih njemačkih snaga naše jedinice počele su da se povlače na sjever. Seljaci iz Zukve i Ravnog bili su u to vrijeme po zbjegovima, a najviše u Brljevskom i Dolovima. Tuda je naišla jedna njemačka jedinica i svu stoku otjerala, a zatim je pronašla jednu grupu žena i djece. Istjerali su ih u jednu dolinu i tu ostavili. Sjutradan su se vratili na isto mjesto, vjerovatno računajući da će toga dana tamo naći više ljudi. Međutim, narod iz ovog zbjega sklonio se na druga mjesta, jer je očekivao da će tu Nijemci ponovo doći. Uhvatili su samo tri starija seljaka: Miletu, Milutina i Nikolu Bajagića, i potjerali ih sobom na planinu Bioč. U međuvremenu su uhvatili još 5 seljaka iz Brljeva, pa su svi preko Bijelačke Vode povedeni u pravcu Zgure, gdje se nalazila njemačka komora koja je bila zapala u snježne namete.

Dva dana kasnije Nijemci su krenuli preko Trnovačkog Jezera, pošto su prethodno uputili jednu desetinu da povede svu stoku zbjega. Grupa seljaka koja je bila sa njima, uspjela

je da u toku noći pobjegne i da se kod Štirnog ponovo nađe sa svojim porodicama.

Tu u blizini bili su i zbjegovi iz sela Brljeva, a u selu je ostalo samo nekoliko staraca. Petoricu od njih uhvatili su Nijemci ali su ih uskoro pustili sa zadatkom da idu u zbjeg i nagovore ljude da se vrate kućama. Međutim, razboritiji ljudi, a naročito Obrad Lješević, uspjeli su da ubijede narod da se ne vraća, jer su znali da će ih Nijemci sve pobiti. Ovih pet staraca se vratilo u selo, a Nijemci su već bili otpočeli sa ubijanjem u Brljevu.

Prvo su uhvatili Rada Bajagića, slijepog starca od 90 godina, pa su ga sa ženom Vučića Vasovića zatvorili u kuću Vučićevu i zapalili, te su tu živi izgorjeli. Pet staraca koji su se vratili iz zbjega i još trojica koji su kasnije uhvaćeni, odveli su do Košara (prema Mratinju) i tu pobili.

U Košarskoj Pećini nalazilo se 28 stanovnika Brljeva. Nijemci su ih pronašli i sve pobili u pećini. Ispod Brljeva, pored jedne pećine, uhvatili su Milana Vasovića sa ženom i četvoro djece i žive ih pobacali niz stijene kanjona Pive.

Zbjeg iz sela Stabne sklonio se još prije dolaska Nijemaca na Katun Kručica. Međutim, kad su naše jedinice posjele položaje na Kručici, seljaci su se pomjerili prema selu u donji dio katuna. Poslije teških borbi Nijemci su zauzeli i Stabna i Kručicu. Tada je kod njih došao Nedjeljko Kandić, koga su Nijemci našli u selu i poslali ga da javi stanovništvu da se vrate u selo, što je ovaj i učinio.

Narod se počeo kolebati, jer je tu bio i dobar broj onih koji su ranije bili pod uticajem četničke propagande. Nedjeljko Tufegdžić, odbornik, pokušavao je da ih na razne načine ubijedi da se ne vraćaju, upozoravajući da će ih Nijemci sve pobiti i da se odavde sklanjaju, ne obazirući se ni na stoku ni na drugu imovinu.

Nažalost, nijesu ga poslušali, a to im se uskoro teško osvetilo. Ubrzo su stigli Nijemci i sve ih pohvatali, a zatim skupili u jednu dolinu zvanu Tresulja. Tu su ih slikali, a zatim su ih pustili i rekli im da idući dan svi dođu ponovo da prime objave, daće im još i hrane, a onda mogu slobodno ići svojim kućama. Naglasili su da treba da dođu i ostali koji se još skrivaju po šumama, jer će i njima dati objave.

Narod im je povjerovao i idućeg dana skupilo se oko 100 ljudi u dvije kolibe, većinom stariji ljudi, žene i djeca, i tu čekali Nijemce. Poslije podne stigli su Nijemci i, umjesto objave, donijeli su im smrt. Odmah su pucali u narod iz automata, a zatim su zapalili obje kolibe. Plamen ih je brzo zahvatio od dna do vrha, jer je slama kojom su bile pokrivene brzo gorjela.

Iz zapaljenih koliba uspjele su da pobjegnu, iako ranjene, Ljubica Prodan, ostavljajući u kolibi dvoje ubijene djece, i djevojka Ljubica Tijanić.

Nekoliko dana kasnije, pošto su se Nijemci povukli, preživjeli ljudi došli su na ova zgarišta. Pred njima je b'o strašan prizor. U upola izgorjelim kolibama ugledali su lješeve. Skoro svi su bili u sjedećem položaju, zb'jeni jedno uz drugo. Odijelo i kosa su im izgorjeli, a tijelo ispečeno. Majke su na krilima ili grudima još držale svoju djecu, jer su neke zajedno sa djecom ubijene u momentu dok su djeca sisala.

Drugi zbjeg sela Stabana nalazio se na svom katunu kod Malog Jezera, na Bioču. Nijemci su ga i tamo pronašli, ali na početku nijesu nikoga dirali, čekajući momenat da se oslobode i svi iskupe. Govorili su da će im dati hrane, a djeci su nudili keksa i bonbona. Kad su zaključili da se većina vratila, pohvatali su 37 stanovnika, utjerali u jednu kolibu, a onda ih pobili iz automata. Posl'je toga kolibu su zapalili. Od svih jedino se spasla Ljubinka Tijanić stara četiri i po godine iako je bila ranjena.

Kad su Nijemci otišli, ova djevojčica, koja je jedina ostala živa, umotala je rane na ruci nekom krpom, izišla iz kolibe i poslije dužeg lutanja naišla na grupu ljudi među kojima su bili i njeni roditelji.

Pored nje ubijen je njen brat star dve i po godine.

— Bato je spavao pored mene, — pričala je djevojčica roditeljima. Ja sam ga zvala, zvala, ali on nikako da se probudi. Koliba je gorjela i ja sam i bez njega izišla.

Pošto su naše jedin'ce napustile položaje na Javorku i otstupile preko sela Mratinja i Vučeva, hitajući Sutjesci, Nijemci su uskoro ušli u selo Mratinje, čiji su se stanovnici sklonili ispod vrha Bioča i na Vučevu. Nakon nekoliko dana u zbjegove je došao Gile Ćalasan, bivši četnički komandant, ubjeđujući narod da treba da se vrati kućama, jer mu se neće ništa desiti. Pritom je isticao da je on već formirao odbor koji ima zadatak da snabdjeva Nijemce onim što budu tražili, tako da neće neposredno uzimati od naroda.

Znatan broj ljudi, naročito iz Gornjeg Sela, povjerovao je ovim lažima i počeo se vraćati. Međutim, čim su došli u selo, N'jemci su pohvatali 12 ljudi i odmah strijeljali. Među njima je bio i Janko Vuković, starac od 80 godina. Zatim su zapalili oko 100 kuća. Nekoliko kuća na vrhu sela je ostalo, jer su seljaci iz šume otvorili vatru na patrolu koja je počela i ove kuće da pali, te se povukla.

Zbjeg koji se nalazio na Vučevu kod mjesta Vrhovi, Nijemci su pronašli, pa je i on stradao. Pohvatali su oko 30 muškaraca, žena i djece, otjerali u jednu dolinu i tu ih sve pobili.

Ubili su i jedno dijete u kolijevci staro 3 mjeseca. Dugo se čuvala, a vjerovatno i danas postoji ova kolijevka probijena sa tri zrna. Po izvršenom zločinu, Nijemci su se udaljili. Međutim, jedan mališan od 7 godina, sin Vojina Vukovića, bio je još živ, mada ranjen. Podigao se iz gomile mrtvih i počeo da plače. Čim su ga čuli, Nijemci su se vratili i dotukli ga.

Nešto kasnije osvijestila se teško ranjena Milojka Čalasan. Ona je imala sreće. Niko je nije opazio, jer su se Nijemci već bili udaljili, te je uspjela de se spase.

*

Italijanska divizija »Ferara« kretala se napočetku iza njemačke SS divizije »Princ Eugen« i imala je zadatak da »pročišćava« teren, jer su se Nijemci neprestano plašili da se naše snage ne probiju u pravcu Albanije. Desno od divizije »Ferara« nastupala je pozadi njemačke 1-ve brdske divizije italijanska grupa »Isaka« sa istim zadatkom.

Italijanske jedinice, po zločinima koje su počinile nad nevinim narodom, prvo u Drobnjacima i Uskocima, a zatim u Pivskoj Planini, nijesu izostajale iza njemačkih. Strijeljale su, klale i po kućama žive ljude spaljivale. Ubijale su djecu u kolijevkama, starce i žene. Pljačkale su ne samo stoku i vrijednije stvari, nego sve na što su naišle. Njihovi rančevi bili su puni pređe, ženskog rublja, pa čak i dječijih pelena.

U toku 1 juna jedinice SS divizije »Princ Eugen« koje su se nalazile u rejonu Šavnika povlačile su se za Nikšić, a njihove položaje preuzele su jedinice italijanske divizije »Ferara« i u toku 2 juna izbile na liniju r. Pridvorice — r. Komarnica — k 946 — selo Slatina — selo Bare.

Nailazeći kroz sela u kojima su već bili Nijemci, Italijani su uništavali sve što ovi nijesu uspjeli.

Na redu je bilo selo Komarnica. Tu su uhvatili i ubili samo 4 starca, jer se ostalo stanovništvo na vrijeme sklonilo po zbjegovima u Dragašnicu i tamo ostalo sve do povlačenja Italijana koji su selo potpuno opljačkali i sve spalili, izuzev dvije kuće.

Kad su uspjeli da potisnu jedinice Pete crnogorske brigade sa desne obale Komarnice, italijanske jedinice stigle su u selo Duži. Od stanovnika tamo više nije bilo nikoga. Jedan broj porodica sklonio se u katun na Studenoj, a drugi na Berkovo Brdo, sjeverno od sela, dok se nekoliko starih ljudi zadržalo kod koliba u Balači, smatrajući da ih neće ubiti.

Pošto su cijelo selo spalili izuzev jedne kolibe, Italijani su produžili dalje i, kad su naišli u Balači na ovih 5 staraca, uhvatili su ih, odveli do Vodica i strijeljali.

Kad su naše jedinice napustile Studenu, zbjeg je po savjetu Štaba Pete crnogorske brigade otišao u Dragašnicu,

jer je tamo bilo sigurnije. Italijani su tu uhvatili samo jednu ženu i odmah je ubili.

U zbjegu koji se nalazio na Berkovu Brdu, sem seljaka iz s. Duži, bilo je i iz sela Kutanje Njive. Italijani su otkrili zbjeg, uhvatili 18 ljudi i odmah sve pobili, izuzev Petra Džukića i Petra Petkovića, koji su uspjeli, iako ranjeni, da pobjegnu.

U Balači su uhvatili i dvije djevojke — čobanice, silovali ih, a zatim ubili bajonetima i oči izvadili.

Na red je došlo i selo Dubrovsko. Ni ovdje seljaci nijesu sačekali Italijane. Svi su se sklonili u »brijeg« iznad rijeke Komarnice, izuzev 8 staraca i starica koji su ostali kod kuća. Niko od njih nije imao ispod 70 godina, a starica Peković imala je i preko 90. Italijani su ih pohvatali, zatvorili u kolibu Milivoja Pićurića, a zatim kolibu zapalili.

Nekoliko dana kasnije grupa seljaka privukla se zgarištu u toku noći da bi sahranila lješeve. Našli su ih sve zgrčene u sjedećem stavu sa rukama na očima. Čim su ih dohvatili rukama, raspali su se u pepeo, jer su bili ugljenisani. Sve te kosti skupili su u jedno ćebe i u neposrednoj blizini kod jedne lijeske sahranili. A kad se italijanska vojska povukla, sahranili su ih u groblje. Sem ovih, Italijani su ubili još dvojicu ljudi.

Ali, sve ovo nije im bilo dosta. Po »brijegu« su za zbjegovima tragale patrole. Jednog dana Italijani su se spustili na konopima do zbjega koji se nalazio u Bašinom Osoju. Narod se razbježao pa su uspjeli da uhvate svega nekoliko ljudi. Stvari od vrijednosti koje su našli popljačkali su, a što nijesu mogli da nose, uništili su.

Seljake su Italijani potjerali sa sobom. Na njih je pucao Mišo Božović i ranio jednog Italijana. Malo kasnije, Italijani su uhvatili njegovo dijete staro 4 godine i živo bacili niz stijene.

Veći dio sela potpuno je spaljen, a sva imovina, naročito stoka, opljačkana.

Iste zločine pravile su italijanske jedinice koje su nastupale preko Uskoka i sela Donja i Gornja Bijela.[9]

Seljaci iz Donje i Gornje Bijele bili su u zbjegovima u Kravici, jer su se tamo nalazile i njihove kolibe. Međutim, kad su naišle neprijateljske jedinice i počele sa ubijanjem ljudi,

---

[9] U Uskocima su zločine vršile i jedinice divizije »Ferara«, a u selima Donja i Gornja Bijela jedinice 83 puka divizije »Venecija«. Ovaj puk je u sastavu grupe »Isaka« nastupao preko Sinjavine i dalje sve do Žabljaka iza 1 brdske njemačke divizije. Kod Žabljaka je ova grupa rasformirana i 83 puk je upućen u Šavnik da bi se prebacio na Pivsku Planinu kao ojačanje diviziji »Ferara«. Ali, kako je u međuvremenu uslijedila naredba o obustavljanju operacije, 83 puk se zadržao na prostoriji Šavnika vršeći razne zločine nad narodom.

narod se odatle sklonio u planine Lolu i Štirni Do. Sa njima su se sklonili i seljaci iz sela Miloševića.

Sela Donja i Gornja Bijela bila su uglavnom prazna. Ostao je samo poneki starac. Jednog dana u Donju Bijelu je došla jedna italijanska patrola od 10 ljudi i čitavo selo spalila. Tom prilikom oni su uhvatili Kostu Vulovića, starca od 70 godina, i odmah ubili. Svu stoku na koju su naišli potjerali su za Šavnik. Na ovu patrolu pripucao je Rade Nenezić. Italijani su odmah pobjegli u Šavnik, ostavljajući stoku i ostale opljačkane stvari. Međutim, grupa četnika uhvatila je Rada, odvela ga u Šavnik i predala Italijanima. Istog dana Italijani su ga kod Petnjičkog Luga kamenovali, a zatim su ubili još 4 čovjeka iz istog sela.

Idućeg dana došla je jedna italijanska jedinica i spalila još 10 kuća. U isto vrijeme spalili su i selo Miloševići koje se nalazi neposredno pored Bijele.

Sela iz Uskoka: Sirovec, Malinsko, Bare, Tušinja, Boan, Strug i Timar, takođe su većim dijelom spaljena i opljačkana. Napočetku su Nijemci počeli sa paljenjem, a Italijani su završili. Stanovništvo se sklonilo po planinama te je poginulo svega oko 15 ljudi. U svim ovim selima spaljeno je oko 100 zgrada i opljačkano oko 5.000 grla krupne i sitne stoke i sva imovina od vrijednosti koju su našli u kućama.

U daljem nastupanju divizija »Ferara« zahvatila je južnu stranu planine Durmitora, od Bobana pa sve do rijeke Komarnice. Pred sobom je imala jedinice Pete crnogorske brigade koje su davale veoma snažan otpor, što je u znatnoj mjeri usporavalo njihovo napredovanje. Ali, ako nijesu mogli da unište naoružane borce, mogli su goloruki narod. Ubijali su ljude, palili sela, pljačkali imovinu. Već u toku 8 juna došli su do sela Bezuja, prvog sela na Pivskoj Planini, koje je još od početka ove ofanzive već nekoliko puta bombardovano.

Još prije dolaska Italijana narod se počeo sklanjati po zbjegovima u »brijegu« Komarnice, a kad su ljudi vidjeli da gore sela u Pivskoj Župi — sve se sklonilo po zbjegovima, izuzev nekoliko staraca i starica koji su računali da njih stare neće ubiti.

Čim su došli u selo, Italijani su odmah počeli da pale kuće i uskoro svo je selo bilo u plamenu. Ostalo je samo nekoliko kuća, škola i crkva. Čak su i torove palili. Tom prilikom ubili su 5 staraca, a Nedjeljka Bošnjaka, starca od 90 godina, živog su ubacili u zapaljenu kolibu gdje je i izgorio.

Pljačka ni ovdje nije izostala. Sve što su našli od vrijednosti, odnijeli su prije nego što su kuće zapalili. Naročito su mnogo stoke opljačkali. Od 70 domaćina svega nekoliko njih je uspjelo da spase stoku.

U Dubljevićima, Borkovićima, Boričju i Pišću, sve što je moglo da gori izgorjelo je. Ostala je poneka zgrada ali ne zbog toga što je neprijatelj poštedio, već što su bile postrani, pa ih nijesu uočili.

Ljudi iz sela Pivske Planine znatno su manje stradali, jer su već bili obaviješteni o zločinima u Pivskoj Župi, te su se na vrijeme sklonili po zbjegovima, ostavljajući i stoku i svu imovinu.

Od svih ubijenih najtragičnije je završila život Krstinja Tripković iz sela Pišća. Pošto je silovalo 15 Italijana, isjekli su je i tako ostavili.

Do 11 juna jedinice divizije »Ferara« stigle su na liniju selo Šarići — Crni Vrh (k 1370) — selo Babići, povezujući se desno sa jedinicama 1 brdske, a na lijevoj obali Pive kod Kostove Grede sa jedinicama SS divizije »Princ Eugen«. Iz straha da će se naše jedinice probiti sa lijeve strane rijeke Pive prema Durmitoru, divizija »Ferara« je posjela položaje duž desne obale Pive od sela Babića, pa uzvodno do sela Donji Unač, angažujući manje dijelove kod Krsca.

Za to vrijeme nastavili su sa ubijanjem, pljačkom i paljevinom u Vojinovićima, Kulićima, Unču, Šarićima i Barnom Dolu. Iz svih ovih sela narod se sklonio u »brijeg« rijeke Pive i tako spasao. Pa ipak, neki su pali u ruke Italijana i odmah su strijeljani, izuzev Šurka Čalasana, starca od 80 godina, koga su zaklali. Pojedine naše teške ranjenike i tifusare koje su našli u ovim selima bacali su u zapaljene kuće.

Od sela su ostala samo zgarišta.

Stoka je skoro sva opljačkana. Jer, Italijani su se spustili u »brijeg«, pronalazili zbjegove iz kojih je narod uspijevao da se spase bjekstvom, ali se imovina nije mogla spasti.

*

Desno od italijanske divizije »Ferara«, preko Sinjajevine, Durmitora i dalje duž rijeke Tare u pravcu Šćepan-Polja, nastupala je njemačka 1 brdska divizija. Pod njenu komandu u rejonu Žabljaka stavljen je i bugarski 61 puk.

Sve do prelaska preko Durmitora jedinice 1 brdske divizije nijesu vršile nikakve zločine, niti su palile sela. Vjerovatno zbog toga što su hitale da što prije izbiju na masiv Durmitora radi okruživanja naših snaga. No, one to nijesu propustile da učine sa zapadne strane Durmitora.

Prvo su naišle na selo Crnu Goru. Narod se bio sklonio najvećim dijelom u kanjon Sušice, izuzev njih petnaestoro, mahom starijih muškaraca i žena.

Prvih dana Nijemci nijesu ništa preduzimali, a onda su sve kuće, izuzev dvije, zapalili i ubili dvije žene, dok su ostali uspjeli da pobjegnu. Dvanaest ranjenika i tifusara koje su našli u ovom selu bacili su žive u bunar, a tri teška ranjenika u zapaljenu kuću.

Selo Nedajno je još prije dolaska Nijemaca bilo uglavnom spaljeno i razoreno, jer je više puta bombardovano. Njegovi stanovnici nijesu sačekali Nijemce, već su se sklonili dijelom u pećine na Durmitoru — kod mjesta Smailovića Usova, a dijelom kod Medljice u Sušici.

Kad su Nijemci stigli u Nedajno, spalili su i ono malo preostalih kuća. Zbjegove nijesu uspjeli da otkriju, ali su ipak hvatali pojedince i ubijali ih. Tako su pobili 12 ljudi iz Nedajna i drugih sela koji su se tu bili sklonili. Uspio je da pobjegne jedino mladić Rade Vuković. Njega su uhvatili i natjerali da skine sve sa sebe, čak i rublje, a onda ga postavili na desetak metara ispred sebe da ga strijeljaju. On je skočio niz jedan kamenjar i ranjen uspio da pobjegne.

Stoka je skoro sva opljačkana, kao i ostale stvari koje su bile od vrijednosti.

Glavnina 1 brske divizije zadržala se između Nedajna i Nikolića, dok je jedan puk produžio preko Pivske Planine ka rijeci Pivi. Usput je spalio Nikoviće, Pojate i Jeriniće. Narod se na sreću bio već sklonio po šumama u kanjonima Pive i Tare, tako da su samo pojedinici stradali.

Nedaleko od Pišćeta Nijemci su pobili grupu od 25 tifusara iz Centralne bolnice. Nailazili su i na pojedine tifusne bolesnike, pa su ih ubijali ili žive bacali u zapaljene kuće u kojima su izgorjeli.

Sva sela u Donjim Crkvicama takođe su spaljena i opljačkana. Od 350 zgrada ostalo je svega 2, a samo iz Crkvičkog Polja opljačkali su oko 3.000 ovaca. Seljaci su se sklonili izuzev manjeg broja koji je ostao kod kuće. Petnaest njih Nijemci su strijeljali u jednoj kući, a onda je zapalili. Spasao se samo Radojica Popović, jer je uspio, iako ranjen, da pobjegne iz zapaljene kuće.

Oko sela Žeična pobili su znatan broj teških ranjenika i tifusara, a na padinama Sokola iznad Rudina 12 teških ranjenika.

Najzad je došlo nea red i posljednje selo u Durmitorskom srezu — Šćepan Polje. Još od početka ofanzive ovo selo je neprestano bilo izloženo dejstvu neprijateljske avijacije i artiljerije, pošto su blizu njega bili naši položaji.

Sav narod iz tih sela bio se sklonio po zbjegovima. Ostao je samo poneki starac, pa su preko njih Nijemci poručivali da

se svi vrate kućama, jer od njih se ne treba plašiti. Narod je bio oprezan, i nije povjerovao Nijemcima. Ipak, četvorica su se vratila. Nijemci su ih uhvatili i odmah ubili, dok je skoro čitavo selo sravnjeno sa zemljom.

Kad su završili sa selima, krenuli su niz kanjon Pive ka rijeci. Jedni su išli od Žeična preko Ravne Kose, a drugi sa Rudina niz Ulaske i desno od Šćepan-Polja. Tom prilikom pobili su ranjenike koji su tu ostali jer se nijesu mogli dalje nositi. Koliko je bilo ranjenika tačno se ne zna, ali ih je vjerovatno bilo više od 300. Iako nemoćni, sa teškim ranama, ovi junaci su umirali muški. Nijesu tražili milost od zločinaca. Koliko je poznato, te zločine preživio je jedino Slavko Čvoro, vodnik iz 5 bataljona Treće sandžačke brigade, koji je u borbi kod Vrulje izgubio oba oka. I slijepa su ga Nijemci strijeljali, ali je ipak ostao živ.

S druge strane Pive, niz Vučevo, spuštale su se jedinice SS divizije »Princ Eugen«. One su niz Gaj išle u streljačkom stroju i ubijale ranjenike i tifusare. Nijemci su se sreli kod mosta na Ljesištima iznad Čokove Luke, a onda su produžili za Šćepan Polje.

*

U međuvremenu italijanske i bugarske jedinice na drugoj strani Durmitora činile su nove zločine.

Stanovništvo svih sela u Jezerima sklonilo se na vrijeme. Međutim, pojedinci su hvatani i ubijani. U Donjoj Bukovici zapalili su Italijani iz grupe »Isaka« više kuća. Nekoliko ljudi zatvorili su u kuću koju su poslije toga zapalili. Samo je jedan uspio da pobjegne, dok su druge, čim su iskočili kroz prozore, ubili. Uhvatili su nekoliko žena i muškaraca i kod sela Novakovića i pobili ih odmah.

Ni Bugari nijesu htjeli da izostanu iza svojih gospodara. Još ranije ubili su mladića Pavlovića koga su našli kod ovaca. U selu Paležu pored Žabljaka uhvatili su oko 20 ljudi, natjerali ih da legnu, a onda sve pobili.

Bugarski oficiri su pokušali da opravdaju o aj svoj krvavi zločin time što su na njih otvorili vatru partizani i ubili nekoliko vojnika. Ovi oficiri ne postavljaju sebi pitanje šta će bugarska vojska na Durmitoru, kome ona služi i za čije se interese bori. Zar nije to pravo svakog naroda da tuče okupatora koji gazi po njegovoj zemlji?

Dvanaestog jula, komanda italijanskog VI armiskog korpusa javlja da su prethodnog dana »italijansko-njemačko-bugarske jedinice stigle na vrh Durmitora k. 2522, gdje su pobili zastave triju vojski«.

Da, na vrhu Durmitora pobijene su zastave ubica, pljačkaša i palikuća. Jer, kad je čovjek tih dana posmatrao čitav durmitorski kraj od planine Lole i Sinjajevine pa južno od Durmitora sve do planine Golije, Bioča i Maglića, vidio je na toj prostranoj površini samo pustoš, samo zgarišta nekada divnih planinskih sela.

Uviđajući da neće moći u potpunosti ostvariti svoj plan u pogledu uništavanja stanovništva, neprijatelj je nastojao da uništi sva sredstva za život, kako bi i ono što je ostalo živo, bez hrane i kuća, propalo. Zato su paljene sve zgrade, uništavani usjevi i sve ono što bi moglo ljudima da koristi. Stoku su namjerno puštali po usjevima, a svaki vrt gdje je posijan krompir prekopali su. Nijesu zaboravili da poskidaju ili spale ni slamu sa snježnica u bezvodnim naseljima i tako su i njih i stoku lišavali vode. Hranu i stvari od vrijednosti (posteljinu, odjeću i drugo) koje su ljudi zakopavali, takođe su pronalazili i sve opljačkali. Čak su i torove spaljivali.

Prema podacima kojima raspolažemo, u toku bitke na Sutjesci ubijeno je u durmitorskom kraju oko 1.200 ljudi; uništeno oko 5.500 stanbenih i ostalih zgrada; opljačkano oko 67.000 grla stoke. Sva ostala imovina od vrijednosti do koje je došao neprijatelj bila je takođe opljačkana ili spaljena.

Više puta se postavlja pitanje — zašto ljudi nijesu davali otpor, već su dozvoljavali da i manje grupe neprijateljskih vojnika hvataju veći broj ljudi u zbjegovima, odvode i ubijaju. Prije svega, Nijemci su nastojali da prikriju svoje zločinačke planove. Oni su napočetku korektno postupali, uvjeravali ljude da nemaju potrebe da se plaše ni bježe, jer oni nikome neće ništa rđavo učiniti. Savjetovali su im da ostanu kod svojih kuća da obrađuju zemlju, a djeci su davali keksa i bonbona. Na više mjesta su ih pozivali da im daju objave radi slobodnog kretanja.

S druge strane, nije se radilo samo o muškarcima već i o nejači — o ženama, djeci i starcima koji se ne bi mogli spasti, pa nijesu htjeli svojim otporom da prouzrokuju uništenje čitavog naroda.

Najzad, dosta je štete doprinijelo i to što su pojedini seljaci, koji su ranije bili u četnicima proturali glasove da treba ostati kod kuće jer, govorili su oni, ko ne bude bježao, neće mu se ništa loše dogoditi.

Kad su se okupatorske jedinice povukle sa ovog terena, narod je polako počeo da se vraća na zgarišta. Iz pepela su kupili ugljenisane kosti i na tim zgarištima otpočeli iznova život, često bez najosnovnijih sredstava. Uz čađave zidove prislanjali su cjepanice od tek isječenih stabala, koje su najčešće

na leđima nosili, jer potrebne stoke više nijesu imali, a onda su po cjepanicama slagali busenje da bi se bar od kiše zaštitili. Ko je uspio da napravi savardak, taj je bio zadovoljan. Takva su bila nova naselja.

No, i pored svega toga, ljubav prema slobodi i vjera u konačnu pobjedu nije se gasila kod naroda durmitorskog kraja. Uskoro je ponovo vaskrsla »Durmitorska republika« koja je do kraja rata ostala potpuno slobodna izuzev desetak dana 1944 godine.[10]

Danilo JAUKOVIĆ

---

[10] U toku Narodnooslobodilačkog rata poginulo je iz ovog sreza, koji je do rata brojao oko 20.000 stanovnika, blizu 800 boraca i oko 2.000 mirnih stanovnika.

NA SVAKOM SE MJESTU MOGLO BITI HRABAR

Pojava njemačkih aviona 23 maja 1943 godine nad Durmitorom bila je prvi znak Pete neprijateljske ofanzive. Toga dana iz nagomilanih oblaka izletjelo je dvanaest »Štuka«. Sat i četrdeset pet minuta »Štuke« su se u naletu po tri naizmenično obrušavale na Žabljak i na svaku sumnjivu tačku u njegovoj okolini, a naročito na prostor oko Crnog Jezera gdje je bio smješten Vrhovni štab. Krovovi s kuća su letjeli, a oko Crnog Jezera bile su isčupane jele iz korijena. Ovo bombardovanje ponavljalo se i narednih dana. Neprijatelj je tražio Vrhovni štab i Izvršni odbor AVNOJ-a koji se nalazio u selu Motičkom Gaju. Bombardovao je i naše jedinice koje su se kretale preko ravnica jezerskih da zauzmu određene položaje.

Bombardovanje Žabljaka bio je znak za prenošenje operacija na teritoriju Sreza šavničkoga* koga je već 25 maja stezao obruč. Neprijateljske snage su naročito navaljivale preko Sinjajevine i Drobnjaka.

Već početkom juna neprijatelj je stegao obruč na Tari i Pivi. Slobodna teritorija se naslanjala još i na Vučevo i Sutjesku. Začepio je svaki klisuru, svaki izlaz iz gudura Durmitora, Vojnika, Volujaka i Maglića. Na toj okruženoj teritoriji, tj. Srezu šavničkome, pored Glavne operativne grupe koja je nastojala da slomi neprijateljski obruč, sagorijevalo je u borbi i oko 23.000 stanovnika Sreza šavničkoga sa ranjenicima.

---

* Srez šavnički obuhvatao je ondašnje opštine: Boansku, Planino-Pivsku (Pišće), Žabljačku, Bukovičku, Crkvice (Nikolići), Goransku (obuhvata Stabnu i Mratinje), Drobnjačku (Šavnik) i Šaransku (Krš).

Na okruženu teritoriju Nijemci su iz aviona bacali letke u kojima su pozivali partizane i narod na predaju. »Postoji samo jedan način da se spasete. Pribjegnite dok još nije kasno« bilo je napisano u tim lecima. Trebalo se, znači, predati i staviti na milost i nemilost zavojevaču.

Njemačka komanda imala je svoj plan za uništenje partizana i naroda ovoga kraja: da se ovo područje pretvori u ruševinu i učini nesposobnim za dalji život. »Vaše je ono što na junaštvo i oružje dobijete: žene, ovce i oružje, a sve drugo neka ždere plamen«. To je bila fašistička zapovijest za spaljivanje ovoga kraja.

Svako zabačeno mjesto, škrip, pećina i gudura Durmitora, Sinjajevine, Vojnika, Volujaka i Maglića, bilo je prepuno staraca, starica i djece. Ranjenici su užetima spuštani u pećine planinskih vrleti. Narod i ranjenici postali su sastavan dio planine. Neprijatelj je borbenu liniju obilježavao plamenom koji je lizao krovovima napuštenih kuća. Nestajalo je selo po selo sve dok obruč nije stegnut u uglu Pive i Tare — na Šćepan-Polju. U tom uglu neprijatelj je opkolio i oko 2.000 ranjenika, nad čijim su glavama planule posljednje njegove puške.

Svuda kuda je neprijatelj prolazio ostavljao je krvav trag. Sve što nije našlo spasa u planinama, našlo je smrt u zgarištima.

U takvom opštem stradanju ima divnih primjera snage naših ljudi da prkose neprijatelju koji su dostojni priznanja. Evo nekih od njih.

Stari komandir Crnogorske vojske Zajo Mijović iz sela Godijelja u Drobnjacima, kad su Nijemci došli u njegovo selo i našli jedino njega, iznemogla, na njihovo pitanje da im pokaže koje su partizanske kuće u selu, odgovorio je, da je u tome selu samo njegova kuća partizanska i to baš ta u kojoj su ga zatekli. Nijemcima to nije bilo jasno pa su tražili objašnjenje. Zajo im je objasnio da ima sina Vukosava i pet unuka, da su svi partizani i da su dvojica poginula u Titovoj armiji. Oni su u selu sve kuće zapalili, ali, za veliko čudo, Zaja su živa ostavili, pa mu ni kuću nijesu zapalili.

Čiča Obren Baucal sa Tarskog Brijega, kada su ga Nijemci uhvatili u njegovoj kući i upitali kakvi su ljudi u njegovom selu, odgovorio je da ih ima i dobrih i rđavih. Na pitanje, koji su dobri a koji rđavi, odgovorio je da su dobri partizani, a da su rđavi oni koji su s njima (Nijemcima), te im pokazuju

put. Nijemci su mu, zbog ovakvog odgovora, zapalili kuću i njega internirali. Tako je čiča Obren u svojoj devedesetoj godini vidio zloglasno Sajmište na Savi.

I djeca su bila junaci. Šestogodišnji Blažo Krstajić iz Pašine Vode pod Durmitorom, poslije bježanja ispred Njemaca vratio se u selo kod svoje slijepe bake na čijem je krilu odrastao, uzeo je za ruku i odveo u zbjeg da ne bi u svojoj kući izgorjela. Ima većih primjera, ali meni je ovaj dobro poznat.

Sva ljubav naroda durmitorskog kraja, njegova požrtvovanost i stradanja, sav njegov život bio je borba za Sutjesku.

Pero KRSTAJIĆ

II

SEDAM TEŠKIH DANA

Vrhovni štab napustio je Crno Jezero kod Žabljaka 28 maja kasno uveče, istog dana kada je tamo stigla prva britanska vojna misija. Posle veoma napornoga puta preko Štulca stigli smo rano izjutra na Sušičko Jezero. Noć 28/29 maja bila je kišovita, bez meseca, karamlučna letnja noć u kojoj se, kako se ovde kaže, »ne vidi ni prst pred okom«. Težak put po mokrome kamenjaru gde se više klizalo i spoticalo nego išlo! Ljudi su bili blatnjavi, ugruvani, premoreni i potpuno mokri. Po dolasku svima je glavna briga bila očistiti se od blata. Ubrzo se podigao logor oko jezera i otpočeo uobičajeni aktivni rad Vrhovnoga štaba. Britanska vojna misija, čije je prisustvo uz VŠ bilo novina, činilo je prve napore da montira radiostanicu i uspostavi vezu sa svojom komandom.

Te noći, 29 maja, ja tu nisam bio. Upućen sam da posvršavam neke poslove sa Komandom mesta Planine Pivske, jedinom još preostalom komandom mesta na slobodnoj teritoriji, kao i sa Komandom Durmitorskog područja koja se, posle povlačenja sa Žabljaka, takođe nalazila u s. Lice severno od Pišća. Moj zadatak imao se obaviti za dva-tri dana. Nakon toga vremena trebalo je da ponovo dođem u VŠ[1].

Prvoga juna pošao sam iz s. Lice u VŠ koji je u međuvremenu bio napustio Sušicu. Našao sam ga u s. Podmilogora. Posle izveštaja koji sam podneo o nekim nepravilnostima vojnih jedinica, a naročito njihovih intendantura prema narodu

---

[1] Negde sredinom maja dok je VŠ boravio na Đurđevića Tari postavljen sam odlukom Vrhovnog Komandanta za šefa otseka VŠ za vojne vlasti u pozadini. Pre toga otsekom je rukovodio Čiča Janko.

toga kraja, vraćen sam ponovo na teren sa zadatkom da to izvidim i, koliko je mogućno, otklonim neraspoloženje, objašnjavajući te slučajeve izuzetnom situacijom i apelujući na razumevanje i političku svest tih ljudi koji su sve vreme svesno i izdašno pomagali Narodnooslobodilačku borbu i u njoj aktivno učestvovali. Po svršenom poslu, koji ne sme trajati duže od tri-četiri dana, da se ponovo vratim.

Kasno uveče 7 juna došao sam u Nikoviće. No, tamo više nisam našao VŠ, nego Štab Druge operativne grupe. Delegat VŠ saopštio mi je da je izvršena podela naših snaga na dve operativne grupe. Svaka grupa dobila je posebne zadatke. Vrhovni štab pošao je sa Prvom, on je delegat VŠ kod Druge, ja ostajem u štabu i stavljen sam njemu na raspolaganje.

POSLEDNJA IZVIĐANJA I NAPORI ZA PRELAZAK U SANDŽAK

Noć 7/8 juna proveli smo u Nikovićima u kući u kojoj sam i zatekao štab grupe. Pre zore 8 juna bili smo u pokretu i tražili Štab Treće divizije koji je, kako sam razumeo, bio negde u neposrednoj blizini. Našli smo ga ubrzo, odmah prekoputa od kuće Jova B. Nikovića u nekim šumarcima. Sava nije bio tu. Došao je odnekud malo kasnije. Tu je bio kratak dogovor između štaba grupe, Štaba Treće divizije i delagata VŠ. Situacija toga momenta bila je: neprijatelj snažno nadire sa obadve strane Durmitora, u pravcu Štulca i preko Dobroga Dola; Sedma divizija sa ešelonom lakših ranjenika, »pešaka«, prešla Pivu kod Čokove Luke i nastavlja preko Vučeva za Prvom grupom; naš pravac kretanja: preko Tare, sa ciljem da se što pre dohvatimo planine Ljubišnje; Centralna bolnica sa teškim ranjenicima već je orijentisana na pravac: Nikovići — Nedajno — Sušica, stim da se nosila, tj. nepokretni i najteži ranjenici, sklone negde u kanjonima Tare ili Pive[2]; delovi Prve dalmatinske brigade upućeni na Taru[3] da uzvodno od Uzlupa, negde između Nozdrućа i Siga, naprave prelaz, kakav

[2] U poslednjem momentu (5 ili 6 juna) ovaj zadatak sklanjanja teških ranjenika dat je i Komandi Durmitorskog područja i Komandi mesta Planine Pivske. Ali zbog brzine promena vojne situacije i činjenice da je teren već bio pust, jer se sve stanovništvo već bilo sklonilo u zbegove, nije se moglo mnogo učiniti za smeštaj tih ranjenika.

[3] Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade pokušao je toga dana da napravi most na Tari negde nizvodno od Siga, ali bezuspešno. Za vreme tih pokušaja Tara je odnela zamenika komandanta toga bataljona Gojka Ujdurovića, a neprijateljske snage koje su bile zaposele i čvrsto čuvale desnu obalu Tare, o čemu smo se mi dvoumili, otvorile su vatru na Dalmatince i onemogućile im svaki rad oko pravljenja mosta.

most, i obezbede mostobran za prelazak jedinica. Sem toga, izdato je naređenje aktivu Pokrajinskog komiteta koji se momentano nalazio negde na tome terenu, da sa nekim komunistima iz toga kraja pripremi splutine na ušću Sušice u Taru kako bi se tu, na najskrovitijem mestu, izvršilo prebacivanje Centralne bolnice i dela jedinica, a odakle bi se najlakše došlo u područje s. Vranovine na desnoj obali Tare, i odatle dohvatilo planine Ljubišnje. Kratko, osnovni zadatak toga dana, 8 juna, bio je — osigurati prelazak preko Tare i na taj način učiniti prvi korak ka odbacivanju u područje pl. Ljubišnje. Bilo je mnogo sumnji da li ćemo u tome uspeti. Ali u ranije nepovoljne izveštaje juče je unesen nov ohrabrujući momenat. Toga dana, prema nekim obaveštenjima, neprijatelj nije primećen na desnoj obali Tare, upravo na tome sektoru koji smo mislili koristiti za prelaz. Posle kratkoga razgovora rukovodioci grupe i Treće divizije razišli su se, upravo krenuli ka ivici kanjona koji je na tome mestu od sela Nikovića i Bojata udaljen oko dva kilometra. Sa tih grebena mogao se dobro osmatrati desni rub kanjona Tare. Jutro je bilo mirno, dan uglavnom vedar sa ponešto oblaka i puno rose na travi. Još nije počela ni neprijateljska avijacija da kruži i bombarduje.

Očekivao se izveštaj od Prve dalmatinske o pravljenju mosta i mostobrana. Delegat VŠ i ja, praćeni jednim kurirom, krenuli smo od s. Bojata pravo ivici kanjona Sušice. Tražio je da nas dvojica lično odemo na sastavke Tare i Sušice i da se uverimo ima li na desnoj obali Tare neprijatelja i kako stoji sa pravljenjem splutina. Pošli smo. Na ulazu u kanjon naišli smo na neku stazicu koja se spušta niz breg. Odatle smo vratili kurira da obavesti štab gde se nalazimo, a mi se tom stazicom počeli spuštati. Posle stotinak metara staza se izgubila, a mi smo produžili da se spuštamo besputicom preko litica i točila ka Sušičkom potoku. Posle dva sata veranja spustili smo se na potok čije je korito bilo suvo, jer se u letnje dane voda ovde gubi u pesku i podzemno ide u Taru, i produžili nizvodno prema sastavcima. Tu je kanjon Sušice veoma uzan i strmenit, stešnjen Bojatskim bregom s leve, i onim oštrim bridom trougla s. Crne Gore što kao skretnica odvaja dva kanjona, s desne strane. Dugo smo još išli niz potok i sve u hladu iako je već moglo biti oko deset časova pre podne. Odjedanput smo između dva brega sušičkog kanjona ugledali i treći, onaj na desnoj obali Tare. Zastali smo i počeli osmatrati. Trebalo nam je malo vremena pa da na gornjoj ivici desnoga brega Tarina kanjona ugledamo pokrete manjih neprijateljskih grupa. Kretale su se oprezno. Očigledno, osmatračke grupe ili patrole. Mi smo ih iz zalatka lako uočavali jer su svi sjajni metalni predmeti otsijavali na suncu. Sve je sada bilo definitivno jasno: cela desna

obala Tare zaposednuta je, čak i ova beznačajna i zabačena staza koja od seoskih vodenica na Tari vodi u s. Vranovinu.

Hitno smo krenuli natrag u štab, ali ne kuda smo i došli jer je bilo nemogućno popeti se natrag istim putem. Prilikom silaska skakali smo niz stene držeći se za drveće. Pošli smo uz Sušicu sa namerom da se negde u visini Nedajnog dočepamo kakve staze koja vodi na plato. Bili smo užasno žedni i grabili smo uz potok ne bismo li došli do mesta gde potok teče površinom i našli malo vode. Posle dužeg veranja uz urvine Sušičkog potoka naišli smo na neke pištaline i mlaku vodu. Seli smo da odahnemo i pijemo. Baš u tome momentu stvorio se kod nas, ne znam odakle ni kako, Boško Đuričković. Sećam se, sa njim se razgovaralo o Trećoj sandžačkoj brigadi, koja je upravo toga momenta poslednjim naporima zadržavala neprijateljsko nadiranje na Štulcu, usmereno baš na pravac s. Crna Gora — Sušica — s. Nedajno. Odmah potom produžili smo sva trojica uz potok. Nedaleko, na jednom veoma strmom otseku, videle su se šine šumske železnice kojom je firma »Varda« pre rata izvozila sušičke šume. Na vrhu toga otseka našli smo grupu od 30 do 40 drugova sa Veljkom Zekovićem. Sedeli su na šinama. To je bila ona grupa komunista iz PK i sa pivskoga terena koja je dobila zadatak da obezbedi građu i blagovremeno sagradi splutine na ušću Sušice u Taru. No, kako smo se lično bili uverili da je neprijatelj čvrsto zaposeo desnu obalu Tare i da tamo nema izlaza, vratili smo se u sastav štaba sa definitivnom odlukom o pokretu za Prvom grupom. To je delegat i saopštio i Zekoviću i ostalim drugovima[4].

KONAČNA ODLUKA DA SE IDE ZA PRVOM GRUPOM

Dok je delegat ostao da još razgovara sa grupom ovih drugova u Sušici, ja sam dobio zadatak da najprečim putem hitno pođem u Kneževiće i saopštim štabu rezultate našega izviđanja i istovremeno prenesem naređenje da se spremi depeša VŠ u kojoj će se reći, koliko se sećam, ovo: »Desna obala Tare zaposednuta. Ne možemo se probiti prema Sandžaku. Jedini slobodan put za vama«. Međutim, delegat je stigao u štab pre mene, jer mu je neko po izlasku iz kanjona dao konja, dok sam ja išao pešice celim putem i stigao u Kneževiće nešto

[4] Po rečima Veljka Zekovića delegat je, nakon što su se rastali, vratio s puta kurira sa pismenim nalogom da ta grupa komunista ipak odmah produži na sastavke Tare i Sušice i napravi splutine, a za izvršenje zadatka učinjen je odgovornim lično Zeković. Ta grupa je postupila po ovome naređenju i ostala na radu do kasno uveče 8 juna, bez veze i naređenja da se povuče, iako su Nemci već bili prodrli preko Durmitora u Pivu, a sve ostale jedinice dobile naređenje za pokret preko r. Pive ka Vučevu.

malo kasnije. Štab Treće divizije nalazio se na Lijepom Podu u kući Milovana M. Kneževića. Tu je bio i Milutin[5]. Imali su već izveštaj Prve dalmatinske da se prelazak preko Tare ne može osigurati. Posle kratkog dogovora članova štaba odlučeno je da se ide prema Vučevu i Sutjesci. Hitno su razaslata odgovarajuća naređenja svim jedinicama. Situacija je bila teška. Poslednji okršaji vođeni su na našoj slobodnoj teritoriji. Bio je to niz krvavih bojeva za ovo parče Planine Pivske, za hiljade teških ranjenika rasutih po vrtačama i kolibama od Sokola do Milogore. To su časovi krvavih i herojskih napora Treće divizije da spase ranjenike i osigura vreme Prvoj grupi da izvrši proboj, zadržavajući masu nemačkih, talijanskih i bugarskih jedinica da joj ne udare u leđa. Ali sutra više nećemo imati slobodne teritorije, bićemo kolona na maršu, svi na položajima, svi u pokretu, borci i ranjenici. A kako se i kuda probijati s njima? Šta je sa Prvom grupom i VŠ? Hoće li oni uspeti? Da li će se održati breša u neprijateljskom obruču, za koju verujemo da će je Prva grupa napraviti, dok se i mi ne povežemo sa njom? Ova, i hiljade drugih pitanja! Najzad ova naša slobodna teritorija! I poslednja i prva? I ona i narod na njoj biće potpuno uništeni. No sada se više od ovoga što činimo ne može učiniti.

Bilo je već kasno popodne 8 juna, a još smo bili na Lijepom Podu. Štab i prateća jedinica dobili su opredeljenje za konak ove noći. To su bile Borovine, mali zaselak iznad s. Polje u blizini katuna Kolo. U međuvremenu je pljusnula jaka kiša. Spremili smo se i krenuli oko zalaska sunca. Nedaleko od Lijepog Poda na putu za Nikoviće, u blizini ivice kanjona Tare, bila je smeštena neka artiljeriska jedinica. Sunce je sa zalaska kroz oblake osvetljavalo vrhove Durmitora i Ljubišnje, koji su kroz prečišćeni vazduh izgledali na dohvatu ruke. Magle su se povlačile po rubovima kanjona. Artiljerija je dobila zadatak da ispali rezerve artiljeriskih granata. Ne mogu se dalje nositi. Nedostaju konji, a dalje kretanje neizvesno je. Ova dragocena topovska zrna, oteta od neprijatelja zajedno sa topovima, čuvana su uvek za odlučujuće udarce. Krv je za njih data. A danas ih, bez cilja, treba ispaliti u pravcu neprijatelja, samo da ih ne bismo zakopavali, ili da ne bi sticajem teških okolnosti pala neprijatelju u ruke. Dok smo prelazili pored diviziona odjekivali su pucnji. Preko Tare su se jasno videli pogoci, tamo gde smo jutros primetili neprijatelja i dalje prema Meštrevcu. Sumorno su odjekivali i teško je bilo slušati ove plotune partizanske artiljerije koji odlaze besciljno u prekotarske jelake. A koliko nam je svaki, i puščani, metak

[5] Zbog navike i činjenice da smo ga u ratu svi tako i zvali, ja stalno upotrebljavam partizansko ime Ivana Milutinovića — Milutin.

dragocen! Tako se pucalo dok nije osvojio mrak. Naša grupa odmicala je dosta brzo, ali pre Nikovića sustigla nas je noć, tmurna, letnja, kišovita noć bez mesečine. Usput smo sve više sustizali delove jedinica u pokretu. Mislim da su to bili delovi Pete crnogorske brigade, jer bi Sava uvek ponešto zapitao ljude pored kojih smo prolazili. A odgovor je redovno počinjao oslovljavanjem: »Druže divizajaru . . .«

Noć na Borovinama prošla je veoma brzo. Mi smo još s večera oduzeli dobar komad te noći, prvo dok smo došli na konak, a potom dok smo se smestili i spustili gde je ko stigao da pomalo otspava. Devetog juna pre zore krenuli smo niz Križevac za s. Polje. Kako je prethodnog dana padalo mnogo kiše, kanjoni reka i sve okolne uvale bile su pune guste magle, tako da smo se pod njenom zaštitom kretali neopaženi od neprijatelja. Ali smo morali biti vrlo oprezni i žuriti se jer smo znali da će sa prvim jačanjem dana magle nestati i mi ćemo biti uočljivi i na dometu neprijateljskoj artiljeriji sa Zlatnoga Bora i drugih položaja s desne obale Tare i Drine.

Naša kolona bila je mala i sastojala se iz Štaba Druge grupe, Štaba Treće divizije, sa kojima su bili delegat VŠ i Milutin, prateće jedinice i još nekoliko drugova koji su bili u tome sastavu. Odlučeno je da se prema r. Pivi spuštamo niz Soko, a ne niz Ulaske. U s. Polje i oko Rudina susretali smo neke jedinice i žurili prema Sokolu kako bismo na ždrijelu ušli u breg još dok je magle, koja se naglo tanjila i bežala pod uticajem sunca. Dok smo se spuštali niz Soko, na platou i gornjim delovima brega magle je nestalo, dok je iznad reke u dubini kanjona još uvek bila gusta i kompaktna. Pod njenom zaštitom smo se spustili sve do Zagrađa ispred samoga Sokola. Ali, odatle nismo mogli ići stazom prema Šćepan-Polju, nego smo skrenuli levo pored kuće Milana Gvozdena i jednom strmom stazicom sišli na Paklice, na r. Pivu, zatim produžili uzvodno još dva-tri kilometra. Tako smo neopaženo došli do improviziranog mosta na Čokovoj Luci. Moglo je biti oko 8 ili 9 časova izjutra 9 juna. Međutim, neprijateljska artiljerija i avijacija tukle su vrlo intenzivno i toga jutra i preko celoga dana kanjon, predeo mostova[6] i celu dolinu Pive od sastavnika pa do Lje-

[6] Na ovome sektoru Pive bila su tri mosta. Jedan kod Donjeg Kruševa koji je ranije napravljen. Bio je solidan i čvrst, od gvozdene užadi, sa patosom, za prelazak bezbedan i mogao je još dugo biti u upotrebi. Taj most je bio najizloženiji i za njega se znalo tako da su ga prethodnih dana porušili topovima i avionskim bombama. Pored ovoga, tamo se nalazio i drugi most i to onaj na Čokovoj Luci, nizvodno od mesta gde se pre rata nalazio tzv. »kašun«. Ovaj drugi most napravili su, uz pomoć nekih meštana-partizana, pioniri Sedme divizije za prelazak divizije 6 i 7 juna, kao i za prelazak ešelona lakših ranjenika Centralne bolnice koji se sa njom kretao. Preko ovoga mosta prešla je 8 juna uveče i delom 9-og izjutra i Prva dalmatinska

šišta[7]. Primetili su delove naših jedinica i Centralnu bolnicu koja se spuštala niz Ulaske, a i inače su znali da na tim mestima oko mostova stalno prelazimo. Prethodna dva dana tuda

---

brigada. Taj most popravljen je 9-og tokom dana pod Milutinovim rukovodstvom i preko njega su 9 i 10 juna prelazili delovi Treće divizije i Centralne bolnice. Postojao je, po rečima nekih drugova, i treći most na samim Ljesištima, a to je oko 4—500 metara uzvodno od Čokove Luke i ovoga drugoga mosta, kojim su takođe prelazili neki delovi naših jedinica i ranjenici. Ja taj treći most nisam video.

[7] Devetog juna izjutra, prema rečima Mićuna Jaukovića, Komanda Durmitorskog područja, sa delom članova Izvršnog odbora AVNO Crne Gore i nekim rodoljubima, došla je iz Kneževića do mesta Ulasci, s namerom da se stazom niz Ulaske spusti na r. Pivu, pređe je i ide dalje ka Vučevu. Na Ulascima su našli najteži deo Centralne bolnice: nosila i teške ranjenike. Ranjenika i drugih koji su se toga jutra rano našli na Ulascima moglo je biti 7—800. Tu bolnica nije imala nikakve jedinstvene komande niti rukovodstva.

Teške ranjenike nosili su zarobljeni Talijani. Ovih Talijana bilo je oko 300 kada su stavljeni bolnici na raspolaganje za nošenje ranjenika još dok su bili na logorovanju u s. Vojnovići negde početkom juna. Bilo je određeno i rukovodstvo ovoga zarobljeničkog logora, čiji je komandant bio Veljko Krstaić, politički komesar Vuko Šoć, a intendant Milan Stefanović »Vico«. Pored ovih, bilo je još oko dvadesetak drugova i drugarica koji su pratili ove zarobljene Talijane, čuvali ih i raspoređivali na rad. Od te grupe koja je vodila zarobljene Talijane ostalo je do 9 juna izjutra svega 7—8. No toga dana talijanska grupa se definitivno raspada i prestaje nošenje ranjenika.

Toga jutra neprijateljska avijacija i artiljerija tako su strašno bombardovale da je sve to ljudstvo ostalo oko Ulazaka potpuno prikovano za zemlju i niko se nije mogao ni s mesta pomaći sve do negde oko podne. Popodne je izvršen pokret pošto su se neprijateljske jedinice približavale i tome mestu, a naše zaštitnice već su pristizale na Ulaske.

No, tek kada je izvršen pokret nastala je prava opasnost od ovoga paklenoga bombardovanja i masakr ranjenika na nosilima, Talijana koji su ih nosili, pratilaca svih koji su se kretali tom stazom. Neprijateljska artiljerija, pored one sa Zlatnoga Bora, dejstvovala je još najmanje sa dva mesta. Sudeći po vatri, smatrali smo da su nemačke baterije bile postavljene i u rejonu: Hum-Bastasi na desnoj, kao i u s. Kosman na levoj obali Drine. To kombinovano bombardovanje avijacije i artiljerije bilo je toliko intenzivno, da se morala napustiti i ova vrletina i veoma teška pešačka staza niz Ulaske, a kretanje je produženo prosto niz grede i točila besputicom, i toliko efikasno, da je često bilo direktnih artiljeriskih pogodaka u nosila i nosioce, tako da je sve kidano u komade i letelo u vazduh: ruke, noge, štake, nosila i krpe od odela. Bilo je slučajeva da se što-šta od ovoga, padajući na zemlju, zadržavalo na granama drveća i tako ostajalo. Tim i takvim tragovima obeležena je staza kojom je prolazila Centralna bolnica i poslednji delovi naših zaštitnica. Kanjon Pive, i to relacija Ulasci — Strmac, bio je 9 i 10 juna prvi maskar Centralne bolnice i to, smatram, po žrtvama i tragediji, ravan onome na Sutjesci 13 juna izjutra.

Pored onih što su od rana izginuli, ovde su, i pod ovakvim uslovima, ostavljeni i najteži ranjenici, nosila, i to delom među stenama iznad r. Pive, a delom u pećini Preodnici. Njih je kasnije neprijatelj našao i pobio.

su prolazili: Sedma divizija, ešelon lakših ranjenika Centralne bolnice i Prva dalmatinska brigada. I njih su nemilosrdno bombardovali iz aviona i tukli artiljerijom. Oko reke svuda, a naročito na levoj obali pored mosta, bilo je mnogo leševa. Sve je ostalo nesahranjeno. Most na Čokovoj Luci, kod kojeg smo zastali, načinjen je od krupnih bukovih stabala sa patosom takođe od bukovih oblica i granja, ležao je na samoj vodi koja ga je delimično prelivala. Njime su još mogli prelaziti pešaci, ali sa dosta rizika. Konji ne, pa čak ni bez tovara ili jahača. Most je trebalo popraviti. Tu se kada smo došli, nalazilo jedno pionirsko odeljenje. Ne sećam se da li je to odeljenje bilo iz Treće divizije ili neke druge jedinice. Nešto su radili. Ali čim smo mi došli, Milutin je zastao na mostu s pionirima. I on je odmah, po svome vrlo karakterističnom običaju inicijatora i organizatora, preuzeo rukovođenje opravkom mosta. I sam je radio. Opravka mosta bila je veoma teška. Piva je u te prolećne dane, a naročito kada je vreme kišovito, kako je bilo toga proleća, veoma brza. Teška bukova stabla ležala su na vodi, pričvršćena na obalama i međusobno žicom, a delimično i gvozdenom užadi i klinovima. No za vodenu stihiju i dosta veliko opterećenje sve je to bilo nedovoljno i labavo. Do kasno popodne kucalo se, vezivalo žicom, preplitalo vrljikama i prućem, tako da je most ipak toliko osposobljen da su pešaci mogli lako prelaziti, a i konji se prevoditi. Trebalo je čak preneti i artiljeriju, što je učinjeno. Neprijateljska artiljerija dejstvovala je i dalje, ali most nije imao direktnih pogodaka niti oštećenja toga dana. U međuvremenu su pristizali delovi nekih jedinica, prelazili preko mosta i produživali prema Vučevu. Predveče smo i mi prešli. Penjanje sa Čokove Luke na Vučevo mogućno je samo jednom stazom kojom seljaci iz D. i G. Kruševa izlaze na svoje katune na Vučevu. Greben kojim staza vodi zove se Strmac, i ime mu sasvim odgovara. Pripeta, uska i isprekidana stazica uz tu strmen pivskoga kanjona ka platou Vučeva veoma je težak i naporan put i za kruševske lovce i čobane u mirno doba. A sada je to jedini izlaz za pregladnele i premorene borce pod oružjem. I, ne samo za njih. To je jedini put i za ranjenike, i to teške. Kada smo mi naišli, ono najteže još nije bilo prešlo, imalo je tek da naiđe: Centralna bolnica sa teškim ranjenicima na konjima i sa štakama. Oni što su prošli sa Sedmom divizijom računali su se u lakše, pokretljivije i jače. Ali ta njihova snaga nije bila dovoljna za ovaj Strmac. Leševi su obeležavali put kuda su se oni kretali. Svak je dopro donde dokle mu je snage dostajalo. Išlo se i naprezalo do poslednjega daha. A mnogima je daha nestalo pre Vučeva.

Na vučevsku visoravan naša je grupa izišla pred mrak. Obaveštenja su bila da je Prva dalmatinska zaposela Vučevo malo pre nego što su to Nemci hteli da urade. Nemci su svuda unaokolo: u Mratinju, na Magliću, u Sutjesci. Naši se prikupljaju sa Planine Pivske na pravac Kruševa i Čokove Luke; do sutra svi treba da budemo ovde. Veze sa VŠ i Prvom grupom nema. Osećala se sva težina situacije kojom je dominirala jedna od osnovnih briga: bolnica. Posle svega onoga što je otišlo sa Sedmom divizijom, onih nosila što su ostala u pivskim pećinama i onih mnogobrojnih polukostura koji su obeležili sve staze kuda se bolnica kretala sa Pivske Planine na Vučevo, moglo se očekivati da će se na Vučevu prikupiti opet, kad se sve sabere, oko jedne hiljade ranjenika i tifusara, i to onih teških. To je bio onaj glavni i teški ostatak Centralne bolnice, predat Trećoj diviziji kao mučan teret i najviše odgovornosti. Štab, ustvari samo jedan, i to Treće divizije, kod kojega je stalno bio i štab grupe i delegat VŠ, savetovao se. Sve je svedeno na jedno: u toku noći i sutrašnjeg dana, 10 juna, svi ćemo se prikupiti ovde na Vučevu, malo ćemo se odmoriti i srediti bolnicu, a onda odlučno napred ka proboju. Bila je hladna noć. Na nekom kamenjaru ispod omorike tinjala je »štapska vatra«. Posle svih završenih poslova još su mnogi dugo sedeli oko nje. Negde iza ponoći poodmicali su se i prilegli po obližnjim čečarima da malo odremaju. Nalazio sam se nedaleko od vatre između neka dva kamena, često me budila hladnoća i nervoza. I kad sam i poslednji put pred zoru pogledao prema vatri, tamo je još bio Sava. Sedeo je prekrštenih nogu, zamišljen, sam. Bio je povijen prema vatri na kojoj su dogorevali poslednji ugarci u hladno vučevsko predzorje. Prva dva dana često smo bili zajedno i razgovarali. Dobro sam poznavao taj teren, a on se interesovao za detalje. Ovaj prizor usamljenoga Save pored vatre ostao mi je kao poslednja slika, poslednje sećanje na Savu Kovačevića, jednoga uistini retkoga čoveka među velikim brojem, među masom neustrašivih, poletnih i do kraja Revoluciji i narodu vernih partizanskih boraca. Sledeća tri dana mi smo se sretali, ali nismo bili duže zajedno.

U četvrtak, 10 juna, prikupljale su se na Vučevu jedinice Treće divizije i Centralna bolnica. Prva dalmatinska brigada već je drugi dan na položajima oko Vučeva, a dobrim delom i Peta crnogorska. Treća sandžačka je u zaštitnici. I ona je delom prešla Pivu, a delom je još negde na desnoj obali oko Polja i Ulazaka. Teški ranjenici pridolaze iz kanjona uz Strmac. Idu sporo i bez veze — i međusobne i kao jedinica. Bolnica kao organizovana celina i ne postoji. Ona je strašno poremećena

poslednjih dana. Dolazak velikog broja ranjenika, a naročito tifusara iz predela Čelebići, Mešterevac, Bobovo; mešanje ovih sa najtežim ranjenicima, koncentrisanim samo na uskom delu Planine Pivske[8]; pomanjkanje hrane i nemogućnost smeštaja; odlazak ešelona lakših ranjenika, sa uglavnom svim rukovodiocima, a nadasve izdvajanje teških ranjenika na nosilima i odluka da ostanu i smeste se negde u pivskim pećinama — sve je to u redove ranjenika i tifusara, sada mahom rekonvalescenata, unelo i nemir i dezorganizaciju, tako da se ni o rukovođenju, ni o disciplini sada skoro ne može ni govoriti. Sve ovo je još više pogoršano naglim gubljenjem i poslednjega parčeta slobodne teritorije, tih nekoliko sela i zaselaka gde se bolnica našla 5, 6 i 7 juna, i nužde da se naglo vrši pokret pod pritiskom neprijatelja. U teškim momentima borbi i pokreta ranjenici su, to je postao skoro partizanski zakon, uvek težili da budu bliže borbenim jedinicama. Sa njima su se oni uvek nekako osećali najsigurnijim. Ovoga puta to je najviše dolazilo do izražaja. Situacija, i ovakva kakva je, bila je više nego teška, a svi su osećali da najteže tek dolazi. Ali, nezavisno od toga ljudi su bili uvereni, i bez nekakvog stvarnog razloga, da ćemo se sigurno probiti iz okruženja. Verovalo se da ćemo imati dosta žrtava ali sve se, kao i uvek dosada, moralo dobro svršiti. Teški ranjenici, mada pod neobično teškim okolnostima, stalno su izbijali na Vučevo, sa željom da se nađu među svojima i uvereni da ćemo se namučiti ali i probiti, a kasnije i odmoriti i lečiti. Na samom izlasku staze koja vodi uz Strmac Milutin je lično sačekivao ranjenike koji su pristizali i orijentisao ih na mesto koje je prethodno bilo određeno za prikupljanje cele bolnice. Tamo se prikupilo dosta teških ranjenika. To je bio početak ponovnog sređivanja bolnice. Dan se bližio kraju. Stalno nas bombarduje avijacija, a delimično i artiljerija. Gomilali su se i novi ranjenici. Hrana se nije mogla spremati, upravo meso se nije moglo kuvati (to je bila jedina hrana koju smo imali) od nadletanja avijacije i bombardovanja. No vatre su ovde-onde ipak ložene.

Negde kasno popodne neprijatelj je ovladao selima na desnoj obali Pive. Počela su da gore sela Jerinići, Barni Do, Žeično i dr. koja smo mogli videti na drugoj strani kanjona (udaljenost vazdušnom linijom nije prelazila 3—4 km). Povremeno je padala kiša. Posmatrali smo kako fašističke palikuće uništavaju naselja. To su tipična razbijena planinska sela, gde su kuće udaljene jedna od druge ponekad i više stotina metara.

[8] U to vrme bolnica se nalazila samo u nekim selima D. i G. Crkvica, i to u selima Polje, Žeično, Jerenići, Šarići i Nikovići. Ostala planino-pivska sela, a to znači većina, bila su već na udaru neprijatelja ili neposredna pozadina borbi.

Kuće su mahom od drveta, a krovovi od t.zv. »ljuske« — sitnih višestruko naslaganih čamovih daščica. Palili su vrlo brzo. Očigledno »vojnički i planski organizovano«. Posmatrali smo. Pojedine zgrade ili grupe zgrada na istom mestu začas bi se pretvorile u ogroman tamnocrveni kovitlac dima i plamena. Zatim bi se izdvojio plameni jezik od razbuktale suve čamovine kao velika krvava zastava. Dugo je i jezivo to buktalo na celome prostoru od Šiljkovine, preko Babića, Omara pa sve do Šarića i dalje. A onda bi velikih crvenih jezika nestalo, da bi se pretvorili u niske jarke plamenove — koji bi takođe kratko trajali. Potom bi sve utonulo u guste oblake dima koji se mešao sa maglom i oblacima, ili se tavanio iznad nepreglednih vrtača i šumaraka na drugoj strani kanjona sve do podnožja planine Kapavice.

SA CENTRALNOM BOLNICOM DO NJENOG KRAJA

Negde pred samu noć pozvat sam na savetovanje. Rukovodili su delegat VŠ i Milutin. Bilo je tamo oko dvadesetak drugova mahom političkih radnika, neki iz politodela, a neki iz komande Durmitorskog područja. Sastanak se odnosio na situaciju u bolnici. Konstatovano je da je ona, pored naše opšte teške situacije, u posebno teškome položaju. Nedovoljno i nejedinstveno rukovođenje, a što je još gore, skoro ga i nema. Više su nego teški momenti što su ih ranjenici i bolesnici pretrpeli za poslednja tri-četiri dana na putu od Nedajnog, Nikovića i Šarića. Mnoge su pobile neprijateljska avijacija i artiljerija, i to naročito u kanjonu Pive; mnogi su pomrli na tome putu. No, pored svega, sada je na Vučevu okupljeno nekoliko stotina ranjenika.[9] Naša vojnička situacija je veoma teška i ozbiljna. Pretstoji nam proboj iz neprijateljskog obruča. Nije sigurno da li ćemo se moći probiti kao celina i na jednom mestu. Postoji mogućnost da će se pojedine brigade a možda i manje jedinice morati da probijaju u raznim pravcima.[10] Radi toga potrebno je odmah izvršiti reorganizaciju Centralne bolnice, tj. postaviti jedinstvenu komandu koja će odmah preuzeti bolnicu i držati je jedinstvenu, a za vreme pokreta i proboja biće u stalnoj i neposrednoj vezi sa štabom divizije i rukovodstvom grupe. No, istovremeno je potrebno odmah izmeniti staru organizaciju bolnice i celu podeliti u ešelone. Ovi će biti vezani

[9] Tačan broj niko nije znao. Tada je na Vučevu moglo biti prikupljeno od 800—1.000 ranjenika i bolesnika, i to u Centralnoj bolnici, ne računajući divizisku bolnicu i brigadne ambulante.

[10] Koliko je meni poznato, ova ideja i direktiva o probijanju raznim pravcima — prvi put je data na ovome savetovanju o bolnici. Depeša VŠ stigla je tek 12 juna.

za brigade koje se sada nalaze u sastavu Treće divizije. Prema tome, biće po jedan ešelon: crnogorski, dalmatinski i sandžački. Drugove iz ostalih brigada priključiti jednom od ova tri ešelona. Bolnica će, kao i borbene jedinice ići kao celina do krajnjih mogućnosti. No ukoliko brigade budu prisiljene da krenu raznim pravcima — to će se već formirani ešeloni ranjenika smesta priključiti njima. A ukoliko ni to ne bi mogli, sami će se orijentisati prema terenu sa koga su ranjeni borci mobilisani. Za izvršenje toga zadatka određeno je rukovodstvo bolnice. Za komandanta je postavljen Obrad Cicmil, a za političkog komesara Ferid Čengić. Određeni su i rukovodioci za pojedine ešelone. Komandant dalmatinskog ešelona bio je Mićun Jauković, a politički komesar Mitra Mitrović; sandžačkog — komandanta Voja Zečević, politički komesar Lidija Jovanović; crnogorskog, koliko se sećam, Miloš M. Radović, a ne sećam se ko je bio politički komesar ovoga ešelona. Intendant bolnice bio je Ljubo Mihić. Još u toku samog sastanka neprijateljski avioni su veoma jako bombardovali Vučevo. Mi smo sastanak održavali u jednoj od tri međusobno povezane vrtače uokvirene jelama. Zemlja i kamenje su nas više puta dobro zasuli; u blizini su izvaljivana stabla koja su se rušila oko nas. Mesto nismo napuštali jer je bombardovanje bilo tako jako, da je njime bio obuhvaćen ceo taj rejon.[11] Kad smo završili sastanak već je počeo da se hvata mrak. Odmah smo pošli na izvršenje zadatka. Sem ovih drugova koji su dobili konkretne zadatke, rukovodstvu bolnice stavljeni su na raspolaganje svi komunisti koji su se momentano nalazili na Vučevu i bili delom i prisutni sastanku, a nisu imali dužnosti vezane za rad u operativnim jedinicama. Svih imena se ne sećam, ali mi je stalno u svesti da ih je ukupno bilo sedamnaest.[12] Sa nekim od ovih drugova koji su bili određeni da preuzmu vođenje bolnice već sam u prvi mrak bio na putu za bolnicu. Posle pola sata pešačenja našli smo je. Bila je razasuta po šumarcima i onim vrtačama u koje ih je Milutin upućivao sa Strmca. Već su bili naložili vatre i spremali večeru. Ne sećam se da smo našli ma koga od rukovodećih drugova. Rukovodstva ustvari i nije bilo. Kretao se ili kako je ko mogao, ili po grupama prema ranije postojećoj organizaciji po bataljonima. Od drugova koji su imali tada neku funkciju u bolnici sećam se još samo druga Lacmanovića — koga sam tu negde sreo.

---

[11] Za vreme bombardovanja ranjen je negde u blizini (to smo saznali na kraju sastanka) Nurija Pozderac, član AVNOJ-a.

[12] Koliko se sećam, među zaduženim da vode bolnicu bili su: Obrad Cicmil, Ferid Čengić, Mićun Jauković, Mitra Mitrović, Vojo Zečević, Iko Mirković, Stanka Popović, Miloš Radović, Lidija Jovanović, Tasa Mladenović, Vjera Kovačević, Boca Lazović i još neki čijih se imena ne sećam.

Pošto u bolnici nismo našli rukovodstvo, niti smo imali kome da prenesemo nove zadatke, niti sa kime da održimo sastanak, povezali smo se sa pojedinim drugovima iz bolnice i rekli im šta se odmah ima učiniti, kako bolnicu treba organizovati i kako će se ubuduće kretati, a odmah potom smo pristupili formiranju ešelona. Odlučili smo da i sa tako tek započetom organizacijom izvršimo, prema direktivi, dalje pokret prema Dragoš-Sedlu, pa da tokom sutrašnjega dana na putu uradimo ostalo. Neki ešeloni su odmah izvršili manja pomeranja, ali je bolnica tu noć uglavnom provela na tome delu Vučeva gde se i prikupljala u toku dana.

Te noći 10/11 juna našli su se oko bolnice i neki delovi Prve dalmatinske brigade, koja je već bila u pokretu prema Sutjesci za izvršenje svog posebnog zadatka. Razgovarali smo sa Gligom Mandićem[13] i predložili mu, u nameri da do kraja sprovedemo dobijenu direktivu, da nam preda i svoje brigadno bolničko odeljenje da ga uključimo u Dalmatinski ešelon. Niti je na to Gligo pristao, a niti su pristali ranjenici iz brigadnog bolničkog odeljenja. Sve se odlučnije i jasnije ispoljavala poznata partizanska psihologija — svaki se ranjenik u teškim situacijama najsigurnije oseća u neposrednoj blizini i pod zaštitom svoje matične jedinice, a ako nje nema, onda kod ma koje borbene jedinice, samo ne kod bolnice, i ne u pozadini.

U ranu zoru 11 juna produžili smo pokret u pravcu Dragoš-Sedla. Bolnica je išla u pravcu položaja naših jedinica koje su vršile obezbeđenje od Maglića. Od toga dana mi smo se sa bolnicom kretali neposredno iza ili između naših borbenih jedinica. Teritorija je izgubljena, svi smo na položajima. Bolnici je bila neophodna neposredna zaštita i to stalno. Išli smo skoro besputicom. Beznačajne kozje staze kojima su nekada povezivani pojedini katuni između Hadžića Ravni i Lokve Dernečište — zaista nisu nikakav put. A kamenjar je oštar i klizav, pogotovu u ove kišne dane. Juče je glavna opasnost bila avijacija i delimično artiljerija, ali danas smo već na položajima i na dometu ne samo artiljerije nego i mitraljeza. Dok nije sasvim svanulo i dok se magle nisu povukle, išli smo bez zadržavanja. Ali, što smo više odmicali, sve se više pokazivalo prisustvo neprijatelja. Morali smo hvatati mrtve uglove da nas ne uoče njihovi osmatrači koje smo i golim okom mogli videti na najvišem vrhu Maglića. A bilo ih je i mnogo bliže, iako ih nismo videli.

Negde oko podne stigli smo na Lokvu Dernečište. Zaustavili smo se u jednoj uvali po rubovima proplanka. Nije se moglo dalje. Napred su se čula povremena puškaranja, i to

---

[13] Gligo Mandić je tada bio komandant Prve dalmatinske brigade.

nedaleko od nas. Na tom zastanku pokušali smo da dovršimo pregrupisavanje bolnice i konačno oformljenje ešelona. To smo konačno i uglavnom sproveli.

Posle dužeg zastanka izvršili smo pokret prema Dragoš-Sedlu. Pljusnula je kiša. Plahoviti letnji pljuskovi u nekoliko navrata sve su nas do kože smočili. A ovde je uvek hladno kad pada kiša. Sporo se išlo. Konji su se pod teškim ranjenicima spoticali i padali. Bilo je ranjenika bez ruke, noge — ili bez noge sa ranjenom i nemoćnom rukom. Ako bi se konj ovakvom ranjeniku spotakao, cela kolona bi zastala. On se nije bio u stanju popeti na konja, a pratioci koje je ranije imao svaki ovakav teški ranjenik, nestajali su, i za poslednja tri-četiri dana prosto iščezli. Nešto lekara i bolničarki bili su im pratnja. Sem njih, sva pomoć bolnici i tim najtežim drugovima bili su malo pokretniji ranjenici i ova grupa komunista pridodata bolnici na vučevskom savetovanju kad je određeno i novo rukovodstvo bolnice.

Već smo bili navikli na kretanje bolnice u neposrednoj blizini položaja, te više nismo ni bili u stanju da ocenimo udaljenost od neprijatelja, niti da li tuda kuda hoćemo da prođemo postoji mogućnost prolaska. Davali smo česte zastanke da izvidimo gde smo i može li se dalje. Često je pucalo u blizini. Rafali neprijateljskih mitraljeza bivali su ponekad neobično dugi. Navikli smo da štedimo municiju, te su nam rafali bili kratki i reski, a za nas je to značilo i efikasni. Glasno smo komentarisali da tako dugi neprijateljski rafali i nisu mnogo opasni, jer je nemogućno da tako dugo imaju cilj pred očima, nego samo nemilosrdno pucaju gde god šta primete i — više nasumce. Odjednom je čelo kolone naglo zastalo. Veza javlja da je neprijatelj u neposrednoj blizini. Neko tvrdi da smo pogrešili stazu i udarili suviše levo, te došli u neprijateljske položaje. Meni se čini da smo dobro išli, jer tuda i ima samo jedna staza (Lokva Dernečište — Mrkalj Klade — Dragoš-Sedlo), nego je neka neprijateljska grupa bila, izgleda, u pokretu i tako nam se približila. Morali smo hitno zastati, najteže ranjenike poskidati s konja i posakrivati po žbunju unaokolo, jer drugog izlaza nije bilo. Natrag nismo imali kud, a otpor bi bio beznačajan, jer, ako je neko i bio naoružan, imao je samo pištolj. Imali smo svega nekoliko pušaka. No neprijatelj ovoga puta nije prodro u bolnicu. Čini mi se da je jedan bataljon Pete crnogorske brigade hitno intervenisao i oslobodio nam stazu. Sad je trebalo ponovo krenuti. Posebna muka bila je kako staviti na konje najteže ranjenike koji su imali konje. Oni su se sami međusobno pomagali u svakom pogledu. No njihove fizičke snage bile su isuviše slabe. Sećam se jedne drugarice koja je bila bez noge, a i sa jednom rukom joj nešto

nije bilo u redu. Nosila je na svome konju u torbama valjda oko četrdeset kilograma sirovog mesa, od onoga sledovanja što su ga ranjenici dobili u Lokvi Dernečištu, a nisu mogli skuvati niti ispeći. Nosila je to za sebe i za nekoliko drugih ranjenika. Nije se od toga htela rastati. Znala je da ni ona, a niti oni kojima je to namenjeno nemaju bez tog mesa kud ići. To je jedina hrana, i ko zna kada će i gde drugo šta dobiti. A mora se izdržati do proboja. Sa mukom sam i nju i torbe nekako podigao i privezao za samar. Hrabro se držala i ponašala kao da imamo samo još ovaj napor da prebrodimo pa ćemo se već negde smestiti na slobodnoj teritoriji. Krećemo ponovo. Spuštanje ka Dragoš-Sedlu. Strme, uzane, krive i sada još raskaljene staze bile su obeležene leševima iz naših kolona koje su tuda prošle pre nekoliko dana. U nekoliko slučajeva bili smo u nedoumici da li je neko zastao da se malo odmori ili možda spava, ili je mrtav. Ako je leš bio pored puta u makakvom položaju, to nam je nekako i bilo shvatljivo. Pored te tragične neminovnosti prolazili smo nekako »normalno«. Ali su strašno delovali slučajevi kada je partizan seo da se odmori, prislonio se uz omoru ili kamen, u tom položaju umro iscrpen i premoren i tako ostao. Te staze ovog krvavog puta, ti neobični položaji podleglih ranama i iscrpenosti, delovali su mnogo teže nego samo umiranje. Bilo je slučajeva da jedan sedi na drvetu, a drugi pored njega leži, kao da se odmaraju, a mrtvi su. A mi smo išli dalje. Išla je Centralna bolnica. Prolazili smo sa polumrtvima između mrtvih. Cilj je — proboj iz obruča, a ide se do poslednjega daha.

Veče nas je zateklo poviše Dragoš-Sedla. Tu smo u jednom pristranku rasporedili bolnicu za prenoćište. Bila je gusta šuma, a zemlja mokra. Grupe i ešelone bolnice smestili smo po mokrom lišću. Znalo se da smo već u neprijateljskom rasporedu i da je potrebna najveća predostrožnost. Naši položaji naročito su uočljivi s druge strane Sutjeske iz rejona s. Krekova i bregova iznad toga sela, gde se sigurno nalazi neprijatelj. Zato smo krstarili po celom logoru i prenosili naređenja o držanju u toku noći i naročito upozorenje da se niukom slučaju vatre ne smeju ložiti. Sva naša pažnja bila je koncentrisana na održavanje tišine i tajnosti smeštaja. Pošto smo obavili taj posao, preneli znake raspoznavanja i još jedanput upozorili na opasnost od loženja vatri, pošao sam sa drugovima iz rukovodstva bolnice pod jedan grmen radi dogovora kako da obezbedimo spremanje obroka bar rano ujutro, jer smo imali još nešto rezerve stoke, a već dva dana nije se spremio nijedan obrok. Tek što smo se sastali i započeli razgovor, kad neko javi da se već lože vatre na drugoj strani bolničkog logora. Sve što je bilo zdravo u rukovodstvu bolnice ili lakše ranjeno (a

bili su funkcioneri u nekim grupama i odeljenjima), kao i lekari, hitno se rastrčalo po logoru da bi sprečilo loženje vatri. Ali su na prve plamenove buknule kao po komandi stotine vatri na sve strane. Tek posle dugih objašnjenja uspeli smo da ih nakon jednog sata — što praktično znači dok su gladni ljudi ugrejali po parče mesa — pogasimo. Ali tifusari su i nadalje podlagali nezavisno od svih opomena i naređenja.

Te vlažne i kišovite noći 11/12 juna bila je Centralna bolnica poslednji put na konaku na određenom mestu. I ta teška noć brzo je prošla. Već u ranu zoru bili smo u pokretu. Ali je naš pokret toga dana, u subotu 12 juna, bio vrlo kratak. Spustili smo se prema Sutjesci na jednu zaravan. Šuma je bila vrlo gusta. Bilo je i vode i suvih drva, a dan je izjutra bio sunčan. Odlučeno je, pošto smo se smestili i sklonili, da toga dana damo znatno obilnije sledovanje mesa nego obično, da se skuva više — i da se dobro ruča, a i da ostane rezerva za kasnije. Znali smo da te noći pretstoji pokret za proboj iz obruča. Pristupilo se spremanju ručka, negde valjda, oko devet ili deset sati. Sve je počelo dobro. Organizovali smo loženje vatri samo od suve bukovine bez kore, jer takvo drvo ne daje dim, a ukoliko ga i ima malo na vedrom je danu nevidljiv. Spremanje obroka, prvoga nakon dva dana, bilo je upola gotovo kad nam hitno saopštiše da se neprijatelj nalazi u neposrednoj blizini, da vatre smesta treba pogasiti, obustaviti spremanje ručka i bolnicu najhitnije i neopaženo premestiti poludesno u druge dve uvale udaljene nekoliko stotina metara. Brzo smo sve to uradili. Bolnica je sada prikupljena u nekim uvalicama u kojima je bilo i izvora i potoka, a i dva-tri omanja proplanka. Tu smo ostali ceo dan. Ali više nismo ni pokušavali da spremamo obrok, jer su ono polukuvano meso ranjenici jeli i čuvali kako su znali, a ovde su imali vode i mogli su se odmarati. Štab grupe i Treće divizije, koji su sada bili stalno skupa, bili su u našoj blizini, na jednoj čuki — osmatračnici. Prepodne je bilo vedro, a u toku popodneva se naoblačilo i spremala se kiša. Bolnica je ovde bila smeštena po ešelonima i u toku popodneva stalno spremna za pokret. Bio je to dan velike neizvesnosti, strepnje, nade i iščekivanja. Dve stvari su nam bile najvažnije: prvo, hoće li nas neprijatelj ovde napasti jačom snagom i, drugo, hoće li Prva dalmatinska poslati vezu i javiti šta je sa mostobranom. Nije se dogodilo ni jedno ni drugo. Dan je prošao u pripremanju za pokret, kurirskim vezama sa štabom i obilasku ranjenika.[14]

[14] Negde pre polaska sa mesta gde smo prenoćili obišao sam ranjenog Nuriju Pozderca. Ležao je u senci jednog drveta u agoniji. Bio je ne bled, nego nekako žut kao vosak. Kratko vreme iza toga umro je i sahranjen na istom mestu. Koliko je u tim uslovima teško

Dan se bližio kraju, a situacija je i nadalje bila teška. Već je bilo jasno da se Dalmatinci neće javiti. Verovali smo da su prešli Sutjesku, ali je bilo očigledno da već ne mogu natrag. Veza je prekinuta. Znači, mostobran i prihvatanje naše kolone propali su. Na desnoj obali su još samo dve brigade — Peta crnogorska i Treća sandžačka — i Centralna bolnica. Kako li ćemo proći? Negde predveče opet je pljusnula jaka kiša. Bilo je hladno. Neprijateljske kolone bile su često u pokretu i približavale nam se. Negde pred sam mrak sreo sam Velimira Jakića koji je prikupljao neke delove Treće sandžačke da intervenišu protiv jedne takve neprijateljske grupe koja nam je skoro ušla u logor. Opet je naišao pljusak, ali sada još jači. Bolnica je bila na istome mestu. Samo smo se sada još bolje okupili i koncentrisali na malom prostoru, na dva-tri pomenuta proplanka. Grupe i ešeloni, spremni za pokret, ne samo što su osećali, nego su i znali svu težinu situacije u kojoj se nalazimo. Jasno je bilo, iako nismo dobili nikakvo naređenje, da se bolnica ne može odvojiti od brigada koje se bore. Svi moramo biti istovremeno na položaju. Bili smo pred jurišem i probojem. Ali, nezavisno od svega, među ranjenim borcima vladala je, čini mi se, više neka duboka i spontana vera u uspešan ishod proboja — nego što je moglo da se kaže analizom situacije i obrazloženjem. Nije bilo malodušnosti i panike, ili se bar to nije ispoljavalo. Naprotiv, pored interesovanja za naš položaj i pokret, bilo je i interesovanja za vesti i novosti sa savezničkih frontova. Poslednja važna vest koju sam negde kasno popodne preneo velikoj grupi ranjenika na jednom proplanku bila je da su se saveznici iskrcali na mali mediteranski otok Pantelariju i da je to stvarno već početak iskrcavanja u Italiju. Čini mi se da mi je tu vest doneo neko sa jedinog prijemnika koji smo tada imali na Sutjesci, a taj je bio kod štaba divizije. Bolnica nije imala ništa. Bilo je dirljivo ali su se ranjenici osvežili tom vešću. Svak nekako oseća i veruje da su tu pred nama počeci velikih pobeda i da se bliži kraj rata.

---

nositi samo jednog ranjenika! Grupa od desetak ljudi koji su ga nosili poslednja dva dana skoro je bila na izmaku snage. Bila je to desetina najboljih i najodabranijih kurira Komande Durmitorskog područja koji su, posle gubljenja teritorije područja, biil upućeni da se jave u svoju matičnu Četvrtu proletersku brigadu pa, zatečeni na Vučevu 10 juna kada je Nurija ranjen, na zahtev Ivana Milutinovića, određeni su da ga nose. Gledajući te iscrpene ljude, i to njih dobru desetinu za jedna nosila bilo mi je više nego jasno da nismo imali apsolutno nikakvih mogućnosti da iz pivskog kanjona pokrenemo teške ranjenike na nosilima. Teškoće su daleko prevazišle naše snage. Mićun Jauković, dotada komandant Durmitorskog područja, rekao mi je da su u toj grupi koja je nosila Nuriju bili Milorad Zarubica, Radomir Grbović, Milorad Jauković, Kata Žugić, Mihailo Tomić, Rile Vuković i još nekoliko drugova.

Naš je položaj momentano težak i pretežak, ali čim ovo prebrodimo, biće mnogo lakše. Čak smo i komentarisali. Povezivali smo i naše napore i borbe koje su istovremeno i naše zasluge za olakšanje saveznicima na Mediteranu, jer vezujemo ovako veliki broj nemačke i talijanske vojske koja bi se, da nije nas, nalazila pred njima. Naša odlučnost u borbi do kraja i vera u pobedu nikada nas stvarno nisu napustile — čak ni u ovoj kritičnoj situaciji. Razume se, bilo je bojazni, nervoze, straha — ali nikada i gubljenje vere.

Poslednje časove pre polaska proveli smo ne samo u pripravnosti, nego i svrstani za pokret i čekajući na njega. Kada je položaj napustila i poslednja naša grupa koju smo videli ispred sebe — izdao sam nalog za pokret.[15] Sada je počeo naš poslednji marš u Petoj ofanzivi — poslednji marš Centralne bolnice uopšte. Bila je mračna, hladna i kišovita letnja noć 12 juna na Dragoš-Sedlu. Ubrzo posle pokreta sustigli smo neka brigadna bolnička odeljenja i bataljone u pokretu. Sećam se jednoga baš tada ranjenoga borca. Bio je krupan čovek, komandant bataljona ili sl., ne sećam se imena. Teško ranjen u pluća jedva se držao na konju i teško je disao. Nestajalo mu je vazduha. Dr Papo mu je prišao, lupkao ga po plećima, nešto mu govorio i nekako nastojao da mu pomogne. Sumnjam da je uspeo. Kratko vreme išli smo nekom stazom preko zaravni, a onda je naglo počela strmina. Upali smo u neki žleb. Bila je to »riža« niz koju je pre rata spuštana drvena građa. Tu više nismo mogli ni konje voditi. Klizali su se i padali. Sve se te noći na ovoj »riži« izmešalo: bolnički ešeloni međusobno, bolnica sa bataljonima, bataljoni međusobno. To je spuštanje bilo toliko teško i naporno za nas, da smo putovali niz tu stranu celu noć. Mučno je bilo to spuštanje za svakoga. Za zdrave je to bio skok bez predaha na drugu stranu gde treba napasti neprijatelja koji pritajen čeka u zasedi, izvršiti juriš, razbiti ga — i otvoriti put za Zelengoru: za iznemogle, gladne teške ranjenike — mučenje i poslednji veliki napor, a za one najteže bez nogu i ruku — teška tragedija i mesto umiranja. Nije mi poznato, a mislim da niko i ne zna niti će znati, koliko ih je i koji su te noći podlegli pre nego što su ugledali i prvo svitanje i Sutjesku. Mi smo se ustvari vukli, klizali, bauljali niz to vlažno klizavo lišće i vododerinu. Niko nije smeo, i da je hteo, pustiti glasa od sebe. Znali smo da se provlačimo između neprijateljskih položaja i da idemo pravo na njih. Znali smo da

[15] Na relativno bliskom otstojanju od bolnice nalazio se štab divizije i grupe. Celoga dana tamo nisam bio. Vezu smo održavali samo preko kurira. Negde u toku dana, oko podne ili rano popodne, primio sam uzastopno dve ceduljice iz štaba da se uputi tamo Mitra, a potom i Ferid. Postupio sam. Oni se više nisu ni vratili.

su oni tu negde neposredno oko nas, iako nismo znali baš na kome su mestu — i odakle će nas zaustaviti vatrom i kada jer — mi smo se kretali, a oni su čekali. Tako nam je prošla ta noć, teško Sutjesko veče!

U praskozorje našli smo se na reci. Tu se ona nekako širila — bila je plitka i mogla se gaziti. To je bilo mislim, nešto uzvodno od s. Tjentišta. Svuda unaokolo bila je jeziva tišina. Nismo više imali veze ni sa našim jedinicama. Grabili smo napred koliko smo god mogli. Čudno je i gotovo neverovatno kako teški ranjenici, kako uopšte iznemogli ljudi, kad je u pitanju život i kad crpu i poslednju kap i preostale snage — ipak mogu da učine i ono što nikada čovek ne bi poverovao. I taj prelazak preko hladne i brze reke, sa klizavim kamenjem, izvršen je dosta brzo, a isto tako i prelazak preko puta koji je odmah bio na levoj obali reke, i povlačenje dalje u šumu.

Mislim da je glavni deo bolnice bio prešao reku kad je svanulo. Neki delovi još su prelazili reku i put i prikupljali se u prvom grmenju iznad puta, kad se odjedanput prolomi vazduh, preseče tišina, i ne zapuca, nego zagrme i to strašno i neobično. Prolomila se i zatresla vala Sutjeska od strašne bujice plotuna koji su se gotovo slili u jedinstvenu grmljavinu. Teško se razlikovalo šta sve puca, a pucale su i puške i bombe, i mitraljezi, i bacači i topovi. Tu jeku presecala je artiljerija. Bila je to neobična kanonada. Nikada u životu nisam čuo tako brzu paljbu artiljerije. Na mahove je izgledalo da topovi pucaju kontinuelno poput mitraljeskih rafala. Ta borba se čula napred i desno od pravca našega kretanja. Mi tada pravac kretanja nismo menjali, nego smo samo grabili da se što više udaljimo od reke i sklonimo u šumu. Ubrzo smo naišli na neke potoke i vododerine obrasle sitnom gustom šumom i počeli se po njima prikupljati i smeštati da predahnemo nakon mučnoga kretanja cele noći, i da pokušamo uhvatiti vezu sa borbenim jedinicama, jer više nikakve veze ni sa kime nismo imali. Toga momenta, kada smo se prikupljali da sačekamo one što su još pristizali i nameravali da se malo odmorimo posle prelaska Sutjeske, bilo je u bolnici još dosta ranjenika, osoblja i lekara. Naravno da nikakve kontrole niti uvida nismo ni sada imali o tome ko je ostao na putu ove poslednje noći našega putovanja — te strašne noći mučenja i umiranja.

Dalje odavde nismo niti imali kud da idemo, a niti smo znali možemo li ma kud i ići. Vatra na borbenim položajima neprestano je trajala i, činilo se, postajala sve žešća. Ali se nije ni odmicala ni primicala. Lekari su ponegde ukazivali pomoć ranjenicima, popravljali zavoje na teškim ranama koji su bili upropašćeni prošle noći veranjem i klizanjem niz »rižu« i Dragoš Sedlo. Povremeno smo čuli i pokliče partizana »ura«

i »naprijed«. Ne dugo iza toga ova paklena grmljavina počela je da jenjava. Pucanja je bilo i dalje, ali ne one žestine kao u rano jutro. Ne znam koliko je bilo časova, ali ne više od sedam ili osam, a možda i manje. Glavni okršaj na Sutjesci već je bio gotov. Odvojenih i pojedinačnih pucanja čulo se još neko vreme, ali ne dugo, i bez jutrošnje snage i elana. Nastalo je za nas neko teško stanje očekivanja i slutnje. Veze sa položajima nismo imali, iako smo ne samo borbu nego i pokliče za juriš sasvim dobro čuli, što znači da nisu bili daleko.

U takvoj situaciji, dok se bolnica nalazila na zastanku i zaklonjena, a borba uglavnom prestala, ja sam se našao u sasvim teškoj i nejasnoj situaciji: da li su naši probili obruč i pošli napred, ili su razbijeni? Niko od nas u tome momentu niti je davao, niti pokušao davati kakva objašnjenja. Jedino što smo imali na umu to je — uspostaviti najhitnije vezu sa borbenim jedinicama i videti šta se desilo i šta ćemo raditi s bolnicom. Radi toga sam uputio jednu patrolu da najhitnije pođe u pravcu položaja, poveže se sa ma kojom jedinicom, sazna šta se desilo i odmah se vrati da nas izvesti. Vreme je prolazilo a ova se patrola nije vraćala. S obzirom na krajnje kritičnu situaciju, nije se moglo dugo čekati bez rezultata, pa sam zato u istom pravcu, i sa istim zadatkom, uputio i drugu patrolu. Prošlo je dosta vremena, a ni ova se nije vratila.

Posle izvesnog vremena ja sam lično sa još nekoliko drugova pošao na stenu iznad jedne od bolničkih grupa da vidim može li se ma šta čuti ili videti u pravcu položaja. Bili su, koliko se sećam, sa mnom Mićun Jauković, Milka Jauković i Kata Žugić. Ostalih se ne sećam, a nije moglo biti više od pet-šest drugova i drugarica. Još dok smo bili među ranjenicima pojavio se iznad nas na nekom uzvišenju Dušan Ivović, nekoga je dozivao i nešto mu govorio, no ništa ga nisam razumeo. A kada smo se približili tome mestu odakle je dozivao, njega više nije bila tamo. Odatle smo produžili još nekoliko koraka, i opet ništa nismo ni čuli ni videli, niti koga sreli.

Sećam se, za vreme tih vrlo kratkih pomeranja, jer smo već bili, s obzirom na sve, sasvim pripravni da se na svakom koraku susretnemo s Nemcima, da su Milka i Kata skoro uvek našle načina da promaknu napred i izviđaju ispred nas po koju desetinu koraka. Malo sam poznavao tako neustrašivih partizanki. Tako su se držale i toga celoga dana i sutradan kada smo predanili pod stenom. Učinili smo još par takvih pomeranja od po desetinu koraka i došli na rub nekoga proplanka ili proređene šume. Tu smo stali jer više nismo znali kuda da idemo. A ići dalje značilo je odvojiti se od bolnice. Međutim, i samim ovim mi smo se de facto odvojili od nje. Ne znam koliko. Možda koju stotinu metara, ali se tamo više nikada nismo po-

vratili, a i bolnica se, bar oni što su to fizički bili u stanju da čine, pomerala ili za nama, ili prosto u pravcu brda i naših položaja na kojima se jutros vodila borba za proboj.

Ne sećam se sata kada smo zastali na rubu te proređene šume ili proplanka, ali nije moglo biti više od 9 ili najviše 10 časova pre podne. Tu sam se i zadržao, a Mićun je sa nekima pošao malo dalje i levo od pravca ovog našeg kretanja. Par minuta iza toga od pravca naših položaja i mesta gde se jutros vodila borba odjedanput smo primetili oprezno kretanje nekolicine ljudi. Ubrzo smo razabrali da su partizani i pošli smo im u susret. Bili su to članovi štaba. Sećam se, među njima je bio Milutin, delegat VŠ, komandant grupe, komesar Treće divizije, načelnik štaba divizije, neki drugovi iz Štaba Pete brigade — u svemu je moglo biti oko dvadeset ljudi. Ne više. Izgledali su strašno zamoreni i zabrinuti. Ono što sam od njih u momentu susreta saznao bilo je veoma kratko i veoma teško: »Razbijeni smo, Sava je poginuo«. Tek što smo zastali da izmenjamo par reči o daljem kretanju, kad seraču pucnjava i jauci iz pravca gde je bila bolnica. To su fašisti prodrli u bolnicu, dolazeći od puta koji vodi levom obalom Sutjeske, i počeli ubijati teške ranjenike. Uz tu grupu iz štaba nije bilo nikakve jedinice. Niti tada, niti kasnije toga dana, a niti sutradan 14 juna kad smo predanili pod onom stenom. Ovaj put bolnica je ostala bez zaštite...

Ubrzo iza toga ni od bolnice se ni od položaja nije više ništa čulo. Izveštaja nije bilo, veze iskidane, još poneki pucanj i jauk i tišina. Divizija je razbijena, a bolnica iskasapljena. U momentu kada su Nemci prodrli u bolnicu ona nije imala zaštite. Ona je bila zadnja kolona i zadnja je prešla Sutjesku. Teški ranjenici masakrirani su u onim potocima i vododerinama iznad Tjentišta gde smo ih jutros sklonili po prelasku reke... Mnogi, upravo većina, razmileli su se po šumi, od kojih je jedan deo kasnije pronađen i pobijen. Jedan deo uspeo je da se spase. To spasavanje je bilo zaista kako je ko mogao i znao. Jedni su se probili ka Zelengori i dalje, delom se priključili onim borbenim jedinicama koje su se takođe probile, i sa njima išli dalje; delom su posle dužih lutanja i mučenja bili pohvatani od četnika ili ustaša, na putu od Sutjeske do Romanije, i opet pobijeni. Drugi su se priključili našoj grupi i delili njenu sudbinu. Treći su u manjim grupama ili pojedinačno bežali i spasavali se. Mnogi su nastradali, ali ih se mnogo i spaslo.[16]

[16] Peripetije i mučenja ovih ljudi, svakoga pojedinačno uzeto, krvave su drame. Ne znam šta je bilo sa lekarima. Ali su na Sutjesci, iil u vezi sa Sutjeskom, izginuli ili nestali: dr Stanko Martinović, dr Dejan Popović, dr Sima Milošević, dr Jovan (Jošan) Bulajić, dr Lju-

Spasavanje teških ranjenika sa Sutjeske, makar i delimično, skoro je neverovatan podvig. Čime objasniti? Duboka vera u pobedu i pravednost naše borbe, mržnja prema fašističkom zavojevaču i odlučnost da se bori do kraja, do poslednjeg daha, u punom i formalnom značenju te reči — jedino su objašnjenje što nikada nije nastalo kolebanje ili postavljena alternativa za izlaz iz situacije. Rešenje za svakoga borca i ranjenika bilo je: proboj i pobeda ili — smrt. Naši borci tih dana, bili oni zdravi ili ranjeni, nikada nisu u svesti nosili, niti kao potsvesnu, misao o predaji ili kompromisu sa neprijateljem. Otuda ona skoro natčovečanska dostignuća, ona upornost, oni izlazi i iz bezizlaznih situacija. Time se, čini mi se, može objasniti u suštini, fakat da se ipak dosta ranjenika sa Sutjeske spaslo.[17] Valja naglasiti da nam je i teren dosta pomogao. Ona blagoslovena prašuma Sutjeske i Perućice bila nam je velika zaštita i odbrana. Zbog svega toga za neprijatelja nije postojala mogućnost da nas pobedi, sem da nas pobije sve do jednoga. A ovo poslednje nije bio u stanju učiniti.

POKUŠAJ IZLASKA IZ OBRUČA POSLE RAZBIJANJA DIVIZIJE I BOLNICE

Od onoga susreta sa grupom rukovodilaca koja se povlačila posle neuspelog probijanja, nas nekoliko iz bolnice i oni išli smo skupa sve do ponovnog prelaska Sutjeske i izvlačenja u pravcu Maglića. U prvi mah bilo nas je malo. Ali se grupa stalno povećavala, priključivali su nam se borci, ranjenici i rodoljubi koji su bili pošli uz operativne jedinice ili uz bolnicu. Ubrzo posle našega susreta odlučeno je da se krećemo i sklanjamo sa toga mesta. Dogovoreno je da se ide u pravcu s. Suha i dalje na pravac Gredelja ka izvorištu Neretve i Sutjeske, i da to kretanje bude preko strane kanjona, bregom iznad njegove polovine, bliže brdu. Računali smo da neprijateljske zasede čekaju oko reke i na izlazima iz kanjona i da ovim pravcem

---

bica Nojman, dr Gustav Kraus, dr Juliška Lederer Kraus, dr Drago Herlinger, dr Zlatko Fišer, dr Miroslav Šlezinger, dr Hinko Gostl, dr Baruh. Bilo je i spasavanja, pa skoro i neverovatnih, kakav je slučaj dr Đorđa Vuletića, koji je, skoro polumrtav i polusvestan tifusar, prešao Sutjesku i ostao živ.

[17] Šteta je što se prilikom proslave petnaeste godišnjice bitke na Sutjesci nije organizacija izvršila tako da se svi oni što su tih teških dana bili u Centralnoj bolnici ili sa njom nađu skupa. Videlo bi se da ih je preživelo više nego što se u prvi mah i verovalo. Tamo je bio uglavnom deo ešelona lakših ranjenika koji su 6 juna pošli sa Planine Pivske sa Sedmom divizijom i probili se sa njom za Prvom grupom. Međutim, onoga teškoga dela, one Centralne bolnice koja je 13 juna u rano jutro masakrirana između Tjentišta sa Trećom divizijom, nije bilo.

ima najviše verovatnoće da se ne sretnemo sa Nemcima koji svakako pretražuju teren i traže preživele partizane. Moglo je biti oko podne u nedelju 13 juna. Kretali smo se oprezno i sporo. Bolje reći, više smo se pomerali, sa čestim zastancima, nego što smo išli. Ovaj pravac kojim smo se kretali poklapao se i sa onim koji je još na Dragoš-Sedlu dobijen, kao direktiva VŠ, u slučaju da se ne mognemo probiti kao celina i organizovano. Kad je ta nova grupa počela pokret u ovome pravcu određen sam da vodim patrolu prethodnicu[18]. I ovako sporo i oprezno kretanje kako smo počeli, nismo dugo nastavili. Našoj patroli je iz pozadine preneseno da se zastane, sa objašnjenjem da je kretanje sada opasno, da ćemo ovde sačekati i pokret nastaviti tek kad padne mrak. Na ovome zastanku zadržali smo se dosta dugo. Naša grupa se i ovde dosta povećala. Ko god je naišao, borac ili ranjenik, tu je i ostajao. Pred samu noć opet smo krenuli. Sada je patrola prethodnica pojačana i organizovanije postavljena[19]. Pored nje, koja je brojala 4—5 ljudi i išla sredinom, određena je i leva i desna pobočnica te patrole. Desnu je vodio Raja Nedeljković, a levu Milovan Nedić. Bio je već prvi mrak kad smo naišli na neki potok, gde

[18] Skoro u isto vreme pre godinu dana, negde krajem juna i početkom jula 1942, prolazio sam ovim terenima vraćajući se na ilegalan rad u neprijateljsku pozadinu posle Treće ofanzive, te sam ovaj teren poznavao nešto bolje od ostalih. Zbog toga sam uglavnom i bio u patrolama prethodnicama ove grupe 13 i 14 juna... Izraze: »odlučeno je«, »naređeno je«, »određen sam« i sl. ja upotrebljavam stalno za ono što su mi tada prenosili Milutin i delegat VŠ. Njih dvojica su za ta dva dana rukovodili ovom grupom. Bilo je konsultovanja i sa drugima, ali samo su oni naređivali.

[19] Na tim zastancima, kojih je bilo više, vršeni su pokušaji da se grupa organizuje kao vojna jedinica, odnosno da se jedan njen deo pretvori u vojnu jedinicu. Delegat je ceo dan, u vezi s tim, donosio razne odluke često necelishodne i nerealne. Tako je na jednome od prvih zastanaka, pošto smo već bili krenuli na pravac Suhe, naređeno da se izdvoje članovi Partije i da se od njih formira udarna četa koja će vršiti proboj, a ostale koji se nalaze u grupi ići će za ovom četom. Ta četa je i formirana, imala je 30 do 40 ljudi podeljenih u četiri desetine. Za komandira čete određen je komandant Druge grupe, a za komesara komesar Treće divizije. Tu je, za momenat, izmenjen i pravac kretanja i, mesto ranije dogovorenoga pravca kretanja stranom klisure uzvodno ka Suhoj, naređeno je da se ide uzbrdo ka rubu kanjona, tamo gde su se, izgleda, probili neki delovi Pete brigade. Pokret je i izvršen prema brdu, ali se ubrzo naišlo na neprijatelja i utvrđeno je da se tamo ne može. Iza toga ponovo se pošlo ranije određenim pravcem.

Na onom najdužem zastanku, gde smo ostali do pred mrak, grupa se toliko povećala da je u njoj bilo već oko tri stotine ljudi. Tada je odlučeno da se formira bataljon od tri čete. Za komandanta je određen Niko Martinović, a za komesara Mićun Jauković. Ne sećam se ko su bili komandiri četa.

Posle izvršenoga pokreta, onoga uveče, naša pojačana patrola prethodnica naišla je samo na jednu nemačku desetinu, na koju nismo

se zamalo nismo sukobili sa jednom nemačkom patrolom od desetak vojnika. Spuštali su se nekom stazom sa brega prema Sutjesci. Brzo smo prilegli te nas nisu primetili, što su inače mogli da su išli imalo opreznije. Međutim, oni su se bili »poklopili« i išli potpuno »kiridžiski«, tako da smo ih lako mogli pobiti. Znakovima smo se dogovorili sa levom i desnom pobočnicom da ih propustimo i ne pravimo uzbunu. Nemci su prošli, a mi smo još neko vreme čekali da utvrdimo ide li za njima kakva veća jedinica. Niko nije dolazio. Krenuli smo dalje, i na potoku duž staze kojom je malopre prošla nemačka patrola naišli smo na žicu poljskog telefona koji je vezivao neke nemačke jedinice na brdima sa onima dole na reci. Rešili smo da ni telefon ne kidamo i ne otkrivamo stazu kuda idemo. Prošli smo potok. Međutim, kolona nije odmah došla za nama. Oni su se susreli sa Nemcima koji su pripucali. Novoformirani bataljon se izmešao i dezorganizovao, i otada je stvarno prestao da postoji kao takav. Cele te noći verali smo se preko nekih potoka i točila, nastojeći da stignemo što dalje da se ne sretnemo sa Nemcima, ili se ne otkrijemo galamom i rušenjem kamenja u pokretu. Išli smo i bez cipela, u čarapama i bosi. Najzad smo se provukli između neprijateljskih položaja neopaženi, premda je kolona postala već dosta velika i glomazna za ovakvo prebacivanje.

U ovom opreznom i napornom putovanju sa zastancima, iščekivanjem i izbegavanjem svakoga šuma koji bi mogao otkriti naš pokret, proveli smo celu noć. Bili smo uvereni da ćemo se stranom klisure domaći područja Gredelja i tako, verovatno, biti izvan nemačkoga obruča, odbaciti se ili desno prema Borču, ili levo prema Izgorima i tako se odlepiti od neprijatelja. Međutim, u prvo svitanje dana, 14 juna, stigli smo pod jednu stenu. Tu su se sučeljavale neke litice i stranom klisure nije se više moglo ići. Dalje kretanje moglo se nastaviti ako se spusti na reku ili se izbaci na rub klisure. Ali smo dole na reci videli neprijateljske vojnike, a odozgo smo bili neposredno ispod brega i stene, čuli njihove glasove. Brzo smo utvrdili da se nalazimo iznad s. Suhe, na levoj obali Sutjeske i blizu ivice kanjona ispod jedne stene[20]. Situacija je bila veoma kritična. Svanulo je, a mi smo upravo došli u neposrednu bli-

---

pucali, niti smo kidali kabl poljskog telefona. Međutim, bataljon i ostali deo naše grupe naišli su na taj potok nešto kasnije i tu se ili susreli sa Nemcima, ili su pokidali telefon pa time alarmirali Nemce i otkrili se. Tek — Nemci su po njima osuli vatru. Sve se začas izmešalo i bataljon se raspao. Otada je grupa ponovo išla onako kako je i počela.

[20] Nikada posle toga nisam posetio ove položaje. Sudeći po kartama, smatram da je to moralo biti negde između Velike Siljevice (k 1720) i Stoca (k 1168).

zinu nekih nemačkih bunkera ili logora sa jednom glomaznom grupom koja nije bila vojna jedinica i čija je disciplina u ovome momentu bila dosta labava. Hitno je odlučeno: ostati na mestu, malo se povući i više podići ispod stene. Teren je bio obrastao gustom niskom šumom, pogodan za sklonište. Opet je prvi inicijator da se ova odluka momentano realizuje i sačuva apsolutna tišina i tajnost bio Milutin. Taj neumorni, odlučni, trezveni čovek uvek bi se našao na pravom mestu i uvek bi sa puno autoriteta uzimao u svoje ruke rukovođenje. Spontano su ga svi slušali. Izvršili smo odluku još dok se nije dobro ni razdanilo. Utvrdilo se kasnije da nismo bili primećeni od neprijatelja.

Tu, ispod te stene proveli smo ceo dan. Naša grupa se i ovde povećavala. Kad smo se zaustavili ljudi su bili više nego premoreni, gladni, a naročito žedni. Vode nije bilo, a nismo se smeli ni s mesta pomaći, a kamoli tražiti vodu.

Savetovalo se šta da se radi. Ubrzo se došlo do zaključka da se napred ne može. Jedini mogućan put je pokušati spuštanje na Sutjesku, preći je i izvlačiti se u pravcu Maglića. Ovo je usvojeno i odlučeno da se u prvi mrak krene prema Sutjesci. A do mraka da se ovde sačeka. Pošto naša grupa nije bila vojna jedinica, a boraca iz brigade bilo je mnogo manje nego drugih, trebalo je izvršiti ponovo neku reorganizaciju. U tome cilju je sve ljudstvo podeljeno u četiri grupe koje je trebalo da se kreće odvojeno, ali ipak neposredno jedna iza druge. Ovde je delegat VŠ izdiktirao dvadeset do trideset imena rukovodilaca koji će se kretati u prvoj grupi, a zapisivao je Veso Masleša. Ne sećam se ko je ovoj grupi određen za vođu. Možda ga nije ni bilo. To je bilo kao neka štapska grupa. Sve ostalo ljudstvo svrstano je u tri grupe. Za vođe ovih grupa određeni su Mićun Jauković, Novak Knežević i Niko Martinović U toj koloni koja se kretala skupa bio se iskupio i izvestan broj boraca, i to delom iz Prve dalmatinske, a delom iz Treće sandžačke brigade. Prvih je moglo biti dvadeset do trideset boraca, a drugih nešto više. Određeno je, dalje, da te dve grupe boraca idu napred — a onda one četiri grupe neboraca, ranjenika i rukovodilaca za njima, stim što će grupa rukovodilaca ići neposredno za borcima. Od boraca će Dalmatinci ići napred, a Sandžaklije za njima. Kada se stigne na Sutjesku, Dalmatinci prvi gaze reku i produžuju dalje, a Sandžaklije se razdvajaju oko mesta prelaza i prave obezbeđenje dok ne prođe cela kolona, a potom i oni nastavljaju za njom. U slučaju da budemo razbijeni, probijanje je, ukoliko je mogućno, po grupama. Inače pojedinačno. Zborno mesto — Trnovačko Jezero; čekaćemo se tri dana.

Ovaj je raspored učinjen relativno rano. Ostali deo dana prolazio je u čekanju. Gledali smo preko Sutjeske rakete ko-

jima su Nemci obeležavali pokret nekih svojih jedinica, ili upozoravali na kretanje mnogobrojnih partizanskih grupa koje su gmizale na sve strane. Čuli su se povremeno kratki pucnji i često glasovi sa vrha stene ispod koje smo danili — iz čega smo zaključivali da na brdu mora biti neki veći neprijateljski logor. Bilo je u našoj grupi i nervoze i neizvesnosti. Neposredno smo uz neprijateljski logor, mogu nas svaki čas otkriti; dan dug, letnji, pa ne prolazi; ljudi premoreni i gladni, a nadasve žeđ — nepodnošljiva, ona »gladna žeđ« koja prelazi u bol i nesvesticu. Ovako je grupa provela do negde popodne. Najedanput čuli smo užasne jauke sa stene iznad sebe i malo ulevo. Raspoznali smo da su to jauci nekog partizana. Činilo se kao da se to dešava neposredno iza nas, iza sledećeg grmena, mada je bilo udaljeno možda i dvesta metara vazdušne linije. Bilo je očigledno, po svemu što smo mogli zaključiti, premda nismo videli, da je neki partizan, verovatno ranjenik ili tifusar, lutajući da se negde spase, neoprezno izišao na brdo i upao u nemački logor. I, izgleda su ga mučili ili živa bacili niz liticu. Bio je to za nas izvanredno kritičan momenat. Najkritičniji toga teškog dana. Smatrali smo da taj partizan nije sam i da Nemci mogu pokušati da pretraže okolinu, u kom slučaju će odmah i na nas naići. Naređena je stroga pripravnost. Pitanje je bilo kuda se povlačiti ako budemo otkriveni i napadnuti. Odlučili smo da još jedanput osmotrimo da li se ipak možda može probijati u pravcu kojim smo do jutros išli, jer plan za Sutjesku koji smo predvideli za noć, ne dolazi danju u obzir. Pošli smo ja i Radovan Vukanović da to izvidimo. Udaljili smo se od grupe oko stotinak metara, više puzeći. Glavno nam je bilo da se provučemo mrtvim uglom kako nas ne bi opazili sa stene, sa ciljem da se još više nadnesemo nad s. Suhu i vidimo može li se bregom dalje uzvodno. Na ivici jednog proplanka zastali smo. Nije se sasvim dobro videlo šta je ispod nas, jer smo bili iznad nekog strmog stenja. Napred je teren neprohodan. Ostavio sam pušku pored Radovana koji je ostao ležeći na mestu gde smo prvo zastali, i pošao dvadesetak koraka dalje, do same ivice stene. Tek sam počeo da se nameštam da između žbunja što bolje osmotrim to mesto, kad nastade neko glasno dovikivanje Nemaca — jedni su se čuli sa a drugi ispod stene na kojoj sam se nalazio. Nisam odmah shvatio koliko je ovaj odozdo daleko od mene, niti sam u momentu znao šta da radim! Da li su primetili samo mene ili obojicu, ili nešto treće!? Onaj odozdo sve se više približavao, i na moju sreću neprestano vikao, tako da sam ga po glasu mogao pratiti kuda se kreće. Ostalo mi je do danas u sećanju da je stalno vikao »Hans Popoli«! — Da li je to bilo neko ime ili šta drugo nisam mogao da shvatim. No taj »Hans Popoli« toliko se približavao da mi se činilo

— sad ću ga ugledati iza drveta za kojim sam se bio šćućurio. Moja muka i dilema sad je bila na vrhuncu — da li da bežim i kuda? Ubiće me u skoku kad mu okrenem leđa — ovaj ili onaj sa stene. Najzad, i ako uteknem, otkriću grupu. Strah za život savladao je sve. Skočio sam, i ni sam ne znam kakvom brzinom sam se našao na mestu gde sam ostavio Radovana. Njega više nije bilo tamo. Moja puška ležala je na travi gde sam je i ostavio. Zgrabio sam je i produžio prema grupi. Sad sam tek počeo da pazim na »mrtav ugao« da me ne bi uočili oni sa stene. A ovo od »Hansa« ne znam kako sam prešao. Ubrzo sam došao do grupe. Primetio sam da samo vire puščane cevi i kad su me ugledali, podizala se i poneka radoznala glava. Dok smo mi bili u izvidnici, grupa je zauzela položaj i čekala da se Nemci pojave. Naši su bili uvereni da smo otkriveni. Ispričao sam sve šta je bilo. Tvrdio sam da se u tom pravcu ne može ići. Nemci su na steni iznad nas veoma blizu. Da li su nas primetili — ne znam. Odlučeno je da ostanemo gde smo sa puškama na gotovs. O daljem kretanju odlučivaćemo u samoj borbi, a sigurno će nas napasti. Dalje, naređeno je da se odmah unište svi materijali i zabeleške. Nastade grozničavo i brzo ono teško partizansko rastajanje sa retkim, dragim zapisima koji su uvek značili delove naših života i sudbina kroz protekle godine borbe. Bio sam neposredno uz Milutina. Sećam se kako je, pored ostalog, uništavao svoj brižljivo uvezani i očuvani džepni album fotografija na kojima su bili razni zapisi i posvete. Stalno mi se činilo, gledajući ga, da bi mu lakše bilo da je kidao prste sa ruku nego te listove fotografija. Ali, neprijatelju nije smeo pasti u ruke nikakav dokument. To uništavanje materijala prošlo je u grozničavom iščekivanju napada. Minuti su bili večnost. Ali su prolazili, a tišina se nastavljala. Mislili smo — sad će bura. Međutim, ništa se nije primećivalo. I posle dvadesetak minuta počeli smo se prvo zgledavati, a potom smo i progovorili: možda nas nisu ni primetili. Što je vreme više odmicalo, ta misao sve je više jačala. No pripravnost je još ostala ista. Nakon, možda, dva sata bili smo uvereni da nas nisu otkrili i verovatno ćemo ostati neopaženi sve do mraka i izvršiti planirani pokret ka Trnovačkom Jezeru. Tako je i bilo.

PONOVNO GAŽENJE SUTJESKE

Ostatak dana, koji se bližio kraju, proveli smo odmarajući se i spremajući za pokret. Žeđ je gušila. Ništa se drugo nije osećalo. Pred sam pokret (sunce je već bilo na zalasku) pozvao me Milutin i rekao da su Dalmatinci koji su imali da idu prvi odbili da to izvrše. Hoće da idu drugi, ali ne prvi. Sada treba formirati bombašku desetinu koja će ići napred, a

sav ostali raspored ostaje kako je dogovoreno. Za vođe bombaške desetine određeni smo ja i Niko Martinović. Imamo sami da nađemo još osam ljudi. Niko već ima neke, treba da se dogovorim sa njim. Našli smo se i sporazumeli. Desetina je bila brzo gotova[21]. Sada se čekalo samo da padne mrak i da se izvrši pokret.

Čim je zašlo sunce krenuli smo sa tog teškog i nezgodnog predanka ispod stene. Pokret je počeo onim redom kako je dogovoreno: bombaška desetina, grupa Dalmatinaca — boraca, grupa Sandžaklija — boraca, štapska grupa i ostale tri grupe. No čim smo se pokrenuli raspored je poremećen. Sve su se grupe izmešale. Svak je nastojao da bude što bliže štapskoj grupi — i uopšte što bliže jedan drugome. Išli smo pravo na neprijatelja. A uspeh izvlačenja zavisio je, tako smo ocenili, od toga da li ćemo se neopaženi približiti reci i, ako se veštim i brzim skokom dokopamo druge obale — postoje šanse da se provučemo između nemačkih položaja dolinom Perućice i stranom Prijevora. Često smo zastajali. Opet je stalno prenošeno da se ide tiho, da se skinu cipele, da se ne ruši kamenje — jednom rečju, trebalo je neopaženo doći na reku. Kad god bismo zastali, cela kolona bi se zgomilala na isto mesto. Ljudi su se strašno plašili da se ne odvoje i ne izgube od kolone. Zbog čestih zastanaka smo veoma sporo odmicali. Ali smo sačuvali tajnost kretanja i neopaženi došli do Sutjeske. Na putu koji vodi levom obalom reke Sandžaklije su zaostale i razbile se na levu i desnu grupu — zaštitnicu. Nas deset iz bombaške desetine skočili smo niz obalu koja nije bila mnogo strma. Ušao sam u vodu i rekao: »Janko, ruku«! Janko Radović mi je pružio, pohvatali smo se svi za ruke i zagazili. Ta desetina, uhvaćena za ruke, začas je prešla reku i našla se na drugoj obali. Prelazak smo izvršili uzvodno od ušća Perućice u Sutjesku, mislim da je bilo vrlo blizu s. Suha. Toga se sećam po činjenici da sam se sutradan našao negde u bregu na levoj obali Perućice, a narednih dana izbio sam preko Prijevora ka Suvoj Jezerini. Za nama su odmah išli Dalmatinci. Na drugoj obali smo prosto popadali u vodu i počeli da pijemo. Tome nije bilo kraja, niti smo se mogli savladati, nezavisno od opasnosti koje smo bili svesni. Čak smo i uzeli vode u jednu ili dve čutorice. Sve dotada se od neprijatelja ništa nije čulo. Skočili

---

[21] Od ove desetine ne znam sve ljude po imenu. Pored Nika Martinovića, koji je bio načelnik štaba Pete brigade, i mene, sa mnom su bila još dva druga: Janko Radović, moj stalni pratilac u Petoj ofanzivi, i još neki Blagojević (ne sećam se imena) bio je sa Nedićem u levoj pobočnici prilikom probijanja kroz šumu 13 juna uveče. Sa Nikom je bilo još šest ljudi sem njega. Sećam se — jedan se zvao Perunović, i bio je komandant ili zamenik komandanta bataljona u Petoj brigadi. Ostaloj petorici ne znam imena.

smo, pošli napred dalje od reke i našli se na jednom proplanku ili nekoj livadici. Tek što smo iskočili na taj proplanak — kad osu vatra po nama. Činilo mi se da nam dolaze sa desnog boka. Pucali su sa desne obale Sutjeske uzvodno od nas i našeg prelaza. Mi smo opalili po nekoliko metaka u tom pravcu i počeli da grabimo uza stranu — u nameri da uhvatimo kakav bolji položaj nešto više. Grabili smo da iziđemo iz vatre, jer se u prvi mah činilo da smo se izmešali sa Nemcima. Kasnije smo videli da su Nemci bili ipak nešto dalje, ali su nas gađali svetlećim dum-dum mecima koji su eksplodirali oko nas, pa smo u prvi mah imali utisak da pucaju neposredno iza drveća pored koga prolazimo. Ubrzo smo izišli iz vatre ali smo i konstatovali da kolona ne ide za nama nego da se, povijajući se pred jakom neprijateljskom vatrom, sve više odbacuje levo od mesta prelaza. Tako smo se ubrzo potpuno odvojili od nje. Negde ispod brda zastali smo da povratimo dah i popijemo malo vode iz čuturica. Tu smo utvrdili da nas je ovde od bombaške desetine samo sedam i da tu nije Niko Martinović. Posle kratkog zastanka produžili smo penjanje uz neku stranu s namerom da se potpuno izvučemo iz doline Sutjeske i ubacimo u dolinu r. Perućice, nešto uzvodno, možda oko njenog srednjeg toka. Računali smo da je to najsigurniji put, a uz to i siguran pravac kretanja ostalog dela kolone koja mora ići tim pravcem, ukoliko je uopšte prešla Sutjesku. Po izlasku na jednu kosu, krenuli smo grebenom, kolonom po jedan. Posle stotinak koraka učinilo mi se da vidim neki blesak. Išao sam napred, a iza mene Janko Radović. Upitao sam ga da li je nešto primetio. Reče mi da jeste. Ali on misli da je to trulo drvo što ponekad svetli noću. Bilo je ipak sumnjivo. Ali smo računili da je udaljeno bar 100 do 150 metara. Okrenuo sam se prema drugovima i upozorio da se uzme veće otstojanje i, najtiše što se može počnu se polako udaljavati levo ka Perućici. Međutim, nismo učinili ni desetak koraka — kad se začu krik — koji mi je trajno ostao u sećanju: »Halt — ala«! I onda iz neposredne blizine užasna vatra mašinki i mitraljeza ili puškomitraljeza. Momentano sam pao ranjen. Nikakav glas od ostalih drugova nisam čuo, niti znam da li je ko od njih ranjen ili poginuo: uopšte za njih više ništa nisam znao. To je bio moj definitivni rastanak sa grupom i kraj učešća u bici na Sutjesci.

*

Nešto me strašno ošamutilo i oborilo. Ranjen sam. Smrt je tu — pomislio sam. U takvim momentima, kad se umire, ljudi pričaju da sine kroz glavu ceo život i prošlost. Meni se to nije desilo. Jedina misao koja mi se zalepila toga momenta

bila je — da li ima smisla da ustajem i pokušam bežati, ili da ostanem tako. Jesam li smrtno ranjen i hoće li me još koja pogoditi. Shvatio sam da mislim, znači da sam svestan, a izgleda i da se mogu kretati. Odluka je momentano pala — skočio sam i to na suprotnu stranu od one odakle je dolazila vatra. Čini mi se da nisam učinio ni dva koraka, a srušio sam se niz neku strminu i počeo da padam. Moglo je to biti kakvih tridesetak metara. Kad sam se zaustavio čuo sam žuborenje vode. Pao sam u neki potok. Pokušao sam da ustanem, ali čim sam se ispravio opet sam padao. Nikako nisam mogao da uspostavim ravnotežu. To me zbunilo. Pokušao sam da se savladam i odgonetnem šta je. Nekako sam stao i uspravio se. Tek tada sam osetio da mi nešto nije u redu sa desnom rukom. Pokušao sam da je uhvatim levom. Ali nisam mogao. Tek na više uzaludnih i nervoznih pokušaja utvrdio sam da držim levom rukom desni rukav, ali ne osećam u njemu i ruku. Bio sam ranjen u desnu ruku, povređen je neki nerv, tako da je ruka bila utrnula i neosetljiva. Sad mi je sve bilo jasno. Sem toga, primetio sam da sam se suviše spustio u dolinu Perućice i da je šuma ovde jako odrasla ali retka. Nezgodna za sklonište. Pokušao sam da idem napred i naviše ne bih li našao kakav god zaklon.

Bili su to užasni napori. Krv je tekla iz rane. Više sam puzio na kolenima, pridržavajući se levom rukom, nego što sam išao. Čim bih se ispravio — odmah bih i pao. U takvim naporima sporo sam odmicao. Primetio sam da je već zora. Malo kasnije razabrao sam i obrise bregova i jasnije neposrednu okolinu. Najzad sam opazio neko manje i gušće drveće i žbunje, što mi se činilo kao spas. No istovremeno sam između drveća ugledao i jednu nemačku patrolu dole u Perućici kako ide kolonom niz reku. Ne znam da li je to bila i kakva staza, ili su prosto gazili niz potok. Malo iza žbunja bila je neka vododerina poput potoka, ali bez vode i puna suvoga lišća. Pohitao sam tamo, i došavši, video sam da sam ispod neke izlomljene visoke stene koja ima i zapećinaka i to vrlo skrovitih. No, do njih je trebalo preći jednu ravnu ploču — upravo uspuzati se uz nju. To sam pokušavao više puta, i uvek padao i skotrljavao se na zemlju. Ličio sam na mrava. Najzad sam ipak uspeo. Došao sam preko velike i strme ravne ploče pod jednu drugu ispod koje sam se mogao uvući i skloniti. Meni se moglo doći samo preko ploče kojom sam i ja došao. Bio sam zadovoljan svojom novom situacijom. Dobro sam udahnuo vazduha — čini mi se sad prvput. Potom sam utvrdio da nemam puške — ispala mi je na mestu gde sam ranjen. Ni kape nemam. Ali sam imao pištolj i bombu — »kragujevčanku« koju sam celo vreme rata nosio. Sve sam to povadio, spremio i stavio na dohvat zdrave, leve ruke. Na ramenima mi se zadržala torbica

u kojoj sam imao prvi zavoj, šibicu i nešto duvana. Nekako sam previo ranu koja je još krvarila. Podvukao sam se pod ploču da odahnem i sklonim se. Bila je tišina i već ispred izgrevanja sunca. Pokušao sam da od suvoga lišća napravim ležaj, i dok sam ga preturao levom rukom, osetih da je vlažno. Zakopao sam dublje, i ispod donjeg sloja naišao na zemlju i pesak iz koga se cedila voda. Čanče koje sam zakopao počelo je da se puni. I ja sam otada na svaka dva-tri sata popio po puno to čanče vode. Smatram i danas da toj vodi imam da zahvalim što sam živ. Naokolo je bila tišina. Čak se ni retki pucnji nisu čuli. Bilo je rano jutro, utorak 15 juna 1943. Ostao sam tu nekoliko dana. Živeo o vodi. Često sam slušao pucnjavu. Nekada noću i glasove i komadanje kamenja. Mislim da su to išli partizani. Nekih noći padale su jake kiše. Koliko sam naknadno mogao da utvrdim, ostao sam tu do subote 19 juna. Toga dana negde kasno popodne napustio sam sklonište. Posle izvlačenja ispod ploče nastalo je veranje i puzanje ravno uz breg prema bilu Prijevora. Pucnjave već dva dana nisam čuo. Čim sam izišao na prvi proplanak počeo sam da jedem srijemušu. No od toga mi se povraćalo. Bio sam isuviše slab i pregladneo. Jedva sam išao, i to desetak koraka, pa onda odmor. Negde pred mrak izišao sam na greben Prijevora i video nemačke rovove sa puno čaura od istrošene municije. Kiša je padala. Nije bilo nikakvih svežih tragova, tako da sam bio siguran da su otišli i da ih ovde nema. Malo dalje sam naišao na mladi sneg po travi i lišću. Bio je voden, topio se. Mnogo sam te susnežice popio i pojeo — stalno sam bio žedan. Idući dalje osetio sam da se nadnosim nad rub neke provalije iz koje je kuljala magla. Hvatala se noć. Nisam mogao dalje, a nisam ni znao kuda ću. Tražeći mesto gde da legnem, došao sam pod jednu ogromnu jelu. Na moju radost bila je šuplja i trula, a ta trulovina unutra suva. Jednom šibicom sam je upalio. Celu noć je gorela i ja sam se grejao. Spavao sam isprekidano, u groznici. Stalno su kraj mene bili drugovi. I to Janko Radović uvek i neposredno uza me. To čudno osećanje imao sam gotovo stalno. I ne samo u snu i u polusnu — nego sam često bio budan i morao da se borim sa svešću da bih utvrdio da tu kraj mene nije Janko, niti iko drugi, nego da sam sam. Sutradan, valjda je bila nedelja, 20 jun — pošao sam prema Trnovačkom Jezeru. Orijentacija mi je bila Maglić. Cenio sam ga gde je, iako ga nisam svega video, jer su vrhovi planine bili zavijeni maglom i oblacima. Prošao sam kroz Suvu Jezerinu. Bilo je tamo nemačkih grobova. Po oznakama se videlo da su bili SS-ovci. Prošao sam pored nekoliko grupa po tri-četiri, i po pet grobova. Zastajući, pokušavajući ponovo da se potkrepim srijemušom, zavijajući ranjene noge u sve krpe koje sam imao —

izbio sam neočekivano na Trnovačko Jezero. Niodakle ga ranije nisam primetio, prosto sam banuo na obalu. Nije bilo nigde nikoga. Požurio sam što sam brže mogao da se odmaknem od jezera. Strah me bio od tog praznog i otvorenog prostora, a odranije sam znao da je ovo često zborno mesto, i to ne samo partizana. Došao sam do poluporušenih koliba nekoga katuna pod točilima Maglića. Mnogo pitome i bujne trave na nekadašnjem katunu. Dugo sam se odmarao ispod jednog vala na travi. Prviput posle ranjavanja nekako sam levom rukom od »škije« napravio cigaretu i zapalio. Ponovni pokret vodio me pravo uz točila — nekom već napuštenom stazom. Po kamenju preko koga sam išao stalno su ostajali tragovi krvi iz ranjenih, bosih nogu. Sad je već i pažnja potpuno popustila. I ja sam pognute glave, jedva se vukući, koračao stopu po stopu — uveren da ovde nema nigde nikog i imajući kao cilj jedino da iziđem na vrh planine, jer s druge strane, smatrao sam, moram nekoga naći ako je iko ostao živ u Pivi. Mičući se uz točilo poslednjim naporom snage i sa takvim mislima, najedanput sam čuo neke glasove. I tek što sam podigao glavu, na nekoliko metara ispred sebe ugledah tri naoružana seljaka. Učinilo mi se da više trče nego što idu. Susret iznenadan. Pomislih da su četnici. »Ranjen si«? — upita me jedan. Potvrdih. »Teško«? »Prilično« — rekoh dosta hladno, jer mi se nije dalo voditi razgovore u ovakvoj neizvesnosti. Najedanput će jedan od njih: »Jesi li ti Obrad Cicmil«? Jesam. »Bio sam u bataljonu »Bajo Pivljanin« s tobom u Goraždu. Možemo li ti što pomoći?« Sad mi je laknulo. Sedosmo. Mora da sam jadno izgledao, ranjen i iskrvario, pregladneo, bos i krvavih nogu, bez kape sa nekom maramicom koju sam zavezao čvorovima na četiri kraja — i tako načinio kapu. »Dobro ste me prepoznali«, rekoh Maksimu Simunoviću — pošto utvrdismo ko je ko! »Mi smo iz Stubice, ostali smo bez ičega! Sve je spaljeno, a stoka zaplenjena. Većina naroda u Pivi pobijena je. Ja sam sačuvao familiju u zbegu. Znamo za pogibiju na Sutjesci. Sad idemo do Perućice, pošli smo da potražimo nekog konja i sutra rano se vraćamo. A kuda ti misliš?« »Ja preko planine u Pivu.« »Tamo je sneg i mećava. Da si zdrav i sa deset dobrih drugova tamo ti danas ne bi bilo puta. Nego, vrati se natrag — naložićemo ti vatru u jednoj kolibi. Odmaraj se i sačekaj nas. A sutra ćemo te pratiti — do Stubice«. Tako smo i uradili. Naložili su mi vatru, ostavili parče hleba i grumen tvrdoga sira od svoga brašnjenika, i otišli. To je prvo parče hleba koje sam okusio posle 3 juna. Uzimao sam samo po dve—tri mrvice, a onda pravio pauzu od desetak minuta i tako se odmarao, »zavaravao« glad i štedeo hranu. Odjedanput se na vratima pojavila neka prilika. Prvo što sam primetio bila je talijanska uniforma. Pomislih prvo —

neprijatelj, ali dok sam bolje pogledao videh partizana. On je s mukom ulazio. Nije mogao ni da progovori. Jedva se uvukao u kolibu i klonuo pored vatre koju sam već održavao. Reče kasnije veoma iznemoglim glasom da su ga sreli oni seljaci što su mi naložili vatru, rekli mu da sam ovde i uputili ga meni. Utvrdismo da je to Rašo Aleksić — iz saniteta Pete crnogorske brigade. Ranjen na Sutjesci, a poslednje noći još i premrzao u snegu negde ispod Maglića. Noge su mu bile još gore nego moje — same rane. Ostatak hleba i sira dao sam njemu sa »naravoučenijem« kako da jede. Predveče su počeli da pristižu i drugi partizani koji su se kao voda cedili iz ovih šuma. U kolibi nas je uveče već bilo oko 40. Bili su mahom borci iz brigada, Dalmatinci i Crnogorci. Doneli su i nešto sirovog konjskog mesa. Rašo i ja dobili smo po parče. Nikad slađe parče mesa nisam pojeo! Ova noć bila je opet partizanska, bučna i drugarska. Ali sa stalnim prizvukom zabrinutosti i neizvesnosti.

Rano izjutra došao je iz Perućice i Sutjeske Maksim Simunović sa svoja dva druga. Vodili su jednog osamarenog konja, za čudo u dobrom stanju, i ne mnogo mršavog. Ustupili su mi ga da jašem. Spremili smo se i brzo krenuli. Rašu smo nekako uvili noge i pripremili ga za pokret. Dobro mi je došao konj, ali se nisam mogao držati na njemu, pridržavali su me. No tako smo kratko vreme putovali i nismo dugo odmakli. Rašo je zastao, uopšte nije mogao ići. Ustupio sam mu konja, i ceo dan ga je jahao, do blizu Stabanskog Jezera gde smo se rastali. Cela njihova grupa je odatle produžila preko s. Stabana i Oraha za Goliju. Ja sam svratio na katun Brštevac. Tu sam našao delegata VŠ i komandanta grupe sa oko 40 drugova od onih sa kojima smo se zajedno prebacivali preko Sutjeske. Ovde me prviput previo — jedan bolničar, mislim iz Pete brigade. Rekli su mi da se njihova grupa vraća u Bosnu da nađe VŠ, a Milutin je, sa dva laka bataljona, formirana od prikupljenih boraca, produžio preko Golije za Crnu Goru. Pošto prezdravim, treba da se sa njim povežem. Oni su iste večeri otišli, a ja sam na Brštevcu ostao 4—5 dana. Nisam mogao, a nisam ni znao kuda da idem. O stanju u Pivi ništa nismo znali, izveštaja niotkuda nije bilo. Nije se znalo da li je uopšte ko živ ostao. Znali smo samo da su fašisti u tome kraju, na toj našoj poslednjoj slobodnoj teritoriji, napravili pustoš i kasapnicu. Prva užasna vest o divljanju fašističkih hordi po Pivi bila je da su na obližnjem katunu, Kručica zatvorili oko 60 duša, mahom žena, dece i staraca u jednu staju, oko koje su postavili mitraljeze, pa staju zapalili. Čim bi neko pokušao da provali iz dima i plamena bio je ubijen. Tako su svi živi izgoreli. Takvih lomača bilo je po Pivi više. Streljanja, i to masovnih, po par

stotina ljudi na istom mestu, još više. Za tih nekoliko dana dok sam bio na Brštevcu mnogi seljaci koji su tu izbegli privlačili su se selima i mestima spaljenih kuća i nalazili pobijene članove svojih porodica. Pokušaji sahranjivanja, prenošenja polutrulih leševa, bojazan da neprijatelj opet odnekuda ne provali i ne pobije i ove što su ostali živi — sve su to bile tužne i teške slike po pivskim selima prvih dana iza Pete ofanzive. Sa Brštevca pošao sam u Plužine — otpratio me stari Antonije Bajagić. Prošli smo kroz s. Zukvu gde je nekada bila Antonijeva kuća. Celo selo bilo je izgorelo. Nijedna jedina kuća nije bila čitava. U Plužinama smo negde ispred sela naišli u jednom potoku na ugljenisane leševe. Opet su Nemci spalili nekoliko živih ljudi. Među spaljenima nalazio se plužinski sveštenik Joko Sočica. Sada smo počeli sretati sve više ljudi. Ređale su se jezive priče o masovnom ubijanju i spaljivanju stanovništva ovoga kraja. Pljačka i uništavanje imovine bila je sistematska i potpuna. Što od stoke ili još nedozrelog žita na njivama nisu mogli poterati ili uništiti, pokušali su spaliti ili uništiti ga goneći konje po njemu, a stoku su ubijali iz pušaka i tako ostavljali. Ono stanovništva što je ostalo živo nalazilo se, i bez kuće i bez imovine, po onoj narodnoj zaista »na ničemu, bez ničega«!

U Plužanima sam sreo Marka Vujačića. Bio je klonuo i krajnje iznuren. Dolazio je neposredno iz »jame« u Jerinićima u kojoj je »pregrmio« Petu ofanzivu sa protom Jovom Radovićem. Produžio je za Banjane. Mene je Mileta Kecojević prihvatio, dao mi konja i istog dana stigli smo kolibi Miletine familije na Plitkom Dolu ispod Postola i Mužica. Ovde sam se odmorio dva — tri dana i nahranio. Za mene su već bili čuli da sam poginuo. Četvrtog dana krenuo sam za Dobri Do i prisustvovao prvoj organizovanoj konferenciji Durmitoraca — posle Pete ofanzive. Tu se iskupilo oko 150—200 ljudi, boraca iz brigada sa Sutjeske, pozadinskih radnika, omladinaca. Tu je istoga dana, bili su to poslednji dani juna ili početak jula, organizovana jedna udarna četa, kao početak obnove Durmitorskog odreda, i dogovoreno je o ponovnoj reorganizaciji i uspostavi narodne vlasti, čemu se odmah i pristupilo. Konferencijom je rukovodio Radoje Dakić — Brko.

Obrad CICMIL

SVI SU BILI U BORBENOM EŠELONU

UOČI I UPOČETKU OFANZIVE

Ono što se radilo i preživelo u danima borbe na Sutjesci 1943 godine ostalo je u meni toliko urezano, postalo sastavni deo mene, da se i danas, kad sretnem kog invalida ili druga iz rata, preda mnom pojavljuju kolone ljudi ispijenih lica, opale kose, užagrenih očiju — kako mile ili se veru, padaju i ustaju . . .

Ta sećanja su rana koja stalno boli i nagoni da se čovek na sve to opet vraća, da proverava svoje postupke iz tih dana, ispituje da li je tada u pojedinom slučaju ispravno postupio i da li bi, da je drukčije postupio, olakšao položaj drugova — da li je, uopšte, učinio i kao komunista i kao čovek sve što je mogao kako bi olakšao položaj ranjenih i bolesnih.

I što vreme dalje odmiče, sećanja kao da su sve jača i življa, postaju sadržaj našeg intimnog života, nagone nas da o njima govorimo, da ih prenosimo i drugima, da o njima saznaju i daju svoj sud.

Početak Pete ofanzive — sredinom maja 1943 godine zatekla je Centralnu bolnicu delom u Crnoj Gori, na Pivskoj Planini, a delom u Sandžaku, na prostoru Čelebića. U to vreme Centralnu bolnicu su sačinjavale bolnice br. 1, br. 2 i br. 3.

U bolnici br. 1 bilo je oko 70 teških ranjenika na nosilima, smeštenih u selu Šćepan Polje, i 330 »konjanika« u selu Rudine, na Pivskoj Planini. Komandant bolnice i sanitetski referent bio je doktor Dejan Popović, glavni hirurg dr Zora Štajner, politički komesar Blagoje Radić, zamenik političkog komesara Sofija Pekić, a intendant Veljko Sremački.

U bolnici br. 2, zaraznoj, ležali su bolesnici od pegavog tifusa, od kojih se 240 nalazilo u selu Hum, a 110 u Šćepan-Polju. Komandant je bio Radovan Vojvodić, politički komesar Raško Popović, zamenik političkog komesara Nikola Darčević, sanitetski referent, član sanitetskog otseka Vrhovnog štaba, dr Stanko Martinović, a glavni lekar Bušatlić, zarobljenik, bivši pripadnik ustaške vojske.

U bolnici br. 3 nalazili su se lakši ranjenici i rekonvalescenti. Ova bolnica je imala 6 bataljona, od kojih jedan bataljon bolesnika, dva bataljona lakših ranjenika i tri bataljona rekonvalescenata. Prva tri bataljona su bila razmeštena po selima Čelebić, Ječmište, Uništa, Ravni, Velenići, Bariga, Hočevo, Radonjići i Rijeka, a druga tri sa komandantom, zamenikom političkog komesara i zamenikom načelnika Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba dr Herbertom Krausom — po selima između Meljaka i Sandžaka i Žabljaka. Štab bolnice br. 3 sačinjavali su: komandant Radomir Burić, politički komesar Mileva Vuković, zamenik političkog komesara Senka Leković, sanitetski referent dr Jošan Bulajić, i intendant Milan Lacmanović — Španac.

Na početku Pete ofanzive u Centralnoj bolnici je bilo oko 2.100 ranjenika i bolesnika i 617 članova osoblja. Brojno stanje je stalno raslo, iako su mnogi ranjenici i bolesnici, prezdravivši, odlazili u svoje jedinice. Zbog svojih zadataka i brzih marševa, brigade i divizije su morale da sačuvaju pokretljivost, pa su upućivale svoje ranjenike i bolesnike Centralnoj bolnici. Prva proleterska divizija, kada je krenula na jug, sve ranjenike i bolesnike iz svoje bolnice, kao i iz bolnica svojih brigada uputila je na Čelebić.

U vreme kada je počela Peta neprijateljska ofanziva u Centralnoj bolnici nisu bili samo ranjenici, odnosno bolesnici i potrebno osoblje, sa lekarima. Za vreme pokreta, još tokom Četvrte ofanzive, Centralnoj bolnici, pored lakših ranjenika i 1.800 bolesnika od pegavca, priključili su se i svi stari i iznemogli — čitave porodice iz zbega. Tako se u Centralnoj bolnici, kada je aprila prešla preko Drine u Sandžak i smestila se oko Čelebića, našlo veoma mnogo ljudi. A sve to ljudstvo je trebalo hraniti i smestiti isto kao i ranjenike i bolesnike. Zbog slabe organizacije u bolnici, često su se bolje smeštali i hranili oni koji su išli uz bolnicu, dok se dešavalo da teški ranjenici i bolesnici gladuju, iako su brigade i divizije sve namirnice koje bi zaplenile od neprijatelja slale svojim borcima u bolnicama, često ne zadržavajući za sebe ni najnužnije količine. Glad je bila takva da su bolesnici od pegavca i rekonvalescenti izlazili na ledine i čeprkali travu ili zalazili u njive, zasejane žitom i krompirom, i prstima vadili tek isklijale biljke.

Kao da sada gledam u selu Rijeka grupu od dvadesetak bolesnika — tifusara kako su polegli i zubima kidali travu. Oko usta i po kosi bili su umrljani zelenilom i zemljom. Mi smo ih odvraćali, molili da to ne rade. A oni su nas samo tupo pogledali i bez odgovora nastavili isti posao.

U tako teškoj situaciji za ranjenike, od pegavog tifusa se razboleo i sam dr Gojko Nikoliš, šef Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba, koji je uglavnom rukovodio Centralnom bolnicom. On se razboleo još pre završetka pokreta i prelaska bolnice preko Drine, a ubrzo za njim i njegov zamenik, dr Herbet Kraus, te je bolnica i briga o ranjenicima i bolesnicima, o njihovoj ishrani i lečenju pala na ljude koji za to nisu imali ni dovoljno iskustva ni znanja. Pa i pored toga, bolničke uprave i komande, sa komunistima i zdravim drugovima iz Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba, po dolasku na Čelebić preduzele su mere da izdvoje ranjenike i bolesnike od zbega i Dečjeg doma. U to vreme u bolnicu je stigla i ekipa Vrhovnog štaba. Formirane su bile komisije koje su izvršile pregled svih ljudi u bolnici, izdvojeni su ranjenici, bolesnici i sanitetsko osoblje. Prema vrsti i težini rane i bolesti vršeno je raspoređivanje ljudstva po bolnicama i bataljonima, dok su zdravi svrstavani u posebne grupe i upućivani u brigade ili u najbliže borbene jedinice. Iz zbega su odvajane zdrave i mlađe žene koje su htele da budu bolničarke i za njih je organizovan stručni kurs. U intendanturu je doveden jedan od najboljih komunista, Rade Vilotijević — Vićo.

Pri Centralnoj bolnici je zadržan kao posebna formacija i Dečji dom sa oko 130 dece i potrebnim osobljem.

U sređivanju bolnice aktivno su učestvovali i ranjenici i bolesnici. Sve je to uslovilo da se stanje brzo popravi i podigne moral. Prestale su i žalbe seljaka.

Ali, bilo je i dalje grešaka. Jednog dana u Sanitetski otsek, u selu Rijeka, dva borca su dovela jednog vezanog druga. Sa njima su došli i komesar bolnice Sedme divizije i član politodela Mileva Jovičić — Bela. Ispričali su nam da su ga uhvatili u krađi hleba.

Naredili smo da ga odvežu. Ruke su mu bile modre od žice kojom je bio vezan. Ispričao nam je:

— Prolazio sam pored komande mesta. Miris vrućeg hleba me povukao. Nisam mogao da izdržim. Ne znate vi šta je to glad. Dajte mi samo da se jedanput najedem, pa me slobodno streljajte.

Bio je radnik, stari borac i komunista, ali su mu bolest i glad pomutili svest. Iskritikovali smo ove rukovodioce zbog nepravde koju su učinili ovom bolesnom drugu — što su ga vezali. Pogotovu što smo već ranije čuli da su još neke borce

vezivali i izvodili na sud. Tada smo im zabranili da sami isleđuju ovakve slučajeve.

Ranjenike i bolesnike nije mučila samo glad, već i hladnoća. Goli i neobuveni, bez pokrivača i posteljine, mnogi su spavali po pojatama i stajama, a neki i pod vedrim nebom, pored drveća. Smrzavali su se od hladnoće po planinama, mada je već uveliko bilo proleće. Ložili su vatre i danju i noću, s nestrpljenjem očekujući da se pojavi sunce, iako su se sa suncem skoro redovno pojavljivali i neprijateljski avioni.

Zbog opasnosti od bombardovanja, bolesnici i ranjenici koji su bili smešteni po kućama, ukoliko je vreme bilo vedro, iznošeni su u šumu. Ali, jednog dana avioni su iznenada naišli iznad sela Jerinića i na kuće u kojima su se nalazili mnogi teško oboleli tifusari počeli su da padaju bombe. Začas su buknuli požari, tako da smo ljude izvlačili iz plamena.

O tome mi je pričao tadanji bolesnik od tifusa, Jože Štemberger, politički komesar čete 2-og bataljona Druge krajiške brigade:

»Ležao sam u brvnari i spavao dok me dim nije probudio. Otvorio sam oči i video da sa tavanice liže plamen. Plamen me je grejao i bilo mi je prijatno. Sa milinom sam pratio kako se vatra širi. Tada u kuću banu jedan seljak i poče da me vuče kroz dim. Otimao sam se i vikao. Kad smo se našli napolju čuo sam zujanje aviona i štektanje mitraljeza. Neko nas je pozvao: »Ovamo, za mnom u šumu, u šumu«! U to ponovo zaštektaše mitraljezi. Seljak me pusti i potrča prema šumi, zajedno sa još jednim drugom. Ali, u isti mah padoše obojica. Zahvatio ih je mitraljeski rafal. Ostao sam sâm na domaku kuće koja je gorela. Bilo mi je prijatno. Tada je naišla jedna drugarica i odvela me u šumu, iako sam se otimao i vikao da me ostavi da se grejem.«

Pegavac je bio naše veliko zlo. Prema evidenciji Stanka Martinovića, samo u Centralnoj bolnici, od 30 januara do 15 maja, umrlo je 430 boraca, ali se računa da je taj broj bio negde oko 800. I kod ranjenika u toku pokreta smrtnost je bila velika. Tako je u selu Bjeliniću za 15 dana umrlo 100 teških ranjenika. U toku pokreta su nam umrli lekari Radoje Mijušković, Rudi Dalmatinac i dr Radonjić.

Bolnicu su često napadali avioni, jer se nalazila u blizini fronta. Neki ranjenici su zahtevali da se obavesti Vrhovni štab gde se nalazi bolnica. Pretpostavljali su da Vrhovni štab nije znao njenu lokaciju. Pod njihovim pritiskom Sanitetski otsek je napisao pismo Vrhovnom štabu i ukazao na strah ranjenika Centralne bolnice.

Odmah sutradan, 6 maja, stiglo je pismo druga Tita u kome je stajalo da se u Vrhovnom štabu vodi računa o bolnici

i da će, ukoliko nastupi opasnost, uprava bolnice blagovremeno dobiti naređenje i pravac gde da se prebaci. U isto vreme naznačio je imena mesta u koja treba da se smeste novi ranjenici i bolesnici koji budu stizali. Pismo druga Tita mnogo je uticalo na moral bolesnika i ranjenika.

Posle toga je jedna nemačka jedinica iznenada izvršila proboj iz Foče prema Šćepan-Polju u kome su se nalazili teški bolesnici-tifusari. Bolesnici su pod vatrom nemačkih mitraljeza prebačeni preko žičanog mosta na drugu stranu Tare. Prebacivale su ih na leđima bolničarke, lekari i članovi uprave. Nemci nisu zarobili ni jednog našeg druga, niti im je bio ostavljen delić sanitetskog materijala.

Komunisti na radu u bolnici bili su zaduženi za intendanturu, kuhinju, transport, higijenu i previjanje. Na njihovu intervenciju poboljšana je ishrana teških ranjenika i bolesnika, a udvostručene tablice prebolelim tifusarima i drugim rekonvalescentima.

Aktiviranje komunista u bolnici, pomoć ekipe Vrhovnog štaba, briga i pomoć drugova iz brigada i divizija — sve je to umnogome poboljšalo stanje u bolnici.

U Centralnu bolnicu, pri prolazu, često su navraćali mnogi naši komandanti i komesari. Tako je tih dana dolazio i komandant Prve proleterske divizije, Koča Popović. Tom prilikom ostavio je bolnici sve namirnice koje su se zatekle kod prištapske jedinice, pa i svoju večeru, i naredio da se iz divizije što pre pošalju nove namirnice.

Politički komesar Prve divizije, Filip Kljajić — Fića, posle zauzeća Čajniča, sve namirnice i drugi plen namenio je bolnici. Kad su mu rekli da ovo nema na čemu da se odnese, naredio je da se iskoriste štapski konji. Doznavši da su četnici, na putu između Čajniča i Čelebića, napali taj karavan, lično je sa jednim odeljenjem pošao da obezbedi prebacivanje hrane ranjenicima.

Nikoliš je stupio na rad negde oko 14 maja, uoči početka nemačke ofanzive. Ubrzo za njim stigao je i njegov zamenik, dr Herbert Kraus. Sve to omogućilo je da je ekipa Vrhovnog štaba, koja je oko 25 maja završila rad u Centralnoj bolnici, u svom izveštaju CK mogla da kaže:

»... Posle oživljavanja i postavljanja rada partiske organizacije opaža se znatna promena u bolnici, ranjenici su očišćeni od vašiju, leže u čistim sobama, umiveni su i veš im je opran. Konferencije se drže redovno. Opaža se povećanje lične odgovornosti na svim stranama. Preduzete su mere da se zarazna bolnica likvidira. To će se izgleda i ostvariti. Hrana je poboljšana ranjenicima do izvesne mere, iako treba mnogo upinjati da se ishrana popravi do onog stepena koliko dozvoljavaju naše

opšte prilike. Otpočeli su kursevi u svim bolnicama za bolničarke — i nižih i viših. Primećuje se i više odgovornosti kod samih bolničarki. Kod teških ranjenika u bolnici br. 1 dve bolničarke su oprale i okupale za jedan dan i noć 32 ranjenika. U bolnici br. 3 u jednom bataljonu gde su komandant i politički komesar prezdraveli ranjenici ili invalidi, ranjenici su u dobrom stanju, žito se uvek melje, tako da ima uvek hleba. U bataljonu je krađa skoro likvidirana, što potvrđuje odakle su došli uzroci krađa među našim ranjenicima. Odnos ovog bataljona prema seljacima je takav da sami seljaci donose poklone ranjenicima (jedan seljak je 40 drugova nahranio) ali zato ranjenici paze da ne gaze žito, ne kradu itd...«[1]

Drugovi Tito i Marko, Vrhovni štab i CK KPJ stalno su se interesovali za rad i život u bolnici i lečenje ranjenika, kao i za sve probleme bolnice, pa i uopšte saniteta u jedinicama NOV i POJ, što se vidi iz pisma CK KPJ upućenog 19 maja 1943 godine ekipi u Centralnoj bolnici, gde se, pored ostalog, kaže:

»... Nesumnjivo, sada se naše bolnice nalaze u mnogo povoljnijim uslovima nego što su bile za vreme evakuacije, oskudice u životnim namirnicama i teških zimskih dana. Ali bilo bi pogrešno misliti da na poboljšanje zdravstvenog stanja naših drugova nisu uticale i preduzete mere za bolju organizaciju saniteta. Mi smo te mere već poodavno preduzeli, pa ipak su rezultati sve do pre kratkog vremena bili neznatni. Šta to pokazuje? Svakako nesnalaženje u radu i nebrigu za ljude, to da je naš sanitet bio prilično zapušten. Izostala je pravilna politika sanitetskih kadrova, čitav posao sveo se skoro samo na druga Gojka i još neke, a svi drugi radili su kako je ko hteo i umeo...«

I dalje:

»... Pitanju podizanja sanitetskih kadrova treba posvetiti najveću pažnju. Svaki naš bolničar treba da bude osposobljen do te mogućnosti da u mnogome zameni lekare. Treba imati u vidu da naša vojska sve više raste, a lekara ima vrlo malo.

Mi ćemo učiniti sve da partiske organizacije povedu sistematsku i upornu borbu protiv daljeg širenja epidemija. Zato je potrebno da naši drugovi-lekari u divizijskim i brigadnim sanitetima dobiju pomoć od SO (Sanitetskog otseka), ne samo u pogledu praktičnih uputstava, već kod Sanitetskog otseka treba organizovati kurseve kroz koje će po mogućnosti da prođe svo bolničko osoblje kako u boračkim jedinicama tako i u Centralnoj bolnici. Treba istovremeno razmisliti o jednom

---

[1] Izveštaj o stanju partiskih organizacija i radu u glavnoj bolnici Centralnom komitetu KPJ — drugu Marku. Citirano po kopiji koju je Redakciji stavio na raspolaganje V. C. — Nap. red.

višem kursu, gde bi se osim čisto medicinskih pitanja proučavalo i pitanje svestrane organizacije saniteta koristeći svo stečeno iskustvo...

...Vi znate da naša vojska jako oskudeva u sposobnim vojnim i političkim rukovodiocima. Zato bi trebalo voditi više računa o takvim drugovima koji bolesni dolaze u bolnice. Trebalo bi obezbediti što bolje uslove za njihovo lečenje i što brže ozdravljenje. Eto, ne zna se gde je drug Sekulić, a pre nekoliko dana primećene su na putu, u blatu i kiši potpuno nemoćne, drugarice Danka, Jela i druge.«[2]

Kruna svih napora bio je 25 maj, kada je u Centralnoj bolnici prezdravio i poslednji bolesnik od pegavca, kad su drugovi, u oduševljenju, poslali telegram drugu Titu i izvestili ga o velikom uspehu. Ovo oduševljenje rukovodilaca, komunista i svih ranjenika zahvatilo je čak i dr Bušatlića, bivšeg ustašu. On je dotada već više puta, u pogodnim situacijama, pokušavao da pobegne od nas. Ali je tog dana, iako je Peta ofanziva bila u punom zamahu, a svuda oko nas, na Pivi, odjekivali topovi, minobacači i bombe, zamolio drugove da mu dozvole da se nazove partizanom i da stavi partizanske znake. Izašli su mu u susret, ali su ga posavetovali da uputi molbu drugu Titu.

PRIKUPLJANJE RANJENIKA I BOLESNIKA NA PIVSKU PLANINU I PRIPREME ZA IZLAZAK IZ OBRUČA

Negde oko 26 maja bolnica je od Vrhovnog štaba dobila naređenje da se hitno svi ranjenici i bolesnici iz Sandžaka prebace u Crnu Goru, na Pivsku Planinu, između reka Tare i Pive, i razmeste u nekoliko sela: Rudine, Jerinići, Šarići i Nikovići, po seoskim kućama, stajama i šumi.

Niko od nas nije znao, a ni pretpostavljao, kakve je planove imao neprijatelj i kakvim je snagama raspolagao. Osećali smo samo aktivnost njegove avijacije. Sećam se da smo sa teškim ranjenicima dr Voja Đukanović i ja držali tih dana partiski sastanak u jednoj dubokoj vrtači. Pa ipak, tri puta smo odatle bežali, jer nam se činilo da bombe iz aviona padaju pravo u vrtaču. Na drugom jednom sastanku izgledalo je kao da nas je avion otkrio i počeo da kruži oko nas, da mitraljira. Svi su hladno sedeli i pratili diskusiju. Mene je zahvatila nervoza. Probio me znoj. Jedva sam ostao na mestu. Stalno sam pogledao na Juditu Alargić, člana ekipe Vrhovnog štaba, da

[2] Original pisma u Arhivu istoriskog odeljenja CK SKJ. Sravnjeno sa kopijom originala koju je Redakciji stavio na raspolaganje autor. — Prim. red.

li će skoro da završi sastanak. Ali ona je, bar naizgled, očuvala hladnokrvnost. Nisam smeo da se sramotim, znojio sam se i vrpoljio na mestu, ali sastanak, ipak, nisam napustio.

Neki nakit i druge stvari od vrednosti koje su pripadale umrlim borcima a nalazile se kod mene na čuvanju, ponudio sam jednom drugu iz Vrhovnog štaba. Kad mi je dao potvrdu začudio sam se kako mu je u takvoj situaciji to palo na um.

U ovim uslovima je bilo dobrodošlo jedno uputstvo (o merama za poboljšanje sanitetske službe u brigadama i divizijama) predloženo od strane načelnika Sanitetskog otseka Vrhovnom komandantu koje je 16 maja 1943 godine drug Tito potpisao i poslao svim jedinicama.

Nešto pre naređenja za prebacivanje ranjenika i bolesnika na Pivsku Planinu bio je izašao i lekarski bilten u Nikovićima. Sanitetski otsek je ovaj bilten (umnožen na šapirografu) uputio 23 maja 1943 godine svim sanitetskim referentima divizija. U propratnom pismu on ih je potsetio da požure sa predlaganjem ljudi za kurs za brigadne higijeničare. A Centralnoj bolnici je izdao naređenje da lekarske komisije izvrše sistematski pregled svih bolesnika i ranjenika, da sve one koji mogu da se kreću bez opasnosti po zdravlje, izdvoje i upute u jedinice, a da preostale ranjenike i bolesnike svrstaju u tri grupe: u prvu — oni koji se moraju nositi, u drugu — koji se mogu prebacivati konjima, i u treću — koji mogu da idu pešice. Ove bolesnike i ranjenike uprave bolnica su imale da rasporede u bolničke bataljone, čete i vodove; sem toga, trebalo bi iznova odrediti rukovodstva: sanitetske radnike i intendante. Po ovim bolnicama je organizovana i izgradnja nosila za ranjenike. U Sanitetskom otseku je određen Nikola Darčević, stari i dobar komunista, sa grupom drugova da čuva hranu i nabavlja konje za prebacivanje ranjenika.

U Dečji dom koji je bio u selu Šarićima poslata su tri invalida, »Igmanca«, od kojih je jedan — Miodrag Miljković-Zeko postavljen za komandanta Doma, pored upravnice Doma Ade Price i političkog komesara Jolande Levinger, dok su ostala dvojica bila zadržana za intendanturu i transport.

Oko sela Nikovići na Pivskoj Planini vršilo se prikupljanje i drugih ranjenika.

Ponova su ranjenici i bolesnici morali da se probijaju preko gudura i vrleti planina Crne Gore, gladni i promrzli, tučeni kišom ili, pri vedrom vremenu, mitraljezima i bombama iz nemačkih aviona. Kretali su se ranjeni i bolesni, bez hrane, i leševima obeležavali put kojim su prolazili. Kad bi zastali da predahnu zasuli bi ih nemački avioni bombama i mecima.

Tako su neprijateljski avioni u selu Mala Crna Gora, ispod Durmitora, pogodili nekoliko kuća u kojima su se odmarali

ranjenici. Senka Leković, zamenik političkog komesara bolnice br. 3, koja je bila u jednoj od ovih kuća, nije mogla da se povrati kad se u ruševinama osvestila i oko sebe videla sve drugove mrtve, dok je ona nekim slučajem ostala živa, čak i bez rane.

O teškoćama ranjenika koji su se iz Sandžaka prebacili za Nikoviće, u Crnu Goru, govori i pismo zamenika šefa Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba upućeno 29 maja 1943 godine šefu Sanitetskog otseka.

»1. Prema naređenju VŠ koje je dostavljeno preko štaba 7 divizije, evakuacija bolnice br. 3, bolnice 7 divizije i bolnice 3 dalmatinske brigade izvršena je preko Tepaca. 29 V nalaze se u Tepcima svi bolesnici i ranjenici navedenih bolnica sem dvojice iz bolnice 3 dalmatinske brigade i sedmorice iz bolnice 7 divizije, što će biti prebačeno danas. Pešački bataljoni bolnice br. 3 upućeni su jutros u s. Crnu Goru, a sada se formiraju pešački bataljoni kombinovani iz priključenih bolnica. Smatram da će svi pešaci biti u toku današnjeg dana u s. Crnoj Gori. Teškoće ćemo imati prilikom prebacivanja konjanika čiji broj iznosi 120, dok je broj konja vrlo mali (oko 20). Smatram da će prebacivanje konjanika ići vanredno sporo i da Tepca nećemo moći isprazniti pri ovakvom stanju stvari pre 1 juna.

2. Potrebno je da nam hitno odgovoriš, da li će se svi pešaci i kako dugo zadržati u s. Crnoj Gori. Mi o opštoj situaciji ne znamo ništa, ali naslućujemo da smo pred velikim pokretom i trebalo bi da o tome imamo jasnu sliku, jer ovde imamo na području Žabljanskom sada preko hiljadu ljudi. Ako naredim pokret pešacima onda bi morao znati kuda s njima. Konjanike i teške tifusare naređeno je da prebacimo u Nikoviće. Mi ćemo tifusare naravno prebacivati poslednje i nastojati da stvorimo od njih pešake-rekonvalescente.

...

4. *Tok evakuacije.* Put do Tepaca bio je vanredno težak i to se odrazilo na velikoj smrtnosti tifusnih rekonvalescenata (13). Isto nam javljaju iz priključenih bolnica. Mišljenja sam, ako to situacija dozvoljava, da tifusnim rekonvalescentima treba negde dati veći zastanak i dobro ih nahraniti. Od 3 bataljona moglo bi se sa deset dana ishrane uputiti u brigadu svih 300.

...

6. *Raspored.* Dr Bulajića i Senku uputili smo u Crnu Goru. Za njima će danas Stanko, čim završimo priključivanje diviziskih bolnica bolnici br. 3. Ovde u Tepcima ostavićemo komandanta bolnice br. 3 druga Radomira Burića, komandanta bolnice 7 divizije i referenta saniteta 3 dalm. brigade da izvrše mobilizaciju ljudstva i konja ovde u Tepcima i da rukovode

evakuacijom konjanika. To isto će uraditi Stanko u Crnoj Gori, a ja na Žabljaku.

Rekapitulacija: 1. Najhitnije su nam potrebni konji. 2. Pitanje ishrane rešiti najhitnije. 3. Pitanje daljnjeg pokreta od Crne Gore.

S drugarskim pozdravom

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Za otsek,
Dr Kraus, s. r.«

Dopisano rukom:

»1. Sada smo doznali da su bande napale u mlinu ispod Vranevice [Vranovine] druga Viću [Rade Vilotijević, student iz Kraljeva, ranjen od četnika pri prelazu Tare i potonuo u reci] i njegove ljude iz intendanture. Oni su hteli da se prebace pomoću splava na drugu obalu i da se odande prebace u Nikoviće. Vića je ranjen . . .

2. Štab 7 divizije izveštava da je pritisak neprijatelja jak i da će se prebacivati u noći (28/29). Ako se ne ubrza evakuacija iz Tepaca, ostasmo u rupi.«[3]

Bolnice nisu imale čime da se prehrane, pogotovu što su ovim terenom svakodnevno prolazile i druge jedinice. Koristeći teškoće koje su u to vreme pritiskivale našu Narodnooslobodilačku vojsku i bolnice, crnogorski četnici su se u grupama ubacivali u našu pozadinu i iz zaseda presretali i ubijali ranjenike i bolesnike, ili otimali hranu nošenu za bolnice. Zato je N'koliš 1 juna uputio jedno pismo VŠ kojim ga izveštava o stanju bolnice:

»1) Stanje u bolnici u znaku organizacije i pripreme za pokret. Te pripreme su uglavnom završene. Još se prebacuju poslednji ranjenici i bolesnici sa pravca Tapca — Crna Gora.

. . .

Drugovi iz Glavne intendanture izveštavaju da više uopšte nemaju mesa niti imaju sredstva da prikupe. Pošto je time dovedena u pitanje i ova minimalna ishrana ranjenika, drugovi traže da se bolnici pridoda jedan bataljon čijom pomoću bi se jedino mogla vršiti rekvizicija . . .

3) U bolnici se sada nalazi izvestan broj drugova koji se mogu otpustiti u jedinice kao sposobni za borce. Odmah nam javite njihov raspored za jedinice i to po mogućnosti po bri-

---

[3] Sanitetska uprava Jugoslovenske narodne armije: Zbornik dokumenata sanitetske službe u Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, knjiga I, Beograd 1952, 167—169 (Zbornik SS I 167—169).

gadama. Isto tako molimo da nas obavestite po mogućnosti o vojnoj situaciji.«[4]

Situacija je bila sve ozbiljnija i on istog dana upućuje još jedno pismo u kome, pored ostalog, kaže:

»3) Izveštavam da stanje ishrane poprima sve više nepovoljan tok. U bolnici vlada glad. Količina mesa, — koje je jedina hrana, pored manjih količina mleka, je tako mala da ne zadovoljava ni potrebe organizma u stanju mirovanja akamoli pri pokretu. Pokret će imati katastrofalne posledice. U vezi sa nedostatkom hrane i rekvizicijom stoke, u ovom kraju raste neraspoloženje protiv nas koje se ispoljava u oživljavanju četnika. Tako su juče u Nikovićima pokušali razoružati jednog bolničkog stražara.

. . .

PS. Sada smo dobili izveštaj da su četničke bande juće napale farmu br. 2 — Šarići i oterale oko 100 ovaca i 6 goveda.«[5]

Situacija je postala još teža kada su sve divizije dobile naređenje da svoje ranjenike i bolesnike predaju Centralnoj bolnici. Zbog toga su na ovaj teren nagrnuli ranjenici i bolesnici Prve, Druge, Treće i Sedme divizije. Mahom su to bili teški ranjenici i bolesnici koje je trebalo nositi. Naročito ozbiljan problem bili su bolesnici od pegavog tifusa koje nam je predala bolnica Druge divizije. Poremetili su se svi naši planovi i pripreme za prebacivanje ranjenika, iako je Vrhovni štab za prenošenje ranjenika poslao Italijane-zarobljenike i naredio jedinicama da, pored ranjenika, predadu Centralnoj bolnici i osoblje, lekare, konje i namirnice. Međutim, saniteti divizija i brigada imali su i svoje zadatke u trupi, koje su stavljali ispred zadataka bolnice. Zbog toga je 3 juna Gojko Nikoliš uputio Vrhovnom štabu jedno pismo u kome je zahtevao intervenciju i, pored ostalog, rekao:

»... Zato vas o ovom slučaju obaveštavamo s molbom da se jedinicama uputi strogo naređenje da imaju barem malo obzira prema bolnicama u koje upućuju veoma revnosno i takve drugove koji mogu da prate bez poteškoće svoje jedinice.

U vezi sa svim tim poteškoćama oko ishrane i rekvizicije koja se sprovodi po selima došlo je juče do oružanog otpora seljaka u s. Babićima. Otpor se pretvorio ubrzo u napad na bolnicu koja se nalazi u tom selu. Poginula je jedna drugarica bolničarka. Izvestili smo odmah druga Jakšića i on je jutros tamo uputio jednu svoju jedinicu.

---

[4] Zbornik SS I, 169 s.

[5] Isto, 171.

Stanje ishrane, dakle, poprima svakoga dana sve nepovoljniji tok. Sa 400 grama mesa i nešto malo mleka ne može se održati fizička kondicija niti u stanju mirovanja akamoli u savlađivanju ovakvih terenskih prepreka. Kao dokaz toga navodimo činjenicu da ovih dana, u stanju mirovanja, umire dnevno 15—20 drugova, dok je za vreme pokreta taj broj daleko veći. Tako, na primer, pri prelazu kanjona Tare kod Tepaca umrlo je 30 rekonvalescenata. Nemamo još podataka o gubicima pri prelazu Sušice. Ako se stanje ishrane produži u istom smislu kao i do sada pokret takozvanih pešaka biće nemoguć bez težih žrtava, a konja za njih nemamo . . .«[6]

Sanitetski otsek je nastojao da, i pored svih teškoća i problema Centralne bolnice, rešava i druge probleme saniteta NOV i POJ. Tako je dr Nikoliš 2 juna poslao pismo Vrhovnom štabu sa spiskom lekova i drugog sanitetskog materijala koji je trebalo tražiti od Saveznika. Trećeg juna je poslao uputstvo i formulare svim bolnicama i bolničkim bataljonima o brizi oko ranjenika i bolesnika, evidenciji i sahranjivanju umrlih.

U Sanitetskom otseku Vrhovnog štaba, koji se nalazio u školi u selu Nikovićima, za sve vreme su izdavane dnevne vesti, čak je štampan i jedan broj sanitetskog biltena.

Tih dana je dr Nikoliš podelio i nagrade Vrhovnog komandanta lekarima i bolničarkama koji su se najviše istakli u lečenju i brizi za ranjenike i bolesnike u toku Četvrte ofanzive. Prvu nagradu, ručni sat, dobio je Stanko Martinović, drugu, ručni sat, dr Slavko Benić, zarobljeni domobran, i treću, takođe ručni sat, bolničarka Krinka Tomanović.

Da bi se što bolje izvršile pripreme bolnice za izlazak iz obruča, Vrhovni štab je formirao politodel Centralne bolnice i poslao u bolnicu Miliju Sekulića za rukovodioca i Vjeru Kovačević i Radovana Radovića kao članove politodela. Politodel je sa Sanitetskim otsekom i upravama bolnica vršio sve pripreme za pokret. Kada se nazreo pravac pokreta, svi ranjenici i bolesnici sa lekarima i osobljem približeni su prelazu na Pivi da bi bili spremni, kad dođe naređenje za pokret, da se odmah prebacuju preko reke, dok su članovi Sanitetskog otseka Stanko Martinović i Miroslav Šlezinger sa referentom dr Vojom Đukanovićem, upućeni na samu Pivu da obezbede i organizuju prelaz.

Kad je Vrhovni štab doznao da u bolnici nema mesa, naredio je da se jedna četa Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade prebaci preko Tare u Sandžak kod sela Tepca i u okolnim selima izvrši rekviziciju stoke za Centralnu bolnicu. Sa četom je išao i sanitetski referent Kraljevačkog bataljona,

[6] Isto, 173.

Živan Stojanović, koji je predao prikupljenu stoku Centralnoj bolnici u Nikovićima.

I pored ovih priprema za pokret i drugih teškoća, u bolnici se život odvijao kao i dotada. Svakodnevno su lekari i osoblje vršili previjanje i pregled ranjenika i bolesnika. Svakodnevno su izdvajani prezdraveli i slati u svoje ili najbliže jedinice, a politički i partiski radnici držali partiske sastanke i konferencije, rasturali dnevne vesti koje su i pri najmanjem odeljenju odmah čitane.

IZMEĐU TARE I PIVE DO KONAČNE ODLUKE O PRAVCU IZLASKA RANJENIKA IZ OBRUČA

Mada teška, vojna situacija još nije izazivala među ranjenicima i bolesnicima uznemirenost i nervozu. I tako je to trajalo sve do 3 ili 4 juna. Tada je štab Južne grupe — Sedma i Treća divizija — u kome su bili Sava Kovačević, Radomir Babić, Radovan Vukanović i delegat Vrhovnog štaba, dobio od Vrhovnog štaba depešu da promeni pravac i da se sa lakšim ranjenicima i bolesnicima iz Centralne bolnice prebaci na istok, u Sandžak, preko reke Tare, a teže ranjenike sa obezbeđenjem da razmesti u pećine pored reke Pive. Ovo naređenje Vrhovnog štaba koje je odmah saopšteno Sanitetskom otseku, koji se nalazio u istoj zgradi sa štabom Južne grupe, u školi u Nikovićima, izazvalo je, međutim, veliku pometnju u upravi bolnice i kod ranjenika.

Ova je odluka, izgleda, bila donesena na savetovanju Vrhovnog štaba u Mratinju, na osnovu vojne situacije, kada je bilo rešeno da se Prva i Druga divizija probijaju preko Sutjeske i Zelengore stim da se kasnije Prva divizija prebaci preko pruge Sarajevo — Višegrad, a druga sa Vrhovnim štabom preko Treskavice na Bradinu.

Kad je štab Treće divizije dobio depešu bilo je veče. Sava Kovačević, Radomir Babić i delegat Vrhovnog štaba održali su odmah sastanak sa Gojkom Nikolišem, Herbertom, Vitom Cvetkovićem i Milijom Sekulović, i upoznali Sanitetski otsek sa naređenjem Vrhovnog štaba i merama koje su već bile preduzete. Tada je bilo odlučeno da Nikoliš još u toku noći izda naređenje za pokret lakših ranjenika prema Sandžaku, a u isto vreme da organizuje prebacivanje i smeštaj teških ranjenika u pećine. Takođe je odlučeno da se odredi posebno rukovodstvo koje će ostati sa teškim ranjenicima — da se brine o njima, da im organizuje ishranu, lečenje i obezbeđenje, zatim da se izdvoje lekari i osoblje koje će sa njima ostati. Podvučeno je da se prilikom određivanja ljudi za ove zadatke biraju najpre oni koji poznaju teren, prilike i stanovništvo tog

kraja. Na istom sastanku bili su i određeni ti rukovodioci. Za komandanta — Mijuško Vukićević, za političkog komesara — Nikola Darčević, za zamenika političkog komesara — Sofija Pekić i za intendanta — Ljuba Mikić. Vita Cvetković, kao partiski i politički rukovodilac Sanitetskog otseka, bio je zadužen da im saopšti odluku, da ih upozna sa zadatkom i pomogne u organizovanju smeštaja ranjenika.

Ova odluka, donesena u krajnje teškoj situaciji, vrlo teško je padala svima nama. Kada su Savi Kovačeviću posle sastanka doneli večeru, upitao je:

— Otkud vam to?

— Pa, odavde iz bolnice, — odgovori mu kurir.

— Šta?! Uzeli ste ranjenicima jagnjetinu i doneli meni zdravom?! Nosi natrag, neću. — I, onako snažan, kao orlušina, istera kurira.

Osećao sam se prilično neugodno kad sam određenim rukovodiocima saopštavao odluku da teške ranjenike sakriju po pećinama i da sa potrebnim osobljem ostanu uz njih, da ih hrane i neguju i, ako zatreba, štite od neprijatelja. Oni su, međutim, to primili mirno, kao nešto sasvim normalno, što se razume. Dok se Sofija Pekić raspitivala za vojnu situaciju na položajima, Mijuško Vukićević, komandant i najstariji komunista je prkide:

— Ma ostavi to, drugarice. Kad nam je Partija poverila zadatak, ajde da požurimo da ga izvršimo, da što brže organizujemo prenošenje i smeštaj ranjenika.

Nikola Darčević se samo smeškao. Učinilo mi se da je bio zadovoljan i ponosan.

Još iste noći kolona sa nosilima krenula je dublje u planinu, u kanjone Pive. Lakši ranjenici i bolesnici i Dečji dom dobili su naređenje da se vrate natrag prema reci Tari, ka Sandžaku. Pokrenula se i ustalasala masa od nekoliko hiljada ljudi. Pored ranjenika i bolesnika, Dečjeg doma i zbega, Italijana koji su nosili ranjenike i onih koji su njih čuvali, istom stazom su prolazile i brigade i njihove bolnice i komore, zatim radionice i intendantura Vrhovnog štaba. Čule su se i mešale razne komande i dozivi, grdilo se i psovalo, odjekivali jauci i plač.

I to sve je prolazilo uzanom kozjom stazom koja se probijala između stena i provalija, sa Rudina do reke Pive. Iznemogli italijanski zarobljenici prenosili su nosila sa teškim ranjenicima kroz gužvu, dok su se ostali ranjenici, koji su već bili stigli do prelaza Pive, vraćali natrag prema Sandžaku. Teški ranjenici su se zabrinuto raspitivali zašto ih odvajaju od bolnice, nećkali se i odbijali da se nose. Neki su čak i sa

nosila silazili, iako nisu mogli da se kreću, samo da ih ne odvajaju. Ali, većina je ćutke popuštala.

Lakši ranjenici i ljudi iz zbega, videći da teške ranjenike nose u drugom pravcu, poverovali su da je tamo manja opasnost, pa su krenuli za njima. Čula su se raspravljanja i objašnjenja, često oprečna i izrečena samo da bi se smanjila gužva. Tako se onima koji su hteli da idu za teškim ranjenicima govorilo da je u pravcu Sandžaka neprijateljski pritisak manji, a teškim ranjenicima, koji su odbijali da se nose u planinu — da je baš prema Sandžaku jak pritisak nemačkih jedinica i da su kanjoni jedini put gde se mogu izvući. Sve je to stvaralo zabunu, gužvu i paniku, dok su okolna brda odjekivala od pucnjave.

Mitraljezi su tkali beskrajnu pesmu, granate iz topova fijukale i rikale, mešajući se sa zavijanjem »Štuka«.

U takvoj situaciji teško se slušala komanda. Prva nepredviđena teškoća bili su nam bolesnici od pegavca, koji su stigli iz bolnice Treće divizije, i ranjenici iz divizija, kao i novi teški ranjenici koji su svakodnevno pristizali. Uz to, smanjila su se i sredstva za prebacivanje ranjenika, jer su seljaci, kad su se borbe približile, pobegli iz sela zajedno sa stokom. Tako smo ostali i bez ljudi za nošenje nosila, i bez konja. A smanjio se i broj naših konja. Pošto ih stražari nisu dobro čuvali, komore raznih jedinica su ih uzimale za svoje potrebe, ne misleći kakve će to teške posledice imati za ranjenike. Doduše, Nikola Darčević je sa svojim ljudima odgovorio istom merom i brzo nadoknadio izgubljene konje. Ali, ni to nije bilo dovoljno. Zato smo jedan kraj nosila stavljali konju na leđa a drugi su držali partizani. Tako smo jedan deo teških ranjenika prenosili u kanjon Pive.

Brojno stanje ranjenika i bolesnika Centralne bolnice bilo je:[7]

[vrsta ranjenika] / [iz koje su bolnice]	teških	konjanika	nosila	svega ranjenika	svega sa osobljem
Bolnica broj 1	72	242	126	440	613
Bolnica broj 2	586	208	11	805	1.071
Bolnica broj 3	430	125	—	555	772
Svega:	1.088	575	137	1.800	2.456

[7] Izveštaj Stanka Martinovića napisan između 3 i 6 juna 1943. (Original u Arhivu istoriskog odeljenja CK SKJ.)

Ovaj broj se menjao, jer u izveštaj nisu ušli ranjenici koji su u toku dana stizali iz drugih bolnica ili sa položaja kao ni oni koji su iz bolnice odlazili u jedinice.

Glavnina Centralne bolnice je krenula za Sandžak preko Tare. Uto je stiglo naređenje štaba Južne grupe da se pokret ranjenika za Sandžak obustavi, jer su jedinice koje su pripremale prelaz preko reke javile da se na desnoj strani Tare pojavio neprijatelj. O ovoj promeni situacije štab Grupe je obavestio Vrhovni štab i predložio da i oni, sa Centralnom bolnicom, krenu za Vrhovnim štabom i glavninom. Petog juna uveče stigao je odgovor. Vrhovni štab je naredio da se teški ranjenici sa potrebnim osobljem i obezbeđenjem sklone u kanjon Pive i Sušice, a jedinice Sedme i Treće divizije sa pokretnim ranjenicima i bolesncima da usiljenim maršem krenu za glavninom i Vrhovnim štabom.

Sa ovom novom odlukom Vrhovnog štaba upoznat je odmah i Sanitetski otsek, i već u toku noći počeo je novi pokret ranjenika prema Pivi. Da bi se pokret ubrzao, a naročito što bolje organizovao prelazak preko reke, Nikoliš je poslao hitno naređenje članu Sanitetskog otseka Stanku Martinoviću, koji se nalazio na Pivi, da odmah organizuje prebacivanje ranjenika. Njemu su, pored ostalih, uputili u pomoć i dr Miroslava Šlezingera, takođe člana Sanitetskog otseka i dr Voja Đukanovića, referenta Sanitetskog otseka.

Prelazak preko Pive počeo je 6 juna u zoru. Nemci su već bili zauzeli most kod Mratinja, pa su jedinice Sedme divizije morale da grade drugi ispod vodenice kod sela Gornjeg Kruševa. Čim je most bio gotov, počeo je prelazak boraca i ranjenika.

Ovaj ponovni prelazak Pive odvijao se pod mnogo nepovoljnijim uslovima. Nemci su stalno tukli preciznom artiljeriskom vatrom i bombardovali iz aviona. Ali, pošto je to bilo jedino mesto prelaza pokret se nije smeo prekidati.

Uveče 6 juna, oko 21 časa, Vrhovni štab je svome delegatu u štabu Južne grupe u Nikovićima uputio naređenje kojim se obustavlja svako prebacivanje jedinica i ranjenika na levu obalu Pive i naređenje da se svi teži ranjenici posakrivaju po katunima i pećinama u rejonu Durmitora i Pive, a da se pod zaštitom mostobrana svi ranjenici »pešaci« i »konjanici« prebace na desnu obalu Tare i razmeste na Ljubišnjoj Planini; »ako postoji mogućnost brzog prebacivanja ka Goliji (jugoistočno od Avtovca) onda tamo uputiti izvesne bataljone iz Pete crnogorske odnosno Prve dalmatinske brigade« — rečeno je u naređenju. Dalje je naređeno da na levoj obali Pive ostanu sve jedinice 7 divizije »koje su se već prebacile i neka odmah

krenu pravcem Vučevo — Suha Gora — Lokva... (kraj naređenja nije sačuvan)«.[8]

Sedmog juna ujutru je delegat Vrhovnog štaba u štabu Južne grupe upoznao Sanitetski otsek sa odlukom Vrhovnog štaba u pogledu ranjenika i objasnio ozbiljnost situacije, naglašavajući pritom da je u pitanju ne samo spasavanje ranjenika i bolnice, već izvlačenje i opstanak uopšte Glavne operativne grupe sa Vrhovnim štabom.

Postavilo se pitanje šta da pod takvim uslovima radi Sanitetski otsek. Veći deo ranjenika Centralne bolnice već je bio preko Pive i svi su znali da ni ostale pokretne ranjenike koji idu prema prelazu Pive nikakva sila ne može više zadržati na ovoj strani. Zato je odlučeno da oni koji su pošli — produže i dalje, pa kako se probiju. U štabu Grupe bili su mišljenja da bi neki od članova Sanitetskog otseka trebalo da pođe sa ovim ranjenicima a neki da ostanu, predloživši da to sami odlučimo. Na sastanku članova Otseka kome smo bili prisutni Gojko Nikoliš, Herbert Kraus i ja, niko se nije javio dobrovoljno, te je delegat Vrhovnog štaba predložio da ja, zbog bolesti i iznemoglosti, ostanem, a da Nikoliš i Kraus krenu za kolonom. Tako sam sa članovima politodela i ostalim rukovodiocima bolnice ostao da smeštam teške ranjenike.

Prebacivanje teških ranjenika u planine išlo je vrlo sporo — nije bilo ljudi, nije bilo konja. Stajali smo skrštenih ruku — nismo imali mogućnosti da organizujemo prenošenje. Najzad se nešto počelo raditi. Posle toga sam otišao kod delegata Vrhovnog štaba i zatražio da pođem sa ranjenicima koji su krenuli prema glavnini. Prvo me je savetovao da ne idem. Bojao se da neću izdržati. Ali, ja sam bio uporan... dozvolio mi je.

OD PIVSKE PLANINE DO SUTJESKE

Požurio sam prema Pivi. Moram priznati da sam se ubrzo pokajao što sam pošao. Putem sam nailazio na ranjenike na nosilima. Stajali su tamo gde ih je zateklo naređenje o obustavljanju pokreta preko Pive. Oko njih su stajali zbunjene bolničarke i nosači, dok su ranjenici — »pešaci« i »konjanici« žurili preko Pive, kako je ko mogao, probijajući se pored nosila, goveda i konja. Gledali su me, ali me niko ništa nije pitao. A ja sam prolazio osećajući se kao krivac što sam ih ostavljao. Što će biti s njima — nisam smeo da mislim.

Putem je bila neverovatna gužva. Niko se nije obazirao niti sklanjao od aviona koji su stalno kružili, bacali bombe na

[8] Citirano po P. Tomcu: Peta neprijateljska ofanziva, Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo« 1953, 217 s.

kolonu i mitraljirali. Svaki je žurio. Jedni na zapad, prema glavnini i Vrhovnom štabu, a drugi prema Sandžaku. I jedni i drugi bili su uvereni da je u pravcu gde žure — jedini spas. Između njih, uz stazu, stajala su nosila sa ranjenicima, sa kojih su nas upitno gledale njihove užagrene oči. Često smo preskakali preko raznetih nosila i ljudskih tela.

Ali, svi su žurili napred, samo napred, bez obzira na prepreke.

Na mostu na Pivi gužva je dostigla vrhunac. To je bio gotovo prelaz preko žice. Uski viseći most, ni metar širok, spajao je dve obale, između kojih je bučala strašna reka. Preko njega su prelazili borci Sedme banijske divizije, mešajući se s članovima AVNOJ-a, decom iz Dečjeg doma, ranjenicima i bolesnicima, osobljem bolnica, intendanture, borcima, ženama i zbegom. Ne obazirući se na garnate koje su u određenom razmaku sa mosta kao sa grozda skidale i raznosile tela — ljudi su prelazili. Njima su se bile pridružile bombe i mitraljeski rafali iz aviona. Pa i pored toga, na uski most su hrlile sve nove i nove grupe boraca i ranjenika, žena, dece i staraca, žureći ka drugoj obali kao da je tamo bio siguran spas.

Pri takvom stanju, na prelazu nije mogao da se uvede nikakav red — niko nikoga nije slušao, naročito ranjenici i bolesnici. Stanko Martinović, Šlezinger, Mileva Vuković, Radomir Burić, Radovan Vojvodić, Senka Leković i drugi lekari i rukovodioci iz bolnice nastojali su da što više ljudi pređe na levu obalu Pive. Na desnoj strani čekala je, i stalno rasla, masa ranjenika.

Kad sam prešao na drugu stranu, srela me je jedna mala bolničarka, Crnogorka. Reče da me traže drugovi iz Osme banijske brigade. Od njih sam dobio naređenje da se ubrza prelazak ranjenika, jer »ukoliko se u toku noći ne prebace na Vučevo ne zna se da li će se sutradan uopšte prebaciti«. U toku noći mi smo uspeli da ubrzamo prebacivanje. Bilo je lakše, jer je noću samo artiljerija tukla most, pa se moglo brže prelaziti.

Po prelasku Pive trebalo se penjati uz kanjon, ka vrhu Vučeva, kroz vrlet i stenje, stazom kojom dotada izgleda ljudska noga nikada nije kročila. Išli smo celu noć da bi tek ujutru izbili na Vučevo. Usput smo prolazili pored leševa ranjenika. To su bili oni koji su sinoć izbegli granate i bombe na mostu, a sada su ovde podlegli gladi i umoru.

Jedva sam se kretao. Kadgod bih zastao, kraj mene se stvarala ona mala Crnogorka, hvatala me pod ruku i vodila. Bilo me je stid, ne samo što je bilo slabijih od mene, već i zato što je i ona sama bila toliko slaba da je čovek prosto očekivao da će pasti od umora.

Na Vučevu su Nikoliš, Herbert i Vojo Đukanović organizovali prihvatanje ranjenika i bolesnika. Svi su, kako je ko pristizao, uz pomoć rukovodilaca bolničkih uprava i komandi bolničkih bataljona i četa ponovo svrstavani u čete i vodove. Tu je svaki dobio nešto mesa i kaše. Meso se jelo živo, jer se vatra nije smela ložiti zbog aviona. Teži ranjenici su bili smešteni po stočarskim kolibama, a lakši u šumi pod drvećem.

Sa Vučeva ranjenici su iznenada krenuli 8 juna ujutru. Te noći štab Sedme divizije, koji se takođe zatekao na Vučevu, dobio je naređenje od Vrhovnog štaba da što brže krene za njim ne čekajući Treću diviziju i bolnicu.

Komandant Sedme divizije, Pavle Jakšić upoznao je Nikoliša sa naređenjem Vrhovnog štaba. Tom prilikom su se dogovorili da sa divizijom krenu iz bolnice samo oni koji mogu sami da idu, kako ne bi zadržavali i usporavali pokret jedinice. Oni koji ne mogu da pešače sa jedinicom trebalo je da ostanu na Vučevu i sačekaju dok stignu brigade Treće divizije. Naređen je pokret. Kad su se postrojili, ja sam im, kao član Sanitetskog otseka, po dogovoru sa Jakšićem i Nikolišem, izložio situaciju u kojoj smo se nalazili, upoznao ih sa naređenjem Vrhovnog štaba koje je dobila Sedma divizija i sa odlukom komandanta te divizije, pod kojim uslovima ranjenici i bolesnici mogu poći sa divizijom. Pozvao sam sve koji su se osećali sposobni da mogu ići. Kad su svi izjavili da će ići, ponovio sam im još jednom uslove, a zatim sam komandantima bolničkih bataljona naredio da se usput ne zadržavaju zbog ranjenika koji zaostanu.

Kada su 8 juna krenule brigade Sedme divizije, sa njima su pošli i svi ranjenici i bolesnici Centralne bolnice i Dečji dom. Na Vučevu, tog dana, nije ostao ni jedan ranjenik. Duž celog daljeg pokreta prema Sutjesci ranjenicima su pomagali borci i rukovodioci Sedme divizije. Nosili su ih i vukli i njihovi zdraviji drugovi, pa i sami lakši ranjenici, samo da ne ostave svoje ratne drugove sa Kupresa, Livna, Treskavice, Užica, Bihaća, Kozare, Banije i Šumadije. A kako smo se i mogli rastati od tih junaka kojima su od rana, bolesti i gladi ostale još samo oči, svetle, tople, drugarske oči.

Može se reći da se od Vučeva do Sutjeske bolnica nije razlikovala od borbene jedinice sa kojom je išla. Razlika je bila samo u tome što su borci držali položaje, borili se i zaštićivali bolnicu. Takva briga drugova i sjedinjavanje operativne jedinice sa bolnicom bilo je jedinstveno i došlo je kao posledica situacije u kojoj smo se tog dana, 8 juna, nalazili.

Uveče smo kod Suhe Gore zastali da prenoćimo. I s leve i s desne strane bio je neprijateljski front. Na nekim mestima

od jedne do druge neprijateljske linije bilo je jedva 4 kilometra.

Noć uoči 9 juna proveli smo u borovoj šumi, gotovo na nogama, ne ložeći vatru. Nije smelo ni da se govori glasno. Ranjenici su se odmarali na suvom lišću ispod borovog drveća. U daljini su se videli veliki plamenovi. Znali smo — to gore sela na Pivskoj Planini. Pitali smo se šta li je sa našim teškim ranjenicima. Nikoliš je išao od grupe do grupe. Možda je očekivao prekor, kritiku ili psovku? Ali, ranjenici su nemo gledali prema jugu, prema planini gde su gorele vatre.

Ujutru rano, kad smo krenuli prema Dragoš-Sedlu, Pavle Jakšić nas je upozorio da su na Magliću Nemci. Naredio je da se krećemo samo kroz šumu. Ali, kad smo prolazili pored neke lokve grunuli su topovi i zafijukale granate. Zaklanjajući se iza debelih bukava, produžili smo pokret bez zastoja i, začudo, prošli bez gubitaka. Predveče 9 juna stigli smo do Sutjeske, nešto južnije od sela Tjentište. Tu u šumi zadržali smo se do mraka radi odmora i priprema za prelazak. Štab divizije je poslao patrole da ispituju teren za prelaz i uspostave vezu sa našim jedinicama preko Sutjeske.

Dok se Sedma divizija sa Centralnom bolnicom i drugim delovima pripremala na desnoj obali za prelazak Sutjeske, na levoj obali su se vodile teške borbe. Tutnjali su topovi i minobacači, zujali avioni i odjekivale eksplozije bombi. Sve se treslo uz potmulu tutnjavu. Avio-bombardovanja su se čula sasvim blizu. Tražeći zaklon, bacali smo se u jaruge i uvale sa vodom.

Drugove iz Sanitetskog otseka često su pitali rukovodioci ranjeničkih grupa i bataljona kada će se i gde prelaziti reka, da li je duboka, ko će da pomaže ranjenicima prilikom prelaska i sl. Niko od nas nije znao ništa pouzdano. Znali smo samo da Sedma divizija dugo nije uspela da uspostavi vezu sa jedinicom koja je s one strane reke vodila borbu s Nemcima. Jedni su tvrdili da tu drži položaj neka dalmatinska, drugi neka krajiška brigada. Govorilo se da smo ostali bez veze, pošto se brigada povukla. Sva ta nagađanja unosila su uznemirenost i zabunu među borce i ranjenike. Mnogi su išli od jednog do drugog, prisluškivali razgovore i raspitivali se o svemu. Hvatala ih je panika i uznemirenost. Ali, ipak, većina je bila prilično hladnokrvna. Znali smo da su tamo drug Tito, CK KPJ, Vrhovni štab i naše najbolje brigade. Zato smo svakog uveravali da će posle prelaska Sutjeske ići lakše.

U tom iščekivanju i uzbuđivanju pao je i mrak. Otpočeo je pokret. Posle dugog padanja, preturanja i valjanja stigli smo do reke. Tek tada smo videli koliko smo daleko bili od bojišta i koliko smo bili u zabludi kada smo se sklanjali od

bombi koje su avioni bacali na položaje preko reke. Satima smo se spuštali kroz šumu i sa velike visine, niz strminu, suljali se. Sva sreća što je noć bila puna mesečine.

PRELAZAK SUTJESKE

Naša kolona je u toku noći 9/10 juna počela da prelazi preko Sutjeske. Prelaz je bio dobro organizovan. Svaki je prelazio čim bi stigao do mesta prelaza. Pošto se reka gazila, a voda brza, drugovi iz divizije prebacili su s jedne na drugu obalu čelično uže za koje smo se pri prelasku držali. Međutim zbog velikog broja i žurbe, nisu svi mogli da prelaze držeći se za uže.

Nemci su postavili topove još u toku dana koji su noću tukli samo mesto prelaza. Žurili smo da pređemo između jedne i druge serije granata. Na drugom mestu se nije moglo preći zbog stena. Zato je i nastala gužva, dovikivanje i vrisak. Živi lanci, koje su borci pravili prilikom prelaska, hvatajući se za ruke, kidali su se — pojedinci su padali i bujica ih je nosila. Ali, nisu stradali samo ljudi iz bolnice. Mnogo više je stradalo boraca iz Sedme banijske divizije, koji su pomagali u prenošenju ranjenika preko reke. Prema nekim dokumentima stradalo je oko 30—40 boraca samo iz Sedme i Osme brigade. Borci su, pored ranjenika i bolesnika, morali da prenose i decu iz Dečjeg doma.

Sa kolonom Sedme divizije išli su i mnogi članovi AVNOJ-a. Tu je bio i Vladimir Nazor koga su, takođe, borci i politički radnici preko reke morali da prenose.

Prelazak je bio završen 10 juna ujutru, kad je granulo sunce. Za čitavo to vreme na obali su bili rukovodioci brigada sa komandantom divizije, Pavlom Jakšićem, i političkim komesarom, Đurom Kladarinom. Stalno se čulo: »Brže, brže«. Kako je ko izlazio, morao je da hita bez zadržavanja prema brežuljcima Vilinjaka i Ozrena. Žurilo se, jer se nije znalo gde se nalaze naše a gde neprijateljske jedinice. Tu smo saznali da štab Sedme divizije nije uspostavio vezu sa našim jedinicama.

Meni je ovaj prelaz ostao u sećanju kao spuštanje u dolinu, kroz šumu, niz stenje i vododerine, kroz mrak. Išao sam sa Mihailom Švabićem, Zoranom Žujovićem i drugima. Bilo je užasno. Silazili smo prema mestu gde su padale granate. Pitali smo se ko je naredio da se tu spušta, kritikovali i psovali onoga ko je izabrao baš to mesto za prelaženje. Pri silaženju Švabiću je strojnica otskakivala i udarala ga po grudima i bradi. Iscrpen i malaksao, stalno je posrtao. Meni je bilo lakše, jer nisam imao puške. Nosio sam samo veliki revolver — parabelum.

Strojnica, kakvu je imao Švabić — bila mi je san. Iskoristio sam priliku i predložio mu da se menjamo. Na moju radost, Švabić je pristao. Zamenili smo oružje.

Na Sutjesci mi je neko dao konja. Čini mi se da je to bio moj konj. Uz pomoć jednog druga uzjahao sam i krenuo preko reke. Po prelasku vratio sam konja po kuriru i više ga nisam video.

Bio sam toliko umoran da sam želeo makar pet minuta da stanem, da se odmorim. Nagovarao sam Mihaila Švabića da se malo odmorimo. Ali Ljubinka nije htela ni da čuje. Prosto nas je gurala napred. Švabić se jedva kretao. Išli smo, padali, dizali se, pomagali jedno drugom. Tek oko 11 sati, kad smo se našli kod Vilinjaka i Ozrena, dat je kratak odmor. Ali, samo što smo seli, sa južne strane zaštektaše »šarci«. Odmah nam se povrati snaga, potrčasmo napred. Pucnjava je odjekivala i sa drugih strana. Neki rukovodioci javiše da još nisu stigli svi ranjenici. Otišao sam u štab Sedme divizije da se dogovorim sa Jakšićem da se nekako zadrže položaji dok ne stignu svi ranjenici. Ali, dok smo razgovarali počeše pristizati borci sa položaja, a za njima Nemci. Shvatio sam situaciju i naredio ranjenicima da žure prema Lučkim Kolibama. Sva sreća, teški ranjenici nisu bili sa nama. Pojavile su se i »Štuke«. Iako su bombe padale veoma blizu staze kuda je prolazila kolona, niko nije tražio zaklon.

KROZ ZELENGORU

— Druže, ponesite me, spasite me, ne ostavljajte me, — čulo se često.

Na putu ležao je jedan borac i molio za pomoć. Pogledao sam ga — krupan čovek, ranjen u obe noge. Ostao je iza jedinice koja je vodila borbu. Pogledao sam oko sebe. Bio sam sam. Jedva sam se kretao.

— Daj mi pištolj, ubi me, druže, ne ostavljaj me!

Bio je teško ranjen. Nemci su nam bili za petama. Za trenutak sam zastao, zamislio se, i pošao dalje. Nisam ga mogao ubiti, a još manje poneti. Za mnom je dopirao glas:

— Ne ostavljaj me, druže, ubi me.

Svuda naokolo vodila se borba — gruvali minobacači i topovi, štektali mitraljezi, zujali avioni. Iznad glave jezivo su zavijale »Štuke« i sipale bombe od čijih su eksplozija sva brda odjekivala. Kao da je nastao smak sveta. Išli smo dalje kroz šumu i klance. Nad jednom strminom držao sam ranjenog druga za ruku da ne padne. Međutim, konj se spotakao i svi troje smo se sručili jedno preko drugog . . . Jedva smo se izvukli. Konj mi je nogom probušio kaput i tako me vezao za sebe.

Zahvaljujući samo velikoj naslazi opalog lišća izvukli smo se sa nekoliko čvoruga i ogrebotina koje se u to vreme nisu računale u povrede.

I bolnica je, kao i borbene jedinice, morala često da prelazi mesta koja su bila pod stalnom vatrom neprijatelja. Na jednom mestu u šumi, koje je bilo tučeno artiljeriskom vatrom, moralo se stajati i čekati dok ne nastane mali prekid. Tako smo Herbert Kraus i ja, koristeći trenutna zatišja, da bismo se, skačući od drveta do drveta, prebacivali napred.

A malo dalje se prolazilo kroz jednu uvalu usečenu između brda, dok su nas s vrha jedne i druge strane zasipali mitraljeski rafali. Ljudi su padali. Tela mrtvih su zatvarala prolaz. Ali, nije se imalo kud, moralo se ići napred baš kroz tu uvalu, pod kišom kuršuma, i uzdati se samo u slučaj da prođeš čitav.

Kada smo stigli do jednog jezera, levo od Lučkih Koliba, pomislili smo da smo se izvukli, iako su avioni bombardovali položaje ispred nas (malo ulevo) i smenjivali se neprestano jedni za drugim. Ali, još jednom smo se prevarili. Ubrzo su »Štuke« i iznad nas počele da fijuču sipajući bombe i čeličnu kišu. Letele su tako nisko, činilo se da krilima dodiruju grane drveća. Delovi ljudskih tela leteli su na sve strane.

Ovo bombardovanje bolnice i jedinica Sedme divizije kod Lučkih Koliba trajalo je do mraka. Poginulo je dosta ranjenika i boraca. Poginuli su i neki članovi štaba brigade. To su bili najteži gubici koje je neprijatelj naneo ranjenicima.

Posle bombardovanja naišla je Ljubinka i rekla da je drug Tito ranjen. Zahvatio me strašan nemir i sumnja. Laknulo mi je kad je rekla da je lakše ranjen u ruku.

Najzad, bila je i jedna radosna vest. Saznao sam da je štab Sedme divizije uspostavio vezu sa Vrhovnim štabom i brigadama koje su bile pred nama. Bio sam čvrsto uveren da ćemo se probiti iz obruča kad smo zajedno sa Titom. Uskoro su stigli Radomir Burić, komandant Bolnice br. 3, i Senka Leković, zamenik političkog komesara te bolnice. Saopštili su nam da su kod Ozrena i Vilinjaka Nemci zarobili izvestan broj ranjenika iz dva njihova bataljona, Dečji dom i celu bolnicu Sedme banijske divizije.

U prvi mah vest mi je izgledala neverovatna. Naredio sam Buriću da sa jednom patrolom pođe nazad da proveri stanje i sačeka one ranjenike i decu koji su se probili. Nažalost, ti delovi bolnice nisu stigli do nas.

Sa ranjenicima, pored ostalih, bila je zarobljena i Mileva Vuković, politički komesar Bolnice br. 3, koja je sa svojom dvogodišnjom devojčicom, po dužnosti, išla na začelju kolone. Njena devojčica nas je potsećala na mir, i mi smo je svi sma-

trali za svoju. Svi smo je voleli i čuvali, a sada, eto, i nju su zarobili, i ubiće je, kao i ostalu decu iz Dečjeg doma.

Posle spajanja kolone Sedme divizije sa glavninom krenuli smo sa Lučkih Koliba noću između 10 i 11 juna preko Balinovca za Jablanovo Brdo i Mrčin Kolibe, pored samih nemačkih položaja. Nemci nisu pucali sve dok nije naišlo začelje. Diskutovali smo kako su Nemci glupi. Osetili su da prolazimo, ali nisu otvarali vatru, jer verovatno nisu dobili naređenje. Za vreme tog pokreta ranjenici i bolesnici su se kretali sa borbenim jedinicama. Mnogi su se i priključili svojoj brigadi kada bi naišla. Imali su oružje: puške i bombe koje su im bile dobrodošle kada su Nemci blizu Miljevine pokušali da preseku jedan deo kolone koju su sačinjavali ranjenici.

Tu je put prolazio jednom golom udolicom. Neprijatelj je bio zaposeo čuke s jedne i s druge strane i tukao po nama. A kad je naišla kolona ranjenika, počeo je da se spušta, pokušavajući da je preseče i zarobi taj deo bolnice. Ali, ranjenici su izvršili juriš i odbacili ova neprijateljska odeljenja, uz gubitke na obe strane. Tako je zadržan ovaj prolaz iako su Nemci i dalje zadržali položaje na čukama. Kolona je produžila kroz udoljicu, bez ikakvog zaklona, tučena mitraljezima sa čuka. Svaki je prolazio sa osećanjem da će biti ranjen i okretao se da pogleda ko je do njega — da li će ga poneti ako bude ranjen. Mitraljezi su tukli, i kiša od metaka kosila je nisko po zemlji. Staza se pušila od prašine koju su dizali kuršumi. Ranjenici su prolazili, trčeći na svoj način kako bi izbegli ponovo ranjavanje. Mnogi su, zahvaljujući baš tome, prošli bez posledica, mada ih je dosta bilo ranije ranjavano i to u noge koje su u toj situaciji bile važnije od svega.

Kad su ranjenici popodne stigli do položaja naših jedinica kod Miljevine, morali su čekati dok se ne raščisti prolaz preko druma Foča — Kalinovik.

PRELAZAK PUTA FOČA — KALINOVIK

Dan je bio sunčan i vedar. Naše brigade su nastojale da prošire otvor koji su napravile Prva i Druga proleterska divizija. Nemci su jurišali da ga zatvore. Na tom uskom prostoru čovek nije mogao nigde da se zakloni. Svuda su leteli delovi bombi, granata i mina i zujali meci. Pa ipak, tenkovi su nam zadali najveće teškoće. Zbog njih se kod mnogih od nas rađala sumnja u mogućnost proboja. Međutim, postali smo malo raspoloženiji kada se pronela vest da su borci Druge proleterske brigade onesposobili jedan nemački tenk i da su se ostali tenkovi malo povukli.

Primetio sam neku promenu kod onih oko mene. Postali su nekako veseliji i smeliji. Svi su gledali u jednom pravcu.

— Stigao je drug Tito — pronese se među ranjenicima.

Sada sam ga i ja video. Sedeo je na jednom obronku, u zelenoj pšenici, sa rukom u zavoju, vezanom o vrat. Obasjan suncem, bio je ozbiljan, ali ne i zabrinut. Oko njega stajali su Aleksandar Ranković i drugi članovi CK i Vrhovnog štaba.

Kada smo krenuli prema drumu, zapucalo je sa svih strana. Zastasmo za trenutak da se dogovorimo da li da pošaljemo prethodnicu od pokretljivijih ranjenika. Uto je prišao drug Marko i upitao:

— Šta je to, drugovi? O čemu se radi?

— Eto dogovaramo se, druže Marko, da pošaljemo prethodnicu.

— Pričekajte malo, drug Stari će ići napred.

Kada je otišao pogledali smo se zastiđeni, verujući da je osetio naše kolebanje.

Tito je pošao prema drumu, a pratnja za njim. Naša kolona je produžila za njima. Potokom ispod mosta prešli smo drum koji su tukle granate iz tenka, i uveče 12 juna našli se kod Miljevine. Nastalo je veliko olakšanje. Bili smo izvan neprijateljskog obruča o kome se govorilo danima i noćima. Tražili smo nešto za jelo. Može se zamisliti šta je značilo za jedno selo koje je moralo da nahrani toliko gladnih ljudi. Očistili smo ga kao skakavci. Idući za kolonom sa dr Dulićem, svratio sam u kuću gde je bio štab Druge divizije (komandant Peko Dapčević, politički komesar Mitar Bakić i drugi). Na vatri se pekla ovca.

Seli smo da se odmorimo i nešto pojedemo. Ubrzo za nama u kuću je ušao i drug Tito sa pratnjom. Kad je naišao mnogi od nas smo hteli da izađemo. Međutim, on je naredio da ostanemo i da se odmorimo. Čak nam nije dozvolio ni da mu napravimo mesto bliže vatri. Bilo nam je prijatno što nas je zadržao, ne toliko radi vatre, odmora i jela, iako smo bili gladni, koliko što smo bili blizu njega i slušali ga. Iako umoran, Tito je razgovarao sa Pekom i Mitrom, interesovao se da li su umorni, na kome su se položaju u toku dana nalazili i kako su se razvijale borbe. Pitao je da li su imali municije, da li su jeli, koliko je boraca poginulo. Raspitivao se za imena i prisećao se da li nekog lično poznaje.

Posle dva sata drug Tito je naredio pokret. U toku čitave noći ranjenici i borci su žurno prelazili preko druma Kalinovik — Foča. Sutradan, još od zore nemački avioni su kružili i tražili nas. Međutim, naše jedinice su se kretale prema Romaniji, u vidu lepeze, kroz šumarke, te nisu mogli da nas prate i nanose nam veće gubitke, iako su bombardovali i mi-

traljirali svaki šumarak. Pa i pored toga nismo prošli bez gubitaka. Kada je 2-gi bataljon Desete hercegovačke brigade predveče prolazio kroz selo Jabuku, nadleteo je avion i bacio bombe. Jedna je pogodila kolonu u pokretu. Odjeknula je eksplozija. Oko pećine, gde sam bio sa dr Dulićem, zasvirala su parčad bombi i kamenja. Istrčali smo napolje i zatekli vrlo težak prizor. Na kamenu je ležalo desetak raskomadanih boraca. Nekima, kao profesoru Danilu Vukailoviću, bile su otsečene noge, drugima ruke... Bilo je strašno. Ranjenici su se previjali u mukama. Tu su bili mnogi lekari i bolničarke. Stigao je i drug Nikoliš. Skupljali su ih i previjali. Neki su bili tako raskomadani da im se nije moglo pomoći. Lekari nisu imali sredstava da im ublaže bolove. Ranjenici su molili da ih ubijemo, naročito jedan omladinac koga se dobro sećam:

— Druže komesare, ubi me, meni nema leka...

— Ćuti — umirivao ga je komesar, okrećući se da mu ne vidimo suze.

Suze su navirale i nama.

Našao je i drug Tito i zamerio rukovodiocima što su izložili borce ovoj pogibiji; naredio je da se ranjenicima ukaže pomoć i da se ponesu. Onaj mladić je još uvek molio:

— Ubi me, druže komesaru, ubite me drugovi.

»Možda ovde i nema drugog izlaza« — mislio sam zbunjeno. U glavi mi se zamutilo. Pošao sam teturajući se. Neko me je prihvatio i odveo dalje.

*

Ranjenici i bolesnici su pretstavljali najteži problem u toku NOB. Zbog svirepih postupaka neprijatelja prema ranjenim i bolesnim partizanima, kao i lekarima i drugom sanitetskom osoblju, bili smo u većini slučajeva prinuđeni da ranjenike i bolesnike vodimo sa borbenim jedinicama ili ih držimo u njihovoj blizini. To je ne samo usporavalo izlečenje, već je umnogome i povećavalo invalidnost i smrtnost kod ranjenika, usporavalo pokret i umanjivalo borbenu sposobnost trupa. To se naročito ispoljilo u toku marša preko Neretve i Prenja uproleće 1943 godine. Zbog svega toga neki naši lekari, videći veliki broj teških ranjenika koje je trebalo nositi, započeli su početkom Pete ofanzive diskusiju o opravdanosti nošenja teških ranjenika i bolesnika, pogotovu onih za koje nije postojala verovatnoća da će ostati živi i kad bi se lečili u boljim uslovima i mirovanju, a kamo li pod uslovima teških pokreta preko planina i reka, bez hrane i nege. U tim diskusijama lekari su se podelili. Većina ih je bila, a naročito komunisti, da se uopšte ne diskutuje o tome. Drug Aleksandar Ranković je, kad su ga

upoznali sa ovom diskusijom, rekao pored ostalog i to da »drug Tito i Vrhovni štab uvek podvlače da se svaki naš ranjenik mora po svaku cenu izvući sa položaja, bez obzira na žrtve. To je zakon za nas komuniste, naš moral i shvatanje humanizma. To moraju svi da znaju i toga da se drže«.

A to shvatanje je bilo krv i meso svih naših drugova — boraca. U jednoj borbi ranjavano je ili ginulo 5 pa i 10 boraca i bolničarki, samo da bi se izvukao sa položaja ranjeni drug. I nikada se o tome ni u jednoj jedinici nije diskutovalo. I baš zato, kad polaze u borbu naši borci ne brinu što će sa njima biti ako budu ranjeni, niti ko je u njihovoj blizini da bi im ukazao pomoć ili ih izneo sa položaja, jer je briga o svome drugu bila obaveza i dužnost svakog borca i rukovodioca.

Od onih ranjenika 2-og bataljona Desete hercegovačke brigade svi su bili previjeni. Dvojica su još pre polaska umrli, a tokom daljeg pokreta još četvorica.

Docnije, u oslobođenom Beogradu, na zasedanju AVNOJ-a, kad je drug Tito sreo Čedu Kapora, komesara Desete hercegovačke brigade u Petoj ofanzivi, setio se i tog slučaja i pitao za sudbinu tih ranjenika.

SUDBINA DEČJEG DOMA

O putu Dečjeg doma do Sutjeske i o prelasku preko reke pričala mi je Jolanda Levinger, politički komesar Dečjeg doma:

»Do Sutjeske smo stigli dobro. Za sve vreme puta Miodrag Miljković-Zeja išao je napred, Ada Prica i ona Zagrepčanka, profesorka, u sredini, i ja — na kraju kolone. Ni jedno dete nije zaostalo. Imali smo muke samo sa jednom osmogodišnjom devojčicom. Bila je teško bolesna od tuberkuloze i nije mogla sama da ide. Molila nas je da je ostavimo, da je ne mučimo i da se mi ne mučimo. Govorila je:

— Drugarice politički, ostavi me, zarobiće te zbog mene.

Ljubila me je i molila da je ostavim. Bila je vrlo bistra. Nisam htela da je ostavim. Nosila sam je na rukama i pričala joj kako ću je, kad se završi ofanziva, smestiti u selo i negovati i ona će ozdraviti. Nepoverljivo se smeškala i ponovo me molila da je ostavim. Naravno, ja je nisam slušala, nosila sam je i dalje. Umrla mi je na rukama, negde pred Sutjeskom. Nešto u to vreme kad je ona umirala, nastala je zabuna u našoj koloni. Neke žene su bile zaostale, pa je komandant naredio da se niko ne čeka, nego da svaki ide napred kako može, jer je takvo naređenje dobio. »Mora se žuriti«, govorio je, »da bi se reka prešla u toku noći i da je pitanje, ukoliko se to ne postigne, da li će se posle toga uošte moći da pređe«. To je izazvalo paniku. Naročito kada se kolona u mraku prekinula

i Zeja sa jednim delom otišao napred. Žene u drugom delu kolone zahvatila je panika. Legle su sa decom, govoreći da više neće da lutaju i da će tu sačekati dok ne svane. Govorila sam im da je situacija teška, da se ne sme gubiti vreme, jer ko zna šta se sve u toku noći na prelazu može da dogodi, mogu ga i Nemci zauzeti, i da zato treba žuriti za vojskom koju smo čuli kako pored nas prolazi. Ali, niko nije hteo ni da me sasluša. Počela sam i pojedinačno da ih ubeđujem, ali su svi odgovorili:

— Beži, ostavi me na miru da se odmorim. Ako ti se ide, ti idi, mene ne diraj!

Prigrlivši svoju decu žene su ležale i nisu htele ni da mrdnu dalje uprkos svih opasnosti o kojima sam im govorila. Toliko ih je sve zahvatila demoralizacija, umor i ravnodušnost. Kada sam odlučila da idem sama, ne čekajući nikog, sa mnom su pošle Ada Prica, jedna žena — Banijka sa malim detetom, čiji je muž bio borac, i dečačić Đorđe Umičić. Kod Sutjeske smo stigle Zeju sa ostalom decom. Manju decu borci su prenosili na leđima, dok su veći dečaci morali da gaze, držeći se starijih u lancu. Borci su im pritrčavali u pomoć pa su se neki, spasavajući decu, i podavili.

Neka deca su se plašila vode i na sav glas su plakala. Mali Đorđe Umičić do pola reke je išao lepo, ali se onda uplašio. Voda je bila ledena i brza. Pustio je prethodnika i prekinuo lanac. Sva sreća što ga je Ada Prica čvrsto držala za ruku, pa nas je voda sve troje ponela do drugog lanca koji nas je zadržao. Tako smo prešli na drugu stranu, padajući više puta u vodu.

Za sve vreme oko nas su padale granate. Na obali, s jedne i druge strane reke, ležali su mrtvi i teško ranjeni. Na rukama i kolenima vukli su se da bi išli dalje, ne tražeći pomoć od drugova. Pri prelasku Sutjeske Zeja je ostao sa delom Dečjeg doma da sačeka zaostale i da se deca odmore iako su mu drugovi iz brigade govorili da žuri.

Sa Adom Pricom, onom Banijkom, njenim detetom i malim Đorđem Umičićem produžila sam dalje. Na jednom mestu oni su zastali da piju vodu, a ja sam produžila da me posle ne bi čekali, jer sam išla sporije od njih. Ali me više nisu stigli. Toga dana i u toku noći ja sam se svuda raspitivala za Dečji dom, ali niko nije mogao ništa da mi kaže. Tek kasnije, na Zelengori, prišla mi je jedna žena, strašnog izgleda. Upitala me je:

— Zar me ne poznaješ? Ja sam ona žena sa malim detetom. Bila sam sa Adom Pricom i Đorđem Umičićem.

Da, to je bila ona Banijka sa detetom. Kako se samo tako promenila za ovo kratko vreme! Izgledala je strašno — to se ne da iskazati. Ispričala mi je kako su ona, Ada Prica, Đorđe Umičić i još neki zarobljeni. Kad su skrenuli sa staze ka izvoru

Pivo Karamatijević: MAJKA SA DETETOM (gvaš)

da bi pili vode, kojih pedesetak metara od staze kud su prolazile naše kolone, iz šume su se pojavile ustaše sa uperenim puškama. U toj gužva ona je pružila svoje dete jednom ustaši da ga pridrži da bi nešto izvadila iz džepa. Kad je ovaj prihvatio dete ona skoči u obližnji potok, pa kroz potok u šumu u pravcu naših jedinica. Uspela je da pobegne iako su za njom pucali. A što se tiče sudbine Ade Price, Đorđa Umičića i njenog dvogodišnjeg sinčića, ona smatra da su ih pobili jer je ubrzo posle bekstva čula pucnje, plač dece i neke poklike.

Docnije sam saznala da su i onaj deo Dečjeg doma sa komandantom Zejom Nemci zarobili. Svi su postreljani. Drugi deo, koji je bio zaostao, došao je ujutro da pređe Sutjesku. Tada su već sve jedinice bile prešle. Ne znajući da je reka brza, žene su pojedinačno sa decom pokušavale da je pređu, i mnoge su se podavile. Neke su ipak prešle i stigle deo Dečjeg doma sa Zejom tako da su i one posle bile zarobljene.«

ŠTA JE BILO SA TEŠKIM RANJENICIMA I BOLESNICIMA CENTRALNE BOLNICE OSTAVLJENIM NA PIVSKOJ PLANINI

Što se tiče teških ranjenika ostavljenih na Pivskoj Planini, prema pričanju Mijuška Vukićevića, za dva dana i dve noći samo je mali broj nosila bio prebačen u kanjon Sušički Do, iako su svi — Stanko Martinović i članovi politodela bolnice (Vjera Kovačević, Milija Sekulić) pa i rukovodioci jedinica koje su pristizale — činili sve samo da bi se što veći broj njih prebacio. Svi su oni nosili ranjenike na nosilima, pošto su se zarobljenici dobrim delom razbežali a seljaci napustili sela. U smeštaju teških ranjenika učestvovali su i partiski radnici sa terena. O tome Petar Kecojević kaže:

»Toga dana, 7 ili 8 juna 1943 godine, drug Radoje Dakić — Brka, sekretar Pokrajinskog komiteta Partije za Crnu Goru i Boku pozvao nas je na sastanak u komandu mesta, u selo Pišće. Prisutan je bio i drug Ivan Milutinović koji nam je izneo težak položaj naše vojske i neophodnost da se teški ranjenici odvoje. »Ali, šta da radimo sa njima?« pitao se on uzbuđeno, »da li da ih ostavimo i prepustimo fašističkim zverstvima, da li se to slaže sa komunističkim moralom?« Zatim je govorio o tome ko su, uglavnom, ti ranjenici, da su to najbolji komunisti i stari partiski kadrovi, koji su i u najteže okršaje jurišali. »Pa zar da ih ostavimo!?« govorio je Ivan Milutinović, dok su mu suze tekle niz lice. »Zato je, drugovi, Vrhovni štab odlučio da te drugove sklonimo ovde — na planinama, po pećinama i skrovitim mestima, a vama se poverava da to izvršite«. Odmah, na licu mesta svi smo bili zaduženi izvesnim

brojem ranjenika koje je svaki od nas trebalo da skloni i da se o njima brine«.

Ali, nažalost, ovi drugovi nisu uspeli da izvrše zadatak. Neprijatelj je bio brži, on je pre stigao do naših nesklonjenih ranjenika.

Bošo Ivanović, komandant bataljona teških ranjenika, pričao mi je:

»Dragica Končar kao politički komesar i ja kao komandant bataljona teških ranjenika stalno smo bili sa teškim ranjenicima, a kad je naređeno da se smeštaju po pećinama, odmah smo počeli, uz pomoć zarobljenih Italijana, da ih prenosimo. To je išlo vrlo sporo i teško. I ranjenike smo, takođe, namučili. Spuštali smo ih konopcem po četoricu odjedanput, povezane kao džakove. Sve su podnosili. Nisu ni glasa puštali. U jednom trenutku pošao sam da se raspitam kod rukovodilaca da nije, možda, promenjena odluka o ostavljanju ranjenika. Našao sam Boška Đuričkovića, političkog komesara Treće sandžačke brigade. On mi je odgovorio da se ranjenici moraju ostaviti i naredio da požurim, da ostavim lekara i nekoliko bolničarki, a rukovodioci bolnica i svi ostali koji mogu da idu da se priključe brigadi. I mi smo, zajedno sa partiskim radnicima sa terena, ubrzali sklanjanje ranjenika. Kad sam smestio svoju grupu, naredio sam Dragici Končar, dr Zori Štajner i bolničarima da idu pored Pive i da se kod prelaza priključe prvoj jedinici koja nađe. Kada su pošli, ranjenici su ih pitali:

— Šta, zar nas ostavljate?

Onda su dr Zora, Dragica Končar i bolničarke Milesa Stanojlović, Milena Pajević i druge počele da se vraćaju i plaču. Muke sam imao da ih nateram da pođu, naročito doktorku Zoru i Dragicu Končar. Prva je tvrdila da kao lekar ne sme da napusti ranjenike, a druga da kao politički komesar, takođe, to ne sme da uradi. Jedva sam ih oterao. Bilo je i krajnje vreme, jer kad sam sa preostalim zarobljenicima i ranjenicima stigao do Pive prilaz je već bio zaposednut od neprijatelja. Morali smo da se rasturimo i pojedinačno, kako je ko znao i umeo, probijamo prema našim jedinicama za Bosnu. U tom probijanju, negde preko Sutjeske, kod Lučkih Koliba pridružio nam se jedan borac Treće sandžačke brigade. On nam je ispričao da se nalazio blizu mesta gde su bili naši teški ranjenici u momentu kada su naišli četnici. Kad su ranjenici videli četnike, pucali su i bacali bombe, ali su ih četnici sve poubijali«.

Kako Božo Ivanović misli, tu je bilo oko 130 do 150 teških ranjenika.

Pošto pokušaj prelaska Tare nije uspeo, Treća divizija je 8 juna preduzela pokret preko Pive prema Sutjesci sa bolnicom u kojoj su bili ranjenici i bolesnici iz Centralne bolnice,

koji nisu pošli sa Sedmom divizijom, zatim oni koji su u pokretu izostali, kao i ranjenici iz brigadnih i diviziskih bolnica. Uz velike napore i požrtvovanje komandanta, političkih i partiskih rukovodilaca bolnica je uspela da pređe Sutjesku.

Kada je, 11 juna uveče, Prva dalmatinska otpočela prelazak Sutjeske na istom mestu gde je prešla i Sedma divizija, naišla je na leševe poginulih boraca. Na jednom mestu bilo ih je oko 20 jedan do drugog. Bili su postreljani. Verovatno zarobljeni ranjenici. U toku daljeg probijanja bataljoni su naišli na ranjenike iz Centralne bolnice i Sedme divizije, i poveli ih sa sobom. Uspelo se, uz veće napore i žrtve, da se sa oko 250 ranjenika izvuče iz neprijateljskog obruča.

Radmila Ivković, politički komesar ranjeničkog bataljona Centralne bolnice, koja je bila u toj grupi ranjenika, kaže:

»Pod strašnom vatrom artiljerije pošli smo u pravcu kojim je otišla Sedma divizija. Dugo smo lutali kroz šumu, dok nismo našli put i stigli u bolnicu na jednoj visoravni. Tu smo zatekli druga Dušana koga je ostavila Senka Leković da pokazuje pravac kojim treba da idu ranjenici a kojim borci. Stali smo da sačekamo Senku za koju nam je Duško rekao da je otišla u štab divizije. Mislili smo da nema opasnosti i da naše jedinice na jugu drže položaje.

Pošto se Senka nije vraćala, ostavili smo ranjenike da se odmore a nas nekoliko je pošlo prema Zelengori da pronađemo nekog iz Sanitetskog otseka, da saznamo kuda ćemo sa bolnicom. Utom su naišle »Štuke«. Bacale su bombe. Razbežali smo se na sve strane. Pošto smo se ponovo prikupili, krenuli smo. Jedan od drugova je primetio Nemce pred nama. Pomislili smo da je to neka zaostala patrola i. tek pošto su neki drugovi sa puškama pošli napred, produžili smo put. Ali su nas Nemci dočekali vatrom iz »šaraca«. Prsnuli smo kud koji. Zatim smo se ponovo prikupljali i ponovo nailazili na Nemce. Tako nekoliko puta. Bili su svuda oko nas. Gdegod smo pošli presretala nas je njihova vatra. Bili smo opkoljeni.

Neko je predložio da se probijemo u manjim grupama, ali je komandant bolnice Sedme divizije bio protiv toga — nije hteo da se odvaja od ranjenika. To je zahtevao i od ostalih rukovodioca bolnice i komunista. On je govorio da će stići njihova divizija da nas oslobodi. Odlučili smo da ne ostavljamo ranjenike same. Razmestili smo ih po žbunovima i jarugama. Zaklali smo krave i podelili po nešto nepečenog mesa. Zabranili smo loženje vatre i ma kakva kretanja.

Do izvesne mere uspeli smo da umirimo ljude i ublažimo paniku. Kad je neko rekao da Treća divizija silazi sa Vučeva, odlučili smo da jedna grupa sa oružjem pođe napred da uhvati vezu i da ih obavesti o ranjenicima koji su ostali. Traženi su

dobrovoljci. Pošto su se ljudi ustezali, Pera Popović je pitao ko su članovi Partije. Javilo se 16 komunista. Od ostalih, sem Pere Popovića, studenta medicine, sećam se Ljubinke Đorđević — bolničarke, Mire Ivanović — studentkinje medicine, Duška — zamenika političkog komesara, D. Svetića i drugih. Pošli smo nazad prema Sutjesci. Do reke smo stigli neprimećeno. Pri prelasku, zasuli su nas vatrom, ali smo nas nekolicina uspeli da pređemo i stignemo do Prve dalmatinske, gde smo obavestili Gliga Mandića da su nas Nemci presekli i da su ranjenici ostali gore, gde je neprijatelj. On nam je obećao da će spasti ranjenike. Dalmatinci su noću, uz borbu, prešli Sutjesku, stigli do ranjenika i poveli sa sobom oko 250. U toku daljeg probijanja našla sam se u Petoj crnogorskoj, i sve vreme sam previjala ranjenike. Kad je Peta brigada bila razbijena, lutala sam po šumi sa nekim drugovima Dalmatincima. Pokušavali smo da se provučemo, ali smo uvek nailazili na Nemce. Tako smo lutali 5 dana i noći, iznureni i gladni, napregnuti kao zveri. Mnoge je to zaplašilo i demoralisalo, a neki su postajali apatični... Teško je bilo razgovarati i objasniti im ma šta, čak i ubediti ih da treba do kraja da nastojimo da se samo izvučemo«.

Sava Kovačević i ostali rukovodioci posebno su se starali da bolnicu prebace sa jedinicom. Preživeli drugovi su pričali da je Sava Kovačević, kada je nastala ozbiljna situacija, obilazio ranjenike i govorio:

— Dok je živ, Sava vas neće ostaviti.

Za rukovodioce bolnice u toj situaciji postavljeni su bili najodgovorniji drugovi. Komandant bolnice je postao Obrad Cicmil, a ranjeničkih bataljona Dragiša Janković, Mitra Mitrović, Tasa Mladenović i drugi.

Za vreme prelaska Sutjeske, grupa rukovodilaca je stalno pomagala i kontrolisala prelaz. Kad je završeno prebacivanje, ti drugovi su ponovo prešli na desnu stranu Sutjeske da provere nije li ko ostao. Među ostalim našli su Vjeru Kovačević, člana politodela koja je poslednja sa njima prešla Sutjesku.

Kad je 13 juna borba otpočela nije bilo zaklonjenog mesta gde bi mogao čovek ranjenika da previje, priča dr Izidor Papo.

Ujutru, 13 juna, dr Izidor Papo je kraj jednog drveta na Sutjesci previjao Savinog sinovca — kurira, malog Dragana Kovačevića. Kad su ga pozvali da brzo ukaže pomoć nekom drugom on je otišao da to uradi, ali kad se vratio Dragana nije više bilo... Jedna granata iz minobacača pogodila ga je i potpuno raznela.

Pogibija Savina, tog dana, izazvala je pometnju kod boraca. Komandu su preuzeli drugi. Ponova se jurišalo, ali je

izgubljena vera u pobedu. Počelo je izdvajanje u grupe. Više se nije moglo misliti na probijanje i izvlačenje ranjenika. Zato su 13 juna ujutro pozvani iz bolnice svi oni koji su mogli sami da se kreću da se priključe bataljonima i grupama koje će se probijati raznim pravcima. Na osnovu ove naredbe pošla je i Vjera Kovačević. Pozvala je i Stanka Martinovića koji se našao u njenoj blizini. Ali, on nije hteo:

— Vi idite, spasavajte se ako možete, ja neću da ostavim ranjenike. — I ostao je sa bolnicom.

Prema pričanju Radivoja Dakića, Nemci su u toku Pete ofanzive stigli kolonu od 70 rekonvalescenata — tifusara na prelasku iz kanjona Sušice u selo Nedajno i sve ih pobili.

Prema podacima Petra Kecojevića, partiskog radnika na terenu Pivske Planine, koji se odmah posle povlačenja Nemaca našao na prostoru gde su bile bolnice, situacija na tom području bila je vrlo teška.

»Negde oko 18 juna grupa od 10 ranjenika naišla je na mog oca koji ih je doveo u zbeg«, priča Kecojević. »Od ovih ranjenika mi smo i saznali o borbama na Sutjesci. Rekli su nam da su teški ranjenici, uglavnom, svi nastradali, ali da je ostao izvestan deo koji luta po šumama. Zato smo odmah preduzeli mere da preko veze prikupimo te drugove. Nakon dva dana kod moje porodice je stigao i Obrad Cicmil, koji je takođe bio ranjen. Zajedno smo pošli da tražimo druge ranjenike. Prvo smo pošli u selo Nikoviće, gde smo od Petra Nikovića saznali da je u školi bilo desetak ranjenika koje su Nemci spalili zajedno sa školom, a da su seljaci iz istog sela jednu grupu ranjenika i tifusara bili sklonili u planinu Kapavicu. Ali, i njih su Nemci pronašli i pobili. Tu, u Nikovićima priključali su nam se još neki partizani. Pošli smo prema Rudinama gde nas je napala četnička banda Milutina Nikovića. Umalo nas nisu pobili. Morali smo da se povučemo. Na Rudinama smo saznali od partizana Svete Kulića i Obrena Rovića da su Nemci pronašli i pobili ranjenike koji su bili sklonjeni u kanjonu Pive ispod sela Žeična. Sa Rovićem i Kulićem, koji su nam se priključili, pošli smo i pronašli ranjenike koje su Nemci pobili na nosilima.

Obilazeći zbegove saznali smo da su se zajedno sa njima nalazile i grupe ranjenika, mahom iz Crne Gore, koje su se posle povlačenja Nemaca uputile u svoje krajeve. Kod zbegova smo pronašli samo desetak dece iz Dečjeg doma. Ostala su kod seljaka, kod kojih se mnoga i sada nalaze«.

Miroslav Jovašević (iz Preljine kod Čačka) bio je, kao težak ranjenik bez noge, spušten, 7 juna, u pećinu blizu prolaza preko reke Pive, gde je ostao dva dana na nosilima. Videći da mu niko ne može pomoći, napravio je uz pomoć bolničarke,

od dve račvaste grane štake i nešto pomoću njih, nešto na laktovima spustio se do prelaza. Preko mosta ga je preneo jedan seljak, a zatim je produžio sam. Za njim su tada na sličan način pošli još neki teški ranjenici. Jovašević, koji je usput bio ranjen i u drugu nogu, i Đoka Rokvić, borac iz Treće krajiške, takođe bez noge, vukli su se puzeći i kotrljajući se sve dok ih nisu stigle jedinice Treće divizije. Kada je divizija bila razbijena na Sutjesci, njih dvojica su nastavili da se vuku kroz šumu i vrleti, dalje od puteva i staza. Jednom su čak pali i četnicima u ruke, ali su uspeli da se izvuku. Tako, mučeći se i lutajući, stigli su do prvih partizanskih jedinica, koje su ih prebacile za Jajce.

Ranjenik Uglješa Karaklajić, borac Prve proleterske brigade kretao se sa Centralnom bolnicom. Prilikom nailaska njegove brigade, priključio se njenoj komori. Negde na konju, a negde pešice ili držeći se konju za rep, došao je sve do Miljevine. Iz Miljevine je krenuo noću, kad i ostali ranjenici, sa komorom Prve proleterske. Ali, na putu je zadremao i ostao. Kada se probudio, bio je već uveliko dan. Jedno vreme se zbunjeno okretao, ali je kasnije od neke grane napravio štake i tako, poštapajući se, pošao. Išao je teško, ali je, ipak, išao. Nekako uveče pristigne ga jedna bolničarka iz jedne od dalmatinskih brigada koja se, takođe, jedva kretala. Bila je bez kose i sva iscepana, tek prebolela pegavac. Tako su zajedno pošli dalje. Ona mu je pomagala. Sutradan, ona je u planini našla jednog konja i pomogla Uglješi da ga uzjaše. Tada su već mogli brže da idu. Hranili su se samo korom od mladog drveća.

Drugog dana naišli su u šumi na jednu mladu muslimanku koja je nosila kotaricu sa trešnjama. Nekako ju je ubedila da ostavi trešnje ranjeniku.

Ranjenici koji su pri sebi imali oružje nisu se mirno davali neprijatelju u ruke.

Pavić Radović, borac Treće sandžačke brigade, takođe ostavljen kao težak ranjenik, priča o tome:

»Kad su me drugovi iz brigade ostavili kod Sutjeske, ja sam se uvukao u neki šumarak. Ali, ubrzo je taj prostor počela da tuče nemačka artiljerija, jer je u blizini bio prelaz preko Sutjeske preko koga su prelazili ljudi i stoka, žureći natrag bez obzira na granate koje su se rasprskavale i kosile sve oko sebe. S jedne i s druge strane Sutjeske ležala su tela poginulih i ranjenih. Kako je ko pao, tu je i ostao, a preko njega su gazili konji i ljudi. Kada se uveče smirilo, izvukao sam se iz granja i prešao reku. Pri prelazu toliko sam se mučio da je već svanjivalo kad sam se našao na desnoj obali Sutjeske. Vukao sam se kroz žbunje i drveće. U jednom klancu sam video desetak nosila na kojima su ležali poubijani ranjenici. Kad sam se

popeo na jedan brežuljak spazio sam s druge strane reke, u jednom potočiću, iza zaravni grupu od 20—30 ranjenika. Prema njima su upravo nailazila tri Nemca sa mašinkama. Pucali su na njih. Ranjenici su polegali i kada su se Nemci približili, odjeknuli su pucnji. Jedan od Nemaca je pao, a druga dvojica su pobegli. Uskoro se vratila veća grupa Nemaca. Išli su opreznije, pucajući. Kad su se već sasvim približili ranjenicima odjeknule su istovremeno dve eksplozije — od parčadi bombi palo je nekoliko Nemaca. Ostali Nemci jurnuli su pucajući iz mašinki i revolvera. Drugove koji su još pokazivali znake života ubijali su kundacima i cokulama, udarajući ih po glavi i telu«.

Bolničarka Danica Kabiljo je radila kao instrumentarka sa dr Zorom Štajner, kod teških ranjenika. Napustila je ranjenike u poslednjem trenutku zajedno sa dr Zorom, Dejanom i drugim bolničarkama. Poneli su instrumente i zavoje i krenuli sa delovima Treće divizije. Na Večevu je Danica bila ranjena u nogu; nastavila je pokret pomoću štapa. Preko Sutjeske je prešla držeći se konju za rep. Noću, negde oko Tjentišta, izgubila se od ostalih i, posle dugog lutanja, priključila se komori Treće sandžačke brigade. Ali, tada je kurir doneo neko naređenje, pa je komora pobacala stvari i otišla. Rekli su joj da se nemački obruč steže i da je bolje da ide sama. Sa njom je pošla Dara Sandžaklika, zvana »Žabica«.

Njih dve su se sklonile u jednu uvalu. Tu su ostale do mraka, a zatim produžile kroz šumu. Tako su išle cele noći i ujutro srele grupu partizana iz Treće sandžačke brigade. Pošto nisu mogle ići sa njima produžile su same.

Usput su jele travu i lišće. Posle pet dana lutanja naišle su na grupu partizana, okupljenih oko jednog uginulog konja. Dobro su se najele, ali, kada je trebalo nastaviti pokret, Danicu i Daru nisu mogli da povedu sa sobom. Usput naiđu na jednog partizana sa oružjem koji je poznavao Daru. Tada su njih dvoje produžili dalje, a Danicu su ostavili.

Pošto je od seljaka doznala pravac Danica Kabiljo se uputila sama za selo Vrbnicu. Tu je našla dr Simu Miloševića, Dejana Popovića, Milevu Vuković, Danicu Novaković i još neke. Raspravljalo se kuda da se ide. Dejan Popović je predlagao da se ide za Sandžak, gde ima hleba, i odvojio se sa grupom bolničarki. Među njima je bila i Danica. Ostali su pošli za Bosnu. Dejanova grupa je krenula prema selu Zakmur. Na putu su ih zarobili četnici. Opljačkali su ih, svukli i odveli u Zakmur kod četovođe zvanog »Bodiroga«. On ih je nagovorio da pođu u Čajniče i da leče četnike. Dejan Popović i neke bolničarke pristanu, te ih četnici ostave da tu u selu prenoće. Ali, noću, uz pomoć seljaka oni pobegnu iz sela. Seljaci su im čak dali i

pratnju sa konjima do sela Jelašca, govoreći da četnici propadaju i da oni neće da se zameraju partizanima. Seljak kod koga su svratili u Jelašac nije se obradovao njihovom dolasku, iako je poznavao Dejana Popovića. Smestio ih je na tavan neke štale, gde su ostali tri dana. Za boravak ove partizanske grupe u selu znali su mnogi, i kada se jednom prema selu uputila muslimanska milicija, seljaci su tražili da partizani napuste selo. Knez je čak poručio Dejanu da je negde u blizini i partizanska jedinica sa Radom Hamovićem. Ali, Dejan nije hteo da ide u tom pravcu. Bojao se prevare. Krenuo je prema Sandžaku, mada ih je Drago Sudžum, za koga su znali da je partizanski prijatelj, ubeđivao da ne idu tim pravcem jer će nastradati. I u selu Govza pali su u ruke muslimanskoj miliciji. Dr Dejan Popović je ubijen, a drugarice su uz pomoć seljaka pobegle i uhvatile vezu sa partizanima.

Danica Kabiljo je ostala u Jelašcu kod Draga Sudžuma. Posle desetak dana Drago je doznao da ga je neko prijavio da krije partizanku i rekao Danici da je ne može više držati. Odlučili su da se prebaci u Sarajevo i da se tamo skrije. Da bi njen odlazak prikrio, Drago je uzeo objave za svoje dve ćerke i babu da idu u Sarajevo u bolnicu, pa je sa jednom ćerkom i babom poslao Danicu. Ona je u Sarajevu posetila svoje prijatelje Radoševiće. Domaćica je bila iznenađena, ali ju je lepo primila, nahranila i očistila. Ali, kada se posle dva dana vratio Radošević toliko se preplašio da joj je naredio da odmah napusti Sarajevo. Čak joj je kupio kartu za autobus i lično ispratio. A prethodno joj je zapretio da se ne vraća, inače će je prijaviti ustašama.

Tako se Danica Kabiljo ponovo vratila kod Draga Sudžuma u selo Jelašca. Drago je iskopao lagum i tu je sklonio. Niko osim Dragine porodice nije znao za njeno prisustvo. Nešto kasnije u selo su banuli Nemci sa psima da traže partizane. Sudžumova ćerka izvede Danicu, preobučenu kao bulu, u šumu i ostavi je pod jednim borom. Mada bolesna, Danica je tu ostala više dana i živela, hraneći se kupinama i jagodama koje je noću brala u šumi, sve dok se Nemci nisu povukli. Sudžumovi nisu smeli da je obilaze, a blokada je trajala oko 20 dana.

I kada se vraćala u selo — išla je sama — pored nje je prošao jedan partizan, ali nije imala glasa da mu se javi. Posle nekoliko dana naišle su jedinice Drugog korpusa u kojima su bile neke Sarajlije, Daničini poznanici. Ona im je prišla, ali ih je jedva ubedila da je to ona. Toliko se bila promenila. Odveli su je Peku Dapčeviću. Pošla je sa njima.

Pera Popović, ranije šef hirurške ekipe, za vreme Pete ofanzive je bio u Centralnoj bolnici kao rekonvelescent od pegavca. Nalazio se u onoj grupi ranjenika koju su Nemci ot-

sekli od kolone Sedme divizije posle njenog prelaska Sutjeske, 9 juna. On se na Sutjesci zadržao pomažući ostalim ranjenicima i bolesnicima da pređu reku. Iako ga je Gojko Nikoliš, preko kurira, zvao u štab Sedme divizije on nije pošao, već je nastavio sa prebacivanjem ranjenika. Međutim, kad se završilo prebacivanje, saznali su da su opkoljeni. Tražili su se komunisti koji bi se vratili preko Sutjeske i obavestili Treću diviziju gde se nalaze ranjenici. On se javio među prvima, nagovorivši i neke ranjenike komuniste koje je poznavao da pođu sa njim. Do Sutjeske su došli neopaženo, ali kada su zagazili u vodu, Nemci su zapucali. Uspeli su da pređu. Imali su sreće da naiđu na komandanta Prve dalmatinske brigade, Gligu Mandića i obaveste ga o ranjenicima.

Bili su veoma umorni, te nisu pošli sa Prvom dalmatinskom. Sačekali su Petu crnogorsku i sa njom su bili sve do pogibije Save Kovačevića i razbijanja brigade. U početku je njihova grupa od oko 60 boraca lutala dan i noć po šumi pokušavajući da se probije. Kada su u borbi rastureni, on je sa 15 boraca uspeo da se provuče do sela Ribare na Neretvi. Odatle je jedan deo grupe, sa dr Izidorom Papom, studentom medicine Enverom Lakišićem, kurirom i još nekim, pošao u pravcu Boračkog Jezera, a drugi (Pera Popović, Mate Stančić, Ismet Latifić, dve sestre — Mersija i Sidika i dva Krajišnika) u pravcu pruge Konjic — Mostar, sa namerom da produže za Zec Planinu i dalje za Bosnu.

Kao što se vidi, iako je u bojevima oko Sutjeske nastradalo mnogo ranjenika i bolesnika, ipak je veliki broj, pa čak i onih koji su se odvojili od Centralne bolnice, uspeo da se probije i posle raznih peripetija dođe do partizanskih jedinica ili partiskih organizacija.

*

Kao i Treća divizija, tako je i Prva proleterska pre prelaska Pive sve svoje ranjenike i bolesnike predala Centralnoj bolnici. Ali, tokom borbi bilo je novih ranjenika i ponovo se stvarala bolnica. Tako je pre prelaska puta Kalinovik — Foča u bolnici Prve divizije bilo preko 30 ranjenika, pa je referent saniteta divizije, dr Julka Pantić tražila od štaba divizije konje za prebacivanje ranjenika. Komesar divizije, Filip Kljajić — Fića dao joj je sve konje iz štaba izuzev komandantovog. Tako je u tri partije sa 12 konja prebacila sve ranjenike iz sela Srbovlja preko druma.

I Treća krajiška brigada, koja je bila u sastavu Prve divizije, imala je svoju bolnicu sa oko 18 ranjenika.

Ovoj diviziji nije izostao niti je bio zarobljen i jedan ranjenik.

Druga dalmatinska je, takođe, imala svoju bolnicu, koju je vodio dr Izidor Levi. Imao je oko 80 ranjenika i bolesnika koji su bili bombardovani u Tjentištu. Bombardovanje je trajalo ceo dan, te su mnogi ranjenici i bolesnici izginuli, a ostali su se rasturili i kretali sa jedinicama, kako je ko znao, do izlaska iz obruča u selu Mrežicu, gde je Izidor Levi ponovo okupio ranjenike iz svoje brigade. Tada su ih otkrili avioni, i od bombi su poginula tri ranjenika.

Druga proleterska je, takođe, svoje ranjenike predala Centralnoj bolnici, ali je, ipak, pri proboju obruča vodila sobom oko 80 novih ranjenika. Svi su bili izvučeni.

Sedma krajiška brigada, prema izjavi sanitetskog referenta Kvedera, imala je u bolnici preko 250 ranjenika i bolesnika od kojih su tokom borbi od Pive do Miljevine mnogi pomrli, izostali ili izginuli.

*

Postavlja se pitanje koliko je ranjenika i bolesnika u toku borbi na Sutjesci poginulo, umrlo ili zarobljeno. Po mom računu, koji sam pravio ubrzo po izlasku iz obruča kada sam negde na Podromaniji podnosio izveštaj drugu Aleksandru Rankoviću — stradala je jedna trećina, odnosno oko 680 ranjenika i bolesnika samo iz Centralne bolnice. To je slobodna računica, jer po izlasku iz obruča niko nije znao ko je sve izašao živ i kojoj se jedinici priključio, pošto se Centralna bolnica još pre odlaska Vrhovnog štaba rasturila.

Treba imati u vidu i to da je veliki broj boraca u toku borbi i proboja bio ranjavan, te se na ovaj broj od 680 sigurno može dodati bar još 200 drugih ranjenika koji su poginuli ili umrli. Tako se broj nastradalih ranjenika i bolesnika u boju na Sutjesci kreće oko 1000.

Pored ranjenika i bolesnika, u toku ovih borbi izginuli su i mnogi lekari, pored ostalih: Ljuba Nojman, Jošan Bulajić, Dejan Popović, Slavko Benić, zatim lekari — članovi Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba: Miroslav Šlezinger, Stanko Martinović, poverenik zdravstvene službe AVNOJ-a Sima Milošević i drugi. Takođe je izginulo i mnogo bolničarki, među kojima i Milesa Stanojlović.

Mnogo veći broj ranjenika i bolesnika je izginuo nego što je bio zarobljen. Od zarobljenih, prema nekim podacima, Nemci su oko 60 bolesnika i ranjenika, žena i dece iz Dečjeg doma prikupili u Foči. A kada su se povukli, noću su došli četnici i sve ih poklali.

Neprijatelju se, koliko se zna, niko od ranjenika ili osoblja nije predao. Izuzetak je bio jedino bivši ustaški zarobljenik dr Bušatlić, i jedan bivši podoficir, komandir bolničke čete pri bolnici Sedme divizije, mada su Nemci ubacivali među nas svoje ljude da nagovaraju ranjenike i lekare da se predaju. Tako je više Sutjeske, posle Savine pogibije, došao u grupu gde je bio dr Papo neki čovek i govorio mu da su partizani razbijeni i propali, i da Nemci neće ništa lekarima i bolničarkama.

U većini slučajeva naši ranjenici i bolesnici su se radije sami ubijali nego padali u ruke neprijatelju.

Na kraju, treba istaći da se stanovništvo u većini ponelo plemenito i požrtvovano. Ono je i pod ovako teškim uslovima lečilo, hranilo i čuvalo naše drugove.

Vita CVETKOVIĆ

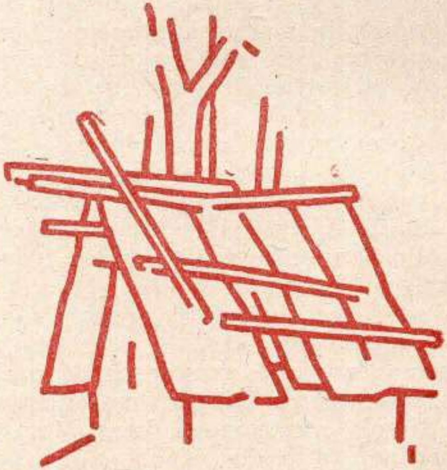

TEŠKI RANJENICI

Peta neprijateljska ofanziva je počela upravo onda kad smo mi u bolnici mislili da ćemo se nakon stalnih pokreta, koji su nas doveli iz Bosanske Krajine, konačno smiriti, srediti i prionuti ozbiljnom liječenju ranjenika.

U to vrijeme radila sam u Centralnoj bolnici. Bila sam komandant ešelona teških ranjenika na nosilima. Ne sjećam se tko je sve bio komesar. Nakon odlaska Viće (Rade Vilotijevića), komesari su se često mjenjali. Komandant bolnice je bio Dejan Popović. Sjećam se i dveju drugarica iz političkog rukovodstva bolnice — Sofije Pekić i Mileve Vuković (za njeno prezime nisam sigurna). Često su nas obilazili drugovi iz Sanitetskog otsjeka Vrhovnog štaba (SOVŠ) Vita Cvetković, Judita Alargić i Vladimir Dedijer. Njih je Vrhovni štab dodijelio Sanitetskom otsjeku kao pomoć za organizacioni i partisko-politički rad.

U ešelonu sam imala oko 100 nepokretnih ranjenika a bila sam jedini hirurg, veoma često i jedini liječnik u njemu. S velikim naporom ranjenike smo prenjeli preko mosta na Tari. Nosili su ih zarobljeni Talijani, mobilizirani seljaci, a i naše bolničarke. Nikako nismo mogli da skupimo dovoljan broj nosilaca za prenos svih ranjenika. Kako su se u pokretu poslije teških ranjenika obično kretali samo još tifusari, na svakoj etapi bi se pomješao rep naše kolone sa čelom njihove. Toga smo se najviše bojali, jer bi se u takvim zgodama i naši čisti i njegovani ranjenici zaušili. Odjeću, ćebad i zavoje mogli smo pariti, no uši su se zavlačile pod velike sadrene zavoje i užasno mučile ranjenike. Do njih smo mogli doći samo rezanjem gipsa, a za nove gipsane zavoje nije bilo materijala.

Ranjenici su po kućama ležali na podu, na svojim primitivnim i većinom improviziranim nosilima. Slame nije bilo. Podovi su bili čisti, jer smo ispred ranjenika kao prethodnicu slali bolničarke. One bi bez odmora, nakon marša, oribale i sve spremile za doček. Bile su neumorne. Ni danas mi nije jasno kako su taj napor mogle da izdrže. A čim bi bile gotove, stizali su ranjenici, trebalo ih je unositi i smještati, previjati i njegovati, hitno prati zavoje ili sterilizirati gazu itd. Onda opet sve iznova. I tako stalno. Herojstvo tih bolničarki sigurno nije bilo ništa manje od herojstva boraca, ali ga još nitko nije opisao. Ne sjećam se više imena bolničarki koje su u to vrijeme bile sa mnom. Slično je bilo i sa kuharicama. Odmah po dolasku trebalo je sakupljati drva, nositi vodu, spremati hranu, a ponekad bi onda iznenada došao i pokret, pa se hrana u kazanima i loncima nosila do sljedećeg zastanka.

U trećem tjednu maja krenuli smo za Rudine. Tifisari su nam opet bili za petama, morali su hitno da se povuku iz Huma, jer je na kose iznad Huma izbio neprijatelj. Put je bio strm i mučan. Sunce je sijalo i avioni su nas stalno nadlijetali, a sa suprotne strane kanjona dolijetali su kuršumi. Fijukali su zlokobno, no nisu bili mnogo opasni, jer je neprijateljski položaj bio sigurno kilometar i po udaljen. Ipak je, sjećam se, na samom vrhu kanjona jedan drug pao, pogođen u čelo, a drugi metak udario je u lonac s hranom koji su nosile dvije drugarice. Lonac je prsnuo, hrana je propala, no drugaricama se ništa nije dogodilo. Bilo nam je već lakše kad smo zamakli iza kose, u mrtvi ugao. Avioni su nas, ipak, i dalje nisko nadlijetali. Doduše, nisu nas gađali, ali mi to unaprijed nismo mogli da znamo. Talijani su vikali: »Mama mia, mama mia«, a ja sam komandovala: »A terra, a terra«! I to je bilo sve što sam znala na talijanskom da kažem. Nikome se ništa nije desilo, ali se put veoma produžio jer smo kod svakog naleta morali da spustimo nosila kraj puta i da legnemo. To je zamaralo nosioce i razdraživalo ranjenike, jer su se nosila polagala na grubo, kamenito tle. I pored najveće pažnje, neki bi se kameni šiljak utisnuo ranjeniku u leđa ili u ranjavu nogu. Osim toga, jednom polegle Talijane dizali smo s najvećom mukom, a morali smo i paziti da nam ne uteknu i da se ne sakriju u okolno grmlje.

Kolona nam je bila šarena. Usprkos svim zabranama, većina drugarica nije odustajala od svoje omiljene crvene boje. Džemperi, ispleteni od sirove vune još u Bosni su na čudesan način osvanuli crveno obojeni a crvene marame bile su najdraža nošnja na glavi. U koloni su se uz to nosili i šareni, sjajni lonci s vodom i hranom, zatim niklovani doboši sa sterilnim materijalom za previjanje itd. Obično smo ih zamotavali u

krpe, ali je usprkos tome poneki uvijek blje序tao na suncu i bio idealan cilj za avione.

Pred nama se pružala Pivska Planina, sva u proljetnom zelenilu i bujnom cvijetu poljskih narcisa. Panorama se završavala oštrim, snježnim vrhovima Durmitora koji su poput nekog simbola blještali, ožareni suncem. Iz šarene povorke ispred mene orila se pjesma: »Durmitor, Durmitore . . .«

Stigli smo u Rudine, a da nitko nije zaostao. Po vatri na drugoj obali Tare a ni po avionima nije se moglo zaključiti da pretstoji ofanziva. Ali po tome, što smo se tako naglo prebacili sa Šćepan-Polja, što ovog puta nikog nismo ostavili da ga prenesemo u drugoj turi, što je bilo dosta nosilaca ranjenika, moglo se zaključiti da se sprema nešto krupno. Međutim, iz iskustva sam znala da nam pred ofanzivu ili pred veći neprijateljski napad, apoteka i intendantura upravo naturaju materijal, s kojim su ranije škrtarili i za kojim smo stalno zapomagali. Ovog puta to je izostalo, i možda zato nisam naslućivala događaje koji će doći.

Sve više smo oskuđevali u zavojnom materijalu. Teškoće s pranjem zavoja postajale su sve veće, pa je i previjanje postajalo sve oskudnije. I sa hranom bilo je, također, sve teže. Kruha gotovo i nije bilo. Trudili smo se da ono što dobijemo do kraja iskoristimo i što pravednije podjelimo. Ranjenici su bili zbijeni u sobičcima, jer je u mjestu bilo još i drugih grupa. Više se nije mogla održavati čistoća i red kao ranije. Ranjenici su počeli da mršave i postajali iznureniji. No ipak, uspjeli smo da priličan broj otpustimo — što u jedinice a što u grupe lakših ranjenika. U isto vrijeme primali smo i nove ranjenike, tako da smo odatle krenuli s preko 100 ranjenika. Slabo se sjećam njihovih imena. Zapamtila sam donekle samo one, koji su se naročito isticali održavanjem morala i discipline u svojim sobama. Oni su nam vrlo mnogo pomogli, i da nije bilo takvih drugova, naša bolnica ne bi uspjevala da tako dobro izvrši svoje zadatke. Među njima, naročito se sjećam Joce Livnajića i Danila Jaukovića.

Idući pokret izveli smo po grupama. Ja sam išla sa srednjom grupom. Ranjenike smo smjestili u Jeriniće i dijelom u Šariće, gdje je bila još jedna grupa s Đorđem Vuletićem. Smještaj je bio po katunima i kolibicama razasutim po strmom obronku, na udaljenosti od gotovo dva kilometra. Sanitet je bio smješten u najvišoj kolibi na obronku. U njoj smo spavali, spremali materijal i operirali. Mada sam kao pomoć imala još liječnika, ne sjećam se više njihovih imena. Na previjanje sam odlazila izjutra a vraćala se uveče. Povratak uzbrdo, nakon mnogih časova hoda i previjanja na podu, gotovo bez hrane — bio je naročito mučan. Inače, ovdje nam je svega nedostajalo

— i hrane, i zavoja, i vode. Ne znam kako bismo prošli, da smo se tu duže zadržali.

Dobili smo naređenje da otpustimo i pošaljemo u ešelon pješaka ili u jedinice svakog kome je to stanje dozvoljavalo. No, isto toliko ranjenika je i pridošlo, tako da smo početkom juna krenuli sa 126 nosila put Pive. Ponovo smo prešli Rudine i sa svim ranjenicima stigli do dna kanjona. Ranjenike su nosili zarobljeni Talijani. Sa mnom je bio i dr Baruh. Imali smo tri tovarna konja sanitetskog materijala i sretno smo ga spustili niz vrletni put. Od liječnika sam tu susrela Gustava Krausa i Julišku Kraus — Lederer sa 6-godišnjim sinčićem, zatim Zlatka Fišera, Gostla, Franju Bišica, a mislim i još neke druge. Svi su bili sa svojim ranjenicima i bolesnicima. Nikoga od njih kasnije nisam više vidjela. Nastradali su između Pive i Zelengore. Inače svi su bili rekonvalescenti od pjegavca. Pričalo se da su Mariju Zbornik prenjeli na nosilima, bolesnu od pjegavca, s visokom temperaturom. Ali, ni ona nije izišla iz ofanzive. Mi, s nosilima, sve do navečer smo ostali s ove strane mosta. Govorilo se da će teški ranjenici ostati sakriveni u pećinama i gudurama oko Pive.

Navečer je došao Gojko i naredio mi da se vratim na Pivsku Planinu. Nije mi rekao razlog. Uzoru sam krenula sa još dva druga. Jedan se zvao Božo. Ranjenici su se uznemirili, sa svih strana me zivkali, zahtijevali da ih previjem, i pitali kuda ću i zašto ih napuštam. Vidjelo se da se boje da će biti ostavljeni. U čitavom ratu nisam doživjela teže časove. Joco Livnajić me je pozvao i dao mi nekoliko mrvica duhana koje je još imao u džepu, da napravim cigaretu. Objašnjavala sam da imam naređenje da se vratim, da su bolničarke i dr Baruh uz njih, a da ću se i ja vratiti. Netko je dobacio zašto u posljednje vrijeme dobivam stalno neka naređenja umjesto da ostanem uz njih. Konačno sam prošla kroz špalir nosila i rastala se od svojih ranjenika. Bio je to težak rastanak. Vratila sam se istim putem kojim sam i došla. Do vrha nam je trebalo četiri sata hoda. Gore su nas sačekali neki drugovi. Mislim da je među njima bila i Sofija Pekić. Rekli su mi da se moj drug Štefi ponudio da ostane s ranjenicima na Pivi, pa sam i ja bila određena da ostanem. Međutim, Komitet se nije složio da ostanem. I sada treba da idem na Taru. Pitala sam tko će preuzeti moje ranjenike. Odgovorili su da će ranjenike koji ne mogu hodati sakriti oko Pive. Nije imao tko da ih nosi.

Predvečer smo stigli na Taru. Tamo sam našla na grupu lakših ranjenika s bolničarkom Anđelom, koju sam poznavala još iz Krajine. Bilo je još i drugih bolničarki. Cijela ta grupa se spremala za pokret prema Pivi, jer se preko Tare nije moglo. Dobila sam nešto hrane, malo se odmorila i ponovo krenula

nazad. Između Nikovića i Rudina susrela sam se sa Štefijem, Batom i još nekima, pa smo zajedno produžili. U Rudinama je gorjela škola, ili neka druga veća zgrada. Susretali smo ranjenike i tifusare koji su neodlučno stajali, ne znajući kuda će. Bodrili smo ih i upućivali prema Pivi. Tako se naša grupa povećavala. U jednoj kući vidjeli smo svjetlo. Ušli smo i našli tri tifusara kako na vatri u porcijama kuhaju neka crijeva. Gonili smo ih da krenu. Već je bila noć a nismo znali tko je u Rudinama. Oni su se jedva na to i osvrnuli. Rekoše nam da su gladni i da ne idu nikud, a svakako ne — prije nego skuhaju i pojedu crijeva. Ostavili smo ih.

Na Pivi sam zatekla samo neke od svojih ranjenika. Jedan, za koga mi rekoše da je komesar neke brigade, upravo je umirao. Tu sam saznala da su bolničarke s Baruhom prešle Pivu, a da je sanitetski materijal zakopan. Na Pivi smo predanili. Primali smo proturječna naređenja. Čas da ostanemo gdje smo, a čas da idemo preko. Konačno smo doznali da prelazom komanduje drug Lacmanović. On je naredio da ostanemo s ove strane sve dok i posljednji ranjenik ne pređe. Međutim, kasno poslije podne stigla je poruka da odmah pređemo. Prošlo je dosta vremena dok smo stigli do mosta. Bilo je gužve, avioni su nas nadlijetali, dok se most stalno potapao usled prevelikog opterećenja. Svakog trenutka bilo je zastoja. Kad smo prešli, saznali smo da su nas pozvali zbog previjanja nekog druga koji je tu bio ranjen. Međutim, nismo ga previli. Ne sjećam se da li zato što nismo imali čime, ili ga je netko drugi već bio previo, ili, pak, što je taj drug prije nego smo i došli već umro.

Tu smo se susreli s drugaricom Ljubom Nojman i Jošanom Bulajićem. A još dok smo se spuštali prema Pivi čuli smo da iza nas silazi i grupa s kirurgom Herlingerom. Međutim, nitko od njih nije izašao iz Pete ofanzive.

Uzoru smo krenuli na Vučevo. Od toga časa malo se čega sjećam. Samo kao u magli ostale su mi pojedine slike. Sjećam se beskonačne kolone koja se verala uzbrdo — ranjenici i bolničarke, konji s topovima. Sjećam se i grupe nekih rodoljuba. Neznam tko je sve bio među njima. Negdje na putu napali su nas avioni. Nije bilo šume niti drugog zaklona. Tu je poginula bolničarka Milesa. Vučevo su tukli topovi. Tu je bio ranjen i Bato. Nismo uspjeli da ga operišemo. U blizini je bila i neka druga bolnica. Svuda okolo je ležao rasut sanitetski materijal, uglavnom prazni, sjajni doboši. Čuli smo da je i Papo sa svojom ekipom negdje u blizini. Tražila sam ga, no nisam uspjela da ga nađem. Danica Kabiljo nam je dala nešto gaze i zavoja. Time smo previli Batu. Neko vrijeme smo ga i vukli a kad nije mogao dalje ostavili smo ga. Negdje kasnije ponovo smo se sa njim susreli. Bio je na konju, ali je već umirao. Tada je i

Danica bila ranjena. Sjećam se još i strašne žeđi i lokve u kojoj je ležao, sav nadut, uginuli konj. Nisam uspjela da se savladam, popila sam punu porciju vode iz lokve. Stalno su nas tukli avioni i artiljerija. Hodali smo i lijegali, sklanjali se u pećine, iza stijena, tražeći mrtvi ugao. Pod jednom stijenom spavao je neki drug. Netko reče da je to Ferid. Tu negdje Mitra Mitrović mi je dala komad pečena mesa. Jela sam, dok su krošnje drveća rezali rafali iz mitraljeza.

Nešto kasnije zvali su nas da previjemo Nuriju Pozderca. Umirao je. Nije bilo pomoći.

Zatim se sjećam noći i vrtoglavo strmog spuštanja na Sutjesku. Nije mu bilo kraja. Sutjesku smo prešli uzoru. Držali smo se za ruke. Voda mi je dostizala do pazuha. Nekoga su nosili na nosilima preko reke. Vikao je. Na maloj zaravni, s druge strane, sve je bilo krcato — ranjenici, stoka, tovarni konji, drugarice i drugovi. Tu smo posljednji put vidjeli Šlezingera sa kćerkom. Zatim smo opet počeli da se uspinjemo. Čula se pucnjava, mi smo išli za njom. Na vrhu smo zastali. Tu sam posljednji put vidjela Stanka Martinovića. Netko je javio da krećemo. Kolonu je poveo neki Marko, mislim da je ranije bio komesar neke bolnice. Bilo nas je tridesetak. Išli smo brzo. Štefi je zaostajao, a ja sam nastojala da održim vezu između kolone i njega. Konačno sam izgubila i kolonu i Štefija. Ostala sam s jednom bolničarkom. Mislim da je to bila Slavica, rekonvalescent poslije pjegavca. Naišle smo na napušten njemački logor, s ugašenom vatrom i praznim kutijama od konzervi i cigareta. Rastala sam se s njom i vratila da tražim Štefija. Nisam ga našla. Uspjela sam se na jednu čuku. Tu sam zatekla neke drugove, rekoše mi da sada svaki treba da ide sam, kako zna. Uputili su me da idem prema Vrbnici.

Krenula sam. Usput su mi se pridružili neka drugarica i neki drug. Došli smo do jedne oštre strmine. Moji saputnici nisu htjeli dalje. Ja sam bila odlučna. Sjela sam i otklizala se do jednog potoka. Danas mislim da je to bila Hrčavka. Stigla sam poderanih hlača. Pregazila sam potok i produžila, sljedeći tragove. Tu i tamo put je bio obilježen ljudskim i konjskim lješinama. Iz jednog šumarka začula sam fićukanje. Uputila sam se prema zvuku i naišla na neke borce koji su u porciji grijali vodu. Nagovarala sam ih da krenu sa mnom, jer sam se bojala samoće. No, oni su rekli da će još ostati, pa sam produžila dalje. Opet sam dugo hodala, dok nisam naišla na dva borca iz Pete crnogorske. Ali me oni nisu htjeli primiti u društvo. Rekoše mi da je opasno stvarati prevelike grupe, te sam opet produžila sama. Već je bila noć kad sam izbila na neku čistinu. Unaokolo, uz rub šume, sjedele su grupice i grijale se uz male vatre. Pošla sam od jedne do druge, tražeći da se malo ogrijem.

Tjerali su me i preporučili da naložim svoju vatru. Kod jedne od tih grupa srela sam neku drugaricu koju sam još u Bosni liječila. Razgovarale smo. Njena grupa je kuhala neku kašu, i ona mi dade žlicu toga, da se potkrepim. Bila sam joj beskonačno zahvalna. Najzad sam između dvije vatre i zadrijemala. U snu bih se primakla bilo jednoj ili drugoj vatri, no kad bih se previše primakla budili su me — da se odmaknem.

Uzoru sam krenula dalje. Nisam bila sama, ali nisam pripadala ni nekoj koloni. Stalno sam prestizala neke, ili su drugi prestizali mene. I pravci, kojima su se razne grupice kretale, nisu bili isti. Svi su, kao po dogovoru, nastojali da ne obrazuju veće grupe, pa sam se i ja na to navikla i kretala sama ili, ponekad, s pojedincima. Nakon dugog hoda srela sam jednog rukovodioca Pete crnogorske brigade, bio je još sa jednim drugom. Pitao me je kuda ću. Odgovorila sam mu da idem u Vrbnicu. On mi reče da upravo dolazi odande i da nema smisla da tamo idem. I s njim sam se rastala. Krenula sam nekim tragovima. Nakon izvjesnog vremena, na rubu jedne šume naišla sam na nekoliko drugova. Pitala sam ih iz koje su jedinice. Odgovoriše — iz Prve dalmatinske. Tada se iza nekog grma pojavio i Boško Škara. Znala sam ga još dok je bio u Livanjskom odredu. Oboje smo se obradovali susretu. Dao mi je odmah iglu i bijeli konac s kojim sam zakrpila svoje skijaške hlače rasporene po svoj dužini. Potom me je poveo u Štab. Primili su me tek nakon njegovog opširnog izlaganja — tko sam i što sam ranije radila. Odredili su me za referenta saniteta brigade. Neposredno poslije toga naišla sam na Štefija. Ležao je pod ćebetom. Tu je bila i Ranka koja je čitav ovaj put prošla premda joj je jedna noga bila amputirana.

Tada sam potpuno klonula. Dalje sam produžila sa štabom brigade. Nisu mi se zadržali više nikakvi utisci.

Ako se na kraju zapitam kako sam se održala, mogla bih da odgovorim — moj zadatak u borbi bio je liječenje i briga za ranjenike. I dok sam se time bavila, nisam imala ni vremena, ni potrebe da se brinem o sebi. A kad sam napustila ranjenike u meni se nešto slomilo, postala sam drugačija. Svu svoju energiju upotrebila sam da izvučem Štefija koji je, premda veći i jači od mene, bio u tjelesno gorem stanju. Kad sam ga izgubila, jedina mi je želja bila da ga nađem. No, bez obzira na to, nikad sebi nisam dopustila da kapituliram, da budem pasivna. Naprotiv, stalno me je gonila potreba da idem sve dalje samo naprijed. Sigurno je da tih dana nisam razmišljala o ciljevima borbe, ali je borba bila u meni, i da nisam stalno i svakog momenta vjerovala u našu konačnu pobjedu, bez obzira na svoju ličnu sudbinu, ja bih propala.

Dr Zora GOLDŠMIT — ŠTAJNER

RANJENICI NA KONJIMA

Početak Pete ofanzive zatekao me je u Nikovićima, na Pivskoj Planini. Bio sam referent saniteta bataljona ranjenika »konjanika« Balnice br 1. Reorganizacija ove bolnice izvršena je još dok smo bili na Šćepan-Polju i Rudinama. Ranije je bolnica bila podijeljena na ranjeničke ešelone, a osoblje raspoređeno po bolničkoj formaciji. Međutim, iskustvo poslednjih marševa je pokazalo da su najteži problemi glomaznih bolnica bili njihovi pokreti i prehrana ranjenika. Bilo nam je jasno da će te teškoće na siromašnom terenu Pivske Planine biti još veće, pa je nova reorganizacija imala svrhu da ih umanji. Stalo se na stanovište da organizaciju bolnice treba izjednačiti sa trupom, pa su formirani ranjenički bataljoni koji su imali vojne komande i u kojima su lekari bili referenti saniteta. Pri tome se mislilo i na mogućnost da se pojedini takvi »bataljoni« priključe divizijama, u slučaju daljnjeg pokreta. U tom smislu na Šćepan-Polju i u Rudinama izvršio sam trijažu ranjenika za nove ranjeničke bataljone, a zatim došao u Nikoviće, gdje je bio smješten dodijeljeni mi ranjenički bataljon. Većinu ranjenika u njemu nisam poznavao, a sada se više ne sjećam ni tko je bio komandant, tko politički komesar, tko pomoćnik komesara i tko intendant našeg bataljona. Ne sjećam se ni imena bolničarki. Većina, pak, drugova s kojima sam do tada radio bila je određena za najveći bataljon, bataljon »pješaka«, i spremala se za pokret u Sandžak koji je tada u našoj pretstavi važio kao »obećana zemlja«.

Uprava Bolnice br. 1 nalazila se u Jerinićima ili u Šarićima. Komandant je bio dr Dejan Popović, a politički komesar

mislim da je bila jedna drugarica, Crnogorka, zvala se, koliko se sjećam, Mileva. Ranije je nisam poznavao. Veza s upravom bolnice je bila slaba i češće sam viđao drugove iz Sanitetskog otsjeka (SOVŠ), nego one iz uprave bolnice. Naročito nam je često dolazio drug Vita Cvetković. Malen i mršav, došao bi uvijek dobre volje i pun energije. Uspijevalo mu je da na sastancima i u razgovoru prelije i u nas našto od te energije, no ne za dugo, jer smo bili prilično iscrpeni pa bi lako sustali. Onda bi opet jedva čekali dan kada će on doći.

Bataljon »konjanika« bio je smješten u desetak katuna, po kolibama razbacanim na valovitom terenu, punom vrtača. Bilo je tu oko 150 ranjenika. Svaki dan je trebalo previti, ako ne sve, ono bar po jednu trećinu u svakoj kolibi. Obično sam nosio torbu s lijekovima i instrumentima a bolničarka doboše sa »sterilnim« materijalom i džakove. Kad smo se vraćali sunce bi već bilo zašlo. Ranjenici su bili mršavi i iznureni, kao i mi, no moral je bio dobar i gotovo u svakoj kolibi bi nas dočekala pjesma. Zavoja smo imali dovoljno; »sterilizacija« se vršila u »srpskom buretu«, noću. Noću je radila i ekipa za pranje prljavih zavoja. Oprani zavoji sušili su se tokom idućeg dana; prostrti po travi i džbunju vidjeli su se izdaleka. Zbog njih smo se bojali aviona, jer je teren bio go, bez šume, pa ih nije bilo moguće sakriti.

Najteže je bilo s hranom. Mesa je bilo dovoljno, no brašna malo, tako da za čitavo vrijeme nismo imali kruha. A kad bi i dobili nešto brašna, ukuhali bi ga u čorbu od mesa, da bude gušća. Ni soli nije bilo. Istina, mnogi ranjenici su imali nešto soli u svojim torbicama, još iz jedinica. Pokušavali smo da organizujemo sakupljanje kopriva, srijemuše i kiselice. Toga je u okolini bilo dovoljno i moglo je da poboljša ishranu, no kuhinja nije imala dovoljno personala a drugi nisu shvatali važnost zeleni. Mnogi ranjenici poboljevali su od proljeva, a medikamenata nije bilo. Jedini dijetni artikli bili su pržena krv i pržena džigerica. Naročito je krv bila tražena i nikad je nije bilo dovoljno. Ranjenici su i sami popravljali svoju ishranu. Gotovo pred svakom kolibom gorjele su vatrice, i na njima bi po dva ili po tri ranjenika u porcijama kuhali ili na ražnjićima nešto pržili. Naročito su Dalmatinci bili poduzetni. Sabirali su puževe, kuhali ih i jeli, na zgražanje ostalih, osobito Crnogoraca koji su to smatrali »nedostojnom« i »nečistom« hranom i tražili da se zabrani svako individualno kuhanje, a naročito spremanje puževa, jer je to »nedostojno« narodnih boraca. Mi smo zabranjivali kuhanje, no nismo ga mogli spriječiti. Usprkos puževima Dalmatinci su u prosjeku bili mršaviji od ostalih boraca. Ekipa za previjanje obično je s ishranom najgore prolazila. Kad bismo se vratili s previjanja, kazani su

vrlo često bili prazni, bilo zbog dolaska neke nove grupe ranjenika koje je trebalo nahraniti, bilo što se nekoj grupi otpuštenih ranjenika nešto moralo dati za put u jedinicu, ili, jednostavno, iz razloga što ništa nije preostalo.

»Konjanike« smo prebacili u Nikoviće po partijama, na dvadesetak konja, a konje potom poslali na Taru. Trebalo je da odu u Čelebić po žito za bolnicu. Nikad se više nisu vratili, i ranjenici su ostali »konjanici« samo po imenu. Ostalo nam je samo jedno kljuse koje je stalno dovlačilo vodu za kuhanje i sterilizaciju. Zavoji su prani u jednoj dosta udaljenoj lokvi, a hranu su po kolibama raznosile bolničarke u loncima i malim kazanima.

Sve je to trajalo manje od dva tjedna. Tada je počela Peta neprijateljska ofanziva i za bolnicu. Dobio sam naređenje da rasformiram bataljon. Tko je mogao da se kreće trebalo je da ide u pješake, a tko nije mogao — u grupu nepokretnih ranjenika. Ponovna trijaža trajala je nekoliko dana. Upočetku je većina ranjenika nastojala da se svrsta među teške, govoreći da ne mogu pješačiti. I meni je bilo jasno da stvarno to nisu u stanju bilo zbog svojih rana ili loše kondicije. Ipak, iz dana u dan sve veći broj se javljao da ide u pješake. Potkraj sam već morao pojedincima objašnjavati da neće moći da izdrže ni dva sata marša, da će zbog njih kolona zastajati i da je bolje da ostanu s teškim ranjenicima. Sve to nije mnogo pomoglo, jer su posljednjih dana pojedinci gotovo puzeći odlazili. Oslanjali su se na primitivne štake, jedan na drugoga, ili na bolničarke. Svakoj grupici odredio sam po jednu bolničarku koja je nosila nešto »sterilnog« materijala u dobošu, limenoj kutiji ili talijanskoj porciji s poklopcem, a svaki ranjenik imao je po nekoliko zavoja. Za sebe sam zadržao sterilizator s nešto instrumenata, što mi je stalo u jedan džep dolamice, zatim vojničku torbu punu zavoja i limenu kutiju s gazom u drugom džepu dolamice. Postupio sam protiv naređenja da sav materijal razdijelim, ali ispravno, jer su stalno pridolazili novi ranjenici u grupama ili pojedinačno. Iako sam previjao samo one kojima je to bilo najpotrebnije, ostao sam brzo bez gaze. Kasnije sam previjao samim zavojima, dok i njih nisam utrošio. Na kraju, sve što sam mogao da učinim za ranjenike bilo je da im dam pravac kretanja: pješaci ka Tari odnosno Pivi, a teški, koji dalje ne mogu, u Jeriniće. Ne treba objašnjavati kakvo je bilo razočaranje onih ranjenika koje su iz jedinica i iz drugih bolnica upućivali u Centralnu bolnicu »gdje ima liječnika, zavojnog materijala i lijekova, gdje će se u miru liječiti i oporavljati«.

Početkom juna saopćeno nam je da će se teški ranjenici morati sakriti po gudurama i špiljama oko Pive. Bilo ih je

nemoguće iznijeti, a jedinice za njihovu zaštitu ne bi mogle ostati, jer je neprijatelj bio vrlo jak, pa bi ih na uskom prostoru za kratko vrijeme sasvim uništio. Taj teren, za operativne jedinice strateški neinteresantan, ionako ih ne bi mogao prehraniti. Za ranjenike će se brinuti terenski radnici. Kako će to stvarno izgledati nisam mogao sebi jasno da pretstavim. Terence nisam poznavao, a znao sam da u okolnim šumama između Crnog Vrha i Karaule ima četnika i da su već počeli da dižu glavu — napadali su naše kurire, osamljene ranjenike ili bolničarke i ubijali ih. Rečeno nam je da će za njegu teških ranjenika ostati na Pivi jedan ili dva liječnika i nekoliko bolničarki. Pričalo se da je za to bio određen doktor Altarac. On je prošao kroz Nikoviće, ali se vidjelo da nije baš oduševljen tim rasporedom. Tada sam se javio, dobrovoljno, da želim ostati s ranjenicima, iako sam pretpostavljao, da su izgledi da preživimo minimalni. Javio sam se ne iz nekog junaštva ili požrtvovanosti, već jednostavno što sam bio toliko iscrpen da nisam vjerovao da ću izdržati pokret. Idućeg dana mi je javljeno da je moja želja odbijena. Naređeno mi je da idem ka Pivi. Kasnije sam saznao od svoje drugarice Zore da je i ona bila pristala da ostane na Pivi, no ni nju nisu ostavili. Mislim da nije ostao nitko od onih 15 ili više liječnika koji su radili u Centralnoj bolnici.

Ako se ne varam, bilo je to 8 juna kada smo konačno krenuli. U posljednji čas kurir je doveo tri zarobljena talijanska liječnika s pisamcem od uprave u kome mi se javlja da se stavljaju pod moju komandu, da ih zaposlim, da treba da se staram o njima i da ne smijem dozvoliti da mi pobjegnu. Kakve li ironije! Dok je bataljon još postojao stalno sam tražio pomoć kako bih što bolje zbrinuo ranjenike. Pomoć je stigla upravo tada kada više nisam imao ni ranjenika, ni zavojnog materijala. Jedva sam bio sposoban da se krećem, a naređuje mi se da pazim na novozarobljene Italijane! Sa mnom je ostao jedino Bata. Još u Bosanskoj Krajini bio je ekonom u bolnici. Više se ne sjećam koju je funkciju vršio u bataljonu, ni kako se punim imenom zvao. Mislim da je bio iz Prve proleterske brigade. Čini mi se da je bio ranjen u ruku ili nekako drugačije osakaćen pa je zato radio u bolnici.

Iz Nikovića smo krenuli jutrom put Rudina. Svakog časa napadali su nas avioni, bacali male bombe i mitraljirali. Mi bismo polegali i čekali dok prođu. Već prilikom drugog napada, dok smo ležali, pobjegao je najhrabriji Talijan. Druga dvojica bili su toliko zaplašeni da se nisu ni makli. No, kad su vidjeli da smo nakon kraćeg traženja odustali od progona bjegunca, mora da su se i oni ohrabrili. Prilikom jednog od slijedećih napada, koji je dugo trajao, iščezli su u džbunju, travi ili vr-

taćama i njih dvojica. Bata i ja smo pošli u potragu za njima, no rezultat je bio da smo izgubili jedan drugog. Tražio sam Batu, dozivao ga, ali ga nigde nije bilo — kao da je u zemlju propao. Nastavio sam dalje sam, nekoliko puta gubio i mijenjao pravac. Vukao sam se polako, često zastajući na uzbrdicama, jer mi je ponestajalo daha. Nekoliko puta sam pomišljao da se vratim, no bio sam uvjeren da pozadi nema više nikog, pa sam ponovo kretao naprijed. Tako sam satima išao težeći da bilo s kim uhvatim vezu. Na jednoj nizbrdici sam se spotakao, pao i razbio naočale. Nakon toga, još sam se teže snalazio i čitav daljnji put prošao sam kao u magli. Sve mi je bilo mutno i zbog vida i zbog iscrpenosti.

Nakon dužeg vremena naišao sam na grupu drugova. U njoj je bila i moja drugarica. Produžili smo do pred Rudine. Tamo su pridošli još neki drugovi koji su pričali da su Njemci na Šćepan-Polju i da se njihove patrole približavaju Rudinama. Kad smo stigli na Pivu hvatao se već prvi sumrak. »Štuke« su stalno nadlijetale i pikirale duboko ispod nas, pokušavajući da sruše most. Iza nas, u Rudinama vidio se požar. Počeli smo se spuštati u kanjon Pive. Zora mi je rekla da već drugi put ide na Pivu. Kada je jutros prvi put bila došla do same rijeke dočekalo ju je naređenje da se vrati ka Tari. Kada je stigla onamo, došlo je novo naređenje da ide natrag — na Pivu. Spuštanje po strmoj stazi trajalo je veoma dugo. U kanjonu je već bila noć, a snježni vrh Maglića još je sjao ružičasto u posljednjim tracima dana. »Štuke« su neprekidno pikirale na most do potpunog mraka.

Uzoru smo stigli do dna kanjona. Pred mostom je bio krkljanac. Uzak most ležao je na balvanima koji su plivali na vodi i bili vezani čeličnim kablom. Ranjenici na nosilima i pješaci, ljudstvo i stoka — sve je to polako prelazilo. Ako bi se više njih nakupilo na jednom dijelu mosta, taj dio bi odmah utonuo u vodu. Neki su se prebacivali preko rijeke u malom njemačkom gumenom desantnom čamcu. Grupa drugova, na čelu sa Lacmanovićem, trudila se da na prilazima mostu uspostavi red. Dobili smo naređenje da sačekamo nešto podalje od mjesta prelaza, pokraj puta u šumi. Tu smo zatekli na desetine nosila s ranjenicima, mnogo ranjenika bez nosila, bolničarki i ostalog osoblja. Svaki bismo čas naišli na nekog poznatog ranjenika ili čuli kako netko viče: »Zoro, previj me«, »Štefi, previj me«! Tu sam potrošio i posljednji zavoj. Bilo je strašno ne moći pružiti pomoć, a još strašnije gledati drugove u oči i slušati njihova pitanja koja su padala sa sviju strana: »kuda ćemo dalje«, »kad ćemo krenuti«, »tko će nositi nosila«, »zašto nema konja«, »zar ćete nas ostaviti?«.

Tu smo predanili. Dobili smo i jedan obrok »goveđeg čaja«. Gotovo bez prestanka nailazili su avioni, no sada su već rjeđe napadali most. Izgleda da su bili više zaposleni na Pivskoj Planini i na Vučevu. Kasno poslije podne dobili smo naređenje da pređemo rijeku. Dugo je trajalo dok smo stigli na most i dok smo ga prešli. Na drugoj obali bila je također gužva. Povukli smo se dalje od obale. Već je bio mrak. Naišli smo na sina kirurga Herlingera. On nam je rekao da su mu roditelji ostali na drugoj obali s dva konja i nekim bolničarkama. Njega su poslali naprijed. Kasnije smo čuli da doktor Herlinger nije uopšte prešao Pivu. Tražio je injekciju, koje nije bilo, i nije htio dalje. Bio je jedan od naših najboljih kirurga, no star, slomljen teško pokretan.

Naišli smo i na Šlezingera sa kćerkom. Bila je živi kostur i klatila se na konju. Preboljela je trbušni tifus i pjegavac. On je bio određen da ostane na začelju kao član i delegat SOVŠ-a. Stalno je bio aktivan i nastojao da unese reda i sistema u pokret. Uputio nas je u jednom pravcu gdje smo naišli na Ljubu Nojman. I ona je bila živi skelet. Trbušni tifus u Krajini, pjegavac u Crnoj Gori, teški Basedow i neprekidni rad uprkos bolesti — posve su je iznurili, no nisu je slomili. Moral joj je bio odličan i stalno je nastojala da obodri svoju okolinu, da popravi raspoloženje i ohrabri malodušne. Proveli smo zajedno nekoliko sati, a zatim smo krenuli na Vučevo.

Bili smo u uskoj i dugoj koloni, kojoj nismo znali ni početka ni kraja. Put je bio neobično strm, a bio sam tako slab da sam se jedva kretao. Nakon nekoliko minuta puzanja uzbrdo morao sam dvostruko toliko da odležim da bih došao do daha i snage. I drugi su ostajali da sjede i leže pored puta. Mnogi se više nisu ni digli. Bacio sam dolamicu, bila mi je teška, nisam više mogao da je nosim. Mali sterilizator s instrumentima nosio sam, ipak, i dalje u torbi. Zora je odnekud smogla kocku šećera i dala mi je. Imala je divan efekat. Kao da mi je snaga prostrujala žilama. Opet sam mogao bolje da hodam, skoro čitav sat. Za to vrijeme stalno su nas nadlijetali avioni, ali nas nisu tukli. Gađali su predio iznad nas. Eksplozije su se čule i kad nije bilo aviona, i po tome smo zaključili da taj predio tuče i artiljerija. Kad smo izašli iz šume, sjalo je sunce, put je bio manje strm, a kolona na daleko vidljiva. Avioni su nas i dalje nadlijetali, no ne sjećam se da li su nas tukli. Tu sam opet naišao na Batu i nastavio put s njim. Dostigli smo Ljubu Nojman. Jedva se držala. Išla je uz pomoć bolničarke koja se cijelim putem od nje nije odvajala. Ubrzo smo je prestigli. Više je nisam ni vidio. Kasnije sam čuo da je bila ranjena, da je ostala na Sutjesci i da su je uhvatili i ubili Njemci.

Konačno smo došli do dijela puta koji se više nije uspinjao. Sjećam se da je lijevo od puta bilo strmo i golo brdo, a desno strma padina. Put su tukli bacači (ili topovi), a izgleda da nije bilo mogućnosti da se zaobiđe. Tu je poginula Milesa, a ranjena je bila Danica Kabiljo i mnogi drugi. Ranjen je bio i Bata. Pogledali smo mu ranu. Bila je malena, u slabinama pored kičme. Nismo ga imali čime previti, dok nam Danica nije dala malo gaze; zavoj je bio kratak i stalno mu je spadao. Neko vrijeme smo ga Zora i ja vodili između nas, no naglo je postajao sve slabiji i morali smo da ga položimo. Netko je rekao da je u blizini Papo, pa je Zora pošla da ga potraži, ne bi li izvršio operaciju, jer je bilo očito da se radi o unutarnjem krvarenju. Međutim, nije uspjela da ga pronađe. Još smo ga malo vukli, a kad smo vidjeli da umire, položili smo ga i produžili put.

Dalji događaji sve su mi mutniji u sjećanju. Znam samo da smo negdje zastali, no ne sjećam se da li je bila noć ili dan. Odnekud smo dobili po komad sirovog mesa da ga na vatri ispržimo. Ali je ubrzo naređeno da vatre pogasimo i tako sam jeo malo prženo inače sirovo meso. Dalje jednostavno nisam mogao. Zora je otišla da potraži pomoć, i kad smo ponovo krenuli, jahao sam. Kasnije sam čuo da je to bio konj Stanka Martinovića koji je takođe bio rekonvalescent od pjegavca. Ne znam koliko sam dugo jahao. Kasnije sam opet pješačio. Sjećam se žeđi i vode koja je u blizini žuborila, ali ja nisam imao snage da skrenem i da se napijem, niti hrabrosti da zaostanem iza kolone. Sjećam se šume u kojoj nas je osula mitraljeska vatra. Eksplozivni meci praskali su po krošnji drveća i nikako nismo mogli da ocijenimo s koje strane je dolazila vatra. Ne znam koliko je trajalo dok se opet nismo sakupili na početku neke riže za spuštanje balvana. Netko je rekao da se spuštamo prema Sutjesci. Bila je noć, puzili smo i valjali se od drveta do drveta. Povremeno smo se držali za ruke, praveći lanac, onda bi se veza opet prekinula. Tu je ponovo bilo konja s tovarima i ranjenicima koji su se survavali. Bilo je vike i zapomaganja. Uvijek je netko vikao »veza, veza«, a netko opominjao na najveću tišinu, govoreći da su neprijateljski položaji blizu.

Na malom platou, u toku silaza, naišli smo na nekoliko boraca koji su tražili doktora. Javili smo se. Odveli su nas do jednog druga za kog su nam rekli da je Nurija Pozderac, i da je dan prije bio ranjen. Nosili su ga na nosilima. Kad su ga spustili na zemlju, razvili smo mu nogu. Rana je bila malena, na peti ili ispod gležnja, a slojevi i slojevi zavoja bili su natopljeni krvlju. Izdisao je. Iz rane je još pomalo krvario. Prvi koji ga je previo nije očekivao takvo uporno krvarenje, pa nije stavio povesku.

Ujutro smo pregazili Sutjesku. Bila je duboka preko pasa i brza. Držali smo se za ruke u dugoj koloni i prelazili uz grobnu tišinu jer je opet neprijatelj bio blizu. Naša je grupa prešla čitava, no od drugih lanaca, sličnih našem, pojedine bi se žive karike kidale i odlazile niz vodu. Na drugoj obali, na maloj zaravni, opet krkljanac. Ljudi, konji i tovari, sve gusto zbijeno i u metežu. Naređenje je da se čeka, jer put još nije probijen. Već se bijeli dan, svakog časa mogu avioni da naiđu a mi smo otkriveni. Odlučujemo se da krenemo. Susrećemo Šlezingera sa kćerkom i nagovaramo ga da pođe s nama; tim više što nas netko upozorava na kosu s one strane Sutjeske. Visoko i daleko, prema nebu, ocrtavale su se sitne sjene boraca. (Možda nam se to samo pričinjavalo.) Kažu da je to bio posljednji bataljon iz sastava Treće divizije; bio je u zaštitnici i sada se spuštao prema Sutjesci. Iza njih Njemci. Ali, Šlezinger tvrdokorno odbija, upotrebljavajući argumente: »Mi smo vojska, ništa se ne radi bez naređenja. Treba sačekati komandu za pokret, pravac kretanja.« Govorio je da je u Prvom svjetskom ratu bio i u težim situacijama, da stvari izgledaju gore nego što u zbilji jesu, itd. Meni se, međutim, činilo da je njemu postalo jasno da mu kćerka neće moći pješice, a s konjem se dalje nije moglo. To je samo zaodjeo optimizmom i vojničkim držanjem. Ostavili smo ga a mi smo krenuli u šumu uzbrdo, sa Stankom Martinovićem i Nikolom, Crnogorcem, kome sam zaboravio prezime. Pridružilo nam se još desetak drugova.

Put je postajao sve strmiji i trajao satima dok nismo izbili na zaravan obraslu šumom. Ispred nas se čula borba. Gdje ima borbe ima i naših jedinica, zaključujemo nakon savjetovanja, i krećemo dalje. Stižemo na rub čistine, a borba se čuje ispred nas i desno. Zastajemo. Stanko i Nikola predlažu da krenu u pravcu odakle se čuje borba. Kad uspostave vezu s jedinicom, vratit će se po nas. Mi sjedamo po dvoje i troje pod bukvu ili džbun, čekamo i žvaćemo bukovo lišće. Neki gutaju snijeg. Ludo sam žedan, no nemam snage da odem u potragu za snijegom. Pojedinci gube strpljenje i odlaze raznim pravcima. Drugi opet pridolaze i čekaju s nama. Nakon dugog čekanja dolazi netko i kaže da je borba završena. Stvarno se više ništa nije čulo. Sava Kovačević je, kažu, poginuo. Stanko i Nikola su poginuli u jurišu, Treća divizija je razbijena, no dijelovi su se probili i put je, govore, otvoren, treba samo požuriti, dok ga Njemci opet ne zaposjednu.

Stvara se duga kolona, možda od pedesetak drugova, i svi žure naprijed. Ne mogu da održavam taj tempo i postepeno zaostajem. Konačno sam na kraju kolone. Zora je ispred mene, požuruje me i trudi se da održi vezu s kolonom. Zaostajem sve više, i kolona zamiče u šumu. Još neko vrijeme vidim Zoru, a

onda posrćem preko nekog korijena, padam, i kad sam opet na nogama, nestalo je i nje u šumi u prvom sumraku. Vičem i dozivam, no nigdje se nitko ne čuje. Sjedam da se odmorim, da napravim bilansu.

Bakandže koje su zinule još na Pivi imaju sad posve odvaljene đonove pa posrćem preko njih. S malo muke uspijeva mi da ih odlomim. Pete se još drže pa mislim da ću tako lakše hodati, a na nogama još imam obojke i vunene čarape. Moj časovnik se nakvasio u Sutjesci i sad se na njemu hvata rđa. Stoji. To me potsjeća na pištolj koji sam dobio od Gojka. Ima u njemu još uvijek svih sedam metaka, još mogu da se branim, a ako zatreba i da se ubijem. Samo, i on je mokar. Rastavljam ga da bih ga osušio i očistio. Ali udarna igla mi otskoči nekud u travu. Dugo sam je očajnički tražio, ali nisam mogao da je nađem. Krajnje je već vrijeme da krenem, napuštam traganje i bacam bezvrijedni pištolj.

Opet hodam dugo, i već je noć. Sâm sam i gubim pravac. Vjerojatno da sam išao u krug. Naišao sam nekoliko puta na pojedince i manje grupice. Raspravljamo o pravcu i svako predlaže drugi. Nitko nikome ne vjeruje i svak odlazi svojim pravcem. Odjednom sam u mrkloj noći između drveća ugledao vatricu. Prišao sam joj. Oko nje je sjedilo 5—6 drugova. Poznaju me, jer mi govore »doktore«. Sjedam uz vatru, drijemam i slušam razgovore. Tvrde da je vrijeme velikih jedinica prošlo. Približava se kraj rata i neprijatelj mora po svaku cijenu da uništi naše jedinice, da ne postanemo baza za saveznički desant. Sad već na same vrhove planina izvlače artiljeriju. Topom su ih tukli s vrha Maglića! Svaki pokušaj stvaranja većih jedinica dovest će do ofanziva poput ove. To nema smisla, treba se razbiti u trojke i petorke, probiti do domaćih terena i voditi sitnu gerilu, diverzije i sabotaže. To su bili krupni ljudi, s kožnim torbama i mnogo remenja preko uniformi. Jedan je imao čak i dalekozor. Vjerojatno da su bili rukovodioci. Možda imaju pravo. Sjećam se scene od ranije, dok sam još išao sa Stankom i Nikolom. Susreli smo grupu boraca. Rekoše nam da su iz Desete hercegovačke. Pitam ih za Minu Haćam. To je naša stara drugarica preko koje smo još 1941 godine bili povezani s Mostarskim bataljonom. Kažu da su i oni Mostarci. Pokušali su da osiguraju prolaz, borili se za neku čuku, no nisu uspjeli. Njemci su ih razbili. Mina je poginula. I oni su nešto govorili o povratku u Hercegovinu, čak u Mostar. Kažu da su se i Crnogorci već vratili natrag preko Sutjeske u Crnu Goru.

To se podudara s ovim što pričaju drugovi oko vatre. Razmišljam o svom položaju u toj situaciji. Ne mogu ni da idem, a kamo li da se borim. Nemam više čak ni revolvera. Ipak, ja

sam doktor. Gdje ima borbi, ima i ranjenih, potreban je i sanitet. No, ja sam doktor bez lijekova, bez zavojnog materijala. Moje je mesto uz ranjenike, a svoje sam ranjenike ostavio na Pivi i na Sutjesci. Nikad nikom više neću pogledati u oči i reći da sam doktor. Depresija koja me zahvatila još na Pivi — sad mi je jasno. To je malodušnost, jednaka malodušnosti onih Hercegovaca kao i ovih oko vatre. Nije ni čudo u ovoj situaciji. No ne treba popustiti. Možeš sumnjati u sebe i u pojedince, ali u borbu i pobjedu ne smiješ. Treba ići dalje. Treba izdržati da se doživi pobjeda. Samo, kako?

Zaspao sam, a kad sam se probudio, kod vatre nije više bilo nikog. Počelo je da sviće, pa sam krenuo. Bio sam u bunilu. Sjećam se jedne zgode. Pred sobom sam ugledao vatru. Oko vatre su sjedela tri Njemca. Puške su naslonili u krila, pušili »Drinu« iz modrih kutija i grickali čokoladu. Kraj njih su ležale prazne kutije od sardina i kartoni od dvopeka. Bio sam iznad njih i zaklonjen grmom. Promatrao sam ih i mislio: kako bi bilo da ih zamolim da mi dadu nešto da pojedem? Možda će mi ipak dati. Onda sam se dosjetio da sam glup, i da će me odmah strijeljati. Poslije toga opet je prevagnula misao da su to ipak ljudi i da samo treba da budem pristojan. Morao sam intenzivno da mislim na Jadovno i Kruščicu, na Jasenovac i popaljena sela Bosne i Crne Gore na »Štuke« i bacače, pa da smognem snage i da ih zaobiđem. (Možda to i nisam doživio, možda su to bile samo halucinacije, izazvane slikom odbačenih kutija koje sam tu i tamo usput nalazio.)

No nisam samo ja bio u bunilu i gonjen tifusarskim idejama. Već je bio dan kad je iz šume iskrsla duga mršava prilika na konju. Klatio se s boka na bok i držao konju oko vrata. Nešto je sam sebi govorio. Prepoznao sam kirurga Vuletića iz Treće divizije. Pozdavio sam ga i pitao kuda ide. On je svečanim glasom izjavio: »Imam žučni napad, pošaljite po nosila, nosite me u bolnicu, ne mogu dalje da jašem«. Na sva moja objašnjenja i pitanja odgovarao je uvijek istim rečima. Uhvatio sam konja za ular i vukao ga za sobom. Molio sam ga da potjera konja, jer mi je bilo teško da ga vučem. Ali, on je uporno govorio o svojoj žuči. Kad mi je već nestalo snage, pustio sam ular i produžio. Konj je stao i počeo da pase, a on je sjedio sa bradom na prsima i drijemao. Bio sam uvjeren da će propasti, no poslije rata sam ga vidio živa i zdrava.

Na putu sam stalno susretao sve nove grupe drugarica i drugova. Prilazili bi ili bi svako išao svojim pravcem. Grupe su se, uopšte, lako sastavljale i rastavljale, već prema tome kako se tko mogao da kreće. Sporiji su zaostajali, a brži izmicali. Ako bi se sastala dvojica ili trojica pokretnih, s puškama,

brzo su nastojali da se otresu nas nenaoružanih i sporih. Nekad bi se grupe razbile zbog neslaganja oko pravca kretanja, a nekad iz drugih razloga. Tako smo na jednom mjestu naišli na telefonsku žicu povučenu po zemlji. Neki su bili za to da je prekinemo, jer ona sigurno povezuje neprijateljske položaje, a drugi su iz istih razloga tražili da je ne diramo, pošto bi u tom slučaju neprijatelj vjerojatno poslao patrole da poprave vezu, pa bi nas te patrole mogle uhvatiti u klopku. To natezanje oko žice, koja najverojatnije već dugo nije ničemu služila, bilo je dovoljno da se grupa raspadne.

Ne znam kako je do toga došlo, no postepeno, oko mene su se okupile same drugarice. Bile su to većinom bolničarke od kojih sam neke i poznavao. Na jednom mjestu naišao sam na kratku talijansku pušku s tri metka. Željno sam je dograbio. Odmah sam se bolje osjećao. Vratilo se i samopouzdanje. Sada sam već vodio grupu bolničarki i osjećao se odgovoran za njih. Ipak mi je teret bio pretežak. Dugo sam razmišljao da li da odbacim pušku ili torbicu sa sterilizatorom i instrumentima. Konačno sam se odlučio i zadržao pušku. Kretali smo se po tragovima nogu i kopita, po putu obilježenom ljudskim i konjskim lješevima.

Nakon duljeg vremena ponovno smo pred nama začuli eksplozije avionskih bombi. Upravo smo im se radovali. To bombardovanje bilo je znak da su i naše jedinice pred nama, da još postoje. Trebalo je krenuti za zvukom i sve će biti dobro. Naša grupa se povećavala, bilo nas je dvadesetak. Tri puške, četiri do šest drugova, a ostalo drugarice. Bombe su počele padati oko nas. Našli smo se na čistini pokrivenoj travom i rijetkim grmljem. Rasuli smo se po njoj i legli. Dobro mi je došao taj prisilni odmor. Pogledao sam oko sebe i vidio da ležim u srijemuši. Počeo sam »pasti«. Nikad ništa tako slatko nisam jeo kao tu srijemušu. Drugarica koja je ležala kraj mene dala mi je malo soli. Kad je nalet prošao, nastavili smo put. Sad se javila žeđ. Nisam se usudio da zastanem. Izgarao sam i ne bih daleko došao da se kraj puta nije našla lokva. Masnom skijaškom kapom, koju sam već dvije godine nosio na glavi, zahvatio sam vode i usput pio. Strašno sam želio da nas opet napadnu avioni. To bi bio razlog da legnemo, da se odmorimo, da se najedemo srijemuše i napijemo vode. Imao sam »sreće« — još dva-tri puta želja mi se ispunila.

Ne znam koliko je vremena prošlo, no najednom smo na čistini ugledali nekoliko desetina boraca postrojenih u vrstu. Prišli smo i zapitali — tko su. Bili su to borci Pete crnogorske brigade. Prikupljali su se. Ništa nisu znali o jednom svom bataljonu. Tražili smo da nas prihvate, no oni su energično izjavili da primaju samo borce s puškom. Nisu mogli da se opte-

rećuju onima koji neće moći da izdrže u borbi koja se očekivala, a još manje onima koji nisu bili u stanju da iznesu oružje. Tumačio sam im da smo iz bolnice i da zato nemamo oružja, mitingovao o ulozi saniteta i o svemu što smo prošli dok smo liječili ranjenike iz jedinica. Međutim, sve to nije pomoglo. Mene su htjeli da prime, jer sam imao pušku, ali druge ne. Bio sam ogorčen, naročito radi jedne drugarice (mislim da se zvala Mica Jovović), medicinske sestre. Bila je Crnogorka, a brat joj je bio rukovodilac u toj ili Četvrtoj crnogorskoj brigadi. Bila je dobar komunista, odličan radnik i stub bolnice. Svi su je poznavali, no puške nije imala i nisu je htjeli primiti. To nisam mogao da dozvolim, pa sam joj dao svoju pušku. Tada su je primili, a ja sam otišao dalje. Kasnije sam shvatio da su imali pravo. Trebalo je očuvati borbenu jedinicu, bez obzira na pojedince.

Sad nisam više imao ni istrumenata ni puške. Nakon kraćeg hoda ponovo sam naišao na veću grupu boraca. Bili su bučni, ložili su vatru i klali neko govedo ili konja. Javio sam im se. Bili su to borci Prve dalmatinske brigade. Tražio sam da me prime, a oni su me uputili u štab. Na putu sam naišao na Boška Škaru. Oduševljeno smo se pozdravili. Znao sam ga od ranije, još sa Cincara. Bio je mehaničar, no često je radio u sanitetu. Dugo je bio Ljubin rendgen-tehničar. Rekao mi je da sačekam. Otišao je i ubrzo se vratio s komadom pečena mesa, i ponovo otišao. Kad se vratio, vodio je Zoru. Bio je ponosan i radostan što nam je pomogao da se nađemo. Ja sam u njega gledao kao u čudo.

Ujutro sam se javio u štab. Bio sam raspoređen u Prvi bataljon, a Zora za referenta saniteta brigade. Odmah smo krenuli. Malo se čega sjećam, osim beskonačnog maršovanja sa zastancima kad bi nas napali avioni. Sjećam se da sam odbacio ostatke cipela i hodao dalje u čarapama. Tako smo jedne noći, nakon dugog marša, prikradanja i čekanja, prešli preko ceste Kalinovik — Foča. Lijevo i desno na cesti vodila se borba. Slijedilo je 36 sati marša po kiši i blatu do izlaska na prugu Sarajevo — Višegrad. Na pruzi nas je dočekao blindirani vlak. Polijegali smo po blatnom puteljku i čekali dok prođe. Kad se pokret nastavio, jedva su me probudili. Duboko sam bio spavao — u blatu i na kiši! Prugu smo prešli trčeći. Na cesti iza pruge ležao je krasan zeleni kožni kaput. Bio sam posve bos i odrpan. Digao sam kaput i u mislima ga obukao i noću se njime pokrivao. No, postavljen krznom i natopljen kišom, bio je pretežak da ga nosim, pa sam ga nakon nekoliko koraka odbacio.

Tako se sjećam proboja iz neprijateljskog obruča na Sutjesci. Vjerovatno mnoge epizode nisu poređane pravilnim re-

dosledom, niti su se možda dogodile na mjestu gde ih stavljam. U mom sjećanju su tako ostale, sjećanju koje je počelo da se form ra tek mnogo dana kasnije, negdje između Olova i Kladnja. Tek tu sam opet počeo normalno da mislim i osjećam. Dotada sam samo vegetirao uz pomoć primitivnih refleksa za održanje golog života i bio svjestan jedino toga da sam živ.

Od oko 15 liječn ka koji su se našli s Centralnom bolnicom za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive poginuli su gotovo svi: Ljuba Nojman, Zlatko Fišer, Jovan Bulajić, Hinko Gostl, Stanko Martinović, Miroslav Šlezinger, Ivan Ben ć, Drago Herlinger, Gustav Kraus, Juliška Kraus-Lederer, Franjo Bišić i Samuel Baruh. Zora i ja smo jedini od bolničkih liječn ka izašli živi. Stradali su mnogi sanitetski radnici i iz jedinica, naročito iz Treće divizije, no ipak ne toliko kol ko iz Centralne bolnice.

Dr Stjepan ŠTAJNER

U TIFUSNOJ GROZNICI

Iz Boana (9 km istočno od Šavnika) smo, maja 1943, krenuli sa ranjenicima i bolesnicima (bolnicom) Druge divizije drug dr Žarko Mikić i ja. Vrijeme je bilo kišno. Pravac kretanja je bio: Jezera — selo Crna Gora (severno od Durmitora). Išli smo čitavu noć i samo jedan sat smo se odmorili u nekim napuštenim seoskim kućama, koliko da se sklonimo od kiše. Došli smo na Jezera u samo praskozorje, u jedan zaseok gdje smo se zaustavili. Tu su, po manjim seoskim drvenim kućicama, bili smješteni ranije neki ranjenici i bolesnici Druge divizije. Kod njih je bila lekar dr Saša Božović, a politički komesar drug Leko Radević. Žarko Mikić je produžio sa bolnicom za selo Crnu Goru, a ja sam ostao. S vremena na vrijeme ovdje je dolazio i dr Dulić, koji je tada bio referent saniteta Druge divizije. On mi je rekao da, po naređenju štaba, ostanem kao hirurg pri bolnici sve do dalje naredbe. Pri obilasku naših bolesnih i ranjenih drugova radili smo oko njih što smo mogli. Uz pripomoć drugarice dr Saše učinili smo nekoliko manjih hirurških pothvata. Požrtvovanost onih koji su njegovali naše ranjene i bolesne bila je velika. Ranjenici i bolesnici su bili vedri, i nijesam mogao da osjetim neku sjetu ili negodovanje kod njih, mada su smještajne prilike bile jako teške. Ležali su na šinjelima ili ćebadima, preko razastrte slame po patosu, jedan pored drugoga. Ponegdje je bila i velika zbijenost. Drugovi su stojički sve podnosili. Ishrana je u ovim danima bila prilično oskudna, a i sanitetskog materijala nije bilo u dovoljnoj mjeri. Nešto se bolje u ovakvim prilikama nije moglo ni očekivati. Pošto je neprijateljska avijacija stalno pratila pokret naših jedinica i pretraživala teren

gdje su bile smještene naše bolnice, radilo se obično jutrom, u zoru, ili predveče da bi se donekle sakrio naš trag. Ali se to nekad nije moglo postići i dešavalo se da je avijacija s vremena na vrijeme bacila poneku bombu ili mitraljirala teren, naročito onaj dio koji je bio pokriven šumom. Ovaj zaseok, pod kamenitim i šumovitim obroncima Durmitora, uslijed kišnih dana, bio je često prekriven maglom, koja nas je skrivala kao neka vrsta zavjese.

Pošto sam dobio naređenje da krenem i ja za selo Crnu Goru, rastao sam se od drugova iz bolnice. U selu Omar, gdje je stacionirala jedna jedinica, zadržali su me neko vrijeme drugovi Mićun Jauković, Pero Krstajić i Velimir Jakić. U blizini je bila jedna skupina od 100—150 italijanskih zarobljenika sa Bioča. Drug Jakić mi je rekao da im održim jedan govor, a kakav, to smo se prethodno dogovorili. Kazao mi je da napomenem kako ćemo — i pored oskudice u hrani — gledati da im dodijelimo nešto za jelo. Govor sam im održao na francuskom jeziku, a jedan italijanski oficir prevodio je na italijanski. Na završetku su se čuli uzvici: »E viva partiđano, e viva komandanto!« Riješili smo da dva ljekara, koji su se nalazili među zarobljenicima, budu upućeni u Pivu, gdje će raditi sa našim ljekarima pri bolnici, dok će ostali zarobljenici služiti kao nosioci ranjenika. Na putu prema Žabljaku svratio sam da obiđem bolnicu na Javorku, koju je vodio dr Momir Aleksić. Ovdje su bili bolesni od tifusa, i bilo ih je mnogo. Pridodata su mi dva druga: M. Jovanović, 16-godišnji dječak, iz sela Tvorila, i student medicine Branko Velimirović, koji mi je bio u isto vrijeme i pomoćnik.

Iznad Žabljaka smo stigli noću. Kuće su bile puste. Neko vrijeme smo lutali i najzad sreli jednoga druga koji nam je pomogao da dođemo do kuće ispod jednog šumarka, u kojoj je bilo smješteno nekoliko naših ranjenika. Kuća je bila pozemljuša i dosta prostrana, sa patosom, dok se u jednom ćošku nalazilo ognjište na kome je gorjela vatra. Smještaj naših ranjenika bio je isti kao na Jezerima. Njih je bilo 8 i jedna drugarica, koja ih je njegovala. Zamoreni od puta, sjeli smo oko vatre da se malo odmorimo. Iz razgovora sa ranjenicima saznali smo da su bili iz raznih jedinica. Neki od njih su zaželjeli da ih pregledam, što sam i učinio. Tu smo se malo duže zadržali i dali instrukcije drugarici šta treba dalje da radi. Oni su pričali o borbi i šalili se, a bilo je i pjesme. Drugarica nam je rekla da bi bilo najbolje da tu u blizini prekonačimo, u jednoj kući u kojoj se nalaze pet naših drugova. Ostali smo dugo u noć s njima u razgovoru, odremali oko vatre do u praskozorje, a poslije smo već hvatali strme visoravni Durmitora, koje su bile pokrivene snijegom.

Stigli smo u selo Crnu Goru negdje oko 9 sati uveče. U toku dana su nas stizale i prestizale manje i veće grupe partizana. Bilo ih je koji su tjerali karavane stoke, a na konjima posuđe i ostali materijal. Kada smo se spuštali sa posljednjih obronaka Durmitora, naišli smo na jednog druga koji je ležao na nosilima, pokriven ćebetom preko koga je bio i pokrivač smrznutog snijega. Bio je mrtav. Iz koje je jedinice bio i zašto je tu ostavljen nismo saznali. Vjerovatno da su drugovi, koji su ga dotle nosili, bili napadnuti od neprijatelja, te je tako ostavljen. Stojeći pored njega jedan minut stisnutih pesnica iznad slepoočnice u znak pozdrava, odali smo mu poštovanje i krenuli dalje. Kada smo stigli u selo Crnu Goru o ovome smo obavijestili druga dr Žarka Mikića, koji je poslao nekoliko drugova da poginulog sahrane.

U selu Crna Gora, gdje je bila bolnica, kuće su zbijene ispod jednog većeg brijega, sem nekoliko njih koje su bile razbacane po nekim manjim uvalama. Jedna od njih (drvena) je blizu stijene i direktno visi nad kanjonom Sušice gledajući ka Nedajnu. Smještaj bolesnika i ranjenika je isti kao i u bolnici na Jezerima. Zbijeni! Što se tiče ishrane, seljaci ovoga kraja činili su sve da priteknu u pomoć našim ranjenim i bolesnim drugovima. Žarko Mikić dobro je ovo bio organizovao sa drugovima pozadincima. Tu sam upoznao nekoliko divnih naših pozadinaca, koji su mi zauvijek ostali u sjećanju. Sanitetskog materijala bilo je prilično, a instrumenata uglavnom dovoljno. U društvu sa dr Mikićem i ostalim koji su nam bili pridodati učinili smo opet nekoliko manjih hirurških pothvata kod naših ranjenika, kao i kod nekih italijanskih zarobljenika koji su bili pri bolnici.

Tih dana obišao je bolnicu dr Gojko Nikoliš, tada načelnik saniteta NOV i POJ, sa pomoćnikom dr Stankom Martinovićem. Riješeno je da pođem, kao hirurg, u selo Šariće (9 km severozapadno od Nedajna) — Piva, i prihvatim teške ranjenike. Drugovi su otputovali nakon jednoga sata, a ja sjutradan, oko 4 sata poslije podne.

Sa svojim drugovima, zastajkujući često, spustio sam se do Jezera. Produžili smo i stigli u selo Nedajno negdje oko deset sati uveče. Nedajno leži na raskrsnici puteva kojima su se kretale naše borbene jedinice, i bilo je stalno izloženo bombardovanju. Kada sam stigao, našao sam samo jednu ženu sa dvoje djece i jednoga starca. Ovdje smo ostali da prekonačimo. Na putu za selo Kneževiće, gdje smo stigli sjutradan, sreo sam druga Boru Prodanovića. Reče mi da se po zadatku vraća prema kanjonu Sušice. U ovom selu sam zatekao drugove iz Antifašističkog vijeća: dr Simu Miloševića, Nazora, Milutinovića, Nuriju Pozderca, Vladu Zečevića i ostale. Došao sam baš u vri-

jeme kada su izlazili sa sjednice. S njima sam ostao kratko vrijeme u razgovoru, pozdravio se i produžio put. Nekoliko aviona stalno je kružilo u niskom lijetu. Vjerovatno su bili obaviješteni o kretanju naših jedinica ka Nikovićima ili su ih primijetili. Preko bregovitog i kamenitog terena, putujući cio dan sa svoja dva druga, stigao sam u selo Nikoviće. Ono je bilo preplavljeno partizanima. Ostali smo ovdje da prenoćimo, i ujutro, pošto smo dobili nešto ječmene kaše sa malo čorbe, nastavili smo put. Prelazeći preko nekih kamenitih dubodolina ovoga predjela, stigli smo uveče u selo Šariće.

Šarići su smješteni u jednoj velikoj uvali i okruženi golim zelenim bregovima, od kojih se nastavljaju šumoviti pojasevi idući kanjonu Pive. Male drvene kuće su raštrkane. Jedna je bila dosta prostrana i imala nekoliko odaja. Ličila mi je na seosku školu. U njoj su bili smješteni najteži ranjenici. Tu je bio i sanitetski materijal, zatim jedna mala soba koja je služila za operacije i, najzad, kancelarija ljekara koji su vodili ovu bolnicu. I u ostalim kućama bili su smješteni teški ranjenici. Bilo ih je mnogo. Od ljekara sam zatekao dr Zoru Goldšmit i dr Solomona Baruha. Politički komesar bolnice bio je Mihailo Žarić, koji je bio ranjen u potkoljenicu i teško se kretao. Najteži, nepokretni ranjenici većinom su bili u gipsu i udlagama. Oni su još iz bitke na Neretvi doneseni na Pivsku visoravan. Pošto sam obišao sve ranjenike, došli smo do zaključka da treba izvršiti nekoliko manjih i većih operacija (jednu amputaciju desne noge, zbog gas-gangrene, dvije reamputacije i nekoliko manjih pothvata). Ovo se moglo dobro uraditi, jer je bilo prilično sanitetskog materijala, a instrumentarijum kompletan. Drugovi ljekari, i ostali, koji sam ovdje zatekao, ostali su mi u trajnoj uspomeni kao divni, požrtvovani i hrabri učesnici naše Revolucije.

Poslije nekoliko dana čuli su se topovi od Zelengore. Bili smo veseli, jer smo vjerovali da nam ide u pomoć Prvi bosanski korpus pod komandom druga Nađa. Ubrzo smo saznali da su to jedinice Prve proleterske divizije, koje vode borbu sa neprijateljem i prosijecaju neprijateljske obruče. Nadali smo se pokretu svaki dan. Ranjeni drugovi su se za to jako interesovali, a bili su svjesni da će dosta pretrpjeti, jer su poznavali sve teškoće. Pokret je izvršen jednoga kišnoga dana, oko osam sati ujutru. Prethodno je bilo sve pripremljeno. Ranjenici i bolesnici bili su nahranjeni i opskrbljeni. Nosioci ranjenika, italijanski zarobljenici, bili su takođe nahranjeni. Za njihovu ishranu žrtvovali smo moga konja. Sav sanitetski materijal i instrumenti, kao i kuhinjski materijal, bio je spakovan da se ponese. Kroz noć se kolona kretala prema selu Jerinićima ka Kruševu na Pivi. Ljekari i ostalo osoblje su išli na čelu i pored

kolone. Ja sam, sa nekoliko drugova, bio na začelju. Zbog slabih puteva, prelazeći preko kamenitog i neravnog terena, često ispresjecanog manjim uvalama, krećući se uz pomoć svetiljki (fenjera), naši su ranjenici u toku ove noći dosta propatili, jer su se nosioci spoticali, što se nije moglo izbjeći. Krećući se lagano i oprezno, sa čestim predahom, stigli smo poslije podne u zaseok, blizu Kruševa. Ovdje je riješeno da zastanemo do daljeg naređenja. Tu je već bio došao komesar Centralne bolnice, Rade Radić (tada mi je dao jednog jahaćeg konja), i sastao se sa Mihailom Žarićem i ostalima. Tom sastanku prisustvovao sam i ja. Sjećam se da su ranjenici i ostali bolesnici sa ljekarima ostali u ovom zaseoku da prekonače (tako je riješeno). Drug Radić, španski borac, koga smo tu zatekli, drugovi Lacmanović, Žarić, dr Zora i ja pošli smo kroz šumu i stigli u neki zaseok oko deset sati uveče, gdje smo našli Sofiju Pekić, člana OK i dr Dejana Popovića sa njegovom ekipom u jednoj povećoj kući od brvana. Lijepo su nas primili. Tu je riješeno da sjutra krenemo natrag u selo Nikoviće, u Štab Treće divizije, gdje ćemo dobiti direktive. Pošto je ovuda prolazio put prema kanjonu rijeke Pive, neprijateljska avijacija je još u rano jutro nadlijetala i mitraljirala ovaj teren. Dr Dejan Popović je tada rekao: »Smatram, drugovi, da je situacija takva da jedan dio teških ranjenika moramo skloniti negdje u pećine. U tom slučaju, ja bih ostao s njima, a dobro bi bilo da ostane sa mnom drug Vuletić i još neki.« Bili smo složni da ovo ispunimo. Poslije kratkog vremena krenuli smo na put: Dejan Popović, Zora Goldšmit, Lacmanović, Sofija Pekić i ja. Na izlasku iz šume sreli smo prvu kolonu nosila. Kretali su se putem koji je vodio kružno oko brda, u polulуku okrenutom prema Šćepan-Polju, a završavao se u kanjonu Pive. Ranjenici na nosilima bili su prekriveni tankim ćebadima, a preko ovih su radi kamuflaže bile stavljene zelene grančice. Nosioci ranjenika takođe su bili kamuflirani malim zelenim grančicama, zabodenim na kapama i oko pojasa. Sa njima su bili dr Solomon Baruh i još neki drugovi. Stigli smo u Nikoviće negdje oko osam sati poslije podne. Tu sam vidio Sava Burića, Radovana Vukanovića i druge, a rekoše mi da se tu nalazi i komandant divizije Sava Kovačević. Izgleda da je ishrana već bila slaba, ili je uopšte nije bilo, jer sam i sam dobio posljednje parče kuvane konjske tvrde džigerice, koju je sa mnom podijelio drug Savo Burić.

Poslije kratkog vremena izvršen je pokret, i mi smo se ponovo vraćali istim putem sa jednom većom kolonom koja se kretala iz ovoga sela. Negdje oko jedanaest sati noću stigli smo na sam greben zaseoka, nad kanjonom Pive, od kojega se niz strme litice spuštao put. Desno od nas, prema Šćepan-Polju,

ispod same kose sa desne strane Tare, sve su kuće bile izgleda ovoga dana zapaljene, te je njihova užasna drvena konstrukcija u noći delovala jezivo. Za ovo vrijeme topovi su gruvali prema Vučevu, a štektanje mitraljeza se čulo na izvoru rijeke Pive. Kroz mrak gotovo ne videći jedan drugoga, spuštali smo se niz ove litice jednom kozjom stazom i tako sve do u praskozorje, a poslije kratkog vremena stigli smo u kanjon rijeke, na mjesto gdje je bio postavljen most.

Prethodne noći bili su teški ranjenici sklonjeni ispod stijene u šumovitoj strani desne obale Pive, na dvadesetak metara iznad riječnog korita, zajedno sa ljekarima i drugim koji su bili stigli s njima. Njih sam obišao. Za to vrijeme su grupe partizana stalno pristizale u kolonama kod mosta. Sišao sam ponovo do mosta i vidio nekoliko poznatih, među kojima i drugove Jagoša Uskokovića, Radovana Vukanovića, Mićuna Jaukovića i druge. Oni su stajali pored jednog velikog oblog kamena, dok su ostali pored njih prolazili i prebacivali se preko mosta. Tako je to trajalo možda jedan sat i više. Sa pomenutom grupom i ja sam se prebacio. Tu sam vidio i komandanta Savu Kovačevića kada je prešao preko mosta.

Nije prošlo dugo, a pojavile su se »Štuke« u talasima, i uz strašno zviždanje sirena slijetale su u kanjon i bacale bombe. Između njihovih naleta prebacivanje se uvijek nastavljalo. Most je još stajao neoštećen. Bolesni i lako ranjeni, kao i ostali partizani koji su bili prešli preko mosta, sklanjali su se ispod stijena i u šumarke na desnoj obali. Borbene jedinice Pete crnogorske brigade hvatale su strme padine Vučevske visoravni i probijale naprijed, stalno mitraljirane od neprijateljske avijacije. Baš tada se od jedne grupe, koja se u blizini sklonila, odvojio i prišao mi drug Milija Sekulović. On mi je saopštio da po naređenju štaba treba odmah da krenem sa začeljem borbenih jedinica Pete crnogorske brigade i da na padinama Vučeva nađem mjesto koje će pri izvlačenju iz kanjona služiti za prikupljanje svih ranjenih i bolesnih drugova. Uzjahao sam konja i krenuo uzbrdo. Avijacija nije prestala sa bacanjem bombi i mitraljiranjem terena. Uspjeli smo da iziđemo na posljednje vrhove o zalasku sunca. Tu sam, ispod jedne bukve, susreo druga Boca Lazovića, koji je zastao, vjerovatno, da se malo odmori.

Borbene jedinice su se kretale grebenom lijevo, dok smo ja i Boca krenuli drugim putem, preko nekih delova, sišli na zaravan Vučeva. Avijacija nas je mitraljirala. Tu i tamo su bile rasturene čobanske bajte (kolibe). Boco je tada otišao po svom zadatku a ja sam, poslije kratkog vremena, naišao na bolnicu dalmatinske brigade, sa kojom je bio dr Latifić. Bila je smještena ispod jelika i u kolibama. Poslije nekoliko kilometara

zaustavio sam se pored jedne uvale koja je bila puna snijega. Od ovog smeta snijega, desno prema šumi, na četiri do pet stotina metara, odredio sam mjesto bolnice, pod vedrim nebom. Izabrao sam za bolnicu to mjesto zbog toga što je teren bio bezvodan, a snijeg nam je mogao dobro poslužiti.

Pred samu noć skupilo se oko mene oko deset drugova partizana. To su bili rekonvalescentni bolesnici ili skoro prezdravljeni laki ranjenici. Iz koje su jedinice bili, ne sjećam se. Bili su gladni i iscrpeni, i tražili su da im se dodijele dvije ovce iz stada koje je ovuda promicalo (putujuće prehrane Treće divizije). Uspjeli smo da ih dobijemo, a oni su pošto su naložili vatru, ispekli meso i nahranili se, pospali oko vatre. Ja sam sjedeo na snopu borovih grana i čitave noći nisam mogao zaspati, jer sam bio dobio jaku drhtavicu i glavobolju. Oči su mi suzile i osjećao sam teškoću u čitavom organizmu, tako da nisam mogao ništa da uzmem od hrane, a usto me je morila žeđ. To su bili prvi simptomi pjegavog tifusa. Pošto smo bili primijećeni od neprijateljske avijacije, morali smo se sjutradan sklanjati u odbližnje šumarke i ponovo vraćati natrag, na centralno mjesto. Bio se prikupio veliki broj drugova, među njima i djece. To je jedan manji logor. Došao je i Branko Velimirović koji je bio tako iscrpen da se jedva kretao. Tu sam vidio i drugaricu Jelu Žunjić.

Ovdje sam dobio naređenje da se ponovo vratim i probijem do grebena Vučeva, iznad kanjona Pive, za ostatke ranjenih i bolesnih koji su se u to vrijeme izvlačili. Uzjahao sam konja i sa jednim drugom, mislim iz dalmatinske brigade, stigao pred sam sumrak na široki kameniti put koji se na dvadeset metara naniže okomito spuštao ka Pivi. Približujući se putu primijetio sam sa lijeve strane čovjeka koji je kao kip sjedio na konju. Poznao sam svoga druga dr Stanka Martinovića. Tu je stajao kao na pretstraži. Avijacija nas je stalno nadlijetala, a brzometna artiljerija brisala šumoviti predio. Viknuo sam ga i on je skočio sa konja. Skloninili smo se u jedan jarak, jer nismo mogli naprijed od rasprskavanja granata. Poslije malog predaha izišli smo na jedan brežuljak, ušli u jednu kolibu i u njoj našli druga Miliju Sekulovića. Kanonada je ponovo otpočela. Kroz prozor sam vidio kako mi je konj raznesen. Drugovi su otišli drugim putem kroz šumu. Ja sam pratiocu rekao da se njima pridruži i pokaže im mjesto bolnice. Sa desne strane puta, pod velikim stijenama, našao sam dr Dejana Popovića sa nekoliko drugova.

Artiljerija više nije tukla ovaj teren i drugovi su se u prvom sumraku izvlačili iz kanjona. Čuo sam da je prije petnaest minuta ovuda pronesen drug Nurija Pozderac, koji je bio ranjen u nogu. Najzad sam i ja krenuo sa posljednjima iz

ove kolone prema Centralnoj bolnici. Noć je bila vedra i kada sam se okrenuo prema Pivskoj visoravni, ona je izgledala kao užareni vulkan pokriven dimom. Tamo su gorjeli domovi naših seljaka, zapaljeni od neprijateljskih hordi. Iza nas je bila pustoš, a pred nama su se stezali čelični neprijateljski obruči. Duga kolona osvjetljavana je neprijateljskim raketama i artiljerija je opet počela da tuče. Pored mene je na nosilima drug Rakočević. To je bio naš pozadinski radnik, koga su blizu Kolašina teško ranile četničke bande. On je bio student. Kad je donesen u bolnicu, na Boanu, imao je razmrskanu desnu potkoljenicu, a i lijeva noga bila mu je teško ozlijeđena. Njega sam operisao na Boanu i stavio u gips. Evo ga sad pored nas, nose ga dva zarobljenika sa kojima se stalno mijenjala njegova osamnaestogodišnja sestra, noseći još pri tome pušku o ramenu. Na dugom putu smo se s vremena na vrijeme odmarali. Sjeo sam i sam pored njega i bili smo jako radosni što se ponovo vidimo. Nisam mogao osjetiti ni traga zabrinutosti na licu ovoga heroja. Vjerovao je u pobjedu.

Negdje oko ponoći stigli smo na određeno mjesto. Kroz šumu smo vidjeli mnogobrojne manje vatre oko kojih su bili sakupljeni partizani. Tu sam i sam, pored jedne vatre, sa drugom Stankom Martinovićem, prenoćio. Ostali smo ovdje i sjutradan. Partizani su još pristizali, a tu i tamo vidjele su se manje grupe koje su dobijale ponešto hrane. Poslije ponoći, na jednoj prevaljenoj bukvi, gdje sam i sam bio sa dr Stankom Martinovićem, sjedelo je nekoliko rukovodilaca pored gotovo ugašene vatre. Jedan je ustao i rekao glasno: »Drugovi, po naređenju Vrhovnog štaba bolnica se kao takva rasformira, a ranjeni i bolesni drugovi izvršiće pokret u sastavu brigada, i to jedna kolona će ići sjutra rano, u sastavu bolnice Prve dalmatinske, sa kojom će od strane saniteta ići dr Đorđe B. Vuletić. Druga kolona će ići u sastavu bolnice Pete crnogorske brigade, a od strane saniteta sa njom će ići dr Dejan Popović. Ovo će trajati samo za vrijeme proboja, do izlaska iz neprijateljskih obruča. Pravac pokreta prema Sutjesci«. U ovo vrijeme bolest je kod mene uzimala maha, a dr Dejan Popović je bio teški srčani bolesnik. Ostali smo pored vatre do u samo praskozorje.

Kolona ranjenika i bolesnika već je bila svrstana i spremna da pođe. Na začelju ove velike kolone, koja je vijugala kao lanac vučevskom visoravni prema obroncima kamenitih planina, išao je, jašući na konju, drug Obrad Cicmil, a pored njega pješke, ja, drug Mićun Jauković i jedna drugarica, čijeg se imena ne sjećam. Sa prvim sunčanim zracima koji su obasjali vrhove planina, ova se kolona kretala strmim kamenitim putem. Morali smo zastati i promijeniti pravac jer, izgleda, pred nama su već bile isturene neprijateljske snage. Okrenuli smo nali-

jevo dolinama usiljenim maršem. Negdje oko podne, u jednoj uvali, kojom je proticao potok, zaustavili smo se i odmorili jedan sat. Za vrijeme ovog odmora drugovima je podijeljeno nešto hrane, a poslije manjeg predaha krenuli smo dalje. Ja sam ostao stalno na začelju. Kretao sam se nogu pred nogu, jer sam se osjećao jako bolestan, ali se moralo naprijed. Negdje predveče, prelazeći šumovito-kameniti teren sa uzbrdicama, naišli smo na jedan greben prema kome se sticalo više staza kojima su pridolazile druge grupe partizana (bolesnika, iscrpenih i drugih). Izgleda da je to bilo u blizini Dragoš-Sedla. Tu su se potoci ranjenih i bolesnih miješali i spuštali se već ka strmim padinama šumovitog platoa iznad Sutjeske. Na tom putu sam se sreo sa dr Simom Miloševićem i Fjodorom Mahinom. Dr Milošević je bio jako iscrpen i bolestan ostao je na jednom panju sa drugom Mahinom da se malo odmori, dok smo mi prošli naprijed.

Na putu, oko jednog malog izvora na ovoj strmini, skupljali su se iżednjeli drugovi. Kada je pao mrak čitava kolona se zaustavila da tu prekonači. Tu sam vidio posljednji put na nosilima druga Nuriju Pozderca, za koga mi rekoše da je umro. Ispod bukava su drugovi tu i tamo ložili vatre, pripremali nešto za jelo, grijali se, i tako sve do zore.

Za ovo vrijeme padala je kiša, a bacači su tukli po šumovitom prostoru čitavog grebena iznad Sutjeske, te niko nije mogao — i pored velike iscrpenosti — imati sna. Sa jednom grupom oko vatre proveo sam tu noć na ćebetu koje mi je jedan drug prostro. Vidjevši da sam bolestan, pod glavu mi je stavio svoj ranac.

Sjutradan, činilo mi se, bilo je neko komešanje. Kretali smo se dugo desno, vraćali se natrag i tako cio dan kružili na istom terenu. Izgleda da nismo mogli naprijed proći. Tako smo proveli i drugu noć i sjutradan sve do prvog sumraka, kada je dato naređenje za pokret. Ostao sam na jednom brežuljku ležeći među drugovima i osjećao sam veliku glavobolju; jedva sam mogao da se podignem . . . teško sam disao. Kada me je vidio jedan drug, pred sam pokret, uspio je da me podigne na svoga konja. Mislim da je to bio dr Radoš Vilotijević. Kiša je padala i ubrzo se nije ništa vidjelo. Tako se kroz mrak, gotovo ne vidjeći jedan drugoga, spuštala velika kolona niz provalije i ponore ka rijeci Sutjesci, idući za tragom otsjaja jedne svetiljke koju je jedan od drugova s vremena na vrijeme palio. Kolona je išla tako čitavu noć i tek u samu zoru stigla na obalu. Izišao sam iz kolone, jer me konj odnio ka rijeci pošto je bio žedan, dok su se za to vrijeme ostali već prebacivali preko prebačenih greda na ovoj rijeci ili gazeći je. Preko rijeke, nizvodno, na

samom putu, vidjeli su se ostaci poubijanih konja i drugi dijelovi komore.

Utjerao sam konja u rijeku, koja je dopirala konju do trbuha, i prebacio se na drugu obalu.

Zaustavio sam se pored jednoga druga koji je ležao na travi. Imao je oko 25 godina, odjeven u bijelu suknenu partizansku uniformu, sa znakovima na lijevoj ruci (pomoćnika komesara ili komandanta). Na tri koraka od njega ležala je drugarica, u crnoj tankoj haljini, za koju mi reče da je njegova sestra. Konj-zelenko, iza njega, bio je privezan za jedan grab udaljen do 10 metara. Čim sam sjeo pored njega, rekao mi je: »Druže doktore, vidiš da je tišina, neprijateljski obruč još nije prosječen. Mi ćemo sigurno ostati ovdje cio dan i nećemo moći dalje. Sestra je ranjena u kuk i ne može da se kreće, te ćemo imati teškoće da je i na konju prebacimo. U slučaju da nas ovdje navale Njemci, ja ću, druže doktore, poginuti pored nje«. Dok je ovo govorio imao je parabelum u desnoj ruci. Okrenuo sam se, prišao drugarici koja je bila malo zaspala, pregledao je i rekao mu: »Ona je teško ranjena, ali ima toliko životne snage da ćemo naći mogućnosti da je sa ostalim drugovima prebacimo naprijed«.

Htio sam još nekoliko riječi porazgovarati sa njim, ali pošto mi je konj otišao jedno 20 metara uzbrdo, rekao sam da se teško krećem i da ga moram uhvatiti, pa ću se povratiti natrag da budemo zajedno. Kada sam se od njega odvojio i pošao da uhvatim konja, primijetio sam sa lijeve strane druga Branka Velimirovića, koji je od mene bio odvojen na Vučevu i otišao sa nekom drugom jedinicom. Bio se naslonio uz brijeg na svoju pušku i tu zaspao. Nisam htio da ga budim, jer je bio iscrpen od umora, pa sam ga ostavio, smatrajući, kako mi prethodno reče drug, da ćemo ovdje ostati tog dana. Kada sam stigao konja, uhvatio ga za uzdu i krenuo da se povratim natrag, nastupila je paklena vatra; bacači su tukli čitavo korito Sutjeske. U isto vrijeme sa lijeve kose Sutjeske, preko jedne velike šume, čulo se brzo štektanje mitraljeza i brujanje aviona. Nisam mogao nazad, te prikupih snagu, bacih se na konja i gurnuh desetak metara naprijed prema jednom šumarku. U tom zaokretu, izgleda mi, da sam sa lijeve strane primijetio, među ostalim drugovima koji su se kretali naprijed, kud — koji, i dr Solomona Baruha. Zastao sam za jedan momenat. Pucalo je na sve strane. Iza ovog šumarka prikupila se jedna grupa od četrdeset do pedeset drugova, koja je bila momentano dezorijentisana i nije znala kuda treba da nastupamo. Odjedanput je doletio na bijelom konju jedan drug. Bio je odjeven u bijelu suknenu uniformu. Imao je vilike brkove. Po svemu sudeći radilo se o višem rukovodiocu. Čim je doletio,

rekao je: »Drugovi, za mnom pravo prema kosi!« Odletio je u tom pravcu, a mi smo svi pošli za njim. Išli smo naprijed kroz manje šumarke i gole proplanke, preko prostora koji je bio brisan mitraljeskim zrnima. Kroz gustu šumu se čula puščana vatra i poneka bomba. Drugovi su se dočepali podnožja ove strme visoravni i ušli u mrtvi ugao. Bio sam na konju i morao sam preći brisani prostor. Nekim čudom prošao sam pod kuršumima koji su padali po travi, lijevo i desno od mene, isjekli lišće i granje. Stigao sam drugove i izbili smo na greben. Krenuli smo malo preko jedne poljane, otkuda je, kako mi izgleda, prema onome što sam u tom trenutku čuo, dolazio napad Njemaca, jer je mitraljez sa te strane brisao prema kosi. Drugovi su morali da učine jedan zaokret i da se ponovo spuste nekoliko desetina metara niz kosu. Hvatali su njene grebene i otišli lijevo. Kada sam vidio da je i posljednji drug otišao, uhvatio sam konja za uzdu i pošao tragom koji su oni ostavljali na zemlji (crnici) natopljenoj kišom. Jedva sam se kretao.

Borba se vodila, nadlijetali su i bombardovali avioni. U tom me je povukao konj i stropoštali smo se niz jednu uvalu u kojoj su se nalazili neki balvani. Tu je konj ostao ležeći, a ja sam se jedva iz blata izvukao i sjeo pored njega na jedan balvan. Nisam više imao orijentacije, nisam znao kuda da se krenem. Ostao sam tu i pošto se iza kose čula puščana i mitraljeska vatra, mislio sam da će se svakoga trenutka pojaviti naši ili neprijatelj. Kod sebe sam imao bombu i revolver. Glava me je jako boljela, a imao sam sigurno i veliku temperaturu, bio sam malaksao i imao neki čudan osjećaj i odnos prema svemu što se zbiva. To me držalo neko vrijeme, te ne mogu da procijenim koliko sam tu ostao. Sjećam se samo toliko da je još bio dan i da se sa kose počeo spuštati čovjek vodeći za uzde natovarenu mazgu na čijem se sedlu bjeluckalo oružje (šarac).

Držao sam revolver u rukama i čekao. On me nije primijetio. Kada se približio na petnaestak metara, vidio sam da ima petokraku na titovki. To je bio mlad čovjek, otprilike oko 26 godina, visok, obrijan, preplanula lica, jako mršav, odjeven u dotrajalu uniformu sa šinjelom bivše jugoslovenske vojske. Pozvao sam ga da stane i rekao mu da me pričeka. Čekao je podu že dok sam se izvukao iz ove provalije. Zajedno smo pošli kosom. Primijetio sam da se krećemo po telefonskoj žici i skrenuo mu pažnju na to da može neprijatelj biti u blizini, u nekoj zasjedi, te bi bolje bilo da promijenimo pravac. Rekao je da on zna kuda treba proći i da o drugom ne treba voditi računa. Tako smo se kretali i dalje — stalno po tragu žice — i negdje pred samo veče spustili smo se sa grebena za oko trista metara niz strmu padinu. Kada smo stigli u podnožje, koje se završavalo u šumovitoj uvali kroz koju je proticala rijeka oko

trideset metara široka, praveći u tom prostoru luk, našli smo pored žbuna, jedan njemački ranac od teleće kože, njemački opasač i dvije bombe »klipare«. Trava je bila izgažena, a po zemlji su se mogli primijetiti otisci cokula. Po svemu sudeći, ovdje je bilo neprijateljsko uporište. Tada se iza brijega pojavila jedna žena sa dvoje djece. Sjeo sam malo da se odmorim, dok je moj drug rastovario mazgu, izvukao municiju iz sanduka i rasejao je po travi na jedno deset metara od ovoga mjesta. Zatim je skinuo i »šarac« rastavio ga i djelove sakrio između bukava. To mi je bilo malo čudno te ga zapitah zašto to čini. Rekao mi je da mora osloboditi mazgu od tovara i na njoj prenijeti djecu preko rijeke. Uzeo je djecu, popeo na mazgu i prebacio ih na drugu obalu. Kad smo pregazili rijeku, naišli smo na veće grupe bolesnih drugova, većinom tifusara i lakih ranjenika. Sjedeli su pored rijeke, ložili vatre, pripremali jelo: snovala su se konjska crijeva po žaru i nešto džigerice. Rekao sam drugu da bi možda dobro bilo da čitavu grupu provede kroz ovu veliku šumu (to je bila Zelengora), pošto on vjerovatno zna kuda su prošle naše borbene jedinice. On je uzjahao mazgu i brzo otišao. Po svemu sudeći zaključio sam da je morao imati hitan zadatak, možda da uhvati vezu sa nekom borbenom jedinicom, a sem toga morao je i da se vrati za oružje koje je ostavio s one strane rijeke.

Mi smo ostali na obali rijeke neko vrijeme. Rekao sam drugovima da bi trebalo krenuti i da su vjerovatno tuda prošle naše jedinice. Oni su svi bili bolesni kao i ja. Neki su ležali pored vatre i razgovor im je bio čudan, bili su skoro bez orijentacije. Najzad sam uspio da sa jednom grupom od njih prođem kroz šumu nekih dvije stotine metara, gdje nas je zatekla noć. Tu smo se skljokali pored bukava ne videći dalje jedan drugoga, jer se nije mogao vidjeti prst pred okom. Bio sam čitivu noć kao u polusnu. Borba se stalno vodila i izgledalo mi je da se tu u blizini rasprskavaju bombe, riju bacači i čuje brza mitraljeska vatra. Nisam mogao da ocijenim ni mjesto ni rastojanje gdje se to dešava. Izgledalo mi je kao da se borba vodi spreda i desno od nas.

Negdje uzoru ja sam prispao ili bio u tifoznom stanju. U to vreme su pored mene prošle neke borbene jedinice i probudio me je glas: »Drugovi, doktor je jako bolestan i iscrpen. Gledajte da ga prebacite naprijed«. (Kasnije sam doznao da je to bio drug Vlado Zečević.) Budio sam se i gledao kako pored mene prolaze ljudi, koji su mi izgledali kao slike na tamnom filmu. Sve mi je izgledalo čudno. Među ovim, u tami, živim slikama, prepoznao sam i onoga druga koji više nije vodio mazgu, već je išao u jednoj grupi sa puškom u ruci i brzo promicao uz strmu padinu. Posljednji od ovih koji su prolazili bio

je Miloš Đurović, iz sela Grlića, Bjelopavlići, koji me je podigao sa bukovog panja i uspio da me pod ruku izvede uz šumovite strane, odmarajući se svakih pet koraka sve dok nismo najzad izašli i ugledali pred sobom bregovite poljane. Tu sam ja ostao ležeći, a drug Đurović koji je primijetio jednog izgladnjelog konja, otišao je, da ga dovede da bi me na njemu prebacio naprijed.

Prošla je jedna grupa drugova, od kojih su se neki zaustavili kod mene. Svi su mi izgledali čudni, ispijeni kao zemlja, mršavi, pocijepani. Ličili su jedan na drugoga. Jednome od njih rekao sam da uzme moju dolamicu, jer će mu biti potrebna, pa ako se negdje vidimo, on će mi je vratiti. Pri rastanku su mi rekli da će čim stignu neku jedinicu, neki od drugova da se povrate i prihvate me. Zahvalio sam im i rekao da je jedan drug ostao sa mnom i da se oni ne brinu.

Đurović je došao sa ragom, popeo me i tako smo išli sve do predveče, kada smo stigli u jednu uvalu, okruženu šumovitim bregovima, blizu koje su bile čobanske kolibe. Tu se zakonačilo i bile su upaljene vatre na kojima se kuhalo nešto za drugove. Izgleda mi da je bilo nešto konjskog mesa, pa su i meni donijeli jedno malo parče, ali ja nisam bio u stanju da ga sažvaćem. Jezik mi je bio suh, žeđ me strašno morila i stalno sam tražio vode. Položen na ćebe pored jedne bukve, vidio sam oko sebe da svaki drug nosi po jedan zavežljaj divljega luka (srijemuše) i tako, sjedeći pored vatre, jedu ovu travu. Jedan od njih — znajući da nisam mogao da pojedem ni parče mesa — donio mi je u kutiji od konzerve toplih kuvanih kopriva i nekoliko strukova ovoga luka. Uspio sam da pojedem dvije kašike kopriva i dva struka luka koji me je strašno palio.

Rano ujutru nastavljen je pokret. Vjerovatno su borbene jedinice prošle naprijed, dok su otpozadi išli bolesni drugovi, među kojima sam bio i ja. Jedva sam se držao na konju koga je vodio moj drug. Imao sam slabu pretstavu o prostoru i terenu gdje se nalazimo. Jedino se sjećam da je kolona išla preko nekih livada, prelazila preko šumske štreke, bregovitog i šumovitog terena čitav dan i noć, sa malo predaha, i u toku noći — vjerovatno pred zoru — prešla put Kalinovik — Foča.

Negdje oko podne stigli smo u selo, koje je ležalo na jednom kamenitom uzvišenju sa koga se spuštao kanjon Bistrice prema nekim mlinovima. Drugovi su ovdje dobili nešto hrane, a usto su zaklali i moga konja koji je bio iznemogao, a za mene je jedan rukovodilac dao drugoga. Tu sam prvi put dobio čašu mlijeka. Naprijed se nije moglo, jer je neprijatelj otuda nadirao, te je pala komanda da se kolona spusti niz kanjon ka mlinovima, što je i urađeno. U ovoj koloni sam vidio svoga druga Mirka Lučića, iz sela Kupinova, Bjelopavlići, koji

je bio izgubio desnu nogu u borbama oko Pljevalja. Jahao je konja. To je bio pravi heroj.

Dok smo se mi probijali niz strme padine, dotle su s druge strane riječice jedinice vodile borbu sa neprijateljem štiteći naš prolaz. Ne mogu da procijenim vrijeme kada smo stigli u jedno veće muslimansko selo koje je ležalo pod jednom kosom, a u kome su se bile prikupile velike grupe bolesnih i iznemoglih, kao i djelovi borbenih jedinica. Vjerovatno da smo tu noćili.

Tu sam našao Milorada Pešića i Bosu Đurović. Od Bose sam saznao da je njen drug, Lazar Đurović, poginuo na Sutjesci. Ona mi je na vatri pripravila nešto čorbe sa travom, što su imali i ostali drugovi.

Od ovoga sela, preko nekih padina i dolova, cio dan i skoro do pola noći kretale su se kolone partizana u pravcu Jahorina — Romanija. Pored nas je prošao, ubrzanim maršem, sa jednom manjom borbenom jedinicom, drug Niko Jovićević. Cijela kolona je išla gotovo bez prestanka, sa vrlo malo predaha.

Jedna grupa od šest drugova, pošto je vjerovatno zaključila da sam jako bolestan i da ne mogu slijediti kolonu u daljem pokretu, ostala je sa mnom u nekom muslimanskom selu, blizu Jabuke, na obroncima Jahorine. To su bili: Miloš Đurović, Milorad Pešić, Savo Žarić, dva druga iz nekog sela blizu Nikšića i jedan iz Pipera — svi Crnogorci. Ta noć je bila za mene najteža. Sjećam se da sam bio jako nemiran. Kada sam legao, morali su me dizati, jer sam se gušio. Boljela me i dalje jako glava. Mučili su se sa mnom do zore. Sna nisam mogao imati. Od hrane nismo mogli dobiti ništa. Krenuli su sa mnom na put. Spuštajući se preko posljednjih obronaka planine Jahorine, prešli smo rijeku Praču, i nastavili putem uzvodno. Za to vrijeme su nas pristizale i prolazile manje i veće grupe partizana, koje su se usiljenim maršem kretale prema Sjetlini. »Rode« su nas stalno pratile i mitraljirale.

Penjući se od rijeke Prače strmim padinama prema Sjetlini, stigli smo, negdje u mrak, kolonu partizana (pozadinskih jedinica — bolesnika i lakih ranjenika, kao i iznemoglih). Ova veća kolona kretala se sa obronaka visoravni prema nekim uvalama koje su vodile željezničkoj pruzi. Bilo je kišno vrijeme. Bacači su stalno tukli put, a čula se i topovska i mitraljeska vatra za koju pričahu da je to iz blindiranog voza koji se stalno kreće prugom, sipa vatru i čisti teren oko sebe. Počelo je komešanje i neko je komandovao da se kolona mora vratiti natrag. Kroz mrak smo se ponovo izvlačili iz jedne dubodoline i vratili se na mjesto odakle smo i pošli. Bilo je mnogo drugova i govorili su da se mora, zbog toga što se ne možemo probiti,

vraćati u pozadinu. Nalazili smo se, otsječeni od naših jedinica, u teškoj situaciji.

Drugovi koji su išli sa mnom lutali su čitavu noć kroz šumu i tek u praskozorje smo se našli negdje na padinama iznad rijeke Prače. Tu smo se odmarali čitavo prije podne i najzad krenuli prema rijeci Prači i ka vrhovima planine Jahorina. Za ovo vrijeme hrane uopšte nismo mogli dobiti. Spuštajući se niz strme padine, prešli smo Praču i jednom putanjom krenuli uz planinu. U sam sumrak, negdje u sredini planine, u nekoj velikoj uvali, drugovi su zastali, skinuli me sa konja i položili na šušanj pod jednu bukvu, a oni, iscrpeni, bolesni i gladni, takođe se skljokali oko mene i tu smo ostali do jutra. Izgleda da sam tu noć bio stalno u polusnu i u polusvijesnom stanju tražio vode.

Jedan od drugova mi reče da se konj otrgao i da oni neće moći da me nose, jer se nalaze u okruženju, te će biti prisiljeni da me ostave, ali će se pobrinuti za mene. Ja sam ih gledao kao kroz maglu. Činilo mi se kao da se ljuljaju ispred mene. Uspio sam ipak da kažem: »Ja ostajem kao i mnogi moji drugovi od Pive do Jahorine, a vi se probijajte . . . samo mi ostavite revolver, koji mi je uspomena od Save Kovačevića« (vjerovatno da sam u ovom momentu pomišljao na samoubistvo). Čuo sam samo još neke isprekidane riječi »Ostaviti ga! . . . kako?« . . . — i pao sam u tifozno stanje. Nisam se više budio. Oni su sigurno ostali duže pored mene. Ničega se više ne sjećam. Izgleda da su, pošto su ocijenili da mi je tu kraj, skinuli sa mene revolver, opasač i sat i, kada su se vratili u Crnu Goru, kao pozadinci, javili nekim našim drugovima da sam umro u planini Jahorini . . .

Dr Đorđe VULETIĆ

ŠEST STOTINA OSAMDESET U KOLONI

U predahu između Četvrte i Pete ofanzive bolnice su se grupisale i odmarale u okolini Čelebića i u Pivi — na Rudinama i u rejonu Šćepan-Polja. Tifusara je bilo svakim danom sve više. Epidemija je bila velika, a skoro i najveći neprijatelj u to vrijeme. Pjegavac je najviše prijetio, te je zato i borba protiv njega morala biti veća. Za borbu protiv pjegavca raspolagalo se primitivnim, gotovo nikakvim sredstvima.

U to vrijeme Bolnica br. 3, smještena u okolini Čelebića, imala je preko 3.000 bolesnika i ranjenika. Sav rukovodeći kadar, sastavljen od oporavljenih ranjenika i bolesnika, radio je neumorno na tome da ranjenici i bolesnici redovno dobijaju hranu i da što prije ozdrave i odu u borbene jedinice. Iako su bolnice bile mnogo zauzete oko osposobljavanja ranjenika i bolesnika, dosta se radilo i na političkom i kulturno-prosvjetnom polju.

Snabdijevanje, međutim, nije išlo uvijek kako treba, jer je kraj u kome su se bolnice nalazile bio prilično siromašan. Sjećam se da je CK odredio, kao svoje instruktore za rad u bolnicama, Juditu Alargić i Vladimira Dedijera. Po formiranju Bolnice br. 3 oni su došli na jedan sastanak našeg štaba gde su nas iskritikovali tako da nijesmo mogli ni dvije riječi progovoriti. Na sastanku je bio i pretstavnik Sanitetskog otsjeka Vrhovnog štaba. Tada je komandant Bolnice br. 3 bio dr Bulajić, komesar Mileva Vuković, zamjenik komandanta Radomir Burić, a zamjenik komesara Senka Leković. Na tom sastanku je najviše bilo riječi o političkom i kulturno-prosvjetnom radu, a posebno o snabdijevanju. Bulajić je određen da vodi brigu isklju-

čivo o liječenju ranjenika i bolesnika, a za komandanta je određen Radomir Burić. Čini mi se da se poslije toga sastanka radilo daleko bolje. Politički i partiski rad je znatno pojačan. Mnogi su bili primljeni u Partiju i SKOJ. Sjećam se da smo za 1 maj 1943 priredili vrlo uspjelu priredbu u Čelebiću. Često se išlo u obilazak i nabavljala se hrana. Pored normalnih zaduženja, kao zamjenik komesara, brinula sam se i za kontrolu snabdijevanja. Bili smo u dodiru sa ranjenicima i bolesnicima po bataljonima, jer smo ih stalno obilazili. Raditi sa njima bilo je teško i naporno, naročito zbog nedovoljnog broja ljekara i bolničarki. Mnogi su htjeli da odu iz bolnice u svoju jedinicu, iako nijesu bili osposobljeni, pa je i to otežavalo rad.

Još mi je u svježem sjećanju slika koja se redovno ponavljala kad se ulazilo kod tifusara. Kao po komandi sa svake strane se čulo: »Drugarice, daj vode!« Zatim buncanje, povici kao da su u borbi, u jurišu. Po pojatama i kućama, na slami, ležali su jedan do drugoga. Moglo se proći samo sredinom. Ljekara je bilo malo, a poslova mnogo. Bolničarke su bile preopterećene. Radilo se neumorno i rezultati su bili vidni: priličan broj, skoro polovina, otišao je oporavljen u svoje jedinice pred početak Pete ofanzive. No, dolazile su sve nove i nove grupe. Prilikom prijema bolesnika, a naročito tifusara, moralo se strogo voditi računa da ko ne zadrži oružje, mada se i pored toga dešavalo da nekome ostane oružje i da u agoniji, a dosta puta i svjesno, zbog iscrpenosti i poremećenosti, izvrši samoubistvo. Sjećam se da je jedan tifusar bacio bombu u neko dvorište i na kokoške. Tifusari su bili uvijek gladni i osjećali su potrebu da nadoknade sve ono što za vrijeme bolesti nijesu mogli jesti. Iscrpeni i izgladnjeli ličili su na aveti. Na njima su jedino oči, duboko upale, bile znak života.

Dok smo mi mirovali i radili naše su jedinice stalno vodile borbe i to dosta blizu. Tako je 21 maja vođena žestoka borba na Trovrhu, zatim je zauzeto selo Kušlat i počelo prodiranje prema Borju, gdje je bio štab bolnice. Mnogi su posmatrali borbu i na Zlatnom Boru. Za sve vrijeme su »Štuke« nadlijetale i svojim zvukom još više unosile nemir kod već uznemirenih ranjenika i bolesnika. Iduće noći je Prva proleterska odbacila neprijatelja prema Trovrhu, a ranjenicima i bolesnicima se privremeno povratilo spokojstvo.

Tih dana je počela i evakuacija pojedinih dijelova bolnice ka Pivskoj Planini. Tu se više nije moglo ostati, jer smo sa svih strana stješnjavani. Moralo se po naređenju Vrhovnog štaba ići prema Tari i preći je kod Tepaca. No u međuvremenu evakuacija, ionako otežana velikim brojem ranjenika i bolesnika a i nemanjem sredstava za prenos, nije mogla brzo da se izvrši, te je Sanitetski otsek Vrhovnog štaba odlučio da se

prebacivanje vrši još kod Uzlupa i kod Đurđevića Tare. Na ta dva mjesta su upućeni ranjenici i bolesnici na nosilima i interni ranjenici i bolesnici. Sa ovim dvema grupama su otišli drug Gojko Nikoliš i drugarica Mileva Vuković (komesar Bolnice br. 3). Na čelu grupe koja je upućena na Tepca nalazili smo se drug Kraus, ispred Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba, dr Bulajić i ja. Pored svih teškoća evakuacija je ipak izvršena blagovremeno.

Sa pokretom nastaje i neredovno snabdijevanje, koje stvara i veće napore. Mnogima, koji su bili na pragu ozdravljenja, ovo je pogoršalo zdravlje, te su svojim mrtvim tijelima obilježavali put kojim smo se kretali. Na putu iz Čelebića zadržali smo se kod Bobova dva-tri dana. Tu je bila Prva proleterska divizija. Kad sam čula da je tu divizija, pošla sam da nam daju nešto hrane, jer nijesmo imali ništa. Rezervama nijesmo raspolagali, a i da smo ne bismo ih imali na čemu prenijeti, jer ni za ranjenike i bolesnike nijesmo imali dovoljno konja. Ne sjećam se ko je sa mnom pošao kod Koče. Primio nas je i, kad smo mu objasnili zbog čega smo došli, izišao nam je u susret. Vratili smo se predveče u zaselak. No naši su u međuvremenu otišli dalje. Srećom, stigli smo ih brzo.

Odmor u s. Bobovu, gdje su se ranjenici i bolesnici odmorili i nahranili, doprinio je brzom ozdravljenju 1.200 boraca.

Zatim opet pokret.

Prema spomenutom naređenju Vrhovnog komandanta bolnički bataljoni (tifusari rekonvalescenti i lakši ranjenici) su 28 maja krenuli u pravcu Tepaca. Sunce je peklo. Kretali smo se tromo i sporo. Do Tepaca nije bilo daleko, ali smo sa velikim naporom savlađivali svaki korak. Lakši ranjenici i bolesnici su pomagali težima i tako se nekako odmicalo. Najteži dio puta bio je kanjon Tare, jako strm; go, bez igdje ikakvog drveta, kamenit. Za najzdravijeg i odmornog nije bilo prijatno pogledati dolje, a pogotovo kad se vidi i čitava druga strana uz koju se opet moralo peti. Kako li je tek bilo onima koji su se jedva micali, a čije su noge odrvenile od umora i iznemoglosti!

Vodila sam jednog tifusara — rekonvalescenta. Učinilo mi se da je, kad je vidio kud se mora ići, uzdrhtao. Nije mi ništa rekao. Uopšte, čitavo vrijeme se ćutalo. Tu i tamo se čuo poneki glasan uzdah, a negdje i po neka riječ. Ide se pognute glave, neko sa štapom, neko se pridržava za druga ili drugaricu. Često se zastajkuje. Počeli smo silaziti vijugavom kozjom stazom, kad odjeknu eksplozija i sve se zadimi ispred mene. Nastade pometnja. Kad se razišao dim, ugledasmo tijelo razmr-

skane glave naslonjeno na poveći kamen obojen krvlju. Nije se znalo ko je. Kod sebe nije imao nikakvih podataka. Vjerovatno je bio toliko iscrpen da nije mogao dalje, a pogotovo kad je vidio kud sve treba ići. Zato je odlučio da prekrati. Odvio je bio bombu i naslonio glavu na nju. Niko od okolnih nije na njega obratio pažnju, jer je svima bilo teško, a ko je i mislio da će tako uraditi! Niko nije ni znao da ima oružje. Prizor je bio strašan, iako za neke već odavno sasvim običan. Kod ljudi, koji su to vidjeli tek sad, sudeći po njihovim očima u kojima se ogledala i žalost, i tuga, i odobravanje, sve se pomiješalo. Čulo se tu-i-tamo da je dobro uradio, a i poneka riječ osude malodušnosti — to je sve. Pošlo se dalje, a on je ostao ekipi da ga sahrani. Vodila sam i dalje tifusara, ali ne dugo. Zamolio me da stanemo da se malo odmori. Spustila sam ga na jedan kamen pored puta da ne smetamo ostalima u prolazu. On se naslonio i zažmurio. Oni koji su prolazili u koloni, bacili bi pogled na druga i produžili. Prošlo je pet do deset minuta, kad sam se obratila drugu: »Je si li se malo odmorio? Morali bi poći, da ne izostanemo, jer će biti teže stići kolonu«. On nije reagovao. Drmnula sam ga i zovnula — ništa. Pipam mu puls, ali njega nema — bio je mrtav. Napustio nas je nečujno. Ostao je i on da obilježi put kojim smo išli. Ne znam ko je bio, ni odakle. Ostavila sam ga i produžila dalje. Usput sam pomogla opet jednom koji je posrtao. Malo se lakše kretao mojom pomoći, ali bez riječi. Naišli smo još na jednoga koji je zaspao na putu zauvijek, a niže još na jednoga. Na toj strani je ostalo oko petnaest drugova. Te noći smo noćili u Tepcima. Malo smo se založili i previli ranjene.

Pošli smo 29 maja prema selu Crna Gora. Bila sam sa dr Bulajićem na čelu kolone. Put je najvećim dijelom išao kroz goli i bezvodni krš. Uspon je veliki i naporan, tako da se kolona otegla mnogo više nego prethodnog dana. Sporo smo odmicali, odmarali smo se češće. No i pored toga, mnogi su sami zastajkivali, pa opet nastavljali po nekoliko koraka naprijed. Sunce je peklo, a samo u po nečijoj čuturici, ko ih je imao, bila je po koja kap vode. Štedjeli su je. No i to je nestajalo. Dok se išlo kroz malo šume bilo je lakše, zbog hladovine, ali kad je naišla golet, onda mnogo teže. Ljudi su izgledali kao lješevi, umorni, izmršavili. Znoj im je curio sa lica. Često su, zaplićući se, padali. Neki je uspio da se podigne i opet sjedne, ali se dešavalo da se više ne digne. Usput ih je ostalo nešto više nego na onoj strani. Čini mi se da je bilo ukupno oko 30 drugova. Imali smo nešto konja, ali teško smo mogli da na njima mijenjamo jahače. Ni oni koji su jahali nisu imali snage da siđu s konja. Na tom dijelu nam je Sandžačka brigada pomogla u prebacivanju ranjenika i bolesnika.

Prošli smo sela Crnu Goru i Nedajno i išli ka Nikovićima. Usput su nam se priključivali sve novi i novi ranjenici i bolesnici.

Odmarali smo se nekoliko dana. Smjestili smo se u selo Nikoviće. Ishrana je bila slaba, ali se dobijalo bar nešto. Kratak odmor je opet učinio svoje. Priličan broj je otišao u jedinice. Većina ih je pošla kad je odnekud, preko novopridošlih ranjenika i bolesnika, saznala za situaciju. Teške borbe su se vodile blizu nas, tako da su najbliže jedinice slale kod nas svoje ranjenike. Bilo je prilično i smrtnih slučajeva od raznih bolesti. Koristili smo predah za održavanje sastanaka na kojima smo se dogovarali o radu i kritikovali greške. Tu sam srela i dva druga iz mog bataljona (Nikolu Darčevića i Radovana Vojvodića). Od njih sam saznala kakva je situacija. Rekli su mi da idu u brigadu. Vidjela sam ih ponovo. Nikola mi je 5 juna rekao da oni idu, da je situacija sve teža i preporučio i meni da se izvučem nekako. Kako bih to rado uradila samo da nisam bila potrebna na tom mjestu. Bilo mi je dosta bolnice. Te iste večeri smo imali sastanak koji je trajao čitavu noć. Na njemu su bili prisutni skoro svi drugovi iz SOVŠ. Cijelu noć se raspravljalo o kulturno-prosvjetnom radu, o zidnim novinama itd. Tih dana je bila raspuštena i Kominterna, pa se diskutovalo i o tome — da li je taj postupak pravilan ili nije, kako će se odraziti itd. Pored toga, kritikovali su se pojedinačni propusti i greške.

Na Pivskoj Planini su pregledani ranjenici i bolesnici. Odvojeni su oni koji su mogli da se kreću, rekonvalescenti i lakši ranjenici. Tu sam pozvana u Sanitetski otsjek gdje mi je saopšteno da ćemo Radomir Burić i ja voditi grupu od 680 drugova i drugarica. Dato nam je 15 konja za komoru i da se iznemogli mogu na njima mijenjati. Hrane nijesmo imali, niti sanitetskog materijala, a nije nam pripala nijedna bolničarka ni ljekar. Sve je ostavljeno uz teže ranjenike. Kako sam čula, trebalo je da oni ostanu u pećinama. Vladala je opšta neizvjesnost, ali je podvlačeno da se o tome ne govori, da se ne bi ranjenici i bolesnici demoralisali. Tako smo krenuli 6 juna iz Nikovića prema Pivi. Na putu su nas pratile »Štuke«, te smo se morali sklanjati.

Na prolazu kroz Rudine bili smo bombardovani. Bila sam u jednoj kolibi, kad su naišli avioni. Iskočila sam i uspjela da se bacim na zemlju. Bomba je pala na kolibu i raznijela je. Zatrpala me zemlja koja se razletjela na sve strane. U selu je bilo i stanovnika koji su ostali u kućama, uglavnom žene i djeca. Poslije sam ušla u jednu kolibu da pijem vode. Naišla sam na mučan prizor. Tifusar jednom djetetu hoće da otme parčence hljeba. Nikad neću zaboraviti one gladne i divlje oči,

ono obostrano otimanje. Dijete je grčevito držalo, a ovaj vukao sebi. Bio je toliko iznuren da nije imao snage ni tome djetetu da otme parče hljeba iz ruku. U ćošku je stajala mati sa još jednim djetetom i bespomoćno posmatrala. Nije smjela, niti mogla možda da se umiješa. Kod ognjišta je sjedio drugi tifusar koji se takođe nije micao. Umiješala sam se i parčence hljeba je ostalo onom nejakom mršavom djetetu.

Usput smo sretali i ranjenike koji su išli u pravcu odakle smo mi dolazili. Borci koji su ih nosili bili su jako umorni i ćutljivi. Na pitanje kuda idu sa ranjenicima nijesu odgovarali, a žurili su što su bolje mogli, iako su išli uzbrdo. Vrijeme je promjenljivo, čas oblačno a čas lijepo. Ja sam išla na začelju kolone. Pristizali su nas i prolazili i borci iz Sedme divizije, kao i neke komore.

Popodne smo sišli blizu mosta. Za vrijeme spuštanja stalno su odjekivale eksplozije, a »Štuke« nadlijetale. Neprijateljska artiljerija od Šćepan-Polja je stalno tukla most preko Pive, kojim je prolazila kolona. Iako su bombe padale vrlo blizu, prelazilo se brzo i niko se nije osvrtao. Stalno se prenosilo. »Brže, brže!« Bilo je ranjenih koji su odmah prihvatani i previjani. Sjećam se da nam je kod mosta poginula jedna drugarica. Tek što sam stigla do mosta, kad jedna bomba udari pravo u njega. U momentu kad je bomba udarila, most je bio prepun. Prelazio je i Dječiji dom i komora, na mostu su bile i neke koze.Kad je bomba pala, uzdigao se visok stub od eksplozije. Jasno su se vidjela parčad dasaka, dijelovi tijela ili čitava tjelesa. Grupa oko mene se počela sklanjati, ali sam ja ostala okamenjena. Odmah se nekoliko drugova iz kolone snašlo pa su preko rijeke postavili neka oborena stabla. Nešto se koristilo kamenje, nešto brana, a i gazilo se. Kad sam se našla na drugoj strani, bila sam već jako umorna, ali ne znam da li od prizora na mostu ili od puta.

U početku oko puta je bilo poneko drvo, ali što smo se više peli, golet je bila sve izrazitija. Već je sumrak. Vrijeme se naoblačilo. Opet se prenosilo: »Brže, brže, drži vezu!« a noću »Tiše!« i »Drži vezu!«. Išli smo sad stranom strmom i kamenitom. Tle nam se odronjavalo ispod nogu. Čini mi se da nijesmo uopšte išli putem. Sporo i teško smo se kretali. Padali smo, a i gubili vezu, pa smo češće i zastajkivali. U našoj koloni je bila i nečija komora za koju ovakav put svakako nije bio podesan. Iako je prenošeno da se ne govori, ipak se čuo poneki uzvik. Sjećam se prodornog krika neke žene, pa zapomaganja. Bolno je odjeknulo u noći. Odjednom nastade neko komešanje i povici: »Tišina, tišina!«. U susret mi dođe žena sva van sebe. Uhvatila sam je i upitala, kud će i šta se desilo. Otimala se i govorila samo »Dete, dete!«. Pokušala sam da

nađem koju utješnu riječ. Neviđenom snagom me odgurnula. Pala sam, a kamen mi je prignječio nogu. Žena se izgubila. Neko mi je poslije rekao da joj je dijete palo i otkotrljalo se. Pod utiskom toga slučaja svako odronjavanje izazivalo je misao da se to možda neko iz kolone kotrlja. Umorna sam, noga me boli, dosta teško hodam, a pomažem onima oko sebe. Ne znam ni ko je ispred, ni iza mene. Vidim sve samo nešto crno, jedva nazirem oblike. Cijelu noć smo išli i tek ujutro se ispeli na Vučevo.

Na Vučevu izmiješani i borci i ranjenici i komore. Sjedi se i pored puta i na livadi. To je bio samo predah. Posmatrala sam lica ranjenika i bolesnika. Kolika je razlika na njima samo od juče! Noć, težak put, nespavanje, umor i glad su ostavili traga. Da je bilo bar hrane! Samo su neki sačuvali ponešto što bi dobili usput od boraca. Od jednog druga sam i ja dobila parče hljeba, ali mi je zastalo u grlu. Pored nas je bio Dječji dom, koji je dosta stradao pri prelasku preko rijeke Pive. U očicama djece čitalo se koliko su umorna i gladna. Dala sam parče jednom djetetu. Sitne ručice su prihvatile, a oči izražavale nevjericu da je to hljeb.

Neke jedinice su prolazile mimo nas užurbano. Ima primjedbi zašto gore vatre. Kažu da će nas osiguravati jedna brigada Sedme divizije. To saznanje nam je ulivalo snagu. Hrane nijesmo imali. Neki su naišli na jednog ubijenog konja. Ranjenici su ga do kosti oglodali. Pored toga, brala se i srijemuša. Neke je od nje bolio stomak ali nešto se moralo jesti. Bilo je šala na račun želja o jelima.

Sjutradan, 9 juna, kolona je išla prema Sutjesci. Oblačno je, ali bez kiše. Avioni kruže nad nama i bombarduju. Odnekud stižu i topovske granate. Eksplozije na sve strane. Češće zastajemo i sklanjamo se. Idemo, iako se jedva miču umorne noge. Zaostaju poneki, pomalo se odmore i nastavljaju. U svim očima pitanja, a tu-i-tamo i prigovori: dokle ćemo ovako i kuda ćemo? Usput na predahu jede se srijemuša ili guli bukova kora. Idući na začelju kolone, i kad bih zaostala, po oguljenim bukvama lako bih pronašla put. Tišina je, čuje se samo zveket porcija o pojasu. Ispod samog Dragoš-Sedla zastajemo malo. Jednom ranjeniku zaudara rana, jer gnoj stalno curi. Nije se previo dva-tri dana. Materijala nema, pa sam svoje rublje pocijepala i previla mu ranu. Svaka sitnica daje novu snagu, svaka, pa i najmanja pažnja zapaža se i djeluje. Iznurenost i glad čine da su neki već zapali u apatiju; sve smeta, jer se nema snage, ne mogu se izdržati ovi neviđeni napori. I potpuno zdravu bilo bi teško sve ovo podnijeti. Pored rana, bolesti, i iscrpenosti, mnogi su bosi, pocijepani, naročito na dijelovima gdje su ranjeni, jer se prilikom pružanja prve po-

moći to obično cijepalo da bi se što prije rana previla. Tako sve skupa ostavlja najbolniju sliku.

Kolona se dosta otegla. Idem stalno na začelju i prikupljam one koji zastaju da se odmore. Koloni se priključuju i drugi zaostali, novooboljeli ili ranjeni. Nailazimo i na ponekog težeg ranjenika. Dajemo mu konja i tako se ide. Još na Dragoš-Sedlu naša zaštitnica (brigada iz Sedme banijske) prelazi bočno, tako da mi ostajemo sa jednim bataljonom te brigade. Ali nijesmo osjetili njegovo prisustvo. Sa nama nema nikoga ni od Sanitetskog otsjeka Vrhovnog štaba. Jedan dio je ostao sa ostalim bolnicama uz Treću diviziju i to uglavnom ljekari i sve osoblje. Ostali dio Sanitetskog otsjeka je stalno od Pive išao sa Štabom Sedme divizije. Mali broj ranjenika i bolesnika koji su bili otporniji otišao je sa ovom brigadom. Kasnije sam saznala od Radomira Burića da je Dragoš Sedlo prošao drug Nikoliš i kazao pravac kretanja, za koji ja nijesam znala, niti ko drugi, osim onih koji su bili u njihovoj blizini.

Silazimo ka Sutjesci. Već čujemo kako huči. Čelo kolone je već tamo. Jedni su prelazili kako su stizali, bez dovoljno razmišljanja, jer im je valjda Sutjeska, kao i nama svima ranije, izgledala mala. No kiše su tih dana gotovo stalno padale, pa je nadošla i sve se u njoj kovitlalo. Ostala mi je duboko urezana slika kada sam prešla i ugledala kolone preko rijeke. Ljudi se drže jedno uz drugo. Tu su i dva konja. Po dvoje i troje drže se konju za rep. Izgladnjeli i iznureni mnogi klecaju, a Sutjeska proguta nekoga, zatim drugog, trećeg. Jedan udara u veću stijenu po sredini rijeke i ostavlja krvav trag. Voda ga munjevitom brzinom odnosi. Mahinalno pravim dva koraka naprijed, ali već se ne vidi; zatim voda odnese i drugog na sličan način. Komešanje među ostalima koji čekaju prelazak. Nešto mi se tako teško svalilo na srce. U tom vidim Ljubicu Dobrković, iz mog bataljona, kako se, sa rukom u zavojima, povodi i ne može da se održi. Naprijed nije u stanju i pokušava da se vrati. Prišla sam, dala joj ruku i prevela. Zatim i dalje prevođenje, opet neke drugarice, pa drugih. To bi išlo u nedogled, pa sam predložila da se uhvatimo u lanac. Tu je i komandant, a nađe se i pet-šest drugova malo jačih. Tako smo se rasporedili u lanac i prevodili grupu po grupu. No i tako nam je Sutjeska otrgla još tri druga. Kad sam se vratila na obalu sa koje smo prelazili, bili su pristigli i oni na konjima i, vidjevši ih, dosjetila sam se da iskoristimo konopce sa samara. Odmah je ekipa od već pomenutih drugova počela da zavezuje konopce jedan za drugi, a jedan ga preko reke vukao na drugu stranu. Nedostajalo je nešto malo. Šta ćemo sad? No, ubrzo je drug koji je išao sa konopcem, ugledao žicu privezanu za jedno drvo. Sigurno je već neko tu prelazio. Tako je prelazak

donekle riješen. Ovako je bilo lakše, a slabijima smo pojedinačno pomagali. I pored teškoće i nekoliko slučajeva davljenja, ljudi nijesu glasno pokazivali nikakav strah ni paniku. Mnogi nijesu sebe nimalo štedjeli samo da pomognu drugovima. Negdje dalje čuje se zvuk aviona, a eksplozije dopiru iz daljine. No to ne ometa nikoga da prelazi, jer na drugoj strani su naši. Treba hvatati vezu i ne napuštati je, pa makar šta bilo.

Sutjesku smo počeli prelaziti u zalazak sunca, a to je potrajalo do same zore. Noć je sama po sebi ometala prelazak. Bilo je i hladno. Od kolone su nam izostala tri druga. Neće ni da se pomaknu. Moram se vraćati. Učinilo mi se da su strašno daleko. Nikad da stignem do njih. Mokra i umorna nijesam mogla ni ocijeniti da je razdaljina dosta mala. Činilo mi se da nikad neću poslije stići kolonu. Našla sam ih naslonjene na neko žbunje. Hladno im, pokrili se ćebadima, iznemogli. Molim ih da pođu. Možda ćemo dobiti i nešto hrane. Ne pomaže. »Hajde ti, da ne zakasniš, a nas pusti. Lako je tebi pričati tvoju teoriju!«. Na moje dalje navaljivanje jedan veli: »Vidi ti ove balavice, da mi ona soli pamet! Kažem ti ne mogu, ostavi me već jednom!« Drugi: »Što se trudiš, zar ti nije svejedno ostao ovdje na rijeci, ili dalje?«. Bilo mi je teško, a ipak ne mogu da ih ostavim. Zatim su me grdili, pa sam i ja galamila na njih, grubo ih podizala da krenu. To je pomoglo i mi smo pošli. Pri prelasku su se uključili u lanac. Plašila sam se da nećemo uspostaviti vezu sa jedinicama, ako ne budemo išli brže. Dogovorila sam se sa komandantom da on ide sa onima koji su prešli, ali da nam ostavlja vezu. Tako sam ostala skoro do zore prelazeći i vraćajući se. Moja grupa je prešla. Stradalo nam je osam drugova. A možda su noć i Sutjeska progutale još koga.

Obradovala sam se mnogo kad sam ugledala Lalu Ivković. Ona je bila ostala sa ostalim bolnicama. Vodi jedan bataljon, a drugi Miluša. Sa njima su Kraus, Vojo Đukanović i Šlezinger. Znači, oni su išli stalno za nama, a mi to nijesmo znali. Lala je bila jako uzbuđena i pitala me, pokazujući neku cedulju, šta da radimo. Na cedulji je pisalo da, s obzirom na situaciju Sedme divizije, treba da se vratimo, i priključimo Trećoj diviziji, koja vodi gro ranjenika i bolesnika Centralne bolnice. Potpis je Jakšića i Nikoliša. Iznenadila sam se. To me je nagnalo da mislim koješta. Povezala sam to sa onim što nas je zaštitnica napustila. Shvatila sam da smo zaista u teškoj situaciji. Nije mi bilo jasno zašto da se vraćamo, kad smo već ovoliko prevalili. Nešto je u meni davalo otpor. Rekla sam: većina je na drugoj strani obale i idemo naprijed, da izvučemo ranjenike! Cedulja je došla preko bataljona koji je ostavljen kao zaštitnica. On se kretao južnije od nas, a Sutjesku je

prešao niže. Kasnije sam od Lale saznala da je bataljon noću prešao Sutjesku i otišao. Sigurno su smatrali da sad nemaju šta da čekaju i pošli su za divizijom. Prelazak naše bolnice bio je nizvodno od Suhe.

Preko Pleća, a ispod Ozrena izbili smo gore na neku ravan.

Uzbrdica je bila teška, jedva smo se kretali. Mokra obuća mi je žuljala noge. Bila sam strašno iscrpena, umorna, ozlojeđena.

10 jun je osvanuo lijep i sunčan. Čitavu noć se hodalo. Već je sunce uveliko ogranulo, a mi smo se još peli. Sjećam se da sam nailazila na grupe koje koriste sunce da se osuše, a i prodrijemaju. Poslije ovakve noći prijatno je na suncu, iako smo gladni. Gledam drugove. Bili su potpuno iscijeđeni, blijedi, krvavih očiju. Mnogi su bili bosi. Voda i kamenje su raznijeli i ono malo što su imali prije toga na nogama. Ima i novih rana. Mokra obuća je mnoge nažuljala, a one bose nagrdilo kamenje, i žbunje na putu. Zavoji mokri i odvijeni. Sami se nekako pomažu.

Idemo šumom. Prijatno je. Sunce uspavljujuće djeluje, ali se mora ići. Podižemo one koji drijemaju. Puno ima staza. Tuda se prije nas dosta krstarilo. U zemlji su ostale brazde od topovskih točkova, rupe od eksplozija. Sve je izgaženo hiljadama i hiljadama stopa. Isječena i okrnjena stabla. Nailazimo na rovove i njemačke šlemove. Čuju se eksplozije i avioni. Kad sam izbila na jednu zaravan, ne znam kuda ću, jer sam bila malo sjela da se odmorim. Nailazim na jednu grupu koja me pita kuda idem. Ne znam ni sama, ali se nadam da je komandant ostavio vezu. Idemo stazom i sustižemo drugu grupu od nekoliko njih. Razgovaramo o tome. Puca iza nas, sa lijeva i desna, a ispred nas još se ne čuje ništa. Nailazi Lala i pita znam li kuda ćemo. »Ja idem da nađem vezu, pa ću vam javiti«. Upućujem se stazom ulijevo. Za mnom ide još troje-četvoro. Nailazimo na veću grupu. Vidim da su uglavnom iz naše kolone. Tri druga mi prilaze i pitaju šta da radimo i kuda. Nijesam im znala imena, ali su bili komunisti i od onih koji su se jako založili u prevođenju preko Sutjeske. Sva trojica su bili, čini mi se, iz Prve proleterske brigade. Rekli su mi da su tražili vezu, ali niko ne zna kuda treba ići. Ostalo je da sami odlučimo. Meni se činilo najlogičnije da idemo u onom pravcu odakle se ne puca. Saglasili su se. Jedan je bio mišljenja da ostanemo i odmorimo se još 5 minuta, pa da krenemo, jer su ljudi strašno iznemogli i gladni. Pogledala sam prema grupi uz jedan šumarak. Na poljančetu neko je brao travu i grickao, a neko se odmarao i samo tupo gledao u daljinu. Odjednom nasta komešanje, trčanje, povici: »Nemci, Nemci!« . . .

Uzdrhtala sam, a koljena se potsjekla. U stvarnost me vraća jako drmusanje i glas: »Šta čekaš hoćeš da te zarobe? Bježimo!« Idem za njima, ali oni odmiču. Okrenem se i vidim da jure za nama. Nadolazi mi neka čudna snaga. Bolje metak u leđa, nego živu da me uhvate. Teren je talasast. Čas se penjemo i idemo u cik-cak, jer sad pucaju, vide da im odmičemo. Čas silazim, spotičem se i padam, valjam se. Grančice grebu po licu, rukama, zapinju za odijelo. Lišće je napravilo debeli pokrivač po zemlji. Tako idem, jurim i ne okrećem se... Samo što brže! Usput se prisjećam da imam bombu i pištolj. Držim bombu rukom, da ne udarim negdje i od svoje sopstvene bombe poginem. Odjednom ne vidim više one drugove, ali idem dalje. Sama sam i povremeno se okrećem da vidim ide li ko. Pucnjava i dalje traje, ali onamo odakle smo išli i sa desna.

U grupi nas je bilo oko 30, a možda i više. Koliko sam mogla uočiti, oko 20 je uhvaćeno. Oni koji su pobjegli, otišli su nekom drugom stazom. Bilo je oko podne. Sat mi nije radio. Osjećam strahovitu žeđ i to me vraća u stvarnost. Malo dalje vidim potočić. Silazim i pijem. Sve je divno, zeleno. Uzimam i nekoliko listova srijemuše i malo soli, pa opet pijem vodu. Gledam: ulijevo gore vidim trojicu gdje se odmaraju, približavam se, ali ne raspoznajem ih, u njemačkim su uniformama. Kape im nijesu na glavi, ali ne vidim pored njih šlemove. Prikradam se, jer je šuma, i kad sam čula razgovor, laknulo mi je. Pričaju o banijskoj brigadi; Banijci su. Sa njima sam nastavila. Izgubili su vezu, a umorni i iznemogli. Malo gore prelazimo neki potok i idemo putem. Usput nailazimo na ponekoga ko je zaostao. Niko ne zna šta je sa bolnicom. Od ovih Banijaca čujem da i njihova bolnica nije izvučena. Kasnije sam od Lale saznala da je bolnica Sedme divizije ostala i da je ona na nju naišla. Lala je bila zarobljena sa jednom velikom grupom iz Centralne bolnice. Takođe je zarobljena i bolnica VII divizije.

Napinjem svu preostalu snagu, samo da što brže idem. Moram stići bolnicu. Na duši mi je teško. Stalno me muči misao kako su ostali prošli. Sve bi dobro bilo da je bar neko ostao da zna reći ljudima kuda treba ići. Stvarno, ona neizvjesnost u kojoj smo se našli iznad Sutjeske, učinila je svoje. Stvorila se pometnja. Sjećam se kako su mi grubo neki iz kolone prebacili da se o njima ne vodi računa i govorili razne stvari, kao da sam ja u najmanju ruku za sve odgovorna. Shvatila sam da sam ja tu najbliža i da im je najlakše da meni kažu sve. Nijesam imala snage, tako da sam se morala češće odmarati. Eto, tek toliko da sjednem, pa opet zapnem. U neko doba sam stigla neku kolonu. Nijesam ni pitala ko su, glavno je da su naši. Išli smo dugo.

Noć 10/11 provela sam u pokretu. Sjutradan je bilo lijepo vrijeme. Penjali smo se nekom strmom stranom kroz Zelengoru, a sunce je pripeklo. Avioni su stalno kružili. A mi smo i dalje išli. Pomalo smo zastajali kad avioni naiđu, pa opet produžavali. Negdje pri vrhu strane avioni su bombardovali. Bili smo mnogo niže, pa su nas ostavili malo na miru. Uz tu stranu čula sam da je drug Tito ranjen. Ta vijest je teško pala svima nama. Neki drugovi su čak izražavali sumnju da je poginuo. Ko zna kako je? Gdje je ranjen? Je li teže? Sve ih je interesovalo, a mi smo bili daleko od tačnog izvora vijesti. Iako mi se prije činilo da će biti sve dobro kad stignem kolonu, sad sam opet nesigurna . . . Opet nalet aviona. Prenosilo se da idemo na otstojanju. Čini mi se da smo se peli čitavu vječnost. U sumrak sam stigla na Lučke Kolibe i priključila se bolnici.

Pretresamo kako smo prošli. Moramo dati izvještaj. U međuvremenu se razgovaralo na zahtjev Miluše, koja je prije mene stigla i dizala veliku galamu, kako su ranjenici ostavljeni i da su zato krivi komandant i komesar. Čim sam se priključila, Vita Cvetković me pitao šta je bilo. Rekao mi je da će komisija da ispita tu stvar. Kakav apsurd! Mjesto da budu zadovoljni što je i ovo stiglo! Pa bili smo prepušteni sami sebi! S kakvim se onda pravom pozivamo na odgovornost? Gdje su bili i šta su uradili ti što treba da nas saslušaju? Iznosimo situaciju u kojoj smo bili, koliki su gubici itd. Bila sam iznurena, gladna, neispavana, sa teškom ranom na srcu zbog onog zarobljavanja na moje oči, a nijesam mogla ništa učiniti više no što sam, sem da sam dozvolila da i ja sa njima pođem. Poslije tolikih napora, nespavanja i brige o ranjenicima i bolesnicima, stalno sam mislila kako mogu izvjesni ljudi da budu takvi. Pa to je očigledna nepravda. Došla sam u vezu sa Gojkom Nikolišem i prenijela mu sve. Razgovarali smo o odašiljanju preostalih ranjenika i bolesnika jedinicama. Rekla sam da su mnogi i prije, a pogotovu poslije prelaska Sutjeske, otišli sa jedinicama i da se nijesu priključivali više bolnici. On se sa tim složio i rekao da će se sve urediti.

Čula sam da su stigli Kraus i Vojo Đukanović. Ali nema mnogih drugova. Lale nema. Jasno mi je bilo kako je stradala. Pritiskivalo nas je to sve. Bilo je nade da će stići još poneko sa Trećom divizijom.

Te iste noći smo nastavili pokret. Trebalo je proći između Ljubinog Groba i Košute. Ne znam već otkad nijesam spavala. Činilo mi se da bi, kad bih samo malo mogla da zaspim, bilo sve dobro. Kako li je tek ranjenicima i bolesnicima i otkud im tolika snaga?

Svanulo je i nekako je magličasto. Idemo jednom udolinom koja se sva zeleni, a kroz nju protiče potočić. Naziru se i s jedne

i s druge strane brda. Slijeva se uzdiže kamenita strana sa koje se čuju jauci ranjenika. Čuje se zapomaganje koje mi para srce. Pitam se: gdje su to? Njihovi jauci su odjekivali s jedne strane na drugu. Idemo umorno i teško. Ranjeni će ostati tamo. Ko će ih izvući? Utješi me jedna kolona naših boraca, koja se jedva kroz pramenove magle uočavala i, čini mi se, išla u pravcu iz kojega su se čuli jauci. Čujem u koloni da je moja Četvrta crnogorska vodila tu teške borbe, ali gdje, da li na lijevom ili desnom brdu? Muči me misao da nijesu to ranjenici iz moje brigade i ko su oni? Iznemogla sam. Nijesam već toliko dana ništa jela, a ni spavala. Tu u koloni nailazi Špiro Špadijer i daje mi svoga konja. Jašem, a on vodi konja. Lakše mi je. Usput razgovaramo. Špiro mi je zemljak. Koliko mi je pomogao! Čini mi se ne bih mogla odmaći mnogo.

Dan je već ovladao, ali sunce još nije izišlo. Magla se diže. Ugledasmo vrhove i na njima se neko kreće. Počeše štektati mitraljezi po našoj koloni, a mi idemo kao i da se ne puca. Ljudi su umorni, ogladnjeli. Nema straha. Prenosi se »Brže, brže!« Špiro čvršće prihvati konja i pođosmo brže, gotovo trkom. Odjednom konj pade pogođen mitraljeskim rafalom u glavu i po vratu. Pritisnu mi nogu svom težinom. Ne mogu nikako da je izvučem, a zrna padaju svud okolo. Špiro me nekako iščupa. Bilo mi je svejedno. Izvukli smo se do obližnje šumice. U toku pokreta napuštali su nas ranjenici i bolesnici i odlazili u svoje jedinice. Saopštili smo drugu Gojku, da ranjenici odlaze i da ovako dalje ne možemo, jer hrane nema. Svakako će se u jedinicama taj problem bolje riješiti. Na sastanku Sanitetskog otsjeka je prihvaćen prijedlog i ranjenici i bolesnici su svi poslati u svoje jedinice. Na tom sastanku je analiziran i dotadašnji rad i sagledani su i uspjesi i neuspjesi. Uspjeha je ipak bilo. U onako teškoj situaciji izvedeno je 600 ranjenika i bolesnika iz naše grupe i oko 300 iz onih drugih grupa i iz Treće divizije. Konstatovano je da smo svoju dužnost obavljali savjesno. Poslije je uslijedila i pohvala Sanitetskog otsjeka komandantu i komesaru, koju nam je prenio lično drug Gojko Nikoliš.

Toga dana sam u šumi sjedela sasvim blizu Vrhovnog štaba na Lučkim Kolibama. Vidjela sam druga Tita sa zavijenom rukom pod drvetom, a pored njega daktilografkinja kuca ono što on diktira. Nedaleko od njih, naslonjen uz drvo, sjedi Ribar i savija duvan. Ta slika mi je i danas živa u sjećanju. Prviput sam izbliza posmatrala Tita.

Iduće noći smo se kretali sa Vrhovnim štabom. Zapazila sam tada i drugaricu Canu. Radomir Burić i ja smo ostali još u Sanitetskom otsjeku. Ove noći sam bila malo odmornija, jer sam preko dana otspavala dva-tri sata. No to me nije držalo

dugo. Zamorila sam se dosta brzo. Bila mi je teška i ona jedna torbica u kojoj je bio samo materijal za proradu. Istorija SKP(b) i razne druge brošure. Imala sam i neki dnevnik. Čuvala sam to kao oči u glavi. Bilo je dosta konja u koloni. Bio je priličan mrak, a plašila sam se da ne izgubim vezu. Mimoišao me jedan konj. Bio je tako veliki i ugojen, sjajne dlake, da ga je bilo milina pogledati. Čudila sam se otkud! Uhvatila sam mu se za rep, jer smo išli uzbrdo. Drug koji je jahao (bio je, valjda, kurir) predložio mi je da objesim i torbicu za sedlo, da će mi biti lakše. Tako sam i uradila. Neko vrijeme sam tako išla. Kad smo izišli na neku zaravan, pustila sam konja. Ubrzo smo se počeli spuštati. Kurir sa konjem je prošao naprijed, jer je nešto preneseno. Požurila sam, ali već nije bilo veze. Onda sam zastala i išla sa ostalima. Vezu smo opet uspostavili, ali ja sa kurirom više nikako. Otišla je moja torbica ko zna kud. Žao mi je bilo dnevnika. Otkud sad baš da ga na takav način izgubim, kad sam ga sačuvala u svim dotadašnjim prilikama?

Sjutradan smo bili na Balinovcu. Tu smo se pripojili Drugoj diviziji. Te večeri sam prviput poslije 11 dana jela. Bili smo gosti divizijske bolnice. Dali su nam malo pirinča. Kakva je to gozba za mene bila! Zaista je pamtim, tim više što sam došla u sastav svoje divizije. Jedva sam čekala da krenemo u brigadu. Dugo sam van nje. To popodne sam se srela sa Ljubom. Bio je ranjen. Sjutradan u ranu zoru krenula sam sa kurirom u brigadu. Stigli smo je u pokretu, ne sjećam se više gdje je to bilo. Išla sam sa štabom. Sad sam sa svojima. Tu je Milka Darčević, Milo Jovićević i drugi iz mog bataljona. Sjutradan smo prelazili put Kalinovik — Foča i išli prema Miljevini. Pri prelasku preko druma otišla sam jednim putem pravo i našla se sa 2 bataljonom, a štab brigade je prošao lijevo. U Miljevini je toga dana bilo strašno bombardovanje. Prvi bataljon je teško stradao. Poginulo ih je puno. Među njima i Bosa Božović i Risto Lekić. Žao mi ih je. Kad je došao kurir iz štaba brigade, otišla sam tamo i na moje veliko razočaranje šalju me opet u bolnicu, ali brigadnu. Opet se tamo nalazimo ja i Radomir Burić. Da su znali kako nam je dosta bolnice, to svakako ne bi uradili.

Tako do probijanja u istočnu Bosnu.

Senka VUČKOVIĆ

SIGURNA ZAŠTITA

Ukoliko su se već prebacili pešaci — ranjenici, onda da krenu sa vama na začelju jedinica . . .«, glasilo je naređenje Vrhovnog štaba, Štabu Sedme banijske divizije od 6 juna 1943 godine. Tako je Centralna bolnica podeljena na dva dela. Pešaci — ranjenici su se kretali sa Sedmom divizijom, a konjanici i ranjenici na nosilima ostali su sa Trećom divizijom. Pored ovoga, sa diviziskim i brigadnim bolnicama kretali su se lakši ranjenici kojima je trebalo malo nege i odmora pa da se ponovo vrate kao sposobni u svoje jedinice.

Šesti jun. Sunce tek što je granulo. Stazom uskom, strmom i kamenitom, koja krivuda čas levo čas desno, žuri kolona ranjenika, bolesnika, boraca Sedme divizije i komore prema mostu kod Donjeg Kruševa. Pred podne stižemo blizu mosta i tu zastajemo da bi neke jedinice Banijaca prešle ispred nas. Ranjenici su počeli prelaziti sa desne na levu obalu oko podne. Huči Piva i zapljuskuje visoko zasečene stenovite obale. Sa njenom hukom meša se grmljavina granata kojima neprijateljska artiljerija zasipa most. Prelazimo po grupama, na otstojanju, bez žurbe. Pri malo ubrzanijem hodu most se zaljulja. Strašno je posmatrati bistru penušavu vodu Pive kad se most zaljulja. Zato zastajemo da se smiri. Gusta magla, koja je do maločas pokrivala kanjon Pive, razišla se i ne štiti više most. Artiljerija ga češće gađa. Mnogi ranjenici ne mogu podneti ugibanje i ljuljanje mosta, a još strašnije je kada nekog od njih zatekne fijuk topovskih granata pri prelasku. Neki se vraćaju a neki pretrčavaju preko mosta da se sklone od parčadi granata.

Najzad je jedno topovsko zrno pogodilo most i oštetilo sredinu. Ostatak je prešao preko brvna južno od ovog mosta.

Odmah posle prelaska sklanjali smo se ispod drveća i gustog žbunja u podnožju Vučeva. Avijacija je neprestano kružila. Niko nije smeo da se pokrene ili vatru da založi. Brujanje motora se približavalo. Odjedanput sa svih strana povikaše:

— Avioni!... Ne kreći se!... Skloni konje!

Huka se brzo pojačavala, da bi u jednom trenutku dostigla vrhunac. Činilo se da se sav kanjon trese. Čelične ptice preleteše sasvim nisko. Krug, jedan, dva, a zatim zvižduk bombi i prasak eksplozija... Na sreću, nije bilo žrtava.

Sunce je već zalazilo kad su se ranjenici pripremili za pokret. Pred sumrak se sve smirilo i mi smo čim se smračilo, krenuli uz Vučevo. Litice iznad nas kao da su se usecale u mutno i ćutljivo nebo. U noći koju je magla činila još neprovidnijom kretala se kolona ranjenika. Celu smo se noć mučili ne bismo li pod zaštitom mraka prešli kamenite i mestimično nepošumljene padine. Konji su se klizali, pojedini padali sa tovarima i kotrljali se po nekoliko desetina metara rušeći sve pred sobom. Pred zoru smo se popeli na Vučevo.

U toku sedmog juna nalazili smo se u jednoj šumici, razmešteni po grupama. Bataljoni Sedme divizije prolazili su pored nas na nove zadatke. Teško je reći kome je bilo teže — ranjenicima ili Banijcima iscrpenim od dugih i napornih marševa. Mnogi od njih izgledali su lošije od ranjenika. Ovde nas je, a i kasnije, obišao komandant Sedme divizije Pavle Jakšić i svojim prisustvom i vedrim raspoloženjem uspeo umnogome da obodri ranjene drugove, da ih potstakne da, iako gladni i bez sna, smognu sve svoje snage za izvršenje ovako teškog zadatka. Znali smo da nas čekaju teški časovi, ali se nismo plašili. »Ispred nas je drug Tito i proleteri, oni vode brigu o nama« — bila je naša stalna misao. A eskadrile, jedna za drugom, preletale su iznad nas i tamo, u dolini Sutjeske prosipale svoje smrtonosne tovare. Tako je bilo celi dan.

U toku ovog dana obišao nas je i načelnik Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba Gojko Nikoliš i obavestio da je jedna brigada Sedme divizije dobila zadatak da nas prati. To nas je mnogo obradovalo.

U najtežim časovima Pete neprijateljske ofanzive ranjenici su bili tema razgovora svih rukovodilaca počev od Vrhovnog komandanta do komandira voda. Naređenja Vrhovnog štaba Štabu Sedme banijske divizije stizala su jedno za drugim. Sedmog juna: »Jednu brigadu upotrebiti za zaštitu ranjenika...« Osmog juna: »Odmah krenuti usiljenim maršem celokupnom divizijom (sa sve tri brigade) i pokretnim ranjenicima...« I tako redom.

Došao je novi dan. Pre podne vedro i sunčano a po podne se naoblači. Gusti oblaci se spustili gotovo do zemlje. Poče kiša, kao da je provala oblaka. Krošnje drveća nisu nas mnogo štitile. Utrnula leđa uskoro su bila mokra. Kiša je prestala tek uveče. Oblaci se dižu, noć postaje svetlija, a mi, mokri, bez reči, tiho grabimo napred. Otežalo je i sopstveno odelo. Pred nama je Maglić, na koji su se Nemci ranije popeli. S njega »štepuje« rafal »šarca«. Povremeno blesne niska svetlećih zrna, kao snop varnica, a zatim se ugasi. Drhtavicu, vetar, pomrčinu, umor i glad treba savladati i kretati se ukorak sa Sedmom divizijom. Kasno u noć zastali smo da se odmorimo. U uvali dubokoj, punoj planinske svežine založili smo vatre. Čitava šuma je osvetljena. Oko nas su Banijci. Sedimo pored vatri, naslonjeni na ogromna stabla i pečemo meso koje smo u toku dana skinuli sa ubijenih a i uginulih konja. Jedemo ga polupečeno. Mokro odelo se zalepilo uz telo. Tako je izgledala noć na Vučevu — dugačka i hladna, a mi bez sna.

Deveti jun osvanuo je bez kiše. U ranu zoru stiže naređenje za pokret. Žurimo da bismo pod zaštitom mraka prošli pored Maglića. Kolona ranjenika promiče između olistalog drveća i približava se Sutjesci. Ispod Dragoš-Sedla, u strmoj šumi iznad Sutjeske sačekali smo da prođe zviždanje granata i huka avionskih motora. Već nekoliko dana hleba nismo imali. Nemamo svoje komore, a na terenu se nisu mogle naći ni najmanje količine životnih namirnica. Ovog dana nismo ništa okusili. Kidamo srijemušu, tražimo puževe ili gulimo bukovu koru da bi utolili glad. Ovde me pronašao stric Vido[1]. Dugo se nismo videli. Mnogo sam se obradovao njegovom dolasku. Uvek kad bi smo se sreli, priređivao mi je iznenađenje. To je učinio i ovom prilikom. Iz džepa je izvadio maramicu i odvio parče hleba:

— Ovo čuvam već dva dana za tebe, znam da si gladan.

Moje oči i oči drugova koji su bili oko mene postale su veće. Već četiri dana hleb nismo videli. Podelili smo ga, svakom po zalogaj. Ispred Miljevine me je dočekao na isti način. Tu, u borbi za Miljevinu je i poginuo.

Ispred nas na nekoliko stotina metara huči Sutjeska. Sunce se spušta. Tutnjava avionskih motora iznad Sutjeske i Hrčavke se smirila. Krenuli smo. Prelazimo Sutjesku. Ona, podivljala, besno zapljuskuje strme i kamenite obale. Za vreme prelaska začuo sam isprekidani glas koji je nejasno dopirao do nas. Osvrtao sam se na sve strane i naprezao sluh da bolje

---

[1] Vida, junaka iz ranijih ratova, nosioca zlatne medalje Obilića, seljaci su mnogo cenili i voleli. U najtežim situacijama bio je vedar i nasmejan. Biran je za prvog pretsednika Narodnooslobodilačkog odbora. Učestvovao je na skupštini rodoljuba u Ostrogu. Bio je većnik AVNOJ-a.

čujem. Najzad ugledah: bila su to dva ranjenika na nosilima, smeštena u jednom malom udubljenju ispod ogromne stene. Bili su dobro zaklonjeni, tako da parčad bombi i granata do njih nisu dopirali. Prišao sam im. Teške rane po glavi i telu bile su uredno zavijene. Zavoj im je obavio glave i samo su im se oči videle. Pitao sam ih kako se zovu. Nisu odgovorili, već su neprekidno zapomagali — jedan: »Daj vode«, a drugi: »Ubite me«. Vode doneti bilo mi je lako, ali, ispuniti želju drugog — to nikako. Ni ponoć nije prošla, a njih dvojica su već bili mrtvi.

Zvezde postepeno blede, sviće deseti jun. Sveže je. Jutarnji zraci obasjali su Zelengoru. Mraka, koji nas je do tada štitio od napada »Štuka«, više nema. Jedan za drugim, u dugom nizu žurimo stazom ispod Ozrena. Ali, to nisu više oni ranjenici sa Čelebića i Pive. Ovi su ličili na ljudske senke. Lica upala, jako izražene oči; bosi i goli koračaju napred. Pored staze rovovi, razbacani šlemovi i neprijateljski leševi. To nam svedoči da su ovde već nekoliko dana vođene teške borbe.

Približavamo se Tisovom Brdu, koje drži Peti bataljon Četvrte proleterske brigade. Do nas dopiru potmule eksplozije avionskih bombi. Nemci su svom silom navalili na Tisovo Brdo. Ni štektanje mitraljeza, ni eksplozije avionskih bombi i granata, ni puščana vatra nisu pomerili Peti bataljon. On je shvatio značaj ovih položaja: ako neprijatelj ovlada Tisovim Brdom preseći će put Sedmoj diviziji i ranjenicima — pešacima prema Lučkim Kolibama. Jer, pored njega vodi jedina staza uz Debelu Ravan za Lučke Kolibe. Dovikivali su nam:

— Brže, Brže!

U početku nismo znali koja je to jedinica. Pitali smo ih a oni su odgovorili kratko:

— Ovde proleteri, ovde Peti bataljon Četvrte proleterske brigade[2], ne bojte se, neće preko nas živih. Samo brže, brže.

[2] Bilo je časova kada je neprijatelj stezao u vatreni zagrljaj naše jedinice, kada su borci Četvrte proleterske brigade vodili žestoke borbe pored samih bolnica. Od prvih dana velikog marša Četvrte proleterske brigade preko Treskavice, Hadžića, Zec-Planine, Vranice, Gornjeg Vakufa do Vukovskog, bolnica se kretala u koloni. Ranjenike su nosili najpre rukovodioci brigade i bataljona a zatim borci po redu. Na najtežim mestima rukovodioci bataljona i četa na svojim ramenima su prenosili ranjenike.

Koliko je požrtvovanja pokazao Drugi bataljon Četvrte proleterske brigade za spas ranjenika u rejonu Rumbovci, Jaklići, Ripci, Sopot i Ščit, svedoči borba na Vilića Guvnu. Za spas ranjenika dalo je živote 38 a ranjeno 42 rukovodioca i borca.

I na Omerovim Vodama je vođena žestoka i teška borba za spas ranjenika. Bolnica je bila neposredno pozadi Četvrte brigade. U prvim redovima, na najtežim mestima, pod vatrom »šaraca«, granata i avionskih bombi, nalazili su se rukovodioci brigade i bataljona na ko-

Dore Klemenčić: PARTIZANSKA KOLONA (ulje)

Avijacija, artiljerija i minobacači, kiša granata i kuršuma sručila se na ovaj bataljon. Ginu, ali se ne pomeraju. Lakši ranjenici ne napuštaju streljački stroj, ostaju i dalje na položaju. Ljubav i briga za ranjene drugove stvarala je neustrašive borce u svim jedinicama. Znali su da će, ako budu ranjeni, pa čak i u najtežoj situaciji, biti spaseni. Žurili smo, nismo smeli da oklevamo. Svaki sekund je dragocen. Minuti kratki a staza kojom se krećemo čini nam se beskrajno dugačka.

Sada ranjenici ne osećaju glad i umor. Žure napred, dobili su novu snagu. Govorili su:

— Ovo su proleteri iz mnogih bojeva, preko njih živih neprijatelj neće proći. Brže, brže, da i mi pomognemo Petom bataljonu, da što pre pređemo Hrčavku.

Za vreme ove borbe nije bilo ranjenika koji je pokazao strah ili uzbuđenje iako su mitraljeska i puščana zrna zviždala iznad naših glava. Žurili smo kroz olistalo žbunje da i Hrčavku pređemo. Prešli smo je za Sedmom divizijom, pod zaštitom Petog bataljona koji je rešio da održi položaj do prelaska Sedme divizije i ranjenika — pešaka Centralne bolnice, makar ceo izginuo. Za junačko držanje i drugarsku pažnju komandant Sedme divizije uputio je Petom bataljonu zahvalnicu i posebno naglasio: »Vi ste nas prihvatili u najtežim momentima na reci Hrčavki«.

Peti bataljon Četvrte proleterske brigade, držeći Tisovo Brdo, sprečio je da se neprijateljski obruč spoji i otseče Sedmu diviziju od Severne grupe i omogućio da ona i 600 ranjenika — pešaka, desetog juna pređu Hrčavku i izbiju na Lučke Kolibe. Mnogo je bilo krvi, ali zadatak je izvršen. Posle prelaska ranjenika — pešaka bataljon je formirao zaštitnicu, pod borbom se povlačio uz Debelu Ravan sa svojim ranjenicima, i tek posle nekoliko dana došao u sastav svoje brigade. Iz ovog bataljona na Tisovom Brdu dalo je živote četrnaest, a ranjeno dvadeset šest drugova.

Od Lučkih do Mrčin-Koliba naša grupa ranjenika se kretala pod neposrednom zaštitom borbenih jedinica. U rejonu Mrčin-Koliba pristigli smo bolnice svih jedinica i Sanitetski otsek Vrhovnog štaba. Senka i ja smo predložili Sanitetskom otseku da se ova grupa ranjenika rasformira i preda diviziskim

---

same iznad Omerovih Voda. Brigada je izdržala strahoviti udar sa zemlje i iz vazduha do dolaska Druge proleterske brigade, koja je na »Vražnjake« napala s leđa. Jednovremenim udarom sa fronta i leđa neprijatelj je razbijen, a bolnica spasena.

Ovo su samo neki od bezbroj primera Četvrte proleterske brigade koji govore o njenom požrtvovanju za ranjenike. Ona je njima u najtežim situacijama upućivala pozdrave: »Vi niste sa nama, ali ste u našim srcima, u mislima i u svim teškoćama«.

i brigadnim bolnicama. To je bio zahtev ranjenika. Oni su nas i sami, odmah po pristizanju jedinica, napuštali i odlazili u svoje jedinice ili njihove bolnice. Predlog je usvojen. Tako je na dan dvanaestog juna rasformirana grupa ranjenika — pešaka koja je sa Pive pošla za Sedmom divizijom. Za izvršenje ovog zadatka Sanitetski otsek je tom prilikom usmeno pohvalio komandanta i komesara ove grupe.

U toku dana ostao sam sa dr Gojkom, dr Krausom, Vitom i još nekim drugovima. Čekao sam pogodan momenat da se povežem sa Četvrtom proleterskom brigadom. Sedimo u uvali, ispod drveća. Dan je vedar i »Rode« krstare. Dobili smo sledovanje mesa — svakom po komad od konjskog rebra. Vatru ne smemo ložiti. Meso nije kuvano ni pečeno. Jeli smo ga sveže. Tvrdo je a nemamo noža. Dr Kraus se snašao — dao nam je hirurške makaze. S njima smo odvajali meso od rebara, umakali u so koju je dr Gojko izvadio iz svoje torbe, i jeli. Gojko ga nije jeo. Iako iznad nas avioni zvrje, bilo je šale i smeha na račun soli, makaza i rebara.

Pred mrak smo izvršili pokret. Noć je bila tamna. Pred zoru nalazimo se blizu sela Rataja. Tu sam se našao sa drugovima iz Četvrte proleterske. Odavno sam želeo da se s njima nađem. Odmah sam potražio Pejovića i Vušurovića. Njih dvojicu sam mnogo cenio i voleo. Kod železničke stanice Oborci ostali su pored mene, pozadi neprijateljske linije, i u toku noći, kao ranjenika preneli kroz neprijateljski položaj i doneli u naš bataljon. Kada mi je Veselin rekao da je Vušorović Marko poginuo na Vilića Guvnu suze su mi pošle... Dao je svoj život za spas ranjenika.

Produžio sam s njima. Kolona je išla seoskim putem, pod zaštitom magle. Jutro je poodmaklo. Prelazimo Bistricu. Magla se diže. Sa one strane ceste prašte »šarci«. Tanad zvižde i jezovito paraju vazduh iznad naših glava.

Odmah posle prelaska Bistrice više nije bila jedna kolona. Formirale su se desetine manjih kolonica koje nastupaju u pravcu druma. Iz daljine dopire nejasna tutnjava motora. Čujemo kratak rafal mitraljeza. Žurimo da pređemo cestu. Ona je na nekoliko stotina metara ispred nas. Huka motora se približava. Ne potraja dugo, a iza okuke se pojaviše tenkovi. Počeše da tuku topovima i mitraljezima. Eksplodiraju granate, a poneki rafal iz mitraljeza lomi granje vrba iznad naših glava. Zastali smo, a zatim mitraljesci Četvrte proleterske osuše vatru. Čitava dolina ječi od štektanja mitraljeza, topovskih granata i avionskih bombi. Cestu prelazimo bez obzira na tenkove s kukastim krstom. Zveče gusenice po cesti, okreću se čas na jednu čas na drugu stranu. Nije dugo potrajalo, a pored njih su mirno prolazili borci naših jedinica! Uništeni su topom 47 mm

Druge proleterske brigade koji je prešao put Četvrte i Pete ofanzive.

Sunce je visoko. Od Foče i Kalinovika haubice tuku brzom paljbom, »Štuke« i »pikavci« neprekidno se smenjuju — bombarduju i mitraljiraju Miljevinu. Vazduh se prolama od detonacija bombi i jauka ranjenika. Čitav dan je kao u kazanu. Uši su mi zujale od silnih eksplozija. Kolona više ne prolazi samo preko mosta, već na celom prostoru između Prve i Četvrte brigade. Nemci nisu više mogli da prodru od Foče i Kalinovika. Čitavu kotlinu oko Miljevine štite borci Prve, Druge i Četvrte brigade.

Mnogo je mrtvih i ranjenih. Lekari i bolničarke imaju puno posla. Trče na sve strane i previjaju ranjene. Avijacija kruži, bombarduje i bljuje vatru iz mitraljeza. Obrušavaju se »Štuke« jedna za drugom uz strašno zviždanje sirena. Zemlja podrhtava. Po Miljevini na sve strane rastu crne pečurke. Malo dalje od ceste ležala su dva druga, upola okrenuta licem prema suncu. Jedan je držao jednu ruku ispod glave a drugu preko grudi, dok je drugi obe ruke držao preko trbuha. Izgledalo je kao da spavaju. Podmukao zvuk iz daljine najavio je dolazak sledećih talasa aviona. Brujanje motora ispunilo je vazduh iznad Miljevine. Potrčao sam i povikao:

— Drugovi, dižite se, avioni ponovo nailaze.

Oni ćute. Zaspali su, pomislio sam. Prišao sam prvom, prodrmao ga, a zatim i drugom. I dalje su ležali. Ukočeni pogledi ispod upola spuštenih kapaka, ledene ruke i čelo, objasniše mi njihovo ćutanje. Tu ih je zaustavila smrt. Išli smo dalje. Na sve strane polomljeno granje i izvaljena stabla jabuka i šljiva. Pored staze naišli smo na trag krvi. Pošli smo njim, i pored potoka našli borca sa polomljenom nogom i još nekoliko rana po telu. Avionska bomba ga je iskomadala. Vukao se uz brežuljak do potoka da se skloni, a za njim je ostajao krvav trag. Ni lekari mu više nisu pomogli. Trajno će mi ostati u sećanju krvavi trag druga koji je, iako smrtno ranjen, pokušao da se skloni od smrti koju su ovde sejali avioni.

Obruč je probijen i sada kolona ne kreće jednom stazom, već zrakasto na sve strane. Ispred nas su Jahorina i Romanija, nove pobede, a pozadi Vučevo, Sutjeska i Zelengora, mesta poprišta velike bitke koju su nemačke divizije izgubile.

Radomir BURIĆ

SA PARTIZANSKIM NOSILIMA

— odlomak iz dnevnika partizanskog liječnika —

Iz Centralne bolnice, raspoređene oko Šarića u Crnoj Gori, vratili su se naši »delegati« koji su otišli da prime veću grupu ranjenika i priključe ih našoj — bolnici Prve proleterske divizije — za koju je još postojala vjerovatnoća da će se uz borce prvog ešelona probiti kroz bezbroj nacističkih obruča. Kada smo ih susreli bili su veoma utučeni.

— Neće s nama? — zapita Moma komesara.

— Neće! Još su nas ismijevali.

Potpuno otsustvo realne ocjene stvarnosti! Potpuna neobavještenost! Žive kao u nekoj začaranoj kuli u zraku. Izolirani, nemaju veze s frontom kao mi!

Najednom, iza Paleža i Kola začu se tutnjava.

— Eto ih opet! Naš »strateg« Mršo pokušava da nam razjasni namjeru »Štuka«, koje »gledaju da nam spriječe pokret prema Mratinju na Pivi.«

— Ali sada nema više odlaganja, moramo krenuti makar nas sve ispreturali i izbušili. Naprijed, kolona! — Viče Mršo. Ona se polako podiže sa zemlje i, onako teturajući, kao pijana, krenu lagano, kornjačinim hodom.

U isti mah, nedaleko od nas, zatutnjaše bombe. Navikli smo na te bubnjeve i malo se tko i okrenu.

— Psi nek laju, a naša karavana nek se kreće svojim putem! — zavika Mršo. Povrh bolnice fijuču »Štuke«, i bombe koje lete na sve strane.

— Ma, samo nek bacaju ustranu! Tako, daleko u polje! — Dobre profesore imaju ovi šegrti kada im bombe padaju

kilometar daleko od cilja! — Konstatira jedan iz redova rekonvalescenata.

Naređeno je da se kolona skloni lijevo od puta, iza velikih stijena i borova. Kao što je već rečeno »Štukama« nijesu upravljali iskusni nacistički piloti nego neke nezrele šeprtlje, pa je velika kolona bolnice imala vremena da se polako smjesti i ukoči u sjeni iza velikih stijena i rijetke borove šume na putu iz Jerenića prema Mratinju.

Ranjenik Božović iz Metohije, student i dobar »pjesnik«, a još bolji pjevač, što je i rijetkost među Crnogorcima, nije htio s onu stranu stijene nego se ispružio pred nju, podvio ruke pod glavu i promatra »Štuke« kako se kao pijane čavke vrzmaju sad tamo sad amo po nebu i bacaju bombe nasumce — »u polje«.

— Danas su dosadne kao muhe! — Govori sam za sebe Crnogorac.

— Kada bi samo znali da mi pljujemo na sve te njihove bombe i na tu njihovu galamu, zapalili bi se sami od bijesa!

Digavši noge uvis, zurio je smiješeći se na jednu »Štuku« koja je upravo pikirala na njega.

— Ma jadan, Božoviću, skloni se! — Viču mu ranjenici, a on samo zuri u Hitlerovu »svraku« koja je padala upravo na njega ustremljena. Iznad glava pišti bomba, čiji pisak još više pojačava urlik same »Štuke«. Poznata piska! Tu, u neposrednoj blizini, tresnu. Jedan ranjenik opsova majku nacističkom pilotu.

— Nu, vidi, pas mu mater, s tolikom bombetinom pa me, eto, samo geler malo okrznu. — Ljekar bolnice, dr Ivo Herlinger, odmah mu priskoči i već previja ne baš ogrebotinu, nego težu ranu na desnoj plećki. Opet jedan »kreščendo« pišti kroz zrak, ali sada nekako bolje »uciljen« nego maloprije, baš na nas, na naš »sektor« bolnice.

— Ma, skloni se, bog te ubio, Božoviću, vidiš da ova ima opasnu želju da te poljubi! — Ali smo već sljedećeg trenutka čuli samo zaglušnu tutnjavu i u isti mah bili zasuti prašinom. — Odakle, vraga, ta prašina u šumi? — Počesmo vrtjeti glavom da vidimo da li je »tintara« još na vratu. Kao kroz maglu vidjesmo Božovića kako stresa sa sebe zemlju, lišće i komadiće granja.

— More, džukelo jedna, da mi te je sama sresti negdje u ovoj šumi pa da nas dvojica podijelimo megdan sami! Tada bih te, sinja kukavico, pitao za junačko zdravlje!

— Ma, jesi li živ? Da nisi ranjen, jadan ne bio? — pitaju ga neki, provirujući iza stijena i promatrajući kako se čisti od zemlje. Pjevušio je nešto.

— Ma, jadan ti, de, sakrij malo te tvoje krake, trebat će ti još uz Zelengoru, a bogme bi te mi ostavili, jer dobro znaš da nemamo više nosila! — dovikuje mu Milojica, ali se Božović okrenu prema nama i poče na sav glas da pjeva, rukom imitirajući gusle, kao da tobože gudi iz njih:

Kukavica sinja,
U jeroplanu sjedi,
Pa na katune naše gledi,
I na junake ranjene cilja,
Al mu vrda pogana »Štuka«,
Ko i drhtava sva ruka,

Od samog pogleda partizanskog,
I drhti mu brada jareća,
I cvokoće mu od straha,
Umjesto zubala.

U taj tren »Štuke« nisko zaroniše i iz zraka počeše da mitraljiraju našu kolonu, ali sada i Božović, uz opći urnebes i bezbroj upadica, povuče svoje »krake« iza stijene.

— Ih, kada li će naši crveni sokolovi zaguditi po našem nebu! uskliknu ranjeni Šćepan, uzdahnuvši upravo kada su se »Štuke« još jednom »vrnule« do nas.

— Odoh vam ja, braćo, odmah u avijatičare, čim malo poozdravim, samo da se sretnem sa ovim crnokukastim svrakama i da vas sve onako, po partizanski, temeljito osvetim!

— Ded se ti najprije izvuci iz ove zavezane torbe, što ju nad nama postaviše fašisti od Kolašina, Nikšića, Gacka pa sve do Foče i Pljevalja, pa onda misli na svetoga Arhandjela Gavrila, na krila i mač ognjeni u te tvoje nezgrapne šaketine!

— Ih, ala si zaostao, izražavaš se još biblijski, robovlasnički! Kako možeš tu svetu pticu Gavrila upoređivati sa »Štukom« i propelerom, njegova pokisla krila sa benzinom i motorom, a mač njegov zarđali sa avionskim bombama i mitraljezima? Jadan ti, što si zaostao! Moramo te još prevaspitavati, dugo još dok se ne vozdigneš malo od tog biblijskog primitivca!

Ne znam kako bi se taj dijalog završio, poslije tih osinastih riječi Božovića, da ga u taj tren upravo nisu prekinule avionske bombe iz modernih, đavoljih, nacističkih Gavrila.

Još zadugo nisu mogli pomoliti glave iz zaklona i tih kraških rupetina.

— Eto, bogme, ovi psi ne samo što laju nego i ujedaju, a naša kolona ni s mjesta! — dobaci Kum (Vladeta Joksimović — Kum).

Naši »delegati« koji se praznih ruku vratiše iz Centralne bolnice, dokopali se otrova zvanog »škija« i od muke puše

jednu za drugom cigaretu, napravljenu od nekih ustaških novina, zaplijenjenih davno u jednom selu.

— Ljute li su ove novine, braćo moja, kanda su pogani znali da bi ih mogli i za ovu svrhu upotrebiti, a ne samo za onu... — primjećuje Miroje, zamjenik komesara, pogledajući na »Štuke« koje su se upravo obrušavale povrh oniskih kuća naših Jerinića, sela gdje smo do prije kratkog vremena sa svom srdačnošću bili primljeni. Sada nacističke »Štuke« ruše i pale te domove. Miroje škripi zubima, ljut kao ris durmitorski.

— Je si li vidio, doktore? Danas napadaju u valovima. Mora da je po srijedi neka izdaja, neka špijunaža. Mora da se neko vrzma tu oko nas po šumi i dirigira im pravac napada, mora! Otkuda bi oni znali da ćemo upravo danas krenuti i to ovim pravcem? A sada se svete seljacima što su nas primili i hranili!

— Ma, kakva špijunaža, jadan! To je prosto i jednostavno kao opanak! Oni znaju pravac našeg kretanja: Mratinje — Vučevo — Sutjeska — Zelengora. Već vide da nam pravac nije više Kolašin — Lim — Metohija, jer su nam na tom putu zatvorili vrata koncentracijom golemih snaga ljudi i motorizacije. Nije to nikakva špijunaža, nego prosto matematika, prosta, gvozdena logika, druže Miroje! Prosto nemaš kuda nego ovuda.

— Ne možeš, valjda, tvrditi da im naše izdajice ne bi dojavile?

— Ma, razumije se da bi, ama nemaju ni vremena, a još manje hrabrosti. Nije se lako proverati kroz naše linije, a te kukavice čuvaju svoje glave. Oni su kao oni čagljevi — samo iz sigurna zaklona i mraka udaraju i rade.

Od bombardovanja je bilo povređeno nekoliko bolesnika i ranjenika. Pozvaše me da ih previjem. Trebalo je preći do ambulante nekoliko stotina metara. Teren je valovit, s kraškim rupama. Mala, jedva pet-šest metara visoka brdašca posuta su kao neke prehistorijske i bogumilske grobnice — mogile.

Pred nama gore kuće i pojate, u Jeriniću kao i prema zapadu — na obližnjim katunima. Nad šumom Crni Vrh, gdje smo još juče gasili veliki požar, izazvan bačenim bombama kako bi sve živo izgorjelo, opet padaju zapaljive bombe. Iz šume se čuju, sem mitraljeskih rafala, i zvona sa ovaca koje preplašene pretrčavaju s jednog kraja na drugi, bježeći od vatre. Za to vrijeme neke krave, uprkos svih tih eksplozija i grmljavine, mirno pasu. Već su se privikle na sve to.

Često bacamo poglede na sunce, koje se srećom već nekako brže kotrlja niz nebo, iza Maglića i samo mu želimo da što brže utone. Već nam je dosta i preko glave ovih strašnih »stršljenova« što nam ometaju i pokret i svaki rad. Mrak je naš pouzdan drug, kao i debeli, teški oblaci kojih sada nije bilo.

U jednoj, začudo, još preostaloj osamljenoj kući nedaleko od šume, pod brdašcem i nekoliko potkresanih, vitkih omorika smeštena je ambulanta — previjalište. Prihvatismo se posla i tako skrenusmo pažnju na drugu stranu. Kuća se stalno tresla od eksplozija, jer su je gađali, ali im je bliska šuma smetala da se niže spuste i dobro nanišane. U previjanju ranjenika brzo nam je prošlo vrijeme i gotovo se neopazice spustio mrak.

Uto, ulete u ambulantu kurir Sveto i još s praga zavika:

— Odmah treba krenuti, naši su već otišli u pravcu sela Babića, odakle skrećemo na lijevo prema Barnom Dolu i Zlostupu, više Mratinja. To vam je pravac! A sada, drugovi, treba odmah krenuti i ne časiti ni časa!

Brzo se spremismo, nekoliko nosila već poslasmo da se pridruže glavnini ako ih stignu, kao i teške ranjenike na konjima. Ešelon »tifusara« — rekonvalescenata bio je već daleko odmakao, a s njim i ešelon lakih ranjenika i bolesnika — pješaka. Miroje, Carić i ja krenusmo na začelju kolone bolnice, jedinstvene u istoriji medicine, bez krova i kreveta, bez posteljine i svakog komfora.

Ostavljamo naše drage Jeriniće u plamenu i dimu. Okrećemo se i, šuteći, stiskamo vilice. Nešto nas probada u srcu, neka bol i tuga za ovim dobrim i čestitim narodom koji nas je bez rezerve primio i pružio sve što je bilo mogućno — srce i dušu! Znali smo da Njemci sada ruše, pale i ubijaju zbog nas. Iako smo »ogluhali« od neprekidnih užasa rata, ipak nam suze nezadrživo naviru na oči! Nikad im nećemo moći zahvaliti za njihove užasne žrtve, za njihovu pomoć i nježnost! A znamo i za sudbinu koja ih očekuje kada se ove ubojice okome na njih čim se mi povučemo. A povlačiti se moramo. Da ih zovemo i vodimo? Kuda? Ni sami ne znamo šta će nas sjutra zadesiti. Stajali su seljaci iz Jerinića ispred zemunica i preostalih pojata, gdje su se sklonili, i promatrali naše povlačenje prema Mratinju. Žene plaču, čujemo ih, i brišu suze pregačama. Neki nam mašu rukama i kapama, a djeca dižu stisnute pesnice i prinose ih čelu. Na »Štuke« se i ne obaziru, mada ih one mitraljiraju! Eto, u ovom zvjerskom naletu fašizma, u ovom ratu punom zločina i užasa upoznasmo svoj narod, svoj veliki narod — pun najljepših osobina. Narod koji je znao da se sada radi o biti i nebiti, da izmicanja nema, znao je da valja ginuti. Ostavljali smo ove ljude jer nismo više u stanju da im pomognemo. Plaču što se više nikad nećemo vidjeti i posljednji put nas pozdravljaju. Šutimo, a u našim mozgovima vrti se samo jedna misao — kako bi bilo da ovdje ostanemo i svi skupa izginemo braneći ovaj divni jerinički narod!

Daleko su još Škrke i njegovi borovi čija stabla sada plamte u ognjenom crvenilu. Vodim svog đogata koji silom

nateže uzde grabeći nabrzinu travu. Nekoliko »Štuka« se povratilo sa zapada, od Rajlovca ili Mostara, i sada bacaju bombe preciznije nego prošli put — padaju tu, u neposrednoj blizini. Iz sve snage vučem đogata u sjenu brežuljčića ali se on nikako ne da — gladan je te i dalje mirno pase pod bombama. Borim se s njim, ali već ne znam šta mu je — kao da je ogluvio, ili možda poblesavio, ili postao konj-samoubica kome je već dozlogrdilo s nama — što bi mu svako dao za pravo — pa hoće da se bar posljednji put pred smrt pošteno napase. Nazivao sam ga u ljutnji, iz puste muke, stokom, mrcinom, budalom, ali mi on ipak popi krv svojim primitivnim fatalizmom ili neopreznošću.

— Prokleti njegov trbuh! Taj nas njegov želudac izlaže obojicu smrti! sam sam od muke sa sobom govorio. Nekako je na kraju krenuo, ali sve zatežući uzdu kako bi otkinuo još neki stručak. Ta, ne može on da me nosi bez hrane! Šta se ja to glupo bunim! Možda i konj ima svoju logiku! Istina, on je već toliko smršao da ga već odavna i ne jašim. Čuvam ga kada mi »srce stane«. Jedva nekako iziđosmo na put, ali je baš tu trebalo žurno »odmagliti«, jer su taj prelaz kontrolirale »Štuke«. Međutim, on je upravo to kritično mjesto izabrao da stražnjom kopitom češe vilicu, i to baš u momentu kada su dvije »Štuke« pikirale. U kritičkim momentima on je obično sam jurio u zaklon, a danas sve nešto izmišlja kao da želi da nas te »Štuke« uzmu na nišan — ili pase, ili stane pa kašlje ili se, eto, češe kopitom po glavi, ili se trese, ili upravo hoće da mokri.

U zanosu, pred njegovim žrtvama za nas partizane nekad sam znao i da ga poljubim, a danas mi izgleda kao demonsko biće koje želi da mi iskida sve živce. Danas je sam đavo ušao u njega, jer se prosto igrao sa našim životima. Bombe su treskale, kamenje i praš'na padali po nama, a on se samo strese, pa opet navali da vuče ka livadi, po travu.

Tako sam, natežući s đogatom, izostao iza kolone. Bio sam sav u znoju od muke i ljutnje, a bogme i od straha. — Priučio se na te bombe, mrcina jedna, a možda je od njih i oglušio! — Ipak, na kraju se nekako dočepasmo šume kod Škrke, i odmah mi laknu na duši a on, pasji sin, sad postao pokoran i mirno ide sa mnom kao da ništa n'je bilo. Obaziremo se Miroje i ja i kroz jele vidimo vatru i dim od Jerinića. Od druga Gojka [dr Gojko Nikoliš], koji je bolovao od teške forme pjegavca, već dugo nismo dobili nikakve vijesti. On je bio zaostao još negdje kod Čelebića. Bojimo se da negdje ne padne u ruke neprijatelju koji već, izgleda, prelazi Taru. Posl'je Španskog rata preživio je sve strahote logora u Francuskoj, a zatim je jedva došao u staru Jugoslaviju nakon one čuvene »amne-

stije«. Prviput smo se susreli u Higijenskom zavodu u Zagrebu, u samo predvečerje Drugog svjetskog rata. Gledao sam na njega kao na junaka španske epopeje.

— Bojim se, da ne zaostane sa Centralnom bolnicom, jer bi tada propao s njima skupa. — Rekoh Miroju zabrinuto.

Sunce je već skliznulo iza Maglića. Nestalo je i eksplozija i »Štuka«. Jedino se od Rudina, negdje oko Uzlupa i Šćepan-Polja, čula potmula grmljavina topova, bombi i bacača. Neki mir, kao da se ništa ne događa, zacari oko nas. Nastupali su trenuci predaha za neke, ali je pred nama stajala noć i strašni put niz vrleti kanjona kod Zlostupa strmoglavce na Pivu kod Mratinja. Više Jerinića još uvek su se vidjeli golemi stubovi dima.

Tišina tog »predaha« nije dugo trajala. Borbe su malo pomalo sve više oživljavale i pojačavale se oko nas. Od Negobuđa i Zauglina, izdaleka još uvijek se čula potmula tutnjava, pa možda i od Prenčana s one strane Tare. Jedan teški ranjenik umro nam je na nosilima. Zbog toga je čitava kolona začas morala zastati. Upravo smo stigli kada su zatrpavali mogilu i navlačili veliko kamenje na grob. Nikad nismo prošli jedan put a da nam neko na tom putu ne umre. Bilježimo svoju mučeničku epopeju sa bezbroj grobova, posijanih po čitavoj zemlji. Nekoliko drugova iz bolničke čete zakopalo ga tu, samog, daleko od rodne Krajine, bez ikakvih oznaka kao jednog iz bezbroja neznanih junaka naše borbe. Niko ne plače. Skamenjena lica i duboka šutnja. I ta šutnja je ovom našem drugu najrečitiji nekrolog.

— Osvetićemo te, druže! — viknu jedan iz bolničke čete, jedan od onih koji ga zakopaše.

Požurismo da čim prije stignemo kolonu bolnice, jer je opasno izostajati. Kada smo malo izišli iz šume na čistinu tada su se već jasno čuli mitraljeski rafali, bombe i mine, upravo prema nama, u samo lice, odnekud iz područja Župe Pivske.

— Ama, otkud mu sad to dolazi?

— Kao da idu nama ususret, drugovi, prema našoj bolnici? — Miroje Pavičević zabrinuto klima glavom, a on je najbolje poznavao ovaj kraj.

— Nije dobro, nije dobro! To mora biti prekoputa nas, negdje na Bioču, negdje kod Stabna, Oraha, Javorka. Izginuće nam najbolji borci — Crnogorci, Dalmatinci, Hercegovci, Bosanci i drugi. Opazila ona pogan iz divizije »Princ Eugen« pravac našeg proboja pa se sada žuri da zatvori vrata kod Mratinja. Naši su im morali suprotstaviti najbolje borce. Ali, banda luda za svog »firera« ludo nasrće, u valovima, sa ogromnom silom! To je jedna od najljućih bitaka jer se, siguran sam, vodi

na bajonet. A to što mi sve jasnije čujemo i samu pucnjavu, to je stoga što sada idemo uz Pivu, desnom obalom, dakle, prema jugu, a oni se kreću s lijeve strane prema sjeverozapadu. Razumljivo je što se s približavanjem jasnije čuje bitka, jer mi moramo ići uzvodno, do Zlostupa i tek tada ćemo se spustiti na viseći most.

— Ako ga ti Princ-Eugenovi koljači prije ne zaposjednu!? — dobaci neko kritikujući Mirojev optimizam. Mada je Miroje, zaista, govorio istinu, mnogi mu nisu vjerovali, držeći za sigurno da on to govori kao zamjenik komesara i da po svojoj dužnosti suzbija paniku i malodušnost.

— Ja, druže, vjerujem da ćemo proći preko mosta, jer vjerujem u one naše borce preko koji se krvavo rvu s nadmoćnim neprijateljem i koji dobro znaju da bolnica još nije prešla Pivu, kao ni drugovi iz Vrhovnog štaba. I dok svi mi ne pređemo Mratinje, nema tu prolaza Princ-Eugenovim esesovcima.

— Treba vjerovati, jer bez toga nema života nikakvoj ideji, nikakvoj revoluciji, nikakvoj borbi. Najveći je neprijatelj kolebanje. Imaš fanatički da vjeruješ i — basta! Nije vrijeme za mijenjanje i vrdanje naših osjećanja! — pade oštar odgovor odnekud ispred nas, iz kolone.

Ta kratka replika na Mirojeva objašnjenja umiri već uzbuđene bolesnike i ranjenike oko nas. Sjetih se da nemamo još nikakvih vijesti od dr Đure [Mešterovića] i njegove hirurške ekipe iz Nedajna. Sa njim je i Ljubica Živković, energična i veoma sposobna bolničarka.

Znamo da je omiljeni partizanski ljekar nježne prirode, da dosta trpi od veoma oskudne hrane i da vrlo malo jede. On je sada negdje oko Donjih Crkvica — kuda, sa Šćepan-Polja preko Uzlupa, kao ludi nadiru nacisti. Ako nas Đura sa svojom ekipom ne stigne negdje na putu od Babića prema Mratinju, doći će u veoma tešku situaciju.

— Tada smo tek nastradali! Tko će obrađivati nas ranjenike, boga mu! Valjda nećemo biti takvi baksuzi da nam i jedinog našeg partizanskog hirurga sada u najtežim danima ubiju! Tada nas pobacajte zajedno sa nosilima niz ove urvine u Pivu! — dovikuje nam jedan teški ranjenik s nosila.

— Ma, nekako sve crno vidiš, druže! Neće, valjda, tako biti! — odgovara mu jedan ranjenik-pješak.

— Eh, lako je tebi s tom rukom, dovraga i ruka, ama ded ti hodaj sa smrskanom nogom! A evo, čika Đura mi je uredi, pa još malo pak ću i ja na štake, a kasnije i bez štaka! On je nama k'o zjenica u oku, druže!

Za drugog svog kolegu, dr Ivicu Pavletića, dobio sam vest da je živ. Još od ranije sam čuo kako se dobro snašao u

divizijskoj bolnici Druge proleterske i da optimistički podnosi tegobe partizanskog rata. Razumije se da se uslovi života u partizanima nikako ne mogu uporediti sa životom u zloglasnom Jasenovačkom logoru, odakle je on zajedno sa još nekim našim drugovima bio izvučen zamjenom za neke njemačke oficire. Često smo se uzajamno pozdravljali preko kurira koji su povezivali naše dvije proleterske divizije. Nadam se da ćemo se uskoro i sresti — negdje kroz Vučevo ili Zelengoru.

Nebo je na zapadu svjetloružičasto, a laki, neprimjetni suton već se navukao oko nas. Pucnjava se čuje svuda okolo i raste sve jače. Pucaju iz svih kalibara. Slušamo treskanje mina i granata, bombi i rafala, a u isto vrijeme iz trave, oko puta kud prolazimo, zvižduću cvrčci. Pokatkad preko naše kolone preleti i po neka sova. Na desno i malo otraga, na zapadu, gorostasna hridina Maglića stoji kao suri, ogromni prkos svim udarcima i katastrofama, kao jezivo božanstvo sa okruglim oreolom rumenih oblaka.

Pustinja, jeziva i veličanstvena. Nema sela, ne čuje se ni noćni lavež pasa, ni cika životinja koje su se većinom plašile aviona. Ali, razumije se, bilo je i iznimaka — ponekad usred samih eksplozija bombi neka džukela ni repom ne mrdne. Sada su se čuli samo udarci konjskih kopita o kamenje Pivske Planine i sve češće i jače stenjanje ranjenika.

Liječnici i ostalo osoblje naše bolnice posebno su bili zaduženi sa pojedinim grupama bolesnika i ranjenika o kojima su se isključivo oni brinuli. Razumije se da je najteže bilo sa drugovima na nosilima i težim ranjenicima na konjima za koje više nismo imali nosila. Dr Ivo Herlinger, hirurg, savjesno je pratio i njegovao one najteže — na nosilima i na konjima. Dr Moni Levi imao je golem ešelon rekonvalescenata, s kojima se nije bilo lako »boriti«, osobito sa »tifusarima« — sa podmuklim krvarenjima u mozgu, te razumije se, i psihičkim promjenama. Dr Miralem se brinuo za ešelon lakih ranjenika i distrofičara. S nosilima su išle najbolje bolničarke: Tetka, Dževaira, instrumentarka Elza iz Bihaća, te Rada, Nada, Fatima itd. Često smo nasred puta zastajkivali čekajući da se ranjenicima i bolesnima dadu injekcije, premotaju zavoji ili da se drug, koji bi na putu umro, iznese van kolone i zakopa. Kako neprestani udarci teških događaja, kao i kronično gladovanje toliko zasite ili, bolje rečeno, iscrpu nervni sistem da mu već svaka nova strahota postaje nešto svakidašnje i obično — to su se i partizani, ranjenici i bolesnici, već na sve to privikli kao na nešto neizbježno, »obično«.

Mrak se neopazice provukao između nas i štiti nas od napada. I sada, zaštićena njime prolazi kilometrima rastegnuta kolona — »karavana partizanske bolnice«. Što je put duži, to

je i stenjanje bolesnika jače i veće. Put je neravan, čas se diže čas spušta. Ranjenicima i bolesnicima prija svaki zastanak koji se daje da bi liječnici ili bolničarke-sestre premotali zavoje ili dali injekciju itd. Ne štedi se kofein, kamfor, a ni ostali preparati, pa i sam morfij, osobito kod nekih pojava intenzivnih bolova, šoka itd. Naročita pažnja je bila obraćena na ranjenike sa frakturama nogu (bedrenih kostiju), a primoranih da jašu na konjima, jer više nije bilo nosila odnosno ljudi koji bi mogli da nose nosila. Što se dalje išlo, sve se češće davao odmor. Nosači su prosto popadali s nogu. To je dobro dolazilo i ranjenicima i bolesnicima-pješacima koji su, već sasvim iznemogli i umorni, otvorenih usta brzo udisali gorski zrak pun ozona. Oni su često tražili da se drugovi iz bolničke čete koji nose ranjenike na nosilima, malo odmore i da kolona zastane. U tim zahtjevima sigurno je bilo i iskrenog sažaljenja prema drugovima-nosačima, ali istovremeno i vješte diplomacije — želje za svojim odmorom.

Ali nama je prijetila opasnost od neprijatelja koji se žurio da nas uhvati u mišolovci koja se zove Mratinje. I morali smo se žuriti uprkos krajnjoj premorenosti gotovo svih nosača nosila, kao i ranjenika i bolesnika. Situacija nam je bila jasna, mnogo jasnija nego u Jerinićima. Obruč oko nas sve više se sužavao — to je svako vidio i osjećao. Sile su malaksavale, a kod nekih su već potpuno iznemogle. A šta će tek biti kroz još gore predjele: Vučevo, Sutjesku, Zelengoru itd? Trebalo je prije 3 sata ujutru biti već dolje na Pivi kod visećeg mosta, inače kasnije, izgleda, neće više uopće biti prolaza ni za koga. Sve se jasnije čulo s one strane kako esesovci nadiru prema mostu. Tko će prije stići — mi ili esesovci? Sigurno oni koji u toj trci ne izgube ni sekunde.

Veoma je važno bilo očuvati hladnokrvnost i ničim ne pokazati zabrinutost, strah ili paniku! Na kratkom sastanku štaba bolnice odlučeno je da Kum povede naprijed najizdržljivije bolesnike i ranjenike, da bar oni stignu na vrijeme. Mi smo se još malo odmarali. Predah je iskorišćen da dr Herlinger premota neku frakturu koja je počela da krvari.

Najteže je bilo ranjenicima na nosilima. Sve češće se čulo njihovo stenjanje, pa i jauk. Drmanje i truckanje nosila povrijeđivali su rane. A i nosači su već bili do kraja iscrpeni. »Skoro ćemo i njih same morati da nosimo« — kako reče jedan drug. Tako su bolesnici i ranjenici na nosilima, a i oni koji ih nose — već sasvim bili pali. Uz to: veći broj bolesnika s visokom temperaturom i težim ranama išao je pješke, jer nije više bilo konja. Jednoga, već kolabiranog, podigli smo na moga đogata i on je prosto ležao na njemu potrbuške, objesivši mlitavo noge niz njega.

Najveću muku imali smo sa »tifusarima«, još febrilnim pjegavičarima i svježim rekonvalescentima. Oni su bili tako daleko od zbilje da nisu znali ne samo gdje se nalaze, što se oko njih zbiva, nego ni kako se zovu. Svi su još dosta nagluhi, jer pjegavac napada i te osjetne aparate, pa je trebalo pri sporazumjevanju — njihovo ime po nekoliko puta na sav glas ponavljati pa da tek mutno naslute da je o njima riječ.

Što smo više odmicali, sve se više pojačavalo stenjanje i češće čuli jauci i prigušeno jecanje, osobito kod pjegavičara.

Ti jauci, ta stenjanja, taj plač u noći, to umiranje i zakopavanje po putu, ti krikovi i dozivanja, ta psovanja, ta proklinjanja i sva ta paklena simfonija bola i muke u ovoj noći približavanja esesovskim bajonetima, nešto je što je nemogućno nekim simbolom usporediti i opisati! Koračalo se od Jerinića već satima i satima — sa temperaturama ne manjim od 38—40°, noću po vrletnim putevima, spotičući se, sa frakturama cjevanica i femura, u gipsu na konjima, na nosilima ili sa štakama, probijenih grudi, prostrijeljanih glava ili sa pneumonijama. Tu mora da stane pamet svakom liječniku, odgojenom savremenim shvatanjem njege bolesnika. Mi smo sve to znali, ali je naša borba tražila od nas da mimo udžbenika primenimo takav način liječenja, koji je u tom periodu bio jedino mogućan.

Postojala je nesalomljiva volja — izvući se ispod giljotine. Nije bilo drugog izlaza: ili se predati pod nož okrutnog neprijatelja ili se boriti, makar i u uslovima do danas nepoznatim u istoriji medicine. Uvjeti su bili takvi da su od nas tražili upotrebu i primjenu sredstava koja su čak bila suprotna današnjoj medicinskoj nauci. Međutim, naše partizanske bolnice uspjele su da uzdrmaju nekoliko do sada postavljenih naučnih shvatanja — u ishrani (kaloričnog standarda, zatim ishrane s životinjskim proteinima, standarda vitamina, minerala itd.), u liječenju tuberkuloze, u fiziologiji izdržljivosti, fizičke i psihičke itd.

Naime, u toku partizanske borbe pokazalo se da borci, učesnici Revolucije od njenih prvih dana, a bolesni od tuberkuloze još od ranije, tokom rata živeći pod najtežim uslovima borbe, trpeći glad, studen, umor, vječno u pokretu, iscrpeni do krajnjih granica, ne samo da su bolest izvrsno podnosili, nego su se i daleko bolje osjećali a u kliničnom smislu su se čak i popravili!

Danas se uzima kao najniža granica fiziološkog standarda ishrane za čovjeka koji ništa ne radi 2000—2500 kalorija dnevno, dok za teški i vrlo teški rad 4000—60000 kalorija. Nema sumnje da je napor jugoslovenskih partizana spadao u kategoriju najtežeg rada. Međutim, u toku Pete ofanzive naš borac

nije dobijao dnevno ni ciglih 1000 kalorija, a neprestano je učestvovao u borbama protiv odmornih i dobro hranjenih nacista.

Isto tako, naučno je utvrđeno da meso nikako nije pogodna zamjena za energetsku hranu (ugljene hidrate — šešer), jer se sastoji najviše iz bjelančevina sa malo samo glikogena (životinjskog šećera). Rastvaranje tog glikogena vrši se preko naročitih fermenata i hormona u crijevima čovjeka, te pretpostavljamo da to nije neki teži probavni rad, dok se bjelančevine tek putem dugog procesa mogu da koriste kao energetski izvori pri čemu se uvijek stvaraju i otrovne, po organizam čovjeka štetne tvorevine. Poznato je da svi ljudi koji se pretežno hrane mesom — ne žive dugo, da su mrzovoljni i slabo pokretni, često i pesimistički nastrojeni.

Jedno vrijeme mi smo jeli samo meso, bez imalo skrobne hrane, jer — žita se nalazilo jedva toliko da se malo doda »čorbi« (koja se opet rijetko kada smjela praviti zbog zabrane loženja vatre). Tu »čorbu« ranjenici su nazivali »skrobom«. Pa ipak, iako smo bili lišeni energetske ishrane, mi smo ispoljili nevjerojatnu izdržljivost u savlađivanju neizmjernih napora. U mnogim duelima između partizana i fašista — ko će pre izbiti na neki greben ili čuku — obično bi naši odnosili pobjedu. Za neku sekundu stizali su prije neprijatelja koji je bio hranjen po svim pravilima ratne higijene. Od ovih pobjeda mnogo puta je zavisila i sudbina našeg prolaza ili probijanja iz obruča.

Ni borci, a ni naša bolnica, razumije se, nisu mjesecima imali krova nad glavom osim jelika, borova, hrastova i golog neba. Živjelo se sasvim na otvorenom, bez šatora. Rijetko bi se namjerili na napuštene planinske staje na katunima; njih smo iskorišćavali prvenstveno za smještaj ranjenika. Tako smo mjesecima i mjesecima ležali na goloj zemlji, vani, u blatu, na kiši, na snijegu. Ljudi su otvrdnuli, postali otporniji prema zloglasnom »nazebu«, influenci, gripi, reumatizmu itd. Rijetko bi ko od nas dobio hunjavicu, influencu i slično. Međutim, u gradovima sa najhigijenskijim stanovima i dobrim uslovima života ove bolesti su se ponekad javljale u vidu teških epidemija.

Tako su iznikli neki problemi u ishrani, u stanovanju, zatim tretiranju TBC, otpornosti prema »influenci« i drugi koji su ostali otvoreni, kao i veliki utjecaj psihe na izdržljivost i otpornost organizma.

Naša duga kolona divizijske bolnice sve se teže kretala uprkos »psihičkih utjecaja«, davanja »injekcija« optimizma i podizanja duha za izdržljivost, za pobjeđivanje umora koji je neodoljivom snagom teglio dolje prema zemlji, da se sjedne,

da se legne, makar i u blato — samo da se malo odmori i trenutak zažmiri i otspava.

Na scenu je tada stupalo naše »začelje« koje je imalo zadatak ne samo da pridiže nego i da podupire svakog ko bi od nemoći i umora pao, zastao.

— Ostavi-i-i..., ostavi... me... druže, ostavi...! Ne mogu višeee... Vi se, spasavajte, a mene pustite da mirno umrem... Tako su govorili drugovima iz začelja oni koji su padali.

— Ostavi me, ostavi drugar...

I odgovor bolničarkin:

— U redu, druže, u redu, polako, eto, malo ćemo se odmoriti, pa ćemo opet polako, ja ću tebe poduprijeti. Nije turska sila!

Tada bi se kod svih poslije tih nježnih riječi hrabrih partizanskih bolničarki javljala tipična reakcija: najprije bi mu na blijedim usnama zatitrao melanholičan smiješak, tada bi uzdahnuo i zabrinuto — tužno pogledao u pravcu Župe Pivske, klimnuvši glavom, tu preko puta, preko Pive, nama upravo u čelo. Bolničarka je već shvatila na šta on cilja, pa bi mu malo povišenim glasom odgovarala:

— Ih, druže, zato nek te ništa glava ne boli! To su naši bunkeri, ama kakvi bunkeri — neosvojive partizanske tvrđave!

Iz grudi ranjenika izvio bi se tada dubok uzdah, kao da je teret od sto oka sa pleća spustio na zemlju!

— Dabogda, drugarice, dabogda!

I tada bi se malo vrpoljio i poslije toga uz njenu pomoć počeo da ustaje. Opet je počeo da shvata da je najbolje čim prije se spustiti na Pivu i dočepati se onog mosta paklenog, pa odatle već nekako uz Vučevo! On sada traži neku nama nepoznatu energiju iz svojih rezervi, posljednju svoju snagu. I on ju je nalazio.

Hrabro bolničko osoblje naše bolnice znalo je za skoru sudbinu mnogih od ovih ranjenika i bolesnika. Partizanska raka — krajnje obivalište nepoznatog borca. Ali su se suze susprezale u očima, morala se sačuvati mirnoća, biti čak i veseo, kako bi se i posljednji časovi sačuvali od sumnje u dobar ishod. A trebalo je mnogo napora i savlađivanja da se ona skloni sa naboranog čela.

Krenuli smo dalje i dalje u mrak, u smrt ili život!

Pred nama, na jednom brijegu, stvorila se neka gužva, galama, neki prodorni vrisci. Po jačini i načinu vriske odmah smo znali o čemu se radi: to su naši »tifusari«, rekonvalescenti od pjegavca, iz ešelona »tifusara« koji je išao pred nama. Galama i vrisci se približavaju, mada smo dosta udaljeni od njih.

— Ne daj, drži, pucaj, udri! Ej, pobiše nas, pucajte na njih!

Još ne znamo šta se događa u detaljima, ali nam je jasno da je ovo ispad naših tifusara, a pomalo i nekih histeričara. Histeropatija se uostalom i javlja kao jedna od socijalnih bolesti, i to bolest kulturno i ekonomski zaostalih, siromašnih krajeva, bolest skopčana mnogo sa avitaminozom Bekompleksa, osobito B_2 frakcije, a sada je još provocirana sitnim krvarenjima u mozgu kao posljedice pjegavca.

Čujemo kroz mrak kako ih bolničari hvataju, ubjeđuju i umiruju.

— Ne boj se, jadan, ne boj se, kakvi te to spopali avioni, zar ne vidiš da je mrak i da u mraku avioni ne lete?!

A oni i dalje viču, sve dok ne smalakšu toliko da više nemaju snage ni glasa da puste. Istina, oni zaćute ali niko ne bi mogao odgonetnuti šta se još mota u tom njihovom uzavrelom mozgu. Jedino se iz izraza njihovog lica, iz krvavih i izbezumljenih očiju, ili škrguta zuba moglo dokučiti da opet nešto spremaju.

Morali smo da pooštrimo nadzor nad tifusarima jer, od bolesti sumanuti, lako su mogli, iritirani nekom ludom idejom, da skliznu ustranu, niz ponore, u očitu smrt. To nam je još više smanjivalo broj bolničkog osoblja za ostale teže bolesnike i ranjenike.

Poslije malog odmora kolona je krenula naprijed, sve polaganije i umornije, sve bliže žarištu bitke s druge strane Pive koju tek moramo preći. To nije Rubikon nego Piva, krvava, opasna rijeka jedne bitke za opstanak, za biti ili nebiti!

Kolona se vuče i, sem jecanja i uzdaha, više se ne čuje nikakav govor, sve je zanijemilo, svi pokunjeno ćute. I niko više nema hrabrosti da »tumači situaciju«. Koljačka eses divizija je preko Pive, a mi smo još daleko s ove strane i, dok mi stignemo do Zlostupa, esesovci će se sručiti na naš pakleni most. Na lijevoj strani Maglića, na Krvavim Brdima i Katinom Kuku, Deseta hercegovačka zatvara vrata prema tom mostu; na Bioču, dolje prema Pivi, Sedma krajiška i Četvrta dalmatinska a gore Peta crnogorska brigada. Neprijatelj je uočio, iako kasno, golemu važnost Mratinja i stalno je dovlačio pojačanje da bi razbio mostobran naših boraca, da bi se dočepao Mratinja — da nas rascijepi napola i potpuno razbije. To smo svi dobro znali. Znali su to i ranjenici i bolesnici. Oči sviju nas bile su uprte u tu strašnu, neprozirnu noć iz koje je kuljao pakleni dim očajne bitke. Načuljenim ušima trudili smo se da razgraničimo zvuk esesovskih od naših »šaraca« i minobacača, odnosno čiji je zvuk bliže nama.

Pred nama je čudna, polumračna, siva masa. Čuju se rafali negdje iza nas, kao i pojedinačni puščani pucnji. To nas tako više i ne uznemiruje.

— »Zbrojovka«, »Zbrojovka!« Naša je! Naša »Zbrojovka« puca na nekog uljeza, neko naglas izusti s oduševljenjem.

— Hm, naša, naša! Otkuda ti možeš tako sigurno tvrditi da je naša?

— Samo naša i naša, boga ti tvoga! — oštro mu ovaj odbrecnu.

— Kao da nacisti već nemaju »Škodu« u svojim rukama! Ona radi sad za njih, druže! Oni mogu imati još više »Zbrojovki« od nas!

— Ma, šuti, boga ti tvoga, kukavice sinja, malodušniče prokleti, to je naša kada ti kažem, samo *naša i naša*, i kvit sada! — ljutito zakriča iz tame neki drugi borac.

Razumije se, nisam mogao uhvatiti one neizbježne grimase ljudi tokom tog incidenta ali su se mogle pretpostaviti. Kolona je nastavila put, vukući se pogružena, duboko umorna, i pritisnuta teškom šutnjom i slutnjom.

Niko nije bio u stanju da ustanovi da li neprijatelj zaista brže ide prema Mratinju nego naša kolona, s ove strane. Na momente nam je izgledalo da se oni već sručavaju na most. Naročito kada se otvorila vatra na padinama Bioča, s onu stranu Pive. Na sivoj masi se pojaviše »svjetlaci« — svijetleća zrna i rakete.

— Da nije sve ovo toliko strašno, usudio bih se da kažem — šapće mi Miroje — da su ove gorostasne, nepristupačne planine obasjate ovim raketama, nešto zaista veličanstveno. Ali, samo onda kada se gledaju ovako »na slijepo«, odnosno bez poznavanja svega onog šta se tu, pod njima, odigrava.

Osjećamo da se bitka primiče kulminaciji jer trepere u svjetlu i sva okolna brda. Jasno vidjesmo i vrhove Bioča. Nešto nas grče čudna i mutna osjećanja velike tragedije i uzvišenosti pogibije za ideale naše borbe.

Iz daljine, od Nikšića, počele su da pucaju haubice.

Silazimo blago niz vrletan i kamenit put. Spazismo slabo svjetlo kako mrca tu negdje, nedaleko. Ali, ništa tako ne može da prevari kao svjetlo u noći koje ne daje sigurnu podlogu za određivanje udaljenosti.

— Babići, selo! Tu mora biti! — reče netko glasno iz kolone. Zaista, za nekoliko minuta uđosmo u to selo, koje nije imalo više od pet-šest kuća. Razumije se da su i one bile već davno zaposjednute od drugih jedinica. Kuće su bile krcate ljudima, a u selu pravi lom!

Dr Nikola NIKOLIĆ

BILO NAS JE PETORICA

Prvih dana maja 1943 godine nalazio sam se, kao lekar, u bolnici Treće divizije smeštenoj u selu Bezuje (Crna Gora) — u blizini reke Pive. Upravnik bolnice je bio dr Nikola Kisić, lekar iz Žepče, a od lekara, pored mene, još i dr Irina Knežević, koja je vodila odeljenje za bolesnike. Ja sam zbrinjavao ranjenike. Ne bih mogao tačno da tvrdim koliko je bilo bolesnika i ranjenika, ali, približno, 150—200. To su pretežno bili lakši ranjenici i rekonvalescenti posle preležanog pegavog ili trbušnog tifusa. Teži bolesnici i ranjenici bili su, uglavnom, evakuisani za Centralnu bolnicu. Ishrana je bila dosta dobra. Mesa i mleka bilo je u dovoljnoj količini, a još su trajale i zalihe namirnica (sira, pirinča) zaplenjenih od Talijana u toku Četvrte ofanzive. Jedino se oskudevalo u brašnu. Sanitetskog materijala bolnica je imala u dovoljnoj količini. U ovom pogledu stanje se nije izmenilo ni kasnije, u toku druge polovine maja, kada se, usled učestalih borbi, broj ranjenika počeo povećavati.

Kada su se početkom juna, otprilike četvrtog, borbe znatno približile bolnici izvršene su sve pripreme za njenu evakuaciju. Meni je tada referent saniteta divizije, dr Mita Savićević naredio da pređem na rad u Centralnu bolnicu. Tom prilikom sa sobom sam poveo i oko 20 pokretnih ranjenika i bolesnika.

U blizini sela Rudine našao sam upravnika Centralne bolnice, dr Dejana Popovića i javio mu se na dužnost. Iako su se svuda oko nas, na većoj ili manjoj udaljenosti, vodile borbe, što se moglo zaključiti po dejstvu neprijateljskih aviona, artiljeriskoj i mitraljeskoj vatri — ni ja, a ni ranjenici i bolesnici s kojima sam došao, nismo bili svesni ozbiljnosti položaja u

kome smo se nalazili. Dr Dejan Popović mi je tada otvoreno ukazao na kritičnost naše situacije, naročito u pogledu mogućnosti evakuacije teških ranjenika. Sem grupe koju sam doveo, dr Popović mi je dodelio još oko 20 pokretnih ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice i naredio da sa njima krenem u pravcu pokreta trupa, prema reci Pivi. Tu sam se snabdeo izvesnom količinom zavojnog materijala i lekova. Sem toga, dobio sam i nekoliko žičanih i drvenih udlaga koje smo jedan bolničar i ja naizmenično nosili. Kao hrana za put svakome od nas je dato po nekoliko parčadi kuvanog ovčijeg mesa.

Osmog ili 9 juna ujutro, spuštajući se od Rudina prema reci Pivi, nailazili smo na prizore koji su na nas ostavili težak utisak. U šumarcima pored puta videli smo dosta poginulih i umrlih boraca, ali najteže je bilo kada smo nailazili na teške ranjenike. Dok su jedni preklinjali i molili da ih ne ostavimo, drugi su ležali, posmatrajući kolonu sasvim mirno i ravnodušno. Ranjenici koje sam vodio, posle tih prizora bili su sasvim deprimirani. Usput smo se mešali sa kolonama komora i boračkih jedinica. Predveče smo stigli do Pive, do jednog malog visećeg mosta, oko koga je ležalo desetak poginulih boraca. Prizor je bio strašan. Neki od leševa bili su bez glave, udova i drugih, okolo razbacanih delova.

U toku noći 9/10 penjali smo se uz Vučevo. Išli smo vrlo sporo, ulažući krajnje napore da bismo se pre zore popeli do njegovog vrha. To nam nije uspelo i jutro nas je zateklo na oko 200—300 metara niže. Tada nas je zasula strašna artiljeriska vatra. Sa polovinom svojih ranjenika ja sam, ipak, uspeo da izađem na plato Vučeva — u »mrtvi ugao«. Ne znam šta je bilo sa ostalima, jer je tu nastalo mešanje raznih kolona i, verovatno, mnogi od njih, ukoliko nisu izginuli, uključili su se u neku drugu kolonu. Na samom Vučevu, u jednoj šumici, izdržali smo bombardovanje od strane neprijateljskih aviona. Tu su poginula dva moja ranjenika, a nekoliko ih je ponovo ranjeno. Tom prilikom je ranjen i potpretsednik AVNOJ-a Nurija Pozderac koji je ubrzo posle toga i izdahnuo. Njegovoj sahrani, pored ostalih, prisustvovali su i moji preostali ranjenici zajedno sa mnom. Posmrtni govor je održao Dušan Bojović, obaveštajni oficir Treće divizije koji je dva dana kasnije, po prelasku Sutjeske, i sam poginuo. U svom govoru je vrlo energično istakao veru da će i ova neprijateljska ofanziva doživeti istu sudbinu kao i sve pređašnje. Reči druga Bojovića snažno su delovale na prisutne borce i ranjenike i došle su u pravi čas — kada se kod mnogih, u velikoj meri, primećivala apatija i bezvoljnost.

I pored pucnjave svuda oko nas i neprijateljskog bombardovanja iz aviona, ranjenici su se u šumarcima odmarali i

tvrdo spavali. Kad je pao mrak 11/12 juna krenuli smo, svrstani u dugačku kolonu, jedan po jedan. U koloni su bili ne samo ranjenici nego i delovi nekih boračkih jedinica i komora. Noć je bila vrlo tamna. Jedva smo održavali međusobnu vezu. Išli smo stalno kroz šumovite predele i to po blatnjavim stazama. Išli smo, a uopšte nismo znali kuda se krećemo. Ujutro smo naišli na bolnicu Prve dalmatinske brigade, bolnicu Treće divizije i delove Pete crnogorske brigade. Od bolnice Prve dalmatinske brigade dobili smo meso i malo skroba, što nam je dobro došlo, pošto smo bili sasvim izgladneli. Tom bolnicom je rukovodio medicinar Marin Britvić. Tu, u njihovoj blizini, mi smo predanili, a pred noć 12/13 krenuli smo dalje. Došli smo do jedne šume, okružene sa svih strana brdima. Kiša je stalno padala, a svuda oko nas čula se strašna pucnjava; okolna brda su povremeno bleštala od eksplozija granata. Pored nas su bile neke komore, artiljerija sa mazgama i konjima i bolnica Treće divizije, kojoj smo se moji ranjenici i ja tada pridružili. Celu noć smo tu proveli, čekajući naređenje za pokret.

Pred zoru svrstali smo se u kolonu i krenuli. Ubrzo smo prešli preko Sutjeske i počeli da se penjemo stazom koja je vijugala padinom jednog brda. Nalazio sam se na čelu kolone ranjenika. Ispred sebe sam video neke članove Štaba Treće divizije. Najedanput je počela da nas tuče artiljerija. Pored mene je projurio napred komandant divizije, Sava Kovačević, i nekoliko puta vrlo jakim glasom, koji je odzvanjao u šumi, uzviknuo »naprijed junaci!« Malo posle toga njegov glas se nije više čuo. Neprijateljska vatra je bila sve jača i češća. Sad su nas tukli ne samo artiljerijom i minobacačima, nego i mitraljezima, pa čak i puščanom vatrom. Svuda su se čule eksplozije, koje su se mešale sa jaukom ranjenih boraca. Za nekoliko minuta na 40—50 metara okolo, koliki je zbog guste magle bio vidik, bilo je na stotine poginulih i ranjenih. Mazge i konji, natovareni brdskim topovima, bacačima, mitraljezima i municijom, padali su kao snoplje. U prvom momentu sklonio sam se ispod jednog kamena, na kome se nalazila poginula mazga. Tu sam uspeo da previjem nekoliko ranjenika. U blizini sam video i dve bolničarke iz Pete crnogorske brigade, od kojih je jedna već bila mrtva a druga teško ranjena. To su bile sestre, Stana i Ljubica Martinović. Tu, pored njih, bio je i teško ranjeni Dušan Bojović. Koliko se sećam, bio je ranjen u kuk i trbuh. Prišao sam mu puzeći, u nameri da ga previjem ali me on odbi:

— Ostavi ti mene, spasavaj one koji se još mogu spasti.

Pucnjava je i nadalje trajala. Artiljeriska vatra je nešto slabila, ali se mitraljeska i puščana pojačavala; tek u popodnevnim časovima vatra je znatno popustila; čuli su se još samo pojedinačni rafali. Potrbuške sam se privlačio jednoj stazi, jer

sam video da u tom pravcu trče neki naši preživeli borci. Kad sam stigao blizu jednog proširenja na toj stazi, primetio sam da neprijateljski mitraljez gađa tačno to mesto, i da svakog, ko pokuša da ga pređe, pokosi. Bio sam pod mrtvim uglom, svega jedan metar udaljen od tog mesta i na sav glas vikao onima koji su jurili u pravcu tog mesta da se sklone, kako ne bi izginuli. Neki mirniji i trezveniji su poslušali, dok je većina jurila kao bez glave, gore — dole, i bila odlična meta za neprijateljski mitraljez. Za kratko vreme, samo na tom mestu, bilo je više od 10 poginulih.

Kasno popodne, sem pojedinačnih pucnjeva, nastupila je tišina. Prestao je čak i vapaj i jauk ranjenih drugova. Pojedinci su se izvlačili iz mrtvih uglova i zaklona. Ubrzo se skupilo nas oko 40—50 preživelih. Koliko se sada sećam, u toj grupi su bili: Veselin Masleša, Radovan Vukanović, Radomir Babić, Vlado Zečević, dr Izidor Papo, dr Mita Savićević, medicinar Pero Popović i moja braća od strica, Ismet i Ibrahim Latifić. Tu sam našao i dve moje sestre. Posle kratkog savetovanja jedna grupa od 15—20 njih krenula je u izviđanje, a mi ostali čekali smo vezu od njih. Pošto je pao mrak, a od prve grupe niko se nije pojavio — rešili smo da se sami probijemo. Od poznatih ostali su Pero Popović i moji rođaci Ismet i Ibrahim Latifić. Izabrali smo rukovodstvo; za komandanta kolone bio je određen Ismet Latifić. Svrstali smo se u kolonu jedan po jedan i krenuli u pravcu Zelengore. Na čelu su išli borci, naoružani, koliko se sećam, sa nekoliko pušaka i jednim puškomitraljezom, a na začelju sam bio ja sa nekoliko lakših ranjenika. Noć je bila vrlo tamna, išli smo polako i oprezno, pa i pored toga, zbog mraka i teške prohodnosti terena, jedva smo održavali međusobnu vezu.

Posle jednog do dva sata kretanja, naišli smo na Nemce. Nastala je jaka pucnjava. Naša kolona se rasprsla. Uspeo sam da održim vezu samo sa nekoliko ranjenika. Ostalo nas je svega 5—6. Okolo smo čuli viku Nemaca. Rešili smo, ipak, da se probijamo. Od naoružanja imali smo samo jednu pušku, nekoliko bombi i jedan revolver, koji sam ja nosio. Probijajući se kroz šumu stalno smo nailazili na telefonske kablove. Pomišljali smo da ih sečemo, ali smo, ipak, odlučili da ih ne diramo, kako ne bismo otkrili svoje prisustvo. Došli smo do nekog potoka ili rečice, i u neposrednoj blizini čuli govor Nemaca. Pomislili smo da smo opet došli na Sutjesku. Morali smo se povući nazad, odakle smo krenuli. U samu zoru uvukli smo se u gust deo šume, ispod jedne velike stene. Svuda okolo čuo se razgovor i dovikivanje Nemaca. Ispod nas, na jednoj ledini, otprilike 100 metara daleko, nalazio se veliki broj konja i mnogo nemačkih vojnika i oficira koji su durbinima osmatrali

okolne terene. Jasno se videlo mnošto malih topova, minobacača i mitraljeza, koji su povremeno, po naređenju oficira, gađali okolna brda. Ispod nas, a na desetak metara udaljenosti nalazila se jedna šumska staza kojom su se nemački vojnici stalno kretali. Pa i pored svega toga, umor i iscrpenost su došli do izražaja. Neki od drugova su odmah zaspali, dok su se drugi trudili da ostanu budni. Dva dana ništa nismo jeli ni pili. Naročito nas je žeđ morila. Ispred nas se čulo žuborenje potoka, ali mu se nije moglo prići zbog Nemaca koji su bili svuda okolo. Pravili smo plan kako da se izvučemo iz te situacije. Sporazumeli smo se da u toku noći dođemo do potoka, da se napijemo vode i malo potkrepimo, a zatim da krenemo preko Zelengore u pravcu Istočne Bosne, kuda su, kako smo čuli, otišle i naše jedinice.

Kada je pao mrak i utišalo se, krenuli smo, gladni i iscrpeni. Uspeli smo da pređemo potok i padinom jednog brda ušli smo dublje u šumu. Usput smo naišli na jednu grupicu naših boraca koji su se takođe probijali ali u drugom pravcu. Mi smo želeli da im se pridružimo, ali su oni to energično odbili sa motivacijom da se lakše probija u manjim grupama. Međutim, mi smo bili pod utiskom da oni ne žele da nas prime zbog toga što smo bili bez oružja a, sem toga, sa mnom je bilo i nekoliko iscrpenih i dosta iznemoglih ranjenika. Ubrzo smo se rastali. Mi smo se uputili u pravcu Zelengore.

Kretali smo se jako sporo, umorni, izgladneli, apatični i bezvoljni. Svaki čas su pojedinci tražili da se odmaraju. U samu zoru videli smo da u toku cele naći nismo prešli više od kilometar do kilometar i po. Odlučili smo da nađemo neko zgodno mesto gde bismo se odmorili i malo otspavali. Ispod jednog brega smo zastali. Tu smo i polegali i, radi svake eventualnosti i kamuflaže, pokrili se jednim talijanskim šatorskim krilom. Ubrzo je većina drugova zaspala. Ne znam koliko je vremena od tada prošlo — bio sam kao u nekom polusnu — kada sam čuo pucketanje granja i šum opalog lišća. Bilo mi je jasno da neko ide kroz šumu, ali tome nisam pridavao neku naročitu važnost. Najedanput neko od drugova viknu:

— Nemci!

Svi skočismo ispod šatorskog krila u nameri da bežimo. Ispred nas, na udaljenosti od 30—40 metara, video sam u streljačkom stroju desetak nemačkih vojnika. Čim smo se podigli zasuli su nas vatrom iz automata i ručnim bombama. Istog momenta osetio sam jak udar u levu nogu i odmah sam pao. Oko sebe sam čuo zapomaganje. Nemci su nas i dalje tukli, i u ležećem položaju osetih još jedan pogodak u istu nogu. Bio sam nepomičan i pribijen uz zemlju. Munjevito su mi nadolazile

razne misli i filmskom brzinom ređali se pojedini događaji iz mog života. Video sam ženu, dete, moje prijatelje i poznanike. Šta da radim? Preovladao je osjećaj borbe za život i misao — ako preživim, možda će postojati izvesne mogućnosti da me partizani oslobode, da pobegnem ili na neki način da se izvučem. Kad su nam Nemci prišli sasvim blizu, ja sam ih na nemačkom oslovio i rekao da sam lekar. Pitali su me da li sam ranjen? Dali su mi prvi zavoj i previli me. Gotovo svi moji drugovi bili su izginuli. Jedino je jedan od njih ostao nepovređen, sećam se da je bio Dalmatinac sa nekog otoka. Poveli su ga sa mnom, ali kad su videli na njegovim leđima nemački telećak, odmah su ga pored mene streljali. Ja sam se teško kretao.

Prilikom pretresa mojih džepova našli su sliku koja me je prikazivala u lekarskom mantilu u mojoj ordinaciji. Nemački podoficir, komandir te grupe, odmah mi je pokazao svoje loše zube i pitao šta treba da radi. U tako za mene tragičnoj i neizvesnoj situaciji taj dijalog je zvučao krajnje komično.

Posle pešačenja od 100—150 metara priveli su me u štab čete ili bataljona. Komandant je bio kapetan. Postavljao mi je neka pitanja, ali sam ja jedva odgovarao jer sam bio potpuno iscrpen i iznemogao zbog nedavno preležanog pegavca, zatim ranjavanja, gladi i napora. Dali su mi porciju pasulja u nekoj kutiji od konzerve sa oko 200 grama hleba. To sam pojeo sa najvećim apetitom. Odmah sam se osećao znatno bolje. U okolini štaba nalazio se veliki broj konjovodaca — pokupljenih seljaka i građana iz istočne Bosne. Mnogi su mi prilazili, okupljali se oko mene i interesovali se ko sam i kako sam zarobljen. Neki od njih su bili jako blagonakloni prema meni; jedan mi je čak i došapnuo »da su Nemci odlučili da me ne streljaju«. Pod stražom su me zatim odveli do štaba puka (regimente) i tu me priključili jednoj grupi naših zarobljenih ranjenika. Moglo ih je biti 10—15, ali se tokom dva sledeća dana ovaj broj povećao na 25—30. Bili su to mahom lakši ranjenici. Ležali smo na jednoj poljanici, pod stražom dva nemačka vojnika. Odmah po mom dolasku prišla su mi dva nemačka mlada lekara i dali mi nešto zavojnog materijala i lekova za ranjene partizane. Bili su vrlo ljubazni i oslovljavali me sa »Herr Kolega«. U toku dve sledeće noći palo nam je u oči da su nam neki nemački vojnici, prolazeći pored nas, krišom bacali hleb i cigarete. To nas je naročito iznenadilo, jer smo verovali da su svi vojnici hitlerovske Nemačke isti.

Sutradan su me pozvali na jednu poljanu, gde je bilo skupljeno 40—50 nemačkih oficira. Postavljali su mi mnoga pitanja. Koliko se sećam ona su se kretala oko toga šta hoće partizani, zašto se bore i šta govore o ishodu rata? Ja sam im odgovorio da hoće Jugoslaviju, uređenu na federativnoj osnovi, gde će svi

narodi biti ravnopravni; a u pogledu ishoda rata — da će ga Nemačka izgubiti, naime da Nemačka nije uspela u munjevitom ratu koji joj je još pružao neke šanse, a već ukoliko se rat produžava, njeni izgledi za pobedu su sve manji, s obzirom da protiv sebe ima koaliciju — Sovjetski Savez, SAD, Veliku Britaniju i gotovo ceo svet. Moje otvoreno držanje imalo je odraza na prisutne nemačke oficire. Imao sam utisak da su bili iznenađeni. Na licima mnogih od njih primetio sam simpatije prema meni, dok su me neki posmatrali s najvećom mržnjom. Jedan od takvih oficira tada je uzviknuo:

— Nemačka nikad neće izgubiti rat.

Dva dana posle zarobljavanja, pod stražom, zajedno s nemačkim jedinicama krenuli smo u pravcu Foče. Pred sam polazak pristupio mi je jedan mlađi nemački oficir i rekao »u poverenju«, da je ovo austriska jedinica iz sastava Wermacht-a i da ja utičem na ranjenike da daju sve od sebe i da idu s njima, pa makar i puzeći, jer ukoliko još ostanu ovde, on ne garantuje za njihov život, pošto se oni sada smenjuju i na njihovo mesto dolazi druga jedinica koja neće imati mnogo milosti prema nama. To sam saopštio ranjenicima i, zaista, svi su krenuli i došli do Foče.

U Foči su nas smestili u neku kuću sa mnogo soba i velikim dvorištem, gde smo zatekli još oko 200—300 zarobljenika. Ležali smo na slami, prostrtoj po sobama i dvorištu. Našao sam mnoge poznate, među kojima i moje zemljake Huskić Šućriju i Rančić Bona iz Livna, zatim dr Krausa sa ženom i detetom (otac dr Zdenka Krausa) i druge, čijih se imena više ne sećam. Oni su se već bili privikli na zarobljenički život. Rekli su nam da je »postupak dobar i hrana pristojna«. Dok je naša grupa bila još izmorena i iscrpena, oni su se već bili odmorili i živo su međusobno raspravljali o svojim doživljajima iz borbi i za vreme zarobljavanja.

U toku sledeća dva do tri dana do nas su dopirale razne vesti o sudbini naših jedinica. Jedan nemački oficir nas je skupio i objavio, da je »Tito poginuo«, da su partizani »kaput« i da će nas »za dan—dva prebaciti u Sarajevo«. Upravo kad su nas pripremali za odlazak, došao je taj isti oficir i grubo nam saopštio — da se »nažalost« odlaže naš pokret za Sarajevo, jer su »gospoda partizani« presekli put Goražde — Sarajevo. Ta vest nas je mnogo obradovala, jer je bila dokaz da partizani nisu uništeni. Krišom smo komentarisali tu vest i na svakom licu mogla se videti radost i ponos. Posle 2—3 dana Nemci su nas, ipak, prebacili kamionima za Sarajevo, odnosno Vogošće i to preko Kalinovika i Trnova. U Vogošću su nas smestili u bivše silose. Ležali smo svi na betonu. Nije bilo ni slame niti kakvih

pokrivača. Hrana je bila vrlo slaba. Koliko se sećam, dobijali smo dva puta dnevno neku supu od kupusa ili repe bez trunke masti i, možda, oko 100 grama hleba. Čuvali su nas »legionari« sa Istočnog fronta. Bili su vrlo grubi. Upućivali su nam najpogrdnije psovke. Preko noći bi budili pojedince, tukli ih i šamarali.

Posle nekoliko dana u logor su došli neki nemački i ustaški oficiri. Izvršivši prozivku, svrstali su nas u 3—4 grupe. Kasnije sam čuo da su neke od tih grupa otišle za Zenicu, Zemun i na rad u Nemačku. Jedino mene su izdvojili, smestili u auto i sproveli u ustaško redarstvo u Sarajevu. Tu su me zadržali kratko vreme pa su me prebacili u zatvor kod opštine (Beledije), u samicu. Sutradan sam ponovo bio prebačen do ustaškog redarstva, gde sam podvrgnut ispitivanju. Istražitelj je bio neki Primorac, to se osetilo po naglasku. U početku je bio ljubazan, pored ostalog ponudio mi je i cigaretu. Tada mi je pokazao dugački spisak partizana iz mog rodnog mesta, Livna. Na samom početku bila su imena moje braće, a zatim i moje, na četvrtom mestu. Pitao me je za mnoge Livljane, za koje sam odgovorio da ih ne poznajem, pravdajući se da su to mlađi ljudi, a da ja od 1928 godine ne živim u Livnu. Zatim mi je postavljao pitanja — ko je Tito, Marko, Crni, Koča, Peko, Vicko Krstulović itd. Ja sam mu odgovorio da sam čuo za njih, ali niti znam ko su, niti sam ih ikad video. Branio sam se da sam ja bio samo lekar i lečio ranjenike, a da nisam imao niti vremena niti mogućnosti da vidim ta lica i da pratim političko zbivanje. Takav moj izgovor je razbesneo istražitelja, i on je počeo da me tuče, šamara i da me psuje najpogrdnijim izrazima. Pretio mi je da ću mu ja silom, ako ne milom, ispričati sve što znam.

Posle nekoliko dana provedenih u zatvorskoj samici, došao je jedan domobranski vodnik koji me je sproveo u domobranski zatvor. Tu je bila podnošljivija atmosfera. Postupak je bio bolji, a isto tako i hrana. Među zatvorenicima — domobranima sreo sam mnogo naših simpatizera. Nekoliko dana posle toga bio sam sproveden u glavnu komandu domobrana, gde sam se sreo s jednim svojim poznanikom, oficirom. Njega sam poznavao od ranije, a naročito njegovog mlađeg brata s kojim sam učio gimnaziju u Sarajevu. Tom prilikom on mi je rekao da su domobrani uspeli da me izvuku iz ustaških ruku, ali je napomenuo da je moja situacija vrlo teška, jer ustaše insistiraju da se pošaljem u Jasenovac, a to znači sigurnu smrt, zatim da niukom slučaju ne bih smeo da ostanem u Sarajevu, ali da oni imaju jedno upražnjeno mesto zubnog lekara u domobranskoj bolnici u Mostaru, gde bi mi bilo mnogo zgodnije da se sklonim. Iste noći bio sam sproveden za Mostar.

U Mostaru, najpre su me doveli do štaba domobranske divizije. Posle dugog čekanja u štabu, uputili su me do bolnice. Tu me je primio upravnik, jedan sanitetski pukovnik (poreklom Rus). Bio je vrlo uplašen i rezervisan. Čudio se kako sam bio upućen a da nisu prethodno izvršene neke formalnosti. Ipak me je doveo do zubne stanice i dao uputstva za rad. Međutim, posle nekoliko dana provedenih na radu u zubnoj stanici, došao je jedan nemački oficir sa dva vojnika i saopštio mi — da sam uhapšen. Najpre su me sproveli u nemački zatvor, a posle nekoliko dana stražarno prebacili u Sarajevo. Otprilike, dva meseca posle toga, prebacili su me iz nemačkog u domobranski zatvor. Oktobra su me pustili s tim da radim na zubnom odeljenju domobranske bolnice u Sarajevu. Tu sam ubrzo uspostavio vezu i preko nje novembra iste godine prebacio se na slobodnu teritoriju — najpre do Jahorinskog odreda, a zatim u 27 diviziju.

Dr Safet LATIFIĆ

SA BOLNICOM TREĆE DIVIZIJE

Za vrijeme Pete ofanzive bila sam ljekar diviziske bolnice Treće udarne divizije.

Upravnik bolnice je bio dr Kisić. Jedno vrijeme grupu ranjenika vodio je dr Latifić, a ja sam vodila grupu tifusara. U bolnici su bili i dr Lipa (obolio od pjegavca) i dr Sima Janković, a od bolničarki Ruža Oljača i Raduša Radulović. Komandant bolnice bio je Vaso Stajkić, komesar Petar Avramović, zamjenik komandanta Gojko Radović, pomoćnik intendanta Miloš Pelević.

Broj ranjenika i bolesnika se mijenjao, no u prosjeku se kretao oko 200 — pola ranjenici, pola tifusari. Težnja je bila da se ranjenici i bolesnici na nosilima predaju Centralnoj bolnici. Nosači su bili Talijani — zarobljenici sa Jablanice — manjim dijelom, i seljaci. Konja je uvijek nedostajalo, pa su se pokreti vršili u smjenama.

Do Rudina smo se kretali u zasebnoj koloni, a odatle, po danu, sa kolonoma Centralne bolnice, izloženi avionskom i artiljeriskom bombardovanju. Pred marš ka Sutjesci, tj. od Rudina, preko Pive, Vučeva do Tjentišta nismo imali nosila, nego samo »konjanike« i »pješake«. Pošto nisam bila u upravi bolnice, nemam pregled kako i koliko je ljudi evakuisano. Tek drugi dan uveče nekako smo se prikupili na Vučevu. Računam da je to bilo oko 10 juna. Koliko se sjećam, u našoj grupi su tada ostali samo »pješaci«. Sa nama je bio i dr Mita Savićević referent Treće udarne divizije, i on je održavao vezu sa štabom.

Da počnem redom ... Boričje — Pišće (Vojinovići). Brojno stanje blizu 200 — pola ranjenika, pola bolesnika. U više na-

vrata je dobijano naređenje: nosila i »konjanike« predavati Centralnoj bolnici.

Nikovići — Rudine. Avijacija je nadlijetala svakog dana. Bombardirali su i mitraljirali. Ali je samo jedanput jedan »Dornijer« upalio krov nad kućom sa teškim bolesnicima. S mukom smo uspjeli da izvučemo ljude. Avion je i dalje mitraljirao selo. U kući je izgorjelo 600 kg pšenice koju su domaćini (četnici) zazidali u zid kuće. A mi smo već danima jeli zob ili, u najboljem slučaju, ječam.

Posljednje naređenje divizije bilo je da ostavimo u bolnici samo pokretne ranjenike (»pješake«), a sve ostalo da predamo Centralnoj bolnici i da krenemo u šumu iznad Nedajna. Tih dana je Mita išao kod Gojka.

Koliko se sjećam iz Nedajna smo krenuli 8 juna predveče. Jedva sam uspjela da ubjedim ljude u upravi da rezervu hrane podjele ljudima, ali nisam uspjela da ih nagovorim da to učine i sa sanitetskim materijalom. Situacija nam nije bila jasna. Kad smo napuštali Nedajno borbe su se već vodile na padinama Štulca prema s. Crna Gora, a preko Tare, na sandžačkoj strani, vidjele su se neprijateljske vatre. Naša artiljerija ili bacači su tukli prema onoj strani. Na putu prema Rudinama glasovi u noći:

— Drugovi, povedite me, ne ostavljajte me.

Nosila bez nosača ... nema ni konja.

Poslije podne idućeg dana dolazi naređenje: »Pokret bez obzira na avijaciju i artiljeriju«. Pet do šest kolona mile preko golog Rudinskog polja. Velike rupčage od avionskih bombi. »Štuke« pikiraju. Odnekud tuče artiljerija. Granate se rasprskavaju iznad glava u bjeličaste oblačiće. Kolone mile istim tempom — bez prekida, bez osvrtanja, bez bježanja ustranu. Ostatak bolnice Treće divizije, posljednji tifusari, Talijani, komore. Nosila nema više ... nema gotovo ni »konjanika«, a iz pravca Foče tuče li tuče. Peta crnogorska je prošla još noćas naprijed. Iza nas je još samo Treća sandžačka. Čuju se mitraljezi.

Počinjemo silaziti prema Pivi. »Stazu« sistematski tuku tri topa. Mislimo da su talijanski — nevjerovatno su precizni. Duž cijelog puta lješevi. Pogodak usred nosila, ranjenik raskomadan, nosači Talijani mrtvi. Na drveću komadi odjela, zavoja. Krv, raskomadani konji, prosut sanitetski materijal, doboši, gaza, zavoji, flašice. Kolona ide, odostrag požuruju:

— Brže čelo.

Neko od drugova muze judnu ovcu — gutljaj mlakog mlijeka. Tri proletera, svaki bez jedne noge, idu na štakama. Jedan je iz mog bataljona — Kragujevčanin. Radulu Vukićeviću prebijene obje noge, pogođen u trbuh, konj mu je ranjen. Izvla-

čimo našeg ranjenog kurira. Zasipa nas zemlja i kamenje. Samo naprijed. U mrtvom smo uglu. Eksplozije su iza nas. Prelazimo Pivu. Most na samoj vodi, voda kovitla ispod nogu, prelijeva se preko mosta. Vjerovali ili ne — prikupljamo bolnicu. Dva sata idemo u mrkloj noći uzbrdo. Prođosmo jedno 500 metara. U nekom smo kršu.

— Stoj, naprijed se ne može, nema puta.

U svitanje vidim Mahina i Simu Miloševića. Mahin priča o čaju koji je kuvao na vrhu Treskavice. Preostale konje hranimo bukovim listom. Hrane za ljude nema već dva dana. Ni vode nemamo. A čuje se kako klokoće Piva.

Penjemo se na Vučevo. Pravimo sami stazu. Opet avioni. Za vrijeme odmora molimo tifusare da sklone konje.

— Moram da ga napasem, inače me neće nositi, i ostaju nasred livade.

A avioni kruže. Da nam je vode! Nailazimo na mali izvor i jagode... Negdje sa Pivske Planine počinje artiljerija. Dan sunčan, mi kao na dlanu. Goli krš, nisko grmlje, zeleni drenovi. Tifusari idu ravnodušno:

— Druže imali što da se jede?

Uporno, korak po korak naprijed. Kuda? Naprijed. Sandžaklije dižu most. Iza nas Piva, Durmitor. Sunce. Žeđ. I, u jednakom razmaku, po nama četiri granate sa Pivske Planine. Na samom grebenu Vučevu pogodak u našu grupu. Sva tri konja sa sanitetskim materijalom odoše niz strminu. Jedan drug poginuo, jedan ranjen u trbuh. Bez daha stižemo na vrh. Ponovo nadlijeću avioni. Čitavo Vučevo ječi od eksplozija. Srećemo Momu, zamjenika komandanta Treće Sandžačke. Sjutradan je poginuo. Svaka vrtača je jedinica za sebe. Neki čak i kuvaju nešto. Jedna bolničarka raspoređuje tifusare:

— Drugovi, tamo lijevo u onoj šumici, tamo su naši.

Naiđosmo na jednu snježnicu. Halapljivo gutamo prljav izgažen snijeg — od njega je žeđ još jača. U sumrak, u pratnji »Rode« stižemo u »bolnicu«. Kuva se večera. Iznad vatre razapeti šatori.

Lete gadovi i noću. U pravcu Ćureva stalno tuče artiljerija. Mita je s nama. Kaže da mu je Milutin rekao da uđe u upravu Centralne bolnice, a ja da preuzmem grupu tifusara. Međutim ujutro mi kaže da ostanem gdje sam. U osvit krećemo. Opet avioni, opet artiljerija. Kroz krševe, šume, po mokroj razgaženoj zemlji (koliko ih je prošlo ispred nas!). Susrećem Ljubu Nojman i Jelu Žunjić...

— Naprijed!

Počinje kiša. Noć. Odmor pored neke »navodno« baterije. Topove ne vidim. Ujutru čekamo. Donose Nuriju Pozderca. Ranjen je dan prije na Vučevu, od aviona. Bez svijesti je. Na-

ređenje Milutina da se spase po svaku cijenu. Tu je i Papo. Nurija umire nakon jednog sata. Njegov sin, dječak svojih 17—18 godina, plače:

— Babo, moj babo!

Čudno. Sahranjujemo ga na jednom vrhu. Neki drugovi bilježe po karti kotu. Pridolazi Centralna bolnica... Gužva. Iznenada sasvim blizu, pozadi lijevo mitraljez. Zrna zuje... Trkom dolje! Pozadi borba. Na jednoj čuki ispred nas Sava Kovačević. Čuje se kako viče. Dolje, na 500—800 metara borba. Dovode čak i ranjenike. U sumrak pokret. Šumu zasipa artiljerija. Parčad sjeku mlade bukve. Mita nam je saopštio:

— Svi odgovorni drugovi na okup. Situacija vanredno teška.

Kroz šumu, preko nekih vododerina, preko gliba, prema Sutjesci. Pored nas kolona »konjanika«. Trkom prolaze Sandžaklije. Znači, pozadi nema nikoga. Centralna bolnica je navodno ispred nas.

U osvit prelazimo Sutjesku. Mitraljezi tuku i vodu i obale. Izlazimo nešto iznad česme na Tjentištu. Borba se čuje neposredno desno od nas.

— Bolnica u šumu, uz ovu stranu!...

Kolone više nema. Ide kako tko može. Mita je sa štabom. Papo, izgleda, isto. Nailazim na djevojke iz njegove ekipe. Nekoliko puta Njemci otvaraju vatru na nas iz neposredne blizine. Ali ih ne vidimo.

Oko podne okupismo grupu od oko 200 ljudi — sve rekonvalescenti. Pokušavamo proboj — dočekuju nas »šarci«. Opkoljeni smo! Sada se tek ta misao pojavljuje u svoj jasnoći. Šaljemo patrole u pravcima gdje se čuje borba. Niko se ne vraća. Počinje tući avijacija, artiljerija — đavo bi ga znao šta. Grupa se rasprsnu. Čujemo vijest: poginuo Sava, Saveznici se iskrcali u Italiji, Gligo Mandić se probio.

Savo Burić je preuzeo komandu. Tražimo Sava Burića. Kažu: probio se i Savo. Poginuo Dušan Bojić, Radomira Babića niko nije vidio. Mita i Papa nekoga negdje previjaju. Pitam se čime?... Veza? Da nam je uhvatiti vezu sa bilo kojom vojnom jedinicom. Pada čudovišan prijedlog: da se vratimo u Crnu Goru. Komesar je pozadinac, podržava tu misao. Jasno je: bolnica je ostavljena. Nevjerovatno, ali tako je. Ako se ne izvučemo noćas — gotovo je! Spasti glavu!? Ali zar ostaviti drugove?! Znam put za Kalinovik. Ali ako glavnina ne pođe tim putem. Glavnina je još uvijek nešto što leti na krilima. Karte nemamo. Oružje: jedan pištolj i jedna puška...

Dr Irina KNEŽEVIĆ

SA SANITETOM TREĆE DIVIZIJE

Početak Pete neprijateljske ofanzive zatekao me je u 4-tom bataljonu Pete crnogorske brigade koji je, zajedno sa ostalim jedinicama ove brigade, krenuo početkom maja 1943 iz Jasenovog Polja (severno od Nikšića), preko Lukova, Nikšićke Župe, Morakova i Vukotice, prema Bioču (Piperima). U okolini Bioča brigada je vodila tada žestoke borbe protiv Italijana i četnika u kojima je 4-ti bataljon imao 3 mrtva i 8 ranjenih. Ovom prilikom je, pored ostalog, zaplenjena velika količina sanitetskog materijala i zarobljeno nekoliko stotina Italijana i četnika, koji su posle toga upotrebljavani kao nosioci ranjenika.

Od sanitetskog osoblja pri štabu 4-tog bataljona, pored referenta saniteta, nalazile su se tada i dve bolničarke, a svaka četa (i po neki vod) imala je po jednu bolničarku. Brigadna bolnica se nalazila u selu Ivanje (severoistočno od Nikšića).

Posle ovih borbi koje su vođene neposredno pred početak Pete ofanzive brigada je upućena na sever a ja na rad u bolnicu 3 divizije. Usput sam svratio u brigadnu bolnicu koja se u toku povlačenja privremeno smestila u selu Miloševićima, jer je trebalo iz nje da prevedem u divizisku bolnicu nekoliko ranjenika[1]. Sutradan ujutru sam preuzeo desetak ranjenika (koji su jahali na konjima) i bez ikakve oružane pratnje preveo ih preko Pošćenja, Duži i Dubrovskog u s. Bezuje gde se nalazila bolnica Treće divizije. S obzirom da je na tom terenu bilo dosta

[1] U toku noći posmatrao sam izvođenje jedne teške operacije, koju je, u jednoj sobici seoske kuće pri svetlosti petrolejske lampe, vršio hirurg dr Papo, na jednom ranjeniku koji je bio ranjen u glavu.

četnika, po našem dolasku u divizisku bolnicu svi su bili iznenađeni što smo uspeli da nesmetano do njih dođemo.

Po dolasku u s. Bezuje javio sam se dr Miti Savićeviću, referentu saniteta Treće divizije, inače mom starom poznaniku iz predratnih studentskih dana, i bio raspoređen u ranjeničko odeljenje bolnice.[2] Bolnica je u Bezuju ostala samo nekoliko dana, pa je izvršila pokret preko Dubljevića, Borkovića i Pišća u s. Vojnoviće, gde je bila smeštena u nekoliko seoskih kuća, po odeljenjima. Koliko se sećam, tada je u bolnici bilo oko 30 ranjenika, i to uglavnom lakših, jer su svi teži ranjenici upućivani u Centralnu bolnicu.[3]

Ovde su nas često uznemiravali i više puta bombardovali neprijateljski avioni, pa smo zato svakog dana, rano izjutra, odvodili ranjenike u šumu blizu sela i tamo ih previjali. Prilikom jednog neprijateljskog bombardovanja iz aviona zapaljena je kuća u kojoj su se nalazili bolesnici zaraznog odeljenja, ali smo tada uspeli da ih spasemo.

Sanitetskog materijala nije bilo dovoljno, pa se moralo mnogo štedeti. Zavoji su prani, iskuvavani, sušeni i peglani, pa ponovo upotrebljavani. Ishrana ranjenika, dok se bolnica nalazila u mestu, bila je relativno dobra, naročito ako se uporedi sa ishranom boraca u jedinicama. Tu se najbolje videla briga koju su naše jedinice posvećivale svojim ranjenim i bolesnim drugovima šaljući bolnici, i pri najvećoj oskudici u hrani, sve najbolje što su imale. Odnos sanitetskog osoblja prema ranjenicima, kao i međusobni odnosi sanitetskog osoblja, bili su pravilni i drugarski.

Bolnica je raspolagala »partizanskim buradima« i imala je svoga higijeničara. Depedikulacija je vršena dosta uredno, ali se vašljivost nije mogla u potpunosti suzbiti.

Neposredno pred pokret bolnice iz s. Vojnovići, pristizali su novi teški ranjenici i bolesnici, tako da smo pri pokretu odatle imali priličan broj teških ranjenika i bolesnika koje su nosili na nosilima zarobljeni Italijani. Međutim, većina ovih ranjenika kao i njihovih nosilaca, izginulo je u toku daljih pokreta, naročito od dejstva neprijateljske artiljerije pri spuštanju niz kanjon Pive. Sećam se dobro da je tada, u mojoj neposrednoj blizini, poginuo Radule Vukićević.

---

[2] U okviru bolnice postojala su tri odeljenja: ranjeničko, unutrašnje i zarazno. Koliko se sećam, prvo je vodio dr Latifić, drugo dr Kisić a treće dr Irina Knežević.

[3] Ranjenici su nerado išli iz diviziske u Centralnu bolnicu i kada smo ih slali pokušavali su na sve moguće načine da nas ubede kako mogu da se kreću, kako će brzo ozdraviti i sl.

U odeljenju za ranjenike radile su tada tri bolničarke, a dok smo bili u selu Vojnovićima došao je i Ivan Asanović koji je zamenjen za zarobljenog italijanskog oficira.

U toku daljeg kretanja, pri kraćim zastajkivanjima, vršena su previjanja starih i novopridošlih ranjenika sve do dolaska na Sutjesku, kada više nije moglo biti reči o nekom organizovanom radu. U toku noći koja je neposredno prethodila našem dolasku na Sutjesku, pao je konj koji je nosio zavojni materijal,[4] pa sam bio primoran da gotovo sav teret sa konja ponesem dalje na svojim leđima. Posrćući pod velikim teretom, više kotrljajući se i klizajući nego hodajući, uspeo sam da usvanuće dođem do Sutjeske gde su mi drugovi predložili da teret svedem na manju meru.

Po izbijanju na obalu Sutjeske naišli smo na neke naše jedinice koje su se prebacivale preko reke. Prizor je bio nezaboravan: premoreni i izgladneli drugovi, držeći se za ruke, pod vatrom sa svih strana prelazili su reku, pri čemu su poneki zbog iznemoglosti padali u nabujalu i mutnu vodu koja ih je brzo odnosila. Pregazio sam i sâm Sutjesku, noseći na glavi i na leđima deo sačuvanog sanitetskog materijala. Po prelasku reke nastavio sam kretanje pod vatrom koja je sipala sa svih strana. Došlo je do rasipanja i razdvajanja ljudstva sa kojim sam se kretao. Posle nekoliko časova hoda našao sam se među drugovima iz 4-og bataljona Pete crnogorske brigade (kome sam ranije pripadao), pridružio im se i sa njima nastavio probijanje. Bez tačne orijentacije o tome ko drži obližnje čuke, prilazili smo u neposrednu blizinu neprijateljskih položaja i više puta bili obasipani rafalima iz mašinki i puškomitraljeza. Dosta je boraca padalo pokošeno. Teži ranjenici su ostajali na bojištu, a lakši su nastavljali put, pa sam ih previjao u toku kraćih predaha i odmora. Usput smo nailazili i na delove drugih jedinica sa kojima je bilo i ranjenika.[5]

Posle prelaska Sutjeske bataljon kome sam se priključio dugo nije nailazio na naseljena mesta, pa je ljudstvo bilo jako iscrpeno od maršovanja i gladi. Nikakve hrane nismo imali, sem što smo ponekad našli nekog ostavljenog iznemoglog konja koga bi gladni borci brzo priklali. Dobro je došla i trava kiselica na koju smo usput nailazili.

*

U toku daljeg probijanja preostalo ljudstvo bataljona je došlo do blizu Sjetline, gde smo obavešteni da ne možemo preći preko železničke pruge pošto je zaposednuta neprijateljskim

---

[4] Pri padu konj je sve četiri noge zabio pod jedno veliko oboreno drvo i više nikako nije mogao da ustane. Svi naši pokušaji da mu pomognemo ostali su bezuspešni usled suviše tamne noći.

[5] Video sam tada u nekoj jedinici jednu drugaricu kojoj je negde ranije (u NO ratu) amputirana noga. Zvala se Ranka. Jahala je na konju i izašla iz obruča živa.

oklopnim vozovima i tenkovima. Isti slučaj se desio i 3-ćem bataljonu Prve dalmatinske brigade,[6] pa su štabovi bataljona odlučili da se bataljoni zajedno vrate natrag, da se spoje i formira zajednički štab grupe. Za komandanta grupe određen je Petar Radević. No, pošto je u sastavu jedinice bilo drugova iz raznih krajeva, pa među njima i takvih kojima se nije išlo nazad u Crnu Goru i Hercegovinu, desilo se da je nekoliko boraca napustilo jedinice.

Vraćajući se u pravcu Crne Gore prolazili smo kroz neka sela, ali smo i dalje teško dolazili do hrane pošto su sela večinom bila popaljena a stanovništvo izbeglo u šume. Tek u selu Hamzićima imali smo priliku da nađemo nešto hrane (meda i mleka).[7]

U nekim selima kroz koja smo prolazili pri povratku, nailazili smo na ranjenike[8] koje su sklonile pristalice NOP-a, pa smo im Radovanović i ja ukazivali pomoć i ostavljali im zavojni materijal.

Usput smo imali nekoliko manjih borbi sa četnicima, uglavnom stanovnicima nekih mesta kroz koja smo prolazili, što nam je još više otežavalo situaciju u pogledu ishrane. U toku povratka grupa se sredinom jula ponovo razdvojila; ljudstvo 3-eg bataljona Prve dalmatinske brigade je otišlo u pravcu južne Hercegovine, a mi smo (4-ti bataljon Pete crnogorske) produžili za Crnu Goru.

Dr Đorđe KLIKOVAC

---

[6] Tada sam se prvi put u toku rata sreo sa drugom Stjepanom (Stipom) Radovanovićem, kolegom sa medicinskog fakulteta, koji je bio referent saniteta toga bataljona.

[7] Stanovnici ovog sela bili su napustili selo, a neki su na nas pripucavali iz pušaka sa okolnih čuka.

[8] Sećam se da sam tom prilikom previo ranu i jednoj drugarici koja je bila teško ranjena u nogu i rana joj se bila ucrvljala.

SA SANITETOM PRVE DALMATINSKE

Iza nas je već bila teška i duga Četvrta ofanziva sa svim njenim tegobama — borbe protiv tenkova, glad i nespavanje, naporno kretanje preko zavejanog Prenja, danima bez hleba i i nedeljama bez krova nad glavom, uz stalnu »pratnju« aviona, pritisnuti uz to i strašnom morijom pegavca. Tu smo se sasvim prekalili, navikli na teškoće, naučili da se čuvamo i da se izvlačimo iz situacija koje su naizgled bile bezizlazne. Zato nas više ništa nije moglo naročito da zabrine.

Sredinom maja jedinice naše Prve dalmatinske brigade nalazile su se iznad Nikšića. Desno od nas bila je Deseta hercegovačka, a levo Peta crnogorska brigada. U to vreme su već počeli pristizati izveštaji o jačim koncentracijama neprijateljskih snaga. To je nekoliko puta objavila i radiostanica »Slobodna Jugoslavija«.

Bio sam pozvan u štab brigade. Našao sam članove štaba u nešto neobičnom raspoloženju. Paško Romac mi u šali postavi pitanje:

»Šta misliš, da li je ovo početak ofanzive?« i nasmeja se izrazom čoveka koji je več navikao na opasnosti i teškoće.

»Možda je to samo neki ispad, kao što ih je poslednjih dana češće bilo,« odgovorio sam i znatiželjno posmatrao fizionomije ne bih li bolje razumeo situaciju. Jasnije je postalo kada su iz bataljona počeli da pristižu izveštaji o kretanju većih neprijateljskih snaga iz Nikšića. Topovske granate u sve kraćim razmacima počele su da šume iznad naših glava i udaraju u brdo.

Kuriri dolaze i odlaze. Nose obaveštenja i naređenja. Sve je počelo da se pakuje. I bolnica je bila spremna za pokret, kao i drugi delovi. Komandant Gligo Mandić diktira zapovest bataljonima — pokret. Da se ne bi zadržavali, pisaću mašinu smo već stavili u sanduk, i zapovest pisali rukom: Paško Romac, Ante Kronja, Vlado Šćekić i ja.

Krećemo uz brdo, drumom, pravcem prema Mokrom. Da bi se usporilo kretanje neprijateljskih tenkova, prokopavamo put svakih nekoliko desetina metara, naročito na okukama. Kasnije smo saznali da su Nemci vozili na kamionima bale sena koje su stavljali u iskopane rupe kako bi prelazili tenkovi.

Usput, u kućama više nikoga nije bilo. Ljudi su osetili ili saznali za nastupanje neprijatelja, pa su se svi razbežali, jer su imali iskustva iz ranijih okršaja. U jednoj kući, na ulazu, videli smo so i hleb — znak gostoljubivosti. Ustvari, iza toga krila se namera da se »gost« odobrovolji, kako bi bio blaži. Ali, što smo se više penjali uz brdo i što je neprijatelj više napredovao, to smo sve više požara videli. Nije se moglo verovati da će so i hleb sprečiti palikuće da to isto ne urade i ovde.

Kada smo se našli iza brda već je počeo da pada sumrak. Nikšićku Župu više nismo videli. Sa raznih strana nailaze jedinice, stiču se na ovom putu, ukrštavaju i odlaze dalje po svom zadatku. Prolazi i štab Pete crnogorske brigade sa komandantom Savom Kovačevićem na čelu. Jurili su u kasu. Lica su im bila ozbiljna. Žurio je i štab naše brigade. Kolona se povećava. Nailaze delovi i drugih jedinica.

*

Već je dugo kako je pala noć, a mi smo stalno u pokretu. Išli smo bez zadržavanja, ali umor još nismo osećali. Žurili smo prema »sigurnijoj« zoni, kao što je to bilo mnogo puta posle napada neprijatelja.

Još nam nije bila jasna situacija. Nismo znali da je to bio početak dugog i napornog marša na kome će biti mnogo neočekivanih obrta raspoloženja i osećanja, ponosa i straha, bola prema nastradalim drugovima i indiferentnosti, naprezanja svih fizičkih snaga a i posustalosti i apatije u pojedinim momentima. Nismo još slutili da tako veliki broj nas koji se nalazio u ovoj koloni neće uspeti da dođe do kraja ovog napornog puta.

U početku smo išli uglavnom noću, a danju smo se odmarali i previjali ranjenike. Ali, što smo išli dalje to je bilo sve manje mogućnosti za dnevno odmaranje. Koliko se puta desilo da tek što smo se zaustavili na nekom mestu ili u nekom selu, i raspremili sve potrebno za rad, kad stigne naređenje: »Pokret«. Već smo se počeli da zamaramo, ranjenici zastajkuju, po neki put upotrebljavamo i grublji ton da bi se održala disci-

plina marša. Znali smo šta čeka svakog ranjenika ako padne u ruke neprijatelju.

Kako smo bili željni da se nešto duže zadržimo na jednom mestu i malo odmorimo! Često smo mislili: »Eh, ovde ćemo se malo više odmarati . . .« Ali, opet se moralo dalje. Prešli smo Komarnicu i prošli pored Pivskog Manastira. Kako bi lepo bilo ranjenicima da su mogli ovde neko vreme da ostanu! A i nama zdravima da se malo odmorimo. Ali neprijateljske snage od Durmitora kretale su prema nama, i mi smo se brzo po belu danu morali udaljavati.

PIVSKA PLANINA

Kretanje je počelo nešto da se usporava, ali većeg odmora nije bilo. Išli smo za jedinicom nekim krivudavim pravcem. Nekada bi se u šumi kretali oko nekog brda i vratili se na isto mesto. Susretali smo i druge jedinice.

U štabu brigade sam saznao da je naš 3 bataljon pokušao da pređe Taru kako bi se omogućilo prebacivanje jedinica ranjenika u Sandžak. S bataljonom je išao i komandant brigade, ali se nije moglo napred. Zamenik komandanta bataljona Gojko Ujdurović je pokušao da prepliva reku i da prebaci konop na drugu stranu kako bi ostali lakše mogli da pređu, ali se utopio. Bilo mi ga je vrlo žao, kad sam to čuo, jer je Gojko bio krasan čovek i neustrašiv borac.

Preko Tare se nije moglo i brigada se uputi Pivi sa namerom da je pređe preko jednog jedinog mosta kod G. Kruševa. Iza bataljona išla je bolnica sa ranjenicima. Ali, neuspevajući da ih u stopu sledi, ona je zaostajala. Ovde su nam se pridružili još neki ranjenici i tako se naša kolona povećala.

Za vreme kretanja izbili smo na zaravan sa koje se lepo videla okolina. Bio je prekrasan dan i izvanredna vidljivost, zapravo vreme koje smo najmanje želeli u ratu. Očekivali smo napad aviona. Uskoro smo i zapazili jednu eskadrilu »Štuka«. Međutim, ni jedna bomba nije bila bačena na nas. Čim smo videli da su se avioni udaljili a da nas nisu gađali, znali smo da lete na neki značajniji cilj. I zaista, za kratko vreme videli smo kako su pikirali prema Pivi. Bacajući bombe, spuštali su se na nekoliko desetina metara iznad reke. Imali smo utisak da su silazili do same vode, a onda se vertikalno probijali u visinu. Jezivi zvuk njihovih sirena čuo se veoma daleko. To su bombardovali jedini most koji je ostao na Pivi.

Još nekoliko puta nailazili su avioni da unište ovaj most, ali je on ipak ostao, čak je bio još bolje učvršćen i popravljen. Koliki broj ljudi je on spasao, koliko njih je spasao od brze i mutne Pive! Koliko hvale zaslužuju — i on i njegovi graditelji!

Na putu su nas napadali avioni, najčešće »Rode«. Tako su nas jednom po podne napali upravo kada smo prelazili preko jedne livade. Leteli su veoma nisko, tako da su se i piloti mogli da vide kako gledaju gde će da bace bombe. Tu je bilo mnogo ešelona iz raznih jedinica, ali sve neborački delovi bez ikakve protivavionske odbrane. Zato su tako nisko i leteli. Šuma je bila daleko i ništa nam nije preostalo nego da se bacimo na zemlju, birajući neki džbun ili kamen da se makar koliko zaklonimo. Gubici su bili veliki. Tu su mnogi ostavili svoje živote. Kada je prva opasnost prošla, sakrili smo se po šumi, ali su avioni i tu počeli da bacaju bombe, i to nasumce.

»ZELENA GROBNICA« I SUTJESKA

Formiranim ešelonima išli smo i danju i noću, glad je postajala sve jača a mi sve iscrpeniji. Nikada dotada situacija nam nije izgledala beznadežna. Ali, ovde na Pivi počelo je da se javlja izvesno uznemirenje zbog nekih pojava koje su govorile o težini situacije. Naime, ovde je bilo dato naređenje da se zakopa i uništi sve teško oružje, ambalaža i sve što se nije moglo da nosi, sem hrane ukoliko se još gde zadržala. Odluku o rasterećivanju saopštio nam je Vlado Šćekić. Poznavao sam ga kao čoveka koji realno gleda na stvarnost, i zato ga upitah:

— Gusto je, Vlado?

— Gusto, bogami, ali bez straha napred, odgovori on, ohrabrujući one koji su malo popustili.

Počeli smo da se spuštamo niz kanjon Pive, kroz gustu zelenu šumu, stazicama kojima su prošle mnoge jedinice. Vodič nije bio potreban, put je bio označen sa strane — mrtvim i živim drugovima. Tu su ležali ranjenici i tifusari usled iscrpenosti zaostali od svojih jedinica. Mnogi od njih već su bili mrtvi, a drugi, još živi, pomažući se štakama, polako su mitili. Posle napornog hodanja seli bi ili legli, i bez reči — ostali nepomični. Drugi, vitalniji, tragali su za hranom, ili konjem. Bilo je i zapomaganja, ali i stoicizma.

Još ranije mi smo bili čuli za veliki broj ranjenika i bolesnika zaostalih u ovoj šumi, ali prava slika mogla je da se stekne tek sada kada smo sve to svojim očima gledali. Bio je to strašan prizor. Mnogi su ležali na nosilima i tužno za nama gledali. S njima su ostale i bolničarke, samopregorne, mlade devojke, spremne i na najteže žrtve samo da bi pomogle svojim bolesnim ili ranjenim drugovima.

Mi smo išli sve dalje, spuštajući se sve niže tom »zelenom grobnicom«, kako neki drugovi nazvaše ovu šumu. Ali, prizor je stalno bio isti — bolesni i ranjeni drugovi svuda okolo

nas. Osećali smo dubok bol prema tim drugovima, ali umor, sopstvena nesigurnost i stalna napetost nisu nam dali mogućnosti da se suviše predamo osećajima na ovom mestu gde nismo mogli ništa da uradimo. Sada je najvažnija stvar bila — preći Pivu, prikupiti snage i svima omogućiti prelaz.

Blizu uzanog mosta bilo je mnogo ljudi, neki su već prešli na drugu stranu, a drugi još ne. Ali, nestrpljivi su bili svi. Prebacivala se i stoka i materijal. Išlo se sporo. Most je bio uzan i sagibao se pod teretom; prelazilo se pojedinično. Prebacivanje je trajalo dugo, slično kao nekad preko porušenog mosta na Neretvi u Četvrtoj ofanzivi.

Svako je želeo da što pre pređe Pivu, misleći da je s druge strane sigurnije. Naročito kada je pucnjava iza naših leđa postajala sve bliža. A nesigurnost iza leđa najviše uznemirava svakog ratnika.

Međutim, posle prelaska Pive, ubrzo je postalo jasno da je i pred nama snažan neprijatelj. Uz stazu, kojom smo se peli po prelasku Pive, opet smo nailazili na ranjenike i bolesnike kao i na leševe. Neki ranjenici bi ustajali i priključivali se našoj koloni, ali su drugi opet zaostajali. I konji su počeli da poklecaju i padaju — sve je više pešaka. Koristi se i poslednji delić snage samo da se ne zaostane. Ali, svi ne uspevaju. Uspon prema Vučevu je strm kao što je bilo i spuštanje ka Pivi. Svi se naprežu da izdrže makar još malo. Svakog časa Nemci mogu da izbiju na Pivsku Planinu i da nas sa suprotnog brda gađaju, a i avijacija se može pojaviti. Nailazimo i na neke borce koji su izgubili vezu sa svojom jedinicom. Pričaju nam o teškim borbama i razbijanju neprijateljskog obruča. To nas malo razvedrava.

Kad smo se ispeli na plato, sretoh se sa dr Simom Jankovićem. On je bio u Desetoj hercegovačkoj brigadi. Imao je fotografski aparat, pa je snimao. Razgovarali smo o doživljajima, marševanju i ranjenicima. On mi reče da je mnoge prizore snimio i da ćemo imati lepih i tužnih uspomena ukoliko ostanemo živi. Tako smo stigli do vrha kanjona. Nehotice, ponovo bacamo pogled na »zelenu grobnicu« koja je ostala s druge strane Pive, sa mnogim našim dragim drugovima — ranjenicima i bolesnicima.

Kada smo došli na Vučevo bio je 10 ili 11 jun. Išli smo skriveno, jer su nas gađali topovima direktno sa Maglića i Volujaka. Avioni su nas opet bombardovali. Ista slika koju smo već više puta doživljavali. Ali, sada još mnogo teža, jer su i topovi i bacači blizu. Sve više se sužava pojas kojim prolazimo. Tu smo se poslednji put sreli sa štabom brigade. Drug Ante Kronja-Čenčo dao nam je uputstvo da se što je mogućno više rasteretimo. Govorio nam je kako će naša brigada probiti obruč

i izvesti ranjenike. Delovao je ubedljivo i sve nas je ohrabrio. Zadržali smo zavojni materijal, šine i nešto lekova. Nosili smo i ampule glikoze, jer se one mogu popiti ako ustreba. Kasnije, to je zaista i poslužilo u tu svrhu. Sanitetski materijal smo nosili, te smo konje oslobodili za nošenje ranjenika.

Brigada je imala zadatak da probije obruč koji su Nemci opet zatvorili posle prelaska Prve, Druge i Sedme divizije. Mi smo čekali dva dana, ali poziv za pokret nismo dobili. Tu smo bili zajedno sa pozadinskim delovima drugih jedinica i čekali.

Ponovo sam se sreo sa dr Jankovićem. Prišao sam mu da se malo posavetujem. On je bio tužan i skoro u plaču mi reče:

— Znaš, Marine, umrla mi je Branka.

To je bila njegova supruga. S njim je zajedno došla u partizane, negovala je bolesnike, i, kao i mnoge druge bolničarke, razbolela se i umrla od tifusa. Pokušao sam da ga malo utešim:

— Znam, Simo, da ti je teško, ali to očekuje mnoge od nas. Pitanje je ko će sve izneti glavu iz ovog pakla![1]

Više nismo išli samostalno kao bolnica Dalmatinske brigade, nego zajedno sa svim ostalim pozadinskim delovima. Došli smo do jedne uvale, pred samu Sutjesku. Granate su padale sa svih strana, iz neposredne blizine, sa svih okolnih brda. Prostor na kome smo se nalazili stalno se sužavao. Svaki čas bi poneko pao ranjen ili mrtav. Čekamo da nam jedinice koje su ispred nas pošalju vezu, pa da krenemo. Dugo je bilo to čekanje, ali vezu nismo dobili.

Pred noć 13 juna počeli smo da se spuštamo i tokom noći već smo prelazili Sutjesku. Bili smo i raspoloženi, šalili smo se. Ante Šutić je prednjačio u tome. I inače on je bio poznat kao čovek koji voli šalu, pa i u najtežim situacijama. Nikad se nije bojao opasnosti. Na vedro raspoloženje uticalo je osećanje da je prelaskom Sutjeske minula svaka opasnost. Znali smo da su se kod Sutjeske vodile teške borbe, ne samo po pričanju, već i po tome što smo svugde u toj okolini nailazili na poginule. Bilo je i uništenog oružja i opreme. Znali smo da je tu naša brigada razbila neprijatelja. Svi smo mislili — sad je put slobodan, sada ćemo se sastati sa našim jedinicama. Verovali smo i da smo se odlepili od neprijatelja koji nas je stalno u stopu pratio. Kod svih je vladalo izvesno osećanje kao da smo se definitivno izvukli iz obruča.

---

[1] Simo je izdržao sve teškoće ove ofanzive, ali je posle toga bio uhvaćen od četnika koji su ga ubili na Trusini i bacili u jamu.

Noć je bila tiha i topla, spremao se sunčan dan. Ne čuje se nikakva vatra ni sa koje strane. U tim danima to je bilo veoma neobično. Penjemo se uz padine Ozrena. Prešli smo, možda, svega koju stotinu metara — čelo malo više, dok je začelje tek prelazilo Sutjesku ili se spremalo da je pređe. Od uva do uva išao je šapat: — Tišina, ne pušiti!

S vremena na vreme bi se čuo pojedinačni rafal »Šarca« — što je već izazivalo izvesno uzbuđenje. On je govorio da Švabe nisu daleko. Znači — put nije bio tako slobodan kao što smo zamišljali. Raspoloženje je počelo da se menja, shvatili smo da se moramo pod vatrom probijati. Ali, i to nije bilo ništa novo. I dosada smo se često probijali. Uspećemo, svakako, kao i ranije, pogotovu što znamo da su i prve jedinice to isto uradile. Prožeti tim osećanjem, penjemo se sve više i više.

Rafali postaju sve češći, čuje se i poneka mina bacača mina, a zatim i grmljavina topova. Počela je već i zora, postaje sve vidnije a time i sve gušća vatra. Naše prethodnice su se sukobile sa neprijateljem, čuje se njihov glas. Mi smo se požurili da bismo što brže prošli vatreni pojas. U borbu ulaze i druge jedinice, front se širi, nailaze i delovi iz zaštitnice, jure sa usklikom: »Napred, proleteri« i ulaze u borbu. Mi se zaustavljamo. Kolona se prikuplja na jednom mestu, čekajući momenat da prođe. Vatra se pojačava sve više i s jedne i druge strane, i na kraju prelazi u neprekidnu paljbu mitraljeza, pušaka, bacača i topova. Pravi uragan.

Razvila se strahovita borba koja je trajala nekoliko sati. Ranjenici, bolesnici i drugi, svi su bili u neposrednoj blizini poprišta, u grupama. Pojedinci su se kretali levo ili desno, nervozno. Bacačke mine i topovske granate padaju i eksplodiraju u prostoru gde se mi nalazimo. Često pogađaju celu grupu od nekoliko ljudi, a ponekad pojedince. Padaju mrtvi i ranjeni. Čuju se jauci. Dolaze nam ranjenici koji su ranjeni, pre nekoliko minuta: krv im curi, meso visi, kost prelomljena, traže pomoć. Upotrebljavamo preostali sanitetski materijal koji smo nosili u torbama. Pomažemo koliko možemo . . .

Gladni smo, ali napetost je takva da to i ne osećamo iako već danima jedemo malo ili ništa. Nervoza je sve veća. Hteli smo — napred, pa šta bude. Očekivanje ishoda jedne ovakve borbe počelo je već i da zamara. Napetost popušta, počinje da se javlja i apatija.

Sunce je već sušilo rosu, sve je toplije, divan letnji dan. Vatra je još uvek snažna, čas se više čuju mitraljezi a čas topovi i bacači, ponekad opet uzvici, pa se sve to na momente stopi u jedno. Pravi pakao.

Iznenada smo čuli: »Sava je poginuo«. Vest je najpre išla bojažljivo i nesigurno, niko nije hteo da veruje. Ali, ubrzo je postala izvesna i praćena komentarima koji nisu bili ohrabrujući. Bilo je i razumljivo: svakoj vojsci je potreban komandant, naročito u kritičnim situacijama. A naša situacija nije mogla biti kritičnija. Njegovim padom popustio je i moral jedinica. Ranjenici su se mešali sa borcima koji više nisu bili pod komandom, jer uglavnom više nije ni bilo komandanata za veći broj jedinica. Komandanti su jurišali u prvim redovima i ginuli.

Nemci su u početku bili na nižim delovima kose, ali pošto su ih naše jedinice isterale, povukli su se i zadržali na vrhovima gde su još ranije sagradili bunkere. Ispred sebe su imali čistinu preko koje se nije moglo proći, jer su »šarci« sa svih strana sipali vatru.

Mi smo se nalazili na jednoj kosi u zaklonu šume. Nemci su pucali na slepo, ali su znali da smo mi u toj šumi i po njoj su udarali. Imali smo sreće što su upotrebljavali eksplozivne metke koji su eksplodirali čim bi nešto dodirnuli. A ogroman broj metaka je udarao uspred nas u šipražje koje nas je štitilo. To smo uočili, pa smo ravnodušno slušali njihove eksplozije u našoj neposrednoj blizini. Mnogo veća opasnost je bila od minobacača i topova, a plašili smo se i mogućnosti da Nemci ne počnu da nastupaju niz kosu. Znali smo šta nas je čekalo ako im padnemo u ruke. To su znali i ranjenici, pa je zavladala izvesna panika, naročito kod nepokretnih. Tu i tamo među njima čuo se i poneki hitac koji je govorio o samoubistvu.

Pokretni ranjenici zajedno s nama zdravima tražili su izlaz iz ove situacije. Napred se nije moglo i jedino nam je ostajalo da se probijemo mimo vatrenih položaja. Tražeći tako prolaz naiđosmo na mrtvog Savu. Poznavao sam ga od ranije. I ovde se mogao lako prepoznati, iako je ležao ničice. Bio je ogroman, visok i snažan. Pored njega ležalo je još naših poginulih drugova, a ispred nekoliko mrtvih Nemaca. Došao je u neposredni dodir sa neprijateljem i tu pao. Da bih proverio da li je to zaista on, podigao sam mu rame i glavu. Ostali su sa strepnjom očekivali rezultat. Da, zaista, bio je on. Rafal neprijateljskog mitraljeza napravio mu je veliku ranu koja je išla ispod desnog oka, od nosa do slepoočnice. Verovatno je na mestu bio mrtav. Ne mogu nikako da zaboravim taj momenat, iako su mnogi drugi izbledeli ili potpuno zaboravljeni. Takođe, ne mogu da prežalim ni pismo koje je bilo kod njega — naređenje za diviziju. Koliko bi danas vredeo taj dokumenat. Ali, tada nisam mislio da ću izvući glavu, pa sam pismo uništio da ne bi palo neprijatelju u ruke.

Dolina je počela da se »čisti«. Sve manje je živih ljudi bilo na njoj. Odlazilo se u raznim pravcima, pojedinačno ili u manjim odnosno većim grupama. I mi smo se s našim ranjenicima dogovorili kako da nađemo pravac kojim bi se mimo Nemaca provukli i dospeli do naših jedinica za koje smo znali da su se probile. Razumljivo da je samo probijanje bilo lakše u manjim grupama, po dva ili tri čoveka, ali, s druge strane, čovek se oseća sigurnijim kad pored sebe ima više svojih drugova s kojima je duže vremena bio zajedno i za koje je znao da će mu pomoći ako bude u opasnosti. A opasnost je ovde vrebala. Trebalo je brzo rešavati, pošto je dan već bio prešao svoju polovinu, i Nemci će verovatno uskoro početi da se spuštaju niz kosu i mogu nas uništiti u ovoj uvali.

PROBIJANJE I PONOVO SUTJESKA

Posle kratkog razmatranja rešili smo da sa celokupnim osobljem i pokretnim ranjenicima i bolesnicima krenemo ulevo kroz gušću šumu i bespuće. Nadali smo se da ćemo na taj način naći neki prolaz koji nije pod vidikom neprijatelja. Kolona je krenula. Na čelu je išao Srećko Reić-Petica koji je u Petoj ofanzivi bio komandant bolničkog ešelona naše brigade, a za njim Mate Stančić koji je bio lakše ranjen i lečio se u brigadnoj bolnici; do ranjavanja je bio komandant 2 bataljona. Iza njih smo išli mi ostali. Kolona je bila dosta duga, jer su išli svi naši ranjenici, a priključili su nam se i neki drugi ranjenici, kao i nešto boraca iz drugih jedinica.

Izvesno vreme smo išli po teško prohodnom terenu, ranjenici su se jedva kretali, ali se ipak nekako išlo. Naravno, ispred nas je sve bilo nesigurno i nepoznato. Gde ćemo stići i na kakvu prepreku naići? Šta nas čeka na svakom novom koraku?

S nama je neko vreme išla i bolničarka Dušanka (prezimena joj se više ne sećam). Ali, kako je bila teško ranjena, počela je da posustaje.

»Napregni, Dušanka, sve snage i kreći dalje«, bodrio sam je, iako sam se i sâm teško kretao. Glad i umor ostavili su svoj pečat na organizam, čiju su snagu sada sačinjavali samo još velika živčana napetost i želja za spasavanjem. Ali, ona nije mogla dalje. Ostala je da se malo odmori, pa će opet krenuti, kako je govorila. Međutim, više je nisam vidio i ne znam šta je sa njom dalje bilo.

Pucnjava se skoro sasvim umirila. Nemci su se već spuštali niz kosu prema Sutjesci. Ali, nisu više nailazili na otpor. Ispred nas, takođe, nije bilo vatre, samo se desno i iza nas, gde smo mi ranije bili, čuo poneki pucanj ili kraći rafal: to su razbojnici ubijali naše nepokretne ranjenike i bolesnike.

Ali, po pucnjavi smo, takođe, mogli da zaključimo da je i poneki ranjenik pucao pre nego je Švaba uspeo da ga ubije.

Došli smo ispod jednog vrha koji je bio u visini nemačkih bunkera odakle su sipali onu uragansku vatru. Ovde je bilo sve pošumljeno i nije izgledalo da ima Nemaca. Ipak, za svaki slučaj, trebalo se pripremiti. Ostalo je do vrha još nekoliko metara ili nekoliko desetina metara — nije se moglo oceniti, jer je šuma sprečavala. Petica je upozorio na eventualni juriš. Spremaju se preostale bombe. Prvi je išao Petica, za njim Mate Stančić, a zatim mi ostali. Išli smo polako uz strme stene. Baca se i poslednja suvišna stvar sa sebe. Jedan borac tu ostavlja i mitraljez, i vadi samo revolver i bombu. Cilj nam je bio ne borba, već prolaz. Borbu je trebalo prihvatiti samo u slučaju krajnje nužde: pri uništenju neke patrole ili čišćenju bunkera i — napred.

Na malom platou, gde smo se ispeli, obasu nas gusta vatra »pikavaca.« (Tako smo zvali nemačke mašinke.) Nemci su nas napali s desne strane, s pravca gde su bili njihovi bunkeri. Koliko su bili daleko od nas — devedeset, pedeset ili trideset metara, a možda i manje — to se nije moglo da oceni. Išli su prema nama. Nastalo je trčanje bez reda. Peticu i Matu nisam više video, oni su uspeli da projure napred. Mi koji smo bili samo malo dalje, to nismo uspeli. Počelo je otstupanje, praćeno zviždanjem metaka koji su proletali oko naših glava, a u još većem broju eksplodirali oko nas, u neposrednoj blizini. Imali smo utisak kao da nam kod uva eksplodiraju. Opet nas je spasavalo to što su meci eksplodirali čim dođu u dodir sa bilo kakvim predmetom. A ovde, oko nas bilo je mnogo drveća i šipražja.

U jednom momentu, spotakao sam se o jednu granu i pao. Da li sam ranjen, pa još ne osećam bol zbog strahovite nervne napetosti? Ne, nisam ranjen, ali se osećam kao zarobljenik ili osuđenik koji je na stratištu. Da li je mogućno izbeći smrt? Ne hladnokrvno već rezignirano mislio sam da više nema spasa. Jezivo je bilo gledati one švapsko-ustaške zveri kako se približavaju. Sva ta osećanja i preživljavanja odigrala su se u jednom vanredno kratkom vremenu, možda samo tokom koje sekunde, na granici života i smrti. I — brzo sam ustao i dao se u beg niz jednu strmu padinu. Tu sam naišao i na druge koji su se spuštali tom skoro okomitom strminom, visokom svakako preko deset metara. Nije to bilo spuštanje nego klizanje, a za neke i strmoglavljenje, praćeno nemačkim mecima koji su zviždali u nešto većoj visini, iznad naših glava. Ne znam koliko je drugova tu poginulo ili bilo ranjeno, samo sam video da su pri spuštanju, odnosno padanju, dva druga ostala na mestu mrtva.

Nekome je u toj gužvi ispala kapa, nekome torba, neko je ostao i bez cipela, ali se niko nije vraćao po svoje stvari. Glavno je bilo udaljiti se što više od domašaja vatre. Posle toga, sve se utišalo, prestala je i pucnjava. Zaustavivši se u jednoj uvali, polako smo se prikupljali i razilazili u razne pravce. Prethodno smo se razbili u manje grupe, jer smo se složili da je to jedini način da se probijemo.

Lutajući tako šumom nailazili smo na veliki broj naših boraca, ranjenika i ljudi iz zbega. Sreli smo i člana Vrhovnog štaba Ivana Milutinovića, zatim neke rukovodioce iz divizije: Radomira Babića i Đoku Ivanovića. Kako smo se obradovali kad smo ih videli. Nismo se više osećali usamljenim, a to je najteže osećanje u ratu.

Tu smo ostali do večeri, a onda smo krenuli i marševali celu noć. Ali, kakvo je bilo to marševanje — ni staze, ni puta, nego samo padina brda. Spoticali smo se o granje i kamenje, posrtali, ali smo, ipak, išli. U toku noći naleteli smo na nemačku patrolu. Levo od nas iz daljine jasno se čulo: »Halt!«. Prirodno, mi se nismo zaustavili, već smo naprotiv požurili i krenuli udesno, uz brdo. Kad su videli da se ne zaustavljamo, počeli su da bacaju bombe i da pucaju iz mašinki. Mi nismo odgovarali. Takvo je bilo naređenje. Tu je izvestan broj ljudi izostao i izgubio se u šumi, ali su se mnogi od njih kasnije provukli.

Išli smo tako oko brda samo padinama i ujutru se našli ispod jednog grebena. Polegali smo da se malo odmorimo. Nešto se i jelo. Neko je imao po koji komadić tvrdog hleba, neko presnog mesa, i to se jelo. Dobro je došlo kada bi se kod nekog našlo i malo soli. Sedeo sam, odnosno ležao, a pored mene — Obren Ivković, Špiro Orlandić i Ivan Romac. Tiho smo razgovarali, bolje rečeno šaputali. Rade Knežević je izviđao, ali se nije udaljavao, nego samo osmatrao okolinu. Tražio je pravac našeg daljeg kretanja. Iznad nas su bili Nemci. Čuli smo ih kad su se dozivali ili glasnije razgovarali. Toliko smo bili blizu. Kod nas je, istina, bila grobna tišina, samo se šaputalo, ali smo se ipak čudili kako nas nisu videli ili kako nisu upotrebili pse koje su imali na ovom sektoru. Prošle noći nas je susrela jedna njihova patrola i prema tome mogli su da pretpostave da smo tu negde u blizini. Pa, ipak, nisu nas našli. Ali, nije to bilo jedino što se u ovim događajima nije moglo objasniti. Verovatno su mislili da je u pitanju bila neka mala grupa koja će im kasnije lako pasti u ruke ili zbog iscrpenosti stradati. Kako bilo, tek nama je to dobro došlo.

Preko celog dana slušali smo pojedinačne pucnjeve ili kraće rafale. Znali smo da je to bilo streljanje naših zaroblje-

nika. To je dopiralo sa sviju strana. Prema tome, opet smo se nalazili u uskom krugu. Da li ćemo uspeti nekako da se provučemo? Nada nas, ipak, nije napuštala.

Uveče smo opet počeli da se spremamo za pokret, da pređemo još jednom preko Sutjeske, koja je ispod nas, u podnožju ovog brda tekla. Bile su formirane tri udarne desetine — dalmatinska, crnogorska i hercegovačka — koje će ići na čelu, a za njima ranjenici, pa zatim zbeg. Dogovorili smo se da borbu ne otpočinjemo, sem ako se naiđe na nemačku patrolu, nju je trebalo likvidirati. Ako bi neko od nas bio lakše ranjen, trebalo mu je pomoći da se izvuče, a ukoliko bi bio teže ranjen, tako da se ne može izvući, pružiti mu pomoć i onda ga negde sakriti da ne padne živ neprijatelju u ruke, i kasnije ga eventualno izvući.

Krenuli smo kad je već padala noć. U početku smo išli tiho, birajući mekše zemljište, da bi se što manje čuo naš hod. Ali, kad je pao mrak, išli smo bez biranja puta, i dalje u koloni. Počelo je padanje, a javio se i zamor, naročito u zadnjem delu kolone. Odronjeno kamenje padalo je duboko dole, sve je ječalo u tihoj noći. Tišine više nije bilo. Nemci su sada svakako čuli naš hod i verovatno se pripremali da nas dočekaju. Ali, dok smo silazili niko nas nije uznemiravao.

Stigli smo blizu Sutjeske. Ukoliko dođemo do nje, opet je treba gaziti kao i pre dve noći. Osećanje da joj se približavamo daje nam nove snage. Hrabrila nas je i činjenica da se nalazimo u pokretu: manja je mogućnost iznenađenja i lakše ćemo se snaći ako nas napadnu. Što smo bliže Sutjesci, to više nastojimo da bude tišina. Ali, bez uspeha. Ne pušimo da se bar trag našeg kretanja ne bi video. Pretvaramo se u oči i uši. Stigli smo na Sutjesku. Ali, kao što smo i očekivali, najednom se začu pucnjava. Videsmo odbleske, a iznad naših glava fijuču meci. Čekala nas je nemačka zaseda. Zametnula se kratka, ali krvava borba. Sve naše preostale »Brede« stupile su u dejstvo. Utišali smo nemačku vatru. Koliko je tu bilo Nemaca nije nam bilo poznato, ali — uspeli smo da još jednom pređemo Sutjesku. Samo i Sutjeska je odnela nekoliko naših drugova koji su za vreme prelaza bili teže ranjeni. Ranjen je bio i Ivan Romac, ali nije ostao, prešao je. Nije bio teško ranjen i mogao je da se kreće a za njega je to bilo dovoljno, pa da se probije i puca na neprijatelja. On je uvek bio optimista, stalno je govorio: »Naći ćemo neko mesto gde ćemo brzom paljbom uspeti da se probijemo. Neko će i ostati, kao što se to dešava u svakoj borbi, ali se mora proći. To nam ne bi ni bilo prvi put«. On je spadao u onu veliku grupu boraca koji ni u najtežim trenucima nisu gubili veru u uspeh. Koliko je takvih ostalo na Sutjesci i Pivi, koliko na Volujaku i Zelengori, i mnogim dru-

gim mestima gde su posejali svoje kosti! Koliko slave njima pripada!

Prešli smo Sutjesku u nešto smanjenom broju. Opet smo mislili da smo izišli iz obruča — koliko već puta — ali obruča je na ovom području bilo mnogo. To više nisu bili obruči, već mreža u kojoj je svaki čvor pretstavljao bunker ili mitraljez. Posednuti su bili svi prelazi, staze, brežuljci. Slobodne su bile samo padine brda. Ali, i taj prostor je bio na dometu neprijateljske vatre. Pomagala nas je noć. Pod njenim okriljem, išli smo od reke uz strmo brdo puzeći, a kad smo se našli na jednoj maloj zaravni, obasula nas je kiša metaka: svuda su Nemci bili u zasedi. Grupa se ovde raspršila.

LUTANJA U GRUPICAMA

Kad smo izbegli neposredni domet vatre, manje grupice su se počele sređivati, prelazilo se iz jedne u drugu grupu: svako je tražio drugove iz svog kraja. Kad je vatra bila već daleko i počela da jenjava, opet smo se razilazili na razne strane, uglavnom prema svom kraju. Malo teže je bilo nama koji smo bili iz daleka, jer nismo poznavali teren, a na svakom koraku je pretila opasnost od nemačkih bunkera ili zaseda. Težilo se da grupa bude što manja, a da u njoj bude što više borbenog elementa. I tako smo se, na kraju, ipak svi podelili u male grupe.

Našao sam se sa nekim drugovima iz svoje brigade, a najviše ih je bilo iz 2 bataljona koji je na Zelengori bio razbijen. Među njima su bili Nikola Radošević, Ivan Bjedov i Ivan Romac. Bilo ih je još, ali im se imena više ne sećam. Išli smo neko vreme po šumi, a zatim smo zastali na jednom mestu koje nam se učinilo nešto sigurnijim. Ne znam zašto smo tu osećali sigurnost. Valjda, instinktivno. Polegali smo i dežurali na smenu. Poneko je uspeo i da zaspi, ali samo za kratko vreme, jer smo još bili uzbuđeni, pa je to ometalo da se bezbrižno sklope oči.

Ostali smo tu još i sutradan 15 juna, odnosno kretali smo se u neposrednoj okolini i osmatrali, tražili mesto odakle bi se otvorio širi vidik i lakše orijentisalo, pošto iz šume to nije bilo mogućno. Ostali smo još jednu noć. Više se nije čula paljba, svaka grupica koja je tuda u svom lutanju naišla, kao i pojedinci, govorili su da već jedan dan nisu videli Nemce. Zaključili smo da su Nemci ovde izvršili svoj zadatak i da su krenuli dalje, te je prema tome privremena opasnost prošla i možemo da krenemo. Ocena je bila tačna i mi smo nesmetano pošli dalje.

Na čelu je išao Nikola Radošević koji je ranije bio komandir čete. Prošao je kroz mnoge borbe i postao okoreli

ratnik. Ulivao je poverenje i sigurnost. Išli smo u maloj koloni. Raspoloženje je počelo da se vraća. Ali je i glad počela sve jače da dolazi do izražaja, ne samo u fizičkom nego i psihičkom smislu. Kod nekih se javljaju i halucinacije. Saznajemo da i drugi borci to isto osećaju.

Nailazimo na jednog druga. Iz daljine još vidimo da se klati i da nesigurno hoda. Misl li smo da je ranjenik ili bolesnik. Kad smo mu se približili, videli smo da je toliko podbuo da mu se jedva oči vide. Na naša pitanja: ko je i iz koje je jedinice, pokušao je da nešto odgovori, ali to su bile samo nerazumljive reči ili, tačnije, neartikulisani glasovi. Napravivši još nekoliko besciljnih pokreta, pao je, ali nas je i dalje gledao poluzatvorenim očima. Dugotrajna glad ga je savladala. Verovatno da ga je susret s nama uzbudio, pa je to i ubrzalo njegovu smrt. Bio je to još jedan od mnogih nepoznatih leševa na koje smo nailazili. Ovakvih prizora je bilo i ranije, ali nas nisu uzbuđivali kao sada. Preterana napetost, uslovljena životnom opasnošću, ranije je eliminisala sva druga osećanja. Ali, sada smo se već malo »razmekšali« i odmah smo počeli da reagujemo sa više osećajnosti na događaje.

Kako je bila slatka srijemuša. Mnogo »ukusnija« nego neke druge trave koje smo, takođe, tih dana jeli.

Naišli smo na jednog konja, upravo ragu koja se tu vukla. Ko zna kome je ona ranije pripadala? Ali, za nas je i njeno meso dobro bilo. Pekli smo ga. Naročito je bila slatka jetra, ali i drugi delovi su bili itekako prijatni. Prava poslastica! Obuzelo nas je pravo izletničko raspoloženje. Šalili smo se na račun konja, a i nas samih. »Gozba« je tekla polako. Znali smo da posle dugog gladovanja mogu nastupiti teške posledice, pa i smrt ako se naglo i mnogo jede, pa smo se čuvali. Imali smo i vremena. Posle smo napunili torbe ili džepove mesom, i krenuli dalje.

Nekoliko dana smo se tu kretali i jeli travu, jer nismo bili poneli dovoljno mesa. Prosto, nismo ni mislili da se može opet ogladneti. Pokušali smo ponovo da nađemo tog jadnog konja, ali bez uspeha. Možda smo i prošli pored tog mesta, ali mesa nismo videli. Verovatno ga je dokrajčila neka druga grupa koja je tuda prošla.

Uskoro nas je opet obuzelo veselje: naišli smo na nekoliko ovaca koje su, verovatno, ostale od neke naše jedinice. Odmah smo pomislili da će se iluzije o ponovnoj i još lepšoj »gozbi« iznenada ostvariti. Ali, uzalud — svi naši pokušaji da makar jednu ovcu uhvatimo nisu uspeli. Kao da su bile potpuno podivljale i nikako im se nismo mogli da približimo. Bežale su kao da ih progone vuci.

Hladni Volujak, pun snega, iako je bila druga polovina juna. Tu smo naišli na leševe nemačkih vojnika. Nailazili smo i na telefonske kablove. U početku smo se ustručavali i da ih dodirnemo. Plašili smo se da se nije radilo o kakvim zamkama pomoću kojih bi se otkrilo naše prisustvo. Ali, uskoro smo videli da su to bili samo delovi dugi po nekoliko metara. Nailazili smo i na čekrke pomoću kojih su se privlačili topovi. Kud ih sve nisu bili vukli da bi nas gađali! Sad smo tek videli mesta odakle su nas gađali kad smo bili na Pivi i Sutjesci. Da bismo bolje videli okolinu peli smo se i na Maglić. I tu smo naišli na čekrke i žicu kojom su vukli topove. Znači i na vrhu samog Maglića bili su topovi!

Na Magliću smo se malo odmorili. Sunce je bilo na zenitu. Bilo je sveze, ali vedro i vidljivo. Pogled je daleko dopirao, preko talasastih planina koje su bile ispod nas. Tišina, posle toliko nemirnih dana. Upustili smo se i u sentimentalnija razmišljanja i razgovore: šta je s našima kod kuće, da li je i njih zahvatio ovaj krvavi talas. Znaju li šta se s nama dešavalo i da li veruju da smo živi? A onda bi razmišljanja prekidao razgovor.

Kuda sada? Svi smo se pitali. Mogli bi sići u sela ispod Volujaka. Tamo smo bili pre ofanzive i poznajemo mnogo ljudi iz tih sela. Ali kakva je situacija sada tamo? Ko je sada u tim selima? Nama bi bilo najmilije da možemo doći do neke naše jedinice. Ali, kako?

Išli smo ka gornjem toku Sutjeske. Opet smo bili pregladneli. Nailazili smo na grupice i pojedince. Niko nije znao da kaže ništa sigurno, ali svi su se kretali u pravcu Izgora. Tamo smo išli i mi. Bili smo neobično srećni kada smo sreli Ivana Milutinovića, Radovana Vukanovića i druge rukovodioce, kao i mnoge drugove s kojima smo se kretali posle Zelengore. Nailazili su i drugi za koje smo mislili da su poginuli. Tu sam se sreo i sa mojim meštaninom Ivanom Sobinom koji je, takođe, lutao šumama oko Sutjeske. On je kasnije poginuo u borbi kod Gacka. Došlo je i mnogo drugova koje niko nije očekivao. A oni su tako isto mislili i za nas. Kakva sreća pri takvim susretima! Uz to bilo nas je dosta, pa smo mislili da će se formirati neka jedinica, a onda bi probijanje mnogo lakše bilo.

Prespavali smo u Izgorima i lepo se odmorili. Kuvali smo koprivu, a imali smo i nešto brašna. Čekamo šta će se dalje raditi. Posle toliko vremena bili smo se čak i raskomotili za spavanje. Ali, ujutru nas probudi i rastera pucnjava. I bez cipela se trčalo. To su nas napali četnici, ali izgleda da je to bila samo jedna grupica koja se u toku noći privukla, pripucala i pobegla. Opet smo se prikupili i podelili u grupe radi probijanja u raznim pravcima.

Išli smo u pravcu Hercegovine da bi izbili na more, pa bismo se tamo nekim kanalom prebacili u Dalmaciju. Ali, ubrzo smo od toga odustali, jer su nas seljaci obavestili da su četnici počeli da hvataju pojedine partizane koji su se probijali sa Zelengore. Mi smo bili rešili da se bez borbe nikome ne pustimo. Išli smo u koloni. Nikola je opet bio na čelu.

Nije nam bio cilj da zametnemo borbu, nego da je izbegnemo i zato smo krenuli severnije, tokom Neretve. Putem smo videli u daljini manje grupe četnika, ali nas nisu napadali, jer nas je bilo dosta. Oni su hvatali pojedince.

Jednom smo sreli jednog četnika i počeli razgovor. Od njega smo saznali da su ih Nemci razoružali u Južnoj Hercegovini i Crnoj Gori, jer navodno u njih nisu imali poverenja. Mi smo pokušali da ga nagovorimo da ide s nama pošto su Nemci naši zajednički neprijatelji, ali nismo uspeli. On je hteo da što pre dođe kući. Išao je u pravcu Foče. Bilo nam je drago kad smo čuli da su Nemci tako postupili i sa četnicima. Mislili smo da će i oni sada uvideti stvarnost. Ali, to se nije ostvarilo.

Prilično umorni i iscrpeni kretali smo se polako. Klonili smo se sela, jer nismo poznavali situaciju u njima. Ali kad je glad opet postala jača, rešili smo da svratimo u prvo selo i da tražimo malo hrane, pa šta bilo. Postaje nam u pogledu hrane sve teže. Jedino bez čega nikada nismo bili to je duvan. Istina, ne uvek pravi duvan, nego i suvo lišće i kora od drveta. Često smo pušili jednu cigaretu i po nas nekoliko. Zavijali smo u letke kojima su nas Nemci pozivali na predaju. Koliko puta su nam dobro došli leci koje su bacali Nemci s pozivom da im se predamo. U njima je pisalo kako će se lepo postupati sa partizanima, kako će nas nahraniti itd. Međutim, sve što smo imali od tih letaka bio je papir za pravljenje cigareta. Zato smo uvek bili veseli kada bismo videli bacanje letaka.

Glad nas je već bila ovladala i svratili smo u jedno selo oko Neretve. Ljudi su bili dobri, videli su kako smo bili ispaćeni i dali nam hleba i kajmaka. Tu smo i spavali, naravno, dežurajući celo vreme. Krenuli smo dalje i u nekom selu od jednog druga smo saznali da se oko Oblja nalazi Hercegovačka brigada. Kakvo je bilo osećanje kad smo saznali da se pred nama nalazi jedna naša velika jedinica. To je valjda bio najradosniji dan posle početka ofanzive.

Da bi to proverili, napisali smo pismo Čedi Kaporu koga smo i ranije poznavali. Taj isti drug nam je doneo njegov odgovor i sad nam je bilo lako. Za kratko vreme našli smo se u sastavu Desete hercegovačke brigade. Drugovi su nas lepo prihvatili.

Dr Marin BRITVIĆ

SA EŠELONOM TEŠKIH RANJENIKA PETE CRNOGORSKE

Sredinom maja, kada je u Nikšićkom Polju otpočela koncentracija jačih njemačkih snaga, Peta crnogorska brigada se nalazila uglavnom u rejonu sela Ivanja, sjeveroistočno od Nikšića.

U toku noći 23/24 maja dva bataljona Pete brigade (2-gi i još jedan) napali su njemačke položaje kod sela V. i M. Oraha, sjeverno od Gornjeg Polja. U toj ogorčenoj višečasovnoj borbi poginulo je 14 naših boraca, većinom onih koji su uoči Pete ofanzive — prije našeg povratka iz Bosne — živjeli u ilegalnosti. Ranjenih je bilo više. I ja sam bio teže ranjen te su me sjutradan prenijeli u bolnicu u selu Miloševići. Odatle se, 28 maja, ešelon ranjenika prebacio preko rijeke Komarnice i sela Duži za selo Bezuje, gdje je ostao četiri dana. Za to vrijeme vođene su borbe sa njemačkim snagama oko G. i D. Brezne. Posmatrali smo oblake dima kako se dižu sa zgarišta popaljenih sela.

U Bezuju nas je otkrila i bombardovala neprijateljska avijacija, od čijih je zapaljivih bombi izgorjelo nekoliko kuća i koliba u kojima su bili ranjenici i tifusari. Tom prilikom su u jednoj zapaljenoj kolibi izgorjela tri teška tifusara — nijesu bili sposobni da se izvuku iz plamena. Kada su drugovi pokušali da im priteknu u pomoć, bilo je kasno — požar je već bio zahvatio čitavu kolibu.

Negdje oko 3 juna (datuma se tačno ne sjećam), bolnica je iz Bezuja krenula prema donjem toku Pive. U Crkvicama (između Tare i Pive — blizu sastava) zadržali smo se nepuna dva dana. I tu smo doživjeli bombardovanje. A 6 juna izjutra bolnica je krenula prema Vučevu. Onako gladni, umorni i iscrpeni jedva smo savlađivali strm nagib. Teške ranjenike su nosili

zarobljeni italijanski vojnici, kojih je bilo skoro čitav bataljon. Neki ranjenici jahali su na konjima, a lakši su pješačili, padali od umora i s mukom se dizali. Poslije nekoliko sati napornog marša izišli smo na greben odakle se vidjela vijugava Piva. Da bismo je prešli, trebalo je prvo spustiti se u njen kanjon, a to je bilo teže od uspona. Konji su se spoticali i padali, kamenje se obrušavalo, a naročito je teško bilo snijeti nosila sa teškim ranjenicima. Jedinice koje su pratile bolnicu morale su ostaviti sve teže naoružanje — topove i bacače — jer bi ga teško snijele u kanjon Pive. To putovanje od Crkvičkog polja do korita Pive trajalo je skoro čitav dan.

Na obalu Pive stigli smo oko tri sata popopdne. Dijelovi bolnice su u to vrijeme već prelazili rijeku. Bio je to neobičan most — tri dugačka jelova stabla, prebačena na brzinu preko nadošle Pive koja je tu bila široka oko 20 metara. Preko tih stabala bile su položene daske, a preko ovih prostrti džakovi. Stabla su se stalno njihala i povijala, tako da se teško prelazilo u stojećem stavu. Mnogi su išli na rukama i nogama, a neki nijesu uspjeli da se prebace, već su padali u rijeku.

Nadošla voda odnijela je dosta sitne stoke, dok je krupna — goveda i konji — bila prethodno povezana, pa su je borci i bolničko osoblje sa druge obale izvlačili iz brzih valova nabujale rijeke.

Tek predveče, puzeći po gredama, prešao sam Pivu. Bio sam jedan od posljednjih koji su je tog dana prešli. U neposrednoj blizini, na daljini oko 5 kilometara, već su vođene ogorčene borbe sa njemačkim jedinicama.

Sjutradan, 7 juna, izišli smo na Vučevo. Dan kasnije otkrila nas je neprijateljska avijacija i čitavog dana bombardovala u uzastopnim naletima. Bio je prvi pakao. Ranjenici su se razmileli po šumi, na dosta širokoj prostoriji, ali u blizini nije bilo solidnijih zaklona. Skoro svaka bomba je pogađala cilj. Bila je to prava kasapnica: na sve strane krv, raskomadani ljudski lješevi, razrivena zemlja. Niko od nas koji smo se toga dana našli na Vučevu nije imao nikakve nade da će ostati živ. Svako je mislio: »Ako me pogodi — pogodi«. Bio sam očevidac i ovakvih prizora: parče eksplodirane bombe otkida čovjeku glavu, a trup mu se još neko vrijeme koprca.

U toku 9 i 10 juna prebacivali smo se ka Sutjesci. Iznad njene desne obale ostali smo skoro dva dana. Tu smo 12 juna doživjeli teško artiljerisko bombardovanje — tukli su nas sa Maglića, od Borovna i sa lijeve obale Sutjeske. Jedinice Treće divizije su se mnogo žrtvovale za nas ranjenike.

Poslije podne 12 juna bolnica je silazila u kanjon Sutjeske, ali bez jednog dijela teških ranjenika i tifusara. Sutjesku smo prelazili u toku noći. Ona je na tom mjestu bila dosta

plitka ali brza — zanosila je i rušila ljude. Borci su se pridržavali jedan za drugog, a teži ranjenci su prelazili na konjima, kojih je bilo malo. Ja sam je prešao negdje oko 22 časa. Tu sam posljednji put vidio Savu Kovačevića. On se jedno vrijeme brinuo o prelazu preko rijeke, a onda je to povjerio komesaru Pete crnogorske brigade Dragiši Ivanoviću, naredivši mu da se pobrine da svi pređu. Meni su sa druge obale poslali konja, jer od iscrpenosti nijesam mogao pregaziti. Bila je dirljiva Savina briga o svakom borcu i ranjeniku.

Negdje poslije ponoći 12/13 juna završeno je uglavnom prelaženje Sutjeske. Dalje prema Tjentištu kretali smo se u borbenom rasporedu. Svi ranjenici koji su se mogli kretati, među njima i ja, bili su u streljačkom stroju. Bila je tišina, ali smo znali da su Nijemci tu u blizini, na položajima. Na mnogim mjestima nailazili smo na mrtve i teške ranjene partizane iz prethodnih borbi.

U blizini Tjentišta rano izjutra 13 juna Nijemci nas dočekaše bliskom mitraljeskom vatrom. Trebalo je osvajati bunker po bunker. U prvim borbenim redovima nalazio se štab divizije. Sava je naredio opšti juriš. Kroz paklenu plotunsku vatru čula se njegova posljednja komanda: »Naprijed, proleteri — juriš«. Bio je lijevo od mene, na nekih stotinu metara. Uskoro se pronio glas da je poginuo Sava. U tom opštem jurišu imali smo mnogo mrtvih i ranjenih, a obruč njemačkih jedinica nije mogao biti probijen.

Razbili smo se u manje grupe i krenuli u raznim pravcima, većinom prema Bosni i Crnoj Gori. Trebalo je probijati se između njemačkih bunkera i zasjeda.

U jednoj grupi bilo nas je 25; ja sam bio ranjen. Krenuli smo južnim padinama Zelengore prema Gacku. Idući preko kamenjara i kroz skoro neprohodne šume, stigli smo u rane popodnevne sate ispod jedne visoke stijene, čijim su grebenom često prolazile grupe Nijemaca. Iskoristili smo mali zastoj i prebacili se preko nje. Tom prilikom je Velizar Perunović prekinuo telefonsku liniju koju su Nijemci bili tu postavili. Ubrzo smo, u blizini jednog usječenog presušenog potoka, naišli na novu grupu Nijemaca. Okrenuli smo ponovo ka Sutjesci i ko zna po koji put upadali u neprijateljsku vatru. Blagodareći gustoj šumi nekako smo ostajali nepovrijeđeni.

Bio sam nešto izostao od ostalih — skotrljala mi se puška pa sam silazio u potok da je podignem. Kada sam se popeo na greben primijetio sam našu grupu gdje prelazi Sutjesku.

Odjednom je njemačka zasjeda s druge strane rijeke otvorila vatru i formalno pokosila sedmoricu. Ostali su se pro-

bili jurišem. Onu sedmoricu Nijemci su dotukli pištoljem u čelo.

Pristigla je uskoro i ona grupa koja nas je ranije primijetila i pratila, te sam se našao u klopci. Prolazili su na nekoliko metara od mene i pravo je čudo kako me u šipragu nijesu opazili. Kad se smračilo, izabrao sam bolje sklonište u kojem sam ostao cio sjutrašnji dan. Glad me mučila mnogo više nego bolovi od zagađenih rana.

Noću 15/16 juna pregazio sam ponovo Sutjesku i tek uzoru 16 juna bio sam pri vrhu njene druge obale. Puzao sam uz brdo, potpuno iznemogao od rana, gladi i umora. Sklonio sam se u jednu malu pećinu. U njoj sam našao tri puža golaća i pojeo ih. Nijesam bio u stanju da nastavim putovanje. Tu me je trećeg dana sasvim slučajno pronašla jedna partizanska trojka (dva brata Raičevića i jedan drug iz Bjelopavlića). Imali su nešto ukvarenog konjskog mesa, koje me je okrijepilo, pa sam uz njihovu pomoć krenuo dalje. Tek nakon nekoliko dana stigao sam na teren Kočanske opštine, gdje sam ostao skoro čitavo ljeto u ilegalnosti.

Labud MARKOVIĆ

HIRURŠKA EKIPA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Mnogobrojni su uzroci koji otežavaju, komplikuju i kompromituju hirurški rad u ratu. U prvom redu to je nedostatak pogodnih prostorija i osnovnih uslova za ovaj rad kao što su nepovoljne higijenske prilike, oskudica u vodi, nedovoljno osvetljenje operacionog polja, slaba zaštita od hladnoće i vremenskih nepogoda i dr. Opšta nestabilnost, izvanredno psihičko stanje, iznenadni pokreti, neudoban i dug transport, često su uzrok tragičnog završetka čak i onih ranjenika kojima ne bi pretila nikakva opasnost da su samo nekoliko dana, a katkad i nekoliko sati duže ostavljeni u potpunom miru. S druge strane, za hirurški rad je neophodno spokojstvo, staloženost i stabilnost hirurga, kako psihička tako i fizička, što je sve u ratu, a naročito partizanskom, nemogućno ostvariti zbog nestabilnosti fronta, stalne opasnosti od bombardovanja (vazdušnog, artiljeriskog i minobacačkog) i iznenadnog prodora neprijatelja. Istina je da su toj opasnosti obično u jačoj meri izloženi borci na položajima, nego li ranjenici u brigadnom previjalištu i hirurškoj ekipi, ali su oni psihološki u daleko povoljnijoj situaciji jer imaju mogućnost da uzmu zaklon, da obodre jedan drugog, da ih ponese borbeno oduševljenje. Osim toga učestvujući aktivno u borbi stalno su obavešteni o trenutnoj situaciji, pa je i njihovo psihičko stanje daleko povoljnije. Imao sam često prilike da posmatram u ovakvim okolnostima u Hirurškoj ekipi uzbuđenje i uzrujanost ranjenika inače neobično hrabrih boraca.

Nikada ranije u našem Narodnooslobodilačkom ratu nije se istovremeno skoncentrisalo toliko nepovoljnih faktora za

rad Hirurške ekipe, kao što je to bilo u toku Pete ofanzive. Osnovni uzrok svih naših teškoća i nedaća bila je krajnja nestabilnost našeg položaja, izvanredna agresivnost neprijatelja i stalni, danonoćni, brzi i iscrpljujući marševi. Dešavalo se da je Hirurška ekipa za jedan dan nekoliko puta bila prisiljena da menja mesto, praćena neprekidnim bombardovanjem i mitraljiranjem od strane neprijatelja. Ako se tome doda krajnji zamor, nespavanje i gladovanje i još mnoge druge nedaće, dobiće se približna slika našeg teškog stanja. To je razlog što nam je svima Peta ofanziva ostala u kud i kamo težoj uspomeni, nego li isto tako žestoka, naporna i teška Četvrta, iako se ova odigravala u kasno proleće, dok je Četvrta bila u toku najljuće zime, i mada je po vremenu trajanja Peta ofanziva bila upola kraća.

ODMOR U SANDŽAKU I PRIPREME ZA PRODOR U SRBIJU

Posle sloma Četvrte ofanzive imali smo osećanje velike pobede nad neprijateljem. Tome je svakako doprineo njen srećan ishod po nas i naši uspesi u njenoj poslednjoj fazi prilikom forsiranja reke Drine kod Ustikoline, kada je Prva proleterska divizija prešla splavovima na desnu obalu nabujale reke, i u toku teških borbi razbila četnike i Italijane i zaplenila svu neprijateljsku komoru. Hirurška ekipa je prešla reku u rano jutro 11 aprila 1943 godine za vreme odlučnog boja na Kapku i bila očevidac paničnog bekstva Italijana, koji se nisu zaustavljali sve do Pljevalja (50 km odatle). U gonjenju Italijana Hirurška ekipa je išla sa Trećom krajiškom brigadom. Italijani su bežali u takvoj panici, da smo usput do Čajniča svuda nailazili na pobacane alpiske štapove, ruksake, pelerine, alpiske šešire sa perom, pa čak i puške, opasače i fišeklije.

Sutradan uzoru ušli smo (Hirurška ekipa) u Čajniče. Smestili smo se u bivšoj školi, napuštenoj italijanskoj bolnici. Tu smo, pored znatnih količina dragocenog sanitetskog materijala odličnog kvaliteta (paketa sterilne gaze, zavojnog materijala, šina, gipsa, lekova, instrumenata i dr.), našli pun magacin hrane (brašna, makarona, pirinča, ulja, masti, marmelade i raznih konzervi). U bolničkom magacinu bio sam očevidac kada je jedan partizan nožem otvorio limene konzerve sa kondenzovanim zašećerenim mlekom i, uveren da se radi o masnoj beloj boji, uz psovku bacio poslednju konzervu koju je otvorio. Nisam mu rekao o čemu se radi da bih ovu dragocenu hranu sačuvao za ranjenike i bolesnike. Posle podmirenja naših potreba, desetak sanduka kondenzovanog mleka, ostalu hranu i sanitetski materijal uputili smo u Centralnu bolnicu.

Poslednji događaji i preokret situacije u našu korist doprineli su da smo brzo zaboravili na sve tegobe koje su ostale iza nas. Oporavljali smo se i pripremali za nove borbe. Uz najveće veselje proslavili smo Prvi maj. Narod Sandžaka dočekao nas je kao oslobodioce.

Negde oko 10 maja 1943 godine smestili smo se u selo Potrk u blizini Šahovića. Hirurška ekipa, kao i obično, bila je u neposrednoj blizini Štaba divizije. Svakodnevno sam, ujutru i uveče, odlazio u Štab po novosti i naređenja. Od druga Fiće sam saznao da ćemo uskoro, kad likvidiramo četnike u Vasojevićima, poći u ofanzivu u pravcu Srbije. Nestrpljivo smo očekivali naređenje za pokret. Trebalo je da prvo oslobodimo Bijelo Polje u čijoj smo se blizini nalazili. Čak sam po vezi poslao u Bijelo Polje da mi se razvije i kopira jedan film koji sam snimao u Četvrtoj ofanzivi. Bio sam uveren da ću za koji dan lično uzeti fotografije. O koncentraciji neprijatelja i pripremama nove ofanzive nismo imali ni pojma.

IZNENAĐENJE

Posle odmora od oko mesec dana doneli su nam 13 maja 1943 godine u 21 čas prvog ranjenika. To je bio Grujić Gligo iz Prateće čete 6 bataljona Prve proleterske brigade. Imao je prostrel kroz trbuh. Ranjen je kod Brodareva prethodnog dana. Više od 24 sata proveo je na nosilima dok je stigao u Hiruršku ekipu. Bio je u krajnje teškom stanju. Sa izrazitim šokom, bez pulsa, sa tipičnim znacima difuznog peritonitisa. Operacija nije dolazila u obzir. Injekcije fiziološkog rastvora i lekovi za podizanje opšteg stanja organizma, srca i krvotoka nisu bili efikasni. Umro je 8 časova posle prijema u Hiruršku ekipu.

Gligo je ranjen u sukobu sa Nemcima. Ali ovaj sukob niko nije dovodio u vezu sa novom neprijateljskom ofanzivom, jer smo mi uvek tražili neprijatelja da mu nanesemo udarce. Interesantno bi bilo podrobnije razjasniti pojedinosti ovog okršaja od preživelih boraca 6 bataljona Prve proleterske brigade. Možda bi se ipak ustanovilo da nismo bili dovoljno oprezni u izvlačenju zaključaka o neprijateljskim pokretima, jer nam je obaveštajna služba na tom terenu bila vrlo slaba, pa se ovi podaci i nisu mogli pravilno koristiti.

Jutro 14 maja osvanulo je vedro i toplo. Toga dana vršili smo poslednje pripreme za pokret. Sređivali smo i pregledali materijal, sterilizovali gazu, uređivali instrumente. Ukratko, svestrano smo proveravali da li smo u svakom pogledu spremni za zadatke koji nam pretstoje. Poslednjih dana, kao i uvek ranije kad smo bili na odmoru, vodili smo razgovore o Srbiji, o Beogradu. Maštali smo o susretu sa svojim rođacima i prija-

teljima o kojima već dve godine nismo ništa znali. Kad sam rasporedio posao, požurio sam da stignem u Štab pre jutarnjih radio-izveštaja. Kao i obično slušali smo Slobodnu Jugoslaviju, Moskvu i London. Sve ove stanice donosile su povoljne vesti sa frontova. Pre polaska iz Štaba, drug Fića mi je rekao da nam dolazi popuna od oko 1 000 boraca iz Crne Gore. Vedar i nasmejan, na rastanku mi je kazao da ćemo možda još u toku ovog leta opet biti u valjevskom kraju.

Vraćajući se u Hiruršku ekipu, čuo sam u daljini severno od nas, mitraljeske rafale i eksplozije. Znači da se borba koja je jutros uzoru tamo počela još vodi. Ipak mi je izgledalo da je sada nešto bliža nego ranije.

Pred podne pucnjava se sasvim približila. Pohitao sam pravo u Štab da saznam šta se to dešava. Posumnjao sam da se neka neprijateljska formacija probila između naših jedinica i zašla duboko u oslobođenu teritoriju. To nam se, uostalom, i ranije dešavalo. Nisam ni pretpostavljao da bi tako brzo mogla opet da počne nova ofanziva.

U Štabu nisam dobio neke naročite informacije o tome šta se dešava. Očigledno nisu imali podataka o tome, pa mi zato nisu ni mogli odgovoriti na pitanje. Rafali su se sve jasnije čuli. Bilo mi je jasno da je situacija ozbiljna. Hitno sam se uputio u svoju jedinicu, rešen da sâm odlučujem prema trenutnoj situaciji.

Poučeni ranijim iskustvom moji ljudi su sve spremili za pokret. Zatekao sam ih na ručku. Svi su ćutali i očekivali šta ću im reći. Nisam znao kako da počnem razgovor, šta da im kažem. Seo sam na svoje mesto i ćutke jeo. Odjednom su počeli da fijuću meci oko naše kuće i da udaraju u nju i krcšnje drveća oko nje. Sad nam je bilo sasvim jasno da se treba hitno povući. Već spremne tovare izbacili smo kroz prozor u zaklon kuće, gde su konji bili privezani još pre moga povratka. Za tren oka bili smo spremni za pokret. Trebalo je još pretrčati čistinu, zaći u zaklon kose i što pre stici do Štaba divizije.

Jedan za drugim, uz potrebno rastojanje, srećno smo prešli opasnu zonu. Štab divizije bio je južno od nas na jedno kilometar otstojanja. Na pola puta do Štaba sreli smo kurira na konju, koji nam je u galopu nosio naređenje za hitno povlačenje. Kad smo stigli do kuće u kojoj je bio Štab zatekli smo je praznu. Čak ju je i domaćica sa svojim ukućanima napustila. Usput smo sretali narod koji je terao ispred sebe stoku i vodio konje natovarene stvarima uzetim na brzinu.

Posle kratkog vremena u obližnjoj šumi priključili smo se Štabu. Drugovi iz Štaba su nas čekali. Koča i Fića srdačno su nas dočekali, očigledno zadovoljni što smo se srećno izvukli. Kao i uvek u sličnoj situaciji svi smo se dugo uglas smejali

pričajući pojedinosti ovog događaja koje su nam u tom momentu izgledale jako komične.

Odmah smo produžili dalje na severozapad u pravcu sela Šljemena. Usput nas je uhvatio pljusak, te smo do kože pokisli. To nam nimalo nije smetalo da odmah, čim smo stigli prionemo na posao i uredimo kuću koju smo odabrali. Naš princip bio je da nikad ne uđemo u kuću pre nego što je potpuno uredimo i pripremimo za prijem ranjenika. Čak i onda kad nismo očekivali ranjenike od toga nismo otstupali. Iz prostorija u koje smo nameravali da se smestimo uvek smo iznosili sve stvari, tako da su ostali goli zidovi i pod. Onda smo oribali i dezinfikovali pod, a u drvenim kućama i zidove (u zidanim kućama nekad smo krečili zidove). Najzad smo improvizovali operacioni sto i spremili ležaje za ranjenike i nas. To je bio iscrpljujući posao, jer je obično usledio posle usiljenog marša. Zato treba ovde naročito istaći zalaganje i požrtvovanost drugarica iz Hirurške ekipe koje su najveći deo ovog posla same obavljale.

U selu Šljemena zadržali smo se dan i po. Sa severa i istoka stalno se čula borba, ali kako su se naši borili u povlačenju nismo imali mnogo žrtava. Tek ujutro 16 maja u 7 časova dobili smo prva dva ranjenika: Tankosić Stevu i Karanović Stanka. Obojica su bili iz iste jedinice (3 četa 1 bataljona Treće krajiške brigade), a ranjeni su kod Bijelog Polja od eksplozije bacačke bombe uoči toga dana u 14 časova.

Pod pritiskom neprijatelja premestili smo se na zapad 16 maja popodne i otseli u selu Barice. Još nismo bili svesni ozbiljnosti situacije. Smatrali smo da su naši česti pokreti sračunati na to da neprijatelja odvučemo što dublje od komunikacija u planinu da bi ga tamo uništili. Nismo ni pomišljali da smo okruženi, da je već počela nova ofanziva.

U 23 časa donet je na konju Miljan Ante iz 1 čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen kod Šahovića u 15 časova istoga dana. Imao je mnogobrojne eksplozivne rane po celom telu.

Sutradan 17 maja doneta su 4 ranjenika.

U 9 časova izvršili smo amputaciju leve ruke Milovanu Morači iz 1 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade, kome je eksplozija raznela levu šaku prethodnog dana u 11 časova u borbi kod Mojkovca. (Milovan sada živi kao kolonista u selu Elemiru u Banatu.)

U 12 časova donet je Preledić Bojo iz Prateće čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen 16 maja u 15 časova kod sela Potrk. Imao je rane od eksplozije na desnoj potkolenici sa prelomom obe kosti. Posle obrade rana stavljena mu je gipsana imobilizacija.

U 16 časova doneta su još dva ranjenika: Frajd Marko iz Prateće čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen 24 časova ranije kod sela Potrk (imao je veliku eksplozivnu ranu leve mišice sa prelomom kosti), i Mandić Krešo iz 1 čete 2 bataljona Prve proleterske brigade, ranjen kod Šahovića 16 maja u 10 časova, sa dve eksplozivne rane na desnoj plećki i izrazitim znacima teškog zapaljenja.

Pošto smo ih hirurški zbrinuli sve smo ih uputili u Divizisku bolnicu.

Noću 17/18 maja dobili smo naređenje da se prebacimo u selo Varine, oko 20 kilometara na severozapad. Izgledalo nam je da smo se mnogo udaljili od borbene linije, jer se borba čula sasvim iz daljine. To nam je bilo malo čudnovato.

U 11 časova 19 maja donet je ranjenik Radošević Savo iz 2 čete 4 bataljona Treće krajiške brigade. Ranjen je 18 maja u 11 časova kod Mojkovca. Imao je veliku ranu od eksplozije na desnom butu.

Karakteristično je da u početku neprijateljskih dejstava u Petoj ofanzivi na sektoru Prve proleterske divizije nije bilo mnogo ranjenika i da su svi ranjenici koji su prošli kroz Hiruršku ekipu ranjeni parčićima od eksplodiranih zrna i bombi, što je sasvim razumljivo, jer su naše jedinice vodile manevarsku odbranu i nisu dozvoljavale neprijatelju da im nametne frontalnu borbu. Tek kasnije, kad nas je neprijatelj svojim koncentričnim napadima prisilio da prihvatimo frontalnu borbu, imali smo daleko više žrtava, a ranjenici su pretežno ranjavani lakim vatrenim oružjem.

NAGLI POKRET KA SELU ČELEBIĆU

Sa jedinicama Prve proleterske divizije ponovo krećemo ka severozapadu pravcem s. Kosanica — s. Glibaći — s. Kolijevka — s. Konjsko Polje — s. Selište — s. Rijeka — s. Čelebić. Pošli smo oko podne 22 maja. Put je bio vrlo naporan. Išli smo usiljenim maršem planinskim stazama. Hranili smo se vrlo slabo, uglavnom kuvanim mesom, bez soli. Hleba nije bilo. Nije bilo čak ni skroba.

Uzoru 25 maja stigli smo u selo Čelebić i odmah produžili za s. Borje. Za dva dana usiljenog marša prešli smo rastojanje od oko 70 km po teškom planinskom putu. Sa severozapada i zapada čula se uraganska vatra. Nisu se raspoznavali rafali automatskog oružja od eksplozije, nego se to pomešalo u jedno strašno klokotanje. Samo se ponekad izdvajala eksplozija neke veće avionske bombe. Od zore do mraka toga dana stalno nas je nadletala, bombardovala i mitraljirala neprijateljska avi-

jacija. Ona je bila tako agresivna da se obrušavalo po nekoliko aviona jedan za drugim na svakog koga su uočili. Bilo nam je jasno da je opet počela neprijateljska ofanziva.

Odabrali smo najpogodniju kuću za smeštaj i rad i, pošto smo izvršili sve pripreme, prilegli u obližnjoj šumici očekujući dolazak prvih ranjenika. Sem dežurnog, svi su odmah zaspali, bez obzira na neprekidno bombardovanje i mitraljiranje avijacije. Uveče borba se stišala.

Sve do duboko u noć nije nam prispeo ni jedan ranjenik, jer je pokret nosilaca i pratilaca ranjenika u toku dana bio potpuno paralisan avijacijom.

Oko 23 časa probudili su nas pratioci ranjenika. Mada smo vrlo kratko spavali san nas je odmorio i osvežio. Te noći radili smo neprekidno do zore.

Ranjenici su nam dolazili iz borbi na Crnom Vrhu i Zlatnom Boru. Pričali su nam o ogorčenim borbama sa Nemcima iz neposredne blizine u kojima su im naše snage nanosile velike gubitke, ali su i same podnele ogromne žrtve. Od sedam ranjenika, koje smo te noći obradili, šestorica su ranjeni lakim vatrenim oružjem, što je sasvim razumljivo, pošto je vođena borba prsa u prsa.

Pred zoru, kad smo završili posao, stiže naređenje da zajedno sa ranjenicima najhitnije krenemo u pravcu sela Suho Polje i da se smestimo u šumi zapadno od sela. U istoj šumi, već pre našeg dolaska tamo, bilo je postavljeno brigadno previjalište Prve proleterske brigade i bataljonsko previjalište jednog bataljona. Verovatno zabunom nama je određeno mesto ispred oba ova previjališta. To smo ustanovili tek pošto smo otpočeli rad. Ovo nije samo nas ometalo u radu, nego je unosilo pometnju i među nosioce ranjenika i među same ranjenike, jer su ovi, da bi došli do Hirurške ekipe, morali ponovo da budu nošeni u pravcu prednjeg kraja.

U određenom rejonu šume smestili smo se pod krošnjom jednog velikog bora koji nam je služio kao zaklon od avijacije. Od sanduka za sanitetski materijal improvizovali smo operacioni sto. Iznad njega smo razapeli šatorsko krilo da bismo zaštitili operaciono polje od insekata, trunja, borovih iglica i kiše koja je toga dana povremeno padala.

Borba se sve više razgarala. Rafali automatskih oružja i eksplozije čuli su se sasvim blizu. Avijacija nas je neprekidno uznemiravala.

Pre nego što smo počeli sa radom stigao je kurir sa naređenjem da sve ranjenike, čim ih obradimo, odmah evakuišemo preko Tare u Centralnu bolnicu. Na desnoj obali Tare mogli su se zadržati samo laki ranjenici, sposobni za pokret i borbu.

To jutro smo saznali da smo u okruženju i da neprijatelji koncentrično navaljuju na našu slobodnu teritoriju. Krajnji im je cilj bio potpuno uništenje naših jedinica i Vrhovnog štaba. Na našem sektoru bore se Nemci dobro obučeni i opremljeni za planinske borbe. Potpomognuti avijacijom, artiljerijom i minobacačima, oni ogorčeno napadaju ubacujući u borbu sveže jedinice da bi se što pre domogli prelaza preko Tare kod Šćepan-Polja u Uzlupa. Naši uporno brane svaku stopu ovog besplodnog i krševitog terena.

Moral naših jedinica, kao i uvek dosad, je na zavidnoj visini. Veliko borbeno iskustvo i uverenje da za proletere nema bezizlazne situacije doprinose tome. Poverenje u borbene planove, koje je izradio naš komandant Koča, nikad dosad nije bilo pokolebano. Ljubav i bezgranična odanost Komunističkoj partiji, Vrhovnom štabu i našem drugu Titu ulivaju novu snagu izgladnelim i do krajnosti iscrpenim borcima. Vera u proboj obruča i konačnu pobedu dominirala je svima borcima. Njihova suva i opaljena lica izražavala su ozbiljnost, odlučnost i smelost do preziranja smrti.

Danas, kad razmišljamo o fenomenu nadljudske izdržljivosti fizičkih i psihičkih napora hiljade učesnika Pete ofanzive (i ostalih ofanziva i borbi u našem NOR), dolazimo do zaključka da su one produkt visokog borbenog morala i jake volje, koji su bili u stanju da mobilišu i do krajnosti iskoriste čak i one poslednje, najskrivenije rezerve energije ljudskog organizma koje se u normalnim prilikama ne mogu nikako koristiti.

Prvi ranjenici stigli su nešto pre 6 časova. Taj dan nikada neću zaboravati. Kasnije je bilo daleko težih situacija i užasnijih prizora, ali su mi strahote koje sam doživeo u početku ofanzive ostale u dubljem sećanju. To je prirodno, jer su prvi utisci uvek upečatljiviji od naknadnih.

U toku dana obradili smo 9 ranjenika. Petorica ih je ranjeno metkom, a četvorica parčadima od eksplozije. Jedan je bio iz Majevičke, jedan iz Šeste istočnobosanske, a ostali iz Prve proleterske brigade. Većina ih je ranjena u borbama uoči toga dana, ali zbog aktivnosti avijacije nisu mogli biti evakuisani pre nego što je pala noć.

Živo se sećam dvojice ranjenika.

Vujadin Zogović, borac 2 čete 1 bataljona Prve proleterske brigade donesen je u vrlo teškom stanju. Bio je ranjen pre 14 časova. Imao je ogromnu eksplozivnu ranu na trbuhu. Trbušni zid sa prednje strane u prečniku od preko 10 cm bio je potpuno raznet. Kroz ranu na trbuhu ispala mu je gužva tankog creva

u dužini od oko jednog metra, na mnogo mesta provaljena i slepljena za razderanu, krvava košulja i odelo. Bio je u šoku, sa hladnim udovima, bez pulsa, sa suvim ustima i jezikom. Pre dolaska u hiruršku ekipu nije mu ukazana nikakva pomoć. Uostalom pomoći mu nije ni bilo. Zgrozila me je njegova beznadežna situacija i zadivila njegova savršena mirnoća. Nije ječao, niti je tražio pomoć. Pribrano je odgovarao na pitanja, premda su ga mučili teški bolovi i verovatno mu i samom bilo jasno da mu nema spasa. I ranije sam mnogo puta video kako naši borci junački podnose bolove, ali me je ovaj prizor ipak jako tronuo. Nemoćan pred drugom koji umire, osetio sam neizmernu tugu i gorčinu što medicina ima tako ograničene mogućnosti. Jer, ni na najuređenijoj klinici njega ne bi mogli spasti. Tešio sam ga da će sve dobro biti, da će ozdraviti, da mora imati strpljenja i izdržati. Kad su ga bolničari odnosili naši se pogledi nisu razdvojili sve dok njegova nosila nisu zašla za žbunje. Imao je tako blag i smiren pogled, pogled koji se teško zaboravlja.

Živan Maričić, komandant Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade, imao je eksplozivne rane na obe potkolenice, razmrskanu petu i tri prsta leve noge. Bez anestezije amputirao sam mu razmrskane prste. Stegao je zube od užasnih bolova, ali nije jauknuo. Posle obrade rana upućen je u Centralnu bolnicu. Kad sam mu rekao da odmah mora biti evakuisan tražio je da ostane sa nama u Hirurškoj ekipi. Mada je vrlo dobro znao da su nam položaji neodrživi i da ćemo se i sami za najkraće vreme povući na Pivsku visoravan nije pristao na evakuaciju. Tek posle dugog ubeđivanja otišao je preko volje, kao da je predosećao sudbinu teških ranjenika Centralne bolnice. Kao i toliki drugi teški ranjenici poginuo je negde u toku ofanzive.

U suton, kad smo obradili i evakuisali sve ranjenike, ponova smo se vratili u selo Borje i posle kratkog odmora opet radili cele noći. Pred zoru 27 maja primili smo naređenje da se hitno evakuišemo za selo Uništa. Bili smo svi na izmaku snaga, željni odmora i sna, a morali smo ići dalje.

HITNO PREBACIVANJE NA VUČEVO

U selu Uništa zadržali smo se samo jedan dan. Ni tu se nismo odmorili. Posle podne 28 maja dobili smo naređenje da odmah krenemo u selo Jeriniće na Pivskoj Planini. Taru smo prešli kod Uzlupa preko visećeg mosta. Zanoćili smo u selu Rudine.

Čim smo 29 maja pre podne stigli u selo Jeriniće odmah smo se dali na posao. Bilo je mnogo ranjenika kojima je bila

Alenka Gerlović: KOLONA

potrebna pomoć. Radili smo nekoliko sati. Predveče je opet stiglo naređenje za pokret. Morali smo što pre stići na Vučevo. Kanjon Pive trebalo je preći preko visećeg mosta kod sela Kruševa. Kad smo uzoru došli do prilaza mostu rekli su nam da je nemoguć prelaz preko njega, jer je oštećen artiljerijom, nego da se tu malo uzvodno moramo spustiti u dno kanjona, preći reku gumenim čamcem i popeti se na Vučevo. Vratili smo se malo i priključili jedinicama koje su se kozjim stazama spuštale ka reci. Silazak je bio klizav i težak. Na dnu kanjona bila je gužva. Ljudi i tovari prevoženi su preko reke čamcem, a konji su prelazili plivajući. Svuda po mokrom kamenju sedeli su i ležali premoreni i iscrpeni borci, dremali ili spavali, očekujući na red. Nad kanjonom je bila magla, te nas avijacija nije uznemiravala. Uspon je bio još teži nego silaženje. Zbog toga su se često izvrtali tovari, pa je to izazivalo zastoj kolone. Poneki se konj okliznuo, izgubio ravnotežu i survao u provaliju. I jedan naš je pao sa tovarom, ali se zadržao podesetak metara niže na jednom platou sa drvećem. Drugovi Radivoje Jelić i Milan Morača uz velike napore spasli su i dragoceni tovar sanitetskog materijala i konja. Prvo su rastovarili konja i podigli ga, a zatim izneli na leđima korpe sa sanitetskim materijalom. Kad se konj dobro odmorio izveli su ga na stazu, ponovo ga natovarili i produžili za nama. Stigli su nas tek sutradan. Ništa od materijala nije propalo, jer je bio dobro upakovan u pletenim korpama od pruća, koje su se, već ranije u sličnim prilikama, pokazale kao neobično elastične i otporne na udarce. U njih smo zbog toga pakovali flaše sa tečnostima, ampule i drugi važan sanitetski materijal.

Na Vučevo smo se popeli tek u sumrak. Upoznali smo ga prošle godine za vreme Treće ofanzive. Znali smo da ne možemo naći krov nad glavom i, mada je kiša padala, legli smo pod jednu veliku bukvu. Spavali smo celu noć. Prvi put posle dugo vremena. Ništa nam nije smetalo ni blatnjavo ležište, ni krupne kapi kiše koje su cele noći po nama padale, ni jeziva hladnoća. San je bio jači od svega i umrtvio je sve osećaje i osećanja.

Ujutru smo ustanovili da nam nema bisaga sa instrumentima. Instrumente smo držali u bisagama da bi ih lakše izneli u slučaju ako bi bili prisiljeni da žrtvujemo ostali materijal, jer se sve lakše moglo naći nego li kompletni instrumenti za hirurške intervencije. Za bisage je bio odgovoran komandir voda Hirurške ekipe Božo Vukoje. On se nije mogao setiti da li ih je sinoć doneo. Mislio je da jeste. Ni ostali se nisu setili, jer smo svi bili jako premoreni. Bio sam očajan. Kako ću raditi bez instrumenata? Šta mi vredi što imam sve ostalo kad nemam čime da radim? Zadržali smo se tu nekoliko sati pitajući svakoga koji je izlazio iz kanjona da nije negde video bisage.

Kad smo izgubili svaku nadu i spremali se za pokret, prišao mi je stari Miladin Petković iz Kragujevačkog bataljona i smećeši me upitao: »Doktore, da nisi nešto važno izgubio?« Zagrlio sam ga i poljubio presrećan da su instrumenti nađeni. A on je mirno dodao: »Znao sam da je to tvoj alat i da bez njega ne možeš, pa sam ga poneo. Usput sam video puno bačenih stvari, ali nisam verovao da bi ti ovo bacio«. Srećni što smo našli izgubljene instrumente produžili smo u pravcu kuda se kretala kolona. Toga dana nismo daleko stigli. Poslali smo kurira da uhvati vezu sa Štabom divizije ili ma koje jedinice, a mi smo se smestili u šumi odmah pored staze kuda se kretala kolona. Od kurira koji su tuda prolazili saznali smo da su naše jedinice nešto pre Nemaca stigle na Vučevo i da su se iz susreta sukobile sa njihovim alpiskim jedinicama, koje su isto tako izišle na Vučevo iz suprotnog pravca. Tek posle jednodnevne žestoke i krvave borbe našima je uspelo da im nanesu teške gubitke i odbace niz strme padine Vučeva u Ćurevo i Tjentište. Bežeći, Nemci su ostavili za sobom dosta municije, koja nam je već nedostajala, i nešto hrane. Pričalo se čak da su naši tom prilikom zaplenili i nekoliko tovara limunova.

Sad nam je tek bilo jasno u kakvoj se teškoj situaciji nalazimo. Dotada smo ipak smatrali da je Piva neosvojiva, da se Nemci neće usuditi da za nama krenu tako daleko od komunikacija u puste i neprohodne planine u kojima se teško nalazi čak i voda za piće. To oni nikad dotada nisu činili.

Tek sutradan stigao je naš kurir sa naređenjem da idemo u katun Duži. Tamo smo stigli 2 juna uveče. Smestili smo se u jednoj kućici i radili celu noć, do jutra. U toku noći smo hirurški obradili šest teških ranjenika. Samo jedan od njih ranjen je od eksplozije. Ostali su imali rane od metka, i to: dvojica prostrel kroz koleno; jedan prostrel kroz potkolenicu; jedan prostrel kroz but i jedan prostrel kroz mišicu — svi sa prelomima odgovarajućih kostiju (kolena, potkolenice, butnjače i nadlaktice). Svi ranjenici sa prelomom kosti dobili su gipsani zavoj radi imobilizacije. Jedan ranjenik bio je iz Druge proleterske, ranjen 29 maja na pravcu Tjentišta, ostali su bili iz Šeste istočnobosanske brigade; svi su ranjeni 29 maja na pravcu Ćureva, osim jednog koji je ranjen još 22 maja na pravcu Foče.

Ujutro 3 juna stiže kurir sa naređenjem da se odmah premestimo u katun Rupe. U ovom katunu sve su zgrade bile srušene. Našli smo samo jednu trošnu pojatu od dasaka sa veoma oštećenim krovom. Ali, pošto drugog izbora nije bilo, bili smo srećni i sa njom.

Ranjenike smo dobili tek sutradan, 4 juna. Toga dana vreme je bilo vrlo hladno. Ceo dan ravnomerno je padala prava

jesenja kiša. To je bio jedini dan u Petoj ofanzivi da nas avijacija nije uznemiravala. Pošto je u pojati bilo jako hladno, a nikako je nismo mogli zagrejati, morali smo učiniti sve što smo mogli da bi zaštitili ranjenike od zime, a operaciono polje od kiše i trunja koje je promaja mogla da obori sa krova. Zato smo iznad operacionog polja, na stranama i na ulazu pojate zategli šatorska krila, da bismo zaštitili operacioni prostor, sprečili promaju, omogućili osvetljenje operacionog polja karbitnom lampom i ublažili hladnoću. Do noći smo u ovim uslovima obradili sedam teških ranjenika, a sledećeg dana još jednog. Pored obrade rana, vađenja stranih tela i gipsanih imobilizacija izvršili smo i dve operacije u narkozi.

Savi Markoviću iz 3 čete 1 bataljona Šeste istočnobosanske brigade, ranjenom 29 maja na Ćurevu u levo oko izvadili smo ozleđeno oko da bismo mu spasli zdravo.

Mati Jeloviću iz 3 čete 1 bataljona Druge proleterske brigade, koji je ranjen 30 maja na Sutjesci u desnu nogu izvršili smo amputaciju ranjene noge zbog gasne gangrene.

Nije mi poznata sudbina ranjenika obrađenih u ovoj pojati na Vučevu. Jedino znam za Miodraga Nešića, tada komandira 1 čete, 3 bataljona Prve proleterske brigade, da je živ i da je oficir JNA. Imao je prostrel kroz lakat sa prelomom kosti i povredom zgloba. Sada nema nikakvih posledica, a pokreti u lakatnom zglobu su potpuno očuvani.

Hirurška ekipa je mogla biti daleko korisnija na Vučevu da je bila raspoređena na pravcu jedinica koje su imale najviše gubitaka, ili bar da su sve jedinice u njenoj blizini bile obaveštene o mestu gde se ona nalazi. Ali kad se zna da nam je veza u to vreme bila izrazito slaba, jer se obavljala isključivo kuririma, koji su obično išli pešice, i da se vojna situacija veoma brzo menjala, da je bila nestabilna i vrlo kritična, onda je jasno da se drukčije nije moglo postupiti.

JEDNA VAŽNA ODLUKA

Ujutru 5 juna stigao je kurir sa naređenjem Štaba divizije za pokret u pravcu Sutjeske. U naređenju je naglašeno da pre pokreta uništimo, ili zakopamo, sav materijal sem onoga koji možemo na sebi poneti, pošto se sa komorom nećemo moći dalje probijati.

Dugo smo razmišljali o izvršenju ovoga naređenja. Odvojili smo i uništili sve što nam je izgledalo suvišno, sve što smo iz iskustva znali da se kasnije lakše može naći. Pri tome nismo bili baš škrti. To je iznosilo pet tovara. Ostalo je još šest sa najneophodnijim sanitetskim materijalom (instrumentima,

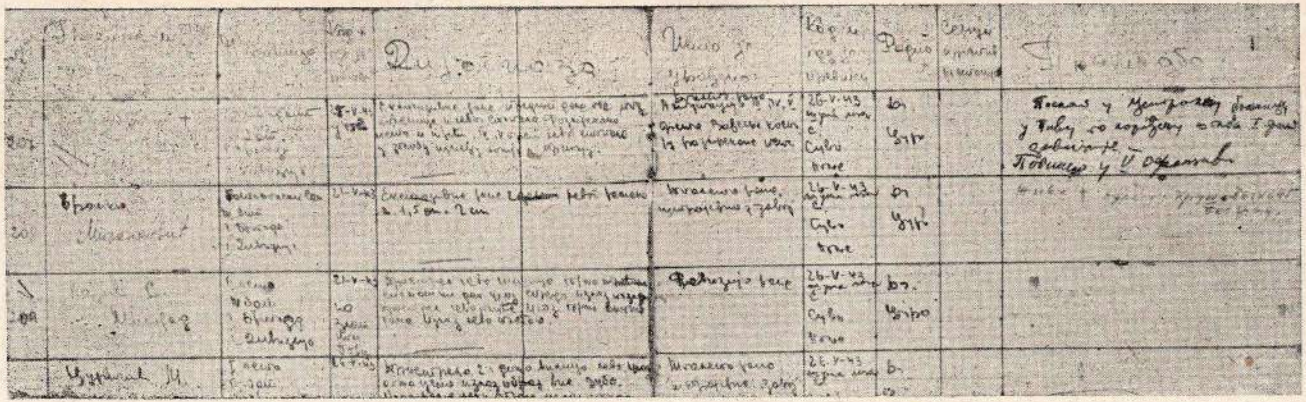

Primeri iz malog operacionog protokola hirurške ekipe I proleterske divizije

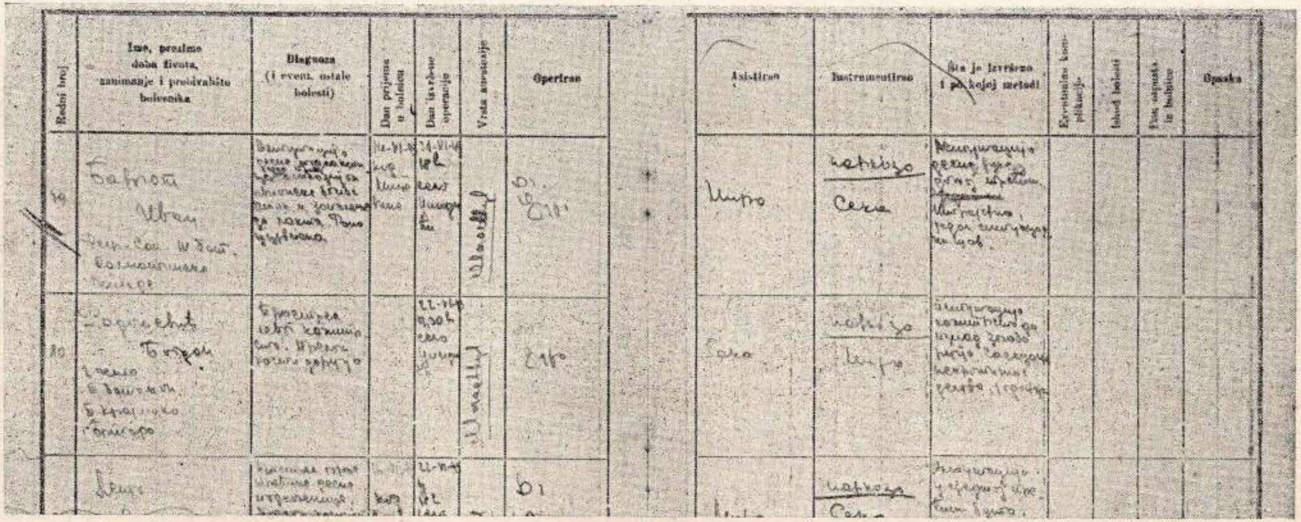

Redni broj	Ime, prezime, doba života, zanimanje i prebivalište bolesnika	Dijagnoza (i event. ostale bolesti)	Dan prijema u bolnicu	Dan izvršene operacije	Vrsta anestezije	Operirao	Asistirao	Instrumentirao	Šta je izvršeno i po kojoj metodi	Eventualne komplikacije	Ishod bolesti	Dan otpusta iz bolnice	Opaska

Primeri iz velikog operacionog protokola hirurške ekipe I proleterske divizije

gazom, zavojnim materijalom, gipsom, šinama, narkotičnim sredstvima, neophodnim lekovima, alatom i materijalom za pravljenje raznih improvizacija). Samo za gips, šine i alat nismo bili svi jednodušni. Neki su smatrali da i ovo treba uništiti, jer bi se rasteretili još tri tovara. Mi, koji smo bili protivni uništenju ovoga, nismo imali mnogo muke da ubedimo suprotnu stranu da bez gipsa i drugog materijala za imobilizaciju naša pomoć ne može biti efikasna. Jer, kod preloma kosti, sa dobrom imobilizacijom osposobljavamo ranjenika za dalji pokret, a to istovremeno pretstavlja i jedino moguće lečenje preloma.

Osnovni razlog za donošenje ovako krupne odluke, koja se kosila sa naređenjem, bio je taj što mi kao Hirurška ekipa ne možemo ukazivati efikasnu pomoć ranjenicima bez neophodnog materijala i instrumenata. Pitali smo se, hoćemo li ispuniti svoj borbeni zadatak u toku ofanzive, a naročito kasnije, kad krenemo u napad za stvaranje nove slobodne teritorije, ako nemoćno posmatramo patnje i umiranje naših drugova, bez dovoljno sredstava da im pomognemo? Bili smo uvereni da neprijatelju neće koristiti ovi za nas tako dragoceni tovari, ako bi ih slučajno zaplenio.

Činjenica da se divizija ne može probiti sa komorom i da se zbog toga uništavaju i zakopavaju sva teška borbena oružja, municija, kuhinje i sva rezerva koju borci ne mogu na sebi poneti, kao i postojeće naređenje Štaba divizije šefu Hirurške ekipe — nedvosmisleno su nas obavezivali da izvršimo naređenje. Pa ipak ga, na svoju odgovornost, nismo izvršili. I nismo se za to pokajali.

Do Miljevine niko od starešina Štaba divizije nije primetio našu komoru, jer smo se obično kretali noću. Tek uoči prelaska mosta na reci Bistrici, kod Rataj-Kule, iz mraka sam čuo glas političkog komesara divizije druga Fiće: »Šta je to? Čija je ovo komora?« Prišao sam mu. Sa njim je bio komandant divizije drug Koča. Rekao sam im da je to moja komora i izneo im razloge zbog kojih nisam uništio sav sanitetski materijal. Posle kratkog objašnjavanja oni su odobrili moju odluku, ali su mi rekli da sam uzalud dosad mučio ljude, jer će nam noćas sigurno propasti sav materijal. Poznavajući moje ljude koji su dotada već mnogo puta spasli naše dragocene tovare bio sam uveren da ćemo i ovoga puta uspeti.

Već sutradan i narednih dana obilno smo koristili spaseni sanitetski materijal. Kasnije, prilikom oslobođenja Han-Pijeska, Vlasenice i Zvornika, kao i u borbama na drugim mestima, sanitetski materijal iznesen iz Pete ofanzive spasao je mnoge živote i ublažio patnje mnogih naših ranjenika.

Bili smo potpuno opkoljeni i stešnjeni na jednom jako malom prostoru. Nekad smo se provlačili između kota zaposednutih neprijateljima, koje u vazdušnoj liniji nisu bile više od 1 km udaljene jedna od druge. Spasavao nas je jedino naš visoki moral i neustrašiva borbenost svih naših jedinica, koje su neprekidno, danju i noću, bez odmora i smene jurišale na neprijatelje, razbijajući uvek nanovo zatvoreni obruč oko nas, sve dok se najzad nismo izvukli iz pakla Pete ofanzive. Krševit, neprohodan, šumovit i dubokim kanjonima ispresecan teren, otežavao je brze manevre neprijatelja i time nam objektivno išao na ruku.

Ušli smo u kolonu pod Maglićem u rano popodne. Na sve strane uokolo praštale su eksplozije i rafali. Čak i na okomitim stenama Maglića. Kolona se polako kretala ka Sutjesci. Usput smo prošli pored Hirurške ekipe Druge proleterske divizije. Tada sam poslednji put video dr Olgu Dedijer, šefa ove ekipe. Kratko smo razgovarali. Bila je, kao i uvek, nasmejana. Nisam ni pomislio da mi je to poslednji susret sa ovim primernim lekarem, odličnim hirurgom i drugom, i da će uskoro baš ona podleći teškim ranama.

Idući dalje saznao sam za pogibiju bivšeg španskog borca Miljenka Cvetkovića, komandanta bataljona Majevičke brigade. Žalio sam za Miljenkom i razmišljao o tome koliki će broj starih boraca dočekati kraj rata.

Tih dana stalno smo bili u pokretu, u koloni, danju i noću, bez odmora, jer smo na zastancima obično ukazivali pomoć ranjenicima. Tako je to trajalo sve do prelaska ceste Rogatica — Sokolac.

Hranili smo se neredovno i vrlo slabo. Retko kad dobili smo parče kuvane ili na žaru pečene konjetine (bez soli), jer je zabranjeno bilo paliti vatre, danju da nas avijacija ne otkrije, noću da nas neprijatelji ne uoče. Obično smo jeli neku kiselu travu, neku vrstu divljeg belog luka zvanu srijemuš i sok koji luči bukva kad joj se oljušti kora. Ovaj sok dobijali smo struganjem nožem po oguljenoj bukvi od dole na gore.

Naša ishrana bila je ispod svih dozvoljenih medicinskih normi. Fenomen izdržljivosti boraca uprkos očigledno defektne ishrane može se objasniti jedino uticajem volje na mobilizaciju i korišćenje onih skrivenih rezervi energije koje se u normalnim prilikama ne mogu nikako koristiti.

Uočio sam još jedan medicinski fenomen koji se na sličan način može objasniti. Spavanje cele kolone od nekoliko sto-

tina ljudi za vreme pokreta, a da se pri tome ne prekine veza. Spavanje se nastavljalo i kad kolona iz bilo kojih razloga stane.

Kao što je poznato za spavanje je karakteristično da su sva opažanja isključena. Međutim mi smo kroz dugi period vremen spavali takoreći otvorenih očiju i ušiju i uz to još koračali po neravnom i besputnom terenu.

Nikad neću zaboraviti pogibiju grupe od desetak artiljeraca Prve proleterske divizije na Zelengori 10 juna. Posle teške borbe, koja je od ranog jutra skoro do podne vođena, probili smo se i dobro izmakli od neprijatelja. Pred zalazak sunca, tek što sam postavio gips Kecmanu Kosti iz 3 čete 3 bataljona Treće krajiške brigade, kad se iznenada u niskom letu pojavi jedan mali avion izviđajući teren. Na velikoj ledini, suncem obasjanoj, ležali su umorni borci. Malo dalje, na jednoj uzvišici polegali su po travi artiljerci. Jasno je bilo da će uskoro doći Štuke da nas bombarduju i mitraljiraju. Naredio sam svojima da se udalje odatle i da se sklone u Vrapče. Viknuo sam svima da to isto učine. Većina me je poslušala. Samo su artiljerci ostali ležati na mestu gde su se zatekli. Jedan mi je drug doviknuo da ne širim paniku, jer je već kasno da bi mogli doći avioni. Udaljio sam se i taman izabrao mesto za zaklon kad nastade pakleno bombardovanje i mitraljiranje, koje je trajalo desetak minuta. Kad je prestalo bombardovanje pohitali smo da vidimo ima li ranjenih. Užasnuli smo se kad smo videli ogroman krater na mestu gde su malo pre ležali artiljerci, a okolo po travi i popaljenom drveću krvavi delovi njihovih tela i odeće.

Kasno popodne pred prelazak ceste kod Miljevine ležali smo u šumi pokraj staze kuda je promicala kolona očekujući prikupljanje svih jedinica i naređenje za pokret. Na konju su mi doveli jednog ranjenika koji se jedva držao u sedlu. Prišao sam mu da ga skinemo sa konja i da mu ukažemo pomoć. Kad sam mu pogledao lice poznao sam svoga druga Antu Mioča, bivšeg španskog borca. Rekao mi je da je ranjen pre dva dana u trbuh. Previo sam ga. Stvarno je imao prostrel kroz trbuh, ali kako je, kao i svi, danima gladovao, imao je lakšu formu peritonitisa koju je preboleo. Poginuo je na Sremskom frontu pred kraj rata kao politički komesar brigade.

NEKA NAŠA ZAPAŽANJA I ISKUSTVA

Šesnaest godina nas rastavlja od Pete ofanzive. To je veoma dug period da bi se čovek setio svih strahota, patnji, napora i muka koje je u njoj video i doživeo. Jer, u prirodi ljudi je da vremenom zaboravljaju čak i najsnažnije emocije, bilo da su prijatne ili neprijatne.

U toku proteklih godina zaboravljeno je mnogo strašnih zločina okupatora i domaćih izdajnika, mnogo herojskih podviga pojedinaca i grupa, mnogo plemenitih ljudskih gestova pomoći drugu, mnogo uzvišenih primera samopregora i požrtvovanja.

Izgleda mi da se lakše zaboravljaju neprijatni doživljaji i uspomene, a da se duže zadržavaju u pamćenju prijatne. To je tako logično i tako ljudski. Da nije toga ljudi bi brzo postali pesimisti i ne bi, posle velikih tragedija koje dožive, ni u čemu našli životne radosti.

Za vreme Pete ofanzive nisam vodio lični dnevnik, te mi je nemoguće da se setim mnogih važnih pojedinosti. Ali sam zato vodio Operacioni protokol, radi medicinske dokumentacije, i on mi je pomogao da se setim najvažnijih događaja iz tog perioda. Prilikom proslave Petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci sastali smo se svi bivši članovi Hirurške ekipe i na bazi zapisa iz ovog protokola zajednički rekonstruisali mnoge važne događaje.

Svi smo se u jednome složili da nam je ranije iskustvo, naročito u raznim improvizacijama, mnogo koristilo da se snađemo i maksimalno pomažemo ranjenicima u krajnje teškim i komplikovanim uslovima za hirurški rad u toku cele ove ofanzive. Nije nas obeshrabrila niti zbunila nikakva oskudica. Dovijali smo se i činili sve da snalažljivošću i improvizacijama zamenimo ono što nam je nedostajalo. Ali pritom, čak i u najnepovoljnijim uslovima nikada nismo otstupali od osnovnih principa hirurgije i asepse. Njih smo se najstrože pridržavali, jer oni ne trpe nikakva polovična rešenja. To, možda, izgleda čudnovato i neverovatno, naročito ako se posmatra očima laika. Zato se i dešava da pojedinci, opisujući naš rad u uslovima Narodnooslobodilačkog rata, a naročito Pete ofanzive, ne govore da se on obavljao u teškim, najtežim uslovima, nego da smo ga vršili na primitivan način i primitivnim sredstvima. A to nije tačno. Jer, kao što se naša mlada vojska u to vreme uspešno služila savremenim naoružanjem otetim od neprijatelja, tako smo se i mi lekari služili hirurškim instrumentima i lekovima stečenim na isti način. Koristeći, uz to, obilno i improvizacije. To je bila osnova naših uspeha. Jer čuda ne postoje, pa ni mi ne bismo bili u stanju da ništa učinimo bez potrebnih instrumenata i lekova.

Spomenuću samo neka naša korisna iskustva.

Za imobilizaciju preloma mišićne kosti (nadlaktice) pravili smo odličnu šinu od dasaka i pleha prikovanu ekserima (što smo sve našli na terenu) tzv. »avion«, koji smo zavojima pričvrstili uz trup ranjenika i odmah ga osposobili da se kreće bez bolova. Time smo štedeli gips i ujedno olakšavali ranje-

niku teret, jer je ova šina za oko 10 kg lakša od sličnog gipsanog zavoja. Da se gipsani zavoj prilikom transporta ranjenika ne bi lomio, za vreme stavljanja gipsa umetali smo među pojedine ture zavoja u raznim pravcima tanku žicu i time ustvari »armirali« gipsani zavoj (slično armiranom betonu). Na taj način imali smo tri korisna efekta: gipsani zavoj postao je daleko elastičnijji, jači i otporniji na udarce (praktički nesalomljiv); postigli smo veliku uštedu gipsa i, najzad, dobili daleko lakši gipsani zavoj (nekad čak i više od 10 kg!), što je umnogome olakšavalo pokretljivost ranjenika, bilo da se kreće ili da ga nose na nosilima.

Imali smo sa sobom uvek rezervoar pun vode, jer bez vode nije moguće vršiti sterilizaciju materijala za hirurški rad. Premda smo se nalazili na skoro potpuno bezvodnom terenu ova voda bila je neprikosnovena rezerva namenjena isključivo hirurškom radu i nismo je nikad koristili za piće.

Uvek smo imali u pripravnosti sterilne instrumente, špriceve i gazu, tako da smo bili u stanju odmah da intervenišemo.

Sav neophodan materijal za hitne potrebe nalazio se u jednom sanduku. Zbog toga nikad nije bilo potrebno rastovarati čak ni jednog konja, nego samo onu stranu na kojoj je bio sanduk.

Podela rada bila je do krajnosti precizirana. Ljudstvo osposobljeno i snalažljivo. Radilo se bez mnogo reči, jer je svaki do tančine poznavao svoj posao.

Vojničko držanje i sprovođenje svih ratnih pravila i mera bezbednosti kao što su: kamuflaža tovara i ljudi; razređivanje kolone i uzimanje potrebnog otstojanja prilikom pretrčavanja tučenog prostora; korišćenje zaklona; održavanje veze; osmatranje i dr. uvek su disciplinovano izvršavani.

Blagodareći doslednom sprovođenju preventivnih higijenskih mera niko od članova Hirurške ekipe nije oboleo od pegavca ni ranije, ni za vreme, a ni posle Pete ofanzive.

Prelistavam Operacioni protokol Hirurške ekipe Prve proleterske divizije. Požuteli listovi sačuvali su od zaborava dokumentaciju o imenima ranjenika, jedinicama, mestu i vremenu ranjavanja; o dijagnozi, mestu, vremenu i vrsti hirurške intervencije; podatke o tome da li je ranjenik dobio anesteziju i antitetanusni serum; ime operatora, asistenta, narkotizera.

Ovaj protokol prošao je ceo borbeni put Prve proleterske divizije od njenog osnivanja pa do januara 1945 godine. Njega, instrumenti i sav neophodni sanitetski materijal proneli smo kroz najžešće bitke, spasli iz najtežih opasnosti, sačuvali kao najveću dragocenost i svedočanstvo našeg rada.

U Petoj ofanzivi konji često nisu mogli da iznesu svoje tovare preko vrletnih strmina i uspona ili preko brisanih pro-

stora koje je neprijatelj zasipao vatrom. U tim prilikama borci iz sastava Hirurške ekipe Božo Vukoje, Radivoje Jelić, Milan Morača, Vid Ševo, Pećanac i Branko prenosili su tovare sanitetskog materijala na svojim leđima i time ga spasli od propasti. Zahvaljujući njihovim naporima, hrabrosti i požrtvovanju mi danas imamo ovaj dragoceni istoriski dokument, koji je od neprocenjive vrednosti za istoriju sanitetske službe Narodnooslobodilačkog rata. Operacioni protokol dokumentuje samo jedan deo našega rada. Jer, nažalost, mnogi ranjenici koji su hirurški obrađeni nisu ni zavedeni u Protokolu. To nije nastalo zbog potcenjivanja medicinske dokumentacije od bilo koga u Hirurškoj ekipi, nego je posledica objektivnih poteškoća koje se nisu mogle savladati. Naime, za vreme najtežih borbi, počev od 25 maja pa do kraja ofanzive i još izvesno vreme kasnije, zbog preopterećenosti, zamora i iscrpenosti nismo bili u stanju da u toku rada ubeležavamo u Operacioni protokol imena ranjenika i ostale podatke, nego je to ubeležavano u notese ili na komadiće hartije, pa je tek naknadno upisivano u Protokol, nekad drugi ili treći dan, prema tome kad se za ovaj posao ugrabilo vremena. Jasno je da su se mnogi od ovih papirića zbog toga zagubili, pa se zato ni podaci koji su na njima bili napisani nisu mogli uneti u Operacioni protokol. Iz ovih razloga mnogi, hirurški zbrinuti ranjenici, nisu evidentirani. Da je upisivanje bilo naknadno učinjeno vidi se jasno iz malog Operacionog protokola, gde je pod brojem 203 uveden Aćimović Marko, koji je obrađen pola sata ranije nego li Jovanović Stanislav koji je pre njega obrađen a upisan pod brojem 204. To se još bolje vidi kod rednog broja 218, pod kojim je zaveden Ilođenović Drago iza Kovačevića Mileta (redni broj 217) hirurški obrađenog dva dana posle njega. Ili kod rednog broja 249, pod kojim je zaveden Čulin Andrija ispred Suknjaje Ilije (redni broj 250) koji je hirurški obrađen tri dana ranije.

Po podacima Operacionog protokola Hirurške ekipe Prve proleterske divizije u razdoblju od 13 maja do 24 juna izvršeno je 70 hirurških intervencija (dok je od 16 maja do 10 juna izvršeno svega 47). Uzeli smo period od 13 maja do 24 juna zato što smo 13 maja dobili prvog ranjenika iz sukoba sa neprijateljem koji je vršio koncentraciju svojih snaga za okruženje i napad na našu slobodnu teritoriju (mada je ofanziva počela 1—2 dana kasnije), dok smo 24 jun uzeli kao krajnji datum, jer smo još toga dana ukazivali prvu hiruršku pomoć ranjenicima iz Pete ofanzive, a i ostali uslovi pod kojima smo dotada živeli i radili nisu bili znatno bolji nego ranijih dana. Ako se pored toga uzme u obzir i činjenica da je naša ekipa vršila hirurške intervencije i u raznim drugim sanitetskim ustanovama kao naprimer u Centralnoj bolnici za vreme bavljenja u selu Rudine i

selu Jerinići u Pivi, dalje u pokretnim bolnicama Prve proleterske divizije, Prve proleterske, Treće krajiške, Šeste istočnobosanske, Prve Majevičke, pa čak i Druge proleterske brigade, što uopšte nije upisivala u svoj protokol, tek onda se može steći približna slika napora svih članova Hirurške ekipe, u čiji sastav su, pored napred nabrojanih drugova, ulazile i drugarice Živanka Vićentijević-Seka, Mira Mitrović i Judita Albahari.

Ovde valja istaći da je jedino krajnjim zalaganjem i požrtvovanjem sviju njih Hirurška ekipa mogla ispuniti svoj težak borbeni zadatak. Nažalost, u ovim teškim uslovima borbe, veliki broj ranjenika i bolesnika ostao je bez stručne sanitetske pomoći.

Dr Đura MEŠTEROVIĆ

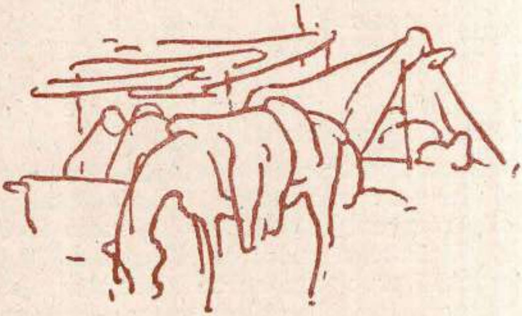

SA BOLNICOM PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Početkom maja 1943 godine bolnica Prve proleterske divizije nalazila se u rejonu Popov Do (jedan deo pod Ljubišnjom) — Vrba — Vižnjica. Ovde se zadržala više dana da bi se ranjenici i bolesnici što bolje oporavljali. Hrane je bilo u izobilju jer su gotovo sve zaplenjene namirnice u Cajniču bile poslate bolnici (brašno, makaroni, rum). Zahvaljujući tome lakši ranjenici i bolesnici brzo su prezdravljali.

Iz tog rejona bolnica je bila upućena za selo Krupice. Ali tu se nije dugo zadržala, uglavnom samo dok ekipa higijeničara nije uspela da obezbedi čišćenje kuća u selu Baricama. Odmah potom izvršeno je prebacivanje za Barice. Ovaj pokret je trajao oko dva i po dana. Uslovi za život i lečenje u Baricama bili su mnogo teži nego u Popovom Dolu, jer je snabdevanje hranom, naročito hlebom, postalo veoma teško, pogotovu što je narod još od ranije zbog četnika bio posakrivao hranu daleko od svojih kuća, po polju, šumi, pa čak i na groblju. Sećam se dobro slučaja kada je intendant bolnice, Vasa Miletić, na groblju u Baricama slučajno naišao na 500 kg ječma, skrivenog ispod jedne sveže humke, sa krstačom i imenom nekog tobože umrlog seljaka. U Baricama je bolnica ostala kraće vreme i oko 15 maja dobila naređenje da krene za manastir Dobrilovinu. Međutim, još u toku pripreme za pokret komesar divizije Filip Kljajić-Fića promenio je ovaj pravac i kao mesto pokreta odredio Brajkovaču. Na putu za Brajkovaču bolnica je prenoćila u Prenćanima. Pokret je bio težak, uglavnom zbog ovih ranjenika i bolesnika koje smo morali nositi.

Bolnica je u svom sastavu imala tri ešelona. Prvi su sačinjavali lakši ranjenici-pešaci; u njemu sam bio i ja. Drugi je

bio sastavljen od težih ranjenika i bolesnika na nosilima i konjima, a treći od infektivnih bolesnika. U ovaj poslednji spadali su većinom tifusari i to uglavnom oni koji su bili nošeni na nosilima ili konjima. Pri bolnici je postojala četa za obezbeđenje bolnice, sastavljena uglavnom od oporavljenih ranjenika koji nisu mogli odmah da krenu u jedinicu ili od tifusara — rekonvalescenata. Pored obezbeđenja, ova četa je vodila računa i o smeštaju bolnice za vreme pokreta. Osim toga, ona je morala redovno da obezbeđuje konje za nove ranjenike. Posebno se brinula o tome da pronađe ljude koji bi nosili ranjenike na nosilima prilikom pokreta. Sem toga, zajedno sa intendanturom, ona je vodila brigu i o obezbeđenju hrane, o čuvanju nabavljene stoke, itd. Tokom čitave Pete ofanzive ova četa je podnela najveći teret bolnice. Njen komandir bio je Dalmatinac Božo Mrša, a vodnici Tomaš Mihailović iz Kragujevačkog i Žića iz Beogradskog bataljona. Ne sećam se ko je bio komesar.

Upravu bolnice sačinjavali su komesar Mihailo Ranković iz šestog Beogradskog bataljona, zamenik komesara Miroje Pavićević iz Prvog Crnogorskog bataljona, koji je u toku ofanzive oboleo od pegavca, zatim upravnik bolnice, mislim da je to bio doktor Nikola Nikolić, takođe oboleo od tifusa u Popovom Dolu, potom obaveštajac bolnice Nino Kaljanac koji je, koliko se sećam, prilikom pokreta iz Barica dezertirao. Kasnije, tokom 1943 godine Kaljanac je bio kao gestapovac uhvaćen u Sarajevu i doveden u Jajce gde je streljan. Nisam siguran da li su u upravi bolnice bili doktor Levi i doktor Šlezinger. Za kulturno-prosvetni rad odgovarao je Momir Marković iz Kragujevačkog bataljona. On je takođe bio član uprave bolnice. Posle dezertiranja Nina Kaljanca, pošto sam primio dužnost obaveštajca, i ja sam postao član uprave bolnice.

Svaki ešelon imao je svog komandanta. Komandant ešelona lakih ranjenika bio je Milan Belojević-Mačak. Da li je on ostao do kraja ofanzive u bolnici — više se ne sećam. Komandant teških ranjenika i nosila bio je Stanoje Nikolić iz Prijedora. Mislim da je bio iz Treće krajiške brigade. Komandant ešelona tifusara bio je Vladimir Savić-Tuzla, iz Kragujevačkog bataljona. Pri upravi su postojala tri kurira, i to: Kojo Bursać iz Drinića, Sveta Pilipvić, takođe Krajišnik i Zvijerac — ime mu nikada nisam znao.

Rad u bolnici je funkcionisao dobro. Postojao je dovoljan broj dobrog pomoćnog osoblja — bolničara i bolničarki, koji su savesno obavljali svoj posao. Kod ešelona lakih ranjenika bili su Carić (ili Carević), vrlo pedantan bolničar, zatim »Tetka« iz Prijedora koja se trudila da bude »bolja« od Carića i zbog toga su se redovno »peckali« međusobno, pa Boža »bez greške« i njegova žena, koji su tokom Pete ofanzive izgubili vezu ali su,

ipak, izišli živi. Sećam se još priličnog broja pomoćnog osoblja, ali ko je u kom ešelonu bio — to više ne znam tačno.

Po dolasku u Brajkovaču situacija oko ishrane veoma se pogoršala. To se naročito odnosilo na tifusare pošto je njima trebalo i više i kvalitetnije hrane. Tu smo se zadržali oko dva dana dok se bolnica u celini nije prikupila, previla i odmorila, pa je odmah nastavljen put za Zaugline i Negobuđu. Ovaj pokret je bio otežan i pojavom neprijateljske avijacije koja je svakodnevno kružila nad ovim terenom, ali, ipak, prošli smo bez bombardovanja.

Iz Zaugline i Negobuđe bolnica je krenula za selo Pitomine, iza Žabljaka, dok je jedan deo smešten u šumi kod Crnog jezera, ispod Durmitora. U momentu prolaska kroz Žabljak, dok još nije bio stigao ešelon »konjanika«, ovo je mesto bombardovano. Kao lakši ranjenik trebalo je da uhvatim vezu s tim ešelonom i da ga uputim u šumu kod Crnog jezara. Dok sam čekao vezu pod jednim drvetom, u neposrednoj blizini Žabljaka, ja sam zaspao. Sanjao sam bombardovanje. Međutim, kada sam se probudio ugledo sam nemačke avione baš kada su bacali letke i pozivali partizane na predaju. Žabljak je već bio gotovo sav razrušen. Bolnica je samo delom bombardovana i to ešelon lakših ranjenika u selu Pitomini, ali nije bilo nikakvih žrtava.

Kada je trebalo da krenemo iz Pitomina imali smo već bolju situaciju u pogledu nošenja nosila — dobili smo preko stotinu zarobljenih Italijana. Međutim, prilikom pripremanja pokreta nastupilo je bombardovanje u kome je izginulo mnoštvo Italijana, zapravo većina, dok je dobar deo bio teško ranjen. Od naših je bilo dva—tri mrtva i nekoliko ranjenih.

Sledeći pokret je bio za Nedajno. Taj put je bio prilično dug, pa smo kraj nekih koliba prekinuli pokret da bi se ljudstvo odmorilo a i previli ranjenici. Sutradan, je pokret nastavljen. Na tom terenu smo se zadržali nekoliko dana; bolnica je bila smeštena u Nedajnu, Kneževićima i, jedan deo lakih ranjenika, u Jerinićima. Ovde je bila i hirurška ekipa sa doktorom Đurom Mešterovićem. Smeštaj na ovom terenu bio je vrlo otežan, pošto su se u ovom kraju nalazile i neke druge bolnice, verovatno Centralna a možda i bolnica Druge proleterske divizije. Sećam se kako sam jedne noći išao za Šariće da bih pronašao ranjenike iz Prve proleterske divizije i priključio ih našoj bolnici. Međutim, u onim mnogobrojnim kolibama nije ih bilo lako pronaći, pogotovu što su ranjenici sumnjali u mene i kurire da smo došli da im pokrademo konje, i na naša pitanja da li ima nekog iz Prve divizije, vičući su odgovorili: »Šta, došli ste da kradete konje, znamo mi vas!« Vratio sam se neobavljenog posla.

Odmah posle toga usledio je pokret bolnice ka Pivi gde smo se, posle velikih muka, spustili u Mratinje. Kod ranjenika je već bio zavladao strah da li će uspeti da se prebace. To se naročito odnosilo na one koji su bili na konjima ili nosilima. Mada smo uvek imali rezervnih konja sada su pristizali mnogi novi ranjenici te smo svim iole lakšim ranjenicima morali da oduzmemo konje i da ih razvrstamo u »pešake«. Većina ih je shvatala situaciju, ali je bilo i takvih koji ni po koju cenu nisu hteli da se prebace u »pešake«. Jedan mladić — Krajišnik, koji je bio ranjen u desnu ruku i kome je bila samo prebijena kost, kada smo ga skinuli s konja i rekli da se priključi grupi »pešaka«, jednostavno je legao i počeo da se kotrlja niz serpentine ka Pivi tako da mu je kost povredila meso i mi smo — hteli ili ne — morali da mu vratimo konja.

Kada smo prelazili Pivu bio je već dan. »Štuke« su neprekidno tukle most. Uprkos tome kolona je morala da se kreće jer je bilo besmisleno da se zaustavi na serpentinama. Spasla nas je magla; zahvaljujući njoj nije bilo ljudskih žrtava a ni most nije bio pogođen. Bombe su redovno padale skoro dve stotine metara dalje od mosta. I kad se čitava kolona već bila prebacila na levu obalu Pive mi smo još gledali kako »Štuke« tuku most. Žrtava nije bilo nikakvih, izuzev jednog ili dva slučaja ranjavanja od rasprsnutog kamenja (samo ozleda).

Put je bio prilično naporan, ali je pokret nastavljen. Većinu drugova koji su bili na nosilima prebacili smo na konje radi bržeg kretanja kolone jer smo se bojali bombardovanja. Uz svakog ranjenika, pored konjovoca, bio je još po jedan drug koji je vodio računa da ranjenik ne padne s konja. Po izlasku iz Mratinja, naišli smo na prve kolibe ali pošto ih je bilo malo te u njih nije mogla da se smesti cela bolnica, to je već po sumraku nastavljen put kroz šumu. Posle jednog sata pešačenja stigli smo do koliba gde je bilo mesta za smeštaj cele bolnice. Kiša, koja je tog popodneva počela da pada, nije prestajala ni tokom sutrašnjeg dana. Tako je bilo moguće da ovde ostanemo ceo jedan dan, jer nije postojala opasnost da nas otkrije neprijateljska avijacija. Ovo je, najverovatnije, bilo Prepeličje.

Sa tog mesta kolona se uputila prema Mrkalj-Kladama. Opet smo se malo odmorili u nekim kolibama. Tu smo, sećam se, pronašli jedno goveče, verovatno neke naše jedinice, ili je možda to bio »plen« naše intendanture. Zatim smo krenuli ka Dragoš-Sedlu gde smo naišli na našu artiljeriju koja je upravo tukla neke neprijateljske položaje sa one strane Sutjeske. U toku noći bolnica je krenula za Sutjesku. Pokret je bio strašan. Padali su i konji i ranjenici. Kolona se takoreći nije ni pomerila. Na kraju, kada sam video da više ovako ne ide,

uzeo sam karbitnu reflektorsku lampu, koja je služila za operacije, snabdeo je vodom i zapalio, mada je bilo naređenje da se svetla ne pale. Kolona je odmah življe počela da odmiče. Tokom prepodneva, oko Suhe, već smo svi bili prešli Sutjesku. Drug Milan Antončić — Velebit nam je rekao da Šesti (Beogradski) drži položaj uzvodno uz Sutjesku a da bolnica odmah krene pored Tjentišta za Zelengoru. Na tome mestu, kod Suhe, primili smo i veći broj ranjenika iz brigadnih bolnica. Ja sam bio na začelju kolone. Ispred Tjentišta skrenuli smo na Zelengoru i tu prenoćili u nekoj paprati. Zatim smo krenuli u pravcu Vrbničkih Koliba. Tog dana avijacija je bombardovala našu kolonu; imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih. Kada smo bili kod Vrbničkih Koliba jedan avion je počeo da kruži iznad nas i da mitraljira. Iako je naređenje bilo da se ne otkriva kolona ranjenika, mi smo ipak iz jednog puškomitraljeza otvorili vatru na njega pošto to nije bio bombarder. Odmah zatim i borci Treće krajiške ili Prve proleterske počeli su da pucaju na njega, i on se udaljio. Posle toga nismo više bili bombardovani. Sa tog istog mesta jedan bacač iz Prve brigade tukao je Balinovac.

Duž čitavog ovog puta, pa i pod najtežim uslovima, teški ranjenici su previjani na svakom mestu gde bi se bolnica zadržala bar dva-tri sata. Sve osoblje, počev od lekara do bolničara, radilo je bez odmora. Teški ranjenici su previjani čak i u toku bombardovanja. Jedino je nedostatak sanitetskog materijala mogao da bude uzrok da neko nije bio previjen onog dana kada je trebalo. I, koliko se sećam, bio je samo jedan slučaj da se ranjeniku ucrvljala rana — to se desilo jednom drugu iz grupe lakih ranjenika.

Od dolaska na Zelengoru kod jednog dela ranjenika je zavladao strah kako će se prebaciti sa jedinicom, pošto su stalno pristizali sve novi i novi ranjenici, najčešće usled bombardovanja. Očuvati konje bio je tada najglavniji zadatak. Četa pri bolnici ga je u potpunosti izvršila. No, ipak, u prebacivanju se ne bi mnogo uradilo da štab divizije nije naredio da se svi konji iz brigada predaju bolnici. To je omogućilo da se ranjenici prebacuju iz jednog pokreta.

Pred noć, Prva proleterska je trebala da izvrši proboj na Balinovcu. To veče bolnica je sa Vrbničkih Koliba krenula u jarugu kojom teče Vrbnička reka, a iz jaruge dalje zajedno sa Prvom brigadom. Obezbeđivao nas je jedan bataljon Treće krajiške brigade. Bolnica je išla uporedo sa Prvom proleterskom jer se očekivalo da proboj bude izvršen u naletu. Međutim, borba se u toku noći odužila i pošto se nije znao ishod, naređeno je da se bolnica vrati natrag. Kod ranjenika, naročito teških, ovo vraćanje je izazvalo gotovo paniku. Mi smo se nanovo vra-

tili u dolinu reke Vrbnice i za jedan kilometar krenuli ka Vrbničkim Kolibama. U svanuće, ponovo smo krenuli natrag i već po danu peli smo se ka Balinovcu, koji je tog jutra bio oslobođen. Kada je naišla bolnica neprijatelj je sa neke čuke tukao kolonu, ali je ranjen samo jedan konj.

Bolnica je nastavila pokret putem Prve proleterske brigade. Usput smo nailazili na rasut nemački ratni materijal među kojim je bilo najviše bacačkih mina i dopunskog punjenja za bacače, materijal koji Prva proleterska nije ni dotakla. Pred mrak smo se smestili kod nekih koliba, u šumi, gde smo i zanoćili. Sutradan rano stigli smo u Zagoricu. Teške ranjenike, sklonili smo pod neke stene, dok su »pešaci« ostali skriveni po šumi. Tog dana počelo je strahovito bombardovanje. Tučen je čitav rejon gde je bolnica bila smeštena. Avioni su se neprekidno smenjivali u vazduhu. Teški ranjenici i ostali koji su bili smešteni blizu stena dobro su prošli — niko od njih nije ranjen. Ja sam se nalazio u šumi kraj jedne bukve. Jednog trenutka osetio sam da zviždi bomba i da će pasti pravo na nas. Pobegao sam nekoliko metara i, odmah zatim, začuo strahovitu eksploziju. Kada sam ustao, video sam da je bolničarku Ljubicu Živković iz 6-og bataljona direktno pogodila bomba. Bila je to strašna slika — na jednoj bukvi iznad nas visila je njena kosa sa kožom. Tog dana poginulo je još nekoliko drugova, a više ih je teže ranjeno. Sem toga, poginuo je i veći broj konja. Da nam neka jedinica nije nanovo poslala konje prebacivanje bi se prilično otežalo. Odatle je bolnica krenula sa Rataja i dalje za Miljevinu.

Na drumu kod Miljevine naišli smo na Kragujevački bataljon. Tu nam je rečeno da se što brže prebacimo jer mogu da naiđu tenkovi od Kalinovika.

U čitavom ovom pokretu, i pored svih teškoća, uspeli smo da bolnicu prebacimo u celini. Jedino su nam ostala četiri ranjenika — »pešaka« koji od Rataja nisu hteli pešice da krenu za Miljevinu. Mi smo im kasnije, iz Miljevine, poslali jednu desetinu sa četiri konja da ih prebaci, ali su se ovi drugovi vratili bez njih, tvrdeći da su naišli na nemačku patrolu.

Inače, bolnica se u celini prebacila preko puta Kalinovik — Foča.

Vladeta JOKSIMOVIĆ — Kum

ISEČCI SA PUTA HIRURŠKE EKIPE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

POŽRTVOVANOST NOSILACA RANJENIKA

Kao ljekar — hirurg Hirurške ekipe Prve proleterske divizije imao sam svakodnevno priliku da vidim u borbi ranjene i onesposobljene drugove. Po svome temperamentu, karakteru i drugim osobinama — to su sve bili različiti ljudi. Ali svi bez iznimke imali su nešto i zajedničkog — želju da što prije ozdrave i da se vrate u svoje jedinice. Upoznao sam i borce koji su nosili ranjenike. S obzirom na terene kroz koje smo prolazili, to je iziskivalo najveće i najteže napore, ali oni nisu ostavljali svoje ranjene drugove iako su im često ramena bila do krvi nažuljena. Pa ni tada, kada su i sami do iznemoglosti bili iscrpeni, nisu ih ostavljali nego su zajednički djelili sudbinu. Sjećam se dobro prelaska jedne čistine na Zelengori, kada nas je neprijatelj iz vazduha bombardovao. Upravo dok je kolona teških ranjenika prelazila čistinu, među nas je pala bomba. Bilo je mrtvih a još više ranjenih, ali niko nije bio ostavljen na čistini. Još za vrijeme bombardovanja bili su pokupljeni i mrtvi i ranjeni drugovi, i odneti u šumu ili pod stijenu da se sačuvaju od novih neprijateljskih bombi. Ili jedan drugi primjer. Kada smo jednog ranog jutra prelazili cestu kod Miljevine, četiri druga nosila su ranjenika kome su obe noge bile teško povređene. Neposredno kod same ceste nosila su se raspala i da situacija bude teža tog trenutka iza okuke začu se huka tenka. Ne dvoumeći se, nosioci zgrabiše ranjenika, natovariše ga na leđa i trčećim korakom, u zadnjem momentu, pređoše cestu. Tu privrženost boraca — nosača nosila jednom sam i lično osjetio. Na maršu od sela Jerinića do Pive i mene su nosili. Istina, ne zbog rane već zbog prevelike iscrpenosti po-

slije pjegavca, preboljelog još prije mjesec dana. Uopšte nisam mogao na noge da stanem a kamoli da hodam. Približavajući se Pivi moji nosioci su bili sve iscrpeniji, ali me nisu ostavili. Tokom noći, spuštajući se na Pivu, izgledalo mi je kao da mi se vraća snaga i zato sam predložio da sam hodam. No, oni nisu vjerovali u tako brz povraćaj moje snage, pa su me i dalje nosili iako do krajnosti iscrpeni.

HIRURZI SU RADILI POD SVAKAKVIM USLOVIMA

Za vrijeme partizanskog ratovanja moje kolege i ja imali smo prilike da operiramo pod svakakvim uslovima, ali, to moram da priznam, način vršenja operacije u Mratinju nikada više, ni prije a ni kasnije, nisam ponovio.

Tu u Mratinju bio je pravi krkljanac. Selo puno naših boraca a bombardovanja iz vazduha sve intenzivnija. Ljudi su bili toliko umorni da se nisu mnogo ni sklanjali. Ja sam se nalazio pod jednim velikim kamenom — htio sam malo da se odmorim — kada mi četna bolničarka dovede jednog borca sa razmrskanom pesnicom. Ruka je bila potpuno upropašćena i rana je jako krvarila. Trebalo je odmah intervenisati. Na brzinu spremih instrumente, ranjenik sjede na kamen, ja nasuprot njemu, uzeh nož i počeh sa amputacijom ruke iznad zgloba. Tek što sam započeo, dolete avion i poče da mitraljira moju »operacionu salu«. Da ne bismo bili njegove žrtve mi pređosmo na suprotnu stranu našeg zaklona. Izbjegavajući na taj način mitralj ranje i ne prekidajući operaciju, mi smo tako dva puta obilazili oko zaklona. Za to vrijeme operacija je bila završena i rana zavijena. Odmah zatim nastavili smo pokret za Vučevo. Da je taj isti ranjen k bio operiran u mirnodopskim uslovima, bio bi težak bolesnik. Međutim, on je sada zajedno s nama bio u pokretu. To je bilo sasvim prirodno i obično za to doba, kao što su bile ob čne i operacije neposredno iza borbenih linija, operacije koje su se često morale prekidati zbog pokreta — da se ne izgubi veza sa jedinicom, ili zbog povlačenja — uslijed iznenadnog upada neprijatelja.

GLAD

Moja h rurška ekipa, zajedno sa divizijskom bolnicom, prešla je Sutjesku relativno lako. Sjećam se toga dobro. Bila je noć, skoro pred jutro, kada smo izbili na neku čistinu i tu zastali da se malo odmorimo. Nije prošlo 10—15 minuta kad dojuri komesar d vizije, Fića Kljajić, izgrdi nas što smo zakasnili i odmah nas povede na rijeku, da bi lično rukovodio prebacivanjem preko Sutjeske. Počelo je već da svanjuje, no avioni još nisu stigli i tako smo nekako jevtino prebrodili tu

zapreku. Ali na Zelengori bombardovanje nas nije mimoišlo. Ne sjećam se tačno pravca kretanja, ali pamtim da smo tog istog dana popodne, oko 14 časova, stigli u jednu šumicu kraj neke čistine i da su tada naišli avioni i bombardovali nas. To je bilo najteže bombardovanje koje sam u borbi doživeo. Poginulo je mnogo drugova a još više ih je ranjeno. Međutim, bilo je i takvih koji su prije bombardovanja bili zaspali, i uslijed umora i iscrpenosti tako čvrsto spavali da ih detonacije nisu probudile iako su bombe padale na 100 do 200 metara od njih.

Veliki problem za vrijeme Pete ofanzive bila je ishrana. Ipak, zahvaljujući snalažljivosti intendanata bolnice, sve do Sutjeske ishrana se prilično povoljno odvijala. Ranjenici su barem jedanput dnevno dobijali toplu hranu — kuhano meso, govedinu ili konjetinu, ali bez soli. Dakako, takva ishrana ni izdaleka nije mogla da održava organizam u povoljnoj kondiciji, s obzirom na ogromne napore — u 24 časa spavalo se, sa prekidima, 2—3 sata a ostalo vrijeme provodilo u pokretu. Ali, poslije proboja na Sutjesci, kroz cijelu Zelengoru, ishrana je sasvim zatajila. Snabdjevanja uopšte nije bilo — ne samo zbog borbi koje su dosezale vrhunac, nego i stoga što smo se nalazili u potpuno opustošenom kraju gdje se baš ništa nije moglo nabaviti. Jeli smo kojekakvu zelen, a naročito »ljutiku«, koja nam je veoma prijala. Bilo je, takođe, i dosta slučajeva trovanja nekom biljkom koja raste u šumi, ne sjećam se više kako je izgledala, ali su ljudi umirali sa simptomima trovanja atropinom — suhoća u ustima i ždrijelu, maksimalno proširene zjenice, povraćanje i jaki bolovi u trbuhu.

Hronična glad ostavljala je ne samo somatske nego i psihičke posljedice. Poznate su bile halucinacije za vrijeme Pete ofanzive. Dakako čovjek je imao takve halucinacije čiju je stvarnost najviše priželjkivao, a to je bio pun kazan. Jednom smo tako ležali pod nekim drvetom još jedan ljekar i ja. Nedaleko od nas, na 20 do 30 metara, nalazio se panj prečnika oko jednog metra. Oko njega je bilo nekoliko naših ranjenika. Najednom, moj partner se, takođe, zagleda u taj panj, skoči na noge, zgrabi svoju porciju i potrča k njemu. U prvi mah nije mi bilo jasno čemu sve to. Ustanem i odem do njih da vidim šta se dešava. Zapitam kolegu šta je po sredi. On mi, pokazujući na panj, sa čuđenjem odgovori:

— Zar ne vidiš kazan, za koji minut gulaš će biti gotov.

Poslije toga dugo je trebalo dok sam njega i ostale razuvjerio i ubjedio da je to samo halucinacija. Razočarani, oni se udaljiše od panja. I meni samom, naročito noću za vrijeme pokreta, pojavljivale su se vizije jela, kojih se nisam mogao otresti iako sam bio svjestan da su to samo priviđenja. Nekako, čovjeku je godilo da vidi jelo, pa makar i u svojoj fantaziji.

Kada smo prešli Miljevinu i došli u istočnu Bosnu sa ishranom je bilo mnogo lakše, ali je baš uslijed toga doslo i do teških posljedica koje su mnoge naše borce stajale života. Jednostavno, ljudi bi se prejeli i dobijali zapletaj crijeva. Naročito štetno djelovalo je prekomjerno uzimanje voća. Organizam, odviknut od izdašne i kalorične hrane, nije mogao da svari svu količinu koju su ljudi najedanput uzimali. Sjećam se dobro, u jednom selu u blizini Vlasenice bilo je dosta trešanja. Naši borci su ih jeli u velikim količinama, zajedno sa košticama, pa smo u toku tih 2—3 dana imali oko 10 bolesnika sa teškim simptomima zapletaja crijeva. Srećom, hirurškom intervencijom, uspjeli smo da ih spasemo, ali su ti borci za izvjesno vrijeme bili onesposobljeni za borbu.

Ako retrospektivno analiziramo sve šta je učinjeno za naše ranjenike tokom Pete ofanzive, uzimajući u obzir prilike pod kojima se odvijalo liječenje, moraju se konstatovati natčovječanski napori i ogromni uspjesi. To je moglo da se postigne zahvaljujući velikoj brizi i ljubavi rukovodećeg kadra divizije, sanitetskog osoblja, kao i svih boraca prema svojim ranjenim drugovima.

Dr Ivo HERLINGER

U SANITETU DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE

Posle Četvrte ofanzive bolnica Druge proleterske divizije došla je do sela Boana u podnožje planine Sinjajevine. U toku Pete ofanzive ona je pored svojih primala i ranjene i bolesne iz drugih jedinica što je, razume se, još više opterećivalo kako samu bolnicu tako i diviziju.

Najveću teškoću pretstavljali su ranjenici, a ne bolesnici, jer u ovoj ofanzivi nije bilo epidemija kao u Četvrtoj. Diviziska bolnica je primala uglavnom teške, dok su brigadne zadržavale lakše, pokretne ranjenike. U početku ofanzive brigadne bolnice su bile dosta udaljene od diviziske te su zbog toga zadržavale i teške ranjenike.

Od Boana Diviziska bolnica se kretala pravcem s. Boan — s. Bukovica (zaseok Provalija) — s. Pašine Vode — s. Matički Gaj — Žabljak — s. Crna Gora (trougao između Tare, Sušice i Durmitora) — s. Nedajno — s. Kneževići — s. Nikovići (Pivska Planina).

Smeštaj u Boanu i u Provaliji relativno je zadovoljavao, dok je kod Žabljaka i u s. Crna Gora bio nešto slabiji. Ishrana je u Boanu i Bukovici bila bolja nego na Žabljaku. Dolaskom u s. Malu Crnu Goru (zaselak sela Crna Gora) hrana je bila vrlo oskudna i skoro nikakva. Sastojala se od vrlo male količine slatkog mleka, kaše — skroba, a vrlo retko od ječmenog ili raženog hleba ili kačamaka.

Vladala je velika oskudica u zavojnom materijalu i lekovima. Zavoji su se pravili od raznog platna prikupljenog po selima. Posle skidanja s rane redovno su se prali, prokuvavali i ponovo upotrebljavali za previjanje. Imobilizacija preloma i

teških rana vršena je daščicama, koje je pravilo neuko bolničko osoblje, a šine su bile vrlo retke. U nedostatku vate ispod daščice je stavljana vuna, sakupljana preko Narodnih odbora po selima. U vodi se nije oskudevalo. Pranje je bilo povremeno, prema prilikama.

Od instrumenata bolnica je imala makaze, kohere, peane, skalpele, sonde i nedovoljno gumenih drenova. Rane su ispirane hipermanganom, hidrogenom, rivanolom, ukoliko ih je bilo. Oko rane koža se čistila jod-benzinom ili se premazivala tinkturom joda. Previjanje se vršilo redovno. No, najčešće svaki drugi dan. Previjanje, popravljanje zavoja i imobilizacija vršeni su na zastancima i odmorima. I pored ovakve oskudice u sanitetskom materijalu i lekovima, i pored stalnog pokreta, nismo imali teških komplikacija kod ranjenika (sepsa, tetanus).

Prenos ranjenika vršen je na konjima i nosilima. Nosioci ranjenika traženi su od Narodnooslobodilačkih odbora i odziv je bio uvek vrlo dobar. Nije se desilo da nam na putu od s. Boana do Nikovića (u Pivi) ostane neki ranjenik ili bolesnik. U prenošenju ranjenika i bolesnika od s. Crna Gora do Nikovića učestvovala je i jedna grupa italijanskih zarobljenika.

Bolnica je bombardovana na Žabljaku, a naročito u Maloj Crnoj Gori, ali srećom gubitaka nismo imali zahvaljujući disciplini, veštom sklanjanju i šumovitom terenu. Prenos ranjenika nije bio težak od Boana do Žabljaka, ali je bio vrlo težak preko Durmitora (Štulca — visine preko 2.000 metara) Sušice, jer su nosioci ranjenika bili jako iscrpeni i nedovoljno hranjeni, a pokret je praćen čestim bombardovanjima, usled kojih se kolona morala češće sklanjati, zastajkivati i razbijati, pa ponovo prikupljati.

Po naređenju Štaba Druge proleterske divizije bolnica je krajem maja i početkom juna predala sve ranjenike i bolesnike Centralnoj bolnici u selu Nikovićima. Predato je oko 100 ranjenika i oko 30 bolesnika. Mislim da je bilo oko 10 do 15 nosila i 25—30 konjanika. Jedan deo bolničkog personala otišao je uz ranjenike i bolesnike u Centralnu bolnicu, a drugi je s upravnikom bolnice pošao za Štab Druge proleterske divizije, kao što je naređeno. Poneo je na tri-četiri konja sanitetski materijal i ostali pribor.

Posle predaje ranjenika Centralnoj bolnici njihova sudbina vezana je za sudbinu ostalih ranjenika i bolesnika u njoj. Tako je bolnica Druge proleterske divizije prestala da postoji i nije se formirala sve do proboja iz okruženja. Brigu oko ranjenika koji nisu bili u Centralnoj bolnici vodile su brigadne bolnice, tj. same jedinice.

Bolničko osoblje kretalo se pravcem: s. Nikovići — s. Barni Do — prelaz preko Pive — s. Mratinje — preko Vučeva

— Mrkalj Klade — s. Zanuglina — s. Dragoš Sedlo — prelaz preko Sutjeske — Tjentišta — Milinklada — Lučkih Koliba — Vrbnička Reka — Zelengora — s. Miljevina — s. Mrežica — s. Jabuka — Vrh Prača — prelaz pruge Sarajevo — Višegrad — Romanija. Osoblje se kretalo pomenutim pravcem sa Štabom Druge proleterske divizije, na manjem i većem rastojanju, sa zadatkom da ukazuje stručnu pomoć ranjenicima i bolesnicima. Na celom putu od Nikovića do Milinklade nismo videli da su ranjenici i bolesnici ostavljeni ili da im nije ukazivana pomoć.

Posle izlaska iz Mratinja stigli smo Vrhovni štab i tu smo prvi put čuli da je situacija vrlo teška i da smo sa svih strana okruženi. Petog ili 6 juna stigli smo u toku noći Štab Druge proleterske divizije u Mrkalj-Kladi. Sutradan je pokret bio u pravcu Sutjeske koju smo prešli noću nedaleko od nemačkih mitraljeskih gnezda. Devetog juna uzoru kretali smo se u pravcu Milinklade. Oko podne smo čuli da je na Milinkladi ranjen Vrhovni komandant i da je u njegovoj pratnji bilo gubitaka. Toga dana naročito pre podne bombardovanje Milinklade bilo je žestoko.

Sutradan 10 juna naša kolona je izbila na Lučke Kolibe i razmestila se u obližnje šume. Ovog dana bilo je jako bombardovanje u rejonu Lučkih Koliba, Vrbničkih Koliba i ispred Ljubinog Groba, od koga je naš bolnički sanitet bio udaljen oko dva i po kilometra. Na Ljubinom Grobu velike gubitke imala je jedna četa iz Četvrte proleterske brigade. Bolnički sanitet ukazivao je uglavnom prvu pomoć ranjenicima koji su dolazili s položaja Ljubin Grob. Svima ranjenicima je ukazana pomoć i preneseni su dalje u pravcu Vrbničke Reke i Zelengore.

Ni jedan ranjenik nije ostavljen. Oni su bili krajnje hladnokrvni, strpljivi i razumni i zahtevali su samo vode. Jecanje i previjanje od bolova retko su se čuli. Bili su potpuno uvereni da će za njih drugovi sve učiniti. Nadu i duh održavalo im je požrtvovanje drugova da ih izvuku, previju i ponesu.

Desetog juna uveče bolnički sanitet je krenuo s desnom kolonom (Druga proleterska, Druga dalmatinska i Šesta istočnobosanska brigada) koja je pošla s Lučkih Koliba. Ova kolona imala je jedan deo ranjenika (pešaka, konjanika i na nosilima — čijeg se broja ne sećam). Druga kolona — leva (Četvrta crnogorska, Sedma krajiška i Prva majevička) kretala se u pravcu Zelengore. Ne sećam se da li je imala sa sobom ranjenika. Od Lučkih Koliba do Miljevine naša kolona nije imala gubitaka niti novih ranjenika.

Kroz Zelengoru glad je bila velika. Jelo se bukovo lišće, mezgra, srijemuša, kiselica, konjsko meso od konja koji su bili iznureni ili izgubljeni.

Trinaestog juna prešli smo komunikaciju Kalinovik — Foča pod jakim bombardovanjem. Bolnički sanitet prešao je ovu komunikaciju ujutru između 7 i 8 časova pod maglom te zbog toga i nije imao gubitaka. On je dalje u Miljevini, Mrežici i Jabuci ukazivao pomoć ranjenicima i organizovao prenos u pravcu Vrh-Prače i preko pruge Sarajevo — Višegrad. Nastojali smo da se svim ranjenicima i bolesnicima pruži prva pomoć — a da se nikako ne dozvoli da neki ostane.

Oko 15 juna dr Vojislav Dulić i ja pozvani smo da u s. Jabuci pregledamo ranjenog Vrhovnog komandanta druga Tita. Posle jednočasovnog puzanja kroz travu i paprat preko jedne kose izložene neprijateljskom dejstvu stigli smo do njega. Leva mišica mu je bila pomodrila, te se posumnjalo na gangrenu. Ustanovljeno je da je ranjen u mekane delove leve mišice parčetom od bombe i da nije bilo oštećenja ni preloma kosti, niti oštećenja živaca. Modrica je bila posledica lakog izliva krvi posle ranjavanja.

Na celom putu i probijanju u toku Pete ofanzive bolničko osoblje Druge proleterske divizije vršilo je svoju dužnost s najvećim požrtvovanjem. Hladnokrvnost u svim situacijama i osećanje dužnosti bili su bitne odlike našeg osoblja. Ne može se reč ma opisati taj samopregor, naročito drugarica, koje su pripadale bolničkom sanitetu. Za njih se može reći da su to bili junaci i kad izvlače ranjenika i kad mu ukazuju pomoć, kad ga prenose, kad pešače, kad gladuju, kad dugo ne spavaju...

Dr Žarko MIKIĆ

HIRURŠKA EKIPA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE

Hiruška ekipa Druge proleterske divizije prešla je od svoga formiranja pa do Pete neprijateljske ofanzive onaj put koji su obeležile žestokim bitkama jedinice Druge proleterske divizije u Bosni, Hercegovini, delu Sandžaka i Crne Gore. Ona je hirurški intervenisala kod ranjenika i pružala stručnu pomoć u radu i organizaciji sanitarne službe i podizanju sanitarnih kadrova u diviziji. Naročito velike zadatke ekipa je imala u toku borbi naših jedinica oko Grahova, Livna, Imotskog, u okolini Knina, kao i u borbama na Neretvi i pri prelasku Drine u toku Četvrte neprijateljske ofanzive.

Ekipa je obično, naročito zimi, bila smeštena u seoske kuće u kojima se prethodno vršila najnužnija priprema prostorija za medicinski rad i obezbeđivala odvojena prostorija za ležanje ranjenika posle hirurške intervencije bar za nekoliko sati. Lakši ranjenici, oni koji su sa položaja mogli doći sami, posle hirurške intervencije i kratkog odmora upućivani su dalje do diviziske bolnice ili do brigadnih bolnica. Rad ekipe je zavisio od vojne situacije na terenu. Prema njoj je odmeravano vreme za rad na svakom ranjeniku i njegova evakuacija. Ako je ta situacija bila povoljna onda su ranjenici posle operacije ostajali nekoliko dana u ekipi i tu i dalje lečeni, a ako se očekivalo suprotno, onda su odmah upućivani dalje do bolnice.

Hiruška ekipa je posle oslobođenja većih mesta i gradova, u kojima su postojali sanitetski objekti, radila obično u sastavu jedne od brigadnih bolnica ili u samoj diviziskoj bolnici. Tada je intervenisala u težim slučajevima ranjavanja (povreda na nogama i rukama, u zglobovima, ranjavanje u glavu, grudi i

trbuh). Takođe je posle zauzimanja većih mesta i gradova obavezno obnavljala sanitetski materijal: instrumente, lekove, zavojni materijal, kazane, kutije za sterilizaciju itd.

Većina drugarica koje su dolazile u ekipu bile su bez ikakvog medicinskog znanja, ali su za dosta kratko vreme sve one stekle osnovne pojmove o higijeni i medicini uopšte, a napose o hirurškom radu, i vrlo dobro ovladale svojim poslom u ekipi. Slično je bilo i u brigadnim bolnicama u bataljonima i u četama, u kojima su najveći deo ovoga kadra sačinjavale drugarice omladinke.

Kada je bila na položajima van gradova ekipa je radila u seoskim kućama ili je improvizirala previjalište pod vedrim nebom. Drugarice iz ekipe, osim stručnog posla, vršile su često obezbeđenje ekipe, stražarile i slično. Tako je prilikom napada naših jedinica na Duvno, drugarica Katica Bjažević, nalazeći se na straži zarobila i razoružala jednog ustašu. Inače, stražu i obezbeđenje za ekipu obično je davala ona jedinica uz koju se ekipa kretala, a onda kada se nije kretala u sastavu pojedinih brigada ili bataljona, stražu je davala jedinica muzičara Druge proleterske divizije, koja je, u slučaju kada je trebalo prenositi ranjenike, preuzimala i ulogu bolničkog voda.

Početak Pete neprijateljske ofanzive zatekao je ekipu na operativnom prostoru Druge proleterske divizije u rejonu Boan — Kolašin. Iako je bilo prošlo relativno malo vremena od njenog formiranja, ona je imala već dosta iskustva u svome radu, koje je stekla tokom borbi i marševa divizije od njenog formiranja, a naročito tokom borbi u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, pa do izbijanja na ovo područje. Ona je organizaciono i kadrovski bila već osposobljena da može izvršavati i vrlo složene hirurške operacije. Ekipu su tada sačinjavali: dr Olga Popović-Dedijer, dr Ivica Pavletić, Marija Lompar, Nena Perović, Danica Kolinović, Anka — Beba Jovičić i Katica Bjažević. U ekipi su, pored ovog stručnog osoblja, bila još i dva borca za pomoć u transportu sanitetske opreme i materijala. Ekipa je tada bila i dobro opremljena. Imala je kompletan hirurški pribor i sav potrebni sanitetski materijal. Ona ga je posebno čuvala i nosila u svim velikim marševima tokom ofanziva, svesna da to pretstavlja veliko bogatstvo za naše jedinice. Instrumenti i lekovi su bili spakovani u šest drvenih sanduka i prenošeni u marševima na tri tovarna konja. U dva sanduka nalazio se materijal nužan za prvu pomoć, a u druga dva materijal potreban prilikom većih hirurških poduhvata i lekovi koji su za to potrebni. U poslednja dva sanduka bili su smešteni doboši, beli čaršavi i zavojni materijal. Konji su nosili ove sanduke, a vodili su ih najsigurniji konjevoci.

Oko 15 maja 1943 godine, Hirurška ekipa nalazila se u Boanu zajedno sa Štabom Druge proleterske divizije. 17 maja ekipa je, nakon bombardovanja koje je izvršila neprijateljska avijacija, prebačena iz Boana u selo Sirovac gde je prihvatala ranjenike. Štab Četvrte proleterske brigade nalazio se u Bistrici nekoliko kilometara zapadno od Kolašina, a delovi ove brigade vodili su borbe na Vratlu, Gornjem Lipovu i na položajima prema Kolašinu. Tih dana su naše jedinice koje su operisale prema Gornjem Lipovu i Kolašinu rokirane na prostor Krnja Jela — Vratlo i Boan — Javorje — Gornja Morača. Hirurška ekipa takođe je premeštena 21 maja u selo Tušina severozapadno od Boana. Ovde je izvršila nekoliko lakših intervencija i zadržala se sve do 27 ili 28 maja upravo sve do pokreta naših snaga ka Pivi. Posle pokreta ekipe iz Tušine stiglo je naređenje iz Štaba Druge proleterske divizije da se uputi na Žabljak jedna stručna ekipa koja bi mogla prihvatiti eventualnu pošiljku sanitetskog materijala i opreme koja se očekivala zajedno sa Prvom savezničkom vojnom misijom pri našem Vrhovnom štabu. Prema tom naređenju na Žabljak su upućene ujutru 29 maja dr Olga Popović-Dedijer i Marija Lompar koje su tamo stigle istog dana posle podne. Misija je već bila zajedno sa Vrhovnim štabom u pokretu prema Pivi. Ona sa sobom nije bila donela nikakav sanitetski materijal za naše jedinice.

U međuvremenu glavnina ekipe bila je upućena pravcem selo Mljetičak — Bezuje — preko sela Borkovića i Pišća u Vojnoviće, gde je trebalo da izbije 30 maja. Dr Olga Popović-Dedijer i M. Lompar uputile su se sa Žabljaka u ranu zoru 30 maja preko Štulca i sela Crna Gora za Vojnoviće u sastav ekipe. Na ovom terenu ekipa se nije zadržavala već je noću između 31 maja i 1 juna dobila naređenje za marš iz Vojnovića u pravcu sela Mratinje i Javorka. Na ovom sektoru Četvrta proleterska, Deseta hercegovačka, i Sedma krajiška brigada vodile su oštre borbe sa neprijateljem, radi obezbeđenja ovog dela fronta Glavne operativne grupe i odbacivanja neprijatelja koji je pokušavao da prodre prema Mratinju. Naročito ogorčene borbe vođene su oko sela Brljeva i na položajima Budna. Na Javorku ekipa je izvršila jednu težu intervenciju nad teško ranjenim Vladom Tomanovićem, zamenikom komandanta Desete hercegovačke brigade. Na ovim položajima bilo je više teških ranjenika ali je ekipa uspela da izvrši njihovu obradu i uputi ih dalje za Centralnu bolnicu. I u samom Mratinju je već bilo puno ranjenika, a neprijateljska avijacija je neprekidno bombardovala. Ekipa je izabrala prostor za svoje intervencije pod jednom stenom u podnožju sela u kanjonu reke. Na stene su bili obešeni prokuvani i mokri čaršavi, sanduci za sanitetski

materijal su sastavljeni i tako služili kao operacioni sto. Lekari i asistenti su bili obučeni u mokre prokuvane bele mantile. Ispod ove stene je prihvaćeno i obrađeno oko 20 teških ranjenika na nosilima. Za vreme bombardovanja Mratinja bombe su padale po kanjonu i ranjenici koji su ležali na nosilima zasipani su zemljom i granjem. Ekipa je ovde radila od svanuća pa do noći. Ranjenici su obrađivani koliko su okolnosti u kojima smo se nalazili dozvoljavale. Ranjeni partizani, hrabri i uvek uvereni u pobedu, bili su takvi i na »operacionom stolu«.

Kada su rokirane snage Druge proleterske divizije sa prostora Brljevo — Mratinje i sa prostora Barni Do — Mratinje, ekipa je dobila naređenje za pokret 4 juna predveče, pravcem Mratinje — Prepelišće — Mrkalj-Klade i dalje prema Sutjesci. Nastajala je nova situacija. Ovaj prostor, kao i prostor na pravcu našeg daljeg kretanja, potpuno je nenaseljen sve do komunikacije Kalinovik — Foča. Više nije bilo uslova čak ni za onakve hiruške intervencije kakve je ekipa do sada mogla da vrši. Morali smo se orijentisati samo na previjanje i manje intervencije koje se mogu izvesti na otvorenom polju u uslovima brzih pokreta. S obzirom da je pretstojala bitka za neposredni prodor na samoj Sutjesci, koja se razvijala na položajima svih jedinica, trebalo je obezbediti što bolje funkcionisanje saniteta pri svim jedinicama divizije i ojačati sanitet u brigadama i bataljonima, koji je već i do sada imao mnogo gubitaka stručnog kadra zbog toga što je tifus već bio zahvatio priličan broj drugarica u sanitetu po jedinicama, kao i zbog toga što je jedan deo kadrova morao biti odvojen za Centralnu bolnicu. Zato je na Mrkaljima izvršena 6 juna i delimična izmena sastava sanitetskog osoblja u ekipi. Upućene su u jedinice drugarice Danica Kolinović, za zamenika referenta saniteta Štaba Četvrte proleterske brigade, Anka — Beba Jovičić, za zamenika referenta saniteta Druge dalmatinske udarne brigade, Katica Bjažević, za referenta saniteta jednog bataljona Druge dalmatinske brigade, i Nena Perović takođe u sanitet Četvrte proleterske brigade. U ekipu su došle drugarica Zora Vujović i Savka Mijušković iz Centralne bolnice, kao rekonvalescenti preboleli od pegavca, i Ruža Avramović iz prateće jedinice Štaba Druge proleterske divizije.

Ekipa je 7 juna upućena na položaj Druge dalmatinske brigade koja je vodila ogorčene borbe sa Nemcima na Gornjim i Donjim Barama i imala mnogo gubitaka i veliki broj ranjenih. Penjući se prema ovom položaju ekipa je upala u minobacačku i topovsku vatru neprijatelja tako da se tokom dana nije uspela da prebaci do Donjih Bara. Pred mrak je nastavila put prema Donjim Barama, ali je u tom momentu dobila naređenje po kuriru iz Štaba Četvrte proleterske brigade da se vrati u Suhu.

Ekipa je u Suhoj odmah improvizovala previjalište i vršila manje intervencije. Iako nije bilo gotovo nikakvih uslova za izvođenje težih operacija, ipak je kod jednog ranjenika izvršena amputacija ruke, jer je pretila opasnost od iskrvavljenja.

Na dan 8 juna posle podne Hirurška ekipa je dobila naređenje za prelazak Sutjeske u sastavu Četvrte proleterske brigade i u prvi mrak prešla je Sutjesku na prostoru Suha — Tjentište i uputila se u pravcu Krekova i Milinklada. Na celom ovom maršu, još od sela Mratinja (od 4 juna) ekipa je bila pod komandom Štaba Četvrte proleterske brigade.

Penjanje noću uz Milinkladu pretstavljalo je ogroman napor. Konji sa sanitetskim materijalom, kao i konji iz pratećih jedinica i komora, padali su i zakrčivali prolaze. Drugarice iz ekipe, a naročito one koje su prebolele tifus, bile su jako iscrpene i jedva su izdržavale ovaj marš utoliko pre što su morale svaki čas da skidaju po dva sanduka sa konja zbog pružanja prve sanitetske pomoći onima ranjenicima koji su ekipu sustizali na putu.

Zorom 9 juna na Hiruršku ekipu i celu ovu kolonu Nemci su otvorili mitraljesku vatru i ranili nekoliko drugova. Osvitao je jedan od najtežih dana u ovoj ofanzivi. Čim se ekipa izvukla uz strme stene do male zaravni na vrhu brda nastalo je oko 8 časova veliko bombardovanje čitavog položaja Milinklade, Ozrena i Hrčavke, koje je u neprekidnim naletima bombardera trajalo čitav dan. Svako kretanje napred u toku dana bilo je potpuno onemogućeno. Nemci su na levom boku naše kolone nastupali uz Tisovo Brdo i ugrožavali nam prelaz prema Hrčavki i dalje, ali ih je pred veče zaustavila Četvrta proleterska brigada. Na sedlu pri vrhu brda jedna grupa aviona izručila je bombe neposredno na ekipu. Parče bombe pogodilo je dr Olgu Popović-Dedijer i teško je ranilo u desno rame. Jedva je izvučena ispod jednog izlomljenog stabla i jednog ubijenog konja i odmah previjena. Improvizovana su nosila, ali ona ih je odlučno odbila. Uz našu pomoć spuštala se pešice do u dolinu Hrčavke, a odatle pa dalje jahala je na konju. U toku narednih marševa i dalje je ostala zajedno sa ekipom.

Idućeg dana naše jedinice vodile su opet teške borbe — Četvrta proleterska na Ljubinom Grobu, a Druga proleterska na Košuti. Ekipa je noću 9—10 juna preko Hrčavke uz Debelu Ravan i Katunišće stigla do Lučkih Koliba. Neprijatelj je i dalje neprekidno tukao iz vazduha naše položaje. Bilo je mnogo gubitaka naročito na položajima Četvrte proleterske na Ljubinom Grobu. Iako u gotovo nemogućnim uslovima, ekipa je ceo dan previjala sve nove i nove ranjenike. Uveče, pred pokret dalje, komandant Druge proleterske divizije naredio je da se svi konji koji su nosili municiju daju za ranjenike. Isto

tako naređeno je da sve sposobno ljudstvo koje je bilo van bataljona prenosi ranjenike.

Novo previjalište ekipa je improvizovala sutradan, 11 juna, kod Mrčin-Koliba a zatim i u potoku Oteša. Tu je ponovo previjena i dr Olga Popović-Dedijer. Tu su prihvaćeni i ranjenici sa položaja prema Balinovcu i prema Siljevcu. Dvanaestog juna uveče ekipa je u sastavu jedinica divizije prešla preko komunikacije Kalinovik — Foča u Miljevinu.

Nakon prelaska preko komunikacije Kalinovik — Foča i stupanja na naseljena područja, situacija se umnogome poboljšala u odnosu na onu kakva je bila do pre nekoliko dana na pustom prostoru Zelengore. I ekipa je imala sada koliko-toliko bolje uslove, jer je mogla da radi u seoskim kućama. U selu Mrežicama, u rejonu Miljevine, za nju je bilo ponovo dosta posla. Nekoliko teških bombardera bacili su bombe na prvi bataljon Četvrte proleterske brigade. Poginulo je nekoliko drugova, a veći broj je teško ranjen. Od 14 do 18 juna ekipa se zajedno sa Četvrtom proleterskom brigadom nalazila na prostoru Mrežice — Jahorina — Gornja Prača. Uveče 18—19 juna prešla je u sastavu glavnine naših jedinica prugu Sarajevo — Višegrad kod Sjetline. Odmah nakon prelaska pruge ekipa je u selu Babićima improvizovala previjalište i izvršila nekoliko lakših intervencija. Kako je stanje ranjene dr Olge Popović-Dedijer postajalo sve ozbiljnije to je hirurg dr Ivica Pavletić odlučio da joj izvrši amputaciju ruke i time pokuša spasavanje. Operaciju je izvršio uz asistenciju Marije Lompar. Za to vreme obezbeđenje je vršila Druga dalmatinska brigada. Odmah nakon izvršene operacije ekipa je, po naredbi zamenika komandanta ove brigade, izvršila pokret prema selu Bogovićima, pošto su se neprijateljske snage, koje su nadirale, već bile približile selu Babićima. Određena je jedna desetina iz Druge dalmatinske brigade koja je na nosilima ponela operisanu dr Olgu Popović-Dedijer. Ali neposredno posle toga u jednom potoku neprijatelj je zasuo minobacačkom vatrom ovu desetinu kao i ekipu koja se ispred nje kretala. Borci su sklonili ranjenu Olgu u jednu vodenicu-potočaru, a oni izašli na položaj prema brdu odakle je nadirao neprijatelj. Ubrzo je stigla i Druga proleterska brigada koja je osigurala ovaj položaj i dalje ponela ranjenu dr Olgu Popović-Dedijer. Drugarice iz Hirurške ekipe uspele su i ovde da spasu i izvuku na tovarnim konjima sanitetski materijal i instrumente. Dr Popović-Dedijer je prenesena u bolnicu Druge proleterske brigade, ali je usled gasne gangrene sutradan na Romaniji umrla. To je bio nenadoknadiv gubitak za Hiruršku ekipu. Sanitetska služba NOV izgubila je u njoj jednog od najpredanijih sanitetskih radnika — hirurga baš onda kada su bili najpotrebniji našim jedinicama.

Hirurška ekipa je posle prelaska komunikacije Sarajevo — Sokolac na Romaniji, u sastavu Četvrte proleterske brigade, produžila preko Belih Voda i Šahbegovića do sela Jabuka. U selu Jabuka dobila je naređenje da se priključi Drugoj proleterskoj brigadi koja se u tom momentu nalazila na položajima prema Olovu na liniji Rakove Noge — Vladojevići — Dragoradi. Leva kolona naših jedinica u kojoj se nalazila i Druga proleterska brigada imala je zadatak da oslobodi Olovo, koje je u to vreme, pored Kladnja, bilo najveće neprijateljsko uporište na pravcu prodora naših jedinica. Ekipa je upućena na ovaj položaj zato što se očekivao jači otpor neprijatelja i u vezi s tim potreba za hirurškim intervencijama. Prebacivanje je trebalo da se izvrši preko 3 bataljona Druge dalmatinske brigade. No, hirurška ekipa je stigla samo Štab toga bataljona (Druge dalmatinske brigade) koji je bio u pokretu. Od njega je dobila vodiča i pravac kretanja. Išla je bez obezbeđenja. Ekipa je na tom putu, u blizini sela Rakove Noge noću, 22/23 juna, po mraku iznenađena i napadnuta od strane četnika. Kako je raspolagala tada sa svega dve puške, pošto su većina drugarica u njoj bile rekonvalescenti, a drugog obezbeđenja nije imala, to je zajedno sa kompletnim sanitetskim materijalom koji je iznela iz Pete ofanzive i celokupnim osobljem pala četnicima u ruke. Otuda je posle tri dana uspela da pobegne Marija Lompar, a nešto kasnije to je pošlo za rukom i dr Pavletiću, ali drugarica Zora Vujović, Slavka Mijušković i Ruža Abramović nisu uspele da pobegnu, već su bile ubijene. Ovo je bio ponovo veliki gubitak koji je ekipa pretrpela, pošto je ovom prilikom izgubila ove dobre stručne sanitetske snage i odlične drugarice. Nekoliko dana kasnije, 27/28 juna, naše jedinice su oslobodile i Kladanj.

U toku ove ofanzive, Hirurška ekipa je iako pod najtežim okolnostima, izvršila veliki broj hirurških intervencija, previjala ranjenike i ukazivala i drugu stručnu medicinsku pomoć ranjenicima i bolesnicima. Ona je u marševima i danonoćnom napornom radu do kraja izvršila svoje odgovorne zadatke, iako je u ovoj ofanzivi izgubila svog šefa, a na samom kraju ofanzive i veći deo ljudstva ekipe i ceo sanitetski pribor.

U Kladnju je Štab Druge proleterske divizije dao 30 juna naređenje Mariji Lompar da zajedno sa drugaricom Danicom Kolinović formira novu hiruršku ekipu divizije u koju je uključen dr Baun hirurg zatečen u Kladnju prilikom oslobođenja ovog mesta. Tu je ekipa dobila i novi hirurški instrumentarijum tako da je bila ponovo osposobljena za dalji rad.

Dr Marija LOMPAR

SA BOLNICOM DRUGE PROLETERSKE BRIGADE

Petu ofanziva prošla sam sa bolnicom Druge Proleterske brigade. Komesar bolnice bio je drug Vojin Đurašinović-Kostja; zamjenik komesara drugarica Olga Živković; intendant bolnice drug Rale Vasiljević. Od bolničarki sjećam se Olgice Kojadinović, Milene Gvozdenović, Krinke Tomanić, Lepe Srnić i druga Belog, Igmanca (svi živi, osim Lepe Srnić).*

Znam da smo cijelu ofanzivu prošli u punom redu i da se bolnica nikad nije rasula. Drugarica Ruža Oljača mi je pričala da nas je srela, sa mnom razgovarala i da ju je silno impresioniralo što smo išli tako organizovano i u punom redu. To su bili ranjenici iz Druge proleterske brigade, gdje je politička svjest bila na visini. Zasluga je i druga Kostje, komesara bolnice, koji je u najtežim momentima uspio da održi red i disciplinu, a i vjeru kod ranjenika da ćemo i iz onakve situacije izići kao pobjednici.

Bili smo u Pitominama, selu pod divljim stijenama i šumama Durmitora, koje u kišnom i snježnom maju nije bilo nimalo pitomo. Bolnica je dobila naređenje da se prebaci u selu Malu Crnu Goru i da tamo čekamo dalje naređenje. Čuli smo da su se noć prije toga kod Jezera spustili Englezi. Krenuli smo iz Pitomina uveče po kiši i polako se peli uz Durmitor. Bilo je ranjenika-pješaka i »konjanika« i manji broj rekonvalescenata poslije pjegavca, koji su se vratili iz divizijske

* Ne sjećam se ni tačnog broja ni imena ranjenika; možda samo ponekog. Prije kratkog vremena mi je jedan drug iz brigade rekao da se sjeća i da je čak zapisao u svoj dnevnik, kako sam mu poslije ofanzive rekla da je bolnica imala sto umrlih, sto poginulih, a izgubljenih oko četrdeset.

bolnice, a koji su se kod nas »oporavljali«. Vratiti se iz divizijske ili Centralne bolnice u brigadnu, značilo je za naše ranjenike otprilike kao vratiti se kući (valjda je to bilo u svim brigadama tako). Tu su oni bili među svojima, gdje ih svi poznaju i gdje oni sve poznaju. Oni su koristili prvu priliku, često i simulirajući, da što prije napuste velike bolnice i dođu natrag u brigadu svojima. Mi smo bili skloni da vjerujemo kako je našim ranjenicima najljepše kod nas i da ih niko tako ne pazi kao mi, pa bez velike nužde nismo ni slali ranjenike dalje od sebe. Tako smo krenuli preko Durmitora, kolona preko sto ranjenika i osoblja. Osoblje je posebno interesantno utoliko što su svi bili ili invalidi ili rekonvalescenti od pjegavca. Jedino sam ja bila tada zdrava u bolnici. Imali smo jednog doktora, Talijana Danijela, sitnog žgoljavog čovječuljka, koji je stalno izgledao kao izgubljen i na kraju se stvarno izgubio, poginuo ili pobjegao negdje sa Zelengore.

Brigada nam je uvijek ostavljala makar jednu četu za zaštitu, ali ovog puta nije ostao sa nama niko. Nadali smo se da ćemo nekog naći u Maloj Crnoj Gori. Prema naredbi koju smo dobili vidjeli smo da neprijatelj kreće na nas većim snagama, ali nam ni izbliza nije izgledalo da je situacija tako ozbiljna. Mi i tako nismo nikada bili na jednom mjestu duže od dva-tri dana, pa nam nalog za pokret nije bio nimalo neobičan. Ne sjećam se kad smo stigli u Malu Crnu Goru. Znam da je bila magla i da smo se smjestili u prve kuće kraj kojih smo naišli. Kad se magla malo digla, vidjela sam da je selo dosta veliko i da smo se smjestili po njegovoj krajnjoj periferiji. Selo je bilo raštrkanog tipa, a većina kuća je bila ispod nas. Ranjenici koji su već bili u »izvidnici« pričali su mi da je tu i bolnica Druge Divizije. U toku dana pošla sam da je obiđem. Sjećam se da sam tamo našla dosta poznatih; među ostalim drugaricu Micu Đorđević (poginula u Srbiji 1944). Dok sam sa njom razovarala naišao je dr Žarko Mikić, upravnik bolnice Druge divizije. Ja ga ranije nisam poznavala. Stao je s nama i odmah me upitao iz koje sam jedinice, a kad sam mu odgovorila, rekao je da će mi vratiti sve naše ranjenike i naredio mi da nekog pošaljem po njih. Meni to baš nije bilo pravo, zato što nisam imala osoblja, niti ikoga u pratnji, tj. nije imao ko da nosi ranjenike, slabo smo bili snabdjeveni materijalom, a hranom nikako. Kad sam pokušala da mu objasnim da je to nemogućno i da bi čak trebalo da ja pošaljem neke ranjenike njemu, bio je jako neljubazan, čak mi se činilo i grub; vikao je na mene i zahtijevao da smjesta izvršim naređenje. Znam da sam otišla ljuta i riješena da odmah pokupim sve naše ranjenike, ne zbog njegovog naređenja, nego da ne budu više kod takvog čovjeka. Zaista su nam došli, ne sjećam se da li taj isti

dan ili drugi. Moja jedinica se povećala za par desetina, ali ni sada nisam imala ranjenika na nosilima. Njih je vjerovatno otpremio u Centralnu bolnicu.

Kroz selo su stalno prolazile kolone, te smo i bez nekog naročitog obavještenja osjetili da je situacija napeta. Nikakvo naređenje nije stizalo. Raspitivali smo se gdje nam je brigada. Neko je donio vijest da je na Vučevu. Kostja, Olga i ja sa još nekim drugovima dogovorili smo se da ne čekamo naređenje nego da krenemo za brigadom i da je stignemo. Tako smo i učinili. Podijelili smo ranjenicima ručak i postrojili se za pokret. Dok se kolona postrojavala naiđe odnekud dr Herbert Kraus. Išao je sam s velikim rancem na leđima, malo poguren. Poznavala sam ga još iz Foče i znala da je pri Vrhovnom štabu, pa sam vjerovala da ćemo od njega dobiti tačna obavještenja.

On sjede na balvane kraj kuće i upita me koja je to jedinica i kuda ćemo.

— Za brigadom.

— Po čijem naređenju?

— Ni po čijem.

— Vlastita inicijativa?

Gledao me jedan trenutak pažljivo, a onda diže glavu i upre pogled nekud neodređeno. Šutio je neko vrijeme, a zatim se polako diže, pruži mi ruku i reče: »Imate pravo! Idite!« i pođe prema divizijskoj bolnici.

Tada nam je bilo već sasvim jasno da nemamo šta da čekamo. Požurili smo i naša kolona još dosta dobrog raspoloženja krenu niz kanjon Sušice. Išli smo neumorno, izišli iz kanjona, a zatim preko pivske visoravni. Kostja je išao na čelu a ja na začelju, prema dogovoru. Mrzila sam da idem na začelju, jer je to uvijek bilo jako zamorno zbog zastajkivanja pojedinaca uslijed čega se kolona stalno kidala, stajala, a poslije toga trčala da stigne u neko selo.

Ne sjećam se gdje smo noćili, ali idući dan oko podne odmarali smo se kraj neke šumice i tu su nas avioni bombardovali. Niko nije bio povrijeđen. Išli smo prema Mratinju i mislili da se tamo smjestimo, a zatim dalje za brigadom. Pivu smo prešli preko nekog visećeg mosta i već sam jedva išla. Prelazeći preko mosta, mislila sam kako ću se sada odmoriti ma šta se desilo, jer mi se činilo da više nijedan korak neću moći da napravim. Kad sam na začelju kolone stigla do sela, sačekao me Kostja i rekao da ne ostajemo tu, nego odmah produžujemo dalje. Mratinje je prepuno vojske a i stalno ga bombarduju.

Nastavili smo put uzbrdo, umorni, gladni, bez riječi, neko psujući naglas, a neko u sebi. Nije bilo više ni šale ni dobacivanja. Još prije nego što smo izišli na plato iznad Mratinja,

naišla je jedna grupa aviona i počela bombardovati selo. Mi smo se raštrkali po šikari pored puta da nas ne primjete, ali su neki letili tako nisko da su nas vidjeli. Mitraljirali su nas kratko vrijeme, ali ni tada nije bio niko ranjen. Izišli smo na plato i, poslije sad-dva pješačenja, smjestili se u neke kolibe da noćimo. Našli smo i ranjenike iz naše brigade koji su nam pričali i ogorčenim borbama koje brigada vodi na ušću Sutjeske u Drinu.

Ne sjećam se kada smo stigli na Dragoš Sedlo. Smjestili smo se u dvije kolibice na rubovima jedne male čistine opkoljene šumom. Kiša je nemilosrdno lila. Bili smo mokri do kože. Tu smo zatekli tri ranjenika na nosilima. Njih i još neke ranjenike smjestili smo u kolibe, a s njima i kuhinju. Ostali ranjenici pokušavali su da od isječenih grana i nešto malo šatorskih krila naprave kakav-takav krov nad glavom i da naložе vatru. Ali ni oni u kolibi nisu bili zaštićeni od kiše, jer je voda prodirala između dasaka. Ni vatre nisu mogle da gore, drva mokra, pa samo pište i dime. Još istog dana predveče jedan meni nepoznat drug sa oficirskim oznakama uđe u kolibu i naredi vrlo oštro da momentano napustimo kolibe. Počeli smo se buniti; ranjenici su zagrajali, vičući da neće napolje i da im to niko ne može narediti. Tada nam je rekao kako tu treba da smjesti Vrhovni štab: »Nećete valjda dozvoliti da drug Tito ostane napolju, on mora da radi«.

Svi smo ućutali i polako počeli da iznosimo stvari i pravimo neke zaklone za teže ranjenike. Kuvari su pokušavali da naprave improvizirano ognjište napolju, ali vatra nije htjela da gori. Dok su se oni tako spremali, otišla sam do druge kolibe, kraj puta, da i odande iselimo ranjeike. Stajala sam sa Kostjom pored kolibom, kad odjednom opazim na stazi, nedaleko od nas, druga Tita i sa njim veću grupu drugova. Išao je čvrsto, sa velikim štapom u ruci. Kraj njega je bio onaj oficir-konačar. Kad su stigli do nas, reče mu taj drug: »Druže Stari, ovdje ćete se smjestiti«. Tito dođe do nas i upita ko je tu bio smješten. Kazali smo mu da su ranjenici Druge proleterske brigade. Okrenuo se onom oficiru i dosta oštro mu rekao: »Nećete valjda ranjenike izbaciti na ovu kišu. Mi ćemo se tamo smjestiti«, i pokaza rukom šumu iza kolibe. Pozdravio nas je pesnicom i krenuo prema šumi.

Ja sam se osjećala u isto vrijeme oduševljeno i postidjeno. Bilo mi je drago zbog njegovog stava prema ranjenicima a stid što nismo požurili i ispraznili kolibe; jer bi se u tom slučaju sigurno smjestio u njih. Gledala sam dugo za njim i mislila kako on nema gdje da se osuši. Kad smo ranjenicima ispričali šta se desilo, nije bilo kraja komentarima. Iako su odobravali takav njegov stav, osjećala sam da je i njima krivo što su mu

svojim prisustvom onemogućili da se skloni pod krov. Uskoro sam vidjela nekoliko šatora nedaleko od nas, pa sam se malo smirila i utješila da drug Tito ipak ne kisne.

Idući dan već smo se spremili da idemo dalje. Znam da smo bili već prilično iscrpeni i gladni, iako smo ponešto jeli. Nekoliko ranjenika je imalo teški proljev, što ih je iscrplo do te mjere da su bili nepokretni kao i najteži ranjenici. Bio je problem kako da krenemo kad je trebalo nositi teške ranjenike, a mi nismo imali nikakvu pratnju. Neko mi je izdao nalog na ceduljici da te ranjenike predamo Šestoj istočnobosanskoj brigadi, koja treba da naiđe pored nas. Da ne bi cijela bolnica zbog toga čekala, dogovorili smo se da sa tim ranjenicima ostanemo ja i kurir bolnice, jer sam vidjela da će ta predaja ići teško.

Kad su moji otišli iznijeli smo ranjenike na nosilima pred kolibu pored puta i čekali. Prolazile su nekakve komore, nekakve starije žene, neprekidno su išli ljudi, konji i svi su mi ličili na one tifusare iz Četvrte ofanzive. Sve je bilo jadno, mokro; činilo mi se da tu uopšte ne prolaze zdravi, nego sve sami bolesnici. Ranjenih među njima nisam vidjela. Ni na jednom licu da vidiš osmijeh. Niko ne govori. Kao da se pred mojim očima odvija neki teški nijemi film. Zaista žalosna slika!

Poslije dva-tri sata naišli su oni koje sam čekala. Poznavala sam neke drugove iz Šeste brigade, jer sam s njima bila 1941 u odredu. Zaustavila sam jednoga druga iz Štaba i rekla mu da imam naređenje da im predam one ranjenike. Nije htio ni da čuje. Vikao je na mene kao da sam ja izmislila da ih baš njima predam. Pokazala sam mu onu ceduljicu, ali to nije imalo nikakvog efekta. »Ni sami sebe ne možemo da nosimo, a kamoli druge. Dosta imamo i naših ranjenika, a nema ko da ih nosi. Brigada sad ide na položaj«. I ode ne osvrćući se više.

Ja sam otprilike i očekivala tako nešto, pa ipak sam vjerovala da ću ih ubijediti kad vide da će ranjenici ostati. Ostala sam gledajući kako odlaze i ne znajući šta da radim, kome da se obratim? Na kraju sam ipak krenula da tražim pomoć. Riješila sam da idem u Vrhovni štab. Polako sam obilazila šatore i naišla na druga Gojka Nikoliša. On mi je napisao naređenje da ranjenike primi bolnica Prve divizije. Ona se nalazila malo dalje i brzo sam pronašla dr Julku Mešterović, referenta saniteta Prve divizije. I ona me dobro izgrdila kada sam joj rekla o čemu se radi. Grdila je dr Dulića što je rasformirao bolnicu Druge divizije, pa sad ona mora da prima naše ranjenike. Tada sam i saznala da je naša diviziska bolnica rasformirana.

Najposlije sam ih predala. Bilo je predveče kad smo kurir i ja krenuli za našom bolnicom. Cijeli dan su bili pred nama. Kiša više nije padala, ali je bilo strašno blato. Rekli su nam da ne možemo zalutati, samo da idemo putem nizbrdo. Niko se više nije kretao putem. Ona jutrošnja kolona valjda se smjestila negdje po šumi. Poslije sat i po hoda nizbrdo naišli smo na mjesto gdje se put račva. Jedan je vodio pravo naniže, a drugi je skretao lijevo i gubio se u šumi. Nismo znali kojim da krenemo. Kao pravi »ratnici« gledali smo gde ima više tragova, i učinilo nam se da ih je više na onom putu koji je išao pravo. Nigdje se nije čula borba, a okolo nas nigdje ni žive duše. Krenuli smo. Već poslije par stotina metara osjetila sam da nas put vodi sve više desno. Imala sam dosta jasnu pretstavu o mjestu odakle smo pošli, pa sam znala da, ako budemo išli dalje, moramo stići u Tjentište. A tamo su Njemci. Nisam htjela kuriru da govorim o svojim sumnjama, računajući sa sigurnošću da moramo prvo da naiđemo na naše. Tako je i bilo. Kad smo išli kroz neku šumu, iskoči jedan partizan pred nas i viknu prigušeno: »Stoj«. Stali smo. Prišao nam je i ljutito upitao kuda idemo. Objasnili smo mu. Rekao nam je da smo ludi, da je to položaj i da su Njemci tu ispred nas: »Da ste prošli samo još trista metara, došli bi im pravo u ruke«. Rekla sam mu da smo i računali da moramo prvo naići na naše. Bio je to jedan bataljon Prve proleterske brigade.

Vraćali smo se polako uzbrdo. Bili smo suviše umorni. Taj dan još ništa nismo jeli. Tada sam prviput zaista bila gladna. Već se i noć spustala kada smo stigli do prvih vatri. Bile su to prištapske jedinice Prve divizije. Ljudi su spavali oko vatre, poneki je sjedio i dodavao po koje drvo. I mi smo se priključili jednoj vatri. Niko nas nije pitao ni ko smo ni odakle smo. Legla sam i spavala do jutra. Ujutro smo opet krenuli za našom bolnicom. Sad nije bilo opasnosti da zalutamo. Putem je opet išla neprekidna kolona. Činilo mi se da je ista ona jučerašnja, da vidim istu ćebad, ista lica. Nas dvoje smo išli stalno pored kolone, prestižući je, ali nikako nismo stizali čelo. Negdje pred podne sjeli smo pored puta da se odmorimo. Pored nas naiđe dr Julka Mešterović. Kad me vidje, upita: »U kojoj si ti ono bolnici?« Kad sam joj rekla, opet je počela na mene da viče. Prijetila mi je da će me strijeljati, tužiti Vrhovnom štabu i ko zna šta sve nije izgovorila. Jedva sam iz sve njene galame razabrala da je opet negdje našla nekog našeg ranjenika, da smo ga mi ostavili pored puta i da mu je ona davala kofein da ne umre. Nisam shvatila o kome se radi, niti mogla doći do riječi, da joj objasnim kako momentano nisam sa bolnicom. Na kraju mi je rekla da je ranjenik nedaleko od mjesta gdje smo se sreli. Nisam htjela više da je slušam, digla sam

se i krenula natrag. Kuriru sam rekla da ide za bolnicom i kad je stigne da uzme jednog konja i krene mi ususret. Računala sam da ni naši nisu daleko, jer su i oni morali negdje noćiti.

Išla sam opet pored kolone natrag, tražeći stalno očima tog mog ranjenika. Najzad sam ga našla. Ležao je na zemlji malo iznad puta, gotovo potrbuške, s glavom na ruci. Davao je zaista utisak čovjeka koji umire. Oči upale, sivopepeljasta boja lica; usne beskrvne. Bio je to Dalmatinac, borac našeg 4 bataljona (ne sjećam se kako se zvao), koji je bio lakše ranjen u nogu. Kost mu nije bila povređena, a ni rana nije bila velika, ali je posljednjih dana imao onaj strašni proljev o kome sam već govorila i koji ga je sasvim iscrpao. Kad sam mu prišla, pogledao me bezizrazno. Pitala sam ga kako se moglo desiti da ostane kad sam ga odredila na konja. Pričao mi je polako, vidjelo se da ga govor zamara. Dok su bili u pokretu sreli su nove ranjenike naše brigade, koji su išli sa položaja i tražili bolnicu. Među njima je bilo i teže ranjenih koji nisu mogli da idu pješice, pa im je trebalo dati konja. Tu se našao i dr Dulić (tada referent Druge divizije). On je išao od jednog do drugog konjanika i gledao ko je lakše ranjen i koga može skinuti. Među ostalim skinuo je i njega jer mu rana nije bila teška, ne osvrćući se na to što je on tvrdio da uopšte nema snage da ide. Pokušao je da krene za njima ali nije mogao.

Sjela sam kraj njega i razmišljala šta da radim. Jedino da negdje nađem konja i da ga povedem sobom. Ali, gdje da nađem konja? Ko će mi ga dati?

Pored nas je i dalje išla kolona, bezglasna, u dronjcima, tu — i — tamo neko na konju, ali su i ti svi izgledali kao i ovaj pored mene. Zaustavila sam jednog druga koji mi je izgledao malo svježiji i molila da mi posudi konja, samo da iznesem ranjenika do na vrh ove uzbrdice, gdje su mi rekli da je štab naše divizije. Molila sam ga da ide sa mnom da mu odmah vratim konja. Dok sam govorila, stojao je, a drugi su pored nas prolazili. Kad sam završila, gledao me još par sekundi, onda ošinuo konja i otišao. Bez jedne riječi. Nije se ni okrenuo.

To mi je bio najteži momenat u ratu. Bez riječi, bez pozdrava, bez promjene u izrazu lica. Da mi je bar štogod opsovao. To mi je bilo strašnije nego sva Julkina galama i prijetnje. Šta je to s ljudima? Zar više niko ne zna normalno da razgovara? Sjela sam ponovo pored ranjenika i psovala naglas, kako sam čula od mojih Srbijanaca, ja koja dotada nikada nisam psovala. Tog momenta mrzila sam sav ljudski rod. Izvadila sam kutiju sa duvanom i počela da savijam cigaretu. Ranjenik me tiho zamolio da i njemu savijem jednu. Ležao je i dalje nepomično, samo je pokatkad pokušavao da podigne glavu i da je bolje namjesti. Dok sam savijala cigare, shvatila sam da je

besmisleno ovako sjedeti i čekati da mi se neko smiluje. Riješila sam da odem do štaba divizije i da njih tamo zamolim za konja. Rekla sam to njemu i obećala da ću se vratiti dok on popuši cigaru. Krenula sam i išla što sam brže mogla. Poslije dvadesetak minuta sam zaista našla Štab divizije i sa njima dr Dulića. Zamolila sam ga da mi da konja, ali je on svoga konja već bio dao našoj bolnici, baš onda kad je ovog ranjenika skinuo. Otišao je sa mnom do ostalih drugova i drug Đokić, koga su zvali »major«, odmah odvezao svoga konja, pritegnuo mu sedlo i dade mi ga. Molio me samo da mu ga vratim prije nego što Štab krene dalje. Žurila sam se i usput mu doviknula da ću se vratiti za pola sata.

Opet nazad pored kolone. Nije mi bilo jasno odakle ona izvire. Nije mi bilo jasno ni kako ću ranjenika odvesti od Štaba divizije do bolnice. Ali i ovo je već nešto. Možda će dotada i kurir doći. Došla samo do ranjenika. Ležao je uvijek u istom položaju. Doviknula sam mu još iz daljine da sam stigla. Nije se ni pomaknuo. Kad sam mu prišla, vidjela sam da je mrtav. Među prstima na zemlji ležala je nedogorjela cigareta.

Vidjela sam dotada dosta umiranja. Bila sam svakodnevno u borbi protiv smrti iz koje smo nekad izlazili kao pobjednici, ali je i ona često pobjeđivala nas. Bila sam već navikla na nju. Ali ovo je bilo nekako jezivo. Ona cigareta mi se posebno učinila užasnom. Prestala je gorjeti kada je on prestao da diše. Učinilo mi se kao da je i ona bila živo biće i da je i ona umrla. Tada sam prvi i posljednji put u toku Pete ofanzive sjedela i plakala. Plakala sam zbog njega, zbog svih tih što su tako šutke prolazili pored mene kao da su na nekom velikom pogrebu. Plakala sam zbog cijelog svijeta što je tako nesretan. Kad su suze prestale da teku, palo mi je na pamet da bi trebalo da ga sahranim. Nisam ni pomišljala a ni znala da ih je stotine tih dana tako umiralo po šumi i da ih niko nije sahranjivao. Odvukla sam ga malo dublje u šumu, skupljala grane i lišće, dok ga nisam kako-tako pokrila. Ostavila sam ga i opet krenula uzbrdo. Konja sam vodila za uzdu, nisam mogla da ga uzjašem. Imala sam osjećaj da sam kriva što ga vodim praznog sedla.

Štab divizije sam našla na istom mjestu, nešto sam kod njih i jela, ali se ne sjećam kako i s kim sam dalje otišla i kada sam došla u Suhu, gdje sam stigla bolnicu. I tu sam opet imala neke teške ranjenike koje je trebalo nositi. Među njima je bio i drug Miro (prezime ne znam), komandir jedne čete 1 bataljona, teže ranjen u nogu. Kada smo ponovo krenuli dalje, njega i još dva-tri ranjenika, koji nisu mogli jahati, ostavili smo. Sa njima je ovog puta ostala Lepa Srnić da ih preda nekome. Sjećam se da sam jednoga od njih, koji je bio ranjen kroz

pluća, dugo nagovarala da proba na konju i krene s nama, ali je on stalno vikao da ne može. Ja sam vjerovala da ipak može i pokušavala da ga podignem na konja što je on uporno odbijao. Rekla sam mu da ostajanje može da mu bude smrt, ali ga ni to nije moglo pokrenuti. Kad smo krenuli i odmakli se od toga mjesta oko dvjesta metara, čula sam Lepu kako me zove i trči za nama. Ja sam išla na začelju pa sam je sačekala. Rekla mi je da se onaj ranjenik predomislio i želi s nama. Skinula sam nekog drugog ranjenika s konja i vratila se po njega. Lepa i ja mučile smo se sigurno četvrt sata dok smo uspjele da ga dignemo i pričvrstimo na konju. Žurila sam da mi kolona ne izmakne. Trebalo je preći preko potoka, preko kojeg je bilo brvno. Ja sam pošla preko brvna a konja sam pokušala da navedem preko vode. Međutim, on nikako nije htio da zagazi u vodu. Vukla sam ga. Lepa ga je otpozadi tjerala, ali se on nije dao pokrenuti. Bila sam već nervozna, kolona je odmicala. Najzad siđem s brvna da ne gubim vrijeme i ne izuvajući se zagazim u vodu, povučem konja za sobom i on sasvim mirno krene za mnom. Začas smo prešli. Voda nije bila ni do koljena, ali sam nalila pune cipele. Kolonu sam stigla prije nego što smo prelazili Sutjesku. Kada sam na prvom zastanku izula cipele, svi su mi prsti na nogama bili zguljeni i ranjavi, a kada su se cipele osušile, nisam ih više uopšte mogla obuti. Nosila sam ih dva-tri dana preko ramena, čekajući da mi rane zarastu. Međutim, na jednom od sljedećih zastanaka neko mi ih je uzeo i tako sam dalje išla stalno bosa sve do Kladnja.

Sutjesku smo prešli ujutro, ne previše rano, možda je bilo i osam sati. Prešli smo je bez teškoća preko mosta. Borba se čula negdje desno, ali je most bio slobodan. Par stotina metara iznad Sutjeske ugledala sam u šumi dr Đuru Mešterovića, kako sjedi kraj sanduka sa sanitetskim materijalom i izbacuje sve iz njega. Vidjela sam među ostalim stvarima i nekoliko knjiga. Bila su to neka Nolitova izdanja, romani koji su me još prije rata oduševljavali. Pitala sam dr Đuru šta to radi, a on mi reče da čisti sanduke i da će baciti sve što nije najnužnije. »I ove knjige«, pitala sam. »I njih«. Žalim ove knjige, htjela bih ponijeti ih, a ne mogu ni sama sebe nositi. Žive ljude smo ostavili, a sada, eto, knjiga mi je žao. Đuro mi je savjetovao da i kazane za hranu treba baciti. Važnije je da se iznesu ranjenici. Koliko li će ovo još trajati, kad se Đuro tek sad sprema za dalji put? Išli smo kroz šumu. Odnekud s desna gruvala je artiljerija. Čim smo izišli na prvu kosu, izložili smo se vatri. Spustili smo se malo ispod kose i išli dalje.

Sjećam se noći na Lučkim Kolibama, gdje nisam vidjela nikakve kolibe. Smjestili smo se kraj korita nekog presušenog potoka i ložili vatre. Zaklali smo jednog konja i kuvali u kaza-

nima koje još nismo bacili. Bio je mrak kada se čulo zujanje motora. Avioni u ovo doba! Pa zar nas ni noću neće pustiti na miru? Gasi vatre! Gasi!... čulo se sa svih strana. Bilo je teško urazumiti ljude da zaista treba gasiti, pogotovo da se gasi ispod kazana. Zaista su bombardovali. Bombe su eksplodirale malo dalje od nas. Čim su avioni otišli, vatre su opet planule.

Jedno jutro, poslije toga, ostavili smo kazane. Bilo je govora da se ostavi i burad za parenje. Ali nam je slika Četvrte ofanzive i onih kolona pjegavičara bila još pred očima i riješili smo da to bude zadnje što bismo bacili. Uspjeli smo da iznesemo burad iz ofanzive. Kada su se poslije drugovi iz prateće čete naše brigade hvalili da su oni jedini uspjeli da iznesu mali protivtenkovski top, mi smo se za uzvrat hvalili da smo sigurno samo mi iznijeli burad za parenje.

U jednoj udoljici, gdje smo zastali i noćili, bilo se okupilo dosta jedinica. Okolo šuma, a usred nje lijepa ravna livada sa bujnom zelenom travom, kroz koju je proticao mali potočić. Ljudi su stalno tražili neku travu koja bi se mogla jesti. Pronašli su srijemušu koja je potsjećala na bijeli luk, našli su i kiselicu koja je bila jako ukusna. Ja nisam imala vremena da tražim jer sam previjala ranjenike. Odbila sam da jedem srijemušu koju mi je jedan ranjenik donio, jer nikad u životu nisam voljela ni bijeli luk. Čovjek je ostao začuđen što se i u ovakvoj situaciji može biti probirač jela. Tražila sam gdje bih mogla da operem zavoje, jer više nisam imala čistih, ali svuda pored potoka bili su ljudi i uzimali vodu za piće tako da nisam smjela da perem. Usput sam se najela kiselice.

Sjećam se jedne diobe hrane. Dijelili smo meso od nekog konja ranjenicima, a oni su ga pržili na žeravici kao ražnjiće. Ranjenici su jedan po jedan prolazili pored Kostje, koji je dijelio meso prema brojnom stanju. Kostja je već podijelio meso, a red je još uvijek bio dugačak. U redu je bilo mnogo drugih koji nisu bili iz naše bolnice.

Jednog dana kad se kolona zaustavila u nekoj šumi, pojavio se drug Leko Radović, koga sam poznavala sa studija iz Zagreba. Pretstavio se kao komesar svih bolnica i tražio od nas da se uklopimo u kolonu sa ostalim bolnicama. Sa kojima — nije mi bilo jasno. Mi smo od drugih bolnica bježali i gledali da ne izostanemo iza borbenih jedinica. Pokušavali smo još da stignemo našu brigadu. Ne znam da li je drug Leko uspio da okupi bolnice, samo smo mi izmakli što smo brže mogli, i više ga nisam vidjela. Stalno smo se i dalje kretali u sklopu neke kolone koja nije imala ni kraja ni početka.

Jednog jutra rano kad smo prelazili preko brisanog prostora bili smo iznenada zasuti mitraljeskom vatrom. Tad mi je bilo ranjeno i pozleđeno nekoliko ranjenika, a među ostalima

i mala Milena Gvozdenović. Rana joj nije izgledala naročito teška, sasvim visoko na nozi. Otada je stalno pomalo hramala. Nikada se nije žalila da je boli. Godine 1945 otišla je sa ranjenicima u Italiju i poslije mi je pričala da su joj izvadili zrno koje se bilo zadržalo pored samog debelog crijeva. Tek tada mi je priznala da joj je to zrno pravilo velike smetnje.

Naša bolnica najviše je nastradala prilikom jednog bombardovanja na Zelengori. Bio je lijep sunčan dan. Na mjestu gdje smo se zaustavili nalazila se pored puta jedna manja stijena, sva obrasla mahovinom tako da je izgledala kao humka. Bilo je tako prijatno sedeti na njoj. Svaki je na njoj tražio mjesto. Šuma je na tom dijelu bila malo proređena, tako da je humka bila sva obasjana suncem. Oko dvadeset ranjenika načičkalo se po njoj, odmarajući se i sunčajući. Mi smo u šumi ispod puta raspakovali svoje sanduke i previjali one ranjenike kojima je zavoj spao ili suviše prokvasio. Kada sam bila gotova, popela sam se i ja na put i sjela među ranjenike. Sunce je izazvalo vedro raspoloženje i mi smo se šalili i pomalo pjevali. Odjedanput se začula vrlo blizu huka aviona. Mala Milena je još nešto radila oko sanitetskih sanduka. Sunce je bacalo odblesak od niklovanih bubnjeva za sterilnu gazu, tako da su sijali kao reflektori. Viknula sam Mileni da ih brzo spakuje u sanduke, da nas ne otkriju. Ona je sasvim mirno radila i dalje, kao da me nije čula. Potrčala sam prema njoj i ubacila doboše u sanduke, zatim prekrila granama i pokušala da ih odvučem pod jedno drvo. Bombe su počele padati oko nas. Bacila sam se pored nekog oborenog stabla, slušajući kako rasprsnuta parčad fijuču iznad glave i krše granje. Svako bombardovanje izgleda dugo, a ovog puta mi se činilo kao da nikad ne misli prestati. Kad sam se digla zujanje aviona se već čulo sasvim daleko. Istrčala sam na put i ugledala strašnu sliku. Kraj humke su ležali ponovo ranjeni i jaukali. Jedna Dalmatinka ležala je sva iskasapljena. Jedna ruka bila joj je otkinuta kao i jedan deo lobanje iz koje se prosuo mozak. Svi koji su bili na humci bili su povređeni a troje ih je poginulo, jer je bomba udarila baš u humku. Pričali su mi posle kako su se pogađali da li da se sklone odatle, ali ih je stara parola »neće valjda baš tu udariti« zadržala, a vjerovatno donekle i bojazan da se ne pokažu kukavicama. Pokupili smo mrtve, odneli ih u šumu i prekrili granjem i kamenjem.

U pokretu dalje opet smo bili izloženi bacačkoj vatri i ubijen nam je konj na kome su bile vreće sa prljavim zavojima. Čistih zavoja sam imala još svega nekoliko, tako da sam došla u situaciju da ranjenike nisam više mogla previjati. Sećam se druga Ponjevića koji je bio ranjen u butinu. Rana je bila velika. Nisam uopšte imala takvog zavoja koji bi odjedanput mogao da

prekrije toliku ranu. Nisam imala ni flastera da bih zavoj mogla pričvrstiti. Dešavalo se da mu skinemo zavoje i on je sedio sa otkrivenom ranom sve dok zavoje ne bih oprala, osušila i tek tada bih ga ponovo zavila. Kada smo stigli na Jahorinu, vidjela sam da su se nekim drugovima rane ucrvljale. Zbog toga su nas kasnije jako kritikovali, mada je nama samima to bilo teže nego bilo kakva kritika.

Pred prelazak preko ceste kod Miljevine stajali smo čitav dan pod jednom šumom iznad sela Rataja. Cijeli dan avijacija je bombardovala Rataj i prelaz preko ceste. Položaj gdje smo bili mi i još mnoštvo drugih jedinica i bolnica nije bombardovan. Odatle smo krenuli pred sam mrak i spuštali se u dolinu. Već se sasvim bilo smrklo kada je odjednom kolona zastala. Znali smo da treba da pređemo cestu, a do nje još nismo stigli. Nije se čula borba. Stajali smo sigurno petnaestak minuta i to mi je postalo sumnjivo. Bojala sam se da nije ko zaspao i tako prekinuo vezu, što se i ranije dešavalo pri napornim marševima. Pronašla sam u koloni Kostju i rekla mu da bi trebalo pogledati zašto stojimo. Krenuli smo pored kolone i naišli ubrzo na uski mostić preko kojeg je išla šumska pruga. Korito rijeke Bistrice bilo je usko ali jako duboko. Moralo se prelaziti baš preko mosta. Na mostu smo vidjeli jednu grupu partizana kako dere konja kojega je valjda artiljerija ubila na samom mostu. Ispred te grupe više nije bilo nikoga. Veza je bila prekinuta. Pokušali smo da rastjeramo drugove, da oslobodimo prelaz i krenemo dalje, ali se oni nisu ni pomakli. Sve je bilo uzalud. Na kraju je Kostja sa još nekoliko drugova uspio da odgurne konja sa mosta u rijeku i kolona je mogla da krene dalje. Drugovi koji su bili oko konja krenuli su bez ikakvog protesta. Vjerovatno je svaki od njih uspio da uzme komadić mesa.

Desilo se da je naša bolnica ostala sama. Nismo bili sigurni da smo na pravom putu, pa nismo smjeli da odemo u selo pred sobom. Poslali smo dva druga naprijed, a mi zastasmo da se odmorimo na rubu jedne šumice. Čim smo stali, svi smo zaspali. Probudila sam se kada je već uveliko bilo jutro. Neki drugovi su razgovarali i raspitivali da li su se oni koji su otišli u izvidnicu vratili. Međutim, niko nije znao ni ko je otišao. Ponovo su pošla dva druga i ubrzo smo ih čuli kako nas zovu da pođemo. Stigli smo u selo koje je bilo puno partizana. Nešto su jeli, pa su i naši zahtijevali da zastanemo tu da i mi nešto dobijemo. Tu smo našli druga Dušana Lompara. Dao nam je hrane za bolnicu, a meni jednu šaku suvih krušaka, što mi je izgledalo kao vanredna poslastica poslije toliko dana gladovanja. Rekli su nam da nije pametno ostajati u selu jer smo suviše blizu ceste, a oni će ubrzo dalje krenuti. Odmah smo krenuli. Išli smo gotovo čitav dan. Predveče smo se smjestili u nekom musli-

manskom selu gdje smo opet bili sami. Idući dan opet je avijacija bombardovala, ali smo rano ujutro otpremili ranjenike u potok ispod sela, tako da niko nije stradao. To bombardovanje je uhvatilo jedan bataljon Četvrte crnogorske brigade na putu iznad sela i nanijelo mu dosta gubitaka. Sjećam se jedne drugarice kojoj je bomba otkinula nogu i patrljak je visio kao poderana krpa. Oni su bili neoprezni i vjerovatno da je selo bilo bombardovano zbog njih.

Iz toga sela smo se peli uz Jahorinu prema selu Jabuci. Tu nam se pridružila dr Saša Božović koja je tada upućena za referenta saniteta naše brigade. Tu nam se negdje priključila i grupa koja je nosila pokojnu Olgu Dedijer.

To su bili ljudi iz našeg bataljona i tu smo prviput uhvatili vezu sa našom brigadom za kojom smo tako neumorno išli i koju nikako nismo mogli da stignemo. Sada smo se osjećali slobodnije. Brigada je bila tu i za nas je prestala ofanziva.

Dr Vjera KUŠEC

PORED RANJENIČKIH NOSILA DO RASTANKA SA OLGOM DEDIJER

Iz sela Bobova, gde sam ostavila bolnicu Sedme divizije,[1] idem u Drugu proletersku brigadu. Pored Crnog Jezera prošla sam 29 maja i noćila u jednom selu gde je bio oblasni odbor. Iza ponoći bio je pokret. Pretsednik odbora pozvao me i rekao mi da povedem 12—15 ranjenika odande sa terena u sastav Centralne bolnice. Nisam imala nikakvog sanitetskog materijala te sam molila drugove iz odbora da mi dadu jednu devojku ili ženu da mi pomogne oko ranjenika, jer smo se penjali uz Durmitor i put je bio vrlo težak. Dodelili su mi Anu Kovačić, mladu ženu.

Noć je bila tamna kad smo krenuli iz sela i ja ranjenike nisam mogla sve ni da vidim. Neki su imali konje, drugi su išli peške. Ja sam išla peške sa 2 kurira. Počeli smo se penjati uz Durmitor. Na čelu je bio vodič. Sa nama su pošli još neki ljudi iz sela tako da je kolona bila dosta duga. Posle 2 sata počelo je da svanjiva.

Niko ništa nije jeo pre polaska. U selu su dobili malo hrane samo ranjenici.

Bila sam srećna što idem u sastav svoje stare brigade.

Konji pod ranjenicima su posrtali. Neki su ranjenici imali konjovoce, a neki su jahali sami. Pešaci su išli vrlo teško.

---

[1] Do 28 maja 1943 bila sam upravnik bolnice Sedme banijske divizije. Šef saniteta divizije bio je dr Kralj. 28 maja posle podne došli su kuriri iz saniteta Vrhovnog štaba po mene da odmah pođem u Drugu proletersku brigadu, a istoga dana na mesto moje u bolnicu Sedme banijske divizije došao je dr Izidor Levi, mlađi, sa svojom drugaricom.

Tek kad je svanulo videla sam da je dvojici ranjenika po jedna noga amputirana. Jedan je bio bez desne, a drugi bez leve noge. Bila su to dva vrlo mlada čoveka ali raspoloženi i vedri. Oni su sami jahali na konjima, bez konjovodaca. Zagledala sam ih i učinili su mi se poznati. Upitala sam ih da li su oni proleteri Igmanci. Nasmijali su se i odgovorili: »Pa ti nas tek sada vidiš«. Jedan od njih bio je mladi Crnogorac Pušo, mislim Kovačić, jer Ana mu je bila sestra (poginuo je na Majevici 1944). Drugi je bio Kragujevčanin, mlad radnik. Oni su veselo pričali i bodrili celu kolonu.

Usled jake uzbrdice često smo se morali odmarati, jer pešaci ranjenici nisu mogli da idu. Tek oko podne stigli smo na vrh Durmitora. To je divna visoravan na kojoj je paslo jedno stado ovaca sa jaganjcima. Tu smo se malo odmorili. Ranjenici su ručali nešto sledovanja hrane što su ga dobili za put. Jedan od kurira doneo je i meni malo pure što je dobio od seljaka koji su išli sa nama. Predveče smo se spustili u podnožje Durmitora.

Po prelasku Pive došli smo u dodir (u selu Mratinju) sa referentom saniteta Druge divizije dr Dulićem. Sa njim je bila i dr Saša Božović, dve bolničarke i komesar diviziske bolnice. Divizisku bolnicu su bili rasformirali i poslali sve ranjenike i bolesnike u brigadne bolnice. Bio je 1 jun. Dr Dulić me je zadržao u sanitetu.

Pošli smo na Javorak gde je Četvrta proleterska vodila borbu. Penjali smo se po vrlo teškom i blatnom putu. Često sam zagledala u noge, da mi cipele ne ostanu u blatu.

Na Javorku se vodila teška borba. Nemačka avijacija tukla nas je strahovito. Padala je kiša i bilo vrlo hladno. Pristizali su ranjenici. Bilo ih je dosta teških, na nosilima. Sve smo ih previli i podelili im nešto hladne hrane koju smo imali sa sobom.

Hiruška ekipa Druge divizije sa šefom dr Olgom Popović — Dedijer bila je u neposrednoj blizini. Tamo smo slali teške ranjenike kojima je bila potrebna hiruška intervencija.

Predveče smo se istim putem vratili u Mratinje. Bilo je sa nama i dosta ranjenika, na konjima i nosilima. Blato je užasno, a i velika nizbrdica. Jedan konj sa nekim tovarom prevrnuo se i survao u provaliju zajedno sa konjovocem. Za njim još jedan, natovaren delovima teškog oružja, mislim delovima maloga topa. Konjovodac ga nije mogao zadržati. Najedanput osetih da mi u gustom blatu ostade đon sa desne cipele. Dugo me već služe — još od početka ustanka 1941 godine. Pođoh dalje samo sa jednom cipelom. Po mraku smo sišli u selo. Sanitet Četvrte crnogorske brigade odvede svoje

Branko Šotra: KROZ KRŠ (drvorez)

ranjenike u okolne kuće, a diviziski sanitet je prenoćio u jednoj kolibi.

Ujutru rano bio je pokret. Sa osamnaest teških ranjenika iz Četvrte crnogorske ja sam, po naređenju dr Dulića, ostala u selu. Trebalo ih je predati Centralnoj bolnici i tek onda poći u Drugu proletersku brigadu. Sa mnom su ostale tri bolničarke, jedan ekonom i jedan kurir. Ostalo je i nešto hrane. Neki su ranjenici ječali od bolova, nekima su rane krvarile te smo ih morali previjati. Jedna bolničarka, sestra dr Mijuškovića, snažna mlađa žena, bila je vrlo vešta pri radu oko ranjenika.

Hladno je. Kiša pada, a i noć se polako spušta. Naložili smo vatru po svim kućama gde su bili ranjenici. Nailazi Četvrta crnogorska brigada i sa njom hiruška ekipa Druge divizije. U ekipi je bio i dr Pavletić sa pet-šest bolničarki. Olga Dedijer, šef ekipe, reče mi da se naše jedinice povlače sa tog terena i da Centralna bolnica neće naići. Moji ranjenici su ovo naslućivali pa se među njima osećala uznemirenost. Napisala sam pismo drugu dr Gojku Nikolišu i zamolila ga da mi pomogne da ranjenike evakuišem. Pismo sam poslala po kuriru konjaniku. Istovremeno sam se obratila i Štabu Četvrte crnogorske brigade i molila da mi oni pomognu da evakuišem ranjenike. Međutim, u Štabu brigade mi je rečeno da oni nemaju ljude da nose nosila. Posle ponoći dr Olga Dedijer sa svojom ekipom i Štab Četvrte brigade krenuli su dalje.

Svanulo je. Prolaze razne jedinice. Ja sam stajala na putu. Nailaze delovi Vrhovnog štaba. Spazih i drugaricu Canu Babović. Kad me vide zainteresova se šta ću tu. Obavestila sam je o svojoj situaciji i molila da mi pomogne. Ona obeća da će svakako nešto učiniti kad stigne do Starog. Ušla sam posle toga u kuću gde su bili moji ranjenici i odmah primetila da nema dve bolničarke, kurira i ekonoma. Ostala je samo bolničarka Mijušković. Neki ranjenici su čuli da neće naići Centralna bolnica pa su postali jako nemirni i reagovali su glasno. Svi su bili Crnogorci.

Predveče, kao zadnja sa tog terena, prošla je pored nas Deseta hercegovačka brigada. Tako smo ostali sami u ruševinama sela u kome nije bilo nigde žive duše. Znali su ranjenici da nema nikog u selu sem nas, ali su mnogi ipak bili dobrog raspoloženja. Bolničarka Mijušković, delila im je poslednje zalihe hrane, bodrila ih i razgovarala sa njima. Ja, iako sam bila prilično deprimirana tom samoćom, nadala sam se pomoći drugarice Cane. I zbilja, u sumrak su nam došli drugovi iz Pratećeg bataljona Vrhovnoga štaba sa šesnaest velikih konja, onih koji su vukli topove. Potovarili smo ranjenike, neke sa nosilima, a na nekog konja metnuli smo i po

dvojicu ranjenika, ali bez nosila. Drugovi iz Pratećeg bataljona preveli su ranjenike na drugu stranu Pive u sastav Centralne bolnice. Kad su se vratili poveli su mene i moju bolničarku sa sobom.

Uzoru, 4 juna, krenuli smo iz Mratinja uz Vučevo. Dok smo se mi penjali Nemci su se spuštali u selo. Uveče smo prošli kroz Suhu i naišli na Prateću četu Prve divizije. Borci su naložili vatre i grejali se. Tu sam se našla s mojim drugom Nikolom. Noćila sam sa bolničarkom drugaricom Mijušković, pored vatre pod jednom bukvom. Kiša je pljuštala neprekidno.

Petog juna zorom pošla sam iz Suhe u sastav Druge proleterske brigade, u njenu bolnicu. Šef saniteta Druge proleterske bio je Boško Vidaković, a ja sam bila lekar bolnice. U bolnici brigade sam našla oko 100 ranjenika i jednog lekara Talijana, koji se uskoro razboleo, navodno zaboleo ga stomak, i negde usput se izgubio. Ceo taj dan išli smo kroz šumu, po kiši. Druga proleterska brigada povremeno je vodila borbu te su nam stizali novi ranjenici.

Šestog juna naišli smo na Štab Druge divizije. Tu je bio i književnik Jovan Popović, teško bolestan jer je ranije bio povređen u desno oko. Oko mu je bilo potpuno izgubljeno. Nisam imala snage da mu kažem istinu.

Sedmog i osmog juna moja je brigada vodila teške borbe na Košuru sa Nemcima. Imali smo mnogo gubitaka. Brojno stanje ranjenika popelo se na 150.

Sedmog smo prešli Sutjesku preko jednog brvna, u samu zoru. Po prelasku reke išli smo u koloni po jedan i ceo dan se penjali. U jednu provaliju survaše nam se dva konja iz komore i sa njima jedan konjovodac, Ilija Mačar. Na jednom konju bili su kazani a na drugom nešto malo sanitetskog materijala i dva-tri ranjenička ranca.

Predveče osmog juna stigli smo jednu kolonu. To je bio sanitet Prve proleterske divizije. Dr Julka Mešterović mi reče da je tu i diviziska bolnica, što me iznenadilo, jer naša divizija nije imala bolnicu, već samo brigade.

Bila sam te večeri jako umorna; noge su me bolele jer sam išla potpuno bosa od Javorka pa su mi stopala bila ispucala i izbodena kamenjem i trnjem. Istina, uvijala sam ih u neke stare krpe ali je sve to bilo malo.

Kostja, naš politkomesar, preko druga Fiće, komesara Prve divizije, uhvatio je vezu sa štabom naše brigade.

Prešli smo jednu rečicu i pošli ponovo uz brdo, prema Milinkladi. Usred šume, na brdu, ispod bukava naložili smo vatre i smestili ranjenike oko njih. Neke je odmah uhvatio san, jer su bili premoreni od teškog marša i gladi. Nije im

smetala ni hladna kiša koja je neprekidno padala. Pored nas smestila se bolnica Prve proleterske divizije.

Duboko u noć naišla je jedna kolona upravo pored naše bolnice i kroz pomrčinu, sa čela kolone, odjeknuo je oštar glas: »Gasite vatre«. Bolničarke su se brzo rastrčale i nogama pogasile sve vatre naše bolnice, ali susedna bolnica Prve divizije nije htela da ugasi jednu vatru. Iz kolone je ponovo odjeknulo oštro: »Gasi vatru«. Posle toga je i ta vatra ugašena. Saznali smo da je u toj koloni bio Vrhovni štab.

Svanulo je. Spremamo se za pokret. Nekim ranjenicima popravili smo zavoje a neke smo previli. Mislim da je to bilo rano ujutro devetog juna. Došao nam je drug Fića, komesar Prve proleterske divizije, i rekao mi da treba rasteretiti komoru. Kazani za kuvanje da se ostave jer nam neće trebati. Vatre da ne ložimo da se ne bismo odavali neprijateljskoj avijaciji. Sanitetski materijal sa sanducima mora se takođe ostaviti; samo najnužnije da ponesu bolničarke u svojim torbicama i na leđima. Konji nam trebaju za ranjenike. Kolona mora biti brzo spremna za pokret i brzo krenuti. Glas mu je bio nešto oštriji nego obično, izraz lica vrlo ozbiljan. Fiću ranije nisam videla takvog. On je bio uvek vedar pri susretu sa bolnicom. Dok mi je ovo govorio dve drugarice iz Druge proleterske brigade, bolničarke i politički radnici, stajale su nam iza leđa i nestrpljivo čekale da im kažem šta mi je Fića naredio. Bile su to Olga Živković i Nada Matić (Nada je poginula pri povratku u Srbiju negde u blizini Užica). Stale smo pored šest velikih sanduka sanitetskog materijala, otvorile ih i zagledale svaku stvar u njemu — bile su nam drage i skupocene i žao nam je bilo da ih bacimo. Pozvale smo bolničarke, bilo ih je oko deset, i napunile njihove torbe. Ali, neke su bile bolesne, druge ranjene, pa nisu mogle poneti sve što nam je trebalo. Tako smo ispraznile dva sanduka. Neke manje vredne stvari ostavile smo i zatrpale kladama. Sa preostala četiri sanduka materijala nismo mogle da se rastanemo. Prekršile smo Fićino naređenje: natovarile smo ih na dva konja, a jedan džak sa oko 100 prvih zavoja stavile smo na konja pored jednog ranjenika.

Najzad smo krenuli. Ali pokret nije bio dug. Zaustavili smo se usred šume. Tu je bio jedan široki put. Naišli su avioni, lete sasvim nisko, činilo mi se da vrhove stabala dodiruju. Ču se jedan glas: »Sklanjajte ranjenike«. Poskidali smo ih sa konja. Pored puta bila je velika šuplja stena. Odmah smo u nju smestili pet-šest teških ranjenika, previli ih i dali im da jedu. Druge smo porazmeštali ispod ogromnih bukava. Bila su to velika, široka stabla, ne sećam se da sam ikada tako veliku šumu videla. Svi smo se posklanjali. Prvi talas aviona nije nas

bombardovao, ali se čuo zvuk drugog. Još sam hodala i zagledala ranjenike da im što ne treba, kad se najedanput čitavo nebo nad nama zamračilo od aviona. Motori su tako jako zujali da su mi mozak parali. Bilo je strašno. Pustili su odjednom ceo tepih bombi. Stenu ispod koje su bili ranjenici bombe su potpuno razrušile. Delovi tela poleteli su na sve strane. Stajala sam nemoćna na jedno 20—30 metara od stene. Komadi bombi i kamenja zviždali su i leteli pored mene i pogodili neke ranjenike koji su bili iza mene. Nastade jauk. Trčale smo od jednog do drugog. Bolničarke su bile brze. Umirivale su ranjenike i previjale ih. Mala Miki (Milena Blagojević), vrlo hitra i vešta, uspela je da previje nekoliko ranjenika.

Za ovim talasima naišao je odmah treći i tako su se smenjivali. Bombardovanje je trajalo ceo dan. Na susednim brdima vodila se borba sa Nemcima neprekidno. Okružili su nas sa svih strana. Pucnjava se čula sasvim blizu, a avioni su stalno bombardovali. Sa položaja su pristizali novi ranjenici. Svi su teški, na nosilima. Od silnog bombardovanja ne možemo da ih previjemo. No, ipak, koristimo svaki sekund — uspeli smo da previjemo sve nove ranjenike. Neki su previjeni na položaju. Bombarderi lete sasvim nisko i lepo se vidi kad se bombe otkače i kako padaju. Sve su, čini mi se, eksplodirale. Gledala sam nervozno na sat ranjenog druga. Vreme sporo prolazi, svi želimo da što pre dođe noć. Nijedan sekund nije bez pucnja. Težak osećaj.

Donesoše na nosilima jednog komesara bataljona, mislim da se zove Neđo Vukotić. Ranjen je u glavu. Upravo sam ga htela previti, kad opet avioni. Drugovi koji su ga doneli sa položaja posklanjaše se, a on mi reče:

— Šta vredi da me previješ kad me nositi ne možete, a a jahati ne mogu. Pusti me bar da umrem sad.

Ipak sam ga previla i uveravala da ga nećemo ostaviti.

Donesoše još jednog na nosilima, ranjen je u stomak. Rana je ulazna mala a izlazne nema. Bio je potpuno bled, bez pulsa. Pomislih: ovaj će sigurno skoro umreti, jer je teško iskrvavio. Uskoro je i umro.

Dugačak junski dan nikad da prođe. Sumrak se sporo hvata i bombardovanje još traje. Evo i naređenja za pripremu za pokret.

Čula sam da je i drug Tito ranjen u našoj neposrednoj blizini.

Spremamo se za pokret. Mrak se polako spušta. Aviona više nema. Naišla je bolnica Četvrte crnogorske brigade i u njoj dr Žarko Mikić. Rekoše mi da je ranjena i dr Olga Dedijer.

Noću između devetog i desetog krenuli smo kroz šumu. Jedva smo se kretali između drveća. Noć je bila potpuno

tamna, bez mesečine. Ni zvezde se nisu videle. Vrlo često smo se zaustavljali.

— Neprijatelj je sasvim blizu, — reče neko tiho u koloni i dodade da su naši probili obruč.

Došao nam je jedan ranjen mitraljezac, Čačanin je, i priča kako su se tukli tog dana sa Nemcima prsa u prsa. Ubio je tri Nemca koji su bili na razmaku od 20 metara. Jurišali su i ranili ga teško u rame leve ruke. Ruka mu je bila potpuno slomljena u ramenu. Jedva smo mu je nekako malo učvrstili udlagama. On je tako veselo pričao, kao da nije ranjen. Neki borci naše brigade, kaže on, tukli su se s Nemcima pištoljima i noževima, jer nisu imali vremena da pucaju iz pušaka. Otimali su Nemcima mašinke iz ruku. Sve nam to ispriča mladi ranjeni mitraljezac, i ko zna šta bi još ispričao da ne dođe Kostja i naredi:

— Mrtva tišina. Pokret bez reči i bez šuma!

Kretali smo se celu noć, a niko od nas u bolnici nije znao kuda. Noć je mračna. Drveće gusto. Ranjenici posrću, neki i padaju, ali niko ne izgovara ni jedne reči. Nosila teško nosimo. Imamo ih troja, a ko zna dokle ćemo ih još nositi. Polako svanjiva a mi prolazimo pored neke livade, ivicom šume. Mislila sam da bi dobro bilo da pada kiša, samo da nas avioni ne tuku. Uši su mi zagluhnule od silnih eksplozija i pucnjave proteklog dana.

Svanulo je potpuno i magla se diže sa šume. Ne radujem se danu — bojim se bombardovanja. Idemo žurno preko nekih manjih livadica. Nemci nas primetiše i čuše se dugi mitraljeski rafali. Trčali smo preko livade, jedan po jedan, u razmaku 5—10 metara. Livada prilično duga i ja nikad da je pretrčim. Noge me bole a i gladna sam.

Već dva dana ništa ne jedemo. Stomak me poče boleti. Na ivici šume zastadoh jer su nosila išla iza mene. Jedna prođoše ali drugih nema. Dotrčaše dve bolničarke, Krinka i Miki, i rekoše da je naređeno da svi trčimo. Najzad stigoše i druga nosila.

Spuštamo se kroz šumu u dolinu rečice Hrčavke. Tamo je bolnica Četvrte crnogorske brigade. Vidim i hiruršku ekipu.

Dr Olga Dedijer-Popović teško je ranjena u rame leve ruke. Komad avionske bombe slomio joj je potpuno ruku u ramenu. Prišla sam joj i pitala kako je. Ona se trudila da se osmehne i rekla mi je da je dobro. Bila je previjena. Pitala sam je da li je primila serum antitetani, a ona reče da nije. Izvadila sam iz moje torbe špric koji je bio sterilan i dala joj serum. U mojoj torbi našla sam celu jednu kutiju ampula prontozila i dala sam 3 ampule da joj njena ekipa usput daje. Zadr-

žavala me je da malo razgovaramo. Ja sam je mnogo volela i bilo mi je teško da je gledam ranjenu. Žalila mi se:

— Eto Stanojka, svršeno je sa mojom hirurgijom... Kakav ću ja biti hirurg bez ruke?

Tešila sam je i rekla da ona ne mora biti operator, a ipak dobar organizator i upravnik velike hirurške bolnice. Nasmejala se tužno, ne rekavši ništa. Ja sam otišla dalje sa mojom bolnicom.

Olgu sam srela još dva-tri puta kroz Zelengoru i kod Miljevine, a zatim na Jahorini. U Zelengori, kad sam je videla, jako je teško hodala i loše izgledala. Docnije sam je opet videla. Sve je slabije izgledala i teže se kretala. Teško su mi padali ti susreti i nisam mogla duže sa njom da razgovaram. Išla je sa Četvrtom crnogorskom brigadom.

Moj poslednji susret sa njom bio je ujedno i rastanak, vrlo težak, u jednom selu na podnožju Romanije. Bila sam sa mojom bolnicom u jednoj šumi kad me pozvao kurir brigade da pođem s njim da previjem Olgu. Pošla sam odmah. Na ivici šume, u jednoj kolibi bila je smeštena Olga. Pored kolibe našla sam jednu desetinu boraca iz moje brigade koji su je doneli. Smestili su je na jedan seljački drveni krevet pored koga je na ognjištu bila naložena vatra. Izgledala je vrlo loše, sva je bila žuto-crna u licu, pomalo modra, ukočenog pogleda i mutnih očiju. Iznenadila se kad me je videla pored sebe. Uzela sam je za ruku i počela da tražim puls... nema ga! Brzo sam izvadila iz torbe špric i dala joj kardijaka sa glukozom u venu koju sam jedva našla jer je Olga već bila kolabirala.

— Nemoj Stanojka, vidiš da je sa mnom sve gotovo, ostavi za druge ranjenike kojima će koristiti i trebati, — rekla mi je kad sam htela da joj dam injekciju.

Ubeđivala sam je da će ipak biti sve dobro, mada sam i sama videla da će uskoro umreti. Bila je u kritičnom stanju, postoperativnom šoku i već se uveliko razvijala sepsa sa gasgangrenom. Operacija koja je na brizinu izvršena dan ranije bila je prekasna. Pitala sam je šta bi želela da joj učinim. Rekla mi je da bi silno volela da vidi svog Vladu. Odmah sam napisala cedulju štabu moje brigade: »Olga je u vrlo teškom stanju, verovatno će uskoro umreti, i želi da vidi njenog Vladu«.

Cedulju sam poslala po kuriru u štab koji je bio u blizini. Previla sam je i dalje joj davala glukozu sa kardijaka, ali je nisam mogla povratiti iz šoka, pošto je opšte stanje bilo loše.

Olga mi je ispričala kako je dan ranije bila u jednom selu operisana. Dr Pavletić je morao na brizinu da izvrši operaciju. U momentu kad je operacija završena Nemci su napali na selo u kome je operisana, tako da su je borci Druge dalmatinske brigade poneli na nosilima i zaustavili se u jednom

potoku, u blizini Štaba Druge proleterske brigade, otprilike oko 3 sata posle podne. Međutim, Nemci su iznenada napali i na Štab brigade. Kako su borci bili iscrpeni nisu mogli izneti nosila uz strminu kojom su se povlačili delovi naših jedinica, pa su Olgu na nosilima sklonili kod potoka. Oko sebe sasvim blizu čula je razgovore Nemaca i svaki čas je očekivala da dođu i ubiju je ili zarobe. Imala je talijanski pištolj i držala ga je celo vreme u svojoj zdravoj ruci — nije htela da padne Nemcima živa u ruke. Preležala je celu noć u potoku i tek u rasvitak došli su drugovi iz Druge proleterske brigade i poneli je.

Nisam mogla ni reč da joj kažem. Nervozno sam čekala odgovor iz brigade. Došla je dr Saša Božović sa kurirom i porazgovarala sa njom vrlo toplim, lepim, utešnim rečima tako da je meni bilo žao i krivo na samu sebe što i ja ne mogu tako tople i lepe reči da pronađem, nego sam se prosto ohladila i sva, čini mi se, obamrla kad sam videla da umire čovek sa kojim sam bila odličan prijatelj. I Saša je htela da joj da injekciju kofeina i kamfora, ali je Olga odbila rekavši da je sve beskorisno. Saša se ubrzo vratila u štab brigade, a ja sam opet sama ostala sam sa Olgom. Uskoro je došao i drug Gojko Nikoliš sa Vladom. Kad je video šta je sa Olgom Gojko mi je rekao da se od nje ne odvajam i da joj na svaka 2 sata dajem injekcije. On je ubrzo otišao, a Vlada je ostao. Spremali smo se za pokret.

Došlo je mnogo boraca iz Druge proleterske brigade da nosi Olgu. Pravili smo prvo nosila od nekog teškog sirovog bukovog drveta, a posle smo je poneli uz Romaniju. Put je bio vrlo težak. Po četiri druga na smenu nosila su Olgu. Drugovi su često spuštali nosila, odmarali se i smenjivali, jer su bila vrlo teška i nezgrapna a put kamenit. Borci su bili jako iscrpeni tako da su se poneki i bez nosila jedva kretali. Sem toga, teška nosila pravila su rane na ramenima. Ja sam usput Olgi stalno davala injekcije. Morala je imati jake bolove, naročito pri spoticanju drugova o kamenje, ali uopšte nije pokazivala da je nešto boli, niti je jauknula.

Dan se približio kraju. Grejali su nas poslednji sunčevi zraci. Olga je, pored svih svojih muka i bolova, bila mirna. Razgovarala je sa Vladom kad god se nosila spuste.

— Nauči našu malu Milicu da ima nešto od njene mame, — reče mu u jednom trenutku.

Pošto su se drugovi koji su je nosili već bili zamorili Vlada požuri napred da traži od štaba smenu.

Hvatao se prvi sumrak. Olga je zatražila da se nosila spuste. Prišla sam joj. Borila se poslednjim ostacima života. Ubrzo, sa dva izdaha završila je. Bila je svesna do kraja. Borci

su skinuli kape. Žalili su je kao dobrog i požrtvovanog lekara i plemenitog druga.

Mrtvu smo je poneli dalje uz Romaniju. Preko kolone preneli smo da je Olga umrla.

Noć je bila poodmakla. Mesec je izgrejao i osvetljavao put kroz visoku borovu šumu. Na vrhu Romanije zaustavili smo se. Tu nas je čekao Vlada sa dr Sašom Božović. Drugovi su poskidali bajonete sa pušaka i počeli kopati raku za Olgu. Bio je među njima i jedan rudar iz istočne Bosne, mislim sa Majevice. On je naređivao kako će da prave jamu, a i sam najviše kopao. Zemlja je bila kamenita i sporo se kopalo... Potpuno tiha, blaga junska noć, puna mesečine i zvezda. Olga je ležala na belom ćebetu sa svojom lepom crnom kosom. Ništa se nije čulo sem bajoneta kako škripe kroz zemlju i kamenje i šumorenja lišća na drveću. Mladi rudar zviždao je tiho Internacionalu, a zatim Lenjinov marš. Vlada je skinuo Olgi sa ruke sat i rekao da će ga sačuvati za ćerku, a zatim izvadio iz njenog džepa zlatnu tabakeru koju je donela od kuće i dao je mladom rudaru. Pištolj je dao nekom od boraca. Onda smo je uvili u ćebe i spustili u jamu. Svi smo stajali sa skinutim kapama i ćuteći joj odali poslednju poštu.

Dr Stanojka ĐURIĆ

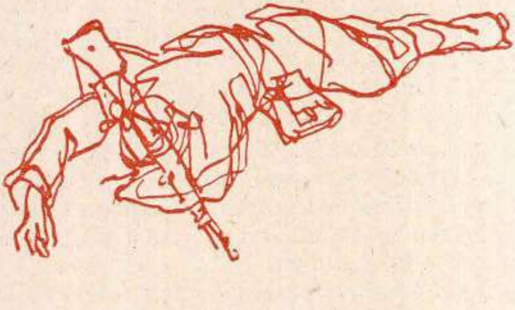

SA BOLNICOM TREĆE DALMATINSKE

U BOLNICI LAKIH RANJENIKA UOČI PETE OFANZIVE

Negde na granici Sandžaka i Bosne, u selu Rijeka, smestila se, posle Četvrte neprijateljske ofanzive, bolnica lakih ranjenika. Teško je bilo sa ishranom, i ono malo hrane (uglavnom supa, češće od ovsa a ređe od mesa) kuvalo se bez soli. Medicinsko osoblje bolnice sačinjavali su: dva medicinara — Ratko Antunović (koji je negde tu i poginuo prilikom neprijateljskog prodora) i Niko (čijeg se prezimena ne sećam), ja (rukovodio sam bolnicom) i bolničarka Dragica Matković (radila je više godina u Splitskoj bolnici). Dragica je znala svoj posao i bila odličan radnik. Radila je sa mnom još u Glamoču i Međama 1942. Medicinar Antonović je radio sa mnom još na Biokovu. U njih sam imao puno poverenje. Mogao sam se na njih osloniti u najtežim momentima i poveriti im sve pomoćne radove lečenja lakoranjenih. Safet Brkić iz Livna i Ivan Romac iz Sinja bili su kuriri. (Romac je poginuo u istočnoj Bosni.) To su bili najverniji drugovi koji me nikad nisu hteli ostavljati. Petar Jakovljević, zvani Šaban bio je higijeničar; Mate Mustapić iz Grabovca kraj Imotskog, intendant; Marjan Despotović kuvar.

Sjećam se još nekih drugarica koje su radile u bolnici: Katice Rada, Zore Bjelomarić i njene majke, Ruške Petrović, Marije Petrović, Jelke Novak, Luci Videki, Marice Kapetanović, Anke Silić. Mnogima sam zaboravio prezimena: Alušino i njezine sestre Šefike iz Livna, Nikole zvanog Petan, koji je postao specijalista za izgradnju suvih komora za vreme Pete ofanzive itd. Sav personal bolnice bio je jedinstven kolektiv, svi smo imali puno poverenja jedno u drugo. I došao je dan rastanka.

Krajem aprila 1943 mene su postavili za referenta saniteta Treće dalmatinske brigade koja se nalazila negde oko Pljevalja. Ostavljam drugove i drugarice s kojima sam radio gotovo 9 meseci, što je u ratu pretstavljalo godine. Bolnicu je preuzeo medicinar Antunović. Svi su došli da mi požele dobar put. Mnoge više nikada nisam sreo, a mnogi su poginuli. Sa komesarom Paškom Mijanom rastao sam se ranije, jer je bio poslan u neku drugu jedinicu.

Tako sam, posle dugog i napornog marša, besprekidnog danonoćnog rada, mogao da predahnem 3—4 dana. Oslobodio sam se teških odgovornosti za mnogobrojne živote i osećao se kao da sam na otsustvu. Sećam se kako sam s kurirom Safetom Brkićem pešačio šumom udišući čist šumski vazduh, kako sam osećao da u mene ulazi neka nova snaga, koja potstiče veru u skoru pobedu. Kao da sam zaboravio na sve teškoće, na sve što je ostalo pozadi: jauk ranjenika, glad, umor i tešku odgovornost za svaki mladi život koji je ulagao svoj deo u našu svetu borbu. Sunce je tek izlazilo i obasjavalo staro i veliko drveće, a ptice pevale. Čulo se stotinu različitih melodija. Sa zadovoljstom smo zastajali i sedali na travu. Razdragani ptičijim cvrkutom i mi smo pevali partizanske pesme i nije nam se mnogo žurilo. Obratio sam pažnju na lepotu predela kojim smo prilazili Pljevljima. Šuma, beskonačna brda i uvale. Išli smo dan i noć. Prespavali smo u nekom selu. Kraj je bio četnički i sećajući se dr Andersa, koji je bio, sa još nekoliko drugova, zaklan na spavanju u nekom selu istočne Bosne, morao sam da vodim o tome računa. Bili smo dobro naoružani. Ja sam nosio mašinku sa tri puna okvira, a Safet pušku sa dosta municije.

Drugog dana, negde oko podne stigli smo u selo Brvenicu gde je navodno trebalo da bude Treća dalmatinska brigada. Selo je, međutim, bilo prazno. Seljaci nisu znali mesto gde se nalaze partizani. Gledali su nas malo popreko. Morali smo čekati. Predveče se pojavila naša vojska. Bila je to neka jedinica Treće krajiške brigade. Od njih ništa nismo mogli da saznamo, ali osećao sam se sigurnije kad sam video naše borce. Bili smo sigurni da smo na svojoj teritoriji. Noćili smo u nekoj kući kod jedne starice, koja nas je dobro nahranila. Sutradan oko 8 časova ugledali smo jednu jedinicu kako prelazi mali potok u daljini. Obradovali smo se misleći da su to Dalmatinci. Ali opet su bili Krajišnici. Išli su u redu i tišini. Od komandanta sam saznao da Treća dalmatinska dolazi da njih smeni na položajima prema Pljevljima. Oko podne smo čuli u daljini galamu i uskoro ugledali vojsku, koja je prelazila potok. »Ej . . . gospu ti tvoju. Pazi . . . gde ćeš bogati? . . .« čulo se otuda.

Sad mi je bilo jasno da dolaze Dalmatinci. Koliko se sećam to je bio 4 bataljon i komora brigade. Poznata lica . . .

Pozdravi, smeh i galama... Pitam za štab brigade... Odlazim u štab... Opet se sastajem s poznatim drugovima. Tu je Stanko Parmač, obaveštajni oficir, moj stari drug, komandant Popović, bivši komandant Pete dalmatinske brigade, zamenik komandanta brigade Branko Dude, komesar Milija Stanišić, medicinar Ratko Viličić, referent saniteta brigade i mnoga druga poznata lica. Dogovorili smo se da ću raditi u brigadnoj bolnici. Međutim, pošto je bilo 2—3 ranjenika i nekoliko bolesnika, među njima nekoliko slučajeva pegavca, odmah sam obišao jedinice i organizovao opštu dezinfekciju, kupanje i šišanje. Po bataljonima smo izgradili suve komore, a na položajima prokuvavali veš, pošto nismo imali partizansku burad. U jedinicama sam otkrio još nekoliko slučajeva pegavog tifusa i uputio sam ih u brigadnu bolnicu, a neke sam vodove stavio u karantin. Ova akcija svakako je sprečila izbijanje epidemije.

Pred početak Pete neprijateljske ofanzive više nismo imali novih slučajeva oboljenja.

U SANITETU TREĆE DALMATINSKE BRIGADE

Brigadna bolnica smestila se u školskoj zgradi u selu Trnovici. Bila je dobro obezbeđena hranom. Seljaci su donosili sve što je bilo potrebno. Intendant brigade Šperac mnogo se brinuo za ishranu bolesnika i ranjenika. U selu smo skupljali platno, čaršave, peškire itd., i sve to pretvarali u zavojni materijal. Od pegavca se razboleo i obaveštajni oficir štaba brigade Stanko Parmač. Tu u Trnovici od pegavog tifusa umrla je supruga Vice Buljana i nekoliko drugova. Jedan od bolesnika u bunilu pucao je iz revolvera, koga je bio sakrio, ranio jednoga druga, a drugog ubio. Posle je pucao u sebe i ubio se. To se odigralo tako brzo da niko nije mogao da pritekne u pomoć.

Nakon dva-tri dana iz s. Rijeke, iz bolnice lakih ranjenika, došli su kurir Ivan Romac i higijeničar Šaban. Mnogo sam im se obradovao. Malo kasnije su došli i Paško Mijan, komesar i Mate Mustapić, intendant. Rekli su da su navikli da rade sa mnom. Šaban mi je doveo osedlanog konja na poklon.

Romac me je svuda pratio i nikad nije rekao da mu je teško ili da ne može nešto da uradi. Iako je bio kurir, po potrebi je radio sve: bio je bolničar, nosio ranjenike, vodio konje i održavao vezu. Bio je neustrašiv. Poginuo je u istočnoj Bosni posle Pete ofanzive kada je morao da prođe kroz neprijateljsku liniju da bi obavestio bolnicu u Rudištima o evakuaciji.

Šaban (Petar Jakovljević) je bio neumoran radnik, pun energije i života. Od Glamoča smo bili stalno zajedno. Veran drug, odan komunista, sposoban da podnese sve tegobe. Znao je da se snađe i u najtežoj situaciji. Bio je odličan higijeničar

za vreme rata, a inače radnik-mehaničar. Čvrsto je verovao da je imun prema pegavom tifusu, i zato se uvek borio protiv vašiju i čuvao svoju partizansku burad. Sećam se kako je posle prelaska preko Drine kod Huma, kad mu je penjući se uz veliko brdo uginuo konj koji je nosio dva partizanska bureta, skinuo kazane za kuvanje hrane sa drugog konja i (jer sam bio naredio da burad moraju biti sačuvana i po cenu kazana) natovario svoju burad i srećno stigao u selo na brdu. Kad sam ujutro saznao od kuvara da mu je Šaban oduzeo konja na putu i ostavio kazane i da ne može da kuva, naredio sam da pozovu Šabana. Ali Šabana nigde nije bilo, iako su burad bila tu. Prošlo je izvesno vreme i on je došao kod mene zajedno s kuvarom. Pitao sam šta se to desilo.

— Pa, druže doktore, vi ste naredili da se čuvaju burad, da se kazani mogu baciti, a burad nipošto, — pravdao se Šaban.

Smejući se rekao sam da je to dobro, ali sada bi trebalo i kazane dovući.

— Pa eno ih tamo, — reče Šaban smejući se i pokaza rukom u neodređenom pravcu.

Dok smo svi spavali i odmarali se posle napornog marša, Šaban je istovario burad i vratio se s konjem nazad (oko 10 km), natovario kazane i stigao u selo. Da sam ga mogao u tom momentu nagraditi, nagradio bih ga najvećim odlikovanjem, ali mogao sam samo da mu zahvalim. Od toga dana smo postali veliki prijatelji.

Komesar Paško Mijan bio je moj najbolji pomoćnik. Po zanimanju građevinski radnik iz Splita. Od Glamoča smo zajedno. Organizovali smo sanitet u IV operativnoj zoni. Stvarali smo bolnice, dečije domove, radionice i dr. Bili smo veliki prijatelji. Uvek vedar, raspoložen, pun vere u našu konačnu pobedu, odličan komunista, ulivao je veru u pravednost našeg dela. Za njega nije bilo ništa nemogućno. Snalazio se u najtežim uslovima. Bio je odličan organizator i mogao sam biti uveren da će izvršiti i najteži zadatak. Nije imao sluha, ali je uvek pevao.

Intendant Mate Mustapić, koji je kroz Četvrtu i Petu ofanzivu nosio na leđima svog malog sina, bio je nezamenljiv. On je znao da pronađe i da nabavi hranu za bolnicu i u najtežim uslovima, a narod ga je uvek voleo. Umeo je da ubedi seljaka.

Posle nekoliko dana prebacivali smo bolnicu u selo Višnicu, 10—12 km od Trnovice. Dobro smo se smestili u nekoliko praznih seoskih kuća. Tu smo iz jedinica pozvali 15—16 drugova i drugarica na bolničarski kurs. Došla je i drugarica dr Morović sa 4—5 bolničarki i bolničara. Upućena je iz SOVŠ (Sanitetski otsek Vrhovnog štaba) i trebalo je da organizuje hiruršku ekipu pri Trećoj dalmatinskoj brigadi. Ranjenika je

bilo malo, a broj tifusara popeo se na 25—26. Drugarica dr Morović zadužena je da vodi bolničarski kurs, a ja sam ponovo preduzeo akciju za opštu dezinsekciju po jedinicama. Teško je bilo raditi, jer su se jedinice nalazile na položajima. Prvo smo sproveli depedikulaciju u jedinicama u kojima je bilo bolesnika.

Saznao sam da Nemci pripremaju veliku ofanzivu. Da su u Pljevljima i okolini stigle nove velike formacije nemačke vojske s tenkovima i artiljerijom. Po povratku u Višnjicu pozvan sam u štab brigade i dobio naređenje za formiranje sanitetske ekipe za sanitetsko obezbeđenje Drugog bataljona. Na drugaricu Morović nisam mogao računati, jer je bila bolesna. Ona je jedva mogla da vodi kurs i još neke poslove u bolnici.

U Drugom bataljonu formirao sam ekipu od 5—6 bolničara i bolničarki. Ujutru 23 maja 1943 uputio sam se u selo Popov Do. Tamo se nalazio teško bolestan Stanko Parmač. Držao se junački.

Išli smo šumom i pevali. Vreme je tmurno. Nakon nekoliko sati pešačenja izašli smo iz šume i izbili ispred Popovog Dola. Tu smo čuli huku avionskih motora. Uskoro se pojavila formacija od 6—8 »Štuka«. Lete na dosta velikoj visini. Napraviše krug iznad sela i razviše se za bombardovanje. . . Još jedan zaokret . . . Uzeli su potrebno otstojanje i otpočelo je bombardovanje. Čuje se fijuk bombi, a posle zvuk eksplozije. Celo selo je u dimu. Opet zaokret i opet bombardovanje. Sad su tukli čuku ispred sela. Tmurno nebo postalo je još mračnije. Nismo čekali da sruče svoj teret. Trebalo se žuriti. Naredio sam pokret, iako je bio ravan teren. Ostalo nam je da pređemo 700—800 metara. Iako je iz daljine izgledalo da nećemo naći čitave kuće i žive duše, žrtava nije bilo mnogo. Seljaci su još pre napustili selo, jer se u blizini vodila borba. Bombe su padale uglavnom između kuća i ispred sela gde je bila komora Drugog bataljona. Jedan drug bio je teško ranjen u stomak, a drugi u rame. Uputili smo ih u bolnicu. Lakim ranjenicima smo ukazali prvu pomoć. Tu smo se sastali sa sanitetom bataljona i krenuli prema Čelebiću.

Došli smo u neki zaselak i tu se smestili. Počeli su da pristižu i ranjenici. Na položajima Drugog bataljona bilo je nekoliko boraca ranjenih pri bombardovanju. Previjalište smo organizovali u jednoj sobi, koju smo obložili čaršavima. Od vrata smo napravili operacioni sto. Jednom drugu trebalo je izvršiti amputaciju ruke, tačnije — reamputaciju, pošto je ruka bila otkinuta više lakta.

Ceo dan se čula puščana i mitraljeska vatra po okolnim visovima. Predveče se sve smirilo. U svanuće opet se čula povremena paljba. Dobili smo naređenje da se povučemo u šumu. Vodila nas je jedna drugarica. Koliko se sećam zvala se Zaga.

Pitao sam gde nas vodi. Rekao sam da ne idem duboko u šumu, ali je ona odgovorila da zna gde treba da idemo. Kad smo već zašli duboko u šumu, odjednom je prasnula puška. Još jedna... i još... Otvorena je vatra i sa naše strane. Pucao sam u pravcu odakle se pucalo na nas. Činilo se da se vodi velika borba, jer se u šumi svaki pucanj pretvara u nekoliko, a metak udarajući u stablo čini »skljak« i izgleda da je sasvim blizu. Nigde nisam nikoga video. Naravno da se stvorila panika među ranjenicima i nenaoružanim osobljem. Krenuli smo nazad i uskoro se sve smirilo. Mislili smo da su bili četnici. Žrtava nismo imali. Bilo je šala u vezi sa ovom borbom. Nekima smo se rugali na račun njihovog junaštva. Opet smo se vratili u kuće.

Ranjenici su pristizali.

Jednog druga doneli su na improvizovanim nosilima teško ranjenog bacačkom minom u trbuh. Ja nisam hirurg i ne mogu da mu pomognem. Jedino što sam mogao da učinim to je da ga dobro smestim i očistim ranu, previjem i dam morfijum. Ostali su bili lakše ranjeni. Neko u nogu neko u ruku.

Sutradan je došla neka jedinica, koliko se sećam, Treća krajiška brigada. Opet se vodila borba. Kako krajišnici nisu imali svoje sanitetske ekipe mi smo prihvatali i njihove ranjenike. Drugi dan došao je komesar naše brigade Milija Stanišić. Pitao me je za broj ranjenika i mogućnost za pokret. Rekao sam da imam jednog ranjenika sa akutnim peritonitisom, koji nije sposoban ni za kakav pokret i da je za njega najbolje da ga ostavimo u kući kod seljaka. Milija se složio da ostane. Imali smo 3—4 druga ranjena u nogu i za njih su bili potrebni konji. Jednog konja imao sam ja, a jedan se mogao uzeti iz komore. Komesar je dao i svoga konja. Zatim me komesar upoznao sa situacijom. Rekao mi je da Nemci nadiru i da ćemo se povući. Brzo smo se spremili za pokret i posle podne krenuli prema Popovom Dolu.

Pred zalazak sunca stigli smo u Popov Do gde smo zatekli još 2 ranjenika iz Treće krajiške brigade. Nisu bili teški. Krajišnici su inače pokupili sve svoje ranjenike i napustili selo. Naše konjanike i pešake, kojih je bilo oko 15—20, sa bataljonskim sanitetom i jednim vodom ranjenika uputili smo preko šume i planine Ljubišnje u Crnu Goru. Bio sam potpuno »slep« i nisam mogao da stvorim pretstavu o pravcu našeg povlačenja, jer nisam poznavao teren. Iako sam imao naređenje da krene sav brigadni sanitet (5—6 odličnih bolničara i bolničarki), ja sam sa sobom uzeo samo kurira Safeta, a sve ostale uputio sa ranjenicima. Sa Drugim bataljonom išao sam prema Višnjici. Noć smo prespavali u šumi. Ujutru drugog dana stigli smo do sela Vrba i tu smo zatekli štab brigade. Tu su bili i neki drugovi iz Sedme divizije. Ručali smo zajedno.

KROZ PLANINU LJUBIŠNJU

Posle ručka pošao sam sa štabom brigade preko planine Ljubišnje. Rekli su mi da idemo za Crnu Goru, a bolnica će nas stići. Izgledalo mi je da se u ono vreme računalo da lekar ne sme mnogo da zna o vojničkoj situaciji.

Težak je bio za mene taj put preko Ljubišnje. Nisam nikakav jahač, a trebalo se držati na konju koji se spoticao, propadao u blato i provlačio između granja. Puta nije bilo i jahali smo po nekim stazama i jarugama koje je napravila voda. Jedva sam čekao da iziđemo na vrh planine. Ali kad pođosmo nizbrdice izgledalo je da tome nema kraja. Bolele su me kosti i mišići. Nikada tako dugo i teže nisam jahao. Bojao sam se da ne zaostanem i da se ne izgubim u ovoj nepoznatoj planini. Nismo se odmarali. Kad se smračilo izišli smo na neki put. Sad je bilo lakše. Oko 22 časa stigli smo u neko selo (mislim da je Kolijevka). Tu sam našao one ranjenike, koje sam uputio iz Popopovg Dola. Odmah sam pristupio poslu. Morao sam ih pregledati i previti. Već je davno prošla ponoć kad sam legao. Rano ujutru, sledećeg dana, krenuli smo za selo Morajica. Tu sam stigao svoju bolnicu. Stanka Parmača našao sam već na nogama kao rekonvalescenta. Na njega sam često mislio i sada mi je bilo drago da je on preživeo. Ostavio sam ga u Višnjici u krizi. Drugarica dr Morović je još bolesna. Nalazila se u nekom depresivno-apatičnom stanju. Nije mogla da radi. Tužila se na umor. Trebalo je, međutim, pregledati ranjenike i bolesnike. Tifusari su bili svi u rekonvalescenciji. Bila je to grupa od jedno 430 ljudi i, osim novopridošlih, 6—7 ranjenika. Posle podne dobio sam naređenje od štaba da otputujem u selo (mislim Ograđenica) gde se nalazila neka bolnica, odnosno ranjenici i bolesnici bez lekara, i da ukažem potrebnu pomoć, a zatim da dođem u selo Tepca i da se priključim svojoj brigadi. Već je pao mrak kada sam sa kurirom i 2—3 bolničarke stigao u selo. Našao sam oko 70 ranjenika i bolesnika smeštenih u školskoj zgradi. Tifusari i ranjenici ležali su u istim sobama zajedno. Tamo je bilo 12 do 15 bolničara i bolničarki na čelu sa nekim mladim medicinarom. Ranjenici su bili iz krajiških i dalmatinskih brigada. Pošto nije bilo nikakvih sredstava za depedikulaciju, odlučio sam da se sva odeća prokuva. Brzo su se pronašli kazani i otpočeo je rad. Bolničari su svlačili jednog po jednog bolesnika i šišali ih. Odvojio sam tifusare u zasebne prostorije i izolovao febrilne ranjenike sumnjive na pegavac. Ranjenika je bilo oko 22—25. Posle pregleda bolesnika počeli smo sa obradom ranjenika. Radili smo celu noć i sutradan do podne. Oko podne smo nastavili put prema Tari. Predveče smo prešli most i našli našu bolnicu smeštenu u školskoj zgradi u

selu Tepcima. Opet rad sa ranjenicima i bolesnicima do kasno u noć.

PREKO DURMITORA I PIVSKE PLANINE

Sledećeg dana posle podne krenuli smo prema Durmitoru. Broj ranjenika i bolesnika se povećavao. Iz svih bataljona prikupili smo borce sa nabojima, iznurene i bolesne; snabdeli se dovoljnim brojem konja i pripremili ranjenike za marš. Bilo je oko 20 konjanika, a ostali su mogli pešačiti. Iz sela smo izišli pevajući. Pred mrak ulazimo u šumu. Padala je kiša i put se sve više pretvarao u blato. Što više ulazimo u šumu sve dublje gazimo u blato. Dok se još pomalo videlo nekako se kretalo napred, ali kad se sasvim smrklo kretanje je postajalo sve teže, a blato sve gušće i dublje. Upadao sam u blato do kolena i stalno se spoticao. Konji su propadali do trbuha. Stalno se gubila veza, čuo se jauk i psovka. Ranjenici su padali u blato. Većina je patila od noćnog slepila i dalji pokret postao je nemogućan. Borili smo se oko 2 sata sa blatom i mrakom. Na kraju naredih da kolona skrene s puta u šumu i da zanoći.

Stalno je padala kiša, ipak smo založili vatre. Borci su se razmestili pokraj vatre i začula se pesma. Spavanje je bilo skoro nemogućno, ali pred zoru kad se malo kiša stišala ljudi su pospali. Osvanuo je lep dan. Jutarnja hladnoća i šumska vlaga izazivali su drhtavicu kod neispavanih i do kože mokrih ljudi. Krenuli smo dalje i jedva čekali da grane sunce. Moja pretpostavka da će se, po tako ružnom vremenu i tako dubokom blatu, zaustaviti cela kolona obistinila se. Uskoro smo stigli začelje naše kolone. Više nismo išli putem, jer ga je blato činilo neprolaznim. Kretali smo se krajem šume pored puta, gdje je teren bio tvrđi. Peli smo se na Durmitor. Posle podne, kada je sunce pržilo kožu, izišli smo na neki vrh i tu se pored nekih koliba, odmorili. Pili smo vodu, ali za jelo nije bilo ničega. Uz pomoć jednog seljaka, koji mi je dao konopac, vezao sam svoje dotrajale čizme i tako mogao da nastavim put. Ali se to krpljenje nije dugo održalo. Kad smo 31 maja stigli do Sušičkog Jezera, gde smo se duže odmarali morao sam opet da ih popravljam. I tako, čizme su okupirale sada svu moju pažnju, kvarile moje raspoloženje i izazivale nespokojstvo. U jezeru sam se okupao. Mnogi su se kupali. Tu smo kuvali supu od konjetine. Naša hirurška ekipa na čelu sa drugaricom dr Morović priključila se Centralnoj bolnici.

Kod Sušičkog Jezera predali smo zaraznoj bolnici tifusare. Tu je oboleo od pegavog tifusa i higijeničar Šaban. Morali smo se rastati. Teško ga je bilo nagovoriti da se priključi zaraznoj bolnici. Međutim, kako su išli svi tifusari, na kraju se i on

složio da ide. Ovde sam sreo i Duška Dragićevića bivšeg apotekara s kojim sam se rastao posle rasformiranja Devete dalmatinske divizije, kada je on otišao u Centralnu apoteku. Bio je slomljen i gubio veru u svoju snagu. Umirio sam ga kako sam mogao. Pozvao ga kod nas. Nahranili smo ga kuvanom konjetinom, a posle smo pevali partizanske pesme. Poginuo je negde na putu za Zelengoru. To je bio neumoran radnik, pun energije i života. Pričao mi je kako ne podnosi brujanje avionskog motora.

Predveče je počela da pada kiša. Legao sam da se odmorim i spavao sam 2—3 sata. Probudili su me... Pokret... Marš je bio dug i naporan. Broj bolesnika, iako smo predali tifusare zaraznoj bolnici, nije se smanjio. Iz jedinica je sve više dolazilo ljudi s nabojima i ranama na nogama. Nije bilo obuće. Išao sam već odavno na sopstvenim »đonovima«. Imao sam konja, ali ga nikad nisam jahao za vreme marša, jer je bilo bolesnika i ranjenika, kojima je on bio potrebniji. Sad ga jaše Stanko Parmač. Ali saznanje da imam konja davalo mi je snagu i nekako sam lakše pešačio. Putem sam sreo dr Dejana Popovića. Reče da me je poznao iz daljine — po pesmi. Bio je umoran i gladan. Dugo smo išli zajedno i razgovarali. Od njega sam najviše saznao o celoj našoj situaciji.

Sada sam znao da smo opkoljeni sa svih strana na dosta malom prostoru, ali sam verovao da ćemo se probiti. Često smo bili u ovome ratu opkoljeni, pa se uvek probijali. Probićemo se i ovoga puta. Išli smo lepim predelom. Sa strane su strčali vrhovi, naokolo čas šuma čas livada. Put je bio dosta dobar. Vreme lepo iza nas se vidi Durmitor, levo i desno druge planine, daleko napred video se Maglić. Bio sam gladan. Kad smo se spuštali prema kanjonu Pive u dvorištu jedne kuće primetio sam nekog čoveka, koji je nešto tražio od žena. Video sam kako se žučno objašnjava, a jedna od žena ga tera da iziđe. Uputio sam se s nekoliko drugova da izvidimo u čemu je stvar. Ušli smo u dvorište. Video sam da je neki rekonvalescent. Pitao sam ženu šta je posredi. Ona mi se potužila da traži od njih hleba, a da ona nema jer je vojska sve odnela. Pokušao sam da poteram vojnika, ali on je pao na zemlju i počeo vikati — »Kruha!... Kruha!... Dajte mi kruha« — i tako bez prestanka ponavljao. Bilo mi ga je žao pa sam je počeo moliti da mu da štogod za jelo.

Žena se okrenula i otišla u kuću. Čovek je još više počeo da viče. Uskoro je žena izišla sa šerpom mleka i komadom hleba. Bolesnik je uhvatio mleko i hleb sa obe ruke gledajući u nas da mu ne bi oduzeli. Nije znao šta pre da pojede. Odgrizao je veliki komad hleba i počeo da ga zaliva mlekom, koje

mu je curilo po bradi, na pocepanu košulju, na gole grudi i dalje ispod košulje. Više je prolio nego li popio, bacio na zemlju praznu šerpu i počeo da trpa hleb u usta. Oči su mu gorele i videlo se da se boji da će mu neko oduzeti hleb. Žene su brisale suze krajem suknje. Svi smo ga gledali sa sažaljenjem. U jednom momentu nestalo je mleka i hleba. Čim je progutao poslednji komad pao je na zemlju vičući — »Kruha!... Kruha!... Kruha!...«. Zahvalio sam ženi i naredio drugovima da ga iznesu iz dvorišta. Drugovi su ga poveli ali on se odupirao i stalno vikao »Kruha!... Kruha!...«. Kad sam video da ga je nemoguće nositi, a već smo i ovako zaostali od svoje kolone, izabrao sam drugi put. Ozbiljnim glasom naredio drugovima da se on »strelja«. Delovalo je odlično. Odmah se smirio i pošao sa nama.

Drugi dan ujutru prešli smo preko visećeg mosta na Pivi i stigli u selo Mratinje. I eto opet nakon 2 dana jeli supu od mesa bez soli. Ovde se nalazila bolnica Četvrte crnogorske brigade. Sreo sam tu dr Matića (Pereru), dobrog druga, odličnog organizatora koji je imao širok pogled i dobru medicinsku spremu. Negde na Sutjesci je ranjen u nogu s prelomom potkolenice i ostao je u šumi oko 20 dana hraneći se travom u nekoj pećini. Tek kada je kost srasla izišao je iz pećine i priključio se našim jedinicama, koje su se vratile posle izvesnog vremena u ovu oblast. Godine 1944 poginuo je na putu iz Livna za ostrvo Vis, kao načelnik saniteta Osmog korpusa prateći grupu ranjenika upućenih u korpusnu bolnicu. Bacač mu je odneo obe noge.

UZ VUČEVO

U Mratinju sam malo popravio čizme. Đonovi su gvozdenim ekserima na neki način bili pričvršćeni, ali ipak prsti su virili. Odmorili smo se sat-dva i krenuli na visoravan Vučevo. Kiša je pljuštala i retko blato ulazilo u čizme. Beskrajna uzbrdica, blato i kiša. Bolesnici, ranjenici i rekonvalescenti jedva su koračali. Svi su gunđali i govorili o jelu, jer su bili gladni. Započeli bismo pesmu i izgledalo je da ljudi lakše pešače. Velika je to stvar pesma. Uvek smo je započinjali kada smo se teško kretali. Ona nam je olakšavala. Bodrila je ljude. Međutim, ovoga puta nekako nije išlo. Bila je uzbrdica i teško se moglo pevati. Išao sam uz Stanka Parmača, koji je jahao konja i ponovo pokušavao da započnem pesmu. Znao sam da on kao rekonvalescent sada mora biti jako gladan, kao i svi ostali, koji su preboleli pegavac, ali nisam bio u stanju da mu pomognem i mislio sam da će pesma skrenuti njegove misli. I pevali smo, uprkos kiši, blatu i uzbrdici. Već smo bili sasvim mokri. Kasno u noć stigli smo do nekih koliba. Odmarali smo se. Pitao sam

intendanta šta je sa hranom. Odgovorio mi je da nema ništa i da se ne nadam da ćemo skoro dobiti.

Ujutru opet to isto. Kiša, blato, glad... I opet — glad, kiša i blato. Predveče se razmestimo po kolibama. Svugde je gorela vatra. Neko je spavao, a neko se sušio kraj vatre. Ljudi su postali malo veseliji. Tu su nas bombardovali, ali nije bilo žrtava.

Saznao sam da se negde u blizini nalazi bolnica Šeste istočnobosanske brigade. Uskoro smo je našli. Upoznao sam se sa dr Jovanovićem, referentom saniteta Šeste istočnobosanske brigade. Objasnio sam u kakvom se položaju nalazi naša bolnica i zamolio ga da nam daju nešto hrane ako imaju. Ali i oni su bili u istoj situaciji. Ipak smo dobili 4—5 kašika šećera i oko 2 kilograma pšenice u zrnu.

Već je bio mrak kad smo se vratili. U kolibi pokraj vatre našao sam Stanka Parmača i nekoliko drugih bolesnika. Tu je bio i sin Mate Mustapića, našeg intendanta, dete od 5—6 godina, koje je on uvek nosio na leđima. Dete je bilo sa Dečijim domom, dok je dom bio uz nas. (Dom je bio s našom bolnicom sve od Livna do Sušičkog Jezera, gde se priključio Centralnoj bolnici, a kasnije je pao u ruke neprijatelju.) Kada je Dom otišao od nas otac nije hteo da ostavi dete i uzeo ga sa sobom noseći ga na leđima. Nažalost ono je umrlo negde u Zelengori od zapaljenja creva.

Dao sam kuriru da podeli pšenicu i šećer najtežim bolesnicima i ranjenicima, a 2 kašika šećera i oko 1/2 kg pšenice ostavio za Stanka i druge drugove, koji su se nalazili u kolibi. Sedeli smo kraj vatre, pekli pšenicu i razgovarali. Ponudili su i meni. Jeli smo mešajući sa ono malo šećera, zadržavajući je što je mogućno duže u ustima. Stanko je ispričao kako je njegoma majka učila njih — decu, da ljube mrvicu hleba i ako bi ona pala na zemlju da je uvek podignu.

— Rugao sam joj se, a sad je razumem i kada se završi rat i ako ostanem živ, učiću svoju decu da ljube kruh, — završio je Stanko.

U ovim kolibama ostali smo oko 2 dana, dok su se jedinice brigade nalazile na položajima prema Sutjesci.

U SANITETU PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Šestog juna Treća dalmatinska brigada bila je rasformirana, a njeno ljudstvo trebalo je da popuni Prvu i Drugu proletersku diviziju. Većina boraca se izjasnila za Drugu dalmatinsku brigadu. Odlučio sam da idem u Prvu proletersku. Sa mnom su išla oba kurira Safet i Romac, nekoliko bolničara i bolničarki.

Sav sanitetski materijal je bio određen za Drugu dalmatinsku brigadu, jer se pretpostavljalo da je Prva proleterska divizija dobro snabdevena. Ranjenike i bolesnike podelili smo na dve grupe. Sposobne smo uputili u svoje jedinice a ostale zadržali u bolnici Prve divizije. Idućeg dana krenuli smo prema Sutjesci.

Sedmog juna prešli smo Sutjesku negde između Tjentišta i Suhe. Tu smo se rastali. Veća grupa trebalo je da ide u Drugu dalmatinsku, a manja u Prvu proletersku diviziju. Pozdravili smo se. Zaželeli jedan drugome srećan put i svako je krenuo svojim pravcem. Naša grupa se priključila jedinici, koja je bila određena za Prvu diviziju. Ujutru 8 juna, prešli smo preko Hrčavke i krenuli prema severu. Znao sam pravac kretanja. Uvereno sam vodio drugove, ali odjednom poče da tuče mitraljez sa nekog brda ispred nas. Zastali smo. Skrenuli u šumu. Dalje se mitraljez nije čuo. Nakon nekoliko minuta pokušali smo da opet krenemo, ali neprijateljski mitraljez poče da tuče i primora nas da se sklonimo u šumu. Mislio sam da sam pogrešio put. Sedeli smo u šumi čekajući da će možda neko naići. Uskoro se pojavila neka jedinica sa bacačima natovarenim na konje. Pitao sam komandira da li smo na pravom putu za bolnicu Prve proleterske. Nije znao tačno da kaže, ali misli da treba da idemo za njima. Bila je to neka jedinica Treće krajiške brigade. Propustili smo ih napred i krenuli za njima. Neprijatelj nas tuče mitraljezima i bacačima, granate eksplodiraju levo i desno od nas. Naši bolesnici nisu bili u stanju da prate krajišku jedinicu. Morali smo stati da se prikupi ljudstvo. Ali, kako je posle kiše zemlja vlažna, konji su za sobom ostavljali dubok trag i mi smo krenuli tim tragom, jer sam znao da nećemo zalutati. Uskoro je put zaokrenuo prema zapadu i sad smo daleko pozadi čuli eksplozije granata i po koji mitraljeski rafal. Teren je brdovit, teško se orijentišemo. Izišli smo na neki vrh i tek onda videli da smo zalutali. Posle jednog sata lutanja pronašli smo puteljak s tragovima konjskih kopita. Već se bilo sasvim smračilo kada stigosmo kolonu. Bili smo gladni i umorni. Prespavasmo u šumi. Kiša je padala celu noć. Ujutru nas probudi huka aviona i eksplozija bombi. Došao je Romac i doneo punu kapu kiselice. Ponudi me da jedem. Probam i svića mi se. Od ovog dana i ja berem tu travu i šumski luk. Svima je to hrana. Stigosmo i bolnicu Prve proleterske divizije. Nije bilo upravnika i javih se komesaru. Predveče se kuvala hrana — supa od konjetine bez soli. Bolnica se nalazila u šumi. Spavali smo na mokroj zemlji. Bili smo mokri, a vatra se nije smela ložiti.

Ujutru krenusmo dalje. Avioni su stalno brujali i bombardovali. Napred se čula borba. Ušli smo u neku dolinu. Sa

leve i desne strane tuče nas mitraljeska i puščana vatra. Prebacujemo se jedan po jedan. Oko podne, devetog, stigosmo negde oko Vrbničkih Koliba. Otišao sam u štab i javio se drugarici dr Julki Mešterović. Kaže da idem u bolnicu i da se javim dr Nikoliću. Vratili smo se u bolnicu i tu sam našao Nikolića. Posle našeg pozdravljanja reče mi da je drug Tito ranjen i da je poginuo jedan član engleske misije. Do ovoga dana nikad nisam pretpostavljao da drug Tito može biti ranjen ili možda poginuti. Ali sada kada se, takoreći, sa svih strana čulo kako se vodi negde u blizini borba, a neprijateljska avijacija nas prati u stopu i neprestano sipa bombe, počeo sam da se bojim za druga Tita i sav VŠ. Bilo mi je jako teško, ali kad sam saznao da rana nije opasna smirih se.

SA GRUPOM TEŠKIH RANJENIKA

Dr Nikolić mi je odredio grupu teških ranjenika uglavnom sa prelomom nogu i ruku. U grupi je bilo oko 20 ranjenika. Već su bili obrađeni. Neki su bili u gipsu, a neki su imali samo šine. Upoznao sam se sa svakim ranjenikom i s osobljem. Bolničarke su bile iz svih krajeva Jugoslavije.

*

Moram da kažem nekoliko reči o našim bolničarkama, koje su stavrno nosile na svojim leđima našu sanitetsku službu. Koliko ih je izgubilo živote ne samo u Petoj ofanzivi, nego i u toku cele naše borbe! Bez straha, bez prigovora, s puno ljubavi prema borcu — ranjeniku, išle su one često u sigurnu smrt. Sećam se kako su u istočnoj Bosni bolničarke iznosile ranjenike pod puščanom i mitraljeskom vatrom vraćajući se po nekoliko puta po ostavljene. Sećam se Zlo-Polja i Ljubuše-Planine, kada su po dubokom snegu, po skoro neprohodnom terenu, nosile ranjenike; sećam se Prenja u Četvrtoj ofanzivi kada su nosile na svojim leđima polusmrznute drugove po skoro vertikalnoj strani; sećam se onih drugarica bolničarki, koje su na ostrvu Braču išle u skoro sigurnu smrt u minsko polje da iznesu ranjenike. Pamtim i one koje su umirale od rana i tifusa, a nikada se nisu potužile na teškoće, glad i hladnoću. Evo i sada, u bolnici Prve proleterske divizije, opet vidim odanost, ljubav prema ranjeniku, veru i pobedu i mržnju prema neprijatelju. Mnogo bi se moglo pisati o herojskim podvizima naših bolničarki, koje su stajale uz ranjenike u najtežim trenucima i ginule skoro s njima.

Samo sam jednom naišao, posle Pete ofanzive, u istočnoj Bosni na neku drugaricu i njenu prijateljicu koje su odbile da

prime i previju ranjenike, jer su ležale i odmarale se. Tome sam se začudio i na te dve »drugarice« sam gledao kao na osobe sa druge planete. Nisu one imale osećanja, koja su bila potrebna da bi se nosilo ime bolničarke Narodnooslobodilačke vojske, bolničarke partizanke.

*

Od Vrbničkih Koliba krenuli smo prema Mrčin-Kolibama. Svi ranjenici jahali su konje, samo su dvojica bila na nosilima. Jedan od njih dvojice ubrzo je umro i sahranismo ga u šumi. Polagano se kretala naša kolona. Čuo se samo jauk ranjenika.

Kako su ti drugovi izdržali ovaj dugi i naporan marš, od Sutjeske do istočne Bosne, jašući konje, nemogućno je zamisliti onom koji nije video sve to svojim očima. Koliko je bolova samo trebalo izdržati, savladati mučnu glad i pritom se stalno kretati. Najteža je bila noć. Konji su se više spoticali što je izazvalo jake bolove, a jašući nizbrdo mnogi nisu mogli da se održe i padali su. Oni čije su noge bile u gipsu, vezivali smo njihove noge pomoću zavoja konju za vrat, kako bi bile, manje-više, u horizontalnom položaju, ali kod nekih je prelom bio fiksiran pomoću šina ili jednostavno pomoću granja, pa ih nije bilo lako vezati oko konjskog vrata. U hodu šine su se pomerale, zavoj popuštao i tada se obično prolamao jauk ili se čula psovka.

Često se zaustavljamo da namestimo šine i zavoj. Dvojica ranjena u trbuh, bez ikakve hirurške intervencije, jašu sagnuvši struk napred i naslonivši se na konjski vrat. Jedan je poginuo, s njim i bolničarka koja je vodila konja. Čuje se eksplozija bacača. Kolona je zastala da bi sahranili bolničarku i ranjenika, koji je ostao sedeći na konju, iako je već bio mrtav. Krenuli smo dalje. Avijacija nas prati bombardovanjem, imamo mrtvih i ranjenih. Bez hrane smo. Loženje vatre je zabranjeno pa ni konjetinu ne možemo da skuvamo. Kiselica, — luk i šumsko lišće jedina su hrana. Pešačimo nekoliko dana kroz gustu šumu. Nad glavom bruje avioni, bacaju bombe negde u blizini i mitraljiraju šumu. Niko na njih više nije obraćao pažnju. Samo jedna bolničarka nije mogla da podnosi huku avionskih motora. Popustili su joj nervi. Stalno se ukopavala. Vrti se oko stabla za vreme bombardovanja i niko je nije mogao umiriti. U očima se video užas. Raščupana kosa i nervozni ukočeni nekoordinirani pokreti činili su njen izgled sasvim ludim. Smirila se tek onda, kada smo izišli iz okruženja.

Broj ranjenika svakim danom se povećavao. Medicinskog rada skoro nije ni bilo. Dobijamo već obrađene ranjenike i

sem previjanja ništa nisam radio. Ovde se sretoh sa dr Đurom Mešterovićem. On je bio šef hirurške ekipe Prve proleterske divizije.

Jednog dana sreo sam i dr F. Gerasimova kao referenta saniteta Treće krajiške brigade. Bio je iscrpen, izgubio je snagu i molio me da zamenimo dužnosti, jer on nije u stanju da izdrži marševe. Tom prilikom ispričao mi da su Nemci zarobili njegovu ženu i decu, koji su bili u Dečijem domu.

Sreo sam i Voju Đukanovića medicinara, apsolventa medicine. Poslednji put smo se videli krajem 1942 godine u Drvaru, kada je on bio upravnik bolnice. Za vreme Treće neprijateljske ofanzive bio je ranjen u koleno i kao posledica ranjavanja ostala je ankiloza, tako da nije mogao da savija nogu. Uvek veseo i raspoložen bio je i sada takav iako je bilo teško pešačiti. Nekoliko dana pešačili smo zajedno.

U bolnici je bio i dr Levi. Ranjen je u lice. Junački je podnosio sve teškoće. Bio je referent saniteta Treće krajiške brigade. Na njegovo mesto došao je dr Gerasimov.

Od mojih čizama ostale su samo sare i pete, a prsti su mi virili. Imao sam noćno slepilo. Noću sam mogao da se krećem samo držeći se za druga ispred sebe ili za konjski rep. Glad sam dosta dobro podnosio, ali sam osećao stalni zamor. Jednog dana Romac mi je doneo komad sirovog konjskog mesa. Rekao mi je da je konj bio ranjen i da su ga ubili. Sam je jeo i nagovarao me da pojedem. Gledao sam taj komad krvavog, crvenog mesa i sa teškom mukom se odlučio da pojedem. Bilo je malo slatko i gadilo mi se, ali ipak sam ga pojeo. Nije prošlo ni 10 minuta povratio sam ga. Nisam mogao da podnesem neprijatan osećaj loja i slasti u ustima. Posle ovoga slučaja nikad više nisam jeo konjsko meso i ne samo sirovo nego i kuvano.

Negde oko Jeleča umro je ranjenik, koji je jašio mog konja. Kako sam bio skoro bos i nabio stopala uzjašio sam ga i ceo idući dan sam se odmarao na konju. Ali drugi dan me je zamolila drugarica dr Mešterović da joj dam konja za jedan dan. Dao sam joj i opet sam pešačio, vezavši svoje čizme. Kad smo se odmarali kraj nekog potoka oprao sam noge i čizme, koje su bile pune blata. I tako sve do Han-Pijeska u istočnoj Bosni išao sam na »sopstvenim đonovima«. Sa jedne strane je bilo dobro, jer je koža ogrubela i zadebljala, a sa druge zadobio sam rane na stopalama i uvek sam strepio da negde ne zaostanem.

Tako smo maršovali nekoliko dana praćeni neprijateljskom avijacijom. Izgubili smo mnogo drugova i drugarica. Pred Miljevinom teren je vrlo težak. Ranjenici su zaostajali. Bila je noć. Išao sam pozadi svoje grupe pazeći da neko ne zaostane. Romac i jedna bolničarka su bili sa mnom. Držao sam se za

konjski rep. Prelazili smo preko reke Bistrice. Most je bio sa malo dasaka. Odjednom sam začuo jauk ranjenika i bolničarke koja je vodila konja. Rep mi skliznu iz ruku čuh kako je ranjenik zajedno s konjem pao u nabujalu reku i sve se smirilo. Poslao sam Romca dole, ali se vratio bez ičega. Nigde nikoga nije video niti čuo. Krenuli smo dalje.

U Miljevinu smo stigli kada je vojska već pojela što se moglo naći. Ipak smo i mi nešto dobili. Prvi put posle 20 dana dobro smo se nahranili. Saznali smo da se proboj završio — svi se raduju. Nismo se dugo zadržavali, jer smo morali da se udaljimo od ceste Foča — Kalinovik. Sutradan smo stigli u Jabuku. Tu smo se odmarali. Uskoro je počela naša ofanziva u istočnoj Bosni.

Dr Vladislav BELJAKOV

BOLNICA ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE

Početkom Pete ofanzive bolnica se nalazila u selu Gornja Morača (severozapadno od Kolašina). Pravac njenog kretanja tokom ofanzive bio je: selo Gornja Morača — Boan — selo Gornja Bukovica — Nikolin Do (južne padine Durmitora) — selo Vojnovići (preko Pivske Planine) — selo Mratinje — Suha (na reci Sutjesci) — Milinklada — Lučke Kolibe i Ljubin Grob — Mrčin Kolibe — selo Jeleč — selo Miljevina — selo Sjetlina — selo Koprivice (preko Romanije). Dužina tog puta iznosi preko 250 km. Pri tome treba imati u vidu da su ovde savladavane planine Durmitor, Maglić, Zelengora i Romanija, i kanjoni Pive i Sutjeske, da se najčešće kretalo bespućem ili, u najboljem slučaju, kozjim stazama, da je trebalo savladati mnoge veoma strme i duge uspone i padove, najčešće noću, kroz guste šume, a često po kiši, vlažnom i klizavom terenu, zatim fizičke mogućnosti ljudstva i svakodnevno bombardovanje neprijateljske avijacije, kao i teške borbe u neposrednoj blizini čela, začelja ili bokova kolone pri proboju neprijateljskih obruča i položaja.

Sve do prelaska reke Pive, tojest do sela Mratinja bolnica je imala samo lake ranjenike koji su se kretali sami ili na konjima. Do toga mesta imali smo i redovnu vezu sa Centralnom bolnicom, pa smo sve teže ranjenike i bolesnike upućivali njoj. Iz sela Mratinja bila je upućena poslednja grupa teških ranjenika i bolesnika. Od Mratinja pa do kraja Pete ofanzive uopšte više nismo imali veze sa Centralnom bolnicom. Od Pive naša bolnica je primala i sve teške ranjenike i bolesnike. A njihov broj je stalno rastao. Ranjenike smo svakodnevno primali iz svih bataljona brigade koji su bili neprekidno u borbama i

pod udarima avijacije, a broj povređenih se povećavao i ponovnim ranjavanjem ranjenika iz same bolnice. Osim toga, bolnica je često primala ranjenike i bolesnike od pegavog tifusa i iz drugih brigada Druge proleterske divizije.

U Mrčin-Kolibama primili smo deo ranjenika iz Centralne bolnice, uglavnom iz Četvrte brigade, iz grupe od nekoliko stotina lakših ranjenika koje je drug Radomor Burić dovde vodio i ovde nas stigao. Treba imati u vidu i to da su se lakši ranjenici i bolesnici brigade kretali i sa svojim bataljonima. U nekim bataljonima njihov broj se kretao povremeno i od 10—20. Kada se sve ovo uzme u obzir, onda je Četvrta crnogorska brigada iz Pete ofanzive izvela preko 250 ranjenika i bolesnika od kojih je veća polovina bila teže ranjena ili bolesna.

Svi ranjenici i bolesnici, bez obzira na svoje zdravstveno stanje, sve do kraja ofanzive kretali su se sami, na konjima ili uz pomoć štapova i štaka, pridržavani od lakše ranjenih i bolesnih. I dok se broj teških ranjenika stalno povećavao, broj konja je opadao. Snabdevanje novim konjima na terenu nije bilo moguće, a i u brigadi je konja bilo sve manje. Usled bombardovanja bolnica je, naprimer, samo na Zelengori izgubila više od pola svojih konja. Pred sam pokret za proboj obruča, štabovi Druge proleterske divizije i Četvrte brigade naredili su da se svi jahaći konji iz štabova upute bolnici kako bi uspešno mogla da izvrši pokret i sa brigadom se probije iz obruča.

Nosila nismo imali, a i da smo ih imali ne bismo pokušavali da ih upotrebimo jer za to uopšte nismo imali ljude — i ono što ih je bilo, usled gladi, fizičkog zamora i nespavanja bilo je potpuno nesposobno za nošenje. Shvatajući ulogu i zadatak naše brigade, i težinu same situacije, bilo je neumesno, neopravdano i nemoguće tražiti borbene čete ili bataljone za nošenje ranjenika. Zato to ni u najtežim situacijama nismo činili. Bili smo svesni da su čete i bataljoni, takođe, do krajnosti fizički iscrpeni i da zbog toga nisu mogli da nose ni svoje mitraljeze i teže naoružanje koje je tih dana oko Sutjeske, po naređenju, većim delom i bilo uništeno ili zakopano. S obzirom na fizičko stanje boraca trebalo bi dva, tri pa i četiri puta više ljudi za nošenje nego pod normalnim uslovima. To bi praktično značilo angažovati skoro celu brigadu.

Toga smo bili svesni svi mi, svaki ranjenik, svaki bolesnik. I za celo vreme nismo imali nijedan slučaj da je neko tražio, ili čak pomišljao da se nosi na nosilima. I ranjenici i bolničarke pokazali su visoku svest i moral koji je ulivao snage da se izdrži i nemoguće. Ranjenici su umirali na konjima ili vršili samoubistva, ali nisu tražili nosila niti su pokazivali malodušnost. I bolničarke su ispoljile svu veličinu brige za druga — čoveka, ljubav za ranjenika u besprimernom naporu,

borbi i zalaganju do iznemoglosti da nijedan ranjenik ne ostane. Zahvaljujući svemu tome nijedan ranjenik ni bolesnik nije ostao i živ pao u ruke neprijatelju. I najteže bolesnike i ranjenike kretali smo na konjima, sve dok nisu podlegli ranama ili naporima.

Borba za konja bila je veoma teška. Imati konja često je značilo biti ili ne biti. Nije bilo lako uzeti konja teškom ranjeniku da bi se dodelio nekom još teže ranjenom. To je izazivalo mučne scene, pa i surove mere i proteste. Ali, ipak, najteže je bilo sa bolesnicima od tifusa.

Problem nestašice konja smo ublažavali time što smo jednog konja dodeljivali dvojici ranjenika ili bolesnika, koji su ga naizmenično koristili, ili smo se, pak, kretali po delovima, tako da smo po prenošenju jedne grupe konje vraćali nazad da bi prihvatili drugu grupu. Ovakav rad bio je veoma otežan kratkoćom vremena i dvostrukim opterećenjem ljudstva bolnice koje je i inače bilo do krajnjih granica iscrpeno.

Kolike napore je zahtevalo kretanje bolnice može se shvatiti samo ako se ima u vidu da je to bila bolnica brigade i da ona nije smela dozvoliti da uspori pokrete ili umanji manevarsku i borbenu sposobnost brigade. U uslovima krajnje fizičke iscrpenosti, neprekidnog bombardovanja, sa tako velikim brojem ranjenika i bolesnika, prvenstveno teških, a s obzirom da je bolnica imala najviše do 20 bolničarki i vojnika sposobnih za rad, uspešnno pratiti brigadu i izvesti do kraja Pete ofanzive sve ranjenike i bolesnike — bio je veoma težak zadatak.

Štab brigade i štabovi bataljona svakodnevno su vodili brigu o bolnici i činili sve, koliko je to situacija dozvoljavala, da se bolnica uspešno kreće i probije zajedno sa brigadom. Pored ostalih zadataka brigada je vršila i borbeno obezbeđenje bolnice, a na Lučkim Kolibama štab brigade i štab divizije uputili su jahaće konje bolnici. Da bi rasteretili bolnicu, bataljoni su sa sobom vodili sve svoje lakše ranjenike. U retkim slučajevima zaplene i najmanjih količina hrane od neprijatelja u borbi, oni su je upućivali bolnici iako su i sami jeli konjsko meso i travu. Rukovodioci iz štaba divizije, štab brigade i drugovi iz bataljona pri čestim ukrštanjima i susretima sa kolonom bolnice, i zastancima, zadržavali su se i razgovarali sa ranjenicima, ulivajući im optimizam i snagu da izdrže.

Do prelaska Sutjeske upravnik bolnice i jedini lekar bio je dr Matić-Perera. Ovde je on u toku noći nestao. Nije mi poznato kako, ali sam tada čuo da su ga Nemci zarobili pri pokušaju da iznese svoju sestru koja je bila bolesna od tifusa. Međutim, kasnije sam čuo drugu verziju — da nije bio zarobljen već samo otsečen i da je uspeo da se probije do nekih drugih jedinica. Šta je ustvari bilo tačno — nisam saznao. Uglavnom,

od Sutjeske pa do kraja Pete ofanzive bolnica nije imala ni lekara ni upravnika. Istina, sa bolnicom se kretao dr Momir Aleksić, ali kao težak bolesnik — tifusar. On je baš tokom ove ofanzive bolovao od pegavog tifusa i, prirodno, bio nesposoban ma za kakav rad. Tek u istočnoj Bosni je ozdravio i ostao u bolnici kao njen upravnik i lekar.

Tokom cele ofanzive bolnica je imala oko 10 bolničarki, jednu desetinu boraca sastavljenu od lakših ili prebolelih ranjenika i bolničku kuhinju.

Pored poslova oko penjanja i skidanja ranjenika sa konja i pridržavanja tokom njihovog kretanja, zatim vraćanja konja po preostale ranjenike, ova desetina, naoružana i jednim puškomitraljezom, vršila je obezbeđenje bolnice. Posle zastanka često smo imali teškoće da ponovo pokrenemo ranjenike i bolesnike a naročito tifusare koji su, usled krajnje fizičke iscrpenosti, bolova i gladi, pomireni sa svojom sudbinom, odbijali da idu dalje. Tada je ova desetina pribegavala lukavstvu, vraćala se malo unazad i ispaljivala preko njihovih glava po nekoliko kratkih rafala iz puškomitraljeza i pušaka. Za to vreme drugi bi alarmirali da su to Nemci. To bi izazvalo krajnje naprezanje i poslednjih atoma snage, i kolona bi nastavila pokret.

Kuhinja nije imala šta da kuva, a često ni vremena za to. Teško je bilo gledati te prizore borbe i snalaženja za hranu. Jela se trava, bukova kora i meso od konja pobijenih pri bombardovanju. Meso se jelo najčešće sirovo, jer ili nije bilo vremena za kuvanje ili se vatra nije smela ložiti. Svaki bi nožem rezao po koju krišku mesa i jeo. Naročito kod tifusnih bolesnika, posle temperature, glad je bila potencirana, i oni su ostavljali najteži utisak. Dva puta sam gledao kako su dva tifusara, jašući na konjima, sekli živo meso s ovih i jeli. Ovakva situacija sa hranom trajala je od Sutjeske pa sve do prelaska pruge Sarajevo — Višegrad, odnosno do prelaska Romanije.

Najteže je bilo sa previjanjem ranjenika i lečenjem bolesnika. Sanitet divizije, brigade i bataljona i hirurška ekipa divizije, uz vanredne napore uspevali su uglavnom da svim ranjenicima ukažu prvu pomoć — previju rane ili izvrše najhitnije operacije, i da ih potom upute u bolnicu. Međutim, u bolnici je pitanje previjanja ranjenika bilo veoma teško. Lekara uopšte nije bilo, sanitetskog materijala takođe, izuzev, povremeno i krajnje nedovoljno, zavoja. Najčešće se to vršilo nečistim krpama ili iscepanim košuljama. Rane su strahovito zaudarale, često su bile i ucrvljane, a zavoji puni vašiju. Prosto je neshvatljivo kako usled svega toga nije bilo mnogo više trovanja i umiranja.

Tifusni bolesnici uopšte nisu bili lečeni jer lekova i lekara nije bilo. To je uglavnom bio pegavi tifus. Kako su bole-

snici pod ovim uslovima uspeli da ga prebrode i prežive teško je objasniti.

Kako je sve to izgledalo u očima lekara, koji je do tada normalno radio u bolnici u Kladnju, pokazuje slučaj dr Vilka Bauma, hirurga. On je bio zarobljen u Kladnju i uzet u hiruršku ekipu kao hirurg. Tada je Peta ofanziva već bila prošla i uslovi za rad su postali neuporedivo bolji. Ali dr Baum nije mogao da dođe k sebi ni posle 10 dana. Neprekidno me je u čudu pitao kako je moguće da čovek sa prelomljenom nogom, bez šina i gipsa, ili ranjenik sa povređenim mozgom jaše na konju. Tih prvih dana on je smatrao nemogućim i zločinom naše zahteve da izvrši neke operacije, u nedostatku hirurškog pribora, operacione sale, narkoze, lekova, zavoja i slično. On nije sabotirao, već stvarno nije mogao da shvati sve to, baš zato što je bio lekar i hirurg. Tek posle 10—15 dana, kada se malo navikao, počeo je da radi.

Zahvaljujući pre svega visokoj svesti i moralu ranjenika, kao i besprimernoj brizi bolničarki i bolničke desetine za čoveka, ranjenika, zatim svakodnevnoj brizi štaba divizije, brigade i njenih bataljona — bolnica Četvrte crnogorske proleterske brigade uspešno je izvršila svoj zadatak i iz Pete ofanzive izvela preko 250 ranjenika i bolesnika.

Tokom ofanzive, koliko se još sećam, jer nikakva evidencija o tome nije vođena, oko 70 drugova — što ranjenika i bolesnika, što osoblja bolnice poginulo je od bombardovanja, podleglo ranama i tifusu, ili je izvršilo samoubistvo posle ponovnog težeg ranjavanja. Bolnica je imala najteže situacije na Sutjesci, Zelengori (Lučke Kolibe) i pri prelasku komunikacije Foča — Kalinovik.

Četvrta proleterska brigada je prešla Sutjesku noću 7/8 juna. Bolnica se nalazila u koloni brigade. Posle prelaska reke kolona je išla uz brdo Milinklade (između reke Sutjeske i potoka Hrčavke). Već je bilo svanulo i magla se razišla sa vrha brda kada je dat zastanak i odmor. Bolnica je bila izbila na prevoj i pretstojalo joj je spuštanje niz brdo. Za vreme odmora stigla je neprijateljska avijacija (kombinovane eskadrile lovaca i bombardera). Lovci su kružili oko brda i gotovo vodoravno tukli mitraljezima. »Savoje« su u talasima naletale i jednovremeno izbacivale veći broj bombi, a »Štuke« su visoko kružile i naizmenično pikirale. Od tako kombinovane avio-vatre bilo je gotovo nemoguće naći zaklon. Tokom tog bombardovanja ranjen je i drug Tito, a poginuo je i komandant naše brigade, narodni heroj Vako Đurović, zatim šef engleske vojne misije i drugi. I bolnica je imala gubitke, ali se više ne sećam kakvi su i koliki bili. U toku tog bombardovanja ležao sam na ivici proplanka i šume i, držeći konja za uzdu, pratio obrušavanje

»Štuka«. Kada je jedan aparat počeo da pikira video sam mu samo prednju ivicu krila, odnosno samo njegovu čeonu siluetu. Iz iskustva sam znao da u ovom slučaju njegova bomba mora pasti negde u mojoj neposrednoj blizini. Brzo sam pustio konja, i bacio se između nekih porušenih stabala. Konj je poginuo. Dim se još nije bio ni razišao kada su do mene već stigla dva kurira, sa čela i začelja brigade, i jednovremeno hitno tražili lekara. Na čelu brigade teško je bio ranjen komandant brigade, drug Vako Đurović, a na začelju lekari hirurške ekipe Druge proleterske divizije drugarica Olga Dedijer i drug Ivica Pavletić. Međutim, kako je tokom protekle noći, nestao naš lekar bolnice, drug Matić, nije više bilo nijednog lekara koji bi mogao intervenisati. Doktor Pavletić je bio lakše ranjen i pomagao je Mariji Lompar da previje teško ranjenu Dedijer. A drugarice iz brigadnog saniteta Četvrte brigade pokušavale su da zaustave izliv krvi Vaku Đuroviću, kome je bila raznesena noga, ali bez uspeha.

Odmah zatim naređen je pokret. Naišao sam na povređenog Vaka Đurovića. Bio je već u nesvesti usled velikog izliva krvi. Drugovi iz štaba brigade i brigadnog saniteta (Jurica Ribar, Danica Kolinović, Nena Perović, Zora Vuković i drugi) pokušavali su sve da bi ga spasli. Nosili su ga u šatorskom krilu do potoka Hrčavke gde je podlegao ranama. Tu je i sahranjen, pored potoka.

Neposredno posle toga video sam i Olgu Dedijer. Bila je na konju. Ona me je dobro poznavala; baš ona mi je i ukazala prvu pomoć posle ranjavanja, decembra 1942, kod Livna, a kasnije i amputirala ruku u takoreći beznadežnoj situaciji. Znao sam da njoj dugujem život. Za šest dana krize ona me je redovno, danju i noću, obilazila u mojoj sobi u livanjskoj bolnici. Tada mi je dala i dve injekcije za održavanje srca, jedine koje je imala kod sebe i duže vremena ih čuvala. To je bio dirljiv i težak susret pri kome nisam mogao da izgovorim ni jedne jedine reči. Ona me je dugo i uporno gledala, a zatim reče:

— Ti si ostao živ jer si mogao da ležiš posle operacije u bolnici. Meni moraju amputirati ruku, ali to se ne može izdržati ovako na konju.

Ruku su joj amputirali, ali je posle dva — tri dana podlegla.

Druga teška situacija za bolnicu bila je 10-og juna na Zelengori, na Lučkim Kolibama. Na malom prostoru u šumi nalazilo se 7 ili 8 brigada, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije i drugi. Neprijateljska avijacija je tukla ceo dan. Bombardovanjem je bila zahvaćena i bolnica. Nekoliko ranjenika i bolesnika je poginulo a mnogi su ponovo ranjeni. Tri rukovo-

dioca, čijih se imena više ne sećam, posle ponovnog ranjavanja izvršila su samoubistvo. To isto je učinio, posle ponovo zadobijenih rana, i narodni heroj Vojin Katnić.

Ovde je više konja poubijano, ili se u toku stalnog bombardovanja razbežalo, a padom mraka sledio je brz proboj i pokret. Veći broj novih ranjenika iz brigade, ponovno teže ranjavanje mnogih ranjenika i izgubljeni konji otežavali su bolnici mogućnost da prati brigadu. Obratio sam se štabu brigade za pomoć i sledila je naredba da se jahaći konji iz brigade i štaba divizije upute bolnici. Zahvaljujući tome uspeli smo u prvi mrak da pokrenemo bolnicu, tako da nam nijedan ranjenik ili bolesnik nije ostao, i da pratimo brigadu u njenom proboju tokom noći i dalje.

Treća teža situacija bila je prilikom prelaska komunikacije Foča — Kalinovik. Pod neprekidnim avio-bombardovanjem i artiljeriskom vatrom bolnica je danju prelazila preko otkrivenog terena dužine oko 2 km. Najteže je bilo održati red na ivici šume i obezbediti da se po delovima izvrši prebacivanje, jer su u blizini začelja i na bokovima vođene oštre borbe. Pored toga, bilo je teško održati ranjenike na konjima, usled brzine kretanja i zaplašenosti konja od bliskih eksplozija bombi i granata. Nekoliko drugova je poginulo ili ponovo ranjeno, ali je bolnica i ovde uspešno izvršila zadatak i u celini prešla preko ove komunikacije.

Pored tih teških fizičkih uslova, mislim da su još teži bili psihički. Gledati muke i bolove ranjenika, njihova samoubistva i umiranja, gledati blede kosture tifusnih bolesnika i njihove postupke u bunilu, a biti nemoćan ma za kakvu pomoć, bilo je najteže. Ovo tim pre što smo se međusobno poznavali i toliko zbližili tokom dve godine borbe, da smo jedni za druge osećali više nego za rođenu braću ili roditelje.

Savladati ljubav, skameniti srce, i u takvim uslovima raditi i naređivati izvršenja nemogućeg, moglo se, makar to izgledalo protivurečno, samo zahvaljujući baš toj ljubavi za čoveka, za druga. Kretanje je bilo imperativ svega, i svi su napori bili upravo usmereni na kretanje i na to da nijedan živ ranjenik i bolesnik ne izostane. Sve drugo je bilo manje važno.

Shvatanje veličine drugarskih odnosa ne bi bilo potpuno ako se ne bi naveli i mnogi primeri optimizma, humora, pa i šala, uprkos ne znam kako teškim situacijama. Iz niza primera uzeću jedan za koji mi se čini da ovo lepo ilustruje. Posebno i zato što ilustruje i odnose između naše i Druge srpske proleterske brigade, koji su bili najlepši primer ovih odnosa u Narodnooslobodilačkom ratu. Ove dve brigade, i pre a i docnije, u sastavu Druge proleterske divizije, pored borbene saradnje i pu-

nog međusobnog poverenja i dopunjavanja, imale su i izvesnih međusobnih drugova u humoru i šali, kao što su izazivanja na račun Ćirove Pećine na vrhu Durmitora, zastave u Livnu, crnogorskog puzanja u napadu i slično. Ovaj primer je povezan sa tim.

Tokom Pete ofanzive, od Sutjeske pa dalje, često smo primali ranjenike i iz drugih brigada. Negde na Romaniji, pri kraju ofanzive, naišli smo na jednog ranjenika iz Druge proleterske brigade. Bio je ranjen u glavu. Koliko je rana bila teška nismo znali, a zavoj oko glave nije dozvoljavao da vidimo ranu. Jaukao je od bolova i nije mogao sam da hoda. Dali smo mu konja i pridržavali ga prilikom kretanja. Međutim, on se stalno previjao i jaukao, i posle dva dana morali smo da ga stavimo i na nosila. To su bila prva nosila koja smo upotrebili. Nosili smo ga ceo dan. Pred noć zastadosmo na jednoj raskrsnici. On je ležao na nosilima, na samom raskršću. Tada naiđe Druga proleterska brigada. Videvši svoje drugove, ovaj skoči sa nosila, uklopi se u kolonu i uz smeh, mašući rukom, doviknu: »Hvala vam Crnogorci«. I ode sa svojom brigadom.

Krsto GROZDANIĆ

SANITET ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE

Polovinom maja naša brigada se nalazila na domaku Kolašina. Ona je u to vreme bila u svakom pogledu dobro opremljena i pretstavljala je jaku udarnu jedinicu koja je uspešno napadala i odolevala napadima daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Zbog toga nas je iznedila vest da nam pretstoji povlačenje preko Sinjajevine i Boana ka Pivi.

Sećam se priprema za pokret. Tu, na platou Sanjajevine, nalazila se naša Prateća četa. Njen komandir Simo Simonović naredio je da topovi, ne štedeći municiju, bilo je naređeno da se jedinice rasterete teškog naoružanja i osposobe za brz pokret, brzom paljbom obaspu neprijatelja koji je već ovladao Jablanovim Vrhom.

Sanitet brigade, koji je bio dobro opremljen, nalazio se na platou Sinjajevine, neposredno iznad Boana, dok je brigadna bolnica bila dole, kod tog sela. Upočetku se zbrinjavanje ranjenika koji su počeli da pristižu iz našeg 2 bataljona sa Jablanovog Vrha odvijalo bez teškoća. U bolnici gde je reviziju rana vršio dr Žarko Mikić, bilo je dovoljno kadra da zbrine još ne tako veliki broj ranjenika i bolesnika.

Međutim, kada su započeli pokreti jedinica, uslovi za rad saniteta su se pogoršali. Jedinice su, pored danonoćnih marševa, bile stalno u borbi, tako da se iz dana u dan povećavao broj ranjenika i bolesnika. Stalni pokreti, borbe, nespavanje i gladovanje sve više su iscrpljivali snagu boraca i onemogućivali sprovođenje čak i najelementarnijih higijenskih mera. A usto je bolnica počela da prima i bolesnike od pegavog tifusa, čiji je broj rastao iz dana u dan. U sanitetu je svakome bilo

jasno da je sve ovo, iako teško u svakom pogledu, samo početak i nagoveštaj mnogo težeg koje će tek doći.

U kanjonu Pive, a naročito u Mratinju, pristigli su nam ranjenici i bolesnici i iz drugih brigada. Bolnica se jako uvećala. Glavne sanitetske snage u brigadnoj bolnici — dr Mikić i njegove lekarske pomoćnice — Jela Jovanović, Maša Jovović i Senka Leković — nisu mogle ni delimično da obave poslove koji su se odnosili na medicinsko zbrinjavanje ranjenika i bolesnika. Drugi lekar, dr Momir Aleksić, bio je već duboko zašao u tifusnu groznicu.

Najveći problem bio je evakuacija ranjenika i bolesnika. Još jednom je stavljeno na probu ono što je bilo najplemenitije u toku NOB, briga svakog našeg čoveka da se ne ostave ranjeni i bolesni drugovi. Ta briga nije popustila ni tih svakako najtežih dana u istoriji naših naroda, iako bi to za svaku drugu armiju bilo opravdano »apsolutnom nužnošću«. Sprovođenje potpune evakuacije u ovakvim i sličnim situacijama bilo bi za mnoge od njih van granica svake mogućnosti. A, s obzirom na sredstava koja su nam stajala na raspolaganju mi smo, može se reći, ostvarivali potpunu evakuaciju.

Nosila, to neophodno sredstvo za evakuaciju teških ranjenika i bolesnika, slabo su korišćena u toku Pete ofanzive, zbog krajnje iscrpenosti boraca. Ostalih sredstava, izuzev malog broja konja i vlastitih nogu, nije bilo. Nismo se mogli snabdevati na terenu, a nije ih bilo ni u rezervi. Međutim, bilo kako bilo, ranjenici i bolesnici su redovno evakuisani. Blagodareći visokoj svesti svakog pojedinca i krajnjem samopregoru i hrabrosti boraca i sanitetskih radnika, omogućeno je da im se i tu, u gudurama i vrletima, po kiši i blatu, uz tešku glad i krajnju fizičku iscrpenost, pruži najneophodnija pomoć. Ostale su mi nezaboravne slike sa dugih marševa. Sve jedinice su na tom bespuću u jednoj koloni. Zajedno su i borački i neborački delovi iako, strogo uzev, nije bilo neboračkog dela. Za sve je postojao front, svi su bili izloženi stalnoj borbi, bombardovanju iz vazduha i drugim natčovečanskim naporima.

Sanitetska služba zbrinjavala je ranjenike i bolesnike »u pokretu«, i to pod najtežim uslovima. O principu hospitalizacije (smeštaju i nezi) ranjenika i bolesnika nije moglo biti ni govora, niti se može smatrati da je ona bar ostvarivana time što su se ranjenici i bolesnici nalazili u bolničkom delu kolone. Svaka hospitalizacija znači u najmanju ruku omogućavanje bar minimalnog odmora i bolničkog lečenja za obolele i ranjenike. Ali u našoj izmrcvarenoj, iscrpenoj, šarolikoj koloni, gde je sve izloženo vatri, nije moglo biti ničega što bi ličilo na hospitalizaciju. Sve je u jednoj koloni: bataljoni, ostali brigadni delovi,

bolnice, intendantura, pridata hirurška ekipa itd. I to je sve u neprekidnom pokretu i probijanju pod borbom.

Tu su i tifusari. Usled težine bolesti i povremenog delirantnog stanja, apatični su prema svemu. Izvesni se, u polusnu, indifirentno zadržavaju i koče kretanje. Njih je teško pokretati sa zastanaka.

*

U kanjonu Sutjeske, na Milinkladi, ispod Ljubinog Groba, jednom rečju svuda, pružana je sanitetska pomoć, pod uslovima za koje se ne mogu dati niti održati nikakva pravila ispisana u bilo kojoj sanitetskoj taktici.[1] Na platou Milinklade, rano izjutra 9 juna, neprijatelj je strahovito bombardovao naše jedinice. Tu je bio ranjen i drug Tito. Poginuo nam je i komandant brigade, Vako Đurović. Naša bolnica pretrpela je osetne gubitke. Hirurška ekipa je teško osakaćena: dr Olga Dedijer smrtno je ranjena. A i bolnica je ostala bez dva lekara — dr Momir Aleksić je još uvek težak tifusni bolesnik, a dr Matić je u toku noći izgubio život.

Plemenitost i krajnje samoodricanje teško ranjene dr Olge Dedijer ponovo su došli do izražaja. Ona, iako sama teško ranjena, nijednog momenta nije zaboravljala druge ranjenike. I u poslednjim trenucima života, kada joj je dr Ivica Pavletić, lekar hirurške ekipe, prišao sa injekcijom da bi joj još za koji trenutak održao život, ona mu se uz krajnje napore obratila: »Ivo, ostavi tu injekciju za naše ranjenike.« A kada je dr Pavletić izvršio jednu od najneprijatnijih intervencija u svojoj lekarskoj karijeri, kada je hirurgu dr Olgi Dedijer amputirao ruku, onu ruku koja je bezbroj puta pre toga učestvovala u plemenitom radu na zbrinjavanju naših ranjenika, ona je molila drugove da je ne nose na nosilima, jer je bila svesna koliko su umorni. Zar može biti većeg samoodricanja i boljeg primera plemenitosti budućim sanitetskim radnicima od primera dr Olge Dedijer?

Ranjenici su pristizali sa svih strana. Mnogi od njih nisu želeli da se odvoje od svojih jedinica. Svi su žalili što nisu još na Ljubinom Grobu da pomognu malobrojnim preživelim drugovima, koji su tukli otsudni boj, prsa u prsa sa nadmoćnijim neprijateljem.

Naša brigadna bolnica bila je toliko narasla po broju ranjenika i bolesnika, da je ličila na Centralnu bolnicu. Povre-

[1] Šef američke vojne delegacije na međunarodnom kongresu za vojnu medicinu i farmaciju, održanom oktobra 1957 godine u Beogradu, izjavio je: »Ovde sam video da se zaista sve može kada je kod ljudi visok moral«.

meno se dobijao utisak da je cela naša kolona — bolnica. Tu je bio ceo sanitet: brigadni, sanitet bolnice, hirurška ekipa. U samoj koloni nije postojala nikakva trijaža ranjenika i bolesnika, niti je to bilo mogućno. Uostalom, trijaža u ovakvim uslovima je bez praktičnog značaja.

Najzad je došlo do spuštanja ka Miljevini. Novo bombardovanje — novi ranjenici. Ovde je naš sanitet primio i ranjenike iz drugih jedinica (Sedme banijske brigade i dr.). Ispred nas bila je komunikacija Foča — Kalinovik. I tu se neprijatelj pobrinuo da nas dočeka. Na cestu je postavio tenkove, a iz vazduha stalno bombardovao. Ispred same komunikacije, na našoj strani, nekoliko iznurenih tifusara iz Druge dalmatinske brigade sekli su meso sa tek poginulog konja. Uzalud su ih drugarice iz brigadnog saniteta opominjale da se zaklone od vatre tenkova. Glad je bila jača od svega.

Istog dana (negde sredinom juna) kada je pao mrak, prešli smo i ovu komunikaciju, koja je svima nama simbolično označavala granicu između Golgote i Pobede.

Dr Branko KANDIĆ

SA BOLNICOM DRUGE DALMATINSKE

Šestog maja 1943, tek što sam preboleo pegavac, javio sam se u selu Zavajit (srez Foča) Voji Đukanoviću, koji me je odredio za lekara jednog bataljona bolesnika obolelih od pegavca. Temperaturu nisam više osećao, a apetit sam imao tako veliki da se Voja, primetivši kako požudno gledam u lonac krompira na ognjištu, šalio na račun rekonvalescenata od pegavca. Pola u šali, pola u zbilji rekao je da smatra da sam posle pegavca ostao duhovno potpuno svež. Istog dana predveče stigao sam u zaselak nedaleko od Zavajita gde su se nalazili moji bolesnici. Stanje u ovom bataljonu tifusara bilo je zaista loše. Bolesnici su ležali u malim seoskim kućama na patosu prekrivenom slamom i ponekim ćebetom. Bilo ih je, koliko se sećam, oko osamdeset. Od stručnog osoblja zatekao sam jednog mladog medicinara koga su svi zvali »Doktor« (ne znam mu ime), a koji mi je rekao da ima samo dva semestra medicine i da se mnogo ne razume u lečenje bolesnika. Bilo je tu i nekoliko bolničarki koje su se uglavnom brinule za ishranu bolesnika. Ovaj bataljon bolesnika bio je ustvari deo Centralne bolnice koja se u to vreme nalazila na dosta širokoj prostoriji od Čelebića do s. Slatine. Prvo sam pristupio trijaži bolesnika i odvojio one sa temperaturom od rekonvalescenata, kojih je bilo u priličnom broju. Nekog naročitog lečenja nije moglo biti izuzev što sam febrilnim bolesnicima davao razne antipiretike. Zato sam kod svih, uz pomoć bolničarki, pokušao da umanjim bar opštu zapuštenost u pogledu lične higijene. Svi su bili vašljivi. Vode je bilo dovoljno, ali se bolesnici i rekonvalescenti nisu uopšte prali niti su osećali potrebu za tim; vladala je opšta učmalost i ravnodušnost kod svih pa čak i kod bolničarki. U

dogovoru sa dr Vojom Đukanovićem i dr Jošanom Bulajićem, rekonovalescente smo upućivali u Zavajit odakle su ih posle pregleda slali u jedinice.

Nakon nekoliko dana pošli smo u selo Ječmište, opština Čelebić, gde je bilo oko 120 bolesnika od pegavca. Tu sam zatekao neke bolničarke kojima sam držao bolničarski kurs u Centralnoj bolnici u Grmeču. Politički komesar ovog bolničkog bataljona bila je drugarica Olga (ne znam joj prezime), poznata kao odličan organizator. Smeštaj bolesnika bio je relativno dobar, a snabdevanje hranom od strane mesnog stanovništva vrlo dobro. Tada smo imali dosta bolesnika sa prolivom, pa smo za njih pripremali posebnu hranu (jedna drugarica pekla im je na šporetu kore od testa i krompir).

U Ječmištu je ekipa Sanitetskog otseka Vrhovnog štaba (SOVŠ) bila već ranije izradila veliku suvu komoru, koju smo uspešno koristili i očistili se od vašiju.

Bilo je nekoliko vrlo teških bolesnika (za dvojicu znam da su umrli od slabosti srčanog mišića). Ostali su se vrlo dobro oporavili, a i ja sam se osećao znatno snažnijim. Međutim, iznenadno smo 18 maja dobili naređenje da sve bolesnike prebacimo u s. Meštrovac — zbog napada ustaša iz pravca Foče prema Čelebiću. Znači, početak Pete neprijateljske ofanzive zatekao me je u Ječmištu — ali ja to tada nisam znao već sam mislio da se radi o nekom lokalnom napadu. Po dogovoru sa političkim komesarom drugaricom Olgom pošao sam napred da pripremim smeštaj za bolesnike, ona je rekla da će ići na začelju bolesničkog bataljona. Sa mnom je pošla moja drugarica i bolničarka Koviljka Marjanović, rodom iz sela Lipa, srez Bihać, koja je bila prebolela pegavac. Pošto je ranije radila s nama kod teških ranjenika, želela je, kao što sam i ja želeo, da ponovo pređe na rad u neku bolnicu ranjenika. Nisam se pokajao što sam političkog komesara zamolio da je pusti, jer mi je kasnije bila zaista od velike pomoći kod zbrinjavanja ranjenika.

U s. Meštrovcu sam se 19 maja javio dr Stanku Martinoviću koji je tu, kao član SOVŠ, rukovodio razmeštajem ranjenika i bolesnika skoncentrisanih u velikom broju u tom selu. Stigli su i naši bolesnici sa Olgom koja mi je prenela usmeno naređenje Voje Đukanovića da odmah odem u selo Uništa i odatle evakuišem neku manju grupu bolesnika i u s. Meštrovac. To je bilo 20 maja. Nije mi bilo baš prijatno. Trebalo je da samostalno izvršim zadatak koji je, po mom tadanjem shvatanju, bio više vojničke nego lekarske prirode. Nisam dobio nikakvu pomoć u ljudstvu, a znao sam da ustaše nadiru od Foče. Međutim, trebalo je brzo raditi. Zbog toga sam se odmah raspitao za put do s. Uništa, uzeo nešto medicinskog pribora i

lekova i krenuo sa svojom drugaricom i bolničarkom Koviljkom. Usput sam se prisećao kako sam ono pre četiri meseca evakuisao teške ranjenike iz Lukića preko Grmeča u s. Marjanovića Dol. Da, ali tamo su bili Nikola i Ilija i mnogo bolničarki, kao i bolnička straža u zaštitnici. Šta da radim ako naiđem na ustaše! Imam kod sebe mali pištolj 6,35 mm sa dva metka, koji mi je dala bolničarka Anđa Kljajić kad smo prešli Prenj. Ne može čovek s tim oružjem ni sebe da ubije a još teže drugog. Pa ipak, nesvesno ga stiskam rukom. U tim mislima odmičem brzo.

Stigli smo u Uništa lakše nego što sam mislio. Tu sam zatekao oko 15 bolesnika. Jedan od njih bio je u teškom stanju zbog zapaljenja pluća. Dao sam mu injekcije kamfora s kofeinom i angažovao neke starije ljude i žene iz sela da ga prenesu do Meštrovca. (U aprilu 1944 ovaj drug je bio na dužnosti u komandi grada u Kolašinu gde smo se slučajno sreli i potsetili na Uništa.) Ostali bolesnici krenuli su peške za Meštrovac. Do 24 maja radio sam u Meštrovcu gde mi se živo urezao u sećanje Stanko Martinović koji je tada skoro danonoćno bio angažovan na velikom i odgovornom poslu lekara-organizatora. Nisam onda još znao šta je to što ljudima daje tako ogroman elan i izdržljivost. Predveče 24 maja na poziv SOVŠ-a došao sam u s. Slatinu i javio se dr Gojku Nikolišu, načelniku i njegovom pomoćniku dr Herbertu Krausu. Oni su mi saopštili da sam određen za lekara u Drugoj proleterskoj diviziji i da se zato javim dr Vojislavu Duliću, načelniku saniteta te divizije, koji će me rasporediti. Pošto sam tu prenoćio, sutradan, tj. 25 maja ujutro, dr Kraus mi je kazao da se dr Dulić nalazi u s. Jasikovac — pravac Šavnik. Objasnio mi je kojim putem treba da idem i dao mi je objavu u kojoj je, pored ostalog, bilo napisano da imam pravo da se hranim u usputnim partizanskim kuhinjama. Krenuo sam sa izvesnom tugom što se rastajem od Centralne bolnice i idem u nepoznato. Tešio sam se time što mi je bilo dozvoljeno da sa mnom krenu moja drugarica i bolničarka Koviljka koja je u svojoj torbi nosila nešto zavojnog materijala i lekova. Naučilo me iskustvo da ranjenike i bolesnike nije interesovalo imam li kod sebe lekarsku diplomu, već imam li sredstvo kojim im mogu pomoći. Prešli smo Ograđenicu gde smo od jednog seljaka saznali kojim ćemo se putem spustiti do mosta na Tari. Usput nismo naišli ni na kakvu partizansku kuhinju, a bili smo bez hrane. Put na levoj obali Tare bio je vrlo strm i zamoran tako da smo predveče, umorni i gladni, svratili u jednu kuću na kraju sela Tepca gde nam je domaćin dao nešto za večeru i konak. Ujutro 26 maja prešli smo M. Štulac, prošli kroz porušen i opusteli Žabljak, G. Bukovicu i uveče stigli u Jasikovac. Tu je bilo vrlo živo: veliki štab, vojna muzika i dobra zaje-

dnička večera za stolovima. Dr Dulić, kome sam se javio, dočekao me je vrlo ljubazno. Od njega sam doznao da neprijatelj vrši opštu ofanzivu na nas i da ćemo, koliko sutra, krenuti iz Jasikovca. I tako sam sa pozadinskim delovima Druge proleterske divizije prošao pored Crnog Jezera — podno Durmitora, gde sam u jednom selu upoznao dr Sašu Božović koja je bila upravnik bolnice Druge proleterske divizije. Odatle smo preko Pivske Planine i reke Pive stigli u Mratinje gde smo vrlo teško bombardovani od neprijateljske avijacije. Ishrana je bivala sve slabija, a pokreti sve naporniji. U šumama Maglića sreli smo 4 juna uveče političkog komesara Druge dalmatinske brigade Matu Ujevića. Dr Dulić me je upoznao s njim i rekao mu da me određuje za lekara Druge dalmatinske brigade (koja je bila u sastavu Druge proleterske divizije). Tu sam se rastao od dr Dulića s kojim sam docnije u toku rata često sarađivao i čije drugarstvo nikad neću zaboraviti. Iste noći Ujević mi je naredio da preuzmem upravu nad brigadnom ambulantom i da lečim ranjenike i bolesnike pošto brigada nema lekara, a referent saniteta brigade, drug Čeda Iličković, nalazi se sa jedinicama na položaju. Počeo sam da skupljam ranjenike koji su ležali pod drvećem uz vatre i da ih trijažiram za pretstojeći pokret. Koliko se sećam, bilo ih je oko 50 i to većinom pešaka i nekoliko konjanika. Pored ranjenika bilo je nekoliko bolničarki. Imali smo jednog konja sa dva poluprazna sanduka u kojima je bilo nešto instrumenata, zavojnog materijala, lekova i malo šećera. Ranjenici su bili slabo odeveni i za hranu su upotrebljavali konjsko meso koje su sami kuvali, dok su neki pekli i puževe. Pred pokret, 5 juna, Ujević mi je pokazao na karti put do sela Suhe i naredio da se tu zaustavim sa ambulantom i prihvatam nove ranjenike naše brigade koja je vodila borbu na položajima Gornje i Donje Bare. Sećam se da sam tu video Ratka Viličića, studenta medicine, sa dve bolničarke. Ne znam na koju ih je dužnost rasporedio Ujević. Pokret do Suhe bio je spor, kretali smo se noću, iza neke kolone, kroz gustu šumu i rđavim putem. Vidljivost je bila vrlo slaba. Ujutro 6 juna zaustavili smo se nedaleko od Suhe u šumi kraj puta koji je vodio prema Sutjesci. U blizini je bio jedan potok. Ranjenici su se razmestili pod drvećem a za ambulantu — previjalište odabrao sam jednu pećinu pored samog puta. Tu sam radio tri dana (6, 7 i 8 juna) sa jednim bolničarem i bolničarkom Koviljkom. Avijacija je dejstvovala bez prestanka od jutra do mraka. Ranjenici su stizali sa Gornjih i Donjih Bara, neki danju a neki noću. Od njih smo čuli da su borbe sa Nemcima vrlo žestoke i da je dosta boraca i rukovodilaca poginulo. Bio je ranjen i komandant brigade drug Ljubo Vučković. Lakši ranjenici dobijali su pomoć na položaju od Čede i dalje su

nastavljali borbu, a teške su prebacivali na improvizovanim nosilima nama u Suhu, dok su neki, uz pomoć drugova, s mukom sami stizali do nas. U pećinu—previjalište mogla su da stanu jedna nosila sa ranjenikom, a bilo je još prostora za mene i bolničare koji su mi pomagali pri radu. Sanduci su služili kao pomoćni sto. Instrumente smo sterilizovali kuvanjem u metalnoj kutiji (sterilizatoru), a tupfere od gaze kuvali smo u porciji. Rane su uglavnom bile na ekstremitetima, dosta duboke, neke i sa povredom kosti. Nažalost, nisam mogao da vršim obradu rana onako kako sam to vršio za vreme Četvrte ofanzive u Grmeču — pošto nisam imao nikakvih anestetika. Otstranjivao sam iz rana vidljive komadiće odela, zemlje, metala; rascepane neke delove, koji su visili, otsecao sam makazama, a zatim bih rastvorom hipermangana isprao ranu, pokrio iskuvanom gazom i previo. Kod povreda kosti stavljao sam drvene udlage. U previjalištu ranjenici su dobivali »šerbe« (ispršeni šećer sa toplom vodom) i to im je veoma prijalo. Nekoliko vrlo teških ranjenika (u trbuh, glavu) poslao sam hirurškoj ekipi Druge proleterske divizije, koja je navodno bila pozadi nas. Ne znam da li su stigli do te ekipe i šta je tamo bilo s njima. Iz previjališta su ranjenici bili premešteni u šumu pod drveće i tu su se o njima brinule bolničarke. Srećom vreme je bilo povoljno i bez kiše. Zavoje i veće gaze bolničarke su prale i tako smo uvek imali najnužniju količinu zavojnog materijala u pripravnosti. Putem kraj pećine prolazile su mnoge kolone. U jednoj je bio i dr Ivan Pavletić koji je na momenat navratio kod mene. I mi smo očekivali pokret, ali nije se još znalo ni kada ni kuda ćemo. Govorilo se da čekamo Centralnu bolnicu i Vrhovni štab. Moja sestra radila je kao bolničarka u Centralnoj bolnici pa sam se nadao da ću je ovde sresti. Međutim, nismo dočekali Centralnu bolnicu i ja je više nisam video. Predveče 8 juna došao je politički komesar Ujević i rekao mi da ćemo u toku noći, iza kolone Druge proleterske divizije, krenuti sa ranjenicima pravcem Sutjeska, Tjentište, Krekovi, Milinklade, Lučke Kolibe. Pokazao mi je put na karti i objasnio da je situacija vrlo ozbiljna i da se ne smem zadržavati usput. Ova mesta sam dobro zapamtio! Komesar se pobrinuo za nepokretne ranjenike i odredio je nosioce. Padom mraka krenuli smo u dugoj koloni prema Sutjesci. Prelaz preko reke bio je vrlo spor. Čuo sam i neku pucnjavu — pretpostavljao sam da Nemci gađaju mesto prelaza. Bio sam nestrpljiv i nervozan. Najzad sam došao na red i prešao Sutjesku pred samu zoru. I svi ranjenici našeg brigadnog previjališta u redu su prešli Sutjesku i u rano jutro 9 juna bili smo kod Tjentišta. Ali tu smo doživeli najteže časove. Činilo mi se da nas Nemci gađaju sa svih strana, a ne samo iz vazduha. Posakrivali smo se gde je ko znao i mogao.

Svaki pokušaj da se pokrenemo napred — uz brdo prema Milinkladi, bio je praćen novim žrtvama. Ginuli su pokretni ranjenici, i bolničarke, i konji, a oni na nosilima ostavljeni su svojoj sudbini. Milinklada, kuda je trebalo da se ide, bila je ceo dan strahovito bombardovana iz vazduha. Sve mi je zujalo u ušima, bio sam neispavan, gladan — a i žeđ me užasno mučila. Dan se otegao, a pucnjava nije prestajala. Bolnica (tako smo onda zvali brigadnu ambulantu sa ranjenicima i osobljem) se raspršila — i uz mene, sem moje drugarice, nije bilo nikog. Bio sam utučen i uplašen. Pokušavao sam da idem, ali nisam mogao. Hvatala me nesvestica. Instinktivno sam hvatao zaklon i tupo buljio preda se. Ponekad, eksplozija granate u blizini trgla bi me malo i tada bih zažalio što sam još u životu. U sumrak drugarica me je upozorila na opasnost od Nemaca, i ukazala mi na potrebu da smesta krenemo u pravcu Milinklade gde me sagurno očekuju preživeli ranjenici. Molila me da se pokrenem, potsticala me i plakala. Najzad kao da mi se u ušima nešto otčepilo, glava mi posta lakša a noge jače i mi pođosmo. Uskoro se i mrak spustio. Kretali smo se prema vatrama na Milinkladi. Dozivamo glasno, — i posle nekog vremena jedan naoružan partizan dođe nam u susret i upozori nas da su nemački položaji blizu i da ne vičemo. Sedosmo uz jednu vatru. Raspitivao sam prisutne partizane za bolnicu Druge dalmatinske, ali, nisu znali da mi kažu ništa o njoj — jer su oni iz istočnobosanske brigade. Pošto su naložili dosta vatre uz rub šume, gde nije bilo nikoga, da bi zavarali Nemce, kao da tu logoruju partizani, krenuli smo u koloni po jedan kroz šumu. Rano izjutra stigli smo do Hrčavke. Tu sam zatekao Koviljku i neke pokretne ranjenike. Od njih sam doznao da su na Milinkladi stradali neki naši ranjenici od bombardovanja, da je poginuo bolničar koji je vodio konja sa sanducima naše brigadne ambulante i da je sanitetski materijal uništen. Išli smo sa ostalim drugovima i drugaricama (ne znam iz kojih su bili jedinica) prema Lučkim Kolibama, a zatim prema Vrbničkim Kolibama. Put je bio vrlo naporan, a hranili smo se travom kiselicom i sremušom. Ranjenici su bili iznureni. Video sam neke koji su skidali nožem koru sa mlade bukve i zatim strugali tanke ovojnice sa stabala i to jeli. U Zelengori se oko mene prikupio priličan broj ranjenika i bolesnika kao i nekoliko bolničarki. Nikakvog lečenja tada nije bilo, samo su olabavljeni zavoji premotavani. Svrstao sam ih u kolonu i tako smo išli polako napred. Ujutro 13 juna počele su nas pristizati jedinice Osme hrvatske brigade. Naišao je i Stefan Mitrović iz Politbiroa te brigade, koga sam upoznao za vreme Četvrte ofanzive. On mi je rekao da požurim sa kretanjem ranjeničke kolone. Upravo je prošao mimo nas i komandant Osme banijske brigade kad nas na jednoj ravnici zasuše

Nemci rafalima sa brega iza nas. Sklonismo se odmah u šumu, a komandant Osme hrvatske brigade i Stefan Mitrović prikupiše svoje borce i odgovoriše na vatru Nemaca, tako da smo mi obezbeđeni krenuli napred. Tog dana smo stigli na rub šume i videli borbu koja se ispred nas vodila kod Miljevine. Uveče 13 juna prešli smo Bistricu blizu Rataja preko železničkog mosta. Tog dana je kod prelaza ceste Foča — Kalinovik ranjen u bedro politički komesar Druge dalmatinske brigade Ujević Mate, te su ga muzičari Druge divizije preneli dalje na nosilima. Pošto smo stigli u neko malo selo (ne znam mu ime) dobili smo od štaba Druge dalmatinske brigade malo žita u zrnu, koje smo odmah u rešetima ispržili na vatri i podelili ranjenicima. Po naređenju štaba krenuli smo 14 juna rano izjutra u selo Mrežice. Tu smo ceo dan bili žestoko bombardovani iz vazduha i imali smo gubitaka i među ranjenicima i osobljem. Dok sam radio u prizemlju jedne kuće, sva su se prozorska okna rasprsla usled eksplozije bombi u blizini zgrade. U seoskim kućama skupili smo nekoliko čaršava i od njih napravili zavoje, koji su nam bili neophodni za previjanje starih i novih ranjenika. Kod nekih ranjenika, koji nisu bili previjani nekoliko dana, našao sam u ranama crve, ali su rane bile bez gnoja, rumene boje i kasnije su dobro zarasle. Od instrumenata imali smo svega dve pincete koje sam nosio u džepu. U porciji smo iskuvavali te pincete i komadiće platna kao i vodu za rastvor hipermagana koji sam takođe nosio u jednoj kutijici u džepu. Pravo je čudo što sam sve za vreme rata nosio u džepovima — kako je to moglo da stane u njih! Nekoliko lakših ranjenika preuzelo je ulogu ekonoma i oni su, bez obzira na bombardovanje, obišli selo i doneli nam nešto hrane za taj dan. Poslao sam kurira da u susednim selima pronađe štab naše brigade, ali on se više nije vratio. Iako nisam dobio nikakvo naređenje za pokret i nisam znao u kom pravcu treba da idemo — krenuo sam posle pada mraka kolonu ranjenika i bolesnika za prvom partizanskom jedinicom koja je pored nas naišla. Bilo je to dosta brzo maršovanje ali, zahvaljujući nekim lakim ranjenicima, uspeli smo da održimo vezu i pravac kretanja i da saznamo da idemo iza jedinice koja je bila u sastavu Prve proleterske brigade. Izjutra 15 juna zaustavili smo se u jednom šumarku ispred sela Jabuka. Dejstvo avijacije bilo je slabije ali, zbog bombardovanja, nismo ušli u selo. Ranjenici su izgledali dosta loše. Bili su iznureni, slabo odeveni, bez ćebadi i šatorskih krila ležali su na zemlji i odmarali se. Uto je sa nekoliko partizana naišao Koča Popović. Kad je saznao da nemamo veze sa našim štabom, rekao mi je da se štab Druge dalmatinske brigade nalazi u selu Mazline i da tamo pošaljem kurira što sam i učinio. Međutim, pošto se nakon nekoliko časova kurir nije vratio,

poslao sam još jednog ranjenika u Mazline da uspostavi vezu sa štabom brigade, ali se ni on nije vratio. Uveče smo krenuli u selo Jabuka misleći da ćemo tamo naći neke naše jedinice, ali u selu nije bilo nikog i pošli smo dalje. Kad smo stigli u susedno malo selo, našli smo kuće sa nedirnutim nameštajem, hranom i stokom, ali bez žive duše. Tu smo se nahranili dobro i zanoćili. Izjutra 16 juna poslao sam jednu od najotresitijih bolničarki, Vidović Franku u selo da raspita za štab brigade i izvesti ga o nama. U međuvremenu sam bio vrlo nestrpljiv — nije mi se sedelo sa ranjenicima u selu iz koga je celokupno stanovništvo izbeglo. Bio sam zabrinut za našu sudbinu — kretali smo se nepoznatim i nesigurnim krajem bez određenog pravca, rukovodstva i zaštite. Odlučio sam da iziđemo iz sela makar u obližnju žumu i pozvao sam sve ranjenike da se svrstaju u kolonu i da krenemo. U tome su, na našu sreću, naišla u selo tri naoružana partizana. Kad sam im izložio naš položaj, najstariji od njih kazao mi je da se zove Veljko, da je iz Vrhovnog štaba i naredio je svome kuriru da nas povede preko Modrog Polja u selo Kozareviće gde se tada nalazio štab Druge dalmatinske brigade. Tako smo istog dana tj. 16 juna došli u sastav svoje brigade. U brigadnoj ambulanti bilo je tog dana oko 80 ranjenika i rekonvalescenata koji su se posle kraćeg vremena dobro oporavili i pošli u svoje jedinice. Komandant brigade bio je sad Savo Drljević. U daljim pokretima i akcijama Druge dalmatinske brigade ambulanta se kretala zaštićena između pojedinih bataljona. Vedrina i raspoloženje zavladali su kod svih. Potpuno organizovano i redovno snabdeveni hranom, prešli smo 17 juna Jahorinu, zatim železničku prugu kod Prače, 18 juna put Sarajevo — Višegrad i došli u selo Bogovići. Tako smo izišli iz obruča Pete neprijateljske ofanzive.

Dr Izidor LEVI

U SANITETU SEDME BANIJSKE BRIGADE

U pokretima sam bio od 13 februara 1943 godine. To je jedini datum iz ovog vremena koji sam pouzdano zapamtio. Koncem marta ili prvih dana aprila, iako je već nastupilo kalendarsko proljeće, bilo je još daleko od pravog proljeća. U Hercegovini, gdje smo se tada nalazili, bio je još dubok snijeg i kruta studen. Napokon, tada mi se ispunila želja — bio sam premješten iz bolnice u operativnu jedinicu. Na putu od Štaba Sedme banijske brigade smatrao sam to premještajem iz bolnice u jedinicu. Međutim, čim sam stigao u brigadu — Sedmu banijsku brigadu —, vidio sam da je to ustvari bio samo premještaj iz bolnice u bolnicu.

Epidemija pjegavca koja je u to vrijeme bila zahvatila brigadu, neosporno je bila najodlučniji faktor koji je utjecao da njeno brojno stanje od 1200 boraca i starješina, koliko je iznosilo u vrijeme polaska s Banije, spadne do povratka na isti teren na 150—200 boraca, dok su neke druge brigade zbog istih uzroka izgubile samo oko 10% svog sastava. Naprimjer, koliko je meni poznato, tako su prošle bosanske (krajiške) brigade. Činjenica neuporedivo težeg stradanja banijske brigade ne samo da opravdava nego nalaže da se ispitaju uzroci tog stanja. Iako se moji navodi odnose neposredno na Sedmu banijsku brigadu, mislim da vrijede ravnom mjerom i za obje ostale brigade Sedme banijske divizije, a možda i za jedinice s nekih drugih terena.

Četvrtu neprijateljsku ofanzivu prošao sam u sastavu raznih, većinom pješačkih bolnica, u kojima je manji broj bolesnika još bolovao od pjegavca a većina se oporavljala od te

bolesti — ukoliko se u uvjetima teških pokreta može i govoriti o oporavljanju. Kada sam prešao u Sedmu banijsku brigadu, našao sam se pred mnogo težim zadatkom. Brigada je tada bila smještena na terenu sela Grušća i nekoliko okolnih zaselaka. No, u tom se času teško moglo govoriti o brigadi. To je bila bolnica. Više od polovine boraca i starješina ležalo je i bolovalo od pjegavca, a u toku nekoliko narednih dana postepeno je obolio i preostali dio. Jednom je u cijeloj brigadi bilo samo oko pedesetak zdravih, pa, s obzirom na širok razmještaj i brojnost bolesničkih nastambi, nije bilo ljudstva ni za osiguranje. Da bi se obišle sve nastambe valjalo je prijeći dnevno po 7—8 kilometara. Na svoju sreću, pjegavac sam već bio prebolio u decembru 1942 godine, pa mi sada nije prijetila nova infekcija.

Opravdano je postaviti pitanje — da li se uopće parilo ili ne? Da, parilo se u svim jedinicama i po svim pravilima i propisima tog vremena. Ali, protiv one masovne ušljivosti i u onoj životnoj sredini nisu bile djelotvorne nikakve sprave ni metode, s kojima bi se ušljivost suzbila.

A liječenje? Prijazna riječ onome koji je bio u stanju da je razumije, a za teške bolesnike skrb za njihove osnovne životne potrebe i pažnja da u bunilu ne načine neko zlo sebi ili drugome. O tome su bolničarke vodile brigu. Ishrana, koliko se sjećam, ako je ne mjerimo predratnim ili današnjim mjerilima, nije bila slaba.

Najveća zasluga da se od bolesti ipak podigao velik broj boraca, iako se time nisu mogli prepriječiti kasniji teški gubici, pripada nesumnjivo partizanskoj bolničarki. O njoj treba reći riječ-dvije više.

Partizanska bolničarka se tiho uklopila u borbu, svaka je na svoj način bila Kosovka djevojka i — prema potrebama — previjala i krijepila ranjenike, kuhala, prala suđe, podove i rublje, posluživala »partizansko bure«, brinula se o povjerenoj joj grupi bolesnika, sudjelovala u diskusijama, na priredbama, ukratko: radila i istodobno se uzdizala kulturno i politički. Tko bi sa nas muškaraca sprao one naslage prljavštine i ušiju, vršio sav onaj ženski posao, da nisu uz nas bile bolničarke! Veli se da žena drži tri ćoška kuće, a partizanske bolničarke držale su bar jedan ćošak naše borbe . . .

Sa koliko su inteligencije obavljale svoje mnogobrojne zadatke, to neka pokaže primjer koji ću iznijeti. Desilo se to u bolnici, u kojoj su većinom ležali oporavljenici nakon pjegavca a samo manji broj pravih bolesnika. Mnogi od oporavljenika ležali su i puštali da se nose i vodaju, iako im je već bilo vrijeme da ustanu i da se kreću svojim vlastitim snagama. Ali, oni su to odbijali, energično i odsječno:

— Ne možemo!

Bili su složni. Nije bilo dvojbe — radilo se o masovnoj histeričnoj pojavi. Kako je uskoro prijetio pokret, a mi smo bili ešelon pješaka, trebalo je brzo naći izlaz. Na užem radnom sastanku, ozbiljnim riječima, izložio sam manjem broju bolničarki da se ova bolest liječi masažom, pomoću mlake vode, od stopala do koljena, i pokazao kako se to vrši. Bolničarke su se samo smješkala i kradimice zgledavale. Nastojao sam da ih uvjerim da je to pravo liječenje. Ali, one su se i dalje smješkale.

Kada su prešle na masiranje, nisam vjerovao u uspjeh. Masirale su — i propisno i nepropisno. Ali su pritom bolesnicima mnogo govorile. Slušao sam ih. Pronalazile su uvjerljivije riječi od mojih, kada sam ih »tečajem« od pola sata upućivao u rad. A uspjeh?

— Sad mogu! — Sad možemo!

Ustalo je i od prve prohodalo dvije trećine onih koji nisu bili nepokretni zbog bolesti već zbog svog subjektivnog uvjerenja, u šta se umiješala još i želja da im se i dalje pruža pomoć. Međutim, bolničarke — maserke odmah su shvatile o kakvoj se bolesti radi, odnosno da se ta bolest liječi sugestijom. One su to odmah shvatile, iako nisu studirale medicinu. I zahvaljujući njima ustalo je i odmah prohodalo dvije trećine rekonvalescenata, a kada je stvarno trebalo krenuti, ustali su i ostali, zapravo svi kojima je to stvarno bilo moguće.

Ispričat ću još jednu crticu. Bilo je to u razdoblju poslije Pete neprijateljske ofanzive, u istočnoj Bosni. Odmarali smo se pokraj jedne ceste. Većina je već vladala vještinom da za vrijeme odmora od deset minuta odspava devet minuta. No, slučajno se nikom nije spavalo.

Odulja kolona prolazila je putem. Promatramo prolaznike, tek katkad pozdrav. Stotinu metara iza začelja jedna bolničarka vodila je zaostale drugove. Napokon stiže.

— Zdravo, druže doktore!

— Zdravo, drugarice, iz koje si jedinice? — Uobičajeno pitanje.

— Zar me ne poznaješ?

Osmotrim je pažljivije. Opći utisak: uvelost. Sve je na njoj bilo otrcano — bluza i hlače vojničke, ali od koje vojske? Na jednoj nozi čarapa bez opanka, na drugoj oputar bez čarape, kosa slaba i bez sjaja, obrve kao nagrizene, izraz starački, lice smežurano i turoban iako drugarski osmjeh koji traži uzvraćaj. Na rukama ostaci češe a na nogama čirevi i brazgotine poslije čireva.

— Zar ne možeš da me prepoznaš?

— A koja si ti, drugarice?

— Mara Kozara.

Sad se sjećam. Bila je u bolnici na Klekovači, djevojka naravi baruta, bujnog života, elastičnog hoda, pogleda koji šiba, uvijek spremna na pjesmu, smijeh i svađu, nikada inertna. A sad...

— Zdravo, Maro, kako si?

— Vidiš, pa znaš.

— Bit će sve dobro.

Melem na ranu. Oči joj se orosiše. Slučajno sam pogodio. Sve se ispravilo. Kasnije sam je sretao u Podgrmeču. Ali prosijeda kosa u devetnaestogodišnje djevojke mnogo je govorila...

Završit ću svoj »spomenik« partizanskoj bolničarki jednom napomenom. Iako joj i općenito sudbina nije bila laka, na to su se nadovezivale i druge tegobe. Na bolničarke su svi znali da se okome, i zdravi i bolesni, i ranjenici i tifusari, i oporavljenici, pa često i liječnici, a i drugi rukovodioci. No, one su i to podnosile. Vjerojatno su smatrale da i to ide u red njihovih bezbrojnih krupnih i sitnih dužnosti.

Zašto je Sedmu banijsku brigadu zadesila tako teška epidemija pjegavca? I još jedno pitanje: zašto su posljedice epidemije bile tako strašne da je brigada spala na deseti dio svoga ljudstva?

Za vrijeme boravka na terenu Grušća tim pitanjima nisam mogao da se bavim. Tada je bilo konkretnijih zadataka. Ali kasnije, za vrijeme pokreta koji su ponekad bili i blaži, te nisu istiskivali iz izgladnjelog tijela i posljednju iskricu snage, saznao sam, putem razgovora, o ranijim pokretima brigade. I tada sam počeo da shvaćam šta je izazvalo njenu zlu kob.

Na kraju »dembeluka« u zapadnoj Bosni, oslobođena »teritorija« je počela da se kreće. Sprijeda, u pravcu kretanja, bile su brigade koje su probijale put, sa strana — bočne zaštitnice, a na kraju, na »repu« oslobođene teritorije — jedinice koje su branile odstupanje.

To je bio živ obruč, zid od krvi i mesa. A unutar obruča bilo je sve što je bilo manje pokretno i za borbu nesposobno: ranjenici, bolesnici, zbjegovi.

Takav je bio opći razmještaj. A gdje se u tom rasporedu za vrijeme Četvrte neprijateljske ofanzive nalazila Sedma banijska brigada? Uvijek na »repu«! Uvijek kao zaštitnica, te je s neprijateljem koji je nadirao vodila teške okršaje. Ponavljam: brigada je uvijek bila zaštitnica, na »repu« pokreta. Čak i kasnije, za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive, kad je jednom bila određena da bude bočna zaštitnica, neprijatelj je udario

Đorđe Andrejević-Kun: OPERACIJA

baš s toga boka, pa se brigada, pošto je trebalo odskočiti na suprotnu stranu, opet našla na »repu«.

Zašto je to bilo toliko važno za vrijeme Četvrte ofanzive? Zato jer su se neposredno pred brigadom kretali oni koji su najviše zaostajali. To su bili tifusari koji su se općenito najsporije kretali. U takvom rasporedu, u kome je bilo planirano samo to da se ranjenici imaju nalaziti ispred bolesnika, brigada je, vršeći svoj zadatak zaštitnice, nailazila na teren i nastambe u kojima su se kratko vrijeme prije toga, možda noć ili sat — dva ranije, zadržavali tifusari. Te su nastambe bile krcate ušima, dakako i zaraženim, »pjegavim« ušima. Zbog svoje sporosti tifusari su se ponekad čak i miješali s boračkim jedinicama zaštitnice.

A uništavanje ušiju? Ako je to s nedovoljnim uspjehom sprovođeno u »mirnodopskim« uvjetima jasikovačke bolnice, onda je u pokretima, za vrijeme velikih neprijateljskih ofanziva, pogotovu bilo potpuno nesprovodljivo. Više puta sam vidio da se s konja skida i baca »partizansko bure« kako bi se spasao neki ranjenik. I duž staze našeg kretanja, poređana kao u izlogu, vidjela su se napuštena burad. Prirodno, nikako se nije smjelo napustiti i odbaciti bure za uništavanje ušiju, ali — zar se mogao ostaviti ranjenik?

Pri koncu Četvrte neprijateljske ofanzive, kada je opća ušljivost bila dosegla vrhunac, vjerojatno je da je Sedma banijska brigada naišla na krajnje zaušene i zaražene terene i nastambe. Zato ne samo da je došlo do zaražavanja, već do najmasovnijeg zaražavanja. A to se desilo u godišnje doba kada su epidemije pjegavca najteže. Zato je i izbila najteža epidemija — kako po broju oboljelih tako i po težini oboljenja.

Jasno je da su druge borbene jedinice, sa čela ili bokova, bile manje izložene tome zlu.

Ali, za kasnije stradanje Sedme banijske brigade to je ipak samo dio obrazloženja. Treba uzeti u obzir i tadašnje opće otporno stanje boraca prema zarazama.

Kakav nam je život bio za vrijeme najtežih pokreta? Reći ću to u nekoliko riječi, jer je to poznato svakome tko je preživio. Bili smo premoreni i iscrpeni od pretjeranih pokreta, za vrijeme kojih smo najčešće gladovali. Bili smo goli i bosi, pa smo stradali i od studeni, naročito od kiša. Zbog čestih i nužnih noćnih pokreta bili smo stalno neispavani. I na tako oslabljena tijela udario je uzročnik pjegavca, kad je te godine bio dosegao vrhunac svoje snage!

Svim već navedenim nevoljama pridružila se još jedna: proljevi. Bilo ih je raznih vrsta, a među njima i velik broj najtežih koji su značili prestanak rada probavnog aparata, a

time u bliskoj perspektivi i prestanak života. Zbog toga je ostajalo neiskorišćeno i ono malo hrane koju su naši ekonomi pronalazili za vrijeme pokreta; nju je tijelo izbacivalo kako ju je i primalo. Za liječenje tih proljeva bili su nam potrebni: dijetalna hrana i lijekovi u velikim količinama. Ponegdje su se činili pokusi da se izradi takozvani aktivni ugalj, no većinom su ti pokusi ostajali bezuspješni, jer nije bilo potrebnih sirovina. U to vrijeme hrana nam je, u najboljem slučaju, bila grubo mljevena kuruza i neoljušteno kuhano žitno zrno. Pod konac ovog perioda već su, doduše, Saveznici sa Istoka i Zapada počeli da nam bacaju vreće s raznim materijalom, pa i lijekove, ali, s obzirom na naše potrebe, da je bilo pedesetak puta više lijekova protiv proljeva, ni to nam ne bi bilo dovoljno!

Uza sve te nevolje, brigada je vodila borbe od polaska s Banije neprekidno.

Poslije teških pokreta tokom Četvrte neprijateljske ofanzive boravak u Grušću, s malo sreće, mogao je da bude odmor za brigadu. Ali umjesto toga, brigada je preživljavala najteže bolovanje, da bi odmah zatim, pošto je glavnina jedinice već preboljela pjegavac, prije ikakvog oporavka, pod pritiskom četnika, pošla u još teže pokrete, a nešto kasnije učestvovala u teškim bojevima Pete neprijateljske ofanzive.

Za vrijeme bolovanja u Grušću i umiranje je bilo brojnije nego u nekim drugim jedinicama — o čemu ću malo kasnije govoriti. Međutim, najteži gubici nastali su nekoliko tjedana kasnije, na povratku iz Sandžaka kroz Crnu Goru, na putu za istočnu Bosnu, i to naročito na prolazu kroz Crnu Goru. U ne malom broju, borci su iznenada, iz kolone, sa marša, lijegali i umirali. Bilo je to gašenje životâ kojima je ponestalo pogonskog goriva . . .

Ostala su mi u sjećanju dva umiranja na putu kroz Crnu Goru. U oba slučaja radilo se o borcima koji su preboljeli pjegavac u Grušću, a zbog velikih pokreta i gladovanja nisu stigli da se oporave. U oba slučaja sa smrtnicima sam razgovarao neposredno prije njihove smrti.

Forsiran noćni pokret. Uska ravan, oivičena s obje strane strmim, jedva prohodnim bregovima. U ravnici velik broj vatri pored kojih se odmara neka borbena jedinica. Sredinom ravnice drum i rijeka.

Dakako, mi nismo išli drumom. Spustili smo se s jednog brijega, siječemo drum i penjemo se bez odmora na suprotni brijeg.

Prvih pedesetak koraka razmjerno blag uspon. Još poneka logorska vatra. Jedan od naših boraca prilazi k jednoj, možda zadnjoj vatri prije teškog uspona.

— Produži, druže, nemoj zastajkivati!
— Teško je, druže...
— Moraš dati sve od sebe. To je sad naša borba.
— Hoću, druže.

Izusti, pođe nekoliko koraka uza stranu i pade. Još nekoliko slabih i neredovitih trzaja krajnje premorenog srca i — smrt.

Dao je sve od sebe, do zadnjeg otkucaja srca...

Drugovi koji su bili kraj vatre preuzeše pokop, a mi krenusmo u nova bespuća, s jednim bolom u srcu više.

Još jedna slika. Za vrijeme jednog od onih beskrajnih pokreta, oko podneva — odmor, malo duži no obično. Vidim u blizini jednog borca kako sebi priprema ležaj, sporo i naročito pažljivo. Rekoh mu:

— Nećemo ovdje da noćimo, druže!
— Možda ja baš i hoću.

Nisam mu ništa odgovorio. Nisam znao šta je mislio kada je to rekao. Odmarao sam se s ostalima. Ali, kada je stiglo naređenje »Sprema za pokret!«, onaj drug se više nije odazvao. Bio je već mrtav...

A sad da odgovorim na pitanje koje sam malo prije bio postavio — zašto su posljedice pjegavca za Sedmu banijsku brigadu bile tako katastrofalne. Iako je manje — više sporedno, napomenut ću najprije, da je zbog krajnje neotpornosti tijela prema svagdašnjim zarazama neko neznatno oboljenje moglo izazvati smrt. Neću govoriti o oboljenjima srca i pluća jer su oboljenja tih organa često smrtna i u normalnim životnim prilikama. Ali su u onom razdoblju znale često biti smrtonosne i lake gnojne infekcije kože — prištevi, gnojavice — a tih je zbog svraba, ušiju, stjenica i nekih ogromnih smeđih buha koje su nas vjerno pratile bilo na pretek. U nekoliko sam slučajeva vidio kako su neznatna lokalna gnojna žarišta, zbog kojih se u uvjetima mirnodopskog života ne bi išlo k liječniku, prerastala u teška i duboka gnojenja, u trovanje krvi, a završetak je, dakako, bio smrt. Koliko teže je na takva neotporna tijela djelovao uzročnik pjegavca! I druge naše jedinice bolovale su od pjegavca, također trpjele u istoj mjeri i sve ostale nedaće o kojima je bilo riječi. Pa zašto je tada brigada toliko više stradala?

To pitanje možemo i ovako postaviti: zašto su bosanske brigade manje stradale? Na to se odgovor nameće sam od sebe: U Bosni je pjegavac stoljećima bio udomaćen i stoljećima se bolovalo i umiralo od njega. Oni koji su bili otporniji preboljevali su bolest i ostavljali za sobom otpornije potomstvo. Tako se stoljećima vršilo prirodno odabiranje.

Treba dodati da su u Bosni i mnoga djeca preboljevala pjegavac i postajala otporna, dječji pjegavac odnosi se prema pjegavcu odraslih kao groznica nakon cijepljenja protiv boginja prema pravim boginjama. Iz svih tih razloga Bosanac je lakše preboljevao pjegavac, manje umirao od stanovnika kraja u kojemu stoljećima nije bilo te bolesti. To, uz rijetke izuzetke, vrijedi za sve bolesti, i akutne i kronične.

Međutim, u Baniji nije bilo pjegavca već više stoljeća, pa nije bilo ni mogućnosti stjecanja otpornosti protiv njega. Otuda je Banijce pjegavac tako katastrofalno i pokosio. Ne treba zaboraviti ni to, da je Banija nekada bila Vojna krajina u kojoj se vrlo strogo pazilo na higijenu i pojavu akutnih zaraznih bolesti. U Baniji nije bilo ušljivosti. To se pokazalo i prvih godina stare Jugoslavije — u Bosni su se bila razbuktala prilična zarišta pjegavca, a na Baniji nije tada bilo ni jednog jedinog slučaja.

Iako je stanje u istočnoj Bosni bilo općenito bolje, ja sam baš tada morao u bolnicu, ne kao liječnik već kao bolesnik. Bila je to posljedica ranije preboljelog pjegavca a i svih ostalih nedaća, kao i kostoloma na grudnom košu. Vjerojatno sam drugima tada i ja izgledao kao beznadan tifusar, kakve sam prije toga vidio stotine i stotine.

Tifusar — možda pomalo i porugljiv izraz. U tom slučaju — sasvim nepravedan. Cijelo vrijeme velikih pokreta išao sam s tifusarima. Bio sam svjedok njihovih mnogih patnji i teških iskušenja. I poslije tog mogu samo da kažem — da treba poštovati uspomenu na tifusare. I njima pripada deo spomenika podignutog našoj borbi.

Tifusar se od određenog časa, odnosno do određenog stadija svoje bolesti, svog slabljenja, osjećao kao borac, iako bez oružja u ruci. Ali poslije toga za sve ono što je radio — on nije mogao da snosi odgovornost. Prije svega, on je osjećao strašnu glad, on je bio gladniji i pohlepniji od drugih, iako su i drugi jednako gladovali. To treba shvatiti. Pjegavac nije crijevno oboljenje. Kod njega ne treba čekati dugotrajno oporavljanje da bi probavni aparat opet pravilno proradio. A tijelo, koje je od bolesti do krajnjih mjera bilo istrošeno, zapovjednički je tražilo hrane da nadoknadi gubitke. Nisu bili izuzetni slučajevi da tifusar za cijelo vrijeme grozničavog stanja, a i na vrhuncu temperaturne krivulje, traži hrane. Kod ostalih želja za hranom pojavljivala se kasnije, ali kada bi se pojavila, bila je kao nagon koji se nije mogao suzbiti. Ali, hrane je najčešće bilo malo. I tijelo, umjesto da u onoj iskonskoj izgladnjelosti dobije što više hrane, moralo je i dalje da gladuje i troši svoje oskudne zalihe.

Poslije akutnog stanja bolesti prva reakcija tifusara bila je nezadovoljstvo zbog nedovoljne ishrane. On je bio pun protesta, revolta, oštrih riječi, psovki, spreman na sve u potrazi za hranom. I dok je on bio takav — oštar, nasrtljiv i gladan — bilo je dobro, bilo je nade da će ozdraviti. Ali, čim bi postao tih, šutljiv, uvučen u sebe, nemaran prema okolini i prema sebi, kada bi prestao da se umiva, kada mu odrpanost odjeće i obuće nije više smetala — to je već bio rđav znak. Iz takvog stanja obično nije bilo povratka u život.

Danas je od dana Sutjeske prošlo 15 godina. Želja nam je da još jednom obnovimo uspomene na te događaje i ljude koji su u njima učestvovali. Posebno, ja sam želeo da još jednom odam poštu našim tifusarima, najtežim stradalnicima Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive. Ako sam u tome uspio, onda sam izvršio zadatak koji sam sebi postavio.

Dr Oskar GINSBERGER

JUNAČKA SMRT NAŠIH LJEKARA

Na Rudinama koncentrisano je bilo oko 400—500 ranjenika i tifusara Centralne bolnice sa ljekarima Dejanom Popovićem, Simom Miloševićem, Dragom Herlingerom i Miroslavom Šlezingerom. Bila sam u grupi koja je vršila trijažnu službu. Kad je postalo jasno da se moramo probijati, neke jedinice uzele su svoje pokretne i dio težih ranjenika (naprimjer, Prva proleterska divizija, Šesta bosanska brigada, Sedma banijska divizija i neke krajiške jedinice). Preostale ranjenike podijelili smo u četiri grupe. U prvoj su bili najlakši (pokretni) ranjenici, rekonvalescenti i tifusari, u drugoj teži ranjenici na konjima, a u trećoj još teži na nosilima. Četvrtu grupu sačinjavao je ešelon najtežih ranjenika čije je stanje bilo vrlo ozbiljno, kritično i skoro beznadežno. Njih smo sneli do Pive i posakrivali u stenama u pivskom kanjonu. Sa tim ešelonom bila je grupa terenaca i nas šest bolničarki. Ostali smo sa ranjenicima preko noći između 11 i 12 juna. Koliko se sjećam od ljekara nije niko bio te noći prisutan. Jedan dio ranjenika je bio svjestan teške situacije. Neki su tražili oružje. To im je djelimično i udovoljeno. Jedni su se raspitivali za pokrete naših jedinica, a dio ranjenika je reagovao u vezi baziranja. U toku noći prenijeli smo i ostavili najpotrebniji sanitetski materijal drugaricama koje će ostati s njima. Terenski radnici koji su se nalazili s ranjenicima imali su da organizuju ishranu. Ujutru 12 juna došli su kuriri iz Savine divizije i donijeli naređenje da ja i još dvije drugarice, čijih se imena ne sjećam, stignemo glavninu bolnice. Tako su kod ranjenika ostale samo tri drugarice sa grupom terenaca.

Kuriri su nas vodili preko Vučeva gdje smo stigli djelove bolnice sa ljekarima. Tog čitavog dana Njemci su bombardovali naše kolone. Ljekar dr Drago Herlinger teško je ranjen u prsa. Kad sam mu previjala tu veliku ranu, on me je stalno terao govoreći: »Idi, morate ići, vidiš kolika je kolona ranjenika. Neko mora i da gine«. Podigli smo ga na konja, ali je on već izdahnuo. Njegova je drugarica tu odmah popila cijelu ampulu morfijuma i ostala kraj njega. Njihov sin, student hemije pošao je samnom i dr Šlezingerom. Kasnije su obojica poginula pri prelasku preko Sutjeske, pokošeni mitraljeskim rafalom u samoj vodi. Cijelu noć smo se kretali pod snažnom artiljeriskom vatrom.

U zoru 13 juna bili smo na Sutjesci. Po kosama sa one strane vodila se žestoka borba. Meci su kosili cijelom širinom prijelaza. Mnogi su ranjenici padali pokošeni, mnoge je brza reka obarala. Dr Dejan Popović je na konju prelazio rijeku, a ja sam se uhvatila konju za rep i tako uspjela da pređem. U to se pronio glas da je poginuo komandant divizije Sava Kovačević. Njemci su pojačali vatru i pritisak. Nastala je opšta gužva i komešanje. Pošla sam desno uz kosu. Odozgo je u streljačkom stroju nastupala grupa Njemaca. Sklonila sam se u jedan grm i oni su prošli sasvim blizu. Malo podalje primijetila sam drugu grupu Njemaca koja je tjerala nekoliko naših drugova i dvije drugarice. Borba na Tjentištu već je malaksala. Pošla sam naprijed. Prebacivala sam se polako i uskoro stigla dr Dejana Popovića i drugaricu Danu Kabiljo. Već se spuštao mrak. Odlučili smo da se vratimo preko Sutjeske i da nađemo grupu ranjenika koja je tamo ostala u šumi blizu obale. Bio je mrak kad smo primijetili neki most. Naprijed je išao doktor, zatim na rastojanju ja, pa Dana. Kad sam bila na pola mosta, doktor je već skoro prešao. Tamo ga je čekao prikriven nemački stražar, viknuo »Halt« i prosuo rafal. Doktor je pao u vodu. Mislila sam da je poginuo. Ja sam pala po mostu, uhvatila se rukama za kraj ograde spustila noge prema reci i viseći na rukama vraćala se nazad. Bila sam već potpuno klonula kad sam se dohvatila nekog velikog kamena. Nisam znala šta je sa doktorom i Danom. Ponovo sam pošla uzbrdo i naišla na grupu boraca. Polako sam prišla blizu i po glasu poznala da su naši drugovi. Javila sam im se. Bila je to grupa Crnogoraca. Odlučili smo da ponovo pokušamo preći reku, otprilike nekoliko stotina metara daleko od mesta. Kad smo bili na obali, s mosta su ponovo osuli mitraljezi. Odmah sam skočila u rijeku i gazila. Drugovi su polijegali na obali i sklanjali se iza nekog grmlja. Očekivala sam da će oni kasnije doći zamnom pa sam išla dalje. Teško sam se kretala, voda me je zanosila, gubila sam snagu i osećala da će me voda oboriti.

Ipak sam izdržala. Potpuno mokra i iscrpena sklonila sam se u neki vrbak i zaspala. Probudila sam se kad je sunce već jako sijalo. Preko rijeke, prema Tjentištu, primijetila sam njemačke kolone i komoru kako prelaze. Sklonila sam se u neke stijene i tu ostala punih pet dana bez ikakve hrane. Imala sam samo čuturicu s vodom.

Već sam bila potpuno iscrpljena kad je grupa naših boraca prišla sasvim blizu moje stijene i ja sam im se javila. Teško su me čuli, jer sam jedva šaputala. Bili su to Krajišnici; oni su mi rekli da su Njemci u raznim kolonama priješli rijeku i da su pohvatali i pobili dosta naših ranjenika. S njima sam po treći put prešla Sutjesku i došla u selo Vrbnicu gdje sam našla dr Simu Miloševića, Gorana Kovačića, dr Dejana Popovića, Lalu Ivković i još neke drugove i drugarice.

Da bismo se lakše dalje probijali, podijelili smo se u tri grupe. Dr Popović, Lala, ja i još neki išli smo prema selu Zakmuru. Nijesmo znali da se u tom kraju nalazi Štab četničkih grupa Matića, Bodiroge i Miletića, pa su nas u selu četnici uhvatili, tukli i prijetili da će nas predati Njemcima. Uspjeli smo da pobjegnemo i pošli prema selu Jeleču, jer smo čuli da se tamo nalaze neke hercegovačke jedinice. Međutim, u samom selu Jeleč pali smo, na prijevaru, u ruke domaćim ustašama. Najprije su nam neki seljaci ponudili hranu i uveli nas u kuću, a dok smo mi jeli, oni su pozvali ustaše koji su opkolili kuću. Doktor je prvi skočio i puškom udario jednog ustašu. Ostali su upali sa puškama i bajonetima, povezali nas i poveli na streljanje. Streljali su samo doktora. On se držao junački. Govorio im je: »Partizani ginu za slobodu uzdignute glave« i »Pucajte, što vam dršću ruke«. Kad su njega ubili, nas su poveli svezane i zatvorili u selo, da bi nas kasnije predali Njemcima u Foči, ali smo putem uspjeli da pobjegnemo. Pomogli su nam neki seljaci i seljanke. Kasnije su nas ponovo uhvatili četnici. Bili smo upali na teren sav isprepleten četničkim i ustaškim selima i grupama pa se nikako nijesmo mogli da izvučemo iz njega.

Ovoga puta četnici su nas još teže mučili i tukli. Tada sam čula da su ubili doktora Simu Miloševića i Gorana Kovačića. Među četnicima se nalazio i neki seljak iz Miljevine koji je bio naš simpatizer. On nam je jedne noći omogućio da pobjegnemo i dao nam vezu do terenskih radnika u Crnoj Rijeci, odakle smo se kasnije prebacili na Romaniju gdje smo stigli naše jedinice.

Danica NOVAKOVIĆ

III

U POSJETI POGINULIM DRUGOVIMA

Na Tjentištu sam. Pogled mi prelazi sa jednog kraja na drugi. Sve se izmijenilo. Šume izgledaju veselije, kitnjastije, a Sutjeska tako mala. Čini mi se, kao od šale bih je preskočio. Kako je sada bezazlena.

Vidio sam mnoge drugove. Neke od njih nijesam odmah prepoznao.

Iz razmišljanja me trže otsječna vojnička komanda bivšeg komandanta Četvrtog bataljona Pete crnogorske proleterske brigade Vujadina Popovića.

— Bataljon, mirno!

U stroju je i Druga četa Četvrtog bataljona.

Četa prorijeđena stoji mirno. Sada to nije duga kolona iznemoglih. To su pobjednici jedne, dvije, mnogih slavnih bitaka — oni koji ne znaju za strah. Udarali su na čelik bez uzmaka. Pobjeđivali su neprijatelje, glad, duge noći, umor. To su oni koji su upoznali svaki kamen, svaku stazu mnogih slavnih bojišta.

To je moja četa.

Posmatram je. I, čini mi se da u stroju vidim i one čija su mjesta prazna. Ne bih želio da čujem prozivku. Nikako! Mnogo ih je koji se neće odazvati, koji neće reći »ja«. Oni su svoje mlade živote ostavili negdje na okolnim brežuljcima, u dolinama i klisurama, pod Dragoš-Sedlom, na padinama Košura. No, svi oni žive u nama koji smo tu.

Znam ih sve iz silnih juriša, iz snažnog »ura«, znam kako su odoljevali svim mukama i patnjama koje se mogu zamisliti.

Sjećam se onog silnog drugarstva, i onih riječi: »Druže, odmori se, ja ću ići u zasjedu«. Kovali su čitave planove —

duboko ljudske, kako jedan drugome da olakšaju. Bili su to divni ljudi, borci, komunisti...

Teško je sjetiti se svih momenata iz trnovitog puta Druge čete od Bioča do Sutjeske, punog teškoća i samoodricanja. A i kada bih se mogao svega sjetiti, bila bi to velika priča, cijela knjiga. Oko nje bi književnici i filmski reditelji imali dosta posla. Makar samo pisali i snimali o okršaju Druge čete 12 i 13 juna 1943 godine.

... Podne je dvanaestog juna 1943.

Crni oblaci zatvorili nebo, oslonili se na horizont visokih brda i zajedno s njima čine sivi olovni svod. Izgledalo je kao da je tu kraj svijeta, da je samo Sutjeska »slobodno« mjesto.

Niz Dragoš-Sedlo umorno se kreće Druga četa. Dolje u dubini vlada pravi pakao. Čuje se i stravična huka rijeke. Nigdje sunce da bljesne. Poslije provale oblaka, sitno rominja kiša, a nebo još uvijek prijeti. Ne znam šta je teže: umor, glad ili duge besane noći. Noge se vuku po blatnjavom i raskvašenom putu kao da nijesu naše. Što se dublje zalazi u šumu, sve je tamnije.

Na jednom proplanku četa je zastala — da se odmori. Sprema se neko zlohudo jelo.

Sa desne strane visoki četinari strče u nebo, a neprohodna vrlet rasječena vjekovnim prkosom vodene stihije. Sa suprotne strane stoljetne bukve sakrivaju nebo.

Plamen se obavija oko vojničkih kazana. Nikada da proključa voda.

Drugvi gledaju negdje u daljinu. Ko zna gdje njihove misli dopiru. Odjedanput pred nama se obrete komandant bataljona Vujadin Popović, odvažan, hrabar, priseban i vešt komandant.

— Drugovi, komunisti, Njemci kolju naše ranjenike, reče on.

Te riječi komandanta presjekoše nas. Svi smo zanijemili. Kroz žile nam prostruja neka jeza koja kao struja prodrma izmoreno tijelo. Bez oklijevanja, četa se diže. Komanda je pala:

— Druga četa u strijelce!

Nestade umora bez traga. Jurnuli smo nezadrživo naprijed. Brzo smo izmijenili prve »pozdrave« sa Njemcima. Borba je počela prsa u prsa, na život i smrt. Dugi rafali parali su mir šume. Klisura je odzvonjavala od silnih eksplozija bombi sa svih strana, ječala od rafala mitraljeza i mašinki. Bio je to pravi »krkljanac«, kad se od dima ne vidi bojište, kad strah nestaje.

Nije tu bilo mnogo vojničkog planiranja i raspoređivanja. Četa je imala samo pravac, a sve ostalo zavisilo je od umješno-

sti i odvažnosti svakog borca. Borba se odmah začela i to iz sasvim neposredne blizine, a poslije se produžila prsa u prsa. Gusta je šuma na padinama Sutjeske. Osvajamo svako drvo, bukvu po bukvu, ali stalno idemo naprijed.

U takvoj borbi neko mora okrenuti leđa. Ali to neće uraditi Druga četa. U njoj su sve prekaljeni proleteri, komunisti. To im i nije prva bitka, niti jedina borba prsa u prsa. Kad smo branili Komandirovo Brdo i Krnovsku Glavu (na pravcu Nikšić — Šavnik), u maloj šumi održan je partijski sastanak. Samo jedno pitanje bilo je na dnevnom redu: izdržati do kraja. Uputili smo Vuksana Mijatovića, »Šardžiju« u susret neprijateljskim kolonama, oko petstotina metara ispred stroja čete.

Sam, bez pomoćnika, sačekao je Njemce i iznenadnim rafalima nanijeo im gubitke. Mučno je slušao rafale njegov pomoćnik Branko Stanković, jer mu nije dozvoljeno da ide s njim.

Toga dana je četa izdržala silovit juriš. Na tom položaju ostao je zauvijek i mladi plavokosi Dalmatinac Jozo, čijeg se prezimena ne sjećam...

To su borci što su više puta odbijali juriš za jurišem pješadije kod Prozora, Konjica, Nevesinja, i tenkova, uprkos uraganske artiljeriske vatre čije bi granate odjednom zaorile po položaju čete. To je ona ista četa koja je drugog dana bitke za Prozor, kad je ustvari ona, u noćnom proboju, sama uništila i zapalila tri dobro utvrđena italijanska bunkera i prva ušla u grad — između 10 i 11 sati noću. Radi istorijske tačnosti hoću da podvučem činjenicu da se Druga četa prva probila u grad i u neprijateljskom sistemu žičane i bunkerske odbrane otvorila prolaz, očistila kuće u gradu od neprijatelja i oslobodila taoce. Poslije nekoliko sati počele su u grad ulaziti i ostale jedinice. Tom prilikom četa je morala da u gradu izdrži i bombardovanje naših haubica, koje su tukle grad, jer se nije znalo da smo mi već u njemu. To je ona ista četa koja je među prvima ušla u Nevesinje, koja je dobijala i naređenja da se povuče, ali je i dalje ostajala na položajima i utvrdila se na njima. To su drugovi iz one trojke iznad Komarnice što se nije htjela povući, te je zajedno s puškomitraljezom bila raznesena direktnim pogodkom granate. Tu je i onaj isti »šarac« koji je više od pola sata držao njemačku pješadiju prikovanu za zemlju.

To su one iste desetine koje su čitavog prethodnog dana zasipane granatama minobacača na položajima na Vučevu i nijesu se povukle, već su ostale kao da su prikovane uz kamen.

Takva je bila ta četa koja je dvanaestog poslije podne i trinaestog juna uzoru pošla u posljednji i najteži juriš.

Gledao sam ih kako ih nestaje u crnom dimu i vatri. I kad sam bio siguran da su »gotovi«, razuverila me ponovna cika »šarca«.

Izgleda malo čudno, a za mene je nezaboravno — kako su borci Druge čete ušli toga dana u bitku, s kolikom su snagom, borbenom vještinom i ličnim herojstvom uspjeli da odbace daleko jačeg neprijatelja. Veličanstvena i strašna bila je ta slika. Jedni su ginuli, drugi su padali ranjeni, dok su izvlačili ranjenike zbog kojih su vodili tu bitku.

Možda je to bilo i najstrašnije poslijepodne koje sam doživio. Nebo se sasvim bilo zamračilo, a oblaci, crni i tromi, kao popadali po drveću, vukli su se između velikih stabala. Jaka kiša, koja je neprekidno lila, ublažavala je muke ranjenika i kao da je oplakivala smrt onih koji su ginuli. S tople zemlje dizali su se oblaci pare. Sve je to pružalo stravičan prizor koji je čovjeka potsjećao na neminovnu i skoru smrt.

U neravnoj borbi pobjedili smo. Njemci počinju da bježe. Lanac prska. Na sve strane razbacano i slomljeno oružje, snaga i mladost. Njemci — iako siti i opremljeni — bacaju oružje i bježe.

Jurimo naprijed. Ranjenici nas prate pogledima. Upinju se iz sve snage, kao da bi htjeli da nam pomognu. Ljudi bez ruku, bez nogu htjeli bi s nama na juriš.

Borci prolaze, jure. Nikakav umor ne osjećaju. Na licima im je nepobjediva mržnja. Skupljena je posljednja snaga — za osvetu.

Izgleda kao da bi na taj način još jednom htjeli da kažu svojim nemoćnim drugovima: »Budite spokojni, još smo mi živi i jaki — još možemo da vas čuvamo. Mi smo radi vas ovdje i ostaćemo sa vama«.

U ovoj borbi četa se još više prorijedila. Mnoge ne vidim. Nekoliko boraca je ranjeno. Oni su ostali ispod okomitih vučevskih stijena kao svjedoci ove strašne bitke. Njihovi su grobovi nepoznati, ali uspomena na njih ostaće u vječnom sjećanju.

Čini mi se kao da posmatram jednog od njih — prislonio glavu na palu bukvu i pokušava da rukom zaustavi krv koja mu teče iz grudi.

— Pobjegoše li Njemci? — pita.

— Pobjegoše, neka ih — odgovara sam sebi.

Htio je još nešto da kaže, ali mu glava klonu. Rukom je grčevito stegao pušku, pogled mu se zaustavi, a usta se razvukoše u osmjeh.

Malo dalje leži smrtno ranjena i hrabra drugarica Vjera. Oprašta se od svoje mlađe sestre, od svojih drugova, od čete . . .

. . . Noć se približava. Izgleda da će se zamračiti ranije nego obično. Idemo prema Sutjesci. Zaustavljamo se na samoj

obali. Nemirna i pomamna rijeka nadošla od velikih provala oblaka. »Da li je duboka?« — pomislih.

I oči ostalih boraca uprte su u pomahnitalu rijeku.

Tu, na samoj obali — održan je kratak sastanak čete. Dnevni red — pretstojeća borba:

»Drugovi, ranjenici! I mi smo u vrlo teškoj i kritičnoj situaciji. Sutjeska nije duboka, ali je pomamna. Ona se mora prijeći. Stegnite jedan drugome ruke ili opasač. Ne dozvolite da se prekine kolona, jer će se teško povezati ponovo. Voda nam ne smije odnijeti ni jednog borca«.

To su bile otprilike riječi komandira Veljka.

I zaista, uskoro smo osjetili svu divljinu i dubinu rijeke. Gazili smo je nešto prije zore, kada najviše grize ranjave noge. Držali smo se u redu pet do deset zajedno. Mnogi su prešli na rukama ostalih, držeći se čvrsto za njihova ramena, dok im noge plivaju po površini. Rijeka je, najzad, savladana.

Put produžujemo uzanom stazom. Na tom mjestu susrećemo legendarnog komandanta Savu. Bio je tu štab divizije i nekoliko kurira. Kratko nam je rekao:

— Brže, drugovi, naprijed, naprijed!

To je bio naš posljednji susret s njim i posljednje riječi koje sam od njega čuo.

Vjetar i dalje duva dolinom rijeke, probija mokru odjeću boraca. Raskvašeni opanci klize oko nogu. Mnogi su potpuno bosi. Korak po korak umorna kolona nastavlja put. Čim se malo zaustavi, već su svi na zemlji zaspali. U tim momentima ništa nije draže nego ispružiti umorno tijelo po mirisavoj travi i zaspati.

Tišina je. Nigdje se ništa ne čuje. Voda, glad, san i umor pritiskuju nas i dalje. Poslije kraćeg zastoja, kolona nastavlja put.

Sutjeska ostaje sve dalje za nama. Ona jeziva huka već počinje da se gubi. Čuje se samo kad neko vikne. Malo se svak okrene i ponovo, dremuckajući, ide naprijed. Ko zna koja se jedinica bori sa njenim razbjesnělim valovima, koliko nemoćnih tifusara bespomoćno vapije nošeno pomamnim talasima, koliko se njih sastalo sa onima što ih je Piva odnijela.

Nailazimo na nekoliko drugova među kojima je i Savo Burić, novi komandant brigade. Stoji pored puteljka. Zaustavljamo četu. Razgovor ne traje dugo. Borci za to vrijeme sede da se malo odmore. Neki su već zaspali. Zora je već tu, odvaja se od noći, čini mi se sporije nego obično.

»Pokret« — čuje se tiha, ali otsječna komanda komandira Veljka. Četa kreće.

Iz guste šume postepeno prelazimo u sitnogoricu, pa zatim na teren osut žbunjem. Tišinu ranog jutra remeti samo potmuli bat koraka. Za sobom osjećam teško disanje umornih drugova.

Odjednom jutarnju tišinu procijepa mitraljeska vatra s lijeve strane čete. Odmah se razlijegoše eksplozije bombi iz neposredne blizine — sa desetak i dvadesetak metara. Pucnjava zaglušuje. Sa žbunja pada posječeno lišće. Gde eksplodira bomba, razleti se zemlja, trava, lišće. Samo za trenutak zastaje iznenađena četa, samo koji sekund treba joj da se snađe, da sebi odredi šta treba da radi u tom ubistvenom paklu. Neki su posrnuli — pogodilo ih je zrno ili parče bombe. A onda, razleže se snažan poklik:

— Juriš, proleteri!

Samo trenutak traje tišina. A onda, čuvši poziv, borci se okreću polulijevo prema njemačkim položajima što se naziru između grmlja iz kojeg zloslutno svitkaju usta mitraljeza i polijeću bombe. Svi znaju šta treba da rade — svi kreću na juriš uz gromovito »Ura, naprijed proleteri!«

Neprijatelj ne prekida paljbu. Bombe padaju među borce. Mnogi se saginju, dohvataju bombu i vraćaju je na neprijatelja. Progovorile su i naše puške, naši puškomitraljezi. U jurišu nema vremena da se uhvati zaklon. U trku se prazne šaržeri mitraljeza, u naletu se puca iz pušaka, u zaletu se bacaju bombe.

Za nekoliko trenutaka četa izbija na utvrđene položaje Njemaca. Izmiješani smo sa neprijateljem. Trenuci odlučuju ko će prvi pasti, ko će prvi koga uzeti na nišan — fašista partizana, ili partizan fašistu. Snažan nalet proletera i njihova prebrza pojava na položaju neprijatelja stvaraju paniku u njegovim redovima. Bili su u zasjedi, prikriveni, zaštićeni u iskopanim rovovima. A proleteri pred njima kao na dlanu, na dohvat ruke, bez nišanjenja da ih pokose. A za ciglo tri — četiri sekunda već su im na leđima. Strah od juriša proletera, čini svoje. Njemci iskaču iz svojih utvrđenja, zaboravljaju da su »nepobedivi«. Komandu niko nije slušao — bježe fašisti pred izgladnjelim, umornim, neustrašivim partizanima. Ostavljaju gomile bombi, teške mitraljeze i puškomitraljeze sa tek pola ispaljenim redenicima, sa još vrelim cevima. Pored mitraljeza previjaju se ranjeni neprijateljski vojnici. Mrtvi su mirni. Valjaju se čelični šlemovi — ni oni nijesu pomogli.

Prvi utvrđeni obruč neprijatelja je pao. A on bježi. Krećemo za njim da ga dotučemo.

Opet se prosu strahovita paljba iz pravca u kome su pobegli Njemci. Bliska je, pa zato i ubistvena. Već i bombe lete na nas.

Naprijed, proleteri! — odjeknu opet poklik.

I opet četa, prorijeđena, poleti na juriš opet se u trku prosipaju rafali i bacaju bombe na utvrđenog neprijatelja.

Dara Milačić pokuša da jednu bombu vrati, ali ova eksplodira i teško je rani.

Pored mene je puškomitraljezac Vuksan Mijatović koji čvrsto steže »šarac« objema rukama i, onako stojeći, kosi ispred sebe. Između nas se provlači jedan Njemac. »Udri ga« — rekoh. I, zaista, ovaj odmah pada.

Padaju mrtvi i ranjeni. Nema vremena niko nikome da se okrene. Sve je ustremljeno na juriš. Odjednom osetih kako mi ruka malaksava. Zrno me pogodilo u grudi. Snaga počinje da izdaje. Jedna bomba pada pred Vuksana. Skupih toliko snage da ga povučem za ruku i viknem »lezi«. Da li je legao ne znam, a već druga eksplodira ispred mene i baci me na zemlju.

Ostajem na mjestu, ne znam, na drugom ili trećem rovu. A četa produžuje naprijed.

Sam sam. A i nijesam sam. Ostalo ih je još mnogo. Polovina čete je tu pala da vječito sluša nemirne talase divlje Sutjeske. Ostali su tu na mrtvoj straži, pored svog voljenog komandanta Save. Niti su borci ostavili komandanta, niti je komandant ostavio borce. Ni živi, ni mrtvi nijesu se rastajali. Kada je odjeknula prva puška sa njemačkih položaja, duboko se zarila u srce komandanta. Znao je da će pod rafalima neprijateljskih mitraljeza odmah krenuti na juriš. Kao neustrašivi div poletio je da bude sa drugovima kad je najteže, kad smrt stiže sa svih strana, kad je potrebno mnogo junaštva i vjere da se smrt pobjedi i savlada neprijatelj.

Krupnim koracima grabio je ka svojim borcima, ka ubistvenoj vatri. I tek što je izletio iz guste šume, sačekao ga je neprijateljski mitraljez. Pao je junak bez riječi, bez patnje, onako kako je sigurno želio da bude ako mora biti. Posljednje misli bile su vjerovatno upućene borcima, proleterima koji su ginuli i pobjeđivali, razbijali prvi i drugi obruč neprijatelja. A Sutjeska i Košur stenjali su pod uraganskom vatrom i eksplozijama bombi i granata.

*

...Dvanaest bivših boraca Druge čete, od kojih je jedanaest iznijelo iz Sutjeske po jednu ili dvije rane, stoje mirno... poslije petnaest godina. Pogledi im, kao reflektori, pretražuju okolinu. Osjećam da se zajedno sa mnom prisjećaju mnogih likova i uspomena i u mislima popunjavaju upražnjena mjesta u stroju.

Proziv je počeo:

Milutinović Dara,
Bilanović Marko,
Janošević Momčilo,
Domazetović Milorad,
Milutinović Čedo,
Nilević Stevo,
Ivančević Jovan,
Popović Petar,
Četković Jelena,
Milutinović Miloš,
Radinović Blažo,
Rajčević Petar,
Gnjatić Vjera, . . .
. . . .

I još mnogo drugih je prozvano. Nijedan se nije odazvao. Svi su pali, tu u blizini našeg stroja.

Da, mnogo praznih mjesta u stroju. Valjda zato pogledi nas dvanaestorice lutaju po Ozrenu, Vilinjaku, Krekovima, Dragoš-Sedlu i Košuru. Tamo su grobnice naših drugova. Onih što nijesu u stroju, što se nijesu odazvali na prozivu.

Danas smo ih posjetili. I cvijeće im don:jeli — mi koji smo ostali živi. Zajedno sa nama posjetio ih je i Vrhovni komandant. B:la je to svečena pošta poginulim junacima, još jedna zahvalnost za njihovo veliko djelo.

Luka VUČINIĆ

U KOLONI JE BIO I MALI ZAID

U toku Pete ofanzive, kao i pre toga u Četvrtoj, nalazio sam se u Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba. Prelaskom naših jedinica na teritoriju Crne Gore, Centralna bolnica je uglavnom bila na slobodnoj teritoriji od Foče, upravo od Čelebića, do Žabljaka. Ja sam se nalazio na dužnosti komesara internih bolesnika i rekonvalescenata. Pred Petu ofanzivu, ili tačnije pred događaje na Sutjesci, ovaj ešelon je bio u selu Nikovići. Komandant ešelona bio je drug Špiro Lagator, a referent saniteta dr Ljuba Nojman. Ja sam ujedno bio i sekretar partiske jedinice.

U Upravi bolnice u Nikovićima, 6 juna 1943, održan je sastanak sa političkim komesarima svih bolničkih odeljenja i članovima politodela Centralne bolnice. Sastanku su prisustvovali, između ostalih, i: Vera Kovačević, Radovan Radović i Milija Sekulović. Na sastanku smo bili upoznati sa situacijom, zatim odlukom da se od pokretnih ranjenika i bolesnika formiraju čete i bataljoni i da se već oko 18 časova sa svim pokretnim ljudstvom izvrši marš prema reci Pivi. Pokret je bio zakazan baš u to vreme kako bi se izbeglo bombardovanje iz aviona, koje nas je poslednjih dana stalno pratilo — od zore do noći. Rezervne hrane je bilo vrlo malo, jer smo se snabdevali sa terena preko Narodnog odbora koji je vršio rekviriranje samo za jednodnevne potrebe. Selo je bilo jedno od bogatijih u ovom kraju, ali su mu stanovnici bili prilično četnički raspoloženi. Po svoj prilici sada su bili i dobro obavešteni o situaciji, odnosno o pretstojećoj neprijateljskoj ofanzivi, pa su stoku već bili sklonili po konjonima Tare i Pive. Tako smo baš u mo-

mentu kada je trebalo da izvršimo pokret ostali bez rezervne hrane. Imali smo zalihe samo za jedan obrok.

U određeno vreme izvršili smo pokret. Koliko se sećam, 18 teških bolesnika koji nisu mogli da se kreću, sa izvesnim brojem bolničarki, predali smo bolnici teških ranjenika, smeštenoj u nekom od sela kuda smo prolazili idući ka Pavi. Silazeći na reku, pri zalasku sunca, primetili su nas avioni koji su izviđali. Malo zatim otpočelo je bombardovanje koje je trajalo sve do noći, a onda je počela artiljeriska vatra. Gađali su novopodignuti most. Zahvaljujući avionima koji su raketama obeležavali mesto mosta, vatra je bila tako precizna da ga je najzad i porušila.

I sada je trebalo pregaziti Pivu koja nam je u mrkloj noći izgledala ogromna, crna, kao da čeka žrtve.

Sve je to trajalo možda jedan sat, ali je onome ko čeka to bila čitava večnost. Moglo je biti devet sati kad odjednom sva šuma, čitav kanjon oko Pive zabruja. Kao lavina na obalu Pive sručila se Sedma banijska divizija. Na pola kilometra dalje od nas napravili su most, neko obično brvno, i u toku noći, do izlaska sunca, živa sila divizije prešla je Pivu. Ostala je samo komora, delovi Centralne bolnice i jedan gumeni čamac sa četiri čoveka za eventualni prevoz težih ranjenika. Pa ipak, mislim da je već 7 juna priličan broj pokretnih ranjenika i bolesnika prešao na drugu stranu, zajedno sa divizijom. Prebacivanje smo nastavili u etapama da bismo bili što manje primećeni od neprijatelja i izbegli bombardovanje. Najzad je prebačeno sve pokretno ljudstvo. Blizu obale smo konačili. Za hranu se nije moglo ništa da pripremi, jer se vatra nije smela ložiti zbog neprijateljske artiljerije. U toku noći, po nekoliko puta su prenošena razna naređenja — o pokretu napred i o vraćanju nazad. Nešto bolničarki i drugog sanitetskog osoblja vraćeno je da ostane sa teškim ranjenicima i bolesnicima, za koje je bilo odlučeno da se spuste sa platoa Pivske Planine i sakriju u kanjone Pive. Među vraćenima nalazila se i drugarica Jela Žunjić, apotekar.

U toku noći nekoliko puta je zahtevano i prenošeno kolonom i po logoru da se i teški ranjenici prebace preko Pive i pođu u pravcu jedinaca. Međutim, nešto kasnije su ta naređenja povučena.

Ujutru, koliko se sećam, 8 juna, stiglo je naređenje za pokret sveg ljudstva koje je prešlo Pivu. I zaista, sve što je moglo da hoda — krenulo je. U dva ešelona bilo je sigurno oko 1.200 bolesnika i ranjenika. U koloni su se nalazili i ljudi koji su išli i nogama i rukama. To su bili teški ranjenici, među kojima je bio i danas živi Bajo Kaluđerović.

Kao komesar prešao sam tog dana Pivu poslednji. Zapravo, prelazio sam je nekoliko puta. Poslednji put — u probušenom gumenom čamcu. Prenosili smo jednog tifusara koji je davao poslednje znake života. I kad smo ga prevezli na drugu stranu bio je već mrtav. Zakopali smo ga uz samu obalu, na nekoliko metara od vode, u pesak, jer nismo imali čime da iskopamo raku. Razgrnuli smo pesak rukama. Sećam se da je bio Dalmatinac. Ime i ostali podaci ostaće tajna, zabeležena u mojoj beležnici i sahranjena na brdu iznad Sutjeske.

Izvršen je pokret gladnih koji još nisu potpuno iznemogli. Nemoć i iznemoglost tek je nastajala u putu, kad je trebalo uložiti krajnje napore da se od Pive popne na Vučevo. Mnogi su počeli da posrću, izostaju, padaju. Naročito tifusari. Njihov organizam, i inače već veoma istrošen glađu i marševima, sve više je popuštao. Izlaskom na Vučevo ljudi su počeli da padaju i pored ubeđivanja da izdrže još malo. Ali, mnogo puta dosada oni su već izvukli iz sebe to »malo«. Nije ga više bilo. Padali su ničice. I više nisu ustajali. A mi smo prolazili pored njih. Čoveku nije ništa teže nego kad oseti nemoć da pomogne drugu.

Prikupili smo se na padinama ispod Maglića. Bio je zalazak sunca. Opet smo se postrojili u kolonu i krenuli prema Sutjesci. Išli smo zaobilaznim, dužim putem kroz šumu, samo da nas Nemci ne primete. Sutjeska je bila posednuta našim jedinicama. Za prelazak se čekala noć. Neprijatelj je zaposeo Maglić i kontrolisao čitav tok Sutjeske. Ali, svrstani u kolonu, ostali smo čitavu noć u mestu. Bila je tišina. Dobijao se utisak da sve spava mrtvim snom, iako su svi bili budni i revnosno prenosili razna naređenja koja su se na uho šaptala. Najčešće je prenošeno da komesari i komandanti idu napred. Situacija je bila teška. Poslednja direktiva je bila da komunisti hitno prođu napred. Kao odgovor na to spontano je krenula čitava kolona. Već je počelo i da sviće. Približio se najteži trenutak — prelazak preko Sutjeske. Ljudstvu je još jednom objašnjena situacija u kojoj se nalazimo i podvučena važnost discipline. I zbilja, ogromna većina i pored svih nedaća, bila je krajnje disciplinovana. Pa ipak, neki nisu izdržali — upravo je svanjivalo i u jednoj udoljici, udaljenoj oko 100 metara, videli smo srijemušu. Pojuriše iz kolone. Nije ih bilo mnogo, jedva oko 20 do 30 ljudi, ali dovoljno da nas neprijatelj otkrije. Travu su zubima kidali i rukama čupali i stavljali u džep — kao rezervu. Bili smo prinuđeni da grublje intervenišemo — pucali smo iznad njih. Ali trava je bila začas pobrana. A, oni koji su je na gladan stomak jeli počeli su da se previjaju u grčevima... Kolona se primicala Sutjesci.

Pre nego što smo počeli da prelazimo reku, avioni su u kanjonu Sutjeske počeli da zavijaju i seju smrt. Kad je prelazak počeo, sunce je već obasjalo reku. Oko nas je pucalo na sve strane.

Više se nije moglo ustanoviti odakle se puca. Odmah sa prvim ešelonom prešao sam reku i stao kraj obale da rukovodim prelaskom, a komandant je pošao napred. Mesto prelaza smo pomerali čas uzvodno čas nizvodno zbog nemačke mitraljeske vatre. Bilo je već prebačeno više od dve trećine ljudstva drugog ešelona kada je bombardovanje i mitraljiranje dostiglo vrhunac. Kolonom je preneseno da komesar odmah prođe napred. Ali, ja sam i dalje ostao, hteo sam da pomognem onima koji su poslednji prelazili. Među onima koji su se na kolenima vukli prepoznao sam gotovo sve one koji su se najeli srijemuše. Činili smo zadnje pokušaje da prebacimo sve drugove. Mitraljezi su vladali Sutjeskom, kosili njenom dolinom i površinom vode. Reka je odnosila sve više ljudi. Skoro sam već hteo da krenem napred. Bacio sam još jedan pogled na drugu obalu i video kurira naše bolnice, Zaida. Zovnuo me i molio da ga ne ostavim. I još jednom sam prešao Sutjesku, stavio Zaida na leđa i preneo ga. Kolonom se još uvek prenosilo da komesar hitno prođe napred. Ali, to više nije bila kolona u pokretu — to je bila kolona ranjenika od bombardovanja i mitraljiranja. Video sam prizor koji se ne može nikad zaboraviti — raskomadana tela ljudi i konja, razbacana svuda pokraj staze. Hteo sam da više ništa ne vidim. Požurio sam, hitno su me zvali. Zaid je izostao. Usput sam slušao — »Druže, ubi me, ne ostavljaj me živa«. Nastupilo je zatišje, nije bilo ni aviona niti su se čuli rafali mitraljeza. Pokatkad bi odjeknuo pojedinačni pucanj — to bi se poneki teški ranjenik ubijao, jer nije video drugog izlaza iz ove situacije. Toliko je sve bilo mirno da se dobijao utisak da je bitka završena. Oni koji još zahtevaju da ih ne ostavimo žive, većinom su bez oružja. Nemoćan prolazim pored tih dragih drugova i ne smem da ih pogledam u lice, da nam se pogledi ne susretnu — kao da sam ja kriv što sam uvek na nogama. Ponekad pogledam ispod oka i vidim borce, iako u najtežim mukama od zadobijenih rana, smirenog i odlučnog izraza lica. To su oni koji kod sebe imaju oružje — pušku, pištolj, bombu. Pripremaju se za poslednji okršaj u kome će dostojno, kako im to dolikuje, dočekati neprijatelja.

Pristižući po nekog iz kolone, na samom brdu, spazih komandanta. Pitao me zašto me tako dugo nema. Istog trenutka čuh levo od sebe neke nerazumljive reči. Pogledah kolona Nemaca, a pred njima dva četnika. Oni odmah povikaše da se predam. Brzo sam se prebacio preko jedne vododelnice, i našao se nad strminom koja je vodila prema nekom potoku, u pravcu

Zelengore. Skotrljao sam se gotovo do samog dna, tako da sam na potok došao pre zadnjih delova kolone. Kad sam ustao nisam više imao svoju torbu. Čini mi se da sam dugo stajao kraj potoka i razmišljao — da li da se vratim. Smatrao sam da je materijal, ostavljen u torbi od velike vrednosti, naročito dnevnik koji sam marljivo vodio. Ali, vratiti se nazad, značilo je vratiti se u — smrt. I, nisam se vratio. Bio sam na začelju kolone. Odmicali smo, a na drugoj strani brda, prema Sutjesci, razbuktala se neravna borba — ranjeni drugovi herojski su umirali. Među mnogima, smrt je pokosila i Zaida, kurira naše bolnice, dečaka od 10 do 12 godina. Bio je pegav po licu ali hrabar i omiljen. Pri prelasku Pive najmanje je dvadesetak puta prelazio reku. To je bio jedan iz grupe dečaka koje su naše jedinice u Krajini oslobodile iz dečjeg ustaškog logora. Kod nas je došao u Šćit kraj Prozora tokom IV ofanzive. Rodom iz Prozora, bio je sin učitelja — muslimana; roditelji su mu kao pripadnici NOP-a ostali u logoru u Jasenovcu.

Prešli smo i poslednju zasedu na ulazu u Zalengoru i tu smo se 10 juna spojili sa delovima Druge divizije. Svi, koliko nas je ostalo živo, upućeni smo u matične jedinice. Ja sam pošao sa bolnicom Četvrte crnogorske brigade. Koliko se sećam, toga dana prvi put sam dobio obrok — parče konjske džigerice, koje sam skuvao u porciji. Zatim smo krenuli prema Miljevini, jer je u toku noći trebalo da pređemo cestu Foča — Kalinovik koju je neprijatelj tenkovima bio zaposeo. Pred zalazak sunca stigli smo povrh sela Jeleča. Tu smo se svi prikupili. Uz bolnicu je išla i grupa rodoljuba, kao i Pozorište narodnog oslobođenja. Već u sumrak kolone su pošle prema cesti na kojoj je vođena žestoka borba sa nemačkim tenkovima. A pre nego što se uhvatio mrak, cesta je bila slobodna. Njenim prelaskom završen je »hod po mukama«. Mada je i u budućim borbama bilo teških časova, ipak su ovi bili najteži.

Dragiša JANKOVIĆ

BIĆE TO NAŠA POSLEDNJA ZAŠTITNICA

Prvih dana juna 1943 krenula je Treća sandžačka na svoj put u Petoj ofanzivi. Posle uzastopnih borbi od Lima do Kosanice prešli smo Taru i našli se na novim položajima na ograncima Durmitora. Desno od nas, prema Šavniku, bile su druge jedinice.

Dan je bio vedar, sunčan. Naš 1-vi, Zlatarski bataljon povukao se prema Štulcu. Pomaže izvlačenje našeg 4-og bataljona i zadržava Nemce koji nadiru od Žabljaka preko Bosača. Durmitorske stene odjekuju od bitke. Prestrašena krda divokoza beže iz svog staništa. Nekada ih je ovde uznemiravala retka pucnjava lovaca. U ovoj kamenoj pustinji na oko 2.000 metara visine, gde se nikad bitke nisu vodile, nema danas mira. Drugi nas smenjuju i mi polazimo prema Pivi.

Još jednom se okrećem i pogled mi leži na Crnom Jezeru. Nekada sam ovamo dolazio da se odmorim, da uživam u mirisnoj planinskoj travi, u šumama, u bistroj vodi. Sada gledam zgarišta, dižu se stubovi crnog dima uvis. Nastupaju Nemci i Bugari. Pucaju u decu, žene. Zbegovi se kreću za nama. Preko sela Crna Gora krećemo ka Sušici.

Pravac još ne znamo. Od Bijelog Polja i Lima u svakodnevnim borbama do Tare. Jedinice se lagano tope. Neki novopridošli traže spasa — skrivaju se da bi se posle vratili svojim kućama. Pridružuje im se i poneki stari borac. Ispred nas stalno ječi borba, a iza nas tutnji. Sa nama je bolnica, najveći teret i najveća dužnost. Već nekoliko dana govori se o tome da će naša divizija ili njeni delovi sa ranjenicima skrenuti sa glavnog pravca proboja. Kažu da ćemo preko Tare ponovo u Sandžak. »Vrše se pripreme«. Kruže »komordžiske«

vesti. »Pionirske jedinice otišle su na utoku Sušice u Taru da naprave splavove radi prelaska«. »Diviziska artiljerija takođe je pošla tamo«. »Ranjenici se koncentrišu u tom pravcu«. Tuda, sve do Tare i preko nje, ne pojavljuje se neprijatelj. Ne čuju se borbe. Počinjemo da verujemo u te vesti.

Žurimo prema Sušici. Samo male zaštitnice ostale su na Velikom Štulcu iznad sela Crna Gora. Jedinice su se izmešale. Usput nailazimo na tifusare zaogrnute ćebadima. Zaostali su, kao i uvek, iza bolnice i brigadnih saniteta. Vuku se izgladneli istim stazama kuda prolaze kolone boraca, sve dok ne legnu da se odmore — poslednji put. Život što se lagano gasi. Otvorene oči govore o teškoj mladosti, o dugim marševima, borbama, gladi, ranama i neizmernim patnjama. Te staklaste oči. Kao da bi htele da sagledaju još jedanput hiljade pređenih kilometara, da na ovoj visini i surovoj prirodi durmitorskog krša kažu kako im je život bio kratak. Ovde — onde, već po nekoliko dana, leže nezakopani.

Silazimo u kanjon Sušice i zatičemo grupu teških ranjenika na nosilima i konjima, pripremljenih za smeštaj u pećinama i tarskim stranama. Tu sam sreo starog druga, Josifa Malovića. Vezuju nas mnoge uspomene i prijateljstvo iz predratnih borbi. Rat nas je razdvojio. On je u Četvrtoj proleterskoj. Ja u Trećoj sandžačkoj. Čuo sam da je ranjen u borbama u Hercegovini. Poslednji put smo se sreli kod Pajtosa između Banjaluke i Mrkonjića. Na konju je. Teško se drži. Noge nemoćno vise niz samar. U jurišu na Kulu Fazlagić zrno mu probilo obe noge i povredilo išijatikus. Oslanja se rukama na krstinu samara. Po njemu ponjavica, a o samaru visi seljačka torba. Sa poslednjim zalogajem hleba. Donela mu rođaka kad je čula da ovuda prolazi. Pogledi nam se susretoše. Stisak ruke. On se nasmeši: »Idem sa jedinicama. Ne ostaje mi se... tamo u nekim pećinama«.

Pratilac mu pridržava konja. Bez njega nikud. A šta, ako njega nestane? »Bolje je poginuti sa borcima nego da te kolju, ako te pronađu« — dodade pratilac. Hteo sam da Malović pođe sa mnom. Čekao je Radoja Dakića, pa da krenu. Pogled mu je bio pun snage. »Ponovo ćemo u Bosnu«, završi, iako je dobro znao šta nas čeka. Više je brinuo za drugaricu i petogodišnjeg sina, sklonjene tamo negde u stenama niže Duži.

Čujem da nema prelaska preko Tare. Pripreme su prekinute. Pravac: Rudine — Šćepan Polje.

Durmitor još odjekuje. Zaštitnice vode tešku borbu. Svi idu ka Rudinama i Pivi. Oseća se, svi znaju da ovaj teren treba što pre napustiti. Iznemogli ranjenici žure koliko im snage dozvoljavaju. Avioni nadleću. Preko Tare, sa strane

Čelebića, nemačka artiljerija tuče put kojim se kreće kolona. Evakuišu se delovi Centralne bolnice.

Nas nekoliko dobijamo naređenje da obiđemo sve kuće i pomognemo pri evakuaciji zaostalih ranjenika iz Centralne bolnice. Treba učiniti sve što se može da niko ne ostane. Neki ipak ostaju. Nema mogućnosti, ni snaga da se iznesu. Ne prekorevaju, jer znaju da je učinjeno sve. Daju adresu svojih: »Obavestiti gde smo ostali!«

Ulazim u jednu staju. Na slami leži nepokretni. Noga mu u gipsu, iskrvavio je i krajnje je iscrpen. Gleda me. Pokušavam da ga pridignem i povedem. Ne može da se pokrene. Bez reči spusti se natrag na slamu. Do ušiju mi dopire njegov tanak, iznuren glas: »... ranjen sam kod prelaza Drine... vidiš u nogu. Gdje je moja Treća dalmatinska?...« Ne znam ni sam, ćutim i gledam ga. On se odmara pa, posle karće pauze, nastavlja: »... moji žive u Splitu, javi im gdje sam ostao... ako i sam preživiš...« Onda ućuta. Obuze me nesnošljiva tuga. Ostaviti ga, otići. Ništa strašnije od toga. Kršan, crnomanjast Dalmatinac, guste kovrdžave kose. Da li je mislio na svoj kraj, na sunčanu splitsku rivu na tople letnje večeri? Vidim i još više osećam da se sprema nešto da mi kaže. I zna da je to poslednje što će reći drugu i borcu pre no što ostane sam sa sobom pred smrt: »... slušaj... ja ostajem, jer tako mora biti. Idi, učiniću sve što mogu da... da bar jedan od njih ne pođe za vama. Kad naiđu, ako budem pri svijesti... to je još jedino što mogu da uradim. Proleteri se ni mrtvi ne predaju... idi...«

Ipak ne ostaje sam. Drhtavom rukom privukao je sebi pušku i obgrlio je obema rukama. Ja ću ovog trenutka otići, a na slami, u jednoj staji u selu Rudinama, ostaće jedan ranjenik sa puškom. Biće to naša poslednja zaštitnica.

Rafali su bili sve bliži. Stajao sam nad njim i toga trenutka želeo da se nikad ne rastanemo. Pridigoh ga i naslonih tako da što bolje vidi ulaz u staju. Onda mi pruži nemoćnu ruku i reče: »Idi!« Kao da se pribojavao da ću zakasniti, da ću ostati s njim u poslednjoj zaštitnici. »Idi i ne zaboravi da javiš, ako stigneš«. Okrenuo sam se poslednji put na izlazu iz staje. Mahnuo mi je rukom, a njegove blede usne razvukle su se u slabačak osmeh. I onda je nešto rekao za mnom, nešto što sam mogao lako da razumem. Bila je to kratka, isprekidana reč:... Ti... to. Požurio sam, ostavljajući u toj staji deo sebe.

Brzo sam obišao još nekoliko susednih kuća. Nikoga. Sve se uputilo Pivi, prelasku prema Sutjesci.

Kolona je sve gušća i raznolikija. Borci odmiču organizovanije i brže. I ranjenici svih kategorija žure, idu i puze u

pravcu prelaza. Poslednja nosila prenose iznemogle ruke. Tifusari, zaogrunuti ili opasani ćebadima, kreću se kao aveti. Drugi peku meso oko vatri. I oni osećaju ovu žurbu. Treba poći, kolona je život, ostati — smrt. Ali glad je jača i od smrti i od neprijatelja. Ni avioni mnogo ne smetaju.

Naleće grupa aviona. Bombarduju sve — kolonu, kuće, čak i pojedince. Trag kojim kolona ide u nov juriš posut je leševima poginulih i umrlih.

U koloni što odmiče pod udarima avionskih rafala jaše na konju slep borac. Prati ga sed, već skoro oronuo starac. Vodi kljusinu strmom i nesigurnom stazom. Zavoj je jahaču prekrio oči, gleda rukama, sluhom... I čuje rafal kako se kobno primiče. Odjednom pada s konja. Izvlači se ispod njega i pipa ga: »Mrtav je«, zaključi brzo i nastavi da traži. »Šta je sa starim? Milane, Milaneeee...« Zar sada da ga ostavi starac, njegova verna senka što vidi svetlost mesto njega? Odjednom oseti groznu samoću. I ponovi da zapomaže. Ali starca nema, pa nema. »Gde li je? Da li pogibe, ili pobeže i mene ostavi? Pazio ga je kao rođenog. Čim su ga previli, uzeo ga je pod svoju zaštitu i pratio. Od Pljevalja on mu je vodič. I sada — sam. Čuo je kako avion nestaje u daljini, slušao odjeke borbe i mislio na Milana, koji je valjda shvatio da je vreme za spasavanje samog sebe. »Dodijalo mu, nije ni čudo. Čiči možda i nije da zamerim...« Tek ima deset dana što je obnevideo. Deset gorkih, mračnih dana. Da mu je bar jedno oko! Ovako — ništa. Da, mislio je. Na Zelenim Stenama više Vrulja, kod Pljevalja. Tamo se zbio jedan od hiljadu okršaja. Prilazio je, sa »otšrafljenom« bombom, puzeći, Nemcima. Posada »šarca« pripremala se za dejstvo. Bacio je bombu. Jauci... Onda se pridigao da bolje vidi. I to je bilo poslednji put. Rafal iz mašinke. Pred svetom što ga je upijao u sebe eksplodira nekoliko dum-dum zrna. Obavi ga tama. Ruke pokriše prazne očne duplje...

»I gde je sad taj moj čiča Milan?« — upitao je glasno. »Jel' čiču tražiš?« — odgovori neki glas iz blizine. »Čiču, dabome...« I glas ponovo stiže do njega, još bliže no pre. »Eto ga tu pored tebe...« i slepi borac zavesla rukama po vazduhu, kao da će ovog trena uhvatiti čiču za ramena. »Dohvatilo ga gadno«, nastavi glas pored njega, razmrskalo mu glavu...« Bio je to glas druga u prolazu. A ruke slepog borca ostale su ispružene nad čičinom glavom u krvi.

Potok ljudi spušta se sa Rudina ka reci Pivi. Zamagljene oči gledaju u provaliju kanjona. I u nedostižno Vučevo s druge strane. Ko će izdržati taj veliki napor? Umorne noge jedva drže posustalo telo. Borci očiju žednih, gladnih i premorenih sa strahom se zagledaju u tamno zelenilo i litice kanjona. I

onda kreću, zavaravajući sebe da to nije tako teško, da će izdržati.

Artiljerija sa kosa, više Šćepan-Polja, tuče prelaz i staze koje vode Vučevu. Eskadrile »Štuka« nadleću mesto prelaza i sipaju bombe na improvizovani most. Ah, taj most! Da li će izdržati dok stignu oni koji još mogu stići? Svi žure. Pod vatrom kolona silazi. Raskomadana tela, krv. Novi ranjenici izgledaju mi teži nego stari. Valjda zato što nam to još više lomi snagu. Nova nosila.

Nailazim na učitelja Dušana Ivovića. Stoji više petnaestogodišnje kćeri, gimnazijalke. Avionska bomba joj prebila nogu. Pored nje, u samrtnom ropcu, stariji seljak iz okoline Pljevalja. Naokolo mrtvi. Kamenjar isparan i sagoreo od vatre bombi. Nekoliko boraca, Dušanovih đaka, pomaže u prenošenju ranjene devojčice.

Teške ranjenike spuštaju na zemlju. Ima ih preko pedeset. Polomljenih udova u gipsu, probijenih pluća, iskidanih tetiva. Nema snage za njihovo prenošenje. Sklanjaju ih u pećine pivskih strana. S njima ostaje šest bolničarki. Teška srca gledamo to, ali drugog izlaza nema.

Što se dalje spuštamo, Vučevo nam izgleda više i nedostižnije. Sa svih strana ječi kamen u kanjonu. Kao u kotlu. Mi smo još zaklonjeni od artiljerije. Blizu smo reke. Prelaz se ne vidi. U zelenilu je. Samo se čuje vika. Žurimo da iskoristimo dok ne dođu avioni. Na najužem mestu, kao u dubokom kanalu, jure bistri i hladni talasi Pive. Ne vidi se dno. Dva — tri brvna, obaljena stabla, malo prikovana i nekako uvezana čeličnim užetima. To je most. Pioniri regulišu prelazak i budno bdiju nad mostom, jer za drugi nema vremena. Uvija se i leluja, a voda teče pod njim, brza, hladna, preteća.

Žeđ mori sve živo. Umorna tela se saginju. Još umornija i otežalo odvajaju se od vode i kreću uzbrdo.

Nailazi četa pratećih oruđa. Sa mukom prevodimo konje zadržavajući ih da se, onako žedni, sa tovarom ne sjure u Pivu. Pioniri na to opominju, jer to se ponovilo već nekoliko puta. Prateća ne može za dana dalje. Smeštamo se poviše, u zaklonu ogromnog crnog kamenja, Valovlja, koje se sa vrhova, ko zna kada, sručilo tu i zaustavilo.

Na nosilima i konjima ranjenici, bez nogu, bez ruku, zavijenih glava prelaze most. Piju i kreću uzbrdo. Zastaju, padaju, penju se, umorno i uporno produžuju dalje.

Avioni ponovo nailaze. Zaklanjamo se i očekujemo da nas zaspu. »Štuke« uronjavaju u kanjon, uvlače se među litice, jedna za drugom, u određenim intervalima. Nastoje da se spuste što niže — cilju. Gledam iz zaklona. Strmoglavljuju se. Rekao bih razbiće se o litice. Bombe polete, jedna, druga,

treća... eksplozije, dim. Izvirujemo i gledamo most, posle svakog naleta, da li još stoji. Sav je uvijen u oblak dima i prašine. Ili je srušen? Nas nekoliko silazimo da vidimo. Pored mrtvih od ranijih naleta, oko mosta leže poginuli i od poslednjeg. Pored same vode, na steni, leže i dva pionira, dva graditelja i čuvara. A most prkosi.

Sa vrha kanjona, od Rudine, javiše se mitraljeski rafali. To su Nemci već prišli kanjonu. Koliko će naši izdržati? Hoće li uspeti svi da se prebace? Osluškujemo. Vatra jenjava. Ređi hici, kraći rafali. Zaštitnica se spušta ka mostu? Da li će Nemci za njima ili će stati na vrhu kanjona?

A most se još drži. Naši još prelaze. Nemci sa Rudina otvaraju mitraljesku vatru na kolonu koja se penje prema Vučevu. Zaklona nema. Uskoro počeše i bacačima da tuku.

Vukući se lagano i uporno, komadana od neprijateljske artiljerije, kolona se i dalje penje. Osakaćena, žedna, gladna, do besvesti neispavana.

Sunce je zašlo za Vučevo. Njegova tamna senka osvaja kanjon. Zaštitnica je već kod mosta. Prelaze zaostali ranjenici. Pioniri se spremaju da poruše most. U poslednjem trenutku, puzeći, ka mostu pristiže Rajko Divac, borac 1-vog, Zlatarskog bataljona. Ranjen je u petu. Pre njega su preneli Mina Zekavčića, borca Zlatarskog bataljona, slomljene noge. »Ne rušite, neka pređe«, zapovedi Čeda Drulović, njegov komandant bataljona. Onda dade znak pionirima.

Most je porušen. Nekoliko sati ili za jedan dan usporiće se kretanje neprijatelja za umornom kolonom. Dovoljno da se uspe na Vučevo, da se predahne, pa da se opet krene u juriše koji neminovno čekaju.

Neprijatelj se spušta ka mostu. Čuje se poneki pucanj i rafal. To su poslednje zaštitnice — ranjenici koji se ne predaju.

Jedan glas s one strane kanjona. Zakasneli ranjenik. Stigao je dovde i tu stao. Tripković Đorđe, iz Drmanovića, ispod Zlatara, borac 1-vog bataljona naše brigade. U borbu je pošao iz učiteljske škole ili gimnazije. Ranjen je na Bakiću više Drine, u Četvrtoj ofanzivi. A ovde završio.

Spremamo se da pođemo pod zaštitom mraka. Prikuplja se četa pratećih oruđa. Konji su se malo odmorili. Krećemo. Više nas, u pravcu kojim kolona odmiče, odjeknu pucanj. Mine Zekavčić prislonio cev puške na bradu i okinuo. Dovde su ga doneli. Video je kako ulažu krajnje napore da ga izvuku. I rešio da ih rastereti. Stao sam i skinuo kapu. Gledao sam ga i sećao se kako je svojom pesmom uvek uveseljavao drugove.

Od Drine, u jednakim intervalima, tuče artiljerija. Treba brzo i vešto prelaziti tučene prostore. Osmatramo i osluškuju-

jemo vatru. Vidimo da se šablonski ponavlja: gore, dole, sredina, pa opet gore i tako redom. »E moj švabo, iako smo u klopci, ne možeš nam ništa! Mi bismo drukčije. Ti nam sa ovoga mesta ne bi umakao«. Krećemo u grupama i čekamo ispred tučenog mosta. Kad vatru prenose, žurimo na tučeno mesto i čekamo do idućeg prekida. Oni tuku samo reperisana mesta. U skokovima prelazimo dosta brzo čitav prostor. Spotičemo se u mraku o leševe ljudi i stoke iz ranijih kolona. Pri vrhu pristižemo ostale. Vatre pospale kolone dugorevaju na zaravni, u šumi. Levo i desno, bez nekog reda, kao vetrom poobarano snoplje, popadali umorni borci, ošamućeni kratkim, gladnim i prozeblim snom. Ne misle šta će sutra. Samo da se predahne i napije vode.

Sunce je zateklo kolone u maršu prema novim položajima. Ranjenici se polako prikupljaju i upućuju ka mestu odakle je trebalo poći u proboj. Previjanja nema, a nema ni tople prekrivke.

Opet se avioni obrušavaju i bombarduju. Jurišaju na pojedince. Ranjenici se sklanjaju oko drveća. Avion leti u krugu oko njih i mitraljira. Svuda tutnji. Idemo ka Perućici — Tjentištu. Deseti jun. Naš 2 bataljon vodi borbu sa Nemcima. Artiljerija nas tuče sada iz pravca Volujaka. Naša odgovara i ućutkuje je. Jedanaestog se brigada prikuplja ispod Volujaka i Maglića — i zadržava neprijatelja u pravcu Mratinja i Maglića.

U šumi su okupljeni 2 i 5 bataljon. Govori im komandant brigade, Velimir Jakić. Bataljoni su bili popunjeni u Sandžaku. Teški okršaji pokolebali su neke. Bilo je osipanja. Neki su nestali i sa Vučeva. Okupljeni borci pogledima se prebrojavaju i slušaju reči komandanta: »Dalmatinci su već prešli Sutjesku. Ne treba brinuti zbog nekoliko dezertera. Kad se vratimo, pronaći ćemo ih . . . «.

Dvanaestog juna idemo ka Dragoš-Sedlu i Tjentištu. Borbe se već uveliko razgaraju na svim stranama. Sava je na komandnom mestu. Javljamo mu se. Neprijatelj je prešao Sutjesku više Popova Mosta i nadire prema nama. Bataljoni Treće i Pete suprotstavljaju mu se. Pristiže i poslednja rezerva — diviziska prateća četa. Nekoliko brdskih topova s poslednjim rezervama granata i mi sa dva bacača pomažemo jakom vatrom svojima da odbiju neprijatelja. Kamenjar sa šikarom je sav išaran dimom od eksplozija mina, granata i ručnih bombi. Od silne vatre sve je uskovitlano. Ručne bombe sve češće, kao po nekom ubrzanom taktu, govore o približavanju rešavajućeg trenutka. Napad je odbijen. Nemci se povlače. Prilaz ka Sutjesci je slobodan: uzak prostor, dva točila, kuda se spuštaju drva.

S druge strane Sutjeske vode se borbe. To su delovi Prve dalmatinske brigade koji, kako se priča, treba da nam obezbede prolaz ili nam bar omoguće da se što lakše do njih prebacimo i dohvatimo ogranaka Zelengore. Osmatramo njihove položaje. Vrletno je, ali ćemo, nadamo se, u toku noći uspeti da se do njih prebacimo.

Deli se hrana iz brigadnih rezervi — nekoliko vreća žita. Prilaze ljudi i primaju po šaku — dve zrnevlja, to je »dovoljno« za održavanje života za nekoliko dana.

Spremamo se za noćni marš. Predveče borba jenjava. Sava naređuje da se topovi, bacači, sva teška oruđa zakopaju, izuzev tri brdska topa, koje divizion s poslednjim granatama priprema za prelaz. Zakopavamo ih, nema eksploziva za uništavanje. Zatvarači i nišanske sprave posebno se sklanjaju. Teška se srca rastajemo od topova, jer smo s mukom do njih dolazili. Svaki rastanak — nova rana na srcu. Na Neretvi haubice su minirane i otisnute u vodu. A kako su nam dobro poslužile u bici za ranjenike kod Gornjeg Vakufa. Njih preko petnaest nije dalo neprijatelju oka da otvori. Ili pre toga, kad smo tukli nemačke položaje kod Banjaluke. S njima smo se rastali na početku Četvrte ofanzive. Posle, kod Kalinovika zaplenili smo dve haubice i prebacili do blizu Pljevalja. I one su ostale negde oko Tare. Brdski topovi su nas dovde dobro služili, sada i njih sahranjujemo. I bacače, i poneki mitraljez. Znamo da će nam bez njih sutra biti teško. Ali drukčije se ne može. Bolnica je sa nama. Sačuvati ljude — to je bitno.

Bataljoni se prikupljaju. Pokret ka Sutjesci prema Tjentištu. Kolona 5-og bataljona kreće. Pridružuje se Bogdan Gledović, ranjeni komesar čete, nedavno pristigao iz Centralne bolnice. Noga mu je polomljena u jurišu na Bakiću, pri kraju Četvrte ofanzive. Centralnu je bolnicu napustio pre nekoliko dana, ne zato što je izlečen, nego zato što hoće da je uz borce. Predratni skojevac, proganjan iz gimnazije u gimnaziju, živeći vrlo teško, nikad nije zaboravio na svoju dužnost. Rana još gnoji, kosti isplivavaju. Svaki korak ubod noža. Gleda prema Sutjesci. Da li će moći?... Nailazi komandant 5-og bataljona Milovan Planić na konju. Iza njega nekoliko štapskih konja vode kuriri. »Daj mi jednog da malo jašem«. »Nijednog, to su štapski«, hladno ga odbi Planić i produži ne okrećući se. Na Sutjesci je taj Planić dezertirao i postao četnički komandant brigade.

Borci i ranjenici spuštaju se niz blatnjavi strmi levak kuda je otiskivana građa u Sutjesku. Žitko blato klizi. Otiskuju se ljudi i konji, padaju tovari. Ranjenici se pridržavaju zdravih. Nosila više nema i ne može ih biti u ovom paklu. Leđa boraca su još jedina mogućnost za najteže ranjenike.

Drugovi iz Pete crnogorske nose Josifa Malovića na leđima. Menjaju se Mićun Jauković, Spasoje Šarac i drugi. Krv im udara na usta, ali ne ostavljaju druga sa kojim su jurišali. Ranjene pridržavaju, podižu, vuku na šatorskim krilima. Svak čini što može. Spuštaju se iscrpena tela. Da li će sva moći preko?

Lagano, ali stalno, sliva se divizija niz ovu strmen.

Huči Sutjeska. Prvi borci pristižu i po bataljonima prelaze i žure na određene pravce i mesta. Drže se za ruke i opiru penušavoj matici. Klizavo kamenje izmiče ispod nogu. Pridržava se drug za druga, posrće, uspravlja i nastavlja. Noge se lede. Ponoć je. Tamo su negde Nemci. U toku dana primećene se preko vode njihove patrole. Ne treba se pre vremena otkriti. Uskoro smo na drugoj obali, svi se nekako drugačije, lakše osećaju. Nikada nam nisu prijali ni drumovi ni reke. Kada smo prelazili puteve kao da smo na žar stajali. Njih smo samo rušili, minirali i oko njih postavljali zasede. Sa rekom je teže. Ona je za svaku vojsku problem, a za nas naročito ova, u surim dubinama kanjona.

Prošla je i ponoć, a kolone i grupe ranjenika još gaze hladnu vodu. Propinje se, penuša nemirna Sutjeska. Svaki čas tišinu poremeti vika, poziv za pomoć. Iznemogli posrću, padaju, ispružena ruka i krik za pomoć nestaju u talasima. Sutjeska proždire. Rada Marićević, majka Brankova, koga je nehotice ubio konjovodac Milun u papratištu više Šćepan — Polja jula 1942, posrće u vodi i doziva: »Slavo, Slavice, spasi!...«. Nesta je u bujici. Slavka, visoka, oslabila od tifusa, koraknu za njom, ali je drugi zadržaše: »Nazad, pomoći se ne može, zašto obe?«. Nije mogla da se pomiri s tim što joj nije pomogla. Navikla je da drugovima pritekne u pomoć ne misleći na vlastitu opasnost. Ranjena je kod Gornjeg Vakufa dok je izvlačila ranjenog komandira sa položaja. Artiljerija je žestoko tukla. Potrčala je sa tri druga. Dva su ostala nepomično. I treći je dobio parče granate. Sama je izvukla komandira, ali i on je poginuo. Nekoliko trenutaka zatim previjala je druga uz zid zgrade. »Štuka« se obrušavala. Zvižduk, detonacija. Izvukli je iz ruševina sa osam rana. Jedan dan na konju, i zatim peške, sa ranama i tifusom dovde.

Kolona kreće sporo, zastaje, sačekuje. Još je noć. Tišina. Zadah leševa guši.

Kolona 1-vog, Zlatarskog bataljona oprezno nastavlja. Stiže kurir sa naređenjem: »Natrag preko vode do određenog mesta«. Da li u zaštitnici, ne znamo. Verovatno. Počinje da sviće. Posle kraćeg zadržavanja i treći put gazimo Sutjesku. Žurimo. Desno od nas prema Krekovima počinje borba. Naređenje: »Krenite u tom pravcu«. Kolona savija desno i malo

naniže. Mesto borbe sve je bliže. Nailazimo na prve poginule. Dve drugarice leže, iskidane bacačkom minom, na putu. Poznajem ih: Kaja Karamatijević i Rosa Cerović. Četvrti bijelopoljski i 1-vi, Zlatarski, bataljon ulaze u borbu na Krekovima. Čujemo: »Sava je poginuo u prvom naletu«. Iznenadih se kad tu nađoh opet Josifa Malovića. Sedi naslonjen o jedno debelo, nisko drvo. Pored njega pratilac i konj. »Kako stiže«? »Doniješe me. Kad probiju, produžićemo. Vidjećemo se gore na brdu«. Pokaza mi rukom u pravcu nemačkih položaja. Stisak ruke. Produžujemo. Nailazim na Hajra Musića, Savinog kurira, vodnika iz prateće diviziske čete. Unapređen je od desetara, na Borovini u blizini Rudina, posle pogibije vodnika. Koljeno mu je razmrskano, krvari, neprevijen je i leži na putu. Zastajem. Posle prvog naleta svukli su ga tu dvadesetak metara niže. na ovo mesto. Pokazuje mi mesto gde leži poginuli Sava. Svi koji mogu da se kreću u borbenom su stroju. Mrtvi se ne sklanjaju, ranjene ne previjaju. Ispod Hajrinog kolena vire delovi razbijenih kostiju. »Gde su moji?« pita me. Braća su mu u 1-vom bataljonu. »Ako ih vidiš, javi gde se nalazim«. Naslonio se uz rivotočinu puta i osta da čeka.

Juriša se uz put koji vodi u pravcu nameravanog proboja. Na svakom koraku se gine. Put je zastrt mrtvima. Idemo napred, ali snage ponestaje. Prikupljaju se grupe boraca i samoinicijativno jurišaju. Neprijatelj se dobro utvrdio, duž puta rov do rova. Pored mene gine Slobodan Tuzić »Butum«, student iz Beograda, komesar jedne čete našeg bataljona. Nijednu reč nije izustio. Zastajemo, dalje se ne može. Nemci su se dobro utvrdili, dobro su maskirani. Teško ih primećujemo. Snajperi gotovo nepogrešivo tuku. Artiljerija tuče sa više strana. Odjednom artiljeriski hici iz pravca gde smo noćas prešli Sutjesku. Zabuna. »Zar su i tamo već stigli?«. Granate preleću iznad nas i eksplodiraju po nemačkim rovovima. Pogrešili su. Ponovo isto. Uverismo se brzo da to nekoliko naših brdskih topova, ko zna kako donesenih do vode, poslednjim granatama nastoje da pomognu naše nastupanje. Ponovo prikupljanje i poziv na juriš. Dovlačimo »Bredu« i tučemo nekoliko rovova ispred sebe — poslednji meci su ispaljeni. Pušku u ruke. Paljba jenjava.

Na nekoliko koraka odatle nailazim na Dragišu Ivanovića, komesara Pete crnogorske, Veselina Maslešu, Sava Burića, Golovića i još neke. Dogovaraju se šta da čine. Zasada moramo zadržati položaje do kojih se stiglo.

Prebacujem se desno do Mostarskog bataljona koji je podišao nemačkim položajima. Borba stalno traje. Mostarci vide da na tom pravcu ne mogu dalje. Razgovaram sa nekima

od njih. Ostaće do mraka na tom mestu, uveče će pokušati proboj na drugoj strani.

Tražim nekog iz štaba naše brigade. Nailazim ponovo na Musića, na istom mestu. Iskrvavio je. Usne su mu se osušile, niko mu nije doneo vode da ih kvasi. Nemam čime da ga previjem. Uzimam čuturicu od poginulog i donosim vode. Malo se oporavlja, pita za ostale. Ne mogu ništa određeno da mu kažem, jer ni sam ne znam. Bliži se podne. Nailazim na načelnika štaba brigade Žarka Vidovića. Situacija je i za njega neizvesna. Ne može da mi pruži obaveštenje. Ne zna gde su jedinice. Levo prema Ozrenu čuju se rafali. Zelene i crvene rakete lete u vis. »Da li su to gore naši?« — pitam. On sleže ramenima. »Ne znam, tamo verovatno napada 5 bataljon«.

Ponovo se vraćam da potražim Musića da ga sklonim, ali njega nema. Ni Malovića. Nailazim na dvojicu Krajišnika iz naše brigade i zajedno polazimo u pravcu gde je trebalo da se probija 5 bataljon. Dušan Tomović, borac 4 bataljona Treće brigade, ranjen je teško u stomak. Poziva me i tada ga tek primećujem i prilazim. »Povedi me«, reče mi. Saginjem se, pomažem mu da ustane. Lagano polazimo. Posle desetak koraka posustaje i kaže: »Više ne mogu, položi me«. I preklinje da ga ubijemo. Snažan, lep mladić, crne puti, rodom iz Mojkovca. Vidi da mu se pomoći ne može. Gledamo ga i stojimo neodlučni. Donosim čuturicu s vodom. Traži pušku koja mu je ostala na mestu gde je malopre ležao. Zahteva da je napunimo. Ispunjavamo mu želju, još mu dajemo i dve bombe. Svestan je da izlaza za njega nema. Još jedan težak rastanak. Njegovog brata i roditelje dobro poznajem. »Kaži mojima, ako stigneš i ako od njih neko preživi, gde sam ostao. Kaži im da sam se časno borio«. Bilo je to poslednje što sam čuo od ovog dobrog borca i druga.

Pod utiskom rastanka sa Tomovićem, krenusmo u pravcu Ozrena. Idemo i sa strane čujemo neke glasove. Stadosmo. »Halo, drugovi« — povičem u tom pravcu. Neko odgovori »Halo«. Pošao sam napred, izišavši iz šume na proplanak pokriven papraću, pored potočića koji je iz tog pravca tekao i preprečavao naše nameravano kretanje. Ponavljao sam nekoliko puta »Halo« i dobijao odgovor. Odjednom iz pravca odakle je dolazio glas, na desetak metara ispred mene, iz maskiranog rova podiže se šlem i Nemac uperi pušku na mene. Bacio sam se na tle i prvi hitac izbegao, otkotrljavši se u potok. Nekoliko rafala i bombi zapraši oko mene. Obala potoka me zaštitila. Uspevam da se vratim do dvojice drugova koji su me čekali u šumi sa »šarcem«. Nastavljamo sada oprezније. Stotinak metara dalje primećujemo u jednom gustišu nekoga ispred sebe. Prilazimo pažljivo i susrećemo grupu od

oko šezdeset boraca iz raznih jedinica. Odlučili su da zajedno sa nama krenu u proboj. Nekako uspevamo da vojnički koliko-toliko uredimo grupu. Od naoružanja imamo jedan »šarac«, nešto pušaka i pištolja.

Oprezno se penjemo uz Ozren, osmatramo i osluškujemo. Na brdu se više ne čuje borba i nema bacanja raketa. Pretpostavljamo da je prolaz tamo osiguran. Uskoro primećujemo da ima nekog pred nama. Bili su to naši. Jedna poveća grupa okupljena oko Dragiše Ivanovića. Priključujemo se.

Okupljena grupa sastavljena je iz svih jedinica i delova pri Trećoj diviziji. Vojnički neorganizovana, bez komandnog kadra. To stvara još veću neizvesnost. Dogovaramo se o daljem pokretu. Šaljem četvoricu i pravcu gde bi trebalo da budu ranjenici. Javlja se osam drugova koji polaze u prethodnicu. Pažljivo se kreću na pedesetak ili najviše stotinu metara ispred grupe, koja ide u onom poretku kako se okupljala i odmarala. Izbijamo na kosu i pošto smo dobro osmotrili pozivamo ostale, koji se priključuju. Ostavljena je veza za ranjenike na mestu odakle sam poslao kurire po njih.

Grupa se postrojava, prebrojava i vojnički organizuje. Pridolaze novi. Okupilo se oko 320 boraca koji se spremaju da krenu pred mrak. Odozdo stižu kuriri i javljaju da se ranjenici kreću i da će doći na ovo mesto. Ivanović, koji je preuzeo komandu nad celom ovom grupom, određuje me da ostanem i sačekam ranjenike. Pored četvorice kurira, koje sam poslao po ranjenike, ostavlja još dvojicu boraca.

Ivanović kreće. Ugovoreno je da će nam vezu ostaviti i da će se na mestu proboja zadržati dok mi pristignemo. Sa tom grupom je i diviziska radiostanica.

Čekamo. Vreme sporo odmiče. Dole pod nama huči Sutjeska. Čujemo neke pucnje, a zatim jezivo zavijanje. Nagađamo. »Puštaju gasove da bi uspavali ranjenike«, reče jedan borac. Ali u to ne verujemo. To su izgleda specijalne patrone za psihološko dejstvo. Prvo pristižu grupice od pet — šest boraca, poneki sa automatom. Stvorene su u toku borbe i samoinicijativno pošle u proboj. Polako pristižu i ranjenici. Osluškujemo. Nervi su napeti, čekamo šta će učiniti naši koji su pošli napred. Čujemo desno, na vrhu, neke glasove. To su sigurno Nemci. Nije mogućno da taj pravac nije posednut. Odjednom se kroz noć prosu žestoka vatra mitraljeskih rafala i ručnih bombi. Nekoliko minuta, možda i deset, žestoka borba. I onda — tišina. Ponovo osluškujemo. Sigurno su se probili. Kratak, žestok juriš i proboj. Zatim Nemci otpočinju minobacačku i artiljerisku vatru. Tuku zauzeto mesto ili prate naše posle proboja.

Dolazi jedan borac iz tog pravca i javlja: »Probili su se!« Pitamo ga da li su se zadržali i šta nam javljaju. »Bio sam ostavljen za vezu i pošao sam da vam javim. Niko od njih nije do mene došao«. Neizvesnost. Čekamo i dalje. Možda će neko stići, sem ako zbog dolaska ovog borca veza nije prekinuta.

Prikupljam ranjenike i borce, spremamo se za pokret. Prebrojavam: pedeset i nekoliko boraca sa pet puškomitraljeza, jedan »šarac« i četiri »Zbrojovke«. Oko 250 ranjenika, među kojima i trojica samo sa po jednom nogom: Žarko Kovačić, iz Nikšića, poginuo kasnije na Majevici, Miroslav Jovanović »Janja«, iz Preljine, borac Druge proleterske, sada živ i još jedan, čijeg se imena ne sećam. Među njima dosta ranjenih u toku dana i neprevijenih. Neki su doveli konje, neki su vodili goveda ili ovce. Molio sam ih da tu stoku, izuzev konja, ostavimo da bismo se lakše probili, ali nikoga nisam mogao ubediti. »Što da ostavljamo? Ili sa ovim poginuti probijajući se, ili sutra umreti od gladi bez ovoga. Bolje je, u svakom slučaju, povesti«. Izgleda da su bili u pravu.

Kako da se obezbedi proboj ovolikoj grupi ranjenika, od kojih velikim delom vrlo teških, sa svega pedeset boraca? Kako poći i kojim pravcem? Bez karte, bez busole ne znajući čak ni zborno mesto (kasnije sam čuo da su ga neki znali).

Borce sam podelio na pet desetina. Četiri na čelo kolone sa »šarcem« i tri »Zbrojovke«, a na začelje desetinu sa »Zbrojovkom«. Nju sam poverio Midu Milikiću, omladincu, skojevcu iz naše brigade, sada potpukovniku. Bio je poznat kao hrabar borac.

I tako krenusmo. Nekoliko drugova imalo je zadatak da se kreće duž kolone i nastoji da se veza ne prekine. Sporo smo odmicali, očekujući da ćemo naići na vezu. Kasnije sam doznao da je veza zaista bila ostavljena, ali nas ona nije sačekala, niti je do nas stigla. Grupa koja je sa Dragišom Ivanovićem zauzela deo neprijateljskog položaja, držala je izvesno vreme prolaz, ali kako mi nismo pristizali, produžila je prema Vrbničkim Kolibama. Dozivali su nas, ali ni to nije pomoglo.

Osluškivali smo i pazili gde tuče neprijateljska artiljerija. To nam je bila orijentacija. Računali smo da čitav prostor nije posednut i da tuku ona mesta koja su reperisana, a nisu posednuta. Niko nije poznavao teren, a noć je bila mračna. Vodio sam kolonu sredinom brda, računajući da će tako biti lakše za manevar i proboj u slučaju nailaska neprijatelja.

Skoro će da svane. Ponoć je već davno prošla. Kolona se dva puta prekidala. Poslednji put, kad smo se prikupili, ostali smo bez desetine u zaštitnici. Ona je, premorena, zaspala i kada se probudila pošla je za nama. Naišla je na posednut

položaj, mitraljezi su počeli da štekću a rakete da obasjavaju prostor. Povukla se i više s njom vezu nismo uhvatili. To je bilo prilično daleko iza kolone. Artiljerija je počela da dejstvuje i granate su padale blizu nas. Požurili smo.

Uskoro je počelo da sviće. Lagano smo se spuštali na Hrčavku. Kolona ide i spava. Neprospavana noć uoči borbe na Sutjesci, pa borba čitav dan, pokret čitavu noć. Za nekoliko dana imali smo svega jedan kratak predah od nekoliko sati po izlasku iz Pive na Vučevo. Teško je bilo ovu kolonu voditi dalje. Silazimo do Hrčavke, pošto je sunce već prilično ogrejalo. Kod prelaza potrese nas nov prizor. U jednoj pećini pored rečice jedna seoska porodica cela poklana. Tu su pokušali da se sklone od Nemaca. Ježili smo se nad slikom poklane dece.

Prihvatili smo se druge strane i počeli da se penjemo sporo kao puževi. Desno od nas, na ivici kose, videli smo Nemce koji su pored kazana primali jutarnji obrok. Nailazimo na ugaženi trag kolone koja je ranijih dana prošla ispred nas.

Noge su pekli tabani isečeni i krvavi. Još negde kod Durmitora popravili su mi cipele u brigadnoj radionici. Više ni njih, ni radionicu nisam video. Sirovi opanci spali su prilikom spuštanja niz točilo ka Sutjesci, a od čarapa ostali su samo gornji delovi. Krajišnik, koji je nosio »šarac« i koji je stalno sa mnom išao, nabavio mi je, i to s mnogo muke, od nekoga iz kolone, rezervne opanke.

Uskoro smo pred sobom čuli da se nešto kreće. Polegali smo. Pažljivo smo prišli i naišli na tri konja zaostala iza naših jedinica. Za samar jednog od njih bio je vezan konopcem poljski aluminijumski kazan od pedeset litara i kada bi se konj pokrenuo da pase travu lonac bi proizvodio buku. To nam je dobro došlo. Trojicu drugova bez nogu odmah smo stavili na konje. Bilo je skoro podne kada smo izbili na vrh i prešli na drugu stranu Hrčavke.

Odmarali smo se prilično dugo i ispitivali okolinu. Nigde nikoga. Daleko ispred nas kružili su izviđački avioni, čulo se mitraljiranje. Znači, naši su tamo. Najzad . . .

Milovan PEJANOVIĆ

RANJENICI SA ŠTULCA

Mali Štulac na Durmitoru nadnio se nad Tarom, kao majka nad kolijevkom. Čini se kao da se i izdigao tako visoko da zaštiti Taru od neželjenih i nepozvanih. Na njemu razrijeđeni stroj boraca 4-og bjelopoljskog bataljona Treće proleterske (sandžačke) brigade. Desno od nas dominira Veliki Štulac sa dijelovima naše brigade, lijevo Nijemci, pozadi ispod nas, bistra i nemirna Tara, a ispred nas, od Žabljaka — pripremaju se opet Nijemci za ponovni juriš. Jedan juriš smenjuje drugi, tako da izgladnjeli vojnici nijesu mogli da prime ni ono malo kačamaka što je skuvan negdje u Tepcima. Donesen je na šatorskom krilu blizu položaja, odatle ga raznose kuriri, puzeći — od borca do borca. Neprijateljska artiljerija razređuje naš stroj, bataljon krvari, ali ne otstupa. Naš zadatak je jasan: da držimo položaj po svaku cijenu.

Obilazimo položaj Druge čete. Puzimo od zaklona do zaklona. Od Žabljaka vidimo pokrete znatnih neprijateljskih snaga prema nama: jedinice njemačke 1-ve brdske divizije, povučene sa Istočnog fronta. Penju se na Veliki Štulac — naš desni bok koji je potpuno otvoren, a djelimično i leđa. Tu i tamo padne i po koja granata — Nijemci vrše korekturu. Počeli su nas obasipati vatrom i sa Velikog Štulca. Razgovoram sa Radomanom Kneževićem, zamjenikom komandira čete, o neodrživosti našeg položaja: izlazak Nijemaca na Veliki Štulac potpuno je izmijenio situaciju na našu štetu. Svjesni smo da nemamo pravo napustiti položaje. Ali, pitamo se, imamo li pravo žrtvovati toliko ljudi bez ikakvog izgleda da položaj održimo makar i do noći? Pa mi možemo držati položaje još

jedan sat, ali više ne. Isplati li se za jedan sat izbaciti iz stroja Treće divizije koja vodi borbu na život i smrt, jednu cijelu jedinicu? Nije ovo prvi put da proklinjemo nezahvalnu ulogu zaštitnice. Ne znamo šta ovaj sat znači za one koje štitimo, za naše ranjene drugove. No, izdržaćemo još ovaj neprijateljski juriš, pa ćemo se onda povući.

Neprijateljski juriš je bio silovit. Njemu je prethodio uragan artiljeriske vatre po našem streljačkom stroju. Juriš je pratila neprijateljska vatra sa Velikog Štulca — u naša leđa. Moja četa je prepolovljena: 22 mrtva i ranjena. U žurbi smo izvlačili ranjenike. Ni previjati ih nijesmo imali vremena.

Vladi Damjanoviću je granata raznijela stegno. Vučem ga nizastranu sa komesarom bataljona. Otvorena rana se tare po zemlji i kamenju, ali ko na to još sad gleda. Vlado predlaže da ga ostavimo. Uzaludno je, kaže, pokušavati. Ni sami ne verujemo da će nam uspjeti da ga izvučemo, ali hoćemo da učinimo bar ono što se može — da pokušamo. Svukli smo ga dublje u šumu; tamo su još tri ranjenika. Rekoše mi da je odmah iza položaja ostao ranjen Radoman, pa trčim nazad sa Vasilijem da ga izvučem. Ko će prije do njega — mi ili Nijemci?

Ne mogu da izbrišem tu sliku iz sjećanja nikada. Pa ni onda kada to najjače zaželim. Koliko sam puta zažalio što sam se vratio po Radomana. I nemogućno se dešavalo u ovom našem ratu. Kao da sada gledam: stoji Radoman, okrenut u našem pravcu ni na jelu nije bio naslonjen. Granata mu je potpuno otsjekla desnu ruku, a lijevu slomila. Parče granate rasjeklo opanak na desnoj nozi, sa gornje strane i tu se vidi krv. Dotada sam mislio da se ovako ranjen čovjek ne može držati na nogama bez pomoći. Dočekao nas je sa: »Gdje si Pavle, da me ubiješ?« Nemamo vremena da razgovaramo niti da ga pitamo kako mu je. Pokušali smo da ga snesemo — on se nije dao: sjeo je i zdravom nogom zakačio za stablo drveta. Dižu mi kosu na glavi, valjda, deseti put ponovljene riječi za jedan minut: »Ubi me, Pavle! Ako ti nećeš, ja ću — samo mi napuni pušku!« Nije u stanju da shvati da on nema čime više da puca, da on nema više ruku! Žurimo da ga snesemo — on se ne da nikako. Nijemci samo što nijesu prišli. Svaki sekund je dragocjen. Pa i ako ostanemo sa Radomanom pa poginemo — neće imati ko da iznese ostale ranjenike. »Zbogom, Radomane!« Trčim niza stranu sa vodnikom. Jeza me uhvati od prodornog Radomanovog glasa: »Pavle, ubi me, ne ostavljaj me ovako, sram te bilo!« Zastao sam i okrenuo se i on je pošao za nama. Kažem pošao, iako više nije imao snage da se uspravi na noge, nego se otisnuo nizastranu i kotrljao se. Zaustavili smo ga. Opet isto. Nijemci već nailaze. Kažem Vasiliju da mu

skrati muke. »Ne mogu, Pavle!« Ni ja to ne mogu, Radomane, a znam da bi to bila najveća usluga koju ti prijatelj može učiniti — da zasije kuršum u tvoje dobro srce ili tamo gdje ti se u neredu spustio pramen crne kose. Je li naše da ostanemo s tobom — a ne možemo ti pomoći — ili da pokušamo da spasemo one koji čekaju na našu pomoć? Naše je bilo da učinimo ono što nijesmo htjeli. Ne što nijesmo htjeli, nego što nijesmo mogli, Radomane. Ne može se pucati u svoga ranjenog druga — pa i onda kada treba, kada nema drugog izlaza. Stotinu sam puta do danas sebi postavljao to pitanje. I stotinu puta sam odgovorio da u takvim situacijama čovjek treba da ima mjesto srca kamen — pa onda bi tek razumno postupio. Nijesam imao pri sebi bombu — nju bi možda mogao aktivirati i ostaviti kod njega pa otići, ali okrenuti cijev u Radomana — ne, i stotinu puta ne!

— Zbogom, Radomane! — tada sam se prviput u životu uhvatio za kosu.

— Ubi me... i tada sam prviput u životu zatisnuo uši da ne čujem riječi upućene meni.

Strčali smo kod ostalih ranjenika. Nemamo vremena da pravimo nosila, a i nas nema po dvojica za jednog ranjenika. Đuro, Živko, Vasilije, Ljubica i ja nosimo ranjenike na leđima. Nijemci povremeno obasipaju vatrom put kojim se krećemo, ali nas ne vide, jer smo u šumi. Žurimo se dok nas nijesu otsjekli ili pristigli. Skoro nam je jasno da ne možemo izvući ranjenike, ali u to nećemo da poverujemo. Možda bi smo jednoga i mogli spasti, ali sve...? Puteljak kojim se probijamo jako je loš. Spustili smo se u ravnicu i sada se dalje treba peti uz strminu. Mi smo već popadali s nogu. Ni govora o tome da iznesemo uz ovu strminu ranjenike na leđima. Pa i kad bismo imali na raspolaganju deset puta više vremena.

Odmorili smo se malo u jednoj napuštenoj kući, ispod samog brda, uz koje se treba peti. Ljubica je previla ranjenike. Nema mnogo vremena — Nijemci mogu svakog časa da nas pristignu. Na brzinu pravimo nosila da pokušamo iznijeti makar Vlada. Ostale smo ostavili u kući i objasnili im da ćemo uz ovu strminu iznositi jednog po jednog. Drugog izlaza nema. Petar Pejović — Lepi pravi se kao da nam veruje. I sam sebe pokušavam da ubijedim da je ova laž istina. Jedan ne može da uzdrži suze: »Zar nas tako ostavljate, drugovi — Švabama ranjene i bespomoćne?« Ovo je previše! Nećemo da se praštamo s drugovima! Pa mi ćemo se za njih vratiti!

Nosimo Vlada na nosilima, uz ovo tepačko bespuće, blatnjavo i strmo. I prazni se jedva vučemo, iscrpeni, izgladneli, a sa nosilima ne ide nikako. Toliko pokušaja da se pomaknemo samo nekoliko metara. Ispriječilo se ispred nas brdo kao naj-

veća planina. Nikada mi se nijedno brdo nije tolikim učinilo. Teškom mukom odvajamo noge od blata, zemlja kao da hoće da nas upije u sebe. Imaš pravo, Vlado, sve je uzalud. Evo, došao je i kurir od štaba bataljona sa naređenjem. Komesar bataljona ne može da saopšti odluku Vladu — daje mu naređenje da ga pročita. Vlado čita, mi sagli glave i čekamo šta će reći. »Pa da, drugovi, borba je za žive, a ne za mrtve. U ovoj situaciji ranjenici su isto što i mrtvaci — i više od toga. Produžite vi dok ne bude kasno i za vas. Neka vam je savjest mirna, ja vidim da je to jedini izlaz. Meni ostavite mašinku — mislim da će mi trebati.« Dvojica ostaju da sakriju ranjenike dok Nijemci ne prođu, da ih pokušaju povezati sa seljacima ili sa gerilom koja će vjerovatno ostati na terenu. I oni će se negdje skloniti, pa neka se poslije vrate za Sandžak. Ne vjerujem u ovo spasavanje, ali ovako je malo lakše i nama i ranjenicima. Učinilo se što se moglo. Eto, postoji izvjesna nada. Ipak, možda ...

Opraštam se sa drugovima i produžujemo dalje. Nikada mi »doviđenja« nije izgledalo besmislenije nego sada, ali ipak, »Doviđenja, ranjeni drugovi«. Ovo »doviđenja« kažem reda radi, radi njih i radi sebe.

Penjemo se uz ovo prokleto brdo kao prebijeni. Jedva puške nosimo — i one su otežale. I sam sebi sam težak. Vrzmaju mi se po glavi Radoman, Vlado, Lepi i ostali. Dijelom puta do kuće nosio sam na leđima Lepog. On je, čini se, i tada bio svjestan težine našeg položaja, bezizlaznosti situacije za njih, za ranjenike. Pitao me je dokle ih mislimo nositi, gdje ćemo ih ostaviti. Šta sam mu mogao reći, kada smo bili nabijeni u Tepcima, kao u kotlu — sa jedne strane nabujala Tara, sa ostalih Nijemci — prolaz samo uz ovu strminu, prolaz koji se svakog časa može zatvoriti. Vučem svoje tijelo i razmišljam o ovim tužnim rastancima sa drugovima iz čete, osmog juna 1943 godine. Negdje sam čitao, ili čuo, ne znam, da od svakog zla postoji gore, a od svakog teškog teže. Slaba je to utjeha! Ja već zamišljam kuću u kojoj smo ostavili tri ranjenika, u plamenu, a na tom plamenu se Nijemci griju. Ili Švabu kako je stao sa blatnjavom čizmom na grudi Vladu, uperio mu cijev u čelo, dok mu drugi trga zavoj sa rane!

Mnogo je toga i za cio život a, evo, čovjek to podnese sve u jednom jedinom danu. I da li je to sve? Brojim lješeve svojih drugova pored puta kojim se povlačimo — 20 sam prebrojao. Od toga — niti jedan od kuršuma. Glad, iscrpenost, tifus ... Banijci. Jedan se naslonio na neko drvo pored puta i, izgleda, umro. Neki su, vjerovatno, umrli na samom putu — pa su ih oni koji su se ispred nas povlačili sklonili pored puta da se ne gaze. Kosturi, kožom obavijeni. Htio bih da ne gledam,

ali ne mogu. No, neću više da brojim! I onoga što, izgleda, spava, neću da budim — sam se sigurno neće nikada probuditi. Kostur od čovjeka. Idem strahujući da ne naiđem na nekoga koji nije umro, a ne spava. Teško padaju ovi bespomoćni rastanci, strahovito teško.

Napravili smo kraći zastanak da predahnemo. Tu, pored puta, leži još jedan. Ispred njega neko šatorsko krilo, a pokriven kaputom. Meni okrenut leđima. Prišao sam da vidim je li neko od poznatih. Da! Rade Bajčeta — komesar moje čete. I on je ranjen na Malom Štulcu. Nosili su ga drugovi koji su se prije nas povlačili dovde. Dalje nijesu mogli. Uzaludan bi bio i naš pokušaj da ga nosimo dalje. Zato se polako odmičem od njega da ga ne probudim. Gologlav je, pa mu stavljam svoju kapu na glavu. Prolazimo polako — da ga ne probudimo. Čuo nas je. »Eto, ja ostadoh ovdje, drugovi, vi nastavite dalje«. Šta da mu kažem? Nećemo, valjda, poslednje metke ispaliti na njega ili na sebe. Ne, nije, ovo kraj, mi još imamo snage da punimo puške i da pucamo iz njih. Jedinica računa i na naše puške, pred nama je dvije hiljade ranjenika. Svaki metak i svaka puška — dragocjeni su.

Pavle DELEVIĆ

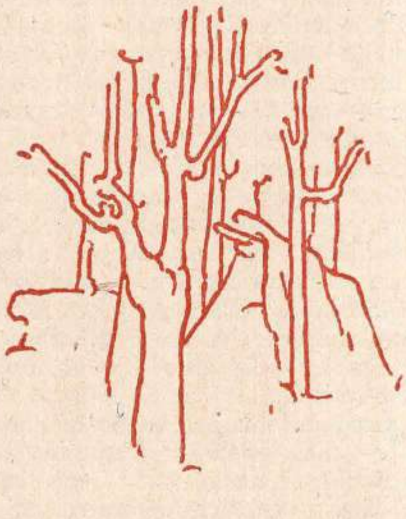

U KOLONI SA RANJENICIMA

Junsko planinsko veče, vedro i svježe. Tišinu, od koje smo se već odvikli, povremeno prekida ječanje teških ranjenika. Prema horizontu, kroz noć, još se nazire Ljubin Grob — tamo su ostali mrtvi drugovi iz čete. Tišinu noći prostrijeli zavijanje vučjaka, negdje iza njemačkih položaja. Svi smo na okupu: ranjenici, Vrhovni štab, tifusari i zdravi borci. Iz štaba stiže drug Boko, komandant bataljona. Komandir ustade i pozdravi ga.

— Pazi, Božo! — tiho će komandant. — Ti ćeš preuzeti ranjenike... Moramo se noćas svakako izvući, gubitaka ne smijemo imati; mnogo smo ih već imali, ali to smo morali. Naši će vršiti prepad na desnom krilu, a ti odmah pokret! Ukoliko naiđeš na telefonske kablove, ne smiješ ih kidati. Naročito na to obrati pažnju: neka oni telefonom razgovaraju, a ti prebacuj nosila.

— Tako, brate, reci da ne smijem prekidati ni naše ni njihove veze! — umorno se nasmiješi komandir.

— Pa takav je plan! Samo oprezno.

— A, gdje mi je prethodnica? — pita komandir.

— Oformi je od zdravih ljudi, kako znaš!

— Ko će nositi ranjenike?

— I to organizuj kako znaš! Drugi ešelon ranjenika ima drugi pravac — oni idu desno. Moramo imati čvrstu vezu. Ukoliko neki ešelon udari na jači otpor, hitno se mora pridružiti onom koji srećnije prođe.

— Sprema za pokret! — čuje se šapat. — Otstojanje, nosila, tri koraka!

Sve je bilo spremno, kolona se oformila.

— Alo, veza! Kolona, stoj!

I opet pokret.

Desno bljesnuše munje; to je prepad na Njemce, naši samo manevruju.

— Tišina, i samo lezi! Sad pokret! Požuri! — brzo su se prenosila naređenja. Svaki je do krajnosti budan — niko ne spava niti osjeća zamore; niko nije gladan. Samo se čeka krajnji ishod, kao da niko i ne diše...

— Pokret, prenosi! — opet stiže komanda. Patrola je prošla bez metka. Zastenjaše teški ranjenici. Samo poneki škrgutne zubima kad koji od boraca posrne pod nosilima. To je znak da je trebalo zajaukati, ali...

— Sagnite se, drugovi! — Marko i Mirga držali su žicu podignutu uvis i svakog upozoravali da ne zakači glavom telefonske kablove.

— Ranjenici su prošli ispod kablova! Prenosi dalje!

Svaki od nas kao da je zbacio neki teret sa leđa — kolona oživi: eto, prešli smo! Kao i svaka dobra vijest, i ova se prenosila po nekoliko puta. Ova je vijest mogla stići tek do začelja, a sa čela se prenosi druga komanda:

— Lezi! Bombaši naprijed! — Oni koji su desno vršili u obruču prepad, već su stigli i pored nosila jurili naprijed.

— Ovo su bombaši! — šapuću teški ranjenici.

— Hm, sad smo u drugom obruču! Iz klopke u klopku; dokle će ovaj fašizam, jarca mu boga!? — gunđao je Ćaleta, vukući na leđima teško ranjenog Bojicu. Opet zagrmi, opet vri kao u kazanu; svjetleća zrna munjevito krstare, rakete osvjetljavaju položaje. Iglice sa jelovih grana zasuše po očima ranjenike koji nepomično leže i čekaju. Lomi se i krši na sve strane. Tifusari se uzrujaše i neki počeše da jurišaju ne znajući kud i na koga; neki siđoše sa staze te iza jelika počeše jaukati nemoćno i prigušeno.

— Tamo su Solomon i Filipović, to su stari noćni kurjaci! Bolje vide po noći nego po danu: ili će 1-va i 3-ća četa izginuti, ili će Solomon i Filipović proći! — prostenja Bojica, onako ranjen.

Nazirala se zora. Porodilja Zada sjede kraj puta, držeći bebu u rukama. Za njom pristiže i Safet:

— Jesmo li se juče dogovorili i čvrsto riješili da ga već jednom baciš! Vidiš koliko se dere! — ljuti se Safet.

— E, kad ga nisam dosad bacila, neću ni sada! — odgovara Zada. — Koliko si puta uzdahnuo što nemaš djece? Punih sedam godina milovao si čaršisku djecu, a sad bi bacio Gorana.

— Ko bi na čistu miru bacio dijete, ali kad se dere, otkriće nam položaj! — pravda se Safet.

— Ne da mama svog sokola! — Da bi umirila dijete, Zada raskopča talijansku bluzu. Goran se namršti na meke i prazne grudi i nastavi da plače. Mati ga privi uz grudi, da bi prigušila plač.

— Džigericu će iz tebe izvući, a i tako si klonula! — nastavi Safet.

— Niko mi od drugova još nije rekao da ga bacim. Da li je tebi neko nešto prebacio, pa si toliko zapeo — baciti, baciti! — pita Zada.

— Pa, nije mi niko rekao, niti će mi reći, nemaju smjelosti.

— A odakle ću onda ja imati smjelosti? Misliš da bi izdržala ova četiri mjeseca da ga nemam?

— Ura, proleteri! — prolomiše se poklici oduševljenja. — Pomlatili švapsku četu, jednog oficira živa uhvatili i četiri vojnika, spaseni smo, ura, naši!

— Koliko je našijeh poginulo, Boća? — pripita komesar Savo Brajović, onako sa nosila.

— Iz 1-ve čete poginuo je Đuro Braćeta, Rajko Begović, Božov brat, i još dvojica novajlija, iz 3-će čete, imena im ne znam — odgovara Brajović. — A ranjeni su ovi što ih vidiš; ja sam malo polakši, pa me odrediše da ih sprovedem. Ranjen je i Bebo Brajović, ali je ostao u štabu.

— Pa zar je i kurir bio bombaš? — primijeti komesar.

— Svi smo bili bombaši i nije niko!

— Kako to?

— Zašli smo im za leđa i našli se prsa u prsa, u šumi: naši za jelikom, a Švaba za bukvom, i tako, ko koga prevari; ko pomoli nos, taj je i gotov! Zbog blizine i grana niko ne baci bombe — ni naši ni njihovi. To je trajalo dok juriš nije otpočeo sa ove strane.

— Ovu ti je mašinku poslao Solomon Jovović! — Radisav dodade Savi mašinku — ima metaka koliko hoćeš. Zaplijenismo još šest mašinki i dva najmodernija »šarca«, a baška radiostanicu, druškane!

Boća, koji je stizao sa začelja, pokuša da komandiru izjavi saučešće, ali ni sam nije znao kako. Najzad reče:

— Izgleda da je i Rajko poginuo! A bolje je i to neg' da su ga živa uhvatili.

— Božo se okrenu uštranu i uzdahnu:

— De, znao sam, nije se znao čuvati; prsio se mnogo. — Za žaljenje nije bilo vremena. Kurir donese naređenje: »Druže Božo, Bako je naredio da sa ranjenicima smjesta kreneš preko Zelengore; dok je jutro, treba izbjeći avione i artiljeriju u ovoj dolini«. Komandir dade znak pištaljkom: sprema za pokret, požuri! — Većina tifusara i ranjenika spavala je, skupljena u

klupčad pored staze. Neki poustajaše i, drhteći od zime, počeše jedan drugog da bude. Ali sve je to išlo sporo, pa komandir poče da se jedi. Svaka druga riječ bila mu je — požuri! — Iza jedne jelike, više puta, začu se stenjanje, a potom promukao glas upita:

— Kuha li se tamo ručak?

— Kuha, kuha! — odgovori komandir, ironično.

— Požurite, drugovi, juriš na njemačke kazane! — povika neko. Ova vijest o ručku munjevito se prenese na začelje. Dok je stigla do posljednjeg, ispalo je da smo zarobili njemačko slagalište hrane. Odjednom nastade trka; naravno, zdraviji su bili prvi. Nekoliko tifusara okrenu s puta, pa onako četvoronoške, razjapljenih usta, poče da puže naprijed, vapijući iznemoglo.

— Ostavite i nama, drugovi!

Jedan teški ranjenik pokuša da ustane sa nosila, zatim se sruši i onesvijesti. Komandir se našao u gorem položaju nego juče, na Ljubin-Grobu. Noćas mu pogibe brat, sad mu oni zdravi ostaviše nosila, odjuriše za tim lažnim skladištem hrane.

— Ne znam šta mi bi da onako odgovorim onom mrtvacu, đavo ga odnio! — kajao se komandir, nemoćan. Komesar Savo Živković, iako teško ranjen, uspio je svojim autoritetom da vrati sve članove Partije, kandidate i skojevce iz našeg bataljona, pa čak i neke nepoznate iz bolničkog ešelona drugih jedinica, ubijedivši ih da tamo nema nikakve hrane. Do određenog zbornog mjesta bilo je svega jedan kilometar, ali za iznemogle noge i to je bilo isuviše daleko. Kroz jutarnju maglu padala je kiša koja je još više otežala nošenje nosila. Dronjci na leđima bili su do kože mokri. Sa čela se prenese naređenje za kraći odmor. Mićo podesi desni kuk na odeblju jelovu žilu, nasloni se na jeliku, otpuhnu i brozo zahrka. Podočnice i lice su mu otekli od rane, kao da su ga izujedale pčele. Ćaleta nalomi nekoliko jelovih grana, malo s njih strese rosu, sjede na njih, nasloni se na jeliku, zavrnu kragnu oko vrata i zagnjuri nos u njedra, kako bi sam sebe zagrijao. Čebo zavede ispod staze putalja, dokuči mu nekoliko bukovih grana i progunđa:

— Samo ti jedi, znam ja što je glad! I ja bih ti pomogao, ali sam od tog lista sav pozelenio. — Onda priđe Ćaleti, sjede na krajičak njegovog šinjela, pa reče:

— Lako je tebi, moj Ćaleta, ti imaš samo jedan zadatak; samo da ostaneš živ! A ja, pun ranac zadataka . . .

— Sigurno, otkako je intendant Vojo otišao u streljački stroj, ti vodiš brigu da nas nahraniš, kao što je to on radio, ubjeđujući odbornike i žene da daju dobrovoljni prilog u hrani?

— Da ima u blizini sela, to ne bi bilo teško. A pošto nema, sva ti je intendantura u streljačkom stroju — brani se Čebo, pa

nastavi: Bacačlije, teški mitraljesci, kuhari i intendanti, sve ti je to listom otišlo u prve borbene redove, a ti, šepavi Čebo, ako te napadne Švabo, brani kako znaš sebe i putalja! Ako je odmor, na stražu; ako je pokret, nosi ranjenike i vodi putalja. Kuhari sve natovariše na nas kao na mrtvo magare, i sve jedan po jedan izvukoše se iz komore i odoše u borce. Tifusari su mi najgori, prava su napast; idu u čoporima, kao kurjaci, a popusti li ih vatra, pojeli bi kišu nebesku. — Čebo pokaza prstom na jednu grupu koja se svađala oko nekog korijenja, pa produži: Kad ono pređosmo Ćeotinu, na onom zastanku malo sklopih oči i velim sam sebi: »Hajde, još koji put sanjaj pitu jajaču!« Ima dvadeset dana: čim sklopim oči, a preda me pokojna baba, sa punom tepsijom jajače.

— Ali ti znaš lipo uživati! — zavidi mu Ćaleta.

— To je, bolan, samo onako, u snu! — objašnjava Čebo. — Ali ovih dana, na moju nesreću, čim sklopim oči, umjesto pita, preda me ispada čopor vukova; jedan me hvata za gušu, a ostali navaljuju na putalja. Kad se jednom trgoh, viđeh oko trideset tifusara i ranjenika kako navaljuju na Božovog vranca — gule svaki na svoju stranu. Ja povikah, ali ne pomaže, niko i ne čuje. Onda ja, onako iza sna, opalih metak poviše njihovih ušiju, da ih preplašim. Neki dugajlija bijaše naperio pušku, da me skrozira, ali na njega podviknu Bako. Ja zamalo ne udarih repom o ledinu, kao i moj vranac, ni kriv ni dužan! Ni kopito mu nije ostalo, ni kopito, Jakove! Sve su požderali, ni mrvice nisam okusio. Ostah gladan, a zamalo ne poginuh za kljuse...

— Jutros smo doskočili avionima, ne znaju gdje smo, a doći će, ne boj se, pomela ih ova kiša i magla — preokrenu Čebo razgovor.

— Eno neki potpalili vatru, idemo i mi, Čebo!

— Kad bi se imalo nešto okrenuti na šišu, ne bi bilo loše. Ovako je bolje da malo otkunjamo.

— Povedi putalja pod onaj kamen, da nas ne primijete tifusari — namignu Jakov i ode.

Jelove grane su pucketale i brzo pustile crveni plamen. Jakov otkopča ranac i tresnu pred Čeba pola konjske butine.

— Evo, samo brzo sijeci i peci! Ako neko namiriše, propali smo.

Čebo je, iznenađen, zinuo i samo buljio u butinu:

— I ne pričaš da imaš mesa! — najzad reče.

— Eto, kako vidiš. Pola sam ga sinoć maznuo, onako friška; ovo sam ostavio da zajedno omastimo brk. Nek' nosi vrag municiju i vranca, da je samo ostati živ.

— Majke ti, je li ovo od vranca?

— Majke mi, jest! Ti i ne znaš da si pucao poviš' mojih ušiju, konjac jedan! A vidiš da sam ti, ipak, drug.

— I ti bio tifusar?

— Jakako, druže! Nekad je i to dobro: ti se među njih umiješaš, a oni što god naprave, to danas nije nikakvo čudo. A i tebi niko ne zamjera; situacija se svakog dana mijenja, pa nije lepo na nogama od gladi skapat. Ne valja čekat, moraš ubacit u kljun — pokuša Ćaleta da se opravda i nastavi: — Baš onog jutra nisam mogao dalje. Viđeh jednog Banijca, tifusara, kako okoliši oko tvog vranca. Ja mu malo namignuh i rekoh: »Šta misliš? Da ga je maznut, koliko bi nam to valjalo!« Ja to, čini mi se, još i ne izgovorih, a drugi izvadi nož, presiječe vrancu grkljan i poturi porciju da uhvati krvi. Ja sam samo odvalio lijevu nogu i kidnuo. Nešto sam podijelio i ovim našim, nešto pojeo, a ovo ostavio nama.

— E, Ćaleta, Ćaleta, ako ovo preživimo i dočekamo slobodu, doći ćeš kod mene kući, zaklaćemo krmaču i tukca, pa ćemo pošteno sjesti i nećemo mrdnuti dok sve ne opušemo.

— Ali, evo i ostalih, samo im je kasno.

— Da su nas prije opazili, pojeli bi i tebe, Ćebo, uz ovu konjetinu. Sve ti je ovo napola ludo. — Grupa tifusara priđe i bez pitanja posjeda oko vatre; nekoliko njih se uzvrti, njuše.

— Negdje se ovdje peče meso! — dodade jedan.

— To se tebi pričinja — dobaci hladnokrvno Jakov.

— Rekoh li ti, Jakove, da će opet kiša — umiješa se Ćebo da bi skrenuo razgovor sa pečenja.

— Ja sam mislio da je danas nima, a eto, nije bogu virovat — dodade Jakov.

Dvojica se tifusara uputiše po drva, a dvojica su namještala kraj vatre svog ozbiljnog bolesnika, koji se sav naježio od zime, pa je prednjim rijetkim zubima grčevito stiskao jezik da bi spriječio cvokotanje. Ćebo i Ćaleta se zgledaše pokajnički. Kao da se osjetiše grešni prema ovom Banijcu.

Utom, sav mokar, pristiže i Spaso Bočić.

— E, hajde, Bočiću, ispričaj nam koji vic, kad smo se ovako okupili!

— To mi ni na um ne pada! Ove mi vaške dozlogrdile, a nemam drugog veša: u tome ti je vic, moj Jakove! — odgovori Bočić.

— Mislio sam da imate mesa da ispečemo, pa, izgleda, badava dođoh.

— U tome i je' pravi vic, što smo mi već meso pojeli — dobaci Ćebo.

— Tako ti se sir usirio kako si ga danas mrčio! — ne vjeruje Spaso.

— Kad bi ja i Ćebo imali i sutra kao danas, bili bismo na konju! — kaže Ćaleta.

Zlatko Prica: BORBA PRED KUPČINSKOM ŠUMOM (ulje)

— Bolje je vjerovati nego ići pa pitati! — ne da se ubijediti Spaso. On ponovo napući obraze, izvede nekoliko grimasa i počeša se po čupavim prsima, pa onda zajedno skide bluzu i košulju; bluzu zatim navuče na golo tijelo, a košulju raširi nad vatrom.

— Ovo je najnoviji način — hvali se Spaso. Da mi je još naći način za ove sitne, prijavio bih patent štabu brigade, pa ne bi gonjali na konjima onoliku praznu burad. — Razgovarajući, primače košulju još bliže vatri, ali, zagrijana, košulja najednom planu, tako da Spasu ostadoše među prstima samo dva krajička. On se zagleda u te bijedne ostatke, pa ih jetko tresnu u vatru. Kud ode krava, nek ide i tele! — mirno dodade.

Navali kiša. Spaso okreće bluzu oko golog tijela da se zagrije i počeše oštrom talijanskom bluzom. Uto jedan tifusar izvadi iz ranca oveći komad goveđe kože koju je, sigurno, dobio da napravi opanke. On najprije izbroji prisutne, pa onda nožem izreza osam komada:

— Evo, drugovi, kome se jede, neka pali dlaku i peče, kako hoće!

Čebo i Ćaleta se zgledaše, pa obojica povikaše:

— Naše sledovanje ustupamo tom vašem »mrtvacu«, kako ga nazvaste. »Mrtvac« se malo nasmiješi, zadovoljan ovom »pažnjom«.

— Idemo u srijemušu! — povika Mujo, još izdaleka, vukući povijenu nogu na svojim nezgrapnim štakama. — Pretpostavljam da je u ovoj vrtači ima do koljena. — Tifusari, zabavljeni oko kože, za srijemušu nijesu ni marili. Jedino se javi »mrtvac«.

— Kad već ideš u akciju, navadi korijenja od one sabljaste paprati, bolja je od srijemuše; kad se dobro očisti, sladom sladi, ko jabuka petrovnjača!

— Ajde, jadan, na tom korijenju još nije niko vršio probe, već ti, a srijemuša se nedjeljama jede i pokazala se korisna, nije izostala iza bijelog luka.

— Ti uvijek hoćeš da budeš učevan, moj Mujo.

— Šta ćeš od srijemuše na gladan stomak, progrišće ti crijevo! — veli Ćaleta.

— Da nismo gladni, ne bismo ni jeli travu — odgovara Mujo. Ali vam kažem, drugovi, da je srijemuša korisna.

Sa Mujom i dva tifusara pođoh i ja u akciju. Nijesmo odmakli ni tridesetak metara, a već smo se našli do koljena u stabljikama srijemuše. Mujo zaleže tamo gdje je bila najgušća, pa se malo vidio iz nje.

— Zar nije prava carevina? — oduševljavao se.

Umotanih ruku, čučao sam kraj Muja, kao da sam svezan; na usta mi pojuri voda. Pomogao bih mu u »akciji«, ali? Mujo

kao da osjeti moju nezgodu, poče mi kavaljerski trpati srijemušu u usta:

— Evo, po želji i da posolimo? — Mujo izvadi iz ranca prljavu krpu u kojoj je bila zavezana so. — Ovo nosim još sa Gostilja, šta znaš, velim, zlu ne trebalo.

Poslije ovakog »izobilja« osjetismo potrebu za vodom. Mujo dopuza do potoka. Pošto se dobro napi, napuni čuturicu, te donese i meni.

— Eh, ovo mi malo popuni i zagrija stomak, kao da sam popio litar vina. Eto, produžismo život najmanje za tri dana, a sad hajdemo u jedinicu, da malo otspavamo — reče Mujo. Uto se sa one strane potoka razleže zvuk pištaljke i poznati komandirov glas: »požuri!«...

— Đavo mu izio njegovu pištaljku i ono »požuri!« — ljuti se Mujo. — Vala mi probi uši danas!

Brzo smo izišli do staze koja je bila prepuna teških ranjenika. Božo nas spazi i zinu:

— A šta čekate ovdje, kumim vas bogom, vidite li da su nam Švabe za petama? Ovo je začelje, evo i zaštitnica je stigla, žurite, samo žurite naprijed!

Mujo nasloni ruku na moje rame, držeći se drugom za samar, nekako se uspuza na kljuse, podesi štake da mu kroz grane ne zapnu i okači ranac. Uvati me neka nervoza. Mujo sa svojim razgovorom postade mi suvišan i osjetih nešto kao zavist.

»Zato on jaše, a ja da pješačim?« — mislio sam. U tom trenutku razbio bih mu onaj prćasti nos. Srijemuša mu bolja od korijenja. Ne priča o nekom dobrom jelu, već samo o srijemuši! Začas me prođe bijes: »Ko bi mi onako kavaljerski trpao srijemušu u usta, davao vode i zavijao cigare, ko bi stajao više mene dok čekam« — pitao sam se. »E, a kako bi se on popeo na kljuse bez mene? Eto, danas se nekako ne slažemo«. Pješačili smo cio sat. Sa čela se prenese naređenje za odmor. I dalje je padala kiša. Bilo je prilično hladno. Ispod jedne jelike nađosmo suho mjesto. Tu polijegasmo jedan uz drugoga i pokrismo se šatorskim krilima da bismo se što bolje zgrijali.

Ćaleta naćuli uho i prislušnu.

— Ama, opet se čuju mitraljezi!

— Kakvi mitraljezi? Ovo se čuju moja crijeva — reče Mujo, zlovoljno.

— E, to je druga pjesma — reče neko.

— Avioni, avioni, gasite vatre! — opominje nas Spaso iz obližnje pećine i mahnu nam rukom. Brzo smo se našli u pećini, punoj ljudi. Eskadrile »Štuka« otpočeše svoj posao.

— Ovdje nam je sigurno — veli Mujo. Jedino da je direktno ubace.

— Vala su ove »Štuke« u stanju da ti je ubace i u džep, a ne u pećinu — dodade Ćaleta. Znaju oni, jadan, svaku stazu i bukvu napamet, to su ti sve oni đavolji »turisti« — špijuni, prije ovog rata, uslikali.

Jedna od mnogobrojnih bombi, koje pustiše avioni, pronađe i pogodi konja; životinja se samo malo strese i pod tovarom pade. Poput ožednjele djece koja navale na česmu, grupa tifusara pojuri sa porcijama na mlaz krvi koja je šikala iz konja. »Geleri« su i dalje frcali, mitraljezi su kos'li granje i čistinu. Oblaci dima uvijali su se skoro oko svakog stabla. Niko od tifusara ne čuje divlje zav'janje sirene i pištanje bombe koja je letjela pravo na njih. Potres, kao da izbi iz zemlje, prosto nas podiže u pećini. Kamen, zemlja, isprekidane jelove žile, ruke i noge nedužn'h tifusara letjele su kroz vazduh i udarale po debelim stablima na sve strane. Čim su »Štuke« otišle, počeli smo da sakupljamo komade izobličenih, krvavih tjelesa. Nijesmo mogli ustanoviti šta kome pripada, ali smo se trudili da sakupimo i najmanji komadić i stavimo u zajedničku raku koju je iskopala sama bomba što ih raznese. Na grani ostade da se nj'še samo jedna kapa za koju nijesmo mogli ustanoviti čija je, a nijesmo je mogli ni dokučiti.

Dobismo naređenje za pokret. Idemo stopu po stopu, pedalj po pedalj, na kilometre više ne računamo. Još su nam u mislima sahranjeni drugovi. Noge su iznemogle, kao tuđe, zglobovi pucketaju, glad postaje nesnošljiva, pred očima se hvata magla. U polusvjesnom stanju tiho krećemo dalje; samo se poneki trgne, kad posrne i udari glavom u panj ili bukvu, pa jaukom upozori ostale da bolje gledaju ispred sebe. Krećem i sanjam najizvrsnija jela koja sam u životu najslađe jeo. Takvi snovi su pravo uživanje, ali, nažalost, ne traju dugo. Kad se trgoh, viđeh da sam prešao samo nekoliko koraka od jedne jelike do druge; a bilo je toliko uživanja u polasku, da mi je već slatka voda pojurila na usta. I opet idemo. Mokre noge nemarno mlataraju preko jelovih žila, po raskaljanoj stazi. U opancima bućka voda koja nam je već pojela kožu po tabanima i oko prstiju. Ogrnut ćebetom, naslonjen na jeliku, neko je sjedio pokraj puta.

— Ej, druže, ovo je začelje, ustani, ostaćeš! — doviknu Mujo sa konja.

— Ne spava, zar, tako tvrdo? — dodade Ćaleta.

Priđe jedan od ranjenika te ga malo podrmusa, zatim se poizmače, stavi ruke na kukove i reče:

— Ajme, jadni moj Šime! Još je vruć, nije davno umro; ranjen je kroz plećku i eto nije mogao dalje.

— Drugovi, da ga nabrzinu sahranimo! — predloži Pijevac.

Dvojica lakših ranjenika zađoše ispod bukve, te rukama raskopaše naslage trulog lista. Ostali pokojnika lijepo opružiše, nasloniše mu glavu na odeblju bukovu žilu. Zatim ga pokriše njegovim ćebetom i trulim bukovim šušnjem. Nekoliko sekundi ćutanja bila je posljednja počast. Vremena nijesmo imali, pa smo ćutke produžili dalje. U znak posljednjeg pozdrava svaki se još jednom okrenu prema bukvi pod kojom je ostao Šime, lučki radnik, borac Druge dalmatinske brigade. Naiđosmo još na nekoliko takvih primjera, ali je sahranjen samo onaj na koga su naišli njegovi poznanici, drugovi iz čete ili bataljona. Pored staze, lijevo i desno, skoro iza svake jelike stajali su u zasjedi borci — kao pobočnice. Čekali su da prođe i posljednji ranjenik. Išli smo lagano i oprezno, stazom koja je preko tih provalija tek prosječena ovih julskih dana. I pored jake strmine, uz put, oko jelika, ležala su nosila sa ranjenicima. Gužvu na putu još više poveća jedna operativna grupa koja je, i pored zakrčenosti, uporno prodirala naprijed. Na nosilima su ječali ranjenici i parali srca prolaznika. Borci su se hvatali rukama za granje, dok su, zbog strmine, ispod njih noge izmicale. Sa svih strana krče njemački »šarci«, snopovi kuršuma praskaju oko nas i po debelim stablima.

— To Švabe odgone strah u ovoj šumi — Bojica je sam sebe tješio na nosilima. Poznavajući tu njihovu slabost, svi smo mu potvrđivali, mada smo po pripremama i vatri znali ocijeniti situaciju. Uočavali smo da smo zapali u najtežu klopku. O tome nije bilo potrebno ni misliti, a još manje pričati. Morali smo živjeti u nadi i sami sebe tješiti. I tako je, zamotana u ćebad i šatorska krila, kolona kretala dalje. Zamor, glad nesanica i kiša izazivali su u nama užas. Jedan za drugim, uprkos svemu, išli smo naprijed kao i kad smo prelazili Neretvu i Hercegovinu. Jedino je ranije život bio nešto skuplji, a sad je svakom »život za grašak«. Sada se u koloni ravnodušno umire. Teško nas je više što moglo uzbuditi: i to kad bolničarka Mirga, kao da posrnu, pogibe pod Bojičinim nosilima i slučaj komesara Živkovića, koji bi ponovo ranjen, ali smrtno. Nijesmo se začudili ni ogromnom jelovom stablu koje se iz žila iskide i pritisnu tifusara Ćaletinog »mrtvaca«, kao miša. Sve je to izgledalo obično i prirodno. Preko potoka Hrčavke nijesmo prešli bez uzbuđenja. Preko dva brvna, na krajevima uvezana divljom lozom, iznad mutne i podivljale rijeke, prelazila su samo dvojica po dvojica, noseći nosila. Musa Mišković, sa još četiri druga, prelazio je skoro posljednji. Najednom se sa strane na koju smo prešli otkide loza, a brvna se zaokrenuše nizvodno. Musa je skočio prvi, za njim ostali. Dodavali smo im puške i grane, te ih izvukosmo na obalu. Ali je jedan Dalmatinac sa štakama upao među brvna. Uto se otkinula i druga strana mosta. Brvna

se počeše naglo okretati vukući za sobom zarobljenog Dalmatinca. Bespomoćno smo trčali nizvodno, gledajući iznad vode sad njegovu glavu, a sad noge, sve dok nije nestao u vrtlogu pod jednom pećinom. Svakog časa bilo nas je sve manje. A ovaj neobičan prizor ugasi nam i poslednju nadu da će izići živ i jedan tifusar ili ranjenik. Samo su prijatno zvučale riječi boraca koji projuriše naprijed: »Osvetićemo vas, drugovi!« To je bila jedna nada koju nijesmo mogli izgubiti i koja nas je svom silom gurala naprijed. Iako ranjene ruke, Jelena je vukla za ular ošamućenog konja na kome se, vješto uvezan konopcima, klatio onesviješćen komesar Pavle, njen brat. Noseći ruku u premetači, sustiže nas i Nikola Paleksić, skršena ramena i probijene plećke još na Gornjem Vakufu. Reče nam u povjerenju da ćemo, kako se priča u Vrhovnom štabu, skoro iz obruča. — Pa, drugovi, kod nas je bilo i težih dana u ovoj bolnici! — dodade on. Ovo me okuraži, te čilije pođoh naprijed. Ispod puta primijetismo konjski samar i topovsku cijev sa nekoliko praznih sanduka. Mujo zateže konju ular i viknu:

— Ovamo s njom, Nikola, kumim te bogom! — Nikola zađe ispod staze te dohvati bijelu konjsku džigericu i izdiže je onako sa grkljanom skidajući sa nje truli bukovi list:

— Mora da je od mazge, pa je ovolika! — dodade on smješkajući se. Bolja sreća od junaštva! — i džigericu strpa u Mujin ranac.

— Eto, situacija se svakog dana mijenja: mjesto srijemuše, u rancu džigerica! — reče Mujo.

Pođoh življe pred kljusetom.

— Na prvom zastanku naložićemo vatru, pa ćemo je ispeći —reče Nikola.

— Imamo i soli! — dodade Mujo.

Da, bilo je težih dana preko Treskavice, Igmana; bilo je većih okršaja oko Livna i Kupresa. Španski borci prepričavali su svoje doživljaje, a komesar Savo preživio je sve i ovdje, na nosilima, umire. Umire čovjek koji se cijelog života borio, koji je kao student proganjan, zatvaran i prebijan. Tek je imao 35 godina, a svojom potpuno bijelom kosom ličio je na starca od šezdeset godina. Sa ovom poslednjom na sebi je odnio devetnaest rana.

Najednom mi pred očima zatreperi vatra i zamirisa pečena džigerica, koja se na žaru nadimala i rasla sve veća i veća. Pri tome sam pošao tako brzo da sam Muju i Nikolu ostavio za čitavih trideset metara. Kišovit dan među visokim brdima, u šumi, prije vremena ustupi mjesto noći. Po svom običaju Švabe sa svih strana počeše sa muzikom iz brzih mitraljeza. Ali ove večeri obruč je bio nešto širi, pa se osjetismo komotnijim. U

jednoj vrtači dobismo naređenje za zastanak, ali i upozorenje da se ne spava. Bila je velika pomrčina, te za nekoliko minuta zasja vrtača od mnogobrojnih vatri koje su nicale jedna za drugom. Nikola posudi od Bećića dvije glavnje te i mi naložismo. Vrtača oživi i to nas potsjeti na minule partizanske dane.

— Ostvariše nam se snovi! — reče Mujo kroz kašalj, duvajući u glavnje. On stavi na plamen džigericu, koja se stvarno poče nadimati i ukusno zamirisa. Gledajući u džigericu prosto osjetih da i ja rastem. Mujo zaoštri drvo, pa je probode na desetak mjesta. Iz nje pojuri pjenušava krv. Na naše zaprepašćenje, džigerica se poče naglo skupljati. Učini mi se da se i moje grudi skupljaju i da postajem manji. Još nas više iznenadi prisustvo Bećića, Solomona Jovovića, Voja Đurovića, Aca Nikolića, Stevana Pijevca i još nekoliko poznanika, sve iz našeg bataljona, među kojima se pojavi i sestra ranjenog Janjevića. Iako nam je bilo neprijatno ovoliko društvo, ipak smo podijelili »pečenicu«. Dok je Mujo, gunđajući, kao pravi kuvar, rezao i dijelio svakom po zalogaj, stiže naređenje:

— Gasite vatre, drugovi, gasite vatre! — Ali ničija se vatra ne ugasi, mada smo svi vikali »gasite vatru«. Ponovo se začu isti glas:

— Komunisti, gasite vatre, otkrićemo položaj!

Oni koji su imali nešto na žaru, malo se uzvrpoljiše. Neki izvadiše onako opureno meso i, prevrćući ga iz ruke u ruku, počeše tapkati po vatri. Bili smo skoro svi komunisti, a i onaj koji nije bio, osjeti se na ovaj apel komunistom. Ipak je gašenje išlo prilično sporo. Onda se vrtačom pronese vijest: »Tito naređuje! Stigao Tito!« — Najednom se vatre ugasiše, a pored još zadimljenih glavnji počesmo promicati jedan pored drugoga, sklanjajući se za jelike. Da li to bijaše zaista drug Tito ili neko njegovim autoritetom pokuša da spase situaciju, to mi ni danas nije jasno. Ali smo i mi, postiđeni, izmakli da nas kao komuniste ne opominje Vrhovni komandant. Brzo je uslijedilo naređenje za pokret. Jutro nas je srelo ispred rijeke Bistrice i puta Foča — Kalinovik. Izišli smo na jedan pošumljen brijeg, odakle smo Jovetinim dogledom posmatrali rijeku koja se kao zmija uvlačila iza bregova. Svjetlucavu rijeku presijecala je cesta sa svojim drvenim mostom oko koga su se gordo šećkali njemački tenkovi, koji na nas osuše topovsku i mitraljesku vatru. Borci su pokušali juriš na most, ali su, prisiljeni od tenkova, zauzeli položaj ispred nas. Naša je grupa brojala oko petnaest ranjenika, pretežno iz našeg 3-eg bataljona. Riješili smo da idemo odmah iza streljačkog stroja, a to je bilo i jedino pravilno. Jer, ostati sa teškim ranjenicima i tifusarima, značilo je umrijeti, a time i otežavati položaj bolničkih ešelona. Situacija je takva: ko iznemogne, ko je na nosilima, ostaje i leži.

Što si bliže ešelonu bolnice, bliže si smrti. U povjerenju mi Bećić namignu:

— Večeras preko onog mosta ili, ili!

— To je rekao Tito — umiješa se Mujo.

— Ovo im je poslednji vrisak — dodaje Joveta.

— Bogami, njihov ili naš! — reče Bećić, popriječivši očima.

U prve jutarnje časove zalegosmo oko dvije debele bukve. Nadali smo se »Štukama«, pošto je dan bio potpuno vedar.

— Biće i danas krvavih gaća, a ovaj ti je dan dug ko gladna godina — prostenja Čebo.

— Vidi, vidi, Čeba, ko krtica zabio glavu pod bukove žile, a od aviona ni abera! Ma, kog đavola slutiš jutros? — prekori ga Spaso.

— Bolje bi bilo da i ti malo treniraš — dodade Čebo.

— Evo, ovako, drugovi, poređajte glave prema bukvama, a zadnjice »Štukama«, kao Čebo, pa šta koga snađe.

Čim se pojaviše »Štuke«, bez ikakve opomene prihvatismo Spasov predlog.

— Ala su poranili, a biće, bogami, i danas vune! — opet se javi Čebo.

— Koja ptica rano propijeva, rano će i u gnijezdo — veli Pijevac.

I pored eksplozija uhvati me san. Probudi me Aco, gurajući me laktom u slabinu. Pogledah ga prijekorno i okrenuh glavu da nastavim spavanje. Aco me ponovo gurnu, pa, namignuvši, iz torbice izvadi šaku svježih kukuruza, pomiješanih sa muljem i zobi. Dok su ostali otvarali usta da lakše podnesu eksplozije bombi, okrenuo sam glavu i požrvnjao i poslednje zrno. Činilo mi se da se zrna sama tope u ustima. Kad sam pojeo, šapnem Acu na uho da mi još izvadi iz torbice. Aco mi odvraća u povjerenju:

— Ovo ćemo čuvati za teške dane!

— Zar mogu biti crnji i teži? Ako bude teže, onda je bolje mirno sve pojesti i odmah umrijeti.

— A možda će biti i bolje, ali, zlu ne trebalo, šta ti znaš!

— Treba večeras trčati preko onog mosta, zato je bolje da to sada pojedemo — ubijeđivao sam neumoljivog Aca.

— Svaki je dobio po pet zrna, a tebi sam dao sigurno i dvadesetpet. Što hoćeš? Nemam više! — branio se Aco, ali pod pritiskom ostalih drugova on istrese i posljednje zrno iz torbice te nam svima podijeli.

— Eto, eto, mislili ste da imam vreću, a to je sve. Sjutra ćete opet zijevati — naljuti se Aco.

— Drugi dan, druga i nafaka! — dodade Bećić.

— Samo ako ono budu četnička ili ustaška sela, naješćemo se, vala, evo dovde — pokaza Mujo prstom ispod brade, gledajući nekoliko kuća s one strane ceste i rijeke Bistrice. — Uzećemo, vala, makar nas odmah strijeljali!

— Da se dobro najedem, ne bih ni to žalio. A svima nam je jedina želja nešto ubaciti u kljun — dodade Pijevac.

— Ma kakvo strijeljanje, jadan? Ko može spriječiti tifusare da nešto pojedu!? Pri glavi i oca po glavi! Bog to ne bi dotjerao u suru — nasmiješi se Čebo.

— Ne velim da nećemo konfiskovati preko odbora, ali ovako, kako ko hoće, toga neće biti. Znate li, drugovi, da smo za porciju kačamaka strijeljali onog studenta što je samovoljno uzeo, a toga će još biti — veli Aco.

— Ovog puta toga neće biti; tri mjeseca ne vidjeti hljeba, pa da još ne uzmemo od klasnog neprijatelja!? — veli Mujo.

— Tito će nas razumjeti, ajde, jadan! — veli Spaso.

— E, da je Aco mjesto Tita, možda i ne bismo smjeli! — dobaci Jakov. — Aco se našopao kukuruza, pa, naravno, sit gladna ne razumije.

— To je zahvala što vam ovo podijelih — vrijeđa se Aco.

— Gdje to ti nađe kukuruza na dobrovoljnoj bazi?

— Ja to nakupih još kad pređosmo Hrčavku, prosuli njemački komoraši — bilo je, sigurno, dva kila!

— Nije čudo što se svinje goje od kukuruza kad su ovako slatki! — iznenada se javi ćutljivi Mile Esapović. — Da nam je sad, Stevane, ona tvoja dva vola da ih ispečemo, što si ih bio uhranio kukuruzovinom. Da l' ćeš ikad više s njima zaorati i zapjevati ispod našeg sela?

— Više ga Pijevac ne zaora! Ko će stvarati narodnu vlast? — veli Spaso.

— Ja bih najvolio, kad oslobodimo zemlju, da bezbrižno zaorem — kaže Esapović. — A ti, Čaleta?

— Ribar, ribar, to ti je najlipše!

— Zašto ne bi mogao biti komandant bataljona, u najmanju ruku? Imaš dovoljno ratnog iskustva, a praksa ti je važnija od teorije.

— Bi, bi, samo da se dobro najedem — nestrpljivo će Jakov.

— A Spasa ćemo postaviti za kakvog brigadnog generala, pošto je debeo — prostenja Pijevac.

— Ala me vi brzo unaprediste, pomagaj sveti Vasilije! Od običnog vojnika, ni manje ni više, no general!

— Tebe ćemo, Čebo, negdje u Aziju za ambasadora, pošto imaš kineski nos! — dodade Mamula.

Dok smo razgovarali i šalili se, talasi vazduha, gonjeni eksplozijama, uvijali su bukove grane. »Štuke« su pikirale i

neprekidno bacale bombe koje su padale čas sa jedne, čas sa druge strane strme kose. Našoj grupi ovog dana ništa ne naškodiše. Čak je to, izgleda, osjetio i Ćebov putalj, pa je vezan za bukvu mirno kunjao, oklempavivši uši. Iza podneva st'goše i tobdžije Druge proleterske srbijanske brigade sa dva konja. Pristiže i naš čuveni artiljerac, Simonović, i bacačlije, Čedo Radović i Jokaš Brajović. Sa izviđanja stigoše i neki komandant', među kojima i naš komandant bataljona, Jugović. Nekad su bombaši sa potcijenjivanjem gledali prateće vodove i čete, pošto su normalno u borbi bili nešto pozadi streljačkog stroja. Ali su danas artiljerci i bacačlije bili u centru pažnje. Oko jednog topa i bacača okupljali su se od najboljih najbolji. Pri zalasku sunca ču se komanda: »Preteća oruđa, naprijed!« Sa bacačem je bilo lakše. Ali je odjeljenje protivtenkovaca imalo muke dok je cio top sa štitom i točkovima prenijelo do određenog mjesta odakle je moglo da gađa tenkove što su još štitili mostobran. Čim je post'gnut prvi pogodak protivkolcem u tenk, drugi tenk odmah pojuri lijevo kako bi izbjegao neoček'vana protivtenkovska zrna. Ali i njega stiže jedna granata i onesposobi za pokret. Tobdžije su štedjele još nekoliko granata za eventualan dolazak novih tenkova. Zatim je uslijedio juriš na most. Na desnom krilu Švabe su odbačene, tako da nijesu mogle kontrolisat' most. Ali je zato oštećeni tenk sa lijeve ivice, uz pomoć pješadije, zasipao most paklenom vatrom. Iznenada bacačlije osuše brzom paljbom. Namah se prenese vijest da je odnekle stigla rezervna municija za bacač. Prethodnica je trčećim korakom prešla most i na drugoi strani zauzela položaj l'jevo i desno. Od njih četrdeset svega su trojica poginula na mostu.

— Mislio sam da će svakog drugog preko ove čistine ubiti, a eto, ni desetog — progunđa zapuhani Pijevac.

Prilazila je mostu jedna po iedna grupa i trčeć'm korakom prelazila na drugu stranu. Švabe su očajnički zasipale most iz brzometnih »šaraca«. Drugovi su posrtali i um'rali ispred mosta, ali se išlo dalje. Tako je i naša grupa, bez ičijeg naređenja, navalila preko. Na trista metara 'spred mosta ležao je jedan pust mitraljez i torbica šaržera. Nijesmo znali čiji je i šta je sa mitraljescem. Ćaleta je dohvat'o »brnca« te, onako s ruku, trčeći, osu vatru u pravcu oštećenog tenka, odakle su stizali kuršumi i zabadali se po gredama mosta. Pri samom izlazu na drugu stranu mosta Stevan Pijevac podviknu, a Ćaleta 'spraši cio rafal, štiteći Muja koji je za nama kaskao na kljusetu. Uprkos tome što je tenk sa lijeve ivice ceste neprekidno zasipao most kuršum'ma, iznemogla Jelena Janjević, posrćući je gurala naprijed konja, na kojem je još bio živ njen brat Pavle. Iako iznemogli, ranjeni i tifusari su prelazili most u grupama u

solidnom vojničkom redu. Prešavši most, produžili smo prema Miljevini. Naiđosmo na ruševine i zgarišta bombardovanog zaseoka. Nigdje ni žive duše. Oko zidina na sve strane razmileše se tifusari kao mravi. Neki od njih nađoše pogaču miješanu, izgleda, od zobova brašna i stucanih suvih krušaka. Naša se grupa uputi prema jednoj ovećoj ruševini koja je, kako je izgledalo, bila najljepša kuća u zaseoku. Među golim zidinama, bez krova, na polici je stajalo nekoliko drvenih karlica ustajalog mlijeka. Neke bijahu prevrnute i zatrpane raznim otpacima. Navalih na prvu karlicu. Kad sam odahnuo i malo se ispravio, osjetih neugodan zadah. Povikah bez razmišljanja: »Zatrovano mlijeko, zatrovano!«

— Zatrovale Švabe mlijeko! — prihvati i prodera se Ćaleta.

— Nemoj da nas zavodiš, kakvo zatrovano! — Da bi nas razuvjerio, Ćebo obrisa o pantalone jednu daščicu, te promiješa po karlici. Vidite da je to malter pao na dno! A kog će vam vraga biti i da pojedete po lopatu šodera! — smiješeći se dodade Ćebo i iscijedi karlicu sve do otpadaka rastopljenog maltera.

Iste večeri, između 13 i 14 juna 1943 godine, produžismo prema Miljevini. Sjutradan smo bili žestoko, ali već izvan obruča, bombardovani »Štukama«. Jačih prepreka i obručeva za nas više nije bilo.

Veselin BILANOVIĆ

NA MILJEVINI

Uskim kamenitim putem izlazimo na jedan prevoj. Kroz jutarnju prorijeđenu maglu, desno, naziremo nekoliko kuća. Krovovi od šindre kao da su izrasli iz zemlje. Svijetle se krpljeni dijelovi krova. Miris dima govori da u njima život nije prekinut. Sigurno se zadržala poneka starica, koja nije mogla da ostavi ognjište i da se skloni ispred neprijatelja. Možda su i Nijemci u njima? Zastajemo dok patrola ispituje ko je u ovim kućama.

Dvanaest dana nijesmo se sreli s narodom, s našim gostoljubivim seljacima iz ovakvih siromašnih kuća i koliba. Posljednja naselja bila su Šćepan Polje i Kruševo, koja smo napustili pri prelasku Pive 29 maja. Otada smo sretali samo Nijemce. Vučevo — Dragoš Sedlo — Borovno — Suha — Sutjeska — Tjentište — Ozren — Milinklada — Lučke Kolibe — i juče Balinovac — naša je staza ... obilježena krvlju i humkama poginulih drugova. Ljepote ovih naših planina — sjenovite šume, proplanci s cvjetnim livadama, potočići i puteljci, ostaju iza nas nedoživljeni i kao neviđeni. U sjećanju ostaju kote, stranputice, privlačenja neprijatelju, poneka jela, bukva ili stijena koje su primile parče granate, bombe ili zrna umjesto nas ili nas zaklonile od očiju neprijatelja. Susret s naseljem i širim vidikom prema Miljevini otrgnuo nas je od umora i probudio ostatak snage, pa makar i Nijemci bili u ovim kućama.

Nigdje se u blizini ne puca. Tutnje topovi negdje preko Zelengore prema Sutjesci. Istim putem prolaze i druge naše jedinice uz nove borbe i napore.

Vraća se patrola. Ovo je zaselak Zagorice. U kućama su našli dvije bake. Nijemci su u Rataju i Miljevini i ovuda patroliraju i prolaze prema Zelengori.

Kad je patrola prišla prvoj kući, Ratko[1] je provirio kroz otškrinuta vrata. Baka je bila čučnula pored ognjišta i duvala u dva nedogorjela ugarka. Nešto je proklinjala. Kolebao se da je pozove. Da li je sama? Bolje pričekati. Poče vatra da gori. Baka se okrenu i viđe čovjeka na vratima.

— Ko si ti, sinko?

— Jesi li sama — upitao je Ratko polako, oprezno.

— Sad jesam, a ko si...?

— Partizani bako, partizani, ne boj se...

Htjela je da dobije u vremenu i da se nekako bolje uvjeri iz koje je vojske taj s kim razgovara.

— E, moj sinko, ja slabo vidim akamoli da prepoznajem sve vojske. Pa, koliko vas ima?

— Nas nekoliko, a blizu je cijela naša jedinica. No, koga ima u selu i u blizini?

Baka je bila bojažljiva, ali kad je vidjela miran i siguran pogled iznurenog mladića s titovkom i petokrakom zvijezdom na njoj, povjerovala je da je to partizan.

— Nikoga sinko, ali često prolaze Nijemci. Oni su dolje u Rataju i Miljevini. Kuća će mi izgorjeti...

— Ne brini, bako, sačuvaćemo te...

— Možda, sinko, ali oni imaju veliku vojsku... Kako li ostadoste živi?...

Dok je razgovarao s bakom, pogledao je u zamljane lonce na polici pored ognjišta i htio da zamoli za neki zalogaj. Bojao se iznenadnog nailaska Nijemaca, a nije se ni smio duže zadržavati. Čekali su ga i drugovi iz patrole, a i kolona. Osjećao se kao raspet između gladi na dohvat hrane i obaveze da se što prije vrati koloni. Pozdravio se teška srca s bakom i rekao da će opet doći. Ispratila ga je i provirila da vidi je li sam.

Kolona skreće pored Zagorica kosom prema brdu koje se izdiže iznad Rataja. Razmještamo se po šumi za odmor. Patrole i zasjede se spuštaju padinom brda prema Rataju. Malo sunca koje je izbilo kroz oblake zagrijalo je iznemogle, pospane i gladne borce. Skoro svi smo zaspali.

Put od Balinovca do Zagorica mještani pređu za nepuna tri sata, a mi smo išli cijelu noć. Ovaj odmor okrijepiće nas ovako umorne i iscrpene.

Kroz drveće se naziru vrhovi zidina oronule kule Čengića u Rataju. Čuje se huka njemačkog tenka u podnožju brda i huka motora na cesti Kalinovik — Foča. Pogled na rasute

---

[1] Ratko Čanak, mesar iz Prijedora. Borac. Danas oficir JNA.

kuće po Miljevini i Ocrkavlju smiruje napetost pred borbu. Željeznički most preko Bistrice u Miljevini pust. Industriska pruga šumskog preduzeća isto tako. Sve izgleda pusto i napušteno. Kao da su seljaci otišli sa stokom na planinu u svoje ljetne kolibe, a naselili se vuci s neobičnim škrgutom gvozdenih zuba, koji razdiru i ljude i ova mirna sela.

Patrole i zasjede se smjenjuju, a ostali spavaju. Rijetko se ko sam probudi. Ali kad se čulo o hrani, gotovo svi su na nogama. Nabavljeno je nešto ječma. Svako dobija po šaku proprženog ječma.

»Doktor«[2] budi Moma[3] i dodaje mu sljedovanje.

— Da se malo okrijepiš.

Momo prihvata i onako dremovan melje zubima nedoprženi ječam i guta bez predaha.

— Dobar je. Odakle ga nabaviste? upita Moma kad mu je ostalo svega nekoliko zrna.

— Tu u selu. Malo je ovo selo i vrlo siromašno, a nas puno. Cijela brigada je okolo.

Momo se malo odmorio. Ipak njegovo izduženo lice nije se izmijenilo ni poslije odmora. Jagodične kosti ispale. Ivicom vilica zategnuta koža, zalijepljena na kosti, obrasla rijetkim maljama. Naočari malo spuštene, kao da će svakog trenutka spasti. Upaljene podbule oči žmirkaju upola otvorene. Čuperak smeđe kose ispao preko slepoočnice i onako zamršen i zgužvan pao do visine uha. Krajiška kožna kapa sa štitom izgleda preteška na toj sasušenoj glavi. Ima dosta ovakvih likova, ali je Momo nekako najupadljiviji jer je nesrazmjerno visok, tanak i mršav za sedamnaestogodišnjaka.

Sinoć je bio iscrpeniji. Stao je na jednom proplanku na Mrčin — Planini ispred male uzbrdice i zamolio da ostane iza kolone. Nije mogao da korača. Oči mu nijesmo mogli vidjeti. Jedino odbljesak naočara. Beznadežno se u mislima opraštao od drugova i drhtavim glasom procijedio.

— Htio bih da idem, ali me noge ne drže . . .

Prvo mu je prišao »Doktor«, a onda još nas dvojica. Hrabrili smo ga. Nije pomagalo. Kolona je promicala. Nadali smo se da će on ipak krenuti poslije kratkog odmora. Ali nije mogao bez pomoći. Poveli smo ga nas dvojica. »Doktor« se dosjetio i skinuo svoj opasač. Vezao ga za Momov. Naizmjenično smo ga vukli i pomagali mu cijele noći. Nije ostao na Zelengori.

---

[2] Slavko Tatić — Doktor, zemljoradnik iz okoline Prnjavora. Borac. Danas oficir JNA.

[3] Momčilo Vidović — Momo, đak iz Banje Luke. Borac. Poginuo poslije Pete ofanzive.

Ovaj dan je miran, bez borbe. Popodne poneki susret patrola. U toku noći 11/12 juna bataljoni naše brigade vrše napad na Rataj. Naš bataljon je u rezervi. S manjim prekidima borba traje sve do zore. Snopovi svjetlećih zrna prelaze i preko nas. Bacači dobuju ispred Rataja prema našim jedinicama.

Opet kiša. Nikako da stane. Do kože mokri čekamo da i naš bataljon uđe u borbu. Sviće a mi na istom mjestu. Patrole koje su bile u blizini Rataja primijetile su veliki plamen na kraju sela. Bio je to njemački magacin. Nijemci otstupaju prema cesti Kalinovik — Foča.

Komandant bataljona naređuje da se krene. Kolona se brzo spušta do Rataja. Prolazimo ivicom sela pored stare, sive kule. Blatnjav put izbrazdan gusjenicama tenka. Svježe rupe od artiljeriskih i bacačkih granata. U selu nema Nijemaca. Na maloj livadici pored brze Bistrice rasturen njemački materijal, jedan pokvaren kamion i oko dvesta do trista bicikla. Neki su ispreturani, ali većina postrojena u red. Žurno su Nijemci pobjegli.

Poneko uzima bicikl, gleda ga je li ispravan i ponovo baca na gomilu. Prethodnica, u borbenom poretku, gazi Bistricu, a ostatak kolone prelazi brvnom. Nema Nijemaca ni na cesti. Bataljon prelazi cestu kod Ocrkavlja i povrh nje produžuje prema Miljevini i Budnju.

Jovo[4] i Mate[5] izdaju zapovijest vodniku Ćiri[6] da sa svojim vodom poruši most preko Bistrice na cesti za Kalinovik.

Na mjestu starog mosta Nijemci su na brzu ruku premostili rječicu dugačkim, sirovim jelovim balvanima s prečagama od iscijepanih oblica. Takve dvije oblice su i ograda mosta. Na prvi pogled neće biti velikog posla da se to rasturi.

Blažo[7] s puškomitraljezom nalazi se iznad ceste i kontroliše pravac prema Kalinoviku. Rečeno nam je da je u tom pravcu Treća krajiška brigada i vjerujemo da Nijemci neće naići. Ćiro[6] i Pero[8] raspoređuju desetak boraca na obje strane mosta.

Svi pokušaji da se zbace balvani ostaju bezuspješni. Slabe iznemogle ruke ne mogu ni da ih pomjere. Nedaleko

---

[4] Jova Pejković — Keza, radnik iz Kragujevca. Komandant 3-eg (kragujevačkog) bataljona. Danas oficir JNA.

[5] Mate Bošković, ribar iz Bačine — Makarska. Komandir omladinske čete 3 bat. Poginuo 1944 u Livanjskom Polju kao komandant bataljona u IX dalm. diviziji.

[6] Ćira Sikavica, trgovački pomoćnik iz Baške Vode — Makarska. Vodnik. Danas oficir JNA.

[7] Blažo Hadživuković, đak iz Foče. Politički delegat voda i puškomitraljezac. Poginuo 14 VI 1943 kod D. Budnja — Miljevina.

[8] Pero Kujundžić, radnik iz Foče. Desetar. Danas oficir JNA.

od mosta ima nekoliko bačvi benzina. Ćiro[6] šalje Blaža[9] i još dvojicu da dovaljaju jednu. Muče se dok je ne pokrenu, a onda ide lakše. Izdašno posipaju balvane i cjepanice. Vatra brzo zahvata cio most. Tanke cjepanice brzo dogorijevaju, plamen splašnjava, a debeli sirovi balvani ostaju samo nagorjeli.

— Izgledalo mi je da će sve izgorjeti, kaže Ćiro[6] razočaran.

— I ovo je bar nešto. Nema više patosa, a i balvane smo malo razmakli, odgovara Pero[8].

Tenk s pravca Kalinovika počinje da tuče oko mosta. Ne vidimo ga ili granate dolaze s jednog zavoja ceste. Približava se mostu. Kad bismo imali flaše, kao što imamo benzina — čekali bismo ga, a ovako moramo otstupiti ne izvršivši potpuno zadatak.

Vod se povlači pod vatrom tenka iznad Ocrkavlja. Negdje iza podneva stiže do grupe kuća u Miljevini. Ispred jedne stoji starija žena s djevojčicom od oko desetak godina. Pita je Ćiro da li nam može dati nešto za jelo.

— Uđite djeco. Sirotinja sam, ali imam malo mlijeka, kaže žena uplašena borbom i neizvjesnošću.

Eto, poslije mjesec dana sjedimo u kući i čekamo na domaćicu s hranom. Stavlja jednu karlicu mlijeka i svakom po komadić suvog ječmenog hljeba. Odavno nijesmo okusili ni mlijeka ni hljeba. Navire pljuvačka iz osušenih usta. Halapljivo se guta. Mlijeka nestade za tili čas. Ona dodaje još jednu karlicu.

— Evo i ovo. Vidim da ste preglednjeli. Bolje da vi pojedete nego Nijemci, proklet im trag...

Planu i ta karlica. Stomak je donekle pun, ali oči su gladne. Htjele bi da isprazne sve karlice i lonce. Žena se vajka da nema više i da je dosad nahranila još dvije grupe.

— Svi ste mnogo propali; žao mi je mladosti što strada. A mi stari proživjeli smo svoje...

— Svakom je milo živjeti, a pogotovo sutra u slobodi, kad bude svega više, kaže Pero[8] da je ohrabri.

— Daleko je to, daleko... Neću ja doživjeti...

Djevojčica cijelo vrijeme stoji, posmatra nas i ćuti. Vjerovatno se čudi kako sve čovjek može da izgleda.

Negdje unoć vod je stigao u četu kod D. Budnja. Razboljela se polovina voda od današnjeg mlijeka.

Omladinska četa je na desnom krilu bataljona raspoređena kosom iznad Donjeg Budnja. Desno od nas je 1-vi crno-

---

[9] Blažo Knežević — Blaž, zemljoradnik iz okoline Banje Luke. Danas službenik.

gorski bataljon. Naši rođaci. On ima najteži zadatak — zatvaranje ceste prema Foči. Štab ovog bataljona je u neposrednoj blizini naše čete.

Već u toku dana Nijemci su izveli nekoliko napada na 1-vi bataljon i svakiput su bili odbijeni. Naš bataljon je sadejstvovao bočno s kosa — Debelo Brdo i Radoviš. Nijemci nastoje da se probiju iz Foče do Kalinovika i oslobode cestu.

I sljedeća dva dana borbe se nastavljaju nesmanjenom žestinom. Po nekoliko juriša dnevno, potpomognutih tenkovima i avijacijom odbija 1-vi bataljon. Savo Mašković[10] naređuje Matu[5] da jedan vod naše čete isturi na Debelo Brdo, da ne bi Nijemci prošli tom kosom ili uvalom između položaja. Komandir šalje Nikolu[11] s njegovim vodom, ali Nijemci nijesu naišli tim pravcem. Kreću se samo cestom i uz nju.

Maca[12] ide na sastanak u štab bataljona. S njom ide i Mišo[13]. Uveče se vraćaju. Dotjerali su i dvije ovce kao sljedovanje čete. Počinje da funkcioniše i bataljonska intendantura.

Mišo i Maca bili su stigli ispred dolinice iza položaja i posmatrali kolonu ranjenika i bolesnika kako prolazi ivicom šume. Iznenadno se na njih sručila desetina aviona. Vidjeli su kasapljenje bespomoćnih ljudi koji su se ionako teško kretali. Njih dvoje sklonili su se iza debelih hrastovih stabala i za trenutak zaboravili na ovce. Kad su se okrenuli ovaca više nije bilo. Pobjegle su. Bombardovanje je i dalje trajalo. Kako da dođu u četu među gladne drugove bez prvog sljedovanja poslije toliko vremena? Morali su tražiti ovce. Jurili su kroz šumu ne osvrćući se na avione. Najzad su ih našli u jednom šipražju i tu ostavili na miru dok avioni odlete. A onda su iskoristili vrijeme između dva bombardovanja i brzo stigli u četu. Obradovao nas je njihov povratak poslije tog žestokog bombardovanja, a i dolazak ovog sljedovanja — prvog poslije Zelengore.

Ćirin vod je raspoređen padinom brežuljka. Visoka paprat i krošnje starih hrastovih stabala zaklanjaju položaje. Ali od aviona to ne pretstavlja zaklon. Bombarduju duž cijele kose. Lete tako nisko kao da će da beru hrastovo lišće za svoje krvave krstove.

---

[10] Savo Mašković, komandant 1-og — crnogorskog — bataljona. Poginuo na Sremskom frontu. Narodni heroj.

[11] Nikola Vidošević, zemljoradnik iz Vrbanja — Hvar. Vodnik. Danas oficir JNA.

[12] Marija Jagodić — Maca, radnica iz Kragujevca. Zamjenik polit. komesara čete. Danas službenik.

[13] Mišo Antunović — Dabula, đak iz Foče. Borac. Danas službenik.

Svako bombardovanje prate juriši i užasna vatra oko serpentina na cesti. Naši puškomitraljesci vidjeli su za vrijeme ovog juriša, ko zna koga po redu, grupu Nijemaca kako se prebacuje uvalom između Nikolinog voda i naših položaja. Opleli su po njima i oni se više nijesu pojavljivali.

Iz Treće dalmatinske brigade dobili smo osam drugova i drugarica za popunu čete. Pričaju nam o svojim borbama, a mi njima o četi i sadašnjem zadatku. Nijesmo jedni drugima ni imena upoznali, a nailazi nov talas bombardera.

Skoro čitav sat nijesmo se oslobodili treskanja bombi i mitraljeskih rafala. I nov juriš je bio silovit, ali proleteri su izdržali kao i ranije. Iako proriјeđeni, zadržali su svoje položaje.

Iza jednog hrastovog panja poginuo je Blažo[7] kraj Rašidovog[14] puškomitraljeza s Borovna. Malo podalje pao je i Krsto[15]. Od grupe iz Treće dalmatinske brigade poginula su dva druga i jedna drugarica[16]. Teško su ranjeni Aljo[17] i Brana[18].

Poslije svih okršaja na Sutjesci i Zelengori došli su i ovi novi u kojima se branio otvor u posljednjem neprijateljskom obruču ove ofanzive.

Svježi grobovi u lijevicama bombi ostali su da govore o mladim borcima koji su se žrtvovali da bi njihovi drugovi prošli na putu ka slobodi...

Luka BOŽOVIĆ

---

[14] Rašid Hadžimešić, radnik iz Foče. Desetar i puškomitraljezac. Poginuo 5 VI 1943 na Borovnu.

[15] Krsto Klisović, zemljoradnik iz okoline Šibenika. Borac. Poginuo 14 VI 1943 kod D. Budnja — Miljevina.

[16] Imena poginulih dvojice drugova i drugarice ne znamo.

[17] Alija Čebo — Aljo, radnik iz Foče. Puškomitraljezac. Danas oficir JNA.

[18] Brana Šekarić, đak iz Goražda. Borac. Danas službenik.

PONEKAD JE DOBRO I NEPOSLUŠATI...

Mrak se sve više spušta. Jedva se naziru konture predmeta. Za koji sat treba biti spreman za pokret. Komesar divizije Fića Kljajić saopštava da večeras polazimo u poslednju bitku i, ako se uspe, izići ćemo iz obruča. »Borba će biti na život ili smrt. Prema tome, treba objasniti ranjenicima i ostalim da budu spremni na najgore i da niko ne očekuje ni od koga pomoć. Ako neko bude teže ranjen tako da ne može ići bez konja ili pomoći drugoga, moramo ga ostaviti, pošto se može desiti da se svaki pojedinačno mora probijati kroz neprijateljski obruč. Ti si videla, obratio se meni, da smo morali ostaviti teško oružje samo da bi se olakšao pokret jedinica. To isto morate i vi uraditi sa sanitetskim materijalom i kazanima. Od sanitetskog materijala najpotrebnije razdelite ranjenicima i borcima. Povedite samo konje da bismo ih u slučaju potrebe klali za ishranu«. Pretpostavljala sam da se po običaju šali sa mnom. Primetio je da nisam shvatila ozbiljnost situacije i odlazeći reče: »Shvati ovo ozbiljno i pripremi se za pokret«.

Osetih svu ozbiljnost situacije u kojoj se nalazimo. Nije bilo borca, bez obzira na teškoće kroz koje smo prolazili i žrtve koje smo davali, koji bi i jednog trenutka pomislio da se neće uspeti. I dosada smo prolazili kroz teške ofanzive i uvek smo izlazili sve jači i jači. Tu veru i snagu još više nam je podizalo prisustvo druga Tita i još više doprinelo našem samopouzdanju i uverenju u nemogućnost poraza. Baš ta sigurnost

je uticala da ovo naređenje nisam momentano shvatila ozbiljno.

Pozovem drugove da se posavetujemo. Niko se nije lako saglasio da ostavimo materijal te odlučismo da ne ostavljamo ništa nego da sve upakujemo i obezbedimo da se ne stvara larma.

Nasta prepakivanje sanduka. Sve što je bilo unutra potrebno je i nije se moglo tako lako oceniti šta da se uzme, a šta ostavi. Sve je to teškom mukom prikupljano; pitanje je kada bi nam se pružila prilika da dođemo opet do ovakvog materijala. Tako smo natovarili pune sanduke sa sanitetskim materijalom i kazane.

Javljaju za pokret. Uključujemo se u kolonu i osvrćemo se da ne naiđe Fića. Sreća je što je mrak pa se ne vidi šta smo sve natovarili. Išlo se kroz šumu što je još više pojačavalo pomrčinu. Prvo smo se spustili niz brdo do jednog potočića, a onda je nastalo penjanje. Već smo iznemogli od dugog gladovanja, maršovanja i nespavanja; kretanje stopu po stopu po vrletnom terenu još više nas zamara i iscrpljuje. Išli smo čitavu noć. Prešli smo vrlo mali prostor u iščekivanju na proboje jedinica i obezbeđenje prolaza. Komesar brigade Plavi stalno nas obaveštava o situaciji.

Sviće polako. Naziru se prvi zraci svetlosti. Sad vidimo da, iako smo se čitavu noć kretali, nismo uspeli da se udaljimo mnogo od mesta polaska.

Svima je jasno — ako se do zore ne probijemo, teško će ma ko od nas uspeti da se spase, ali je vera u nepobedivost naših jedinica jača od svega. Ova misao daje nam neku čudnu snagu. Svi naši drugovi, polazeći i u ovaj okršaj, bili su spremni da polože živote samo da obezbede prolaz Vrhovnom štabu, drugu Titu i ranjenicima. Zazvizdaše zrna sa svih strana. Pronese se glas kroz kolonu da se uspelo i da jedinice štite mali prolaz. Čuju se glasovi: »Brže, brže, požurite«. Potrčasmo jedan za drugim vodeći natovarene konje. Pretrčasmo otkriveni prostor po kome su štepovali neprijateljski mitraljezi. Tu je i Fića. Održava vezu i nastoji da što brže prođemo, jer neprijatelj sve jače pritiskuje. Dragocen je svaki sekund. Malo dalje naiđosmo na Plavog koji takođe održava vezu. Dohvatismo se šume. Nije nam niko ni ranjen. Neprijatelj iza nas uspeva da opet zatvori obruč. Ostale jedinice je čekalo isto ono što smo i mi preživeli.

Skupljamo se pred Miljevinom. Tu je predah posle dugog maršovanja, gladi, stalnog bombardovanja i borbi sa najelitnijim nemačkim jedinicama. Mnogi borci i ranjenici, savla-

đani umorom, legli su gde se ko našao i zaspali. Koliko je to bila potresna slika nije potrebno govoriti. Iako smo bili iznureni i izmršaveli, vedri duh nas nije napuštao. Pričaju se razne šale na račun Nemaca, smeh se ori iako ličimo pre na kosture nego na ljude.

Pošto smo mi jedini imali kazane, dolazi kurir sa ceduljicom od Fiće: »Dunja, štab drugarski moli da mu pozajmiš jedan kazan«. Vrlo smo zadovoljni što smo »prokrijumčarili« i uspeli da sačuvamo sanitetski materijal i kazane, te sam mu s druge strane cedulje napisala: »Kao što vidiš, ponekad je dobro i neposlušati«.

Dunja VLAHOVIĆ

U KOLONI MAJKA

Posle jednog od mnogih napornih noćnih marševa u Petoj ofanzivi, 11 juna 1943 godine ujutru, zastali smo u šumi iznad sela Rataj kod Miljevine. Dan se jedva nazirao a bombarderi su već bili nad nama. Sručili su prvi talas bombi, za njim i drugi, treći, i više im se ni broja nije znalo. Tukli su nas gotovo neprekidno od zore do mraka. Već smo bili oguglali na bombardovanje, kao i na glad i sve druge teškoće. Uz zvuke aviona i detonacije bombi oko nas, kada bismo na mahove i zaspali budila nas je — tišina! Naše jedinice su se pripremale za proboj poslednjeg neprijateljskog obruča na Miljevini, koji je usledio uveče. Toga dana sam se previjala na zemlji od bolova. Bila sam pred porođajem.

Dotada nisam ni jednog momenta zaostala za kolonom. O porođaju nisam uopšte razmišljala — zapravo nisam bila svesna događaja koji mi je pretstojao. Bila sam slabo obučena, bosa, gotovo mokra i premorena. Želela sam iznad svega da se ogrejem, da krsta prinesem vatri. Nisam imala prilike za to. Noću smo bili u pokretu, a danju se vatra nije smela ložiti — neprijatelj je bio oko nas i nad nama.

Bolovi su me satirali. U sumrak spremali smo se za pokret. Kolona se formirala. Dobila sam konja — ostavio mi ga moj drug, koji je toga dana prošao sa sanitetom Treće krajiške brigade. Uzjahala sam, ali je to bilo prebolno za ženu pred porođajem. Bolovi su bili sve češći i jači. Uzdržavala sam se od jauka, a ipak sam nekoliko puta kriknula. Sišla sam s konja i izišla iz kolone. Kod mene se našla bolničarka, inače babica. Noć je bila tamna, jedva smo jedna drugu nazi-

rale. Kolona je žurno promicala nedaleko od nas. Izostati iza kolone u maršu bilo je vrlo rizično, naročito te noći. Moramo požuriti. Nisam se ni spustila na zemlju — porodila sam se čučeći. Babica je prihvatila dete — mog sina. Zderala sam sa sebe poslednje parče donjeg veša i pružila joj da ga uvije. Sve se odigralo munjevitom brzinom. Čula sam samo glas deteta — nisam ga ni videla — krenula sam istog časa, peške. Pridržavali su me. Ne znam koliko sam tako izdržala ukorak s kolonom. Bolovi su prestali i učinilo mi se to kao olakšanje, ali me snaga napuštala. Koraknula sam iz kolone i spustila sam se u blato — onesvestila sam se ili sam zaspala. Kolona je prošla — odneli su mi dete, a mene ostavili. Situacija je bila dosta kritična i svaki ko je mogao žurio se napred. Celu noć nisam se budila.

Ujutru sam se prenula — bila sam potpuno sama u šumi. Nisam osećala nikakve bolove, ali sam bila krajnje malaksala. Uzela sam jedno drvo i njime sam se poštapala. Nisam znala gde se nalazim — šuma kao i svaka druga. Jedino osećanje koga sam bila svesna bilo je to da sam izostala iza kolone — treba krenuti i stići je što pre. Bila sam sasvim prisebna. Nijednog momenta nisam smatrala sebe izgubljenom. Već dve godine živela sam u šumi, to je bio moj dom, tu su moji drugovi i drugarice. Osećala sam se samo momentano usamljena. U svesti mi je ostala kolona i pravac kojim je otišla. Pošla sam tim putem. Uskoro sam stigla u selo Rataj. Tu sam naišla na drugove koji su takođe, iz raznih razloga, zaostali iza kolone. Bilo je tu iznurenih boraca, bolesnika i lakših ranjenika. Zatekla sam ih kod jedne ogromne prevrnute kace u kojoj je bilo još nešto prošlogodišnje komine (džibre). Kako je ko nailazio, ulazio je u kacu i jeo kominu, koja je i meni bila prvo okrepljenje posle porođaja i dugog gladovanja. Saznala sam da su naše jedince prešle te noći preko komunikacije Kalinovik — Miljevina, ali da je neprijatelj ponovo zaposeo taj put. Po već ustaljenim partizanskim propisima trebalo je sačekati noć. Ušla sam u podrum jedne kuće i tu predanila. Selo i okolina bili su gotovo bez prestanka tučeni topovskom i avionskom vatrom neprijatelja. Izgledalo je kao da niko živ neće dočekati noć. Meni je, međutim, bilo obično — koliko je već takvih dana prošlo.

Pred noć iz šume su počele pristizati nove grupe naših boraca. Avioni su još kružili i u poslednjem sumraku izručili su bombe na zaostale bolesne i ranjene drugove. Naišla sam na strašan prizor — na put prekriven telima i delovima tela izginulih. Svi su oni stremili i žurili za onim za čim sam i sama išla, ali su krenuli prerano i ostali tu zauvek.

Kolona se »formirala« kao po komandi. Uključila sam se u nju i krenula preko Miljevine. Naišla sam, najzad, na jednu drugaricu. Prešli smo cestu koju je neprijatelj napustio, šumsku prugu — i dalje u brda. Ja sam se tada osećala laka, odmorna i neka nova snaga vukla me je napred.

Još pre rata želela sam da imam dete — mnogo volim decu, ali u tom momentu nije me moje novorođenče vuklo napred. Mi smo bili navikli da se lišavamo svih ličnih zadovoljstava i ja prosto nisam ni smatrala da sam, eto, najzad postala majka, da se ostvarila moja davnašnja želja. Materinsko osećanje bilo je otupilo u meni. Šta više, ja sam se osećala i krivom što sam se našla u toj situaciji za vreme borbe. Porođajem sam se oslobodila tog tereta i bila sam »sposobnija« za ono što me je u daljoj borbi očekivalo. Brigu zbog neizvesnosti o detetu, tih prvih dana, nisam osećala.

Napred me je vukla i davala mi novu snagu samo želja da stignem u jedinicu i s drugovima nastavim borbu. U toku noći nas dve drugarice nekako smo se odvojile od kolone. Dva dana i dve noći išle smo po nepoznatim brdima i šumama. Bombardovani predeli bili su nam putokaz gde se nalaze naše jedinice. Išle smo po ceo dan, noću smo spavale samo dok ne izađe mesec. Nailazile smo na napuštena sela i neobrađene bašte. Tu bi se, u prolazu, založile mladim lukom i po kojim zaostalim zrnom žita i kukuruza. Pred noć prvog dana našle smo jednu kokošku — to je bila retkost, ali je nismo mogle spremiti. Ponele smo je zaklanu u torbici, tražeći priliku da je skuvamo. Tek sutradan oko podne naišle smo na jednu grupicu naših drugova i dale im kokoš. Svi smo se okrepili neslanom čorbom i mesom. Bilo je to prijatno okrepljenje za porodilju, ali za kratko. Nastale su nove muke. Mleko je posle toga nadolazilo i stvaralo mi velike tegobe. Pred noć stigle smo u jedno selo u kome se nalazila Treća krajiška brigada — stigla sam najzad tamo gde sam težila. Bilo je tu i naroda. Preklinjala sam žene da mi daju da podojim neko dojenče — nisu mi to dozvolile. Mada sam i inače bila više mokra nego suva, ipak sam morala kvasiti odelo na sebi, kao obloge grudi.

Stigla sam u jedinicu, prihvatili su me u sanitetu brigade — tu mi je bio i drug. U sumrak toga dana, tek što sam stigla, bombadovana je brigada, tj. selo u kome smo bili. Predstojao je pokret. Brigada je imala za zadatak da pređe preko pruge. Celu noć ubrzano smo išli — pruga je bila daleko — treba za noći da se pređe. Za mene je to bio mnogo teži marš od onoga kad sam se sama kretala koliko sam mogla. Grudi su me bolele. U zoru, neprijatelj nas je presekao na samoj pruzi. Ostala sam sa brigadnim sanitetom u onom delu brigade koji je bio pod direktnim udarom neprijatelja. Ceo dan sam zajedno

sa ostalima vodila brigu o ranjenicima, koje smo vukli s brda na brdo, sklanjajući ih od neprijateljske vatre. Uveče smo krenuli brže — trebalo je preći prugu na sasvim drugom kraju i izbeći susret sa neprijateljem. Išli smo celu noć, kiša nas je neprestano pratila. Pred zoru naišli smo na neku rečicu jako nabujalu od kiše. Gazili smo tu mutnu i hladnu vodu do pojasa. Prešli smo prugu i posle dugog i napornog penjanja stigli najzad na jedno brdo. Tu smo, mokri od kiše i gaženja, polegali po zemlji, gde je ko stigao, i otspavali posle dve noći i jednog dana napornog marša i borbe. Posle podne stigli smo u jedno selo i upravo kada smo bili razmešteni po kućama prva granata je pala u selo. Tukli su nas topovima — sledio je pokret celu noć.

Dalji napori i putovanja bili su sve manji, ali smo ipak bili gotovo stalno u pokretu. Na pruzi nam je nestao konj sa sanitetskim materijalom. Ranjenici nisu previjeni 4—5 dana. Rane su se ucrvljale, ranjenici su se previjali u novim mukama — crvi su se munjevito umnožavali na velikim i gnojnim ranama. Naišli smo najzad na selo u kome je bilo meštana. Nabavili smo nešto grubog platna — i na zdravom telu koža bi se ježila od njega. Kao da ga danas gledam — bilo je to lepo izatkano platno, sa utkanim šarama, ali grubo. Sa bolničarkama sam organizovala pripremu materijala za previjanje. Pravile smo »zavoje«, »gazu«, »tupfere« — sve od tog grubog platna. Spremljeni materijal smo zatim »sterilisale« — kuvale smo ga u zatvorenim vojničkim porcijama na ognjištu. Zatim je trebalo to osušiti u istim zatvorenim porcijama. Isnekle smo se prevrćući porcije, a i »gaza« je bila žuta — kao da se pržila, i još više kruta. Po torbicama se našlo nešto instrumenata. Previle smo zatim ranjenike — to je bilo zadovoljstvo i za nas, a da ne govorim o njima.

Tek posle rada mogla sam prvi put da pomislim i na sebe, a to je bio već deseti dan posle porođaja. Sećam se da je kroz selo proticao potok, a dan je bio sunčan i topao. Od dobijenog platna sašila sam donje rublje. Na potoku sam oprala odelo sa sebe i konačno sam mogla bar malo da se posvetim ličnoj higijeni.

Sve više smo se smirivali, hranili smo se relativno dobro. U takvoj situaciji počele su duševne patnje. Mislila sam o detetu. Drug mi je ispričao da su mu dete ujutro predali. On ga je ostavio u prvoj kući na koju su naišli i zamolio je ukućane da ga pričuvaju dok se ne povrati po njega. Zatim je, sa jednim vodom, pokušao da se vrati po mene, ali se na putu isprečio neprijatelj i kako ja nisam mogla napred tako ni oni nisu mogli natrag. Bili smo već daleko od Miljevine — deset dana skoro neprekidnog hoda. O povratku nije moglo biti ni

govora. Pred nama su bili novi zadaci — borba se nastavljala. Ostala mi je samo nada da će mi sin ostati u životu i da ću ga naći. Što je situacija bila povoljnija za nas, meni je bilo teže što dete nije uz mene. Prestajala sam da mislim o njemu jedino u borbi.

Najteže momente preživljavala sam kad sam konačno izišla iz borbe, ali rat još nije bio završen. Neprestano sam mislila o svom sinu — dala sam mu ime Goran — rodio se u Zelengori. Preživljavala sam njegovo mučenje bez majčine nege i hrane. Maštala sam o tome kada ću mu sve to nadoknaditi — samo da mogu poći po njega. Prilike mi to još nisu dozvoljavale. Najzad, došao je i maj 1945 godine, kraj rata. Tih poslednjih dana i drug mi je poginuo. Samo po opisu znala sam gde mi je dete ostalo. Pisala sam Narodnom odboru toga sela. Dobila sam odgovor — dete je živelo svega četiri dana. Ostalo je tamo gde su ostali i mnogi naši drugovi i drugarice, žrtve Pete ofanzive. Ja sam žrtvovala delić sebe — mog Gorana — a on je izgubio svoj mladi život zbog prilika u kojima se rodio.

Mira MITROVIĆ

OD TJENTIŠTA DO GOLIJE NA ŠTAKAMA

Pošto je krajem aprila razbila jake četničke snage na prostoriji Krupica, Treća proleterska sandžačka brigada nastavila je gonjenje i do 1 maja izbila na liniju Barice — Stožer — Kovren — Gradina — Klanac, gdje se i zadržala.

U međuvremenu su četnici prikupili jake snage (oko 2.500 ljudi) i pod komandom Zarija Ostojića i Pavla Đurišića rano izjutra 3 maja izvršili napad na položaj Treće brigade od Barica do Klanca. Borba je trajala čitav dan. Četnici su, zahvaljujući velikoj nadmoćnosti (Treća proleterska brigada imala je oko 400 boraca), uspjeli da do mraka potisnu brigadu i istog dana naveče izbiju na liniju: Lupoglav — Prisoje — Gusino Brdo — Gradina — Gorice.

Prema naređenju štaba brigade, idućeg dana u 3 časa izvršili smo protivnapad na četničke položaje koji su u toku noći bili organizovani za odbranu. Naš 5-ti bataljon napadao je Gusino Brdo, na kome je neprijatelj napravio bunkere od kamena i organizovao kružnu odbranu. Međutim, poslije borbe prsa u prsa uspjeli smo da zauzmemo bunkere, razbijemo neprijatelja i zarobimo komandanta Drinskog četničkog korpusa Baja Nikića sa nešto njegove pratnje. Bataljon je energično nastavio gonjenje i uskoro izbio do vrha Stožer (k 1576) koji se nalazio u četničkim rukama.

Ali, dok se tako uspješno razvijala situacija kod 5-og, kod druga dva naša bataljona nije bilo uspjeha. Drugi bataljon nije uspio da zauzme Prisoje, a 4-ti je bezuspješno napadao Lupoglav. I dok se 5 bataljon spremao da izvrši napad na Stožer, neprijatelj je angažovao nove snage, podržavane jakom

minobacačkom vatrom. Uslijed velike nadmoćnosti neprijatelja, a prije svega pomanjkanja municije — koju smo u odbranbenim borbama prethodnog dana bili sveli na minimum — povukli smo se oko 12 časova u pravcu Pandurice.

U toku dana pripremili smo se za protivnapad koji je trebalo izvršiti padom mraka. Bilo je predviđeno da na Balkan napada 4 bataljon, 2-gi i 5-ti na Gradinu, a 1-vi u pravcu Kovrena. Međutim, prije nego što smo napali, neprijatelj je, zbog bočnog dejstva Prve proleterske brigade, napustio položaje i otstupio.

Zbog mraka i neobično guste magle, a nemajući nikakvih podataka o neprijatelju, odlučili smo da oba bataljona (2-gi i 5-ti) prenoće u kolibama pa da čim svane krenu u pravcu sela Stožera i dalje dok ne naiđu na četnike. Kad smo ujutro stigli u Stožer, po tragovima na ugaženoj travi moglo se zaključiti da su četnici otstupili u pravcu Mojkovca. Magla je bila tako gusta da smo vidjeli jedva desetak metara ispred sebe. Od jedne partizanske porodice iz Stožera dobismo nešto bliže podatke. Rekoše nam da su četnici u velikom broju otstupili u pravcu Barica. Tada smo odlučili da 5 bataljon, ojačan jednom četom 2-og, nastavi gonjenje, s tim da se radi svake sigurnosti obezbijedimo jednom četom 2 bataljona od Stožera.

Kretanje je zbog magle bilo jako otežano, a vodiča nijesmo imali. Prema karti i onome što smo o položajima saznali od seljanki, zaključili smo da neprijatelj sigurno još drži Borje, dominirajuće položaje ispred Barica. Zbog otsutnosti komandanta i njegovog zamjenika, dužnost komandanta vršio sam ja kao komesar bataljona, pa sam naredio da na vrh Borja napad izvrši naša 1-va četa, desno od nje (dogovorio sam se sa komandantom 2 bataljona Milošem Vučkovićem) četa 2-og bataljona, a lijevo naša 2 četa koja ima da obuhvatom olakša napad 1-voj četi i onemogući otstupanje neprijateljskim snagama koje će se sa vrha povući. Sa tom četom krenuo sam i ja.

Naše predviđanje se pokazalo tačnim. Neprijatelj je zaista imao još jake snage na Borju, jer je te položaje morao držati da bi omogućio izvlačenje onih jedinica koje su išle iznad kanjona Tare. Uskoro otpoče borba, najprije kod 2-ge čete, a zatim i kod ostalih. Mi smo, koristeći maglu, uspjeli da se neopaženo približimo neprijatelju i iznenadimo ga, te smo, ne zadržavajući se, nastojali da što prije izbijemo na greben. Iza sebe smo ostavili i plijen i ranjene četnike.

Tek što smo izbili na greben, magle odjedanput nestade. Pred nama se ukaza čist teren, prošaran tu i tamo visokim smrčama i kamenjarima. Niz padine su otstupale u neredu gomile četnika čiju su otstupnicu štitila automatska oružja sa

jednog brežuljka na suprotnoj strani doline — udaljena od nas 150—200 m vazdušne linije.

Vidjeći da smo izloženi jakoj neprijateljskoj vatri, a da bismo uspješnije mogli tući neprijatelja, naredio sam komandiru čete da borci uzmu zaklon i tuku neprijatelja koji otstupa.

Stojeći na jednom kamenjaru, pucao sam i sam iz automata. Odjedanput snažan snop iz neprijateljskog puškomitraljeza sručio se između mojih cipela. Ni jedno me zrno nije pogodilo.

— Rani li te, druže komesare? — upita komandir čete Vuksan Mijović koji se nalazio u streljačkom stroju desetak metara udesno.

— Ne, — odgovorih — ali jesi li video kako dobro gađa? — i, ne pomerajući se sa mjesta, izvadih prazan šaržer, namjestih drugi, ali prije nego što uspjeh da opalim ijedan metak, osjetih jake udarce u obje noge, i to sasvim visoko. Pao sam kao pokošen. Osjetih jaku žeđ, a zatim uskoro lakšu nesvjesticu zbog gubljenja krvi: na pet rana, koje nijesam imao čime zaviti, krv je neprestano tekla.

Čim su borci primijetili da sam ranjen, javili su bolničarkama. Stigle su odmah drugarice Milijana Jakić i Dobrinka Mirković — referenti saniteta 2-og i 5-og bataljona — i previle me. No, bilo je muka dok me nijesu iznijele odatle, pošto sam bio isuviše težak za njih. Četnici su se uporno branili, pa se svakog momenta mogao očekivati i njihov protivnapad.

Kako nije bilo ni vremena ni mogućnosti da se prave nosila, to su me one sa još nekoliko boraca stavile na konja, ili bolje reći preko njega. Tako sam stigao do Stožera, do one iste kuće gdje smo jutros svraćali radi podataka.

— Znala sam — veli jedna starica — da ti neće biti pred dobrim. Bio si isuviše veseo, kao da nijesi pošao u borbu.

— Ja sam uvijek takav i prije i poslije borbe — odgovorih. — Takvi smo mi, partizani.

Od ćebeta i dva drveta napraviše nosila, pokupiše neke seljake i odmah me ponieše na Panduricu gdje se nalazilo brigadno previjalište. Tamo stigosmo pred noć. Osjećao sam se dosta slabo. Usput su zavoji olabavili i rane krvarile, jer nije bilo nikoga da ih previje.

Za mnom uskoro stigoše još dva teška ranjenika: Savo Cvijović, komandir 1-ve čete našeg bataljona i Živko Malenica, borac iz 2-gog bataljona. Savo je bio ranjen u butinu desne noge ali kost nije povrijeđena, dok je Živku smrskana kost ispod koljena.

Na Pandurici smo previjeni i dobili smo toplo mlijeko.

Rano izjutra 6 maja krenuli smo sa Pandurice u pravcu Glibaća gdje se nalazio brigadni sanitet. Pošto nije bilo mo-

gućno naći potreban broj ljudi koji bi nas nosili, našlo se drugo rješenje — saonice, i to za svakog ranjenika po jedne. Bio je lijep sunčan dan. Naš transport je sporo odmicao, jer je teren bio neravan. No, i pored svega toga, bilo je teško. Sve mi se činilo da duž puta nije bilo nijednog kamena na koji saonice nijesu naišle ili ga bar zakačile. Rane su sve više boljele.

Skoro se u toku cijelog dana preko Tare, u Šarancima, vodila borba. Izgleda da su četnici i tamo otpočeli borbu protiv jedinica Sedme krajiške brigade.

Već je bio pao mrak kad smo stigli u Glibaće. Prenoćili smo u brigadnom sanitetu i idućeg dana nastavili put za Čelebić u Centralnu bolnicu. Dan je bio dosta hladan, gomilali su se tmurni oblaci i mirisalo je na kišu. Pošto je put bio vrlo rđav, naročito preko Kraljeve Gore, to se saonice nijesu više mogle koristiti, već smo nošeni na nosilima. Međutim, nije bilo dovoljno ljudi, pa se sporo išlo. Neki su seljaci čak i bježali, jer im je bilo teško da nas nose.

Bio je uveliko prevalio dan kad stigosmo u selo Višnjicu, ispod planine Ljubišnje. Na putu, nedaleko od jedne kuće, stadosmo da se odmorimo. Osjećao sam hladnoću, jer je duvao hladan planinski vjetar, a kiša samo što nije počela.

U Višnjici je bio štab divizije i diviziski sanitet. Videći na putu nosila, dođe kod nas drugarica Dana Rosić, studentkinja medicine iz Pljevalja, koja je od početka ustanka u borbi. Donijela nam je toplo mlijeko. Uskoro stiže i komesar divizije drug Fića.[1] Kao i uvijek, bio je blizak, nasmijan. Pitao nas je gdje smo ranjeni, da li je bilo mrtvih, kako je tekla borba.

— Žurite — reče na kraju — da vas ne uhvati kiša.

I mi smo to željeli prije svega. Dosta nam je bilo tog dana putovanja. Prije mraka stigosmo u Popov Do gdje i zanoćismo. Smjestili smo se, kao i svi partizanski ranjenici, na patos bez pokrivača i prostirača. Osjećao sam jake bolove. Bolničarka Ljubica Vukanović me previ, no ništa nije koristilo. Nikako da se smirim i zaspim. Radi svake sigurnosti, kako reče, uze mi Ljubica pištolj koji sam htio da stavim ispod torbice pod glavu. Uzalud sam je ubjeđivao da na samoubistvo nijesam ni pomislio.

— Ujutru kad kreneš — reče ona — dobićeš ga natrag.

Čim je svanulo nastavili smo put prema Čelebiću i to na nosilima. Već mi je dosadilo. Ovo je četvrti dan na nosilima i saonicama. Da mi je već jednom da se sve to završi, mislio sam, mada se nijesam mnogo radovao ni Centralnoj bolnici.

---

[1] Filip Kljaić.

Oko 12 časova stigli smo u selo Čelebići. Smjestili su nas odmah u jednu kućicu. U dosta tijesnoj i mračnoj sobici već je ležalo 5 ranjenika. Spust še nosila na patos uporedo sa ostalim ranjenicima. Šatorsko krilo, pričvršćeno za dva drveta, to je posteljina. Ništa drugo. Čak ni slame. Pregledao nas je ljekar a zatim i previo. Ja se slabo osjećam, uhvatila me neka malaksalost. Temperatura se popela na 39,6°.

Hrana nam je vrlo slaba. Ništa sem mesa, i to neslanog, i »juhe«, kako drugarice zovu vodu u kojoj je meso kuvano. Najgore nam je bez hljeba. Za to ima donekle razloga, jer je kraj dosta siromašan. Muslimanska imanja su razorena, a proljetos u aprilu, četnici su opljačkali sve što su našli i u srpskim kućama. Međutim, izgleda da dobar dio odgovornosti pada i na rukovodstvo bolnice, koje se ne snalazi dovoljno da bolnicu snabdije onim najnužnijim. Jer sve naše jedinice i svi štabovi uvijek su spremni da odvoje za bolnice prije nego za svoje potrebe.

Ipak, u našoj je sobi raspoloženje na visini. Naša bolničarka je drugarica Ivanka iz Sedme banijske divizije. Djevojka od svojih 18 godina. Bolovala je od tifusa i, kao i svi koji su preboljeli, sad je mršava i iscrpena. Za vrijeme bolesti opala joj je kosa pa sad ponovo počinje da raste. No uvijek je vesela i oko nas neumorno radi. Tri dana nakon našeg dolaska u sobu uđe jedna bolničarka i javi da jedan starac od Žabljaka traži sina koji je skoro ovdje došao kao teški ranjenik. Odmah sam pomislio da bi to mogao biti moj otac i tražio sam da dođe. I zaista, bio je to on. Već više od godine dana nijesam ništa znao za roditelje, ni oni za mene. A to mi je sva porodica.

Silno se starac držao. Već je navršio 89 godina, a bez muke je prevalio put od Žabljaka do blizu Pljevalja za dan. Tamo su mu rekli da sam ranjen i gdje se nalazim.

Dok smo razgovarali, staračke ruke počeše razvezivati torbu i iz nje vaditi prvo hljeb, zatim košet suvog mesa i skorupa. Dao sam Ivanki te je to podijelila na 9 dijelova kako sam joj rekao — za nas osam ranjenika i nju. Bio je to lijep zalogaj ali i nedovoljan. Idućeg dana starac je otišao.

Vrijeme prolazi dosta sporo. Svi sanjamo o skorom povratku u jedinicu, jer je tamo zaista najljepši život.

Šesnaestog maja su nam saopštili da će idućeg dana grupa najtežih ranjenika biti upućena preko Uzlupa na Pivsku Planinu. Rekli su nam da su Nijemci ušli u Foču i deblokirali italijanski garnizon. Italijani su napustili Foču, a Nijemci uz desnu obalu Drine vrše dosta jak pritisak. Druga proleterska brigada vodi s njima borbu.

Ali za Pivu krenusmo tek 19-tog maja izjutra. Dan je bio vedar, ali je gusta magla još pritiskivala kanjon Tare poslije kiše koja je trajala nekoliko dana. Primičući se Uzlupu, pređosmo uzanu stazu koja duž Tare vodi u pravcu sela Bobova. Duž staze se primjećuje čudna trasa. Tu i tamo su posječena stabla. Omladinac Risto Vuković iz Meštrevca, koji me je nosio sa jednom grupom seljaka, reče da su ovuda izvukli topove. Sjetio sam se da je Branko Obradović, komandant artiljeriskog diviziona Vrhovnog štaba, smišljao da izvuče haubice koje su zaplijenjene od četnika kod Kalinovika. I uspio je.

Kad stigosmo na Uzlup, umorni ljudi spustiše nosila da bi se odmorili. Tu, pred nama, bila je kuća pred kojom je stajala jedna djevojka. Jedan od boraca koji je bio u pratnji nosila zatraži vode. Djevojka je prihvatila sud, ali sporo i mrzovoljno.

— To je četnička kuća — reče jedan od seljaka koji ih je dobro poznavao. — Inače, — dodade — veliki su prijatelji komandanta Drinskog korpusa Baja Nikića.

— Bili nekad — dobacih ja zajedljivo kad stiže djevojka. — Jer, Bajo je sigurno dobio zasluženu kaznu za svoje zločine. I ispričah joj da smo ga živa uhvatili sa torbom punom italijanskih lira.

Djevojka nije, izgleda, povjerovala u to.

— Poznaješ li ovaj pištolj? — upitah je pokazujući Bajov pištolj.

Onda je tek povjerovala i dodade:

— Možda ni tebi neće trebati.

Mislila je svakako da će i meni uskoro doći kraj.

— Možda. — rekoh — ali to se još ne zna. A za Baja se, kao što vidiš, već sigurno zna.

Prešli smo Taru. Kroz desetak dana navršiće se ravno godina kako smo napustili ovaj kraj i krenuli na dalek i težak, ali zaista slavan put za Bosansku Krajinu. Prešli smo Taru na istom ovom mjestu. Sjetih se i one divne partizanske pjesme, ispjevane baš za vrijeme našeg povlačenja, koju smo tada tako rado pjevali:

Teče Tara, kroz kanjonske dubine,
Teče, teče u nedogled taj.
...

Put je dosta težak, jer je i bez tereta teško izići uz kanjon Tare, akamoli sa nosilima.

Do noći stigosmo u Donje Polje, gdje nas smjestiše u jednu kuću, pravljenu od kamena i prekrivenu slamom kao i gotovo sve druge kuće u ovom kraju. Soba je bila dosta prostrana. U nju je smješteno 8 ranjenika — sve jedan uz drugoga.

Ujutru u našu sobu dođe dr Zora Štajner. To je ljekar bataljona teških ranjenika kome i mi pripadamo. S njom su bolničarke Milesa Stanojević iz Srbije i Štefica Višek iz Zagreba. Pošto nam Zora pregleda rane, Štefica nas pažljivo previ. Tom prilikom skrenule su nam pažnju da previjanje neće biti često, možda jedanput nedeljno, jer zavoja nema, a ranjenika je mnogo. Zavoji se moraju prati, zatim sušiti i sterilizovati na primitivan način, a za sve to treba dosta vremena.

Oko 10 časova pojavila se eskadrila neprijateljskih aviona. Letjeli su iz pravca Foče i uskoro iščezli iza Durmitora. Malo zatim čula se jaka detonacija, samo nijesmo mogli tačno zaključiti gdje bombarduju. Pretpostavljali smo da su naše jedinice zauzele Kolašin, jer smo to očekivali, i da ga sada, pošto je u našim rukama, neprijatelj bombarduje. Međutim, malo kasnije, Milesa nam reče da je počela nova neprijateljska ofanziva.

Ova nam je vijest svima pala veoma teško. Jer, tek što smo izišli iz jedne ofanzive, od koje se ljudstvo još nije ni odmorilo, a već počinje nova! Najteže je to što smo ovdje kao ranjenici. Svijesni smo koliko je i u prethodnoj ofanzivi Centralna bolnica bila teret za našu Glavnu operativnu grupu, koliko su bile skučene njene operativne mogućnosti, baš zato što se uvijek mislilo prvo na bolnicu, na ranjenike.

Dvadeset prvog maja stigoše kod nas Gojko Žarković, moj školski drug, inače borac Četvrte brigade, i Dževad Midžić iz Bosanske Krajine. Gojko je privremeno povučen iz jedinice i poslat na teren Durmitorskog sreza zajedno sa Midžićem da radi na organizovanju omladine. Juče su bili na Žabljaku i za vrijeme bombardovanja oba su ranjeni. Kažu da je Žabljak potpuno uništen i da je ostalo svega nekoliko kuća. Oni su nam donijeli još podrobnije podatke o ofanzivi: neprijatelj vrši napade sa svih strana i vode se veoma teške borbe.

Gojko mi je detaljno pričao o situaciji u Durmitorskom srezu, gdje je narod preživio strašan četnički teror. Najbolji ljudi su poubijani, a gotovo cio kadar koji je ostao na terenu izginuo je. Na čitavoj teritoriji Jezera, Šaranaca, Uskoka i Drobnjaka ne postoji ni jedna partiska organizacija. Treba sve iznova stvarati. I taman kad se počelo sa radom naišle su nove teškoće.

Stanje u bolnici je dosta nesređeno. Došli su neki drugovi po nalogu Centralnog komiteta da pomognu u sređivanju tog stanja. Mi pripadamo 1-vom bataljonu teških ranjenika. Saznao sam da se u istom bataljonu nalazi borac našeg 5-tog bataljona Drago Đerković, veoma hrabar puškomitraljezac. On je u toku Četvrte ofanzive bolovao od tifusa, a onda su nastale neke komplikacije na nogama, tako da su mu obje amputirane

Marijan Detoni: U CRNOJ GORI (ulje)

iznad članaka. Uputio sam mu pismo i već sam od njega dobio odgovor. Želio sam da mu objasnim da će sjutra, kad dođe sloboda, i njemu kao teškom invalidu život biti ispunjen radošću, prije svega, jer će biti slobodan i, jer će novo društvo, za koje se danas borimo, njemu i drugima omogućiti da taj život bude lakši i ljepši. Iz njegovog pisma na izgužvanoj hartiji vidio sam da je nevjerovatno hrabro podnosio sve patnje, isto onako hrabro kao što je podnosio sve napore i teškoće dok je bio u bataljonu. Zbilja, kakve krasne ljude stvara naša Partija! Sve lično čovjek potčinjava opštim interesima.

Drugarice nam javljaju da svaki čas stižu novi ranjenici. Kod nas je došao komandir čete iz Šeste istočnobosanske brigade, Simo Paredjina. Njemu su od minobacača slomljene obje noge. Kaže da je i njihova brigada već danima vodila tešku borbu južno od Čajniča. Inače, on je iz sela Mokrog ispod Crvenih Stijena na planini Romaniji. U sobi nas sada ima svega 11 ranjenika. Više zaista nema mjesta ni za jednoga. Nabijeni smo jedan uz drugoga toliko da nas razdvajaju samo drva od nosila. Nema govora, već je dosadilo. Jer, danima neprestano ležati na patosu nije nimalo lako, pa makar posjedovali i partizansku upornost. Sem toga, hrana je veoma slaba, a što je najgore, previjanje je neredovno. Vrijeme je toplo pa se smrdljiv zadah toliko osjeća da se teško izdržava. Kroz zavoje koji se danima ne mijenjaju probija gnoj, pa se kupe muve od kojih se je teško braniti.

Naša bolničarka Štefica čini sve što može da bi nam stanje bilo što snošljivije. Njena briga i zalaganje je isto tako toplo i srdačno kao da se radi o njenim najbližim iz porodice a ne o ljudima koje je prviput srela.

No, i pored svih tih teškoća, kod nas je raspoloženje na visini. Kad se završi diskusija o vojnopolitičkoj situaciji, nastaje pjesma. Naročito nam se dopala ona o poginulom husinjskom rudaru[2] koju smo čuli od Sima Poređine. Evo joj početka:

Konjuh planinom vjetrovi šume, bruje,
Lišće pjeva žalovite pjesme,
Borovi i jele, javori i breze,
Svijaju se jedno uz drugoga.
. . .

---

[2] Zanimljivo je kako je nastala ova pjesma. I o tome nam je Simo detaljno pričao. Kad su negdje ujesen 1941 godine partizani Ozrenskog odreda vodili borbu sa ustašama, borac Pejo Marković, husinjski rudar, komunist, bio je smrtno ranjen. Drugovi su ga nosili preko Konjuha, ali je usput umro. Sahranili su ga gotovo na samom vrhu planine.

Uljeto iduće godine Šesta brigada je naišla na grob husinjskog rudara, koji je bio dosta raskopan. Tom prilikom borci su odali poštu svome palom drugu, a Svetozar Vukmanović — Tempo, član CK SKJ,

Na drugoj strani kanjona Tare, tj. u rejonu Čelebića, vode se teške borbe. Ne znamo koje naše jedinice učestvuju u tim borbama. Borbe, koliko možemo odavde da ocijenimo, počele su 21 maja naveče i nastavljene su idućih dana. Izgleda da su najčešće oko Zlatnog Bora, Zavajita i Trovrha, baš na onim položajima na kojima smo proljetos od 15 do 17 aprila vodili borbu sa četnicima.

Poslije podne je neprijatelj spuštao materijal padobranima. Nije nam bilo jasno da li dotura municiju i druge borbene potrebe zbog teškoća u snabdijevanju ili zbog toga što je neka njegova jedinica opkoljena.

Dok se vodi tako teška borba sjeverno od Čelebića, dva bataljona Druge proleterske brigade prebačena su na Vučevo.

Neprijatelj je izbio na Čelebić. Sve naše jedinice prešle su na lijevu obalu Tare. Od boraca Prve proleterske brigade saznali smo da je Druga proleterska brigada još 26 maja (sa ostalim bataljonima) krenula preko Vučevu u pravcu Ćureva, a da istim pravcem kreću i Prva proleterska, Majevička i Šesta brigada. Treća krajiška je ostala na lijevoj obali Tare, gdje zatvara prelaze kod Uzlupa i Šćepan-Polja.

Osjećamo da je situacija veoma teška. Iz ono malo podataka što dobijemo od ponekog druga koji naiđe zaključujemo da se naše snage orijentišu preko Vučeva ka Sutjesci.

Danas stiže kod mene Milorad Golubović, kurir iz naše brigade. Uputio ga je štab brigade da me pronađe i javi mogu li uskoro doći u jedinicu. Jer, kako reče Milorad, izvršena je izmjena političkih rukovodilaca, a mjesto komesara 5 bataljona još nije popunjeno — čekaju šta ću ja javiti.

Nažalost, još dugo neću izići iz bolnice. Još su sve rane otvorene i ne zarastaju. Pokušavam polako da se ispravim i hodam, ali ne mogu. Lijeva noga mi je znatno bolja. Kost je prirasla, ali me još boli, dok na desnu ne mogu uopšte da stanem. Naručio sam kod jednog seljaka da mi napravi štake i objasnio mu kako se prave.

Poslije povlačenja naših jedinica sa desne obale Tare, zgrade u kojima se nalazila Centralna bolnica, a naročito Gornje i Donje Polje, bile su pod neprijateljskom vatrom. I avijacija nas je često posjećivala. Zato su nas, čim svane, iznosili iz kuća i rasturali po obližnjim šumarcima, gdje smo ostajali do mraka.

---

naredio je da se na piramidu, koja označava vrh Konjuha, istakne crvena zastava. To su bili motivi koji su potstakli Miloša Popovića, komandanta bataljona u toj brigadi, inače studenta, da ispjeva ovu zaista divnu partizansku pjesmu.

Prvoga juna došlo je naređenje da se ranjenici prebace sa Rudina, pošto se neprijatelj nalazi vrlo blizu. Prethodno su ljekari izvršili pregled svih ranjenika iz našeg bataljona, da bi u bataljonu teških ranjenika ostali samo oni koji zaista ne mogu bez nosila. Kriterijum je bio vrlo strog, tako da je za nosila ostavljeno svega nas jedanaest. No, ni nas nije imao ko da nosi. A neprijateljska artiljerija i avijacija tukle su Donje i Gornje Polje i Soko tako žestoko da se više nije moglo čekati.

Mi smo shvatili situaciju, pa smo predložili da za nas ne brinu. Neka se evakuiše ono što se može a mi ćemo ostati tu, samo da nas iznesu iz kuća. Nijesmo željeli da živi izgorimo u tim zgradama koje su svakog momenta mogle biti zapaljene. Prijedlog je prihvaćen. Iznijeli su nas napolje i ostavili jednu bolničarku, koja je imala zadatak da donosi vodu i podijeli nam ono malo hrane što su nam mogli ostaviti. Tako smo proveli dan. Kad je već zašlo sunce, stiže neka komora iz Treće krajiške brigade. Naša bolničarka pođe kod njih i kad im je objasnila situaciju, uniješe nas u kuću. Prenoćili smo skupa. Čim ogrija sunce, izniješe nas ponovo napolje, ali tada dođe nekoliko boraca iz bolnice sa Italijanima, zarobljenicima sa Javorka, koji treba da nas nose. Odmah smo krenuli u pravcu sela Jerinića.

Bio je to zaista težak put. Italijani su se spoticali po kamenjaru i padali, a ranjenici sa nosilima preko njih. Bio sam ponio i štake. U njih se uzdam. Valjda ću uskoro moći da se bar pomoću njih krećem. Napravljene su dobro, od jasenova drveta, i izgledaju kao prave štake, mada su dosta grube i teške.

Oko podne stigosmo u Jeriniće. Smjestili smo se u jednu kuću. Ovdje je situacija znatno bolja. Tu živi moj rođak Kićun Živković, pa kad sam ga obavijestio gdje se nalazim, dolazili su njegovi stalno i donosili nam hrane. Naročito smo se hljebu radovali.

Ranjenici stižu neprestano. Najnoviji su Vidoje Krstajić i Radovan Vojinović, politički komesari četa iz 5-tog (Durmitorskog) bataljona Četvrte brigade. Naši se povlače preko Barnog Dola, prelaze Pivu kod Mratinja, a zatim idu dalje preko Vučeva. Neprijateljska avijacija po čitav dan dejstvuje. Istina, ne bombarduje često, ali mitraljira, i sve to otežava kretanje našim jedinicama.

Pored svih teškoća, a njih sada ima i na prijetek, počeli su i četnici da nam prave neprilike. Na ovom terenu je bila jedna grupa četnika Nikovića i Popovića na čijem se čelu nalazio bivši četnički komandant Dragutin Bojović. Oni su se skrivali po šumama. Ne napadaju otvoreno, ali iz zasjede ubijaju naše kurire, a noću stražare i bolničarke.

Šesti jun je osvanuo hladan i kišovit. Tamni oblaci pritisli zemlju, a kiša lije kao iz kabla. No ipak, čovjek se i tome raduje, jer neprijateljska avijacija neće moći da dejstvuje. Uskoro dođe kod mene komesar našeg bataljona Radovan Ćosić — Bata, inače gimnazijalac iz Beograda. Kaže da je situacija izvanredno teška. Juče je, kaže, bio sastanak štaba grupe na kome su bili i neki članovi Vrhovnog štaba. Pozvali su na taj sastanak komandanta komande područja i komandanta mjesta Pivske Planine. Odlučeno je da se svi teški ranjenici i tifusni bolesnici koji su nepokretni ostave u kanjon Pive po pećinama i zemunicama koje treba da se izgrade. O njima će se starati sanitetsko osoblje i terenski radnici. Što se tiče operativnih jedinica, odlučeno je da idu preko Tare. S obzirom na besputan teren konji će se pobiti, a teška oruđa zakopati ili uništiti. Prema tome, sa jedinicama mogu ići samo ranjenici koji su sposobni za pješačenja. Oni će biti priključeni neposredno jedinicama.

ODVAJAM SE OD CENTRALNE BOLNICE

Shvatio sam šta me čeka. Odmah sam, bez kolebanja, donio odluku da napustim Centralnu bolnicu i snalazim se kako znam. Cilj mi je bio povezati se što prije sa brigadom, jer sam znao da me neće ostaviti. Nijesam se mnogo uzdao u svoju snagu, pošto je ona bila isuviše slaba, ali sam računao da će me malo ona, malo štake, dovesti do brigade. Moj je rođak pokušavao na sve načine da me zadrži kod sebe i garantovao mi da ću se s njim i njegovom porodicom moći sigurno sakriti. Jer, poznaje on svaku stopu zemlje u kanjonu Pive, a hrane ima dovoljno. Nijesam prihvatio ovaj prijedlog. Pozdravio sam se i pošao u pravcu Durmitora ususret svojoj jedinici.

Poslije nekoliko sati zaista napornog hoda po kiši koja je natopila svaki djelić moje odjeće, stigoh u selo Nikovići. Dalje nijesam mogao. Još na desnu nogu ne mogu da stanem, a ni lijeva nije stabilna. Na nogama su rane otvorene.

U Nikovićima nađoh delegata Vrhovnog štaba, nekoliko članova CK SKOJ-a i neke jedinice Sedme banijske divizije. Naročito mi je drago bilo što sam vidio starog partizana, našeg pjesnika Vladimira Nazora, sa šeširom na kome je stajala velika petokraka zvijezda. Spremao se na put sa Banijcima.

Ušao sam u kuću i razgovarao sa delegatom Vrhovnog štaba o situaciji.

— Nije situacija tako kritična kako se mislilo — reče on. — Nećemo ići preko Tare, jer još ima uslova da idemo za Vrhovnim štabom. U toku dana sve jedinice Sedme divizije treba da se prebace preko Pive. Za njima će i Treća divizija, samo ne može tako brzo pošto je još daleko.

Teški ranjenici ostaju u kanjonu Pive, jer nema mogućnosti da se nose. Međutim, čine se svi napori da se ti ranjenici sačuvaju. Tu je i komandant mjesta Pivske Planine Miljan Gagović, koga je pozvao delegat Vrhovnog štaba i dao mu zadatak da se nekako poveže sa bivšim četničkim komandantom Dragutinom Bojovićem i pokuša na njega uticati da sa svojom grupom ne ubija ranjenike i ne pokaže Nijemcima i Italijanima njihova skloništa.

— Korisno bi to bilo — rekao sam delegatu — ali budite sigurni da neće uspjeti. Bojović je dvoličan, podao čovjek. On će sigurno obećati, ali će drugo raditi. On je do našeg povlačenja 1942 bio sa nama u Pljevaljskom srezu, čak je bio i komandir pozadinske čete, a u isto vrijeme održavao je vezu sa četnicima. I kad su četnici došli on je postao njihov komandant.

Pošto sam se prilično odmorio, krenuo sam dalje. Savjetovali su mi da tu sačekam, ali nijesam htio. Tu je bila neka komora i svratih da potražim kakvo šatorsko krilo ili ćebe. Dali su mi neku štavljenu jagnjeću kožu, doduše sašivenu iz više komada, ali odličnu za one prilike. Bilo je skoro podne. Ocijenio sam da ne mogu daleko stići. Stoga pođoh u selo Bojate do jednog prijatelja. Idućeg dana čim je svanulo krenuo sam za Nedajno, koje je od Bojata udaljeno oko 8 km. Dan je bio topao i sunčan, a gusta magla se polako dizala iz kanjona Tare. S vremena na vrijeme čula se borba na sjevernim padinama Durmitora, oko Štulca. To mi je davalo još više nade da ću se povezati sa brigadom, jer sam znao da ona drži te položaje.

Išao sam vrlo sporo, često se i dugo odmarajući. Uostalom, bilo mi je svejedno kad ću stići do Nedajna, pošto nijesam imao namjeru da dalje idem, jer je put preko Sušice do sela Crne Gore veoma naporan i za zdrava čovjeka. Poslije četiri sata hoda prevalio sam veći dio puta. Prostro sam onu jagnjeću kožu na livadi pored puta i legao da se odmorim. Toplo planinsko sunce prijatno me pržilo po licu, pa sam uskoro i zaspao. Odjedanput osjetih da me neko vuče za ruku i viče:

— Živ je, sigurno tifusar.

Probudih se i sjedoh. Objasnih da nijesam tifusar već ranjenik. Tu sam se upoznao sa Nurijom Pozdercem, članom Izvršnog odbora AVNOJ-a. Do početka ove ofanzive nalazio se u Sandžaku i imao je zadatak da politički radi, naročito među muslimanskim stanovništvom.

Drug Pozderac je žurio, jer je računao da će stići Sedmu diviziju i s njom produžiti, mada sam mu rekao da je sigurno u toku prethodnog dana i posljednja jedinica te divizije prešla Pivu. Pozdravili smo se i krenuli, on u jednom, a ja u drugom pravcu.

Pred noć stigoh u Nedajno. Nekad je to bilo divno selo. Sada ga takoreći nema. Većina kuća je porušena ili spaljena od bombardovanja. Narod je sav izbjegao i sklonio se u šume duž Sušice. Zato sam riješio da ostanem na putu, jer će, pretpostavljao sam, neko ovuda morati naići, pošto drugog puta preko Sušice od Crne Gore i Štulca nema. Prikupio sam dosta drva od ograda pored puta i naložio vatru. Uskoro je pao mrak. Legao sam pored vatre. Smrčevina je brzo gorjela, ali nije je bilo dovoljno. Vrijeme je sporo odmicalo. Osjećao sam veliku glad, pa sam pomišljao da pođem do ono malo kuća i potražim nešto za jelo. No, bilo je veoma malo izgleda da ću nešto naći, uslijed čega sam se predomislio. Bar se neću bez razloga mučiti, a na gladovanje sam već navikao.

Umor me savladao i zaspao sam. Koliko sam spavao ne znam. Probudili su me neki glasovi. U mraku neko se primicao vatri i kad me je ugledao poviče:

— Evo jednog tifusara, sigurno je Banijac.

Naime, najviše bolesnika od tifusa bilo je iz Sedme banijske divizije, sigurno više nego iz svih drugih jedinica, tako da se prosto ukorijenilo mišljenje da je svaki bolesnik iz te divizije.

Ali kakva radost! Za mene je, čini mi se, to bio najsrećniji trenutak u životu. Pridošlica je bio Slobodan Grbović, zvani Slobo Grbo, zamjenik intendanta našeg bataljona. Čim sam mu se javio, prepoznao me je i počeo da viče:

— Evo našeg komesara!

Kad smo se izljubili, sio je pored mene, a zatim počeo da doziva Mumina, Bajrovića, Miluna Drobnjaka i ostale da donesu iz komore ćebad kako bi mi namjestili da ljudski ležim. Potom Slobo ode i donese da jedem. Izvadio je iz jednog torbaka oveći zamotuljak i na njemu svojstven način počeo da ga natenane odvija.

— Evo, — reče najzad — malo skorupa i suvog mesa. Mislio sam da ti to pošaljem po kuririma, pa nikako da pogodim kad idu ovamo. Sve sam ovo čuvao, računajući da ćemo te uskoro naći.

Poslije ovako bogatog obroka lako je bilo spavati.

Čim je svanulo, povukli smo se u šumarak pored puta koji izlazi iz Sušice na Nedajno, jer se računalo, pošto je lijepo vrijeme, da će neprijateljska avijacija izvršiti napad. I zbilja, oko 8 časova naiđoše neprijateljski bombarderi. Tukli su i ovoga puta selo Nedajno, put koji vodi iz Sušice i šumu gdje smo se mi nalazili. Gubitaka nije bilo.

Iz razgovora sa drugovima saznadoh da će se naša brigada vjerovatno večeras povući prema Nedajnu. Prema tome, očekujem i ja s njima pokret u pravcu Pive. Konja koga smo

zaplijenili neposredno prije moga ranjavanja, ostavili su za mene. Pošto zbog rana nijesam mogao jahati, računao sam da ću moći bar sjedeti na sedlu okrenut na jednu stranu.

Oko 10 časova dobismo naređenje da se spustimo u Sušicu. Stiže i jedna grupa ranjenika iz pravca Nikovića, iz Centralne bolnice, a tu je bio i brigadni sanitet Treće brigade. Od njih saznadoh da nećemo ići preko Pive već preko Tare i da se na ušću Sušice u Taru prave splavovi kojima će se izvršiti prelazak. Radni vod našeg bataljona ostade na istom mjestu čekajući naređenje od štaba bataljona, a ja se priključih koloni ranjenika. Sjedio sam na sedlu okrenut uzbrdici čijom padinom vodi staza tako da, ako padnem, ostanem na gornjoj strani puta.

Spustismo se do blizu Sušice i tu se zaustavismo, jer je naređeno da čekamo. Prolaze sati, a mi nikud ne mičemo. Pored nas prolaze seljaci. Znaju šta ih čeka od Nijemaca i Italijana, pa se sklanjaju u Sušicu. Sa sobom gone tovare hrane i drugih stvari, stoku i sve što se može skloniti.

U međuvremenu pade jak pljusak. Nije mnogo trajao, svega jedan sat, ali bješe tako jak da smo pokisli do gole kože.

Čekanje se produžilo u beskonačnost. Kad ćemo već jednom krenuti prema Tari? Ali, eto opet iznenađenja! Stiže naređenje da se vratimo prema Nedajnu i dalje u pravcu Rudina, jer se preko Tare ne može preći pošto su italijanske jedinice izbile na njenu desnu obalu.

Prema naređenju, treba do noći stići do sela Jerinića. Doduše, sad smo na konjima, pa će se brzo ići. Meni je to lakše nego da pješačim, ali moram stalno da se držim za sedlo s jedne i druge strane da ne bih pao, a to je ipak naporno.

Sunce je već bilo zašlo kad smo stigli u Jeriniće. Samo, nijesmo se smjestili u kuće već pored šume. Računali smo da ćemo ipak moći naložiti vatru te će nam biti lakše izdržati hladnoću. Međutim, baš kad smo se spremili da potpalimo vatru, naiđoše pored nas u pravcu Rudina komandant Druge grupe, komandant Treće divizije Sava Kovačević i delegat Vrhovnog štaba i upozoriše nas da ne smijemo ložiti vatru, jer neprijateljska avijacija i noću izviđa. Jedva smo dočekali zoru. Bilo je veoma hladno. Ležali smo na mokroj zemlji poslije jučerašnje kiše, a hladan planinski vjetar prodirao je kroz tijelo. Noć je bila potpuno vedra pa se po nama rosa nahvatala.

Čim je svanulo, pošli smo dalje i oko 10 časova stigosmo na Rudine, gdje se razmjestismo po šumarcima na južnoj strani Sokola.

U rejonu Rudina razmjestila se komora i sanitet naše brigade. Ni ovdje nas neprijateljska avijacija nije ostavila na miru, ali žrtava među ranjenicima nije bilo. Dolje u selu teško

je ranjen Tejo Vuković, starac od 60 godina, koji je od početka ustanka bio s nama i s našom brigadom išao u Bosnu. Izgleda, ima još mrtvih i ranjenih.

PRELAZAK PIVE

Sunce se već spremalo na počinak kad dobismo naređenje za pokret. Trebalo se što prije spustiti u kanjon Pive, dok ne stignu jedinice Treće proleterske brigade, odnosno komora, bolnice divizije i brigada. Do mosta na Ljesištima[3] vodi samo jedna staza, a trebalo je da svi njome prođemo. Kad smo počeli da se od Rudina spuštamo niz Ulaske, nasta velika gužva. Na istoj stazi nađoše se komore i bolnice divizije i Pete brigade, sanitet i komora naše brigade i mnogo sitne stoke. Sve je to zakrčilo put. Baš u tom momentu naiđoše i neprijateljski avioni. Srećom, samo su mitraljirali, ali neprecizno, tako da nije bilo žrtava. Međutim, neprijateljska artiljerija bila je vrlo aktivna te nam je otežavala kretanje.

Najzad, put se otvorio. Krenusmo prema Ljesištima, ali bez nekog reda. Izmješale se komora i bolnice. Kolona odmiče vrlo sporo, jer je teren veoma strm i krševit. Ranjenici padaju s konja, a neki jašu okrenuti repu i drže se za nj.

Ni ja nijesam mnogo bolje sreće. Istina, imam dobro i ispravno sedlo, ali preko ovakvog besputnog terena ne mogu da održavam ravnotežu. Ako se konj spotakne, evo me odmah na zemlji. A zatim je naišlo ono najgore. Na mjestu zvanom Tilini Podovi neprijateljska artiljerija tuče stazu tako precizno da se gubici ne mogu izbjeći. Ponavlja se slika s Prenja iznad Konjica u prethodnoj ofanzivi. Svaka granata donosi nove žrtve — mrtve ili ranjene, a mjesto se ne može zaobići. Niko to i ne pokušava. Kolona neprekidno ide i sigurno svaki intimno razmišlja o tome da li će imati sreće da na tučeno mjesto naiđe onda kada granata ne bude pala. Nevjerovatno, je kako je čovjek postao tvrd prema svemu. Svaki ide mirno u koloni, pa šta bude.

I ja sam prošao nepovrijeđen, dok je granata još bila u vazduhu. No vidio sam strašan prizor. Mnogo je bilo već mrtvih, a drugi su umirali. Među mrtvima vidjeh i svog školskog druga Radula Vukićevića iz Nikšića. Čitava porodica je pošla u partizane 1941 — on i brat sa roditeljima.

---

[3] Žičani most na Pivi neprijatelj je artiljerijom uništio. Ispod Čokove Luke pokušalo se čamcem. Žica je prebačena preko rijeke i učvršćena, pa je čamcem počelo prebacivanje. Međutim, neprijateljska avijacija je bombama uništila čamac. Tada je između Gornjeg Kruševa i Čokove Luke, na mjestu gdje je bio stari austriski most, napravljen uz pomoć seljaka drugi. No nije prošlo ni 24 časa, a neprijatelj ga je uočio, pa je i njega avijacija uništila. Sadašnji most je napravljen na Ljesištima, iznad Čokove Luke.

Već je padao mrak kad se spustismo mostu. Preko se nije moglo na konjima. Most je stajao na dva kamena, ali je bio sasvim nisko i djelimično u vodi. Sem toga, kora se već bila ogulila sa sirovog drveća pa su se konji klizali. Prešao sam na štakama uz pomoć bolničarke, a onda na konju produžio sa ostalima niz lijevu obalu Pive, do Čokove Luke, gdje smo i zanoćili. Jasno, ni ove se večeri vatra nije smijela ložiti. Od hladnoće čitavu noć nijesam mogao da zaspim. Slušao sam neprijateljsku artiljeriju.

U samu zoru 10 juna krenusmo od Čokove Luke u pravcu Vučeva. Penjali smo se uzanom stazicom koju je tukla neprijateljska artiljerija, iako ne onako precizno kao onu na drugoj strani. Ne znam koje su jedinice prošle ovuda prije nas, ali su se duž staze do Vučeva, vidjeli poginuli borci i ubijeni konji. Neki, smrtno ranjeni, traže pištolj da okončaju sebi život, jer ne žele da padnu živi u ruke neprijatelju.

Prije izlaska na Vučevo naiđe partiski kadar koji treba da se vrati u Crnu Goru. Među njima su Blažo Jovanović, politički sekretar PK i Radoje Dakić-Brko, organizacioni sekretar. Tu je i Stana Tomašević, sekretar PK SKOJ-a. Pred rat je bila učiteljica i kao skojevka vrlo aktivno je politički radila sa seoskom omladinom. Htjede da mi pomogne da iziđem uz jedan uspon, uhvati konja i povede. Ali sam bio slabe sreće. Konj se ispe prednjim nogama na kamenjar, ali se okliznu i pade, a ja preko njega. Osjetio sam jake bolove po čitavom tijelu. No, čekanja nema. Stavili su me na konja i produžili put.

Na jednoj stijeni, tamo gdje staza izlazi na Vučevo, stajao je drug Milutin[4] i raspoređivao kojim pravcem će ko ići. Centralnu i ostale bolnice uputi desno u pravcu Katuna s tim da se tu i zadrže. Naredio je da se razmjeste na što široj prostoriji, po šumi, ali da ne lože vatre zbog avijacije. Za hranu smo dobili hladan ječmen kačamak i paradajz iz konzervi zaplijenjenih na Javorku od Italijana.

U toku dana neprijateljska artiljerija je neprestano tukla kanjon Pive. Avijacija je takođe bila aktivna, ali nas nije bombardovala — nadlijetala je i mitraljirala. Žrtava nijesmo imali.

Čim je pao mrak, izmiljeli smo svi iz šume i po smrčevim šumarcima koji su bili razbacani u rejonu Katuna i Duži pripremali se za prenoćište. Ne tražeći nikakvo odobrenje, naložili smo mnoštvo vatri. Čitav kraj ličio je na veliki logor. Neko je spavao, neko okretao čas jednu čas drugu stranu tijela prema vatri da bi se bolje ugrijao.

Odjedanput nastade graja. Bolničarke su zgrabile sa nas pokrivače — šatorska krila, ćebad, ili šta je ko imao na sebi

---

[4] Ivan Milutinović.

i razvlačile iznad vatri da bi ih sakrile. Nastala je prepirka, jer niko od nas, onako iz sna, nije shvatio što se dogodilo, a mnogi se nijesu uznemirili čak ni onda kad su čuli da neprijateljski avioni zaista nadletaju. Kad je to prošlo, dobili smo natrag svoje pokrivače, pokrili se i nastavili da se pečemo uz vatru.

Prije zore narediše nam da se spremimo za pokret, i to preko Vučeva u pravcu Sutjeske, iznad Tjentišta. No, ko će zavesti red kod ovakve vojske? Tu su ranjenici, tifusari, rekonvalescenti. Centralna bolnica formirana je u ešelone ali sve zajedno ide. Najzad, pošto je sunce već bilo izgrijalo, kolona krenu. Ispružila se preko platoa Vučeva i vijugala preko dolina i brežuljaka. Nigdje joj kraja. Kolonom, a »preko veze«, prenose se svakojake vijesti i naređenja kao: »Nek stane radiostanica«; »Ima li veze sa radiostanicom«.

Čim je minula Duži, kolona skrenu lijevo jednom dolinom. Postaje sve nejasnije kuda se to ide. Sutjeska nam ostade potpuno desno, a mi se sve više orijentišemo prema Magliću. Oko podne izbismo na veliku poljanu — Hadžića Ravan. Neposredno ispred nas su padine Maglića.

»Nek stane čelo«, prenosi se kolonom. A čelo ne staje, kolona jednako ide. »Nek stane čelo, pred nama su Nijemci«. Uzalud, kolona i dalje ide. Najzad neko na konju prođe naprijed. Uskoro se zaustavismo.

Šta je, zapravo, bilo? Ispod nas na tom pravcu nema ni jedne naše jedinice, a Nijemci su već, ima nekoliko dana, izbili na Maglić i spuštaju se prema Vučevu i Sutjesci.

Pred nama, u jednoj dolini, nalazi se izvor. Htjedoh da pijem, ali mi bolničarka ne dade. Uskoro postaviše stražu. »Zagađena je voda«, objašnjava bolničarka. I, zaista, ima prava. Tu, po ledini oko izvora, leže lješevi naših boraca. Jednom raskomadano tijelo, drugom razmrskano lice, treći leži kao da spava, sa ranom na slepoočnici iz koje je tekla krv i rumeno obojila travu tako da se sad svjetluca na suncu. A nekoliko koraka dalje leži borac sa razbijenom lobanjom iz koje je ispao mozak i leži na travi. Svi su poginuli od neprijateljske artiljerije. Čitava poljana prekopana je granatama.

Na drugoj strani izvora, pored šume, u neobičnom položaju nalazi se grupa boraca. Zgrčena, mrtva tijela leže oko ostataka ugašene vatre. Iscrpeni i premoreni bolešću i glađu, sigurno su tu zastali da se odmore, naložili vatru i oko nje polijegali. Život im se gasio sa ognjem koji su potpalili. Tu ih je i poslednji djelić snage napustio, a umorne oči zaspale su vječitim snom. Pod glavama im još stoje torbice, taj stalni partizanski jastuk. Samo jedan od njih, prislonjen uz debelo bukovo stablo, sjedi skupljenih koljena na kojima su mršave ruke.

Reklo bi se da on jedini još čuva stražu dok njegovi drugovi spavaju.

Sigurno su to tifusni bolesnici ostali iz bolnice koja se kretala sa Sedmom divizijom. Njihovi komesari neće znati gdje su im ostali neustrašivi borci, niti će to moći napisati u svojim izvještajima. Neće znati ni roditelji ni, možda, vjerenice koje sanjaju o njihovom povratku. Nekoga će možda čekati djeca da se vrati, da ih nježno i toplo zagrli i pomiluje, jer su ionako željna milovanja u ovim gorkim danima.

»Pokret«, ču se odjedanput duž kolone. Izgleda da je najzad štab koji komanduje ovom »vojskom« odredio pravac. Kolona se dosta sporo odmicala u pravcu guste šume i Sutjeske. Prošli smo Mrkalj Klade i primicali se Dragoš-Sedlu, kad ponovo poče da se kolonom prenosi naređenje: »Stoj čelo«. Opet nešto nije u redu. Opet smo mi prethodnica. Kažu, ispred nas nema naših jedinica. No to nije tačno. Pred nama se nalazi Prva dalmatinska brigada, izuzev njenog 2 bataljona, i prvi bataljon Pete crnogorske koje kao prethodnica treba da naprave mostobran u rejonu Tjentišta, a onda će se ići naprijed. Stoga je naređeno da se sklonimo u šumu pored puta, dok se situacija raščisti na Sutjesci, ali da ne budemo u većim grupama, jer nas mogu i ovdje avioni otkriti.

Vrijeme se mijenjalo. Hladan planinski vjetar duvao je sve jače, a crni oblaci, parani munjama, naglo su se gomilali i pritiskivali zemlju. Kiša je bila na pomolu. Svak se snalazio kako je znao. Lomili smo grane i pravili bajte preko kojih smo prostirali šatorska krila. Ali, pri snažnom pljusku, nijesu pomogle ni bajte, ni pohabana šatorska krila. U tren oka bio sam mokar do kože. Tako je padalo skoro dva sata, a onda poče razvedravanje.

Uskoro naiđoše neke jedinice. Gledao sam ih na nekoliko desetina metara kroz šumu, kako promiču putem. Bili su to neki dijelovi Pete crnogorske. Naše brigade još nema, jer ona je i dalje u zaštitnici.

Ovdje smo zanoćili. Tek sad nam je svima jasno da vatru ne treba ložiti, jer se na drugoj strani Sutjeske nalazi neprijatelj koji artiljerijom može veoma uspješno da tuče ovaj teren.

Osjećam se sasvim rđavo. Od napornog kretanja noge su mi otekle i bole me. Rane su još otvorene i gnoje, a već više od nedjelju dana nijesu previjane. Imam temperaturu i osjećam žeđ. Kad je pao mrak, sve se utišalo. Samo u dolini Sutjeske, otprilike iznad Tjentišta, čula se borba. Vjerovatno neke jedinice pokušavaju da pređu Sutjesku. Nešto kasnije borba je sasvim prestala.

Idući dan, koji smo tako željno očekivali, osvanuo je dosta tmuran. Bilo je uglavnom oblačno, ali je povremeno izbijalo

sunce. Svi su izgledi da će opet biti kiše. Oko 6 časova naiđe 5-ti bataljon Treće brigade u kome sam proveo više od godinu dana. Drugovi su svraćali do mene da se pozdravimo. Tražili su da idem sa bataljonom, jer, kažu, 5-ti bataljon će se »kao i uvijek probiti, a tebe nećemo ostaviti«. Nažalost nijesam imao snage.

Prešao sam nekoliko desetina metara zajedno sa dr Dejanom Popovićem. Sjeli smo na jednu poljanu odakle je bio krasan vidik. Tu odmah ispred nas, na možda 500 m, protiče mala planinska rječica Perućica. Divnim velikim slapom koji se bjelasa kao srebro stropoštava se iz jednog klanca obraslog stoljetnim stablima visokih četinara i pada u dubinu koja se skriva ispred naših očiju. A tamo dalje prostrla se gusta četinarska šuma kojoj se kraj ne može vidjeti. To je zaista prava prašuma.

Borba na Sutjesci se ne čuje. Međutim, artiljerija neprestano tuče. Kuda i koga, to ne možemo da ocijenimo. Ali tu, nedaleko, i naš protivkolac neprestano tuče. Kasnije nam rekoše da je situacija vrlo ozbiljna i da sva teška oruđa treda da se unište, jer nema izgleda da se mogu iznijeti. Stoga ovaj naš topčić, koji nosimo još iz Bosanske Krajine, žuri da ispali i posljednje zrno, a kad je to učinjeno, bačen je niz padinu u kanjon Perućice.

Poslije podne otpoče jaka kiša. Padala je neprestano i nije izgledalo da će skoro prestati. Primicala se noć. Narediše da se spremamo za pokret. Pored jednog potočića dijelila se večera. Sem mesa dobili smo i rijedak skrob, a kao rezervu davali su nam velike komade svježeg, nekuvanog mesa. Oko kazana nema reda, niti se ko stara da ga uspostavi.

Najzad pokret. Išli smo neko vrijeme putem, ali odjednom ga izgubismo. Bila je pomrčina da se nije moglo vidjeti ni metar ispred sebe, te je lako bilo prekinuti vezu u koloni. Okrenuli smo niz strmu i potpuno glatku padinu na kojoj nije bilo trave. Tuda su, izgleda, nekad spuštani balvani. Zbog kiše teren je bio klizav i blatnjav. Konji su se klizali i padali i mi zajedno s njima. Tako satima.

Već je bilo svanulo kad smo stigli na rijeku. Nastavili smo put njenom desnom obalom do mjesta gdje je vršen prelazak i gdje Dubrovački put izlazi iz kanjona Sutjeske u selo Tjentište.

PROBOJ NIJE USPIO

Bilo se već dobro razdanilo kad smo izbili na Tjentište. Vrijeme je bilo divno. Na nebu nigdje oblačka, samo je zgusnuta magla poslije jučerašnje kiše još pritiskivala rijeku. No

uskoro, kad su se prvi sunčevi zraci počeli prosipati po ovoj divnoj, sada tako krvavoj dolini, iščeznu i magla.

Prešli smo odmah hladnu i brzu Sutjesku. Dosta širok put vodio je preko Tjentišta u pravcu Popova Mosta. To je stari zvani Dubrovački put, nekada najbliža trgovačka veza između Dubrovnika i Sarajeva. Drugi, manji, odvajao se lijevo u pravcu sela Krekova. I prošle godine sredinom juna bili smo ovdje, u nekad bogatim selima Tjentištu, Krekovima i drugim koje su spalili četnici još krajem 1941 godine, jer su tu živjeli muslimani. Danas tu nema ni jednog čovjeka. Ostale su samo zidine zarasle u korov.

Na putu niz Sutjesku opet užasan prizor, djelo njemačkih zločinaca. Na desnoj strani, duž ograde, leži oko 20 lješeva, poređanih jedan uz drugog. Svi su strijeljani — to se vidi po ranama. Svima su kuršumima probijene glave. Iz rana gamiže mnoštvo crva. Na nekim ih je toliko mnogo da prosto čine uzdignutu kupu. I to su sigurno ranjenici i tifusni bolesnici koji su bez snage i oružja pali u ruke zločinaca.

Sve bolnice, izmiješane s komorama, smjestiše u dolinu kroz koju je proticao Usovički Potok i drugi, manji, desno od njega. Bilo nas je toliko mnogo da čovjek prosto nije imao gdje da se spusti na zemlju. Pokušao sam da se popnem uza stranu, ali ona je bila jako strma da se na njoj nije moglo ležati.

Rukovodioci bolnice odoše uzbrdo, u pravcu odakle se čula borba. Računamo da su pošli da se povežu sa operativnim jedinicama kako bi održavali vezu s njima i, kad se izvrši proboj, da povedu i nas. No oni se nijesu vraćali niti smo imali ma kakvih podataka o situaciji.

Uskoro neko javi da sanitet Treće proleterske brigade krene naprijed. Iz te ogromne zbijene gomile počeše se izdvajati ranjenici. Osoblje saniteta i nešto ranjenika već su se prikupili. Krenuh i ja za njima u pravcu Krekova. Najzad smo stigli do Usovičkog Potoka, i produžili u pravcu Krekova. Tu nađosmo neke prištapske dijelove Pete crnogorske brigade. Naprijed se ne može, jer se u neposrednoj blizini ispred nas čuje borba i povremeno zrna zvižde iznad nas.

Interesovali smo se ko je izdao naređenje da sanitet Treće brigade krene naprijed. Ali odgovora nije bilo, to niko nije znao. Ono drugova što se tu nalazilo nije znalo ni za štabove ni za jedinice. Ustvari ovdje su bili dijelovi komore, pa nije ni čudo. Ostali smo i mi i čekali novo naređenje. Smatrali smo da će nas obavijestiti čim se izvrši proboj kroz neprijateljske položaje. No sati su prolazili, dugi i beskrajni, a mi ništa nijesmo znali o situaciji. Tada smo se vratili do Usovičkog Potoka.

Primaklo se već podne i mi smo još u neizvjesnosti. Borba je sve manja. Mi je, ustvari i ne čujemo izuzev povremeno, i to ne na istom mjestu, već na cijeloj prostoriji od Krekova pa do Lastve. Umor i san me savlada i zaspah na koži koja mi je bila tako dragocjena na ovako vlažnoj zemlji.

Kad sam se probudio, dan je bio već na izmaku. Grupa ranjenika, sa kojom sam jutros došao ovdje, još je bila tu, samo se bila razmiljela po šumarcima i gustoj travi ispod šume. Sad je već bilo dosta novih vijesti, ali samo rđavih. Rekoše da je situacija potpuno jasna. Jutros u zoru prebacile su se jedinice Pete crnogorske i 2 bataljon Prve dalmatinske brigade preko rijeke Sutjeske i izvršile napad na neprijateljske položaje. Ispred sela Krekova, među prvima poginuo je komandant divizije Sava Kovačević. Bataljoni su jurišali ali uspjeha nije bilo. Jer, neprijatelj je čekao maskiran u rovovima i otvarao ubitačnu vatru tek onda kad su naši bili neposredno ispred njega. Gubici su na našoj strani veliki.

Treća proleterska brigada koja je štitila bolnicu dok se sva prebacila na lijevu stranu Sutjeske i mostarski bataljon Desete hercegovačke produžili su za Petom brigadom i izvršili napad na neprijateljske položaje. I oni su pretrpjeli teške gubitke. Računa se da je polovina sastava Treće brigade izbačena iz stroja. Poginuo je komesar brigade Božo Miletić i zamjenik komandanta Momo Stanojlović; iz 4-og bataljona komandant bataljona Milovan Peković i zamjenik komandanta Lale Vuksanović. Poginuo je takođe veliki broj četnih i ostalih rukovodioca i boraca. Nije bolje prošao ni mostarski bataljon.

Iz Treće proleterske brigade probio se čitav 5 bataljon sa manjim grupama iz 2-og i 4-og bataljona, dok su se ostali, izgleda, pošto nijesu uspjeli da se probiju naprijed, vraćali natrag i probijali kroz neprijateljske redove. Jer, Nijemci su već stigli i na desnu obalu Sutjeske. Ostali su tifusni bolesnici i ranjenici iz Centralne bolnice i iz bolnice Treće divizije i brigadnih saniteta. O tome sam obavijestio drugove u našem sanitetu. Ono malo sanitetskog materijala podijelismo među sobom. Zapravo, svaki je uzimao ponešto, neko gazu, neko zavoj, neko tablete, već prema tome kako je kome šta trebalo.

Okupismo se u jednu grupu Treće proleterske i krenusmo natrag istim pravcem otkuda smo jutros došli. U toj grupi, pored ostalih, bili su Dragiša Pajević, referent saniteta brigade, Dragica Kladarin, Marinko Dragaš, Dušan Fundić, Zora i Slava Pejanović, Vera i Savo Pavićević i Obrad Đoković. Na livadi pored puta nađoh mrtvog Radomana Mrdaka, komandira čete iz našeg 2-og bataljona. Parče granate pogodilo ga je u grudi. Pored njega, na travi, lokva usirene krvi.

Iznad Tjentišta, u šumi sa gornje strane puta, bila je komora Treće divizije. Niko više tu nije bio. Ostale su samo stvari. U jednoj torbi su sekcije. Uzeh sve, jer mi bi žao da ih ostavim.

PONOVO UZ VUČEVO

Sutjesku smo prelazili lagano, čvrsto se držeći jedan za drugog, jer je poslije kiše bila nadošla. Ja sam išao na štakama, ostavivši konja, jer se moralo probijati bespućem. Na drugu stranu Sutjeske prešlo je nas 16, uglavnom ranjenika, nekoliko bolničarki i osoblje iz saniteta. Od oružja imamo svega nekoliko pušaka, jer ranjenicima nije bilo dozvoljeno da iz jedinice nose oružje u bolnicu. Sad se sami snalazimo. Uzeh pušku koju nađoh na samaru ubijenog konja.

U podnožju Skakavaca sjeli smo i počeli da pravimo plan. Na neku borbu nijesmo mogli ni misliti, sem u krajnjoj nuždi. Znači, treba se kretati što neprohodnijim terenom, naročito kroz šumu. A za mene je to značilo beskrajne muke, i ko zna da li ću moći sve to izdržati. Ali, kud ići bez ikakve hrane? Treba nešto uraditi. Na lijevoj strani Sutjeske ostalo je stoke. Prije smo pored nje prošli i nijesmo se sjetili da nam treba. Odlučili smo da se dva druga Marinko Dragaš i Dušan Fundić, lakši ranjenici, vrate i dotjeraju nešto stoke. June koje su njih dvojica doveli jedva zaklasmo. Ali, vatru nijesmo smjeli ložiti, jer su se već na nekoliko stotina metara, iz pravca Suhe, čuli pucnjevi. Zato smo kao kurjaci jeli onako svježe, još toplo i neslano meso. U torbe smo spremili i rezerve, ali samo krtinu, pa polako krenusmo uz strmu stranu Skakavaca.

Prošli smo ne više od 2 km, ali za mene dugog i napornog puta. Dalje se nije moglo. Tu smo se zadržali do zore. Nijesmo se žurili, jer smo riješili da se danju odmaramo a noću putujemo dok ne prođemo kroz njemačke položaje.

Riješih da pogledam rane i da ih očistim i previjem. Zavoji su bili isuviše prljavi da bi se ponovo stavili na ranu, a gaze nijesam imao. To me je navelo na originalnu, ali korisnu i praktičnu ideju. Na rane koje su još gnojile stavih tek ubrano bukovo lišće hvatajući ga samo za poteljku kako bih sačuvao sterilnost. Držao sam ga sve dok se ne bi na suncu čvrsto zalijepilo za rane. Na taj način riješio sam dva problema: spriječio sam da se rane ponovo zagade od prljavog zavoja, a s druge strane, ako zavoji spadnu kao i obično, rane će biti sačuvane da ih rublje neposredno ne dodiruje.

Četrnaestog juna poslije podne nastavismo put strmom stranom koja se spušta do desne obale Perućice. Pred nama je opet onaj krasni vodopad. Drugarice nam skrenuše pažnju da su vidjele neke ljude u uniformi na vrhovima sa jedne i druge

strane vodopada. Nijesmo povjerovali. No, ipak, uskoro smo se uvjerili da su i tu Nijemci.

Usput se nađosmo sa jednom novom grupom koja je išla sa drugom Milom Peruničićem. Uskoro nam se priključi još jedna grupa iz Mileševske čete 2-og bataljona, a zatim i grupa iz 4-tog bataljona, uglavnom sve iz komore, mahom stariji ljudi. Ukupno nas je bilo 46. Kretali smo se oprezno kroz šumu, nastojeći da nas Nijemci ne primijete.

Izbivši na potok koji teče od Dragoš-Sedla, naglo zastadosmo. Pred nama je jedan Nijemac sjedio pored potoka, raskomotio se i prao noge. Čekanja ni kolebanja nije smjelo biti. Primjeti li nas, sigurno će pucati, nekoga će vjerovatno ubiti, a to će privući pažnju onih na vrhu, te će nas i oni napasti. Uhvatili smo ga živa i poveli sobom, čuvajući da nam ne pobjegne.

Putovali smo do duboko u noć. Išli smo gustom smrčevom šumom ne nailazeći uopšte na tragove neprijatelja. Kad smo zaključili da nas neprijatelj neće pronaći, zaustavili smo se u jednoj dolini i zanoćili. Naložili smo više vatri i svako je spremao za sebe večeru. Prvo što je trebalo učiniti bilo je da ispečemo meso koje se već počelo kvariti.

Petnaestog juna čim je svanulo, krenusmo uzbrdo i oko 8 sati izbismo na plato Vučeva. Išli smo u pravcu Mratinja ne držeći se nikakvog puta, jer nam je ipak bilo sigurnije šumom. Žeđ nam je bila već dodijala, ali vode nigdje nijesmo našli. Povremeno smo nailazili na kabl koji su Nijemci postavili za poljske telefone. Redovno smo ga prekidali. Bar smo to mogli da učinimo.

Kako nam je rezerva hrane bila na izmaku, brali smo kisjelicu. To je trava malih, uskih i duguljastih listića, koja ima dosta prijatan ukus kad čovjek nije mnogo gladan. Pred noć stigosmo na mratinjski katun. Naišli smo na grupu koliba koje su bile potpuno prazne. Pretražili smo sve, nadajući se da ćemo naći bar nešto za hranu. Nažalost, ništa nijesmo našli izuzev malo soli prosute po policama. Ali i to će nam valjati, pošto će nam narednih dana trava biti glavni prehranbeni artikal. Otuda smo krenuli putem u pravcu Mratinja, ne misleći uopšte o tome da li ćemo se, možda, sresti sa Nijemcima. Nijesmo prošli ni 500 m kad se pred nama na oko 1 km pojavi kolona Nijemaca. Išli su iz Mratinja, pravo prema nama. Međutim, bili smo u šumi, pa nas nijesu mogli primijetiti. Skrenuli smo desno hitajući da se što prije odavde udaljimo. Ja sam išao vrlo sporo, izostajući iza kolone. Kad smo ušli malo dublje u šumu, primjetih da se drugovi rasturaju. Prvo pomislih da su naišli na neku grupu Nijemaca. Ustvari, naišli su na veliku poljanu obraslu srijemušom, pa su htjeli da stvore što veće

rezerve. Kad sam stigao do njih bili su već pri kraju. Svako je imao po čitav naramak.

Na litici iznad Mratinja stvarali smo plan za dalje kretanje. Put ka Mratinju nije dolazio uopšte u obzir. Postojale su još dvije mogućnosti: spustiti se niz ove strme padine, preći preko Mratinja i nastaviti dalje put, ili ići oko Mratinja, ispod samih padina planine Maglića, pa dalje preko planine Bioča. Ni jedan ni drugi put nije valjao. Prvi je bio kraći ali nesigurniji. Selo Mratinje je spaljeno; vidjele su se vatre zapaljenih kuća. No, primjetili smo i manja svijetla koja su se kretala, pa smo zaključili da je tu njemački logor. Sem toga, nijesmo znali da li bismo mogli ovuda i da se spustimo.

Put oko Mratinja pa preko Maglića i Bioča bio je mnogo sigurniji, ali izvanredno težak. Za mene posebno ova kombinacija nije bila prihvatljiva, niti je uopšte dolazila u obzir, ma kako ostali odlučili. Najzad se opredijelismo na prvu kombinaciju i polako krenusmo u pravcu Mratinja. Padina je bila veoma strma tako da nijesmo mogli ići, već smo klizili više sjedeći i pridržavajući se za planinsku travu busiku. Išao sam među prvima. Pozadi je neko nehotično otisnuo kamen, koji zakači moju pušku i prebi je na dva komada te je ostavih.

Nastojali smo da što tiše prođemo i ne otkrijemo svoje prisustvo, ali nam to nije uspjelo. Spuštajući se niz liticu, jednom drugu omače se puška iz ruku padajući sa stijene na stijenu. Odjedanput se ču jak pucanj. Puška je imala metak u cijevi i ovaj opali. Ipak smo produžili naprijed. Poslije mnogo napora spustili smo se i približili selu, gdje smo se odmorili. Polako, sa velikim otstojanjem, prešli smo potok koji teče niz selo, a zatim se prihvatili šume. Išli smo skoro do zore i kad smo računali da smo dovoljno odmakli od neprijatelja, zaustavili smo se. Umor, iscrpenost i glad savladali su nas toliko da dalje zaista nijesmo mogli. Zaspali smo odmah bez ikakvog obezbjeđenja.

KROZ BESPUĆA I ZGARIŠTA

Probudili smo se poslije podne 16 juna, gladni, a posljednje parče mesa pojeli smo sinoć prije nego što smo počeli da se spuštamo ka Mratinju. Pojeli smo onu već uvelu srijemušu što smo je juče nabrali, a zatim smo krenuli uz Bioč. Drugog izlaza nije bilo, jer su se putem prema Brljevu kretali Nijemci.

Penjali smo se dosta sporo kroz gustu bukovu šumu. Odjednom iz jednog prla poče da se kotrlja prema nama veliko kamenje. Spasla su nas debela bukova stabla iza kojih smo se odmah zaklonili. No, kamenje se neprestano kotrljalo te je bilo

jasno da ga neko namjerno otiskuje. Ustvari, jedna grupa žena i djevojaka iz Mratinja pošla je iz zbjegova pod samim vrhovima Bioča prema selu, da vidi nalaze li se Nijemci još tamo. Primjetivši nas, pomislile su da smo Nijemci i počeli da otiskuju kamenje. Najzad uspjesmo da se sporazumijemo i dođosmo do njih. Nadali smo se da ćemo, bez obzira na sve, možda dobiti nešto hrane. Idući dalje naiđosmo na česmu pored koje je bio mladić sa puškom i petokrakom. Reče da je iz sela Pišća, da je bio u komandi mjesta i da se vratio sa Vučeva pa se tu zadržao kod nekih rođaka. U blizini su, reče, dva zbjega Mratinjaca.

Pošto smo bili podjednako udaljeni od oba zbjega, orijentisali smo se prema zbjegu u Prliješću koji je bio na pravcu našeg daljeg kretanja. Bilo nam je jasno da možemo glave iznijeti samo ako nastupamo kao organizovana vojska, energično i uporno. No, kako se odmah moglo vidjeti da, s obzirom na stanje i broj pušaka, to zaista nijesmo, odlučili smo da u zbijeg pođemo drug Mile Peruničić i ja i da s njima razgovaramo, pa tek ako stvar uspješno riješimo, pozivajući se na vojsku koju oni ne vide, onda da dođu i ostali.

U zbjegu su nas primili, kako smo i očekivali — dosta grubo i s potcjenjivanjem. Sporo su se izvlačili iz svojih bajti. Neki su nosili i puške. Prvo smo razgovarali o političkoj situaciji. Rekao sam im da se naša glavnina probila za Bosnu i da neprijatelj nije ni ovoga puta uspio da nas uništi, a da će jedinice koje se nijesu probile nastaviti borbu ovdje, jer je neprijatelj svuda isti. Tražili smo da nam daju nešto hrane za vojsku, ako nemaju šta drugo, s obzirom i na njihove teškoće, bar nešto stoke.

— Ništa vam ne damo — odgovorili su bez kolebanja. — Vi ste za sve ovo krivi.

— Ukoliko ne date drage volje — rekoh im — mi ćemo vam konfiskovati, jer ljudi moraju da jedu.

— A znate li da u nas ima 150 pušaka — dobaci jedan.

— Taman koliko i nas — odgovorih mu odmah — pa ako ste za boj, tu smo. No ipak će bolje biti da se na lijep način rastanemo.

Znajući da će se uskoro uvjeriti da podaci koje sam iznijeo nijesu tačni, objasnih da se polovina ljudi nalazi u onom drugom zbjegu i da su ih tamo lijepo primili.

— Sigurno si ti neki partizanski činovnik — dodade jedan obraćajući se meni.

Odgovorih mu da činovnik nijesam, jer mi činovnika nemamo niti primamo platu, već se dobrovoljno borimo, a jesam, doduše, komesar bataljona što se vidjelo i po znacima na rukavu. Istakao sam druga Mila Peruničića koji je kao stariji

čovjek pošao u borbu i postao član Izvršnog odbora AVNOJ-a. Drug Mile je govorio o ulozi i zadacima te nove organizacije i ciljevima naše borbe uopšte.

Poslije svega ovoga malo omekšaše. Istina bilo je tu i nekoliko dobrih ljudi. Domaćin, Milinko Mitrać, pred čijom smo bajtom sjedeli, reče ženi da nam donese mlijeka. I zbilja, odmah nam ponudiše dvije šolje toplog mlijeka. Odbili smo, mada bismo ga itekako slatko popili, da bismo time što više učvrstili »pozicije« za dalje pregovore. Rekli smo da nećemo uzeti kad nema i za ostale, jer svi smo jednako gladni. Taj postupak dobro je djelovao. Nekoliko njih se izdvoji. Nešto se dogovaraju, a onda se vratiše i saopštiše nam da će nam dati jednu ovcu, ali da nemaju sud za kuvanje. Zahvalili smo se i pošto smo se dogovorili da oni to zakolju i spreme dok mi dođemo, Mile i ja se vratismo da obavijestimo i dovedemo ostale.

Čim smo stigli izdijelili smo meso na jednake dijelove. Svak je za sebe ložio vatru i kuvao ono malo mesa u porciji, ili pekao na žaru.

Dok smo se tako odmarali, uočili smo da seljaci stalno dolaze, nešto razgledaju, a zatim se vraćaju. To nam je izgledalo nekako sumnjivo. Pretpostavljao sam da su vidjeli da zaista ovdje nema nikakve jedinice i nije isključeno da nas napadnu, ako ne ranije, a ono kad budemo pospali. Srećom, u tom momentu naiđe moj poznanik Jovo Mitrić, s kojim sam još 1934 za vrijeme školskih ferija radio kao radnik na cesti. Sio je pored mene i razgovarali smo. Žao mu je bilo što on sam nema ništa da nam da za hranu, jer su mu borci Desete hercegovačke brigade potjerali svu stoku, ali da on ne žali, jer voli partizane i učinio bi sve za njih. Ustvari, on je osjetio da se jedna grupa seljaka, bivših četnika, sprema da nas napadne čim svane, jer su vidjeli da nemamo oružja, a saznali su i to da u drugom zbjegu nema partizana. Zato nam savjetuje da prije zore krenemo odavde.

O ovome sam rekao Milu i još nekolicini drugova, pa smo se dogovorili da ne spavamo, jer bi nas još u toku noći na spavanju mogli da pobiju. Pred zoru izbudili smo sve drugove i drugarice i polako krenuli, ali tada primijetismo da nema Save Pavićevića, dječaka od 12 godina. Tražili smo ga ali ga tek u neko doba pronađosmo u jednoj bajti. Glad mu dodijala, a imao je malo lira, pa pošao da kupi nešto hrane.

17 juna prije nego je svanulo, napustismo zbjeg i prihvatismo se strmih padina Bioča. Na jednom brijegu sjedosmo da se odmorimo. Posmatrao sam kako na prostranoj Pivskoj Planini svijetli bezbroj vatri. Sva sela od Pišća do Rudina Nijemci i Italijani su spalili do temelja. Ostala je samo poneka kuća.

Kakva tragedija nevinih ljudi! Kad čovjek ne bi znao da su to spaljena sela, rekao bi da je to ogromna varoš u kojoj je zapaljeno na hiljade sijalica. Na nekim mjestima vatra najedanput plane, malo gori, pa se opet ugasi. To ona, ustvari, tinja, povremeno bukne, i tako stalno dok dogore i poslednji ostaci kuće u koju je čovjek uzidao sav svoj trud, čitav život.

Išli smo preko istočnih padina Bioča, spuštajući se sve više ka rijeci Pivi, pošto nijesmo nigdje primjećivali neprijateljske jedinice. Poslije cijelog dana neprekidnog hoda, stigosmo pred noć kod Suve Jezerine, gdje smo našli manji zbjeg seljaka iz Brljeva. Tu smo zanoćili. Od seljaka kupismo za lire jednu ovcu i spremismo večeru.

Idućeg dana krenusmo u pravcu Pivske Župe. Grupa drugova i drugarica odvoji se i krenu preko Pive za Sandžak. Svega nas šestoro produžismo dalje. Oko podne stigosmo preko sela Miloševića na rijeku Vrbnicu kod jedne vodenice, otvorene ali potpuno puste. Tu se neposredno nalazi zidina skoro spaljene kuće i na ledini ubijeno pseto od koga se širio smrad. Ipak, bilo je i ovdje stanovnika: tri kokoške pred vodenicom i jedna košnica napravljena od šupljeg bukovog stabla. Šta da radimo? Pružila nam se zgodna prilika da dođemo do hrane, ali da li je ispravno da postupamo kao Italijani i Nijemci? No, ako ih ne uzmemo mi, uzeće ih Nijemci. Sem toga, mi smo od gladi toliko iscrpeni da jedva idemo. Nijesmo se dugo odlučivali. Drugarice uspješe da kokoške zatvore u mlin i pohvataju, a ja stavih košnicu u jaz da bih uništio pčele, ali kad sam saće istresao na ledinu, na moje veliko iznenađenje pčele su bile žive, samo što nijesu mogle da lete. Dok sam dijelio med, stalno sam osjećao njihove oštre žaoke. Neke su mileći uz odijelo stigle i do lica i peckale. Odjedanput osjetih malu nesvjesticu i krenuh do vode da se umijem, ali izgubih svijest. Kad sam došao k sebi, bio sam mokre glave, a drugarice su me masirale.

U tom momentu izbi njemačka kolona koja se kretala od Plužina uz Vrbnicu. Trebalo se brzo izgubiti odavde, ali kako da pređemo preko uzanog brvna na desnu stranu Vrbnice, kad sa ovim štakama sam ne mogu, a pored mene, takođe, ne može niko da ide. Zato su me jednostavno prevukli. Sa velikim naporom izbih na prvi brežuljak obrastao gustom šumom i tu se zadržah. Dalje nijesam mogao. Drugarice mi spremiše vodu u kojoj je bio rastvoren med, te se malo osvježih.

Poslije dugog odmaranja krenusmo dalje i pred mrak stigosmo iznad sela Stoca gdje se nalazilo nekoliko koliba. Riješili smo da tu noćimo. Drugarice se odmah postaraše da uberu koprive kako bi, uz one tri kokoške, pripremile što bolju večeru.

Dok smo se grijali oko vatre u kolibi, naiđe jedan mladić iz Stoca. To je bio David Cicmil, sa kojim sam se poznavao dok sam, kao i on, učio gimnaziju u Pljevljima. Pošto sam bio jedini ranjenik, veoma iscrpen, a još i bolestan, dade mi šturu da prostrem ispod sebe. Kad stiže naša večera, dade i malo brašna da se začini kopriva.

NAJZAD MEĐU SVOJIMA

Tek što se razdanilo, krenusmo preko Stoca u pravcu Plužina. Smatrali smo da su se Nijemci već povukli i da najzad možemo preći Pivu. Ali kad smo došli na put koji vodi od Plužina za Smriječno, sretosmo grupu seljaka koji su išli u pravcu Ledenika. Obavijestili su nas da ne možemo preći Pivu, jer je tamo još njemačka vojska. Kažu da su Nijemci počinili strašna zvijerstva. Sve što im je živo palo u ruke, ubijali su ili žive po kućama spaljivali, neostavljajući ni starce, pa čak ni djecu u kolijevkama.

Krenusmo i mi u pravcu Ledenika. Uskoro stigosmo u Smriječno, divno selo, okruženo sa svih strana šumom, ali potpuno pusto, jer je narod izbjegao u planinu. Znatan dio kuća bio je spaljen ili porušen bombardovanjem. Po kućama su se nalazili ranjenici, razmješteni po grupama, onako kako su dolazili. U jednoj nađosmo Josifa Malovića, komandira čete iz Durmitorskog bataljona Četvrte brigade. Ranjen je teško još u Četvrtoj ofanzivi, a onda ga je uhvatio i tifus. S njim su Milka i Milorad Jauković i Duković, takođe iz 5-og bataljona. I oni se hrane kao i mi. Našli su neku šuplju šerpu, šupljinu začepili pepelom, i u tome kuvaju koprivu. Sa polica su sakupili nešto mekinja. I kad im to bi gotovo, slatko pojedoše — ne ostade ni mnogo pepela na dnu.

Kad smo pošli ka Ledeniku, hladna kiša šibala nas je po licu. Pored gladi i umora, evo, protiv nas je i vrijeme. No i pored svega toga, moramo ići sve dok ne stignemo do kakvog katuna ili zbijega. Bila je već noć kad smo kod Komanskih Koliba naišli na porodice seljaka iz Plužina koje su uspjele da pobjegnu ispred Nijemaca. Svratili smo u prvu kolibu na koju smo naišli. Tu je bio Vasilije Adžić, bivši nastavnik gimnazije, njegova sestra i još neki njihovi prijatelji. Primili su nas vrlo grubo. Došlo je do vrlo oštrih riječi na račun domaćina. Od njega nijesmo tražili ništa, čak ni toliko da možemo presjedjeti kraj vatre bez obzira na hladno vrijeme, već smo otišli dalje, do kolibe porodice Miluna Adžića. Tu su nas prijateljski dočekali i dali što su imali: sira i varenike.

Od njih smo saznali da je ovuda prošao drug Blažo Jovanović sa političkim rukovodiocima koji su ostavljeni na terito-

riji Crne Gore, kao i da stalno prolaze partizani. I zbilja, kad smo ujutru krenuli u pravcu planine Golije, vidjeli smo u rejonu Komanskih Koliba više grupa. Najviše ih je bilo iz Pete crnogorske brigade. Svaka grupa imala je svoj klan i išla nezavisno od druge, jer su se borci tako lakše prehranjivali.

Sretali smo dosta ljudi iz Pive, jer su tu njihovi zbjegovi. Kod jednog, pored puta, nađoh Janka Tadića. On je i prošle godine bio ostavljen na terenu i pod izvanredno teškim uslovima se održao. Sad je ponovo ostavljen i trenutno ima zadatak da prihvata borce i ranjenike i da ih upućuje u pravcu Golije gdje je i Milutin zajedno sa Pokrajinskim komitetom. Malo dalje naiđosmo na Radoja Dakića-Brka, organizacionog sekretara PK. I on se zadržao kod zbjegova da organizuje prihvatanje ranjenika i ostalih boraca. U toku dana izbismo do Višnjića Dola gdje i prenoćismo, a idući dan stigosmo na Štukelinu Poljanu. Tu smo našli Milutina, Pokrajinski komitet i druge partiske radnike. Bilo je tu i nekoliko stotina partizana koji su se vratili sa Sutjeske.

Veoma su se iznenadili kad su me vidjeli, jer su vjerovali da neću izići iz Sutjeske. Saznao sam i to da su bili upućeni ljudi da me pronađu i smjeste u Sušicu gdje su bili sakriveni još neki ranjenici, ali da me nijesu pronašli.

Na Štukelinoj Poljani odmarao sam se nekoliko dana. Sad sam imao mogućnosti da rane očistim i previjem. Izgledale su znatno bolje, čistije i počele su da zarastaju. Ponovo sam na njih stavio bukovo lišće, jer se to već pokazalo vrlo korisnim.

Poslije nekoliko dana održan je sastanak kome su prisustvovali Milutin, Blažo Jovanović i grupa rukovodilaca.

Pošto je ukratko izložio situaciju koja je nastala poslije ove ofanzive, Milutin je postavio kao najvažniji zadatak da što prije u svakom srezu organizujemo jedinice. U te jedinice treba da uđu oni borci koji nijesu uspjeli da se na Sutjesci probiju, kao i oni koji su se sami ranije vratili. Isto tako i ranjenici i bolesni drugovi, čim prezdrave, treba da idu u jedinice. Najzad, može se ići i ka tome da se partiski kadar na terenu svede na najmanju mjeru samo da bi jedinice bile što jače. Dakle, osnovni cilj bio je da se spriječi svaki pokušaj četnika da se ponovo organizuju, bez obzira na pomoć Talijana. Jer, oni su bili potpuno razbijeni i politički potpuno kompromitovani. Tom prilikom Milutin je naročito ukazao na političku širinu potrebnu u radu s narodom. Naglasio je da možemo stupati u dodir sa seljacima koji su bili u četnicima i ubjeđivati ih u štetnost njihovog puta. Sa onim, pak, četnicima koji su poznati kao zločinci ne održavati nikakve veze, a kad se jedinice učvrste i ojačaju, protiv njih, kao zločinaca, preduzimaće se i odgovarajuće mjere.

Na kraju sastanka svi smo raspoređeni po srezovima, da kao vojni rukovodioci odgovaramo za čitavu organizaciju i stvaranje jedinica u srezu. Ja sam određen u Durmitorski, a Mile u Pljevaljski srez.

Istog dana krenusmo najprečim putem u pravcu Durmitora. Priključili su nam se Mišo Pavićević, koji je bio u politodjelu Treće brigade, i još nekoliko drugova iz naše brigade. Noćili smo u jednoj kolibi na nikšićkom katunu, a sjutradan rano produžismo preko Golije i Ledenica i prije zalaska sunca stigosmo do rijeke Komarnice. Sva sela: Bajovo Polje, Bukovac i Miljkovac spaljena su do temelja. Ali sve je to sitno prema zločinima Nijemaca koje su izvršili u narodu. Samo na jednom mjestu, kod sela Bukovca, strijeljali su i u jednoj dolini zatrpali oko 400 ljudi. Nijesu štedjeli ni djecu ni starce. Kažu da su samo iz familije Blagojevića strijeljali 244 lica.

Na drugoj strani Komarnice nalazi se selo Bezuje. Ono nije spaljeno. Drugovi su bili mišljenja da odmah produžimo do Bezuja. To nije bio nimalo lak put, jer se trebalo spustiti do Komarnice, a potom uz kanjon do sela. Mene je već snaga bila izdala i dalje nijesam mogao. Mile Peruničić, Mišo Pavićević, Milijana Jakić, Sveto Jokić i još nekoliko njih produžiše za Bezuje, a Zora i Slava Pejanović odoše za selo Duži kod sestre.

Prenoćio sam u kućuci nešto niže u strani, prema Komarnici. Naložio sam vatru i legao. Uskoro dođe i domaćin koji se vratio iz zbjega, ali sam, bez porodice, jer još nije bio siguran da li mogu da se vrate i ostali. Sa sobom je donio kotlić i malo ovsena brašna, te je ubrzo kačamak bio skuvan. Pojeli smo ga slatko, iako je brašno bilo neprosijano, a mekinje parale grlo. Ali on, zaista, nije mogao ništa više da učini. Jer, i njemu su Nijemci sve opljačkali.

Ujutru krenuh i ja u pravcu Bezuja. Bio sam gladan, a od domaćina nijesam imao šta više tražiti. Poslije više od sata laganog hoda stigoh na Komarnicu. Umih se, oprah i previh rane po svom metodu, pa legoh da se odmorim. U tom momentu naiđoše Momir Jakić i Sofija Pekić, partizani iz Šavnika. Pošto se i oni odmoriše, krenusmo zajedno. Oni su bili zdravi i išli su dosta brzo. Nijesam mogao da ih pratim, već počeh sve više izostajati. Na sredini puta do Bezuja zaustavio sam se. Dalje nijesam mogao dok se dobro ne odmorim. Momir se vrati i sjede pored mene, a onda isprži u porciji malo ječma. Kad smo pojeli, produžismo i oko 10 sati stigosmo na Bezuje. Poslije nekoliko sati odmora krenusmo preko Durmitora za Jezera. Baš tada naiđe Radoje Dakić-Brko. Reče mi da ide na Pivsku Planinu, ali da će uskoro doći na Jezera, jer će se na Durmitoru održati konferencija na kojoj treba da se prenesu direktive u vezi sa našim daljim radom. On me je potsjetio da treba brzo

raditi, da prvo pođem u Uskoke, ali da se, s obzirom na moju situaciju, prethodno odmorim.

Na putu za Jezera preko Durmitora iskupila se velika grupa. Sada se već slobodno krećemo, jer su se neprijateljske jedinice povukle sa ovog terena. U Žabljaku i Šavniku ostali su italijanski garnizoni. Prvu noć provedosmo u Nikolinom Dolu, a iduću u Dobrom Dolu. Dobri Do je katun Komarana gdje oni ljeto provode sa stokom. Nekada je ovdje bilo za vrijeme ljeta divno. Više od 10.000 ovaca odlazilo je svako jutro uz zvonke udare čaktara, praćeno divnim zvucima dvojenica, da bi se napasalo po vrletnim padinama Durmitora i uveče se vraćalo na počinak.

Sada svega toga nema. Sve je opustilo. Stoka je opljačkana i gotovo sve kolibe popaljene. Gusta planinska trava iz nađubrene zemlje katuna izrasla je do koljena.

Noć provedena u Dobrom Dolu izgledala mi je najduža od svih. Jer — tu sam neposredno pred svojim selom. Tamo su mi roditelji koji ništa ne znaju za mene. Da li su ostali živi u ovom strašnom pokolju?

Idućeg dana stigoh u selo kod roditelja zajedno sa Miloradom-Mišom Karadžićem. Do jutros računali su da više nijesam živ. Jutros su ih obavijestili i spremili su se da me što bolje dočekaju. Srdačan roditeljski doček dirnuo me je. A onda smo nas dvojica počeli da jedemo. Da budem iskren, sve do te večeri bio sam u čvrstom ubjeđenju da nikad više neću moći da budem sit. Takva je psihoza vladala kod najvećeg dijela boraca u toku ove ofanzive, a sigurno i kod svih ranjenika.

Kako bi bilo zgodno ostati sada u toplom krugu roditelja, odmoriti se i oporaviti. Ali za to se nema vremena. Borba još nije završena. Poslije dva dana provedenih kod roditelja, pođoh u Uskoke radi zadatka koji mi je postavila Partija.

Danilo JAUKOVIĆ

RAZBOJIŠTEM POSLE BITKE

Bilo je već popodne 12 juna kada je naš topovski vod, preko Mrkalj-Klada, stigao pod Vučevo. Isključili su nas pre nekoliko sati iz borbe, jer za top nismo imali više udarnih granata — ostalo nam je još samo 80 pancirnih za tenkove. Pošto tenkova nije bilo, uputili su nas da siđemo pod Vučevo, na mesto gde se prikupljala Centralna bolnica, i tu sačekamo dalje naređenje. Stovarili smo topove i municiju i, dok su konjovoci vezivali konje, podelili smo po parče mesa koje smo usput dobili od brigadne intendanture. Mesto je bilo skriveno stoletnom šumom tako da nas nisu mogli osmatrati sa okolnih brda, a ni iz aviona koji su neprekidno kružili i bombardovali gore na Vučevu i prema Magliću. Tu u blizini smo primetili Štab Treće divizije i saznali da Sava Kovačević drži sastanak sa komandantima brigada. U to vreme, gore na položaju, vodile su se žestoke borbe, a dole se, prema Sutjesci, povremeno čuo mitraljez u pravcu Suhe i Tjentišta. Ceo prostor u šumi zaposeli su ranjenici, bolesnici i izbeglice iz Sandžaka, Crne Gore i oni iz Banije i Bosne, koji nas prate još od Četvrte ofanzive. Bilo je konja i nešto sitne stoke.

Međutim, zbog pristizanja komora raznih jedinica bilo je sve više ljudi i konja, tako da nam je šuma postajala tesna. Dolazilo je do svađe oko prostora sa novopridošlima. Kod svih se oseća nekakav nemir i nervoza. Pronose se glasovi da su Nemci ponovo na Sutjesci zatvorili obruč posle proboja naših glavnih snaga, da se i Prva dalmatinska brigada prethodne noći probila preko Sutjeske, a da su ostale samo Treća sandžačka i Peta crnogorska sa Centralnom bolnicom, koje noćas treba da

vrše proboj. Svi čekaju odluku čije donošenje traje već tri časa. Često pogledamo tamo gde je štab divizije. Neko reče: »Razilaze se«! Kad pogledah, videh da štabovi brigada silaze sa brežuljka. Nama priđe Velimir Jakić, komandant naše — Treće sandžačke brigade, pozva mene i Čeperca i reče:

— Top odmah uništite, konje predajte Centralnoj bolnici, a ljudstvo uputite drugu Čedi,[1] za formiranje dopunskog bataljona. Gledajte da zakoljete što više stoke iz komore i ljude snabdete sa što više mesa.

A zatim krenu uzbrdo za Mrkalj-Klade, prema položaju brigade.

Posle ovoga nasta svuda komešanje i žurba. Komordžije su bacale kazane i ostalu opremu, a konje su dali bolnici. Klalo se na sve strane.

I mi tobdžije odmah predadosmo konje Centralnoj bolnici i skupismo se oko protivkolca. Svima nam ga je žao, jer ga vučemo čak iz centralne Bosne. Uništili smo njime mnogo tenkova i neprijateljskih vojnika. Pošto zaklasmo tri ovce koje su nam dali iz komore, podelili smo ih na nas dvadesetpetoricu. Pre nego što smo ljude uputili drugu Čedi dogovorismo se da Nikola Divac i ja ispalimo iz topa još onih 80 pancirnih granata. Iznesmo top na breg gde je malopre bio Štab Treće divizije, sklopismo ga, a potom drugovi odoše. U to vreme sve se naokolo po šumi pripremalo za pokret (ranjenici, bolesnici, izbeglice). Svak je nešto spremio, vukao, vikao, tražio nekoga. Nove jedinice, formirane od pratećih jedinica i komora, već su se postrojavale. Već se i sumrak hvatao, a i sitna kiša poče da pada. Baš kad su pored nas prolazili oni bataljoni Pete crnogorske i Treće sandžačke brigade koji su bili napustili položaj gore na Vučevu i prema Magliću, Nikola i ja otpočesmo paljbu iz topa. Nije nam to niko bio naredio, ali nam je bilo žao da ostavimo onih 80 granata. Mislili smo, iako su pancirne, pogodiće nekog Nemca s one strane Sutjeske. Ali nismo bili ispalili ni 40 kad se pronese kroz kolonu koja je išla prema Sutjesci naređenje da prestanemo. I mi prestadosmo. Rasklopismo top i deo po deo bacismo u provaliju, zajedno sa ostatkom municije. Nišanske sprave stavismo u sanduk i zakopasmo pod jednu bukvu.

Dok smo ovo radili, pored nas je, i to jednom jedinom stazom za Tjentište, sve hrlilo ka Sutjesci. Bilo je svađe i vike. Sve je htelo da uđe u kolonu boračkih jedinica. Čim bi naišao neki bataljon Pete ili Treće brigade, u njega su se uvlačile stotine bolesnika, ranjenika i izbeglica. Sve je to strahovito usporavalo pokret. Starešine su muku mučile da ih ponovo isključe iz kolone, govoreći im: »Mi idemo da probijemo obruč, a onda ćete i vi proći«. Ali, sve je to malo pomagalo.

[1] Čedomir Drulović.

Kad smo nas dvojica bili gotovi s topom, bila je već uveliko noć. Požurili smo da stignemo jedinice, ali smo naišli na nesavladivu prepreku — stazom se nije moglo proći od ranjenika, bolesnika, izbeglica i konja, a nije se moglo ni obići. Skrenusmo jednom dubodolinom, koja je ranije služila za spuštanje balvana prema Sutjesci. Bila je vrlo strma, sa blatom do kolena, puna ljudi i konja. Sve je ispred nas uglavnom stajalo ili se jedva micalo. A nije se moglo obići. Svi naši pokušaji da se provučemo kroz ovu masu ostali su bez uspeha. Svi su hteli da budu među prvima, što bliže borbenim jedinicama kako bi što pre izbili na Sutjesku. Bili smo od nje udaljeni oko 5 kilometara, ali to nismo mogli preći ni u toku cele noći 12/13 juna. Zora 13 juna zatekla nas je na pola puta. Već se uveliko rasplamsala borba s one strane Sutjeske — grmelo je na sve strane od ručnih bombi, nemačke artiljerije i eksplozija avionskih bombi koje su »Štuke« i »Rode« neprekidno sipale.

Pošto se razdanilo, uspeli smo da se probijemo do reke. Skrenusmo od uvale ulevo i izbismo uzvodno od Tjentišta. U kanjonu Sutjeske bila je retka magla koja se već dizala, dok je naokolo dan bio vedar. Kiša je u toku noći prestala.

I na obali smo zatekli ogroman broj ranjenika, bolesnika i izbeglica. Jedni su je prelazili, drugi su sedeli, a treći opet molili da im se pomogne da pređu. Kad su ugledali nas dvojicu zdravih, opkolili su nas i tražili da ih prebacujemo preko. Uzesmo prvu dvojicu i sa mukom pređosmo preko nadošle i brze reke. Tada je nastalo mučno stanje — sa druge obale gledale su nas stotine očiju. Vikali su da se vratimo i pomognemo im. Bili smo svesni da je to nemogućno: mogli smo prebaciti još po jednog — dvojicu, ali više ne, a njih je na stotine. Pošli smo od Sutjeske, a za nama su vikli, psovali nas i prebacivali nam. Srce nam se cepalo od tuge, ali ipak smo otišli. Išli smo tamo gde se čula borba, kako bismo stigli u jedinice. Usput smo svuda — u grmlju, iza klada, po potočićima — nailazili na ranjenike i bolesnike koji su nas, izvirujući iz skrovišta, samo ćutke gledali. Bilo je mrtvih ljudi i konja, kako naših tako i nemačkih, bilo je razbacanog oružja i municije. Kad smo naišli na jednog mrtvog Italijana, skinuo sam mu cipele. Moje su bile slabe, a njegove dobre planinske gojzerice.

Glavni prelaz bio je kod Tjentišta. Nismo hteli ići dole, jer smo videli da bacačke mine i artiljeriske granate tamo dižu oblake dima. Nemci su osetili glavni prelaz i svu vatru tamo koncentrisali. Zato smo uhvatili šumu iznad Tjentišta i išli ka selu Krekovi. Borba ispred nas vodila se punom žestinom, a mi smo se peli što smo brže mogli ne bismo li stigli jedinice. Stigosmo iznad Krekova i tek što smo ih obišli, kad iz šume Nemci osuše vatru na nas i to tako iznenada da smo jedva

ugrabili prve zaklone. Skočio sam, otrčao do jednog šumarka i tu se zaklonio. Nikolu više nisam video. Računao sam da je poginuo, jer se nije micao. Usamljen, ne znajući gde se nalazim, reših da se vratim prema Sutjesci. Hteo sam da saznam gde je otišao Zlatarski bataljon. U njemu sam imao dva brata i svoje drugove.

Kad sam izbio na ivicu šume, dole ispred mene u Krekovima bili su Nemci, a dalje prema Sutjesci vodila se žestoka borba. Dan je bio već uveliko odmakao, bilo je potpuno vedro. Usput u šumi susretnem grupu drugova iz Pete crnogorske brigade. Oni mi rekoše da im je ceo bataljon izginuo u jednom potoku i da im je preneto naređenje da se probiju po grupama za Sandžak i Crnu Goru, gde će se ponovo formirati brigade. Pitao sam ih za Zlatarce, ali nisu znali gde su. Među njima bio je i jedan komandir. Brzo su se izgubili u šumi i ja opet ostadoh sam.

Borba se vodila i dalje dole oko Tjentišta i Košura. Seo sam i počeo da razmišljam kuda da krenem. Teren nisam poznavao, ali sam znao da su Nemci svud oko mene. Vrzmale su mi se razne misli po glavi. Borba se i dalje vodila, negde jače, negdje slabije. Ponekad je i prestajala, pa se zatim ponovo pojačavala. Avioni su stalno kružili i negde daleko, prema zapadu, nešto bombardovali. Reših da idem daleko uz Sutjesku, njenom zapadnom stranom, i to dalje od obale i da tako iziđem iz obruča. Želeo sam da negde pređem i da se preko Crne Gore i Sandžaka vratim na Zlatar, gde su 1942 godine ostavljeni naši drugovi kao gerilci. Ovo sam želeo i zbog toga što sam ovaj deo zemljišta poznavao još iz 1942 godine, a tuda smo i pre nekoliko dana prošli. Na to je imalo uticaja ono što sam čuo od drugova iz Pete brigade.

Krenuo sam padinama koje silaze prema Sutjesci. Šuma je bila sva u zelenilu, sa urvinama, jarugama i kamenjarem. Ličila je na prašumu. Morao sam se često verati uz strmine i spuštati niz njih. Sve sam jaruge prelazio popreko. Usput naiđem na jednu pešačku stazu i dvostruku telefonsku liniju, koju su Nemci postavili. Pošto kod sebe nisam imao ničeg oštrog, uzeo sam dva kamena i pretucao telefonsku žicu.

Produžio sam dalje. Šuma je bila potpuno nema. Ništa se nije čulo, pa ni ptice. Sve je bilo nekako mrtvo i gluvo, sem što se u daljini prema Drini čuo s vremena na vreme poneki rafal »šarca«. Išao sam polako i oprezno, osluškujući povremeno. Iznenada na mene je naleteo jedan veliki uplašen jelen, koji se brzo izgubio. Kad sam izbio na jednu zaravan ugledah nekoliko privezanih mazgi. Bile su sa praznim samarima i mirno grickale grančice. Nisam smeo da im priđem bliže, jer sam mislio da tu mora biti i Nemaca. Obišao sam ih podaleko

i posle velikih napora izbih prema Volujaku. On se uzdizao kao gorostas sa golim vrhom, bio je dobar i za orijentaciju. Reših da tu siđem na Sutjesku, pređem je i popnem se na Volujak. Sa obale sam neko vreme osmatrao put za Gacko.

Nije prošlo mnogo vremena kad čuh da neko ide kroz šumu levo od mene. Ubrzo spazih jednog čoveka u crnom šinjelu kako pokušava, malo niže od mene, da pređe Sutjesku. Kada je stigao do polovine, poče ga voda zanositi, te se vrati nazad na obalu. Prepoznao sam ga — bio je to Bogdan Gujanica iz Zlatarskog bataljona. Priđem mu bliže i zovem ga. Ispočetka se beše uplašio, a kad me poznade jako se obradova. Zavukli smo se u šiprag. Pitam ga za Zlatarce. Ispriča mi da su na njih naleteli Nemci sa Košura i od Krekova i razbili ih dok su štitili prelazak ostalih jedinica. Rekao mi je i koji su drugovi poginuli. Za braću mi reče da ih uopšte nije video i ne zna kako se sve zbilo i kako je sam ostao. Iz razgovora sam saznao da je uglavnom učinio isto što i ja, samo je išao bliže Sutjesci. Pregledali smo šta ko ima od hrane. Ja sam imao oko kilogram ovčijeg mesa i pola kilograma loja, a on oko tri kila govedine.

Bogdan je bio postariji, tih i vrlo ćutljiv čovek. Kao stari vojnik uvek je nosio ranac i u njemu porciju i kašiku, kao i nešto duvana u listu — nosio ga je još od Prozora iz Četvrte ofanzive. Pored toga imao je seljačku britvu, kresivo i trud. Uglavnom sve ono što nam je za put trebalo, a meni nedostajalo. Rešismo da to sve strpamo u njegov ranac, pa ćemo se usput smenjivati. (U moju komesarsku torbu teško je moglo stati i samo moje sledovanje.) Izložih mu plan kako ćemo se provući do Zlatara, a on se bez reči složi.

Za sve to vreme ništa se unaokolo nije čulo, niti su Nemci prolazili putem s one strane Sutjeske. Pomažući se sa dve velike motke, pređosmo na drugu stranu reke i na putu naiđosmo na grupu poubijanih partizana. Bili su to tifusari koji su sedeli oko vatre, a Nemci su im porazbijali glave i ostavili ih onako kako su ih zatekli. Nisu im dirali ni oružje, plašeći se, verovatno, zaraze. Neki su bili pali u vatru pa su im sagoreli pojedini delovi tela. Grozno ih je bilo gledati. Nađosmo tu oko sto metaka za pušku, a uzesmo i jedan remnik, jer je Bogdanov bio od kanapa.

Pošto smo prešli put počeli smo se penjati, bolje reći puziti, uz Volujak, i to kosom koja je bila najistaknutija prema Sutjesci. Negde u prvim popodnevnim časovima stigosmo pod sam greben. Dalje nismo mogli. Bili smo umorni, gladni i pospani — od juče nismo jeli ništa, a nismo spavali valjda već nekoliko dana. Uvukli smo se u jedno udubljenje u steni da se odmorimo. Posmatrali smo kako nemačke kolone prelaze preko

grebena. Rešismo da naložimo vatru i ispečemo nešto mesa. Pomoću cevi od puške odvojih zrno od čaure, sasuh barut pod gomilu suvih grančica i lišća, a Bogdan ukresa trud i baci ga u barut. Ali barut buknu i sve nam rasturi. Posle trećeg pokušaja uspelo nam je, najzad, da naložimo vatru. Skrivala nas je visoka stoletna šuma, a tanke grančice bez kore nisu dimile, te smo ostali neprimećeni. Sa nešto loja i mesa ispržcnog u porciji utolismo glad, a onda Bogdan isitni među dlanovima list duvana te od mog »političkog materijala« savismo po jednu cigaru. Bili smo prilično škrti, pred nama je bila velika neizvesnost.

Požurili smo da za dana izbijemo na Volujak, radi orijentacije za noćno putovanje. Posle jednog časa penjanja izbismo na kosu. Usput smo videli zaklone od kamena, a na samoj kosi nađosmo takođe zaklone i mesta gde su bili šatori. Ustanovili smo da su ih Nemci skoro napustili. Verujući da smo sada van obruča i da su Nemci otišli prema Sutjesci, počesmo da prevrćemo bačene konzerve i kutije od »Morave« i »Drine«, prinoseći ih nosu i uzdišući što su prazne. »Eh, što Nemci ne baciše bar jednu punu pa da povučem koji dim da valja«, kažem Bogdanu, a on se smeje i ide k meni noseći četvrt hleba koji je bačen kao bajat. Odmah ga podelismo i pojedosmo kao najveću poslasticu, jer više od dvadeset dana nismo okusili hleba. Produžismo uz kosu ne držeći se više odluke da usput ne razgovaramo. Nismo išli valjda ni pet stotina metara i, da Nemci nisu galamili, upadosmo među njih. Kad smo malo bolje pogledali kroz šumu videsmo ceo logor Nemaca. Brzo smo se vratili natrag, ali nismo imali kuda već nazad ka Sutjesci. Nekako instinktivno rešismo da krenemo u pravcu Hercegovine. Nismo znali gde je, znali smo samo da je negde na jugozapadu. Ali, tek što smo bili pošli niz Volujak izbismo iz šume na golet i opazimo na padini puno Nemaca oko dva vrela — umivaju se, sunčaju, galame i smeju se. Opet se vratismo na mesto gde smo izbili na Volujak. Odlučismo da produžimo šumom ispod grebena, sa severne strane Volujaka, i da tako izbijemo pod Maglić. Računali smo da ćemo tako obići Nemce koji sigurno samo drže greben. Bili smo jako oprezni. Idući ispod grebena, slušali smo kako Nemci gore galame. Naišli smo na jedan potočić koji nam je dobro došao da utolimo strahovitu žeđ.

Sada smo češće zastajkivali i osluškivali da nas ne bi što iznenadilo i tako, najzad izbismo pred jedan nov put prokopan kroz šumu. Opazili smo ga ranije te zastadosmo da osmotrimo da se ko po njemu ne kreće. Bili smo već strahovito umorni, san nam se hvatao na oči te se naslonismo na dva stabla od jela da bismo bolje osmatrali put. Prislonih glavu na stablo i počeh da dremuckam. Najedanput kao da mi grom

puče pred očima i videh kako kora ispred nosa odlete sa drveta. Brzo se okretoh prema Bogdanu, ali on je već pao. Iz njega je šibala krv na sve strane. Skočih i počeh kao lud da bežim nizbrdo. Za mnom se osu cela paljba, video sam samo kako lete komadi od trulih klada koje sam preskakao. Pošto je bilo jako strmo, prosto sam propadao te me zato nisu pogodili, a bio sam i brži nego ikada — odjedanput je nestalo umora i pospanosti. Kada sam preskakao poslednju kladu moj planinski šinjel, koji sam bio privezao, zakači se za jedan čaporak i baci me pod kladu. Nemci prestadoše da pucaju. Brzo odreših šinjel i, ostavljajući ga da visi, produžih da se kotrljam dvadesetak metara. Kad sam skočio i potrčao nizbrdo, naleteh na grupu nemačkih konja privezanih u šumi. Konji digoše glave, načuljiše uši i počeše da frkću. »I ovde su Nemci«, pomislio sam i nagao da bežim uza stranu.

Kasnije sam razmišljao o ovom događaju. Izgleda da su nas primetila dva Nemca, privukli se blizu i otvorili vatru, jedan na mene a drugi na Bogdana. Mene je nišanio u glavu, ali je promašio za desetak santimetara i ceo rafal sasuo mi ispred nosa u stablo na koje sam bio naslonjen, dok je onaj drugi pogodio Bogdana. Kad sam počeo bežati oba su za mnom otvorila vatru iz mašinki.

Nisu me dalje progonili, te potražih da se negde sakrijem, ali sve što sam našao, nije mi nekako bilo sigurno. I pored toga što je šuma bila stoletna, jele su bile gole do desetak metara visine, te se kroz šumu videlo prilično daleko. Stigao sam do jednog potočića i našao dosta šumske paprati; tu sam pokušao da se sakrijem. Međutim, na suprotnoj strani na jednom proplanku bio je nemački logor; čulo se kako galame. Produžim sam niz potok ka Sutjesci (sad znam da je to bio Suški Potok) i naiđem na slap. Učinilo mi se da je najsigurnije da se zavučem pod slap, tako da voda pada preko mene, pošto je udubljenje bilo dosta veliko. Čim sam ušao otkočio sam pušku i odvrnuo bombu (imao sam ih dve). Stotine kapi i tankih mlazeva padalo je na mene tako da sam bio brzo sav mokar. Kad sam se malo primirio, video sam da mi je od gojzerica ostala samo gornja koža, a da đonova nema. Valjda ovi Talijani ne prave gojzerice od papira pomislio sam. Sigurno, dok sam bežao i skakao niz onu strašnu strminu, sve sam ih sljuštio.

Sad sam tek bio svestan da sam ponovo sâm i da su kod Bogdana u rancu ostale sve zalihe hrane i duvana, njegovo kresivo i britva. Ostao sam i bez cipela i šinjela. Kako ću sada, bos, bez hrane, bez ičega? Video sam da od razmišljanja nema pomoći, rašnirao sam ostatke gojzerica i bacio ih. Posle dvadesetak minuta počela me hvatati drhtavica, jer je potok bio hladan kao led. Do noći je bilo još oko jedan do dva sata, a ja

sam tu morao ostati dok ne padne mrak, jer sam čuo oko sebe nemačke glasove. Nešto su lupali, negde prolazili, otiskujući pri hodu kamenje. Nikada mi vreme nije prolazilo sporije — studen me sve više stezala, počeh da drhtim kao prut. Da bih se koliko-toliko zagrejao, počeh da trljam udove, da se vrtim pod slapom, da stežem pojedine delove tela, a usto sam čežnjivo pratio zalazak sunca, koje se polako spuštalo od grančice do grančice. Nikada kraja ovome. Dok sam jedne delove zagrevao trljanjem, drugi su se kočili. Ubrzo počeše da me hvataju grčevi. Plašio sam se da ne izgubim svest, onda bih stvarno ostao pod ovim slapom. Najveća je sreća bila što se već i sumrak spustio, pa reših da iziđem. Počeo sam da igram, skačem i trljam se po telu, sve mi je bilo nekako utrnulo i stotine iglica me peckalo po telu. A posle izvesnog vremena počeo sam da gorim od nekakve unutrašnje vatre.

Krenuo sam suprotno od zalaska sunca i, držeći se stalno tog pravca, računao sam da ću izbiti negde pod Maglić ili na Vučevo. Odlučio sam da idem cele noći ne bih li se izvukao iz obruča. Plašio sam se da ću sigurno nastradati, ako ovde ostanem i sledećeg dana. Noć je bila potpuno vedra, ali bez mesečine, a vreme toplo. Išao sam vrlo oprezno i posle svakih pedesetak metara zastajkivao i osluškivao. Nastojao sam da nijednu grančicu ne slomim. Ako bi mi se to desilo, stajao sam po nekoliko minuta očekujući reakciju.

Sve je bilo mirno, ali sam znao da je šuma puna Nemaca. Posle dužeg vremena izbih na ivicu šume i preda mnom se ukaza proplanak. Kad sam malo bolje pogledao, vidim da je pun šatora. Kako sam bio na dva metra od jednog čuh kako Nemci hrču. Ispred svakog šatora bila je dogorela vatra sa brdskim kazančićima na njima. Na suprotnoj strani šetao je jedan stražar. Kraj šatora kod koga sam stajao čitava gomila naslaganih šatorskih krila i, pošto mi je bilo na domaku ruke, sagnuh se i uzeh jedno. Potom sam se povukao daleko unazad, napravio dosta veliki polukrug i obišao proplanak.

Išao sam oprezno nekoliko časova kroz vrlo gustu šumu, bos, sa nekoliko rana na nogama. Na veliku sreću izbio sam na Vučevo. Preda mnom se ukaza velika zaravan bez šume, koju sam poznavao dobro iz prethodnih dana, kao i iz 1942 godine. Sporo sam se kretao šumom, pa reših da dalje produžim južnom ivicom doline, pored same šume. Bio sam strahovito žedan, a sećao sam se jednog vrela, negde oko sredine te zaravni, za koju smo se borili sa Nemcima. Znam da je na njemu poginulo nekoliko partizana i Nemaca. Kad sam stigao otprilike u visini vrela dobro sam osmotrio celu dolinu. Ništa se nije videlo ni čulo te iziđoh na čistinu i posle kraćeg lutanja nađoh vrelo i pored njega dva mrtva partizana i jednog konja.

Napih se vode i ponovo se vratih ivici šume. Mesec se počeo pomaljati negde iza Durmitora, te je postalo vidnije.

Najednom se preda mnom ukaza jedno golo uzvišenje i učini mi se da na njemu sedi čovek. No, što sam duže gledao, činilo mi se čas da je čovek, čas da je vršak jele koji viri iza brežuljka, čas nekakav panj ili drvo presečeno po polovini. A mesec mi bije pravo u oči, te nikako da ustanovim šta je. Uplaših se da mi se sve to ne pričinjava, pa reših da sa puškom na gotovs pođem pravo k njemu. Što sam se više približavao slike su se brže menjale, ali kad sam prišao na oko pedeset metara, videh da je Nemac. I on skide pušku na gotovs i viknu »halt«. Odmah sam legao i opalio, a to je i on uradio. Začas nastade uzbuna — ispališe desetine raketa i psi počeše da laju. Brzo skočih i počeh da bežim nazad, dok Nemci otvoriše vatru. Psi su me jurili neko vreme, ali ih posle nekoliko ispaljenih metaka na njih nestade. Bio sam izgleda naišao na nemački logor. Vratio sam se dosta unazad, ponova ušao u šumu i daleko obišao nemački logor.

Posle oko dva sata hoda izbio sam na ivicu šume. Preda mnom se ukaza prostran krš pokriven klekom. Nisam ga mogao obići. Nisam znao gde sam. Video se lepo Durmitor kako je upro u nebo, a desno od mene nekakav gô planinski masiv. Pokušavah onako bos preko krša pokrivenog klekom, ali posle stotinak metara uvideh da je to nemogućno. Bio sam umoran, a i san me hvatao, jer su to bili već jutarnji časovi. Zavukoh se u jedan poveći klekov žbun, uvih se u šatorsko krilo, prigrlih pušku i zaspah.

Probudio sam se negde po podne. Kad sam provirio iz žbuna imao sam šta i videti: nedaleko od mene nemačke mazge vezane za žbunove klekova, a ispod mene u dolini sve vri od vojske. Kada sam se bolje orijentisao video sam da se nalazim u blizini sela Mratinja. Počnem puziti od žbuna do žbuna nazad prema šumi, jer sam se plašio da Nemci ne natrapaju na mene. Oko tri po podne izbijem na stene više Mratinja. Dole u selu puno vojske — kuće gore, a Nemci kose još zeleno žito. Neke kolone silaze u Mratinje sa Pivske Planine, a istovremeno neke izlaze na Vučevo. Gore na Bioču takođe kolonice Nemaca. Razmišljao sam da li da idem preko Bioča i Pivske Planine prema Durmitoru ili da siđem u Mratinje, pređem negde Pivu i odatle produžim ka Durmitoru. Tako sam ponovo zaspao.

Kad sam se probudio bilo je kasno po podne. Još se nisam bio odlučio kuda ću, kad spazih daleko gore pod biočkim stenama ženu kako tera nešto ovaca i goveda. Pretpostavio sam da su to izbeglice iz Mratinja od kojih se može nešto dobiti za hranu. Sem ono malo sa Bogdanom, već dva dana ništa nisam jeo. Možda će mi pomoći da pređem i Pivu.

Požurio sam niz stene da nekako siđem pre mraka. Noge su me strašno bolele, jer mi kamen odnese sve sa tabana. Imao sam više ranica na nogama, a neke su se već počele i gnojiti. Teškom mukom uspeo sam da se pred mrak spustim dole i krenem ispod samog biočkog stenja. Kada se smrklo, primetih u dolini pod stenama vatricu i uputih se k njoj. Trebalo mi je do nje oko sat vremena. Tu pod jednom velikom stenom, kraj vatre, nađoh dvoje starih. Pobili dve sohe i stavili kotao pun mleka da se vari. Oko njih u žbunju leže ovce i goveda i mirno preživaju. Preda mnom, na jednom hrastiću, obešena crnogorska zaprtača puna nečega. Mislim se: ako je hrana u torbi, onda je najbolje — ukrasti je i ne javljati se starima. Ili bolje je prići im pa tražiti malo mleka. Starac i baba razgovaraju kako je selo popaljeno; ko je sve poginuo; kako je jedan četnik odneo jagnje Nemcima na poklon, pa ga ubili i jagnje mu uzeli; kako je nekakva devojka Milisava sagorela u jednoj kući i dr. Odlučim da ne kradem torbu, jer je u njoj sigurno bakino ruho i priđem vatri. Uplašiše se od mene — baka skoči, dok je stari samo žmirkao preko vatre. Ja ih oslovih, ali mi ništa ne odgovoriše. Privučem jedan kamen, stavim šatorsko krilo, sednem kraj vatre i počnem gledati u mleko. Smiri se baka i poče džarkati vatru. Ćutali smo neko vreme, a zatim stari poče da me ispituje ko sam, odakle sam, gde su partizani, šta je sa njima, jesu li nas Nemci sve pobili itd. Ja se raspričao ne bi li starog odobrovoljio i dobio mleka. Baba je nekoliko puta odlazila, donosila drva, nešto se muvala oko stoke, te nisam ni obraćao pažnju na nju. Sav sam se zaneo oko starog i mleka. Kad uzavre mleko pomogoh starom da ga skine sa vatre, jer bake nije bilo. I dalje sam mu pričao sve i svašta dok nisam iza sebe čuo govor. Brzo skočih i uzeh pušku na gotovs. Pošto su mi oči bile zaslepljene od vatre, nisam mogao odmah da vidim ništa sem ljudskih figura kako u streljačkom stroju prilaze vatri. Otskočih ustranu i viknuh da stanu. Stali su i gledali me. Bili su na oko dvadesetak metara od mene. Nisam imao kud — pozadi je bila stena, a vatra me sveg obasjava. Zbog vatre sam ih slabo video. Ćutali smo neko vreme i pošto su mi se oči privikle na pomrčinu, opazih četnike sa velikim bradama. Bili su svi naoružani. Među njima jedan krupan sa zasukanim rukavima. Ovaj, pomislih, sigurno kolje.

Najzad jedan prekide ćutanje: »A da jadan, baci te mantrake ili je daj nama, inače nećeš živ sa njom glave izneti. Lakše ćeš proći bez te puščetine, a i mi ćemo ti pomoći«. Osetio sam da se nešto kolebaju pa im odgovorih: »Puške živ ne dam nikome, jer bez nje ne mogu se probiti, a dalek mi je put. Vi možete da me ubijete, jer vas je više i onda je vaša, ali ću se boriti za nju dok mogu«. Počnem se izmicati natraške pored

stene zapretivši im da ću, ako se jedan makne, pucati. Stajali su i gledali me. Čudio sam se što ne pucaju; to su mogli učiniti i da ih ne vidim. Kad sam prilično izmakao počnem bežati nizbrdo kao lud. Trčao sam kroz šumu i kamenjar oko sat vremena i kad sam dovoljno odmakao, sednem da se odmorim i smirim. Osetih da me noge bole kao da me nešto peče — sve sam ih izranjavio i raskrvavio.

Zavučem se u jedan ševar, dobro se zamaskiram i odmah zaspim kao zaklan. Bio sam bez šatorskog krila, ostalo je kod babe.

Probudio sam se kad je uveliko bio dan. Osećao sam užasnu glad i žeđ, a i noge su me bolele. Počnem da lutam šumom tražeći što za jelo. Brstio sam mlado bukovo lišće, zečju slačicu i sve što sam nekada kao dete iz radoznalosti u šumi probao. Oko toga sam se zabavio skoro dva sata. U međuvremenu čujem negde daleko da neko seče u šumi. Pošao sam prema udarcima sekire, ali sam sada bio oprezan kao mačka. Približim se drvosečama i vidim njih dvojicu kako sa oborene jele ljušte koru, pred već napravljenom kolibicom od jelove kore. Jedna žena je nešto prala pred kolibom, dok je jedna devojčica uz planinu terala oko tridesetak ovaca. Približim se do jedne debele jele i iza nje ih viknem.

— Ej, seljani, imate li mi dati nešto za hranu?

Oni zabiše sekire u deblo i nasloniše se na njih. Videli su mi samo glavu i pušku. Na pitanje ko sam rekoh da sam partizan.

Malo poćutaše, a onda jedan od njih progovori:

»E, bolan, da nam Piva teče varenikom ne bi ti ni kapi dali.«

Nisam mogao uraditi ništa, nego sam se oprezno udaljio osvrćući se svakičas. Oni su stajali i gledali za mnom dok ih nisam izgubio iz vida. Žurio sam da odmaknem što dalje. Išao sam ivicom stenja koje u polukrugu zatvara kanjon kod Mratinja, žureći da izbijem na Pivu.

Usput sam se hranio onim što mi je došlo do ruku, uglavnom, bukovim lišćem, zečjom slačicom, srijemušom i slatkom paprati. Dan je bio vedar, bez oblačka, i kao prethodni, jako topao. Hladovina ove velike šume bila je vrlo prijatna.

Naiđoh na još jednu, skoro napravljenu kolibu od kore drveta i privukoh se. Ustanovio sam da tu živi jedan sakat čovek bez noge sa ženom i puno dece. Iako sam strahovao, samoća me terala da bar s nekim progovorim reč. Na moju sreću to je bio dobar čovek i odmah mi je ispričao da je bio partizan četrdesetprve i četrdeset druge i da je kao takav izgubio nogu kada su napadali Fazlagića Kulu. Pošto se izlečio, došao je kući i tu ostao. Imao je oko četrdeset godina, a i žena mu je

bila prijatna i živa kao čigra. Imali su petoro sitne dece, sve jedno drugom do uha, gološavi ili obučeni u dronjke. Pričao mi je da su mu Nemci sve zapalili, pa čak i tor i kokošarnik, a on je izbegao bez ičeg sa ženom i decom. Ja sam ispričao svoje susrete sa Mratinjcima u oba slučaja.

»Gadni su to četnici, dijete moje, pojeli bi te živa i da si top nosio. Samo nisu smeli da pucaju od Nemaca i svako veče su na straži da ne bi Nemci prodrli i u ovu pustinju, jer ovog puta nešto i njih hvataju i ubijaju.«

I oni su bili gladni kao i ja, bilo ih je sedmoro, a ništa za hranu sem pet ovaca u toru odmah uz kolibu. Žena je kuvala koprivu u jednom kotlu i kad je bila gotova, nasula je oko pola litra mleka u nju i svima nam podelila pomalo. Vajkali su se oboje što ne mogu da me nahrane i da mi bar nešto dadu za put. A ja sam shvatao da i sami ne znaju kako će ostati živi. Rekao sam im da sam vrlo zahvalan za to što su ljudi i što su me lepo primili. Videći moje noge, nagovarali su me da ostanem kod njih, da će me čuvati. Kad su videli da neću ostati, žena mi nađe neke stare vunene čarape, potši ih suknenim krpama i dade mi ih, žaleći što nemaju i opanke da mi dadu. (Deca su bila bosa, a njih dvoje imali su iskrpljene opanke.) On mi je (žao mi je što sam mu ime zaboravio) pokazao kako da pređem Pivu, kod neke izgorele vodenice — pored velike bukve gde se uliva potočić. Reče mi da pazim na Nemce, jer idu svakog dana putem niz Pivu, i to uglavnom danju, a noću logoruju.

Požurio sam da bih za vreme dana osmotrio put koji sa Previja silazi u Mratinje, a njime Nemci prolaze preko celog dana. Ovog puta sam jasno shvatio da nije obruč samo oko Sutjeske, nego se proteže i do Durmitora, pa čak i dalje. Pred mrak stigoh u blizinu puta. Osmatrao sam ga. Silazili su Nemci sa komorama i nešto po njemu minirali. Što se više bližila noć, sve ih je bilo manje, dok nisu prekinuli pokret i put osta prazan. Čim se smračilo, pređoh ga i produžih prema Pivi. Strahovit je to kamenjar i krš, a noge su mi sve propale, ispucane i ranjave, pa sam išao polako. Donekle su me štitile čarape koje su tada bile prava blagodet. Spustio sam se na put pored Pive koji od Pivske Župe vodi za Mratinje. Iz opreznosti da ne naiđem na Nemce, išao sam između Pive i puta. Bio je to strašan kamenjar, a i Nemci su nabacali krš od kamena prilikom opravke puta, pa mi se čarape počeše cepati. Posle velike muke stigoh do one izgorele vodenice i nađoh potočić i bukvu na samoj obali.

Noć je vedra, a ipak je mračno, pogotovu u kanjonu Pive. Gledam u reku i ništa ne vidim, čujem samo njen šum koji govori da voda prosto juri. Ponegde nešto brčne u vodi i pore-

meti onaj ravnomerni šum. Uhvatio me strah: možda je reka preduboka, možda me onaj čovek prevario? Da je bar dan pa da vidim, lakše bi mi bilo. Svukao sam se i sve svoje stvari vezao uprtačem u balu, a potom privezao na remena. Pušku sam prebacio preko ramena i uzeo jednu dugu motku koju sam našao kod vodenice. Zagazih u vodu, bila je hladna kao led. Pomoću motke pođoh korak po korak u nepoznato. Ispočetka je sve išlo dobro, no kad sam stigao otprilike do sredine reke, voda mi je doprla do grudi i počela da mi podiže breme, a ispod nogu kao da mi ponestade dna. Nisam smeo da zaplivam, bojao sam se da me ne zanese na neko nezgodno mesto, a usto odakle ne bih mogao izići. Naprezao sam krajnje snage i, iz straha da ne upadnem dublje, povlačio stopu po stopu. Najzad naiđoh na plićak i dočepah se suprotne obale. Izgledalo mi je kao da sam se ponovo rodio. Odelo mi je bilo upola mokro, a čarape neupotrebljive. Ipak sam ih obuo. Popeo sam se za oko dvestotine metara uzbrdo i našao jednu zaravan, gde sam prespavao ostatak noći.

PREKO DURMITORA

Probudio sam se rano; dan je bio vedar i sunčan, osećao sam se sav slomljen. Nije mi se dalje išlo. Tražio sam hrane i jedva nešto našao — na ovoj strani raste samo jasen, dren i šiblje. Čim se dobro razdanilo, počeo sam se dalje peti, dok su ispod mene, s one strane Pive, prolazile nemačke kolone. Ceo dan sam se polagano peo prema jednoj gredi. Po podne sam naišao na jednu pećinu punu žena i dece. Bilo ih je preko dvadeset. Nisu uopšte obraćali pažnju na mene. Žene su kuvale koprivu, dok su deca plakala. Jedna od njih mi reče da su im ljudi otišli gore na brdo, ne bi li nešto oteli od Nemaca ili našli za hranu, i da je cela visoravan puna Nemaca.

Kada sam pred zalazak sunca izbio na visoravan, preda mnom je pukao vidik sve do Durmitora. Na obližnjim brežuljcima bili su nemački logori i vatre na sve strane. Cela ova visoravan između Pive i Tare prekrivena je vrtačama, šumarcima i goletima. Tek što sam zakoračio u šumu, ispred mene projuriše dve krave, a za njima jedan čovek. Zaustavio sam ga i on mi reče da su svuda unaokolo Nemci; pretražuju svaku šumu sa psima i pucaju po ceo dan, a kad padne mrak skupljaju se u logore kojih ima na stotine unaokolo. Sve su popalili, pa i ograde od kuća, i svu stoku pokupili i nekud je teraju. On je pronašao ove dve krave i tera ih dole među stene. Produžih prema Durmitoru, koji se i u noći video kao neka gromada prema nebu. Ne znam kako sam izbio do iznad sela Nedajna, ne naišavši na Nemce.

Predzoru sam ušao u jednu šumicu da predanim. Sva je bila bukova te sam i ležeći mogao da jedem. No kasnije nađem jedan oštar kamen te oljuštim bukvu i nastružem soka ispod kore. Setih se da sam po ovakvom kršu, kad sam čuvao jagnjad, vadio crnjak koji ima koren u obliku lešnika, a sladak je za jelo. Provrljam unaokolo i stvarno ga nađem u dovoljnoj količini. Nakopam ga punu kapu, zavučem se u jednu vrtaču i počnem se sladiti. Bio sam zadovoljan, jelovnik je bio bogat. Spavao sam do po podne i kad sam se probudio vidim da se oblači i da oblaci jure sa severa. Žurio sam da u toku dana stignem do Sušice i ispitam mogućnosti prelaska preko ove reke i Durmitora. Kada sam izbio na jedan breg više Nedajna, video sam da se preko ovog sela, sela Crne Gore, i preko Štulca kreću velike kolone Nemaca, goneći stada ovaca i goveda. Sva sela dokle god se videlo bila su popaljena. U pravcu Pive čuli su se povremeni pucnji.

Zbog Nemaca nisam smeo ići putem ka Žabljaku, već sam na njega morao izbiti preko Durmitora. Naoblačilo se i počela je da pada kiša. Požurih da stignem do šume na obali Sušice i da tu zanoćim. Kada sam posle sat hoda pod pljuskom hteo da uđem u šumu, iz nje izbi oko desetak goveda, a za njima jedna devojka i starac. Ispričaše mi da žive u kanjonu Sušice, gde ima mnogo naroda koji gladuje, jer su im Nemci sve oteli, da samo noću isteraju goveda da ih nahrane i napoje, a danju i njih kriju po stenama.

Bio sam sasvim mokar te upitah starca da nema slučajno šibicu da naložim vatru. Imao je samo trud i kresivo te mi pomože da založim vatru. I ovde mi je pomoglo Bogdanovo iskustvo sa barutom iz puščanog metka. Našli smo jednu jelu pod kojom je, nasreću, sve bilo suvo te posle drugog metka planu vatra. Starac zadovoljan i malo začuđen, pozdravi se sa mnom i izgubi u mraku. Pošto sam vatru razgoreo, uzmem žara i radi sigurnosti povučem se duboko u šumu, pod jednu jelu, čije su grane dodirivale zemlju i tu raspalim dobru vatru.

Sušio sam se i grejao kraj vatre razmišljajući kako da pređem Durmitor i izbijem na Taru. Mislio sam i na stare roditelje i sestru, koji su ostali početkom četrdeset druge, kao i na braću sa kojom sam se rastao na Sutjesci. Da li su živi, da li ću ja ostati u životu, šta bi sa onolikim drugovima na Sutjesci? Mislio sam i na ovaj narod po zbegovima i popaljenim selima koji isto tako teško pati. Nešto me bilo steglo u grudima i želeo sam samo da ostanem živ da se za sve ovo osvetim. Tako sam držeći pušku u rukama i zaspao pored vatre koja je tinjala.

Probudila me jaka hladnoća, sav sam se bio ukočio. Bila je još noć. Digao sam se i počeo raspirivati vatru. Kad se malo

razgorela, imao sam šta videti — padao je sitan sneg. Bilo ga je već oko trideset santimetara, a usto je i magla uvila celu šumu. Pa zar je mogućno da sneg padne osamnaestog juna i da mi i ovo još više pogorša nevolje? Šta da radim? Bos, gladan i umoran po snegu preko Durmitora, sa ranama na nogama koje su jako gnojile. Nisam vidio mogućnosti izlaska iz ove situacije. Ali volja za životom bila je jača od svega. Hteo sam da živim, da opet vidim drugove, da se svetim neprijatelju, da potražim i obradujem roditelje i braću, ako su živi, i to mi je dalo snage.

Pored ostale odeće, na sebi sam imao domobransku bluzu i pantalone, koje su bile prilično pohabane, jer ih nosim od Teslića pre početka Četvrte ofanzive. Rešio sam da nogavice iscepam do iznad kolena, da time uvijem noge, i što pre krenem, jer sam znao da bi me svako duže zadržavanje dovelo u još teže stanje. Pomoću ugarka iscepao sam pantalone tako da su mi ostale kratke, visoko iznad kolena, zatim sam izvadio poslednje ostatke papira iz komesarske torbice, u njih uvio noge do članka, a potom navukao nogavice. Pošto nisam imao kanapa, iskoristio sam kaiš sa torbice i uzeo nekoliko tankih jelovih grančica, upario ih na vatri, usukao i time vezao nogavice pantalona. Kad je sve bilo gotovo, počelo je i da sviće, a sitan sneg je padao kao usred zime. Izgledao sam sam sebi smešan, ali mi je na nogama bilo udobno, iako su bile gole oko kolena. Krenuo sam bacivši tužan pogled na vatru koju ostavljam. Išao sam kroz šumu prema kanjonu Sušice i osećao se, ipak, udobno u novoj uniformi. Nakon sat-dva hoda izbio sam na ivicu kanjona i počeo ići samom njegovom ivicom ne bih li našao mesto za silazak. Dugo sam išao i nailazio sam na provalije. Znao sam da ću teško pronaći stazu. Nju bi po snegu mogli naći samo meštani koji tu žive godinama. Znao sam za jedini put koji preko Sušice ide od Nedajna za selo Crna Gora, ali ga je zbog Nemaca nemogućno koristiti. Lutao sam preko tri sata ivicom kanjona, idući čas gore čas dole, no bez rezultata. A sneg je i dalje padao i magla se prosto za oči hvatala. Počela mi se i »obuća« kvariti, pa sam je morao češće nameštati prozeblim rukama. Usput sam jeo lišće od bukve i mladica. Pošto sam izgubio svaku nadu da ću sići u Sušicu, razgrnem sneg i sednem na jedan kamen. Čini mi se da se nikad u životu nisam našao u tako bezizlaznoj satuaciji. Počele su mi se ređati crne misli u glavi: zašto da više živim? Bolje je ubiti se i prekratiti sve ili ići dole gde Nemci prelaze Sušicu, ubiti još nekog od njih pre nego što me oni ubiju. Iz ovog razmišljanja trže me nekakav glas, koji se čuo u magli podalje od mene. Oslušnuh i čuh da neko viče na stoku.

Sav ozaren skočih i pođoh u pravcu glasa, jer se od snega i magle ništa nije videlo. Po glasu, koji se povremeno čuo,

izbih pred jednu dolinicu i tu naiđoh na jednog seljaka sa crvenim šalom oko glave kako tera nekoliko ovaca. Zaustavih ga. Gledao me je sa čuđenjem neko vreme. Pošto mu ukratko ispričah ko sam i šta radim ovde, on mi žalosna lica ispriča: »Cela mi familija od dvadeset čeljadi živi u pećini u kanjonu Sušice bez igde ičega. Ja sam noćas krenuo da otmem od Nemaca kojeg brava ili da poginem, i evo, uzeo sam im sedam ovaca. Cele buljuke stoke tjeraju otete od nas«. Krenusmo sa ovcama, pričajući usput o svemu. On je samo uzdisao i govorio da u Sušici cele familije umiru od gladi. Kad izbismo na ivicu kanjona, reče da tu treba da siđemo. Ja sam tek tada video da sam pored tog silaza dvaput prolazio. On se tu prosto sklizi niz silaz i dole dočeka na jednu stenu, a mene ostavi da hvatam jednu po jednu ovcu i da je guram dole, gde ih je hvatao. Imao sam prilično muke dok sam pohvatao i gurnuo sve ovce, a potom se i sam spustio dole.

Od te stene preko litice išla je staza koso. On je išao napred pred ovcama, a ja sam ih pozadi terao. Kad smo stigli pred jednu pećinu imao sam šta videti: bila je puna žena, dece i staraca. Sa svoda je stalno kapala voda, a od dima koji je štipao za oči, jedva se naziralo. Deca su plakala. Bilo ih je i u kolevci, pokrivenih šarenim ponjavama. U jednoj velikoj kanti nešto se kuvalo. Seljak, kome su se jako obradovali, ispriča kako je došao do ovaca. Mene kao da nisu primećivali ili su me pogledali sa sumnjom i nekakvim prezrenjem, naročito žene i oni starci. Ipak su se sažalili na moj izgled i jedna žena mi pruži, onako preko ruke, činiju kuvanih kopriva. Pojeo sam je sa najvećom slašću.

Jedan od staraca odmah uhvati ovcu i zakla je. Žene su zavijale decu, podmetale nekakve sudove na mesta gde kaplje voda, donosile drva, ložile vatru i stalno nešto gunđale, prebacujući partizanima da su za sve ovo oni krivi, da će svi propasti od gladi i studeni. Sve su to činile ne obraćajući pažnju na mene. Bilo mi je teško zbog svega ovoga. Da ne bi pomislile da ću im se i ja natovariti na vrat, reših da odmah krenem, iako je vreme bilo strašno. Zatražih od jedne starice kakvih krpa i malo kanapa. Ona mi to i dade, samo mesto kanapa, izvadi mi iz jednog povesma kučine da sam napravim kanap. Za celo to vreme dva brkata starca, koji su sedeli kod vatre, gledahu me nekako popreko. Pošto popravih obuću, upitah onog što je doterao ovce, gde je put za Durmitor. Reče mi da po ovakvom vremenu neću moći proći, ali me nije ni ustavljao. Pokaza mi gde da siđem u Sušicu, a potom uz nju levom stranom da izbijem na Durmitor.

Bilo je pred podne. Iako sam znao da je rizično krenuti u ovo vreme, jer će me noć sigurno uhvatiti na Durmitoru, ipak

sam pošao. Nešto me je gonilo da idem, da ne gledam ove ljude, njihovu bedu, i da ne srećem njihove poglede koji govore: »Sve ste vi krivi«. Pozdravim se, zahvalim i krenem. Posle kraćeg puta siđem u kanjon. U njemu je bilo više blata nego snega. Brzo mi se skvasila »obuća«, ali je stati značilo propasti — zato sam išao. Izbio sam u izvorni deo Sušice i okrenuo levo, kako mi je rečeno. Posle izvesnog penjanja ponovo izbijem u sneg, koji je i dalje padao. Durmitor je bio obavijen gustom maglom. Kada sam odmakao prilično uz njega, naiđem na zgarište nekakvih koliba. Sve je bilo prekriveno snegom, i kopriva visoka oko metar polegla je pod njegovim teretom. Provrljao sam po zidinama ovog zgarišta, ne bih li našao što za hranu. U jednom udubljenju u zidu, pravljenom za ostavu, nađoh belu talijansku bluzu i jedne iscepane vunene ženske čarape. Od hrane ništa. Produžim da se penjem i izbijem u kleke, što je bio znak da sam visoko na Durmitoru. Sneg, nošen jakim vetrom, sipa mi u oči, a gusta magla ne da mi da vidim dalje od dvadesetak metara. Pojavio se strašan krš sa jarugama i klekama pokriven snegom. Moja obuća nije mogla da izdrži onako mokra. Noge su mi zeble, ali sam se peo i dalje, dok nisam izbio pred provaliju. Išao sam njenom ivicom i posle dužeg vremena ponovo sam naišao na svoj trag. Izgubio sam orijentaciju potpuno. Nisam znao gde sam ni kuda dalje da krenem. Magla je sve pokrivala. Postajala je sve gušća. Približavala se noć.

Tek sam sada potpuno shvatio da je bilo ludo što sam otišao od onih seljaka. Dočekati ovde noć značilo je sigurnu smrt. Zato se reših dok još ima dana da se vratim u Sušicu i pored vatre u pećini provedem noć. Žurio sam nazad sopstvenim tragom i kod izgorelih koliba nakidam celo breme kopriva i zavežem u talijansku bluzu. Lako sam ponovo sišao u Sušicu, jer je bilo nizbrdo, a kad sam se počeo peti prema pećini, uhvatila me noć i posle velikog napora uspem da izbijem pred pećinu. Kad su me ugledali svi su se začudili. Ispričao sam im šta sam radio. Ovoga puta, videći me onako jadnog, prozeblog, skoro opet potpuno bosog, svi se sažališe i odmah mi napraviše mesta kod vatre. Dirnulo ih je i to što sam doneo koprive i onu talijansku bluzu, koju dadoh ženama. Dadoše mi jednu činiju kuvane koprive i parče mesa u njoj. Učinilo mi se da nikada ništa slađe nisam u životu pojeo. Pošto se malo povratih, skidoh krpe sa nogu i počeh ih sušiti. Noge su mi strašno izgledale kad sam ih pružio prema vatri da ih ogrejem. Sve ranjave i crvene sa oteklinama. Zamolio sam ih da mi daju krpa, igle i konca kako bih pripremio novu obuću za sutra. Sve su mi dali i vajkali se što nemaju neke opanke, jer i njih je pola bosih. Žene su bile jako uslužne, pomagale su mi oko pravljenja

obuće. Ušivao sam krpe na pocepane nogavice i nađene ženske čarape, sušio se pored vatre i sa njima razgovarao o svemu i svačemu. Bili su mišljenja da nije trebalo da partizani ratuju i upropaste i sebe i ovaj narod. Nisu videli izlaza iz ovog. Ja sam im objašnjavao onako kako sam umeo. Rekao sam im da će ovo proći i da Nemci moraju odavde uskoro otići, samo treba izdržati. Slušali su me pažljivo, ali su sumnjivo odmahivali glavom i uzdisali, pogotovu žene koje su govorile: »Sve je ovo propalo, pa i mi«.

Počeli su se smeštati za spavanje. Mnogo ih je bilo, a u pećini tesno — nije se moglo naći dovoljno mesta gde ne kaplje. Zato je deo žena spavao na smenu održavajući vatru. I pored sve gostoprimljivosti, bio sam oprezan, jer su mi rekli u razgovoru da bi bilo bolje da idem bez oružja, a da pušku njima dam. Nudili su mi čak i ovcu za pušku, bombe i pištolj. Zato sam prislonjen na stenu držao pušku između nogu i dremuckao kraj vatre. Nisam smeo nikako da zaspim. Ako sam to na momentu i učinio, instinktivno sam se budio i razgovarao sa ženama koje nisu spavale. Dočekao sam tako zoru. Sneg više nije padao, magla se digla, visoko oblaci u jatima jure, a ceo Durmitor potpuno beo kao jaje. Brzo sam se spremio. U međuvremenu su se digli svi, protezali se od zime, prilazili vatri, grejali se i pravili planove za dan. Deca su počela da plaču. Žene su ih ljuljale i umirivale. Nisu me ničim ponudili za hranu, a, izgleda, bili su malo i ozlojeđeni što im nisam dao oružje. Čim sam bio gotov, krenuo sam zahvaljujući im se iz sveg srca. Sad mi je bilo lako, poznavao sam put od juče, a u kanjonu nije bilo blata — sve je bilo zamrzlo. Već u jutarnjim časovima izbio sam na jučerašnje mesto. Sada je bilo sasvim drukčije — sve se unaokolo videlo na desetine kilometara. Oblaci su bili sve ređi, sunce je počelo jako da greje, i sneg se topio. Peo sam se pravo ka vrhu Durmitora i oko podne stigao na njega.

Preda mnom se širio vidik na sve strane. Sunce je bilo vrlo jako. Video sam Maglić i Volujak na zapadu, Ljubišnju i sve do Zlatibora u Srbiji. Na jugoistoku dizala se Sinjajevina. Gledao sam prema Zlataru i planirao: u toku dana sići ću blizu Žabljaka, u toku noći preći cestu koja vodi za Šavnik, a potom u pravoj liniji izbiti na reku Taru. Tamo ću videti kako ću je preći. Počnem se polako spuštati ka Žabljaku obilazeći vrtače, klance i gustu šumu od samih kleka. Popodne ispod Međeda naiđem na kolibe, koje su bile nastanjene. Priđem jednoj od njih i od jedne žene zatražim nešto za jelo. Ona poče da viče i saziva žene i ljude iz ostalih koliba vičući: »Bjež odatle, crni vraže, sad će stići Nijemci, svaki čas dolaze. Hoćeš i ovo malo sirotinje da nam popališ. Malo ste popalili, pa hoćete još«. Isko-

čiše iz ostalih koliba ljudi i žene i poče hajka na mene. Nisam imao drugog izlaza nego da bježim nazad uz Durmitor. Brzo su me ostavili i ja se vratih pod Međed. Sunce je već oteralo sneg prema vrhu Durmitora i ovde je bilo kopno. Nađem jedno zgodno mesto prema suncu i smestim se da me peče. Nisam dalje hteo ići. Mogli su me videti Nemci od Žabljaka. Čekao sam noć. Ceo dan nisam ništa jeo — na Durmitoru nema ničega sem kleka i trave.

Gledam dole prema kolibama odakle sam pobegao i vidim puno ovaca, koje čobani gone sa okolnih kosa, jer se približavala noć. Opet sam razmišljao o svemu i svačemu popravljajući obuću. Ona je ovog puta odlično izdržala. Bila je samo mokra. Sinu mi u glavi kako bi bilo da se po mraku privučem kolibama, ukradem jedno jagnje i da mu pojedem džigericu i bubrege. Mislio sam da neću izdržati celu noć bez ičega. Tako i uradih. Čim je pao mrak, privučem se kolibama, ali sada oprezno kao pravi lopov. Nađem puno ovaca kako leže van koliba po kršu svuda unaokolo. Ovce i jagnjad su ležali, mirno preživajući, dok je jedno pseto počelo da laje. Počnem tražiti kakvo malo jagnje. Sva su nekako bila velika ali, posle dužeg traganja i uzbune među ovcama, nađem jedno i dignem preko glave držeći ga za noge. Pušku sam obesio o ruku. Međutim, i pored strahovite gladi nisam ga mogao presna jesti. Posle nekoliko zalogaja džigerice smuči mi se i umalo što ne povratih. Ostavih sve.

Noć je bila uveliko kad sam se spustio do Motičkog Gaja. Kada sam se primakao cesti sve je bilo mirno, samo su nemački šatori bili svuda unaokolo. Posle pažljivog osmatranja provučem se između dve grupe šatora. U tome su mi pomogle i vatre koje su gorele pred svakim šatorom. Više od kilometar sam išao puzeći i tek kod ceste se dignem, pretrčim je i krenem preko polja. Trava je bila puna rose, a polje ispresecano potočićima i barama. Tišinu je remetilo samo kreketanje žaba. Najedanput naiđoh na rupe pune vode. Čas sam upadao u vodu do pojasa, čas izlazio na suvo, pa u blato. Počeh se plašiti da ne upadnem u kakvu veću baru li rupu. Ipak sam sav mokar izbio na cestu koja od Žabljaka vodi ka Levertari, izgubivši usput onu moju obuću. Ali, sada je bilo toplo i prava blagodet ići ivicom ceste po mekoj rosnoj travi. Prosto su mi se noge lečile. I pored rizika od susreta sa Nemcima, produžih ivicom ceste. Tako sam u cik zore izbio u selo Negobuđu. Usput nisam nikog video.

PONOVO MEĐU SVOJIMA

U samo svanuće stigao sam u selo. Kuće su bile otvorene i napuštene. Počeo sam da ih pretresam. Obiđoh oko desetak ne bih li bar šaku žita našao. Sve je bilo razbacano i ispreturano.

Od hrane nisam ništa našao, ali sam naišao na jedne stare crnogorske čakšire i obukao ih. Moje kratke pantalone bile su skroz propale. Smejao sam se sam sebi kako izgledam u ovim »šalvarama«. Pošto se već razdanjivalo, povukoh se u šumu i bacih na traženje hrane. Imao sam sreće, bilo je bukvi, iako sa starim lišćem, zečije sočice i divljeg luka.

Posle nekoliko sati hoda izbijem u selo. Krš. Iako sam bio kao avet od iscrpenosti i gladi, bio sam srećan — toplo je, nisam žedan, imam nešto hrane, a noge, sa oteklinama, zadebljale kao opanci, gazile su po travi kao po ćilimu. Računao sam da je najteže prošlo. U selu takođe nije bilo žive duše. Sve je bilo ispreturano, bez ijedne vredne stvari. O hrani ni govora. Na sreću našao sam kod jedne štale dve leje luka i prosto ih »oplevio«.

Izbio sam na kanjon Tare i osmotrio ga: dole na Đurđevića Tari čula se neprijateljska motorizacija, a i cestom gore prema Kosanici kretale su se kolone. Izgledalo mi je da su se Nemci i Talijani svili na cestu i nekuda hitaju. Nije mi se više žurilo, bio sam siguran da po ovim šumama neću naići na Nemce. Odlučio sam da produžim uz Taru sve do Mojkovca, pa da je tamo negde pređem. Vukući se kao prebijen, izbio sam na jednu zaravan punu livada. Na kraju jedne dimi se koliba. Obradovah se da ću tu možda naći živa čoveka da sa njim progovorim. Kad se na prve pozive niko ne odazva, obiđoh kolibu i viknem još nekoliko puta. Opet tišina. Otvorim vrata, uđem i u jednom ćošku primetim povećeg dečka. Izgledao je kao ludak, po žvalavim ustima mešao je neobično dugačkim prstima i mumlao nešto nerazgovetno. U štednjaku je gorela vatra, a na stolu kraj prozora bila je drvena činija puna kisela mleka, jedan poveći komad ovsena hleba i dve drvene kašike. Pošto sam zaključio da je dete ludo i samo, brzo sednem za sto, udrobim hleb u mleko i halapljivo pojedem sve. Čim sam bio gotov, brzo izletim iz kolibe da me ne bi ko zatekao i izgubim se u šumi.

Oko podne izbio sam na jedan proplanak sa livadama i njivama zelenog žita. Pri vrhu su se videle kolibe sa stokom i ljudima koji se kreću. Priđem obazrivo kolibi, koja je bila najbliža šumi, i primetim dvojicu kako stružu ručnom testerom jedan trupac, dok je jedna žena čas izlazila, a čas ulazila u kolibu. Prišao sam im. Gledali su me začuđeno, dok sam im pričao da sam gladan i da tražim samo nešto za jelo. Brzo se digoše, rekoše da imaju dva brata u Četvrtoj crnogorskoj brigadi i počeše me zapitkivati o partizanima. Videći da su i oni partizani, počnem im pričati nadugo i naširoko o svemu. Dođoše još i dve žene iz kolibe. Slušale su me, brišući suze krajevima od marama. Govorile su da im se deca neće vratiti i jedna od njih

reče da ima mleka i sira koliko god hoću, samo hleba nemaju nimalo. Donese mi celu karlicu mleka sa kajmakom i jednu grudvu sira da udrobim. Sve sam to pojeo, dok su me oni posmatrali i povremeno ispitivali za detalje sa Sutjeske. Doneše mi još jednu činiju mleka. Posle dužeg razgovora saznao sam da pod selom Prenčani ima most na Tari, koji su napravili Bugari pri nadiranju za nama, da ga niko ne čuva, ali da se ipak pripazim, jer su četnici digli glave i po grupama unaokolo vršljaju, pričaju kako su partizani za svagda propali. Prete svima i svakome.

Iako su me ustavljali da ostanem koji dan, krenuo sam prema mostu na Tari. Usput me strahovito zaboleo stomak. Naduo se, mislio sam pući će. Bio sam se prejeo, a pregladneo stomak nije mogao da svari hranu. Legao sam i počeo se savijati od bolova, pokušavajući da povratim. Posle ovih muka išao sam kao prebijen. Predveče izbijem na jedan brežuljak ispred mosta, a čim se spustio mrak, pređem most i dođem u selo Prenčane. U jednoj kući dobih kačamaka i mleka, a potom produžih za selo Krupice. Usput sam otspavao u jednoj šumici.

Već je dvadesetprvi jun. Probudio sam se rano kako bih pre podne stigao u selo Krupice kod Momčila Peruničića. Dobro sam ga poznavao. Pre početka Pete ofanzive bio sam ovde sa topom nedelju dana i poklonio mu jednog iznemoglog konja. Kada sam stigao lepo me je primio, ali me morao kriti u kućerku kod tora. I ovuda su vršljali četnici. Ostao sam kod njega do sutradan. Za to vreme napravio mi je opanke, dao nove čarape i dobro me nahranio.

Do Kamene Gore putovao sam dan i noć; kad god mi se zadremalo otspavao sam. Usput sam svraćao u kuće i tražio hrane. Seljaci su me rado svuda dočekivali, pitali za partizane i davali što su imali. Oči su mi bile gladne, ali nisam mogao mnogo jesti. Toga dana kada sam prolazio kroz selo Borovo i selo Gorice svratio sam u nekoliko kuća i svuda jeo.

Posle deset dana putovanja (od Sutjeske) stigao sam u selo Kamenu Goru. Svratio sam kod jednog seljaka, za koga sam znao da ima sina u partizanima. Tu sam ostao ceo dan krijući se u jednom potoku. Dok su mi žene parile »uniformu« i prale veš, ja sam se kupao u potočiću. Tako sam se rešio vašiju, kojih sam imao na stotine.

Seljak mi reče da su se četnici svuda ponovo aktivirali, da idu po selima, traže partizane koji se vraćaju sa Sutjeske i ubijaju ih. A dole na Limu, između Prijepolja i Brodareva, sve prelaze preko reke čuva muslimanska milicija. Zato sam pošao preko Jabuke i sela Babina do Crkvene Toce i tu potražio Draga Stikovića, koji je 1942 godine ostao tamo kao gerilac.

Mislio sam da me preko Lima, nizvodno od Prijepolja, prebaci za Zlatar i poveže sa gerilom.

U svanuće sam izbio u selo Crkvene Toce pred zgarište nekadašnje Dragove kuće. Tu je bila napravljena jedna kolibica u vidu plasta sena iz koje se pušio dim. Bilo ih je petoro braće Stikovića svi u partizanima. Zato su im Talijani sa četnicima sve popalili. Pozvao sam. Iziđe Dragova snaha i kad me ugleda, uplaši se. Pitao sam je za Draga i ona mi reče da ne zna ništa, da su svi njeni izginuli. Nije mi verovala, mislila je da se pretvaram. Pošto sam joj potvrdio da sam iz Zlatara i da znam da je Drago tu ostao diže se i ode u kolibu. Odmah se vrati i osmehujući se upita: kako se zovem, imam li braće, kako se zovu. Kad sam joj odgovorio, ona se glasno nasmeja pa mi reče: »Evo Draga u kolibi, a Simo i Jovo su ti stigli, eno ih gore u šumi sa drugovima«. Zamalo me kap nije udarila od zaprepašćenja i sreće. U kolibi me je Drago čekao. Pošto smo se izljubili, stade mi zagledati crnogorske čakšire i smejati se. Popismo po neku rakiju, doručkovasmo kajmaka, sira, mleka i kačamaka, ali sam jedva čeko da vidim Simu i Jovu. Nađosmo ih iznad kolibe u šumi. Bilo je grljenja, ljubljenja i udaranja pesnicama. Sa njima je bilo oko desetak drugova. Simo je stigao juče izjutra, Jovo u toku noći, a ja jutros. Ispalo je kao da smo se unapred dogovorili. Ležali smo ceo dan i pričali svoje doživljaje. Sutradan uveče pregazili smo Lim i otišli za Zlatar.

Na Zlataru smo se podelili po grupama i krenuli na teren. Ja sam otišao sa grupom na Kozomor i tu sam oko petnaest dana samo jeo i spavao. Imao sam oko četrdeset kila. Od 13 do 25 juna, za jedanaest dana i jedanaest noći prešao sam od Sutjeske do Kozomora oko 250 km, i to gladan, po bespuću, preko planinskih vrhova, klanaca i dubodolina.

Krajimir GRBOVIĆ

KROZ BOJIŠTE S KAZALIŠTEM NARODNOG OSLOBOĐENJA

Od grupe glumaca koji su 22 aprila 1942 prešli iz Zagreba na oslobođenu teritoriju formiralo se 10 januara 1943 u Bihaću Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije. Službenim aktom AVNOJ-a (sa potpisom druga Veselina Masleše) potvrđen je status ovog pozorišta, i otada, pa sve do kraja rata, ono je funkcionisalo kao samostalna ustanova na oslobođenoj teritoriji. Statut ovog pozorišta bio je ujedno i prvi statut jedne kulturne institucije koji su potvrdile naše narodne vlasti, pa prema tome, ovo je pozorište dobilo počasno mesto da bude istoriski naša prva kulturno-umetnička ustanova u novoj Jugoslaviji.

Na početku svoga života pozorište je bilo pod starateljstvom svoga osnivača, no ubrzo je počelo da menja staratelje, jer su mu neprijateljske ofanzive uskraćivale mogućnost dužeg stacioniranja i regularnog rada. Glavnu brigu i starateljstvo imao je nad njim pretežno Vrhovni štab NOV i POJ, pa je u partizanskim redovima ovo pozorište bilo poznato kao »Pozorište Vrhovnog štaba«.

U toku borbe ono se nekoliko puta i rasformiralo, ali ipak glavni deo članstva ostao je celo vreme rata kao kompaktna jedinica u sklopu naše Narodnooslobodilačke vojske.

U Miljkovcu 2 maja 1943 grupa članova ovog pozorišta prebačena je iz sastava Treće u sastav Druge proleterske divizije. Ili, kako smo mi prostije formulisali: »od Save Kovačevića i Radomira Babića otišli smo Peku Dapčeviću i Mitru Bakiću na »stan i hranu«.

U grupi su u to vreme bili od zagrebačkih drugova: Ivka Rutić, Salko Repak, Milan Vujnović, Joža Rutić, Žorž Skrigin i Vjeko Afrić, a od novih, koji su se ovoj grupi priključili za vreme borbe (po redu dolaska u KNO): Mira Pejić-Afrić, Darinka Tatalović-Lončar, Nada Brnić-Borozan, Mira Đerić-Šobajić, Junus Međedović, Anika Radošević, Ljubo Božanović, Stevan Radovanović, Radovan Urošević-Bata, Nikola Hercigonja i Miron Vinski-Cesarec. Na početku ofanzive u Boanu priključio se grupi Milan Šupica. U toku ofanzive, kod Suhe, priključili su se Braslav Borozan i Silvije Bombardeli. Tri dana docnije, kod Lučkih Koliba, došla je Mira Banjanin, a prilikom samog prelaska Sutjeske priključio nam se i Jerko Gunjača, koji je sutradan poginuo od bombardovanja na Milinkladi.

U toku ofanzive ostao je ranjen u bolnici Radovan Urošević-Bata (u Mokrom Dolu 12 juna 1943) i nije se više vratio u grupu. Iste godine poginuo je nesrećnim slučajem u istočnoj Bosni.

Na završetku ofanzive otišao je od nas Miron Vinski-Cesarec (u Šahbegovićima 21 juna 1943) i nije se više vratio u grupu. Poginuo je u Hrvatskoj 1944.

U Goletiću iznad Kladnja 29 juna 1943 otišli su iz grupe: Stevan Radovanović, Milan Šupica, Silvije Bombardeli, Mira Đerić-Šobajić, Darinka Tatalović-Lončar i Mira Banjanin. Niko se od njih nije više vratio u grupu.

Nešto malo docnije (10 juna 1943) odlazi u bolnicu naš stari drug iz Zagreba Milan Vujnović, koji je zatim ostao na teritoriji istočne Bosne i ponovo se priključio grupi godinu dana docnije (na Visu, 24 jula 1944).

Ofanziva je zatekla grupu u malom mestu Boanu, u Crnoj Gori, gde je prilično iscrpena stigla nakon dugih pešačenja posle svršetka Četvrte neprijateljske ofanzive.

Odmor u Boanu trajao je svega devet dana (od 13 do 21 maja). Izgladneli i iznureni još od Četvrte ofanzive, nismo ovde imali ni vremena ni mogućnosti za bilo kakav oporavak. No, uprkos tome, Boan nam je ostao u prijatnoj uspomeni, možda zato što smo bar za kratko vreme osetili dašak mirovanja.

Iz Boana krenuli smo pod Durmitor u Gornju Bukovicu (u blizini Žabljaka). Tu smo nekoliko dana proveli na nekom pustom pašnjaku. Uz veoma slabu ishranu osećali smo se kao u pustinji.

U Boanu je bilo življe. Tamo smo dali i nekoliko priredaba. Osećali smo puls nekakvog života. Uvežbavali smo i neke nove tačke. Jedna od najuspelijih naših priredaba bila je ona koju smo na otvorenom polju igrali borcima jedne dalmatinske brigade koja je upravo išla na položaj. Posle toga imali smo još dve priredbe: jednu za učesnike neke šire kon-

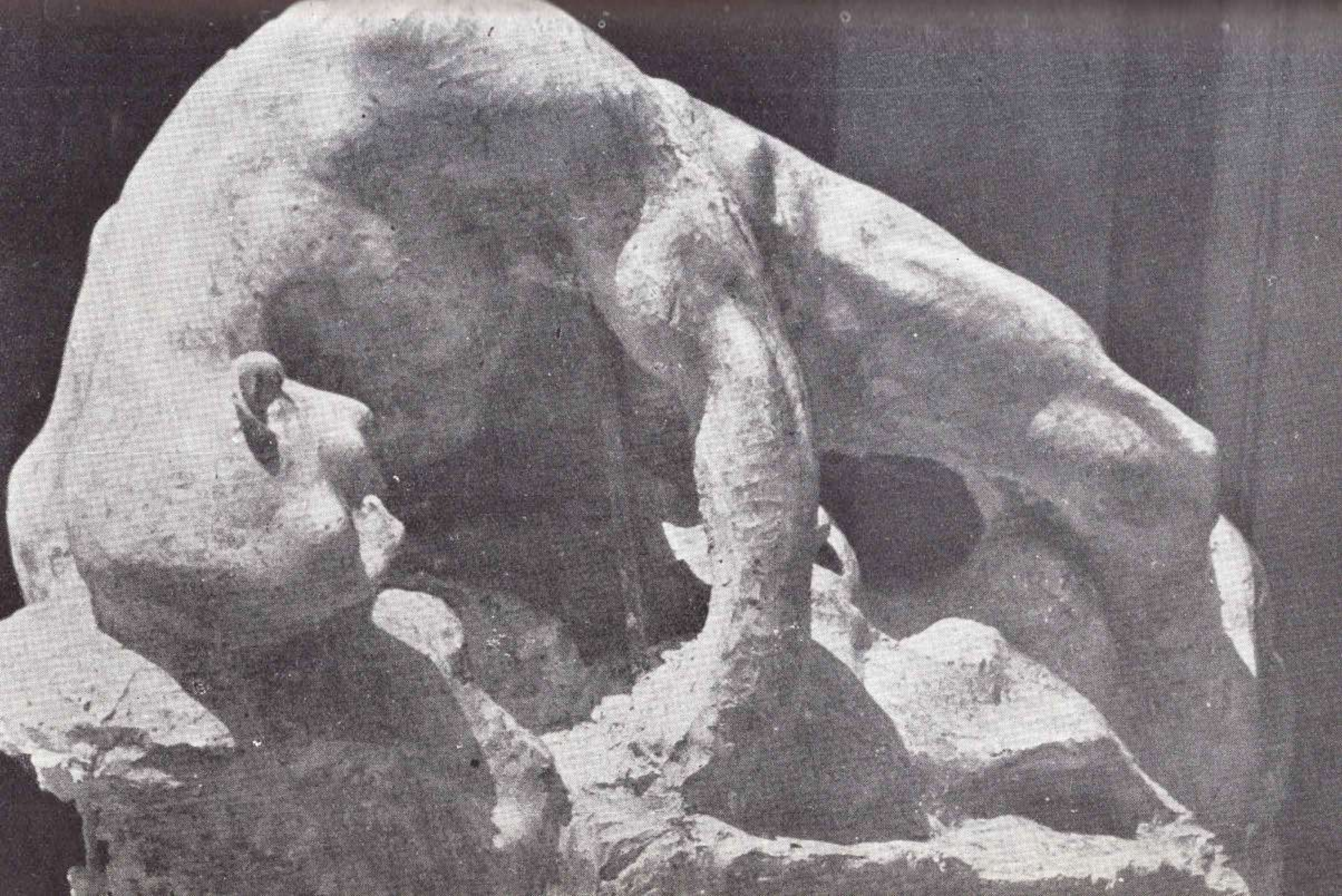

Matija Vuković: RANJENIK (bronza)

ferencije i jednu za drugove koji su bili zamenjeni za neke nemačke zarobljenike.

Možda nam je Boan ostao u dubokoj uspomeni, i zato što je u njemu poslednji put progovorila naša muza i što smo se u njemu za duži period oprostili od pozornice.

Gornju Bukovicu smo upamtili naročito zato što nam je to bio poslednji »krov nad glavom«. Premda nismo spavali na nekim krevetima (to bi bio i preveliki luksuz), ipak smo bili srećni što ne kisnemo i što nas vetrovi ne produvavaju. Mogli smo tamo još nekoliko dana da u miru čitamo, da peremo svoje rublje i da se umivamo, a to je značilo mnogo. Od ovog mesta nije više bilo života »pod krovom«. Ukoliko je i bilo nekog dremuckanja (jer o spavanju nije bilo ni govora), bilo je to pod nekom bukvom ili u kakvoj pećini. Poslednju kolibu smo videli još kod Vučeva. Posle toga bili smo željni da ugledamo barem neki plot ili kakav plast. Svaka se civilizacija netragom izgubila. Prvu smo kuću videli tek kada smo izišli iz neprijateljskog obruča, a to znači na kraju ofanzive. (Prvi put smo legli u krevet tek u Prnjavoru 15 septembra i to svega jedne noći.)

Iz Gornje Bukovice u brzom pokretu otišli smo u Poščenje. Tu smo se, nakon devet sati pešačenja, malo odmorili i odmah zatim krenuli na veliki marš, koji je trajao punih trideset i sedam sati. U toku tog usiljenog marša avioni su nas nekoliko puta bombardovali. Preko sela Unač stigli smo u Pišće, i tu smo izgubili deo grupe. Dugo smo u noći vrludali po stenju i bespuću. Ujutru smo se našli. Za celo vreme nigde nismo naišli na vodu, pa nas je žeđ strašno izmorila.

Preko Donjeg Unča i Barnog Dola u dubini nekog kanjona prešli smo improvizovan most na Pivi, naravno uz pratnju mitraljeskih rafala iz aviona koji su se spuštali duboko u kanjon i pikirali na most.

Sutradan smo stigli u Mratinje. Upamtio sam neobičan položaj ovog malog sela. Okruženo visokim brdima, izgleda kao da se nalazi na dnu nekog lonca. Nismo se smeli zadržavati u selu zbog eventualnog bombardovanja.

Teško je bilo uspeti se na vrh lonca. Penjanje na Maglić bilo je vrlo naporno. Strašno je bilo gledati kako se konji sunovraćaju niz one strmoglave urvine i provalije.

Kada smo prešli prve vrhove Maglića morali smo da odustanemo od daljeg probijanja u ovom pravcu i požurili smo da se vratimo istim putem natrag u Mratinje. Nemci su ovde bili naročito uporni u držanju položaja pa, premda su imali velik broj ranjenih i poginulih, nisu ipak hteli da napuste svoja uporišta. Istovremeno su im dolazila neprestano

pojačanja iz Foče i Kalinovika. Gledali smo kako se nemačke alpiske čete penju pomoću nekih specijalnih naprava na vrhove Maglića.

Prošli smo pored Mratinja i odmah nastavili put za Vučevo. U noći, u totalnoj pomrčini, u nekoj izmaglici koja se zatim pretvorila u kišu penjali smo se uz neku urvinu, uz neko točilo, đavo bi ga znao šta je to bilo. Penjali smo se »četvoronoške«. To putovanje prozvali smo prolazom kroz Danteov pakao misleći, naravno, da će nam to biti najteže i najnapornije putovanje. Prevarili smo se.

Na Suhoj Gori spavali smo u jednoj pećini, gde je sve bilo svakakvo samo ne suho. Na mestu gde smo spavali voda nam je noću ulazila u nos. Ni jednog milimetra nije bilo na nama po kome nije milela voda. Formalno smo se kupali za vreme spavanja.

Devetog juna prešli smo Sutjesku. U grupi je već tada bilo sve bolesno i iznemoglo. Konja više nismo imali. Sve smo stvari pobacali i sopstveno telo ostalo nam je jedini teret, a taj nije bio nimalo lak.

Na Milinkladi i kod Lučkih Koliba doživeli smo dva uzastopna snažna bombardovanja iz aviona. Jedan drug nam je poginuo, a Joža Rutić je od eksplozije jedne bombe potpuno ogluveo na jedno uho. Njegova ćerčica Dina, koja je tada imala jedva nekoliko meseci, ostala je bez pelena, povoja i cele svoje dečje opreme koju je jedna bomba raznela u paramparčad.

Na Zelengori bili su ranjeni Radovan Urošević-Bata i Mira Đerić-Šobajić. Uroševića smo ostavili u partizanskoj bolnici u Mokrom Dolu, jer mu je rana bila teža i zahtevala je lekarsku intervenciju.

U noći 13 maja kod sela Rataj prešli smo drum Kalinovik-Foča i stigli u Miljevinu. U selu Jasenovo dobili smo prvu hranu. (Ja sam kao »prvu hranu« pojeo jedan stručak mladog luka. Prijao mi je tako da sam mislio da jedem banane.) No, ovim probijanjem najgušćeg obruča naša pešačenja nisu prestala. Baš obratno: sada su postala danonoćna. Nismo se nigde duže zaustavljali. Napadi Nemaca bili su vrlo česti, dok su snažna bombardovanja iz vazduha bila ređa. Ali, zato su se »pikavci« naročito »nakotili«.

Od 14 do 20 juna prošli smo kroz ova sela: Jasenova, Osija, Kolakovići, Vujinovići, Pijevci, Soćevići i Modro Polje. Probili smo se onda preko pruge Sarajevo — Višegrad negde između Prače i Sjetline. To je bila noć puna uzbudljivih događaja. Posle napada Nemaca iz oklopnog voza, u kišnoj noći punoj pomrčine, izgubili smo vezu među sobom i svaki se probijao kako je znao i mogao. Posle mnogih peripetija prošli

smo sela Hotičina, Podmjedenik, Bogovići i Šahbegovići. Premda broj prevaljenih kilometara i nije bio tako velik, ipak su ova pešačenja bila veoma zamorna i vremenski duga, jer smo se usled fizičke iznemoglosti kretali vrlo sporo. Jedva smo vukli ranjave noge, često nam je nestajalo daha tako da smo morali da zastajemo, kako bismo na neki način prikupili snage.

Bez obzira na to što se datum oko dvadesetog juna smatra nekakvim svršetkom ove po redu pete neprijateljske ofanzive, naša pešačenja nisu prestala sve do 23 septembra, kada smo nakon kružnih putovanja po istočnoj Bosni, od Sprače i Krivaje do Drine, Save i Bosne, preko Konjuha, Ozrena i Majevice, zatim Čečave i Ranča stigli konačno u Jajce.

U Vračevcu je 11 jula bila, nakon skoro dva meseca ćutanja, naša prva priredba za bolnicu. Toj priredbi prisustvovao je i Štab Druge proleterske divizije. Kao da smo se probudili iz nekog jezivog košmara, morali smo da utrošimo dosta vremena da se priberemo i da iz one mešavine stvarnosti i uluzija, ili bolje reći iz one stvarnosti koja je imala oblik neverovatnih fantazmagorija, izvučemo neki realan duševni bilans. Trebalo je dugo dok smo stekli normalnu fizičku i psihičku ravnotežu, premda nam je svest bila uvek budna, čak i snažnija i intenzivnija nego ikada ranije.

*

Za vreme čitavog rata vodio sam neke vrste dnevnika. Ja sam doduše i pre rata, još kao dečak, zapisivao događaje koje sam smatrao važnijim i beležio sam neke svoje misli o stvarima i problemima koji su se pojavljivali u mojoj neposrednoj okolini, pa sam taj posao nastavio i u partizanima. Vodio sam ustvari tri vrste beležaka, ali nijedna zapravo nije imala uobičajeni oblik dnevnika. Sve tri su bile pisane kraticama, imena ljudi zapisivana su nadimcima, a mesta sam označavao posebnim šiframa. To sam sve radio zato što nisam hteo da neprijatelju pružim bilo kakav materijal koji bi mogao zloupotrebiti u slučaju da mu ovi moji dnevnici dopadnu šaka. Danas kada pišem ove redove moram da na neki način dešifrujem svoje sopstvene izveštaje.

Kada to radim, kada iz onih izbledelih slova, iz onih telegrafski zapisanih misli, iz onih kratica i šifara otkrivam događaje, kada odgonećujem svoje sopstvene misli i svoja minula osećanja, čini mi se kao da se prisećam nekog davnog, zamalo već i zaboravljenog sna. Nekiput moram dugo da kopkam po memoriji, da nekoliko puta revidiram svoja dešifrovanja, jer mi, naravno, iz ove perspektive, iz fotelje kraj pi-

saćeg stola, mnoge stvari izgledaju neverovatne. I treba dugo dok se uživim u dane Durmitora, Maglića, Volujaka, Sutjeske, Zelengore... kada je Nemogućnost uzela oblik Stvarnosti.

LISTAJUĆI PO SVOJIM ZAPISIMA...

Pisano u Boanu prvog dana velike neprijateljske ofanzive.

Ne mogu da zamislim neko brzo smirenje. Kao što mi je nekada izgledalo kao neostvarljiv san da pešačim »po šumama u gorama« i gazim »leglo orla i vučje staze« tako mi je sada nemogućno da zamislim sebe u lakom civilnom odelu, čistog, sitog i naspavanog... Zar je mogućno da ću ikada sedeti u restoranu za serviranim stolom i brisati usta čistom belom servijetom?

Čini mi se da se neću nikada osloboditi ovih bombi sa pojasa i ovog pištolja sa bedra. Čini mi se da neću nikada prestati da živim u pokretu. Tako sam se srodio sa ovim životom da u njemu nalazim posebnu draž i sreću. Osećam neke naročite lepote ovog skitničkog i razbarušenog života.

Ovaj čudan poluvojnički, polučergarski, poluorganizovani i polustihijski život, lišen ženske ljubavi, materijalnih briga i svih sitnih i krupnih udobnosti građanskog života, ovaj život pun događaja i nepredviđenih doživljaja ima neke vanredne čari i lepote. Sva čar ovog života upravo se i sastoji u njegovoj divljoj razbarušenosti, u njegovim oštrim, divergentnim i disparatnim kompenzacijama. Vest o kakvoj našoj pobedi, ili srećno prebrođena opasnost pružaju čoveku toliko duševnog zadovoljstva i sreće da sva fizička stradanja i pretrpljene patnje izblede pred takvim osećanjima.

Smeh i plač dobijaju u ovom životu posebnu funkciju i posebno mesto. Pesma ovde ima posebno značenje.

Eto, drugovi zakopavaju svog poginulog druga i pri tome pevaju!

»Naša borba zahteva, kad se gine da se peva«.

Gledao sam borce koji su plakali kada nisu bili određeni za »mrtvu stražu« ili za odbranu kakvog istaknutog položaja gde je smrt bila gotovo stoprocentno sigurna.

Da ne govorim o našoj glumačkoj reči koja je ovde specijalno primljena, na način koji ne bi mogao da bude lako shvaćen od »mirnog običnog građanina«.

Učinio bih nepravdu budućem čitaocu ovih redaka, koji će trezno i smireno da lista po ovim stranicama, kada ga ne bih upozorio da je ovaj život obilovao neverovatnim paradoksima i nerazumljivim kontradikcijama, da su u njemu strasti,

zanosi, oduševljenja i sva mogućna pozitivna i negativna osećanja i dispozicije dolazili do takvih paroksizama, da bi se u tom lavirintu uskipelih duša i karaktera vrlo lako mogao izgubiti i zalutati onaj kome ti paradoksi, kontradikcije i apsurdi ne bi postali logični i realni.

Upravo ono Njegoševo »neka bude što biti ne može« ostvarilo se ne samo kroz događaje, već je i u pojedinačnim ljudskim sudbinama očigledno pokazalo svoju neverovatnu logiku i svoj nepobitni realitet. Sećam se Prenja!

Ne znam šta nam još pretstoji i kakvi će nam se sve putevi otvoriti. Izgleda da neprijatelj opet nešto sprema.

Iznad nas lete bombarderi, a oko nas Nemci vrše koncentracije.

Žao mi je što sam se morao rastati od Gorana. Za vreme ovog zatišja, u ovom romantičnom seocetu, mogli smo još da izmenjamo mnoge interesantne misli.

Nekidan smo jeli puževe. Kada se dobro pripreme to je nekakav specijalitet, ali naše su ih drugarice jednostavno samo zamastile i pužići su nam kao kakve gumice otskakivali od zuba do zuba, čak i roščići su im bili napeti, i kad smo ih uzeli među prste, oni su nas nekako začuđeno gledali svojim sitnim očicama i otvorenim ustima kao da hoće da nas pitaju: »Zar ćete nas zaista pojesti?« — Premda smo bili gladni, ipak ih nismo pojeli.

*

Pisano u šumi, dok iznad samih vrhova visokih stabala kruže »pikavci«. Svojim krilima gotovo da dotaknu zelenilom proleća okićene vrhove.

DVE DRUGARICE U VELIKOM POKRETU

Silazili smo nekom strminom. Red kolone se bio potpuno poremetio. Naći ćemo se valjda negde u nekoj dolini ili na obali reke. Glavno je da siđemo. To je stvarno bio najveći problem. Svakako veći od onog da održiš vezu u koloni. Trebalo je tu puzati, klizati, skakati, preskakivati, vući se na leđima i potrbuške, prebacivati se s grebena na greben... Pod nama se u tom kvrgavom i grbavom točilu odronjavao šljunak, valjalo kamenje, teklo blato i pljuštala voda. Trebalo je da paziš da ne makneš kamen i da ne odgurneš šljunak, jer ako se teren pod tobom počne valjati odjednom će se survati lavina koja može da pobije sve pred sobom.

Nebo se natmurilo i samo što se pljusak ne okomi na nas. Pod nama huči voda koja se uz užasnu buku sliva sa vi-

sine. Grmljavina je pritisla ovaj kanjon i pomešala se sa vatrom artiljerije i minobacača. Kao iz nekog ponora dopire do nas mukla duboka jeka mitraljeskih rafala. Osećaš se kao da si u nekakvom divovskom mlinu koji hoće i bregove da samelje. Ljudski glas ti izgleda kao zujanje komaraca. Neprestano moraš da se obazireš da vidiš ima li još nekog pored tebe, imaš li vezu sa kolonom.

Iznad mene, klizeći na leđima, vuče se jedna drugarica. Već i ne pamtim koliko je puta pala. Njeno malo telo, sitnih i nežnih udova (rođeno na svilenim jastucima, nenaviklo na teškoće i negovano pomadama i kolonjskim vodama, sa noktima na kojima su se još do nekidan sjajili raznobojni lakovi), njena porcelanska figurica koja je do nedavno bleštala u sjajnim kostimima na raskošno osvetljenoj baroknoj pozornici, sada je pala u zagrljaj divljeg stenja i nakostrešene prirode koja ima mnogo sličnosti sa Paleolitom.

Preda mnom je blatnjava, klizava nizbrdica. Biće najbolje sesti u blato i otisnuti se, pa kud svršiš — svršiš. Zastanem da bih pričekao drugaricu. Možda će joj biti potrebna moja pomoć.

Silazi ona polako poštapajući se dugim kvrgavim drvetom. Uvila se sva u krpe, a iz pocepanih pantalona viri joj golo, mršavo i osušeno telo. Ne mogu da shvatim odakle više crpe snagu. Nema više od trideset kilograma. Žutilo na licu pokriveno je tamnom naslagom dima i blata. Kapci na očima su joj tako otekli da se zenice više i ne primećuju. Ne znam kako uopšte može i da gleda. Nozdrve su joj pomodrele i na njima se uhvatila krasta. Od nosa do ustiju sve je izjedeno, izranjavljeno, a iz nozdrva kaplje sluzava tečnost. Da nisam svakog dana pratio njen preobražaj, ne bih je sada mogao poznati. Otelo mi se pitanje:

— Kako ti je?

— Dobro! — rekla je mirno i gotovo uvređeno.

— Pa ti si bolesna.

— Nisam. Meni je vrlo dobro.

— Hoćeš li da ti pomognem?

— Hvala. Mogu ja vrlo dobro i sama da siđem. Rekla je ovo otsečno i odlučno. Gestom uvređena čoveka prošla je pored mene. Sela je u blato i skliznula kao na toboganu.

Izgledala mi je kao kakvo neposlušno dete kome se prohtelo malo »opasne igre«.

Kada je sišla uhvatila se rukama za neko povaljeno deblo i, hvatajući se za njegove osušene grane, polako se podigla. Kada je stala na noge, ponosno se uspravila, isprsila se i zabacila glavu, kao da hoće i gestom da potvrdi svoje ranije izjave. Kao da je ovim pokretom htela da mi kaže:

— Gledaj koliko još snage ima u meni.

Nije učinila ni dva koraka, tresnula je u blato svom svojom škrtom dužinom. Jedan čas je ostala zbunjena, a onda se naglo otisnula i počela da kliže. Htela je valjda da mi pokaže kako je ona namerno tresnula.

Dok sam tako posmatrao ovu samouverenu prkosnicu stigla je do mene Ivka (Rutić) sa detetom.

Ivka je u septembru 1942 u malom ličkom selu, u jednoj partizanskoj bolnici, rodila žensko dete. Sa detetom u naručju prošla je Četvrtu ofanzivu od Like do Crne Gore. Pored partizanske ishrane, naravno, ona nije mogla da doji svoje dete. Bila je to velika briga u danima pokreta pronaći mleka, čaja, kamilice, šećera, zatim povoje i pelene. Trebalo je i sapuna da se ta dečja oprema opere, a u tim danima si pre mogao da nađeš zlato nego sapun. Ipak — mala Dina je imala uvek čiste bele pelene i marljivo isprane povoje.

Još na početku ofanzive dogovorile su se drugarice u grupi da pomognu Ivki i da se smenjuju kod nošenja deteta. Tako je dete prelazilo iz ruke u ruku tokom dugih pešačenja preko Oštrelja, Mliništa, Prenja, Ljubine, preko Boračkog Jezera i Nevesinjskog Polja, kada smo se verali po hercegovačkom i crnogorskom stenju. Ivka je uvek nerado davala drugom svoje dete i više je volela da sama snosi tu brigu. Nekiput je trebalo pribeći i oštrijim merama i direktno je prisiliti da preda dete.

Do nedavna smo imali nekog konjića za malu Dinu. Mnoge je tegobe izdržao taj konjić. Gladovao je zajedno sa nama i teglio je dok ga nisu ostavile i poslednje snage. Još je Maglić izdržao. Crknuo je od umora. Pogled mu se zamaglio, glava klonula i nije se više maknuo s mesta. Bez pozdrava smo se oprostili od ovog četvoronožnog člana naše grupe. A on je, ipak herojski, izvršavao svoje zadatke.

Ivka je bila načinila specijalnu napravu za nošenje deteta. Zahvaljujući nekim vešto ukrštenim povojima, dete je kao u kakvom ruksaku ležalo na prsima dok su se povoji vezivali preko leđa nosača, tako da su ovome bile potpuno slobodne ruke. Mogao je komotno da se hvata rukama, da se penje na konja i da drži uzde.

U belom, debelom kaputiću od grube seljačke čoje Ivka se nije mnogo izmenila. Bila je mršava kad je došla u partizane, pa nije imala mnogo da izgubi. Tek su joj oči dublje upale u začađene duplje, a lice joj je dobilo neko mrtvačko bledilo. Usne su joj pobelele i sva je bila gotovo prozirna.

Gledao sam je kako se sada na leđima spušta s kamena na kamen. Hvatala se rukama levo i desno dok joj je na prsima ležala mala Dina.

— Kako ti je, Ivka?

— Dobro. Trebalo bi već da negde stanemo, da skuvam mleko za Dinu.

— Čini mi se da nemamo više mnogo da silazimo.

— Ja bih skuvala mleko. Dugo će trajati dok svi siđu. Ko zna šta nas dole čeka. Dina ne može da ostane gladna. Već dugo nismo imali pauze.

— Pogledaj. Sada će i pljusak. Moraćeš pod neko šatorsko krilo. Ja mislim da nemamo više od pedeset metara do podnožja. Hoćeš li da ti nešto pomognem?

— A šta možeš da mi pomogneš? Ništa se tu ne može. Valja mi požuriti da što pre stignem do nekog ravnijeg terena.

— Teško ćeš ti, Ivka, da izneseš to dete kroz ovaj pakao.

— Ubila bih se kada bi se nešto dogodilo mojoj Dini.

Sišla je niz strminu. Hvatala se za grane, za povaljena stabla i osušene panjeve. Grabila se za stene i skakala s kamena na kamen, klizala i puzila, prebacivala se napred i natrag, dok je visoko na prsima držala svoje dete, rođeno u ognju rata.

*

Pisano u nekoj pećini pored
obale reke.

NAPUŠTENI HELIKON

Niko više ništa ne može da nosi. Ove nekolike kosti presvučene kožom postale su tako teške da je i košulja teret. Ne vidim više ni jednog konja. Svi su redom uginuli, što od umora, što od avionskih bombi i mitraljeskih rafala. Ne može više da se nosi nikakva iole teža stvar. Putem nailazimo na pobacane lonce, kazane, nogare, pa čak i pisaće mašine. Maločas sam pored obale ove reke naišao na ostavljene i pobacane muzičke instrumente.

Mi smo isto tako već davno bacili kazan, a harmoniku smo ostavili u nekoj pećini. Učinilo mi se tada potpuno logičnim da se moramo osloboditi svih tereta kako bi naša grupa bila što lakša i pokretljivija.

Sada kada gledam ove napuštene instrumente obuzima me neka naročita seta i neka neobična potištenost. Postajem melanholičan. Mi već dugo ne dajemo nikakve priredbe i pomalo zaboravljam da sam ikada bio glumac.

Sada smo živi akteri jedne doživljene epopeje, prema kojoj će pisana reč ostati sigurno samo nedorečeno slovo.

Koga može u ovim danima da uzbudi reč glumca, kada je svaka staza, svaki grm, svaki kamen preliven duševnim potresima, kada tragom svake partizanske kolone teče nabujala

i virovita reka preživelih osećanja, drhtavih uzbuđenja, intenzivnih misli koje napinju snagu, izazivaju samopregor i stvaraju odlučnost.

Ovde je život emotivniji i jači od umetnosti. Po ovom krvavom bespuću život svojom strašnom rukom piše Istine, piše na hiljade drama, piše istinske Ilijade i Enejide. U senci ovih nepreglednih stabala stupaju Ahili i Hamleti, idu jedan za drugim bezbrojni likovi kojima je život odredio sudbine.

Pred veličinom života čini mi se da je ovde umetnost izgubila svoj smisao.

Preda mnom na nekoliko koraka leži divovski helikon. Možda je izrešetan mitraljeskim zrnima, a možda još u njemu živi sva sila neispevanih melodija. Smotao se oko nekog kamena, tih i miran. Njegov se urlik utopio u haosu ratnih šumova.

U ovom boju suvišan je zov trube. On je zanemeo pred veličanstvenim povikom koji se hiljadugrlato ori u dušama umornih boraca.

Smotao se divovski helikon, kao uspavani udav. Kao da od srama umire, što je postao suvišan. Gasi se njegov zlatan sjaj, a sutra će se već za nj hvatati sivozeleni lišajevi, potećiće njegova tamnozelena krv. Oblivaju ga potoci kiše... hoće da ga rastoče. Odbačen je kao smrdljiva krpa na đubrište stida i sramote.

— Ej, druže, helikone, sloboda ne bira žrtve! Umri hrabro, sa ponosom i dostojanstvom, ležiš pored onih kojima će umrlicu da pišu pokolenja.

Ovo pišem pored vatre u noći punoj
mraka i umora. Vetrovi su se stišali
i sada čekamo nove oluje.

Cele smo noći pešačili. Verali smo se uz neko brdo. Išli smo korak po korak. Svakog časa smo zastajali. Probijali smo se kroz redove neprijatelja. Najveću smo borbu imali sa snom. Da smo bar hodali ili trčali, lakše bismo izdržali nespavanje. Stajali smo po čitavih pola sata na istom mestu i nismo smeli da sklopimo oči. Nismo smeli ni da pričamo. Svuda je morala da vlada mrtva tišina. Ni koraci nisu smeli da se čuju.

Jedva smo na nekom proplanku dočekali jutro. Kolona je već posle prvih tračaka svetla krenula nešto brže, a hladan jutarnji povetarac osvežavao nam je upaljena lica i usijane očne kapke. Prožello nas je neko vedrije i veselije raspoloženje. Išli smo sve brže i brže. Ta postepena žurba ulivala nam je neku veru i nadu da ćemo sada da stignemo negde. Negde — svejedno gde. Negde gde ćemo se malo odmoriti. Negde, u

neko zatišje, gde će ratna buka da bude nešto dalja, gde ćemo moći da se malo raspričamo, gde ćemo saznati nešto o pravcu svog kretanja i mestu gde se nalazimo.

Kraj je bio prekrasan. Modre jutarnje maglice okruživale su vrhove brda, a sve se oko nas kupalo u bistroj jutarnjoj svežini. Prava idila. Stopostotna romantika. Sentimentalna erotika. Snovi pokojnog Rusoa u branko-radičevićevskoj ekstazi. Čujemo pevanje ptica i žuborenje potoka. Formalno Stražilovo.

Kada je »pala« komanda za odmor, puni neke tihe sreće seli smo na vlažnu travu. Neki su se čak ispružili za spavanje. I ja sam se malo protegnuo po onoj rosi da bih bar za časak osetio slasti dokonog leškarenja. Sve je bilo mirno oko nas. Imao sam utisak da su ljudi na stotine kilometara daleko odavde. Činilo mi se da se nalazimo na nekom izletu o kome sam toliko puta u životu maštao a koji nikada nisam ostvario. Toliko sam puta u životu sanjao da odem negde u prirodu gde ću biti daleko od gradske gužve i pozorišne vreve. Osećao sam tada kao da se moj san ostario, i uživao sam u osećanju da me je život nečim davno žuđenim iznenada podario.

Nije dugo trajao taj užitak. Nisam povukao ni nekoliko dimova iz svoje lulice kada najednom: tres! Kao da se zemlja raspukla pod nama. Mina iz bacača eksplodirala je na nekoliko metara od nas. Osetio sam kako zemlja pada na mene. Nikakvog šuma nisam čuo pre eksplozije. U prvi mah nisam se mogao snaći. Nisam znao šta se-to događa. Mozak mi je naprosto prestao da funkcioniše. U sekundi sam pomislio da sam već mrtav. Iz te momentane katalepsije trgnuo me vrisak: »Beži! Minobacači!« Odmah zatim sledila je druga eksplozija, pa treća, četvrta, peta... Nisam ih više brojao.

Video sam nekoga ispred sebe kako beži, pa sam i ja počeo da bežim. Kuda? ne znam. Trčao sam koliko me noge nose.

Kako se u ratne veštine savršeno ne razumem, to nikada nisam mogao da pogodim odakle se puca, gde je neprijatelj i kuda treba da se sklonim. Bežao sam upravo kao muva bez glave. Čuo sam glasove:

— U šumu! U šumu!

Trčao sam u šumu.

Učinilo mi se odjednom da sam već izmakao eksplozijama i da se već nalazim u »mrtvom uglu«. Video sam ispred sebe neke partizane kako se mirno penju uz breg. Stao sam i počeo da razmišljam: »Ne smem da trčim, treba da čuvam snage. Treba polako da krenem za onim partizanima, koji su bili sigurno više od stotinu metara ispred mene«.

Uzdahnuo sam duboko nekoliko puta, ustao i krenuo. Nisam učinio ni nekoliko koraka kad me stiže neki partizan. Bio sam srećan što sam imao nekoga pored sebe. Odmah sam pomislio: »Ovaj valjda zna šta treba da se radi u ovakvim slučajevima«. Kako mi je prišao, umesto da me oslovi, on je odvalio jednu krupnu psovku na račun fašista i pošao sa mnom.

Išli smo tako nekih pedesetak metara. Najednom — rafal. Trešti neki švapski mitraljez i gromovito odjekuje u gustoj šumi.

— Lezi!

Legao sam. Moj saputnik počeo je da ređa psovke, dodajući svakoj nov epiteton ornansi. Skidao im je redom sve bogove, svece, majke, sestre, krv, kosti, glave...

— Šta ćemo sada?

— Čekaj!

Čekao sam. Oko nas su zviždala tanad.

Kada je nekoliko dugih rafala prošlo kroz šumu, moj drug je ustao i, kao da komanduje četom, naredio mi: »Za mnom!«

Bez pogovora poslušao sam naređenje. Ulio mi je tako poverenje da sam pomislio za njega da mu ni Napoleon ne bi bio ravan.

Bežali smo od bukve do bukve, od hrasta do hrasta. Još je nekoliko rafala odjeknulo šumom a onda se sve utišalo.

Najzad smo se priključili koloni.

Na jednom šumovitom proplanku sreo sam se sa glumcima. Upravo smo hteli da jedan drugom ispričamo svoje doživljaje i da se izbrojimo — da vidimo jesmo li svi na okupu —kada neko uzviknu: »Avion!« Bio je samo jedan. Leteo je dosta visoko. Kružio je iznad nas nekih pola sata, a onda je krenuo istim putem odakle je došao.

— Ne sluti na dobro — pomislih.

— Uskoro bi ovde moglo da bude gadne gužve.

Šta ćemo sada?

— Ništa! Leći i spavati.

Legao sam i začas zaspao. Ne znam koliko sam dugo spavao kada me je naglo probudio čudan san. Sanjao sam, naime, da spavam u svom stanu i da sam čuo kako je neko zakucao na vrata. Čuo sam svoj sopstveni glas: »Slobodno!« Međutim, kad sam se osvestio video sam da je to bilo neko daleko pucketanje mitraljeza, koji se meni u snu pričinilo kao kucanje na vrata. Podigao sam glavu, seo i razmišljao: eto, sada razgovaram sa mitraljezima.

Najednom nešto mi je zašumilo u glavi. Nisam mogao da razaberem da li imam neku vrtoglavicu ili zaista slušam daleke potmule šumove. Huka je postojala sve jača. Kao da

se nebo trese. Nije više bilo nikakve sumnje: dolaze bombarderi. Sa svih strana orili su se glasovi: »Avioni! Sklanjaj se!«

Gde ću da se sklonim? Nigde rupe, nigde pećine, nigde jaruge, nigde poveće bukve. Nastade opšte komešanje.

Eskadrile bombardera, kao leteće sablasti, jure jedna za drugom.

Svi su oko mene negde bežali. Neko se penjao, neko je silazio, neko se opet vrteo u krugu. (Među ove sam, mislim, spadao i ja.) Ne možeš da poveruješ da nema nikakvog zaklona. Uostalom, nije bilo vremena ni da se traži. Svakog časa počeće da se ruše bombe na nas.

— Četrdeset i pet aviona... ja sam ih izbrojao.

— Nazdravlje!

— Da je svaki poneo samo deset bombi, ima sada da se četiri stotine i pedeset bombi svali na nas.

U trčanju su me zaustavile prve eksplozije. Našao sam se u jednoj maloj uvalici sa Ivkom, Žoržom i Milanom. Ivki sa detetom dali smo mesto između dva kamena. Ona se skupila u tom uzanom kanaliću, a sa druge strane kamena seo je Žorž. Na dva metra ispod njih legli smo Milan i ja pored neke povaljene bukve. Nije to bio nikakav zaklon — više bi se reklo neka uteha. Oni su se tešili kamenom, a mi bukvom. Ispred nas bio je dosta velik prazan prostor, tako da je Žorž mogao da prati pikiranje aviona.

Iznad nas besneo je orkan avionsknh motora i Štukinih sirena. Na sve strane zviždale su bombe i tutnjale eksplozije. Pod nama se tresla zemlja. Ja sam se napinjao i skupljao, ne bi li čvrstinom svog tela odolio naletu bombi. Žorž je mogao da posmatra obrušavanje aviona i padanje bombi.

— Ne... ova neće na nas... Ova ide desno...

Mi smo tiho uzdahnuli. Barem nas prva neće pogoditi.

— Ni ova... ova ide levo.

U nama su već počele da se bude neke nade.

— Ova desno...

— Ova levo...

— Ova će prebaciti...

— Ova će podbaciti...

Dok sam tako slušao Žoržove prognoze setio sam se neke karikature koju sam davno video u nekom humorističkom časopisu. Crtež je prikazivao brodolomnika na nekoj dasci, a iza njegovih leđa zinula je ogromna ajkula. Ispod slike stajao je tekst:

— Eto, kada budem pričao svojim prijateljima šta sam sve doživeo, niko neće hteti da mi poveruje.

Nakon pola sata bombardovanja, već smo se navikli na urlanje sirena, zviždMuk bombi i pakao eksplozija. Polako se

u nama javljalo neko uverenje da smo imuni od takvog umiranja. Pokatkad smo osećali kako po nama pada sitno kamenje i kako nas posipa prašina. Žorž je celo vreme posmatrao ovu navalu iz vazduha i samo nam je kratko javljao:

— Ništa... ništa... ništa...

Budući da je opazio kako neprestano gledamo u njega, sada je samo cmoktao ustima i micao glavom:

— C!.... C!....

Izgovarajući ovo slovo, on bi kratko udahnuo vazduh i mljecnuo jezikom. Lice mu je bilo spokojno, premda je sa napregnutom pažnjom posmatrao puteve aviona, kao da je na nekoj fudbalskoj utakmici.

Odjednom njegov se izraz lica promeni. Raskolači oči, otvori usta i čitavo mu se lice nekako izduži.

Gotovo je — pomislih. Stisnuo sam se i skupio kao da hoću da se pretvorim u ništa. Čuo sam Žoržov glas:

— Ova ide ravno... na nas!

Žorž se nakon toga naglo šćućurio, a ja sam zatvorio oči.

Nešto je užasno zazviždalo, kao da je orkanski vetar prozujao nad našim glavama. Čuo sam lom, neko gromko klepetanje, a onda uz gromovitu detonaciju osetili smo strašan pritisak, kao neki vazdušni udar koji nas je odbacio sa zemlje. Istog časa obavio nas je gust i crn dim. Kao da smo obnevideli. Odmah zatim počelo je po nama da pada kamenje i začas nas je prekrila zemlja. Kada je vetar odagnao maglu oko nas brzo smo se pogledali. Živi smo. Čini mi se da smo se i nasmejali jedan durgom. Žorž je odmah počeo da nam stručno objašnjava:

— Udarila je u stablo. Grana se savila i odbacila je bombu nekoliko metara dalje od nas. Grana nas je spasla.

Nisam mogao da odmerim koliko je još trajalo bombardovanje.

Kada se zvuk motora polako već gubio u daljini, uhvatio sam se za bukvu da bih lakše ustao. Kako sam pritisnuo drvo tako mi je ruka prodrla pod koru. Drvo je bilo trulo i šuplje. Imao sam stvarno »dobar zaklon«.

Dok u ovoj noći, koja je već pri kraju, pišem ove retke, sve mislim hoće li se i sutra negde naći neka spasonosna grana.

*

Đon na cipeli mi je potpuno propao. Odvalio se u parčićima od gornjeg dela cipele pa se podvukao ispod pete. Stopalo mi se sada provuklo kroz rupu, dok se cipela vrti oko noge kao prsten. Nisam se mučio da bih skinuo cipele. Samo sam tresnuo nogom. Osetio sam divno oslobođenje i neku naročitu lakoću. Računao sam ovako: civilizacija je

stvorila cipelu (divljaci hodaju bosi), otvrdnuće koža i priroda će sama sebi da napravi đon. Premda je to bila više uteha nego računica, ubrzo sam se uverio da je uteha bila slaba, a računica pogrešna. Već sam nakon nekoliko sati pešačenja osetio kako se tabani žare, a celo stopalo napada neka vrućina.

Bilo mi je divno kada sam prelazeći preko jednog planinskog vrha gazio debelu, elastičnu i vlažnu mahovinu. Nisam znao da na vrhovima gora ima ravnica koje su zastrte tako krasnom mekom i glatkom mahovinom. Kao da su prekrivene nekim finim, debelim, gumenim sunđerom.

Neko naročito veselje me je spopalo kada sam bez bolova na tabanima mogao da skačem po toj mahovini kao da igram po vanredno mekanom ćilimu. Ledena vlaga godila je mojim usijanim tabanima. Počeo sam da se klizam, vrtim, da skakućem kao dete na zamrznutom asfaltu. Do maločas osećao sam svaki kamičak, svaku neravninu pod stopalima, a sada mi je sve meko kao da hodam po vodi.

Nikada nisam tako omrznuo mitraljeske rafale kao toga jutra. Uskratili su mi tako retku radost. I kada sam počeo da bežim, smejao sam se onom blesavom Nemcu koji je mislio da neću moći da pobegnem od njegovih zrna. Po ovoj mahovini mogao bih da budem brži — od zvuka.

*

Pisano u šumi.

Noć nas je spopala kao slepilo. Ovde jedva osećaš iznad sebe konture stabala. Idemo jedan za drugim, sa veoma malim razmakom. Skoro da jedan drugog dotičemo. Šapat se širi kolonom:

Drugovi, ako vidite negde neku lepu kuću, ili ako opazite kazan sa hranom (mogli biste čak da primetite i nekoga kako deli hranu), ili ako ugledate lep prostrt krevet . . . znajte da vam se sve to samo pričinjava. U partizanima se dešavaju takve halucinacije. Ćutite i ne govorite drugom šta vidite. Ludilo može da postane zarazno. Masovno ludilo je najstrašnije. Budite svesni toga.

Najpre sam čuo neke viceve: »Pazi da ne vidiš svetog Petra sa bradom.«

»Bolje svetog Petra nego kralja Petra«. »Bolje bi bilo da vidiš nekog kelnera sa ćevapčićima«. Smejanje je bilo vrlo kiselo, i vicevi su prestali. Nastalo je dugo ćutanje. Kao da smo sve dublje zalazili u tamu.

Polako, neopaženo, počinju da me napadaju neodređeni svetlaci. Učini mi se da odnekuda dopiru neki sivkasto-plavi tragovi svetla. Načas sam pomislio da je već zora. Kao da neke maglene mase čudnih oblika prolaze mimo nas.

Ispočetka neodređeno, a onda sve jasnije počeo sam da razabirem kuću. Gledam osvetljene prozore. Na njima su prekrasne zavese. Kao kroz dim primećujem nameštaj. Sjajan, lakovan nameštaj. Sve blešti. Eno i kreveta... Znam: to su halucinacije. Svestan sam da prolazimo šumom, da na stotine kilometara uokolo nema nikakve raskošne kuće. Ali, ipak hoću da gledam. Neka je halucinacija, svejedno. Divno je ovo priviđenje.

Kuća izgleda kao kakav mali, raskošni letnjikovac na obali mora. Šum čempresa prati tiho udaranje talasa na morski šljunak. Oko kuće je šaren cvetnjak. Sve sami bokori ruža oko rascvetalih kamelija. Nasred parka vidim i malen okrugao ribnjak.

Voleo bih da se sada zaustavimo, da bih što duže uživao u lepoti ovog fantastičnog prizora. Sve me nešto kopka da prišapnem svome drugu do mene šta ja sve vidim. Jedva suzdržavam reč da ne poleti.

Dok ovo pišem slušam pored sebe ovakav razgovor:

— Kuća je bila divna. Pred njom su bili neki prekrasni stubovi... kao oni na Akropolu. Video sam ispred nje i statuu gole žene od crnog mermera. Držala je na ramenu krčag iz koga je tekla voda.

— A ja sam opet video planinsku kućicu. Hteo sam da zavičem, jer mi je izgledalo logično i normalno da bi ovde mogla da bude i neka planinska kuća. U poslednjem času setio sam se da to može da bude priviđenje pa sam ćutke gledao. Bojao sam se masovnog ludila.

*

Vrlo često čujem izraz »nagrdili su« umesto »bombardovali su«. I, stvarno su one »gadne, bučne tičurine« umele da bezdušno nagrde onu idiličnu lepotu kraja, onu harmoničnu sliku koju priroda stvara u svom bujnom i slobodnom životnom poletu. Tamo, gde miriše vlažna zemlja, sveže prolećno lišće, poljsko cveće i propupelo grmlje, odjednom sve hoće da se uguši u dimu izgorelog eksploziva. Zemlju odjednom prekrije pocrnelo lišće. Osakaćena, polomljena, osmuđena i iščupana stabla kao da žele da prikriju rupčage i jame izranjavljene Zemlje. Jedan se stoletni hrast, ogoljen i pocrneo, obesnažen nadvio nad crnom bušotinom i kao da čujem njegov nemi samrtni izdisaj. Stotine godina prkosio je nebeskim munjama, besnim olujinama, orkanima i vejavicama, a sada, eto, jedna čelična kesa eksploziva pokidala mu je udove, spržila kožu i počupala korenje. Oduzela mu sve životne sokove, ubila dušu i iscedila snagu. Nakrivio se mrtav div bespomoćno čekajući da ga crvi rastoče.

Na njegovoj grani izgorelo je jedno toplo gnezdo, a zemlja je zatrpala pticu — majku.

Na osušenom grmu leži raščetvorena veverica.

Od krtice ostalo je na gomili kamenja samo sprženo krzno.

Veselo treperenje lišća zamenilo je bolno lomljenje grana i muklo padanje debla.

Posle svega dolazi tišina.

U toj tišini lebdi nema kletva i očajan vapaj za osvetom.

Kada smo u noći uz drhtave zrake dalekih požara prolazili kroz ovakva groblja otvorenih raka, u nama je buktalo nesavladivo osećanje: i ovo treba osvetiti.

I onaj poginuli hrast, i onu zatrpanu pticu i ono izgorelo gnezdo i sve one žrtve koje su pale u onoj nagrdi prirode, sve njih treba osvetiti.

Kao da smo iz onog mrtvila crpli nove snage, kao da nam je krv silnije tekla u žilama, kao da su nam se mišići sami od sebe napinjali. Čujem još čvršći bat koraka i osećam još žustriji pokret nedogledne kolone.

Oko nas odjekuju poslednji krici poginulih drugova. Čujemo lelek ranjenika. Do nas dopiru vapaji i kletve onih koji umiru u dalekim logorima. Kao glas bezbrojnih zvona čujemo pozive onih kojima su još tople omče bačene oko vrata.

Pred očima mi je slika dečaka koji su me mrtvim očima gledali kada su kraj mene ležali potpuno crni, ugljenisani od bombi. Oko njih na izgorelim granama bile su pribijene nečije ruke, na drugim su visile nečije noge, glave, raskomadana tela...

Koraci u koloni su sve jači i snažniji.

Samo krv neprijatelja može da smiri i skupi ove razbacane kosti, ove istrulele mišice. Samo ona može da umiri uznemirene duše. Samo ona kad natopi svoju zemlju učiniće da poraste nov hrast, da se svije novo gnezdo, da polete novi orlići...

Žedni smo te krvi. Ej, vi, varvari dvadesetog veka, gladni smo vaše smrti.

I nije nam teško da vodimo sa vama ovu neravnu borbu »stotinu na jednog«, jer koliko god ima vas više na broju, toliko i još hiljadu puta više ima u nama svesti i duševne moći. Veći smo od vas, neizmerno veći, i pogazićemo vas. Bićete đubre na našim njivama.

Treba žuriti, treba se probiti, treba što pre stići do mesta gde nas preporođena čeka Osveta.

Kolona ide postojano i čvrsto.

Preda mnom na nekoliko metara izdvoji se jedan drug iz kolone i zaustavi na dva koraka od nje. Njegove raskolačene oči sijale su u mraku poput kresnica. Gledao je ukočenim po-

gledom u drugove koji su prolazili pored njega. Otvorio je napola usta kao da mu je grč u grlu prekinuo reč. Stajao je tako nekoliko sekundi ukopan i krut. Čuo sam njegov samrtni šapat: »Zdravo, drugovi!«

Kao da su mu se usta u grču i nasmejala. Oči su mu se izvrnule pogledom u nebo i ukočeno telo odjednom se skljokalo. Činilo se kao da je izgubio poslednju kap krvi.

U njegovim poslednjim rečima čuli smo jedan strašan poziv. Odmaknuo se da svojim telom ne bi poremetio red kolone, da nam ne bi prečio put u Osvetu.

— Vidiš, tumačio mi je jedan drug iz dalmatinske brigade, nama se događalo da su neki drugovi padali mrtvi noseći ranjenike. Nosi on svog ranjenog druga sve dok poslednji dah života ne umre u njemu. Ja mislim da mu srce pukne od iscrpenosti.

— Đavo će ga znati, umeša se drugi partizan, — ovde se živi van svakog reda i običaja, pa se i umire van pravila i medicine.

*

Sa jednog planinskog vrha gledali smo kako se sunce stidljivo pomalja iza zamagljenog horizonta. Kao da radoznalo izvirkuje iza onih krivudavih modrina, kao da uhodi našu zmijoliku kolonu. Kao da želi da sazna dokle smo stigli i koliko nas danas ima na broju.

Učinilo mi se kao da se smeška stari prepredeni pokvarenjak. Kao da sumnja hoćemo li mi da stignemo do cilja.

Poželeo sam da se neki težak, crn i gust oblak svali na tog starog zloguka. Mrzeo sam ga kao uhodu. Pekao me je i pržio pogledom starog skeptika i nevernika.

— Ej, matori lukavče, neka si tako iskusan, ipak si glup. I tebi u sivim smrznutim danima Zime ponestaje plama. I kada se tvoje žućkasto, zamagljeno svetlo probija kroz snežni oblak mislio bi čovek da ćeš se onog časa raspasti, raspršiti i nestati kao sapunski mehur. I ti jadan u zimskom hodu vučeš kradom svoje izranjavljeno telo i misliš, bednik, od oblaka do oblaka, skrivaš se i puziš kao nesrećnik.

Naše Proleće je blizu. Zablistaće naše snage, jer je naša Duša velika i puna.

Gledaj sada što nikada video nisi. Gledaj što tvoje milenisko iskustvo nikada nije ni slutilo ni predvidelo.

Ovaj intiman razgovor sa suncem prekinuo je jedan drug koji je naglo zastao ispred mene.

— Šta je? Što si stao?

— Ne mogu više.

— Jesi li poludeo?

Drhtavom rukom pokazao mi je breg koji se nalazio pred nama.

— Samo do onog brega... možda ću izdržati... predosećam smrt.

— Ne budali.

— Istina je. Nemam više snage. Gledaj šta je ostalo od mene.

Razgrnuo je kaput i pokazao mi osušena prsa. Bio je to stvarno kostur presvučen kožom. Na mestu gde se nalazi stomak bila je samo rupa koja se podvukla pod rebra.

Nisam znao kako da ga utešim.

— Veruj mi. Čovek predoseća smrt. Osećam kako nestajem, kao sveća koja je dogorela. Zaludu se napinjem. Sve su zalihe iscrpene.

Pade mi na pamet da i ja razgrnem kaput, da mu pokažem svoja isušena rebra. Premda nisam znao kako izgledam, bio sam siguran da ni ja ne izgledam ništa bolje.

— Pogledaj mene, rekao sam mu intonacijom dečaka-hvališe. Zar sam ja deblji? Zar mi se nisu već i kosti osušile?

Ovde je bilo potrebno i malo glumačke patetike.

Zbunio sam ga. Opazio sam da je ovaj pomalo teatralni gest imao odgovarajući efekat. Pogledao me je u prsa, uzdahnuo i zaćutao. Nakon par sekundi spopale su ga nove sumnje.

— Ne znam kako ti, ali ja stvarno ne mogu više.

U ovoj njegovoj rečenici bilo je neizmerne tuge, bilo je i nekog straha da će za sobom ostaviti lošu uspomenu. Kao da mi je pogledom punim tuge i očaja hteo da kaže:

— Veruj mi. Hteo bih — ali ne mogu. Hteo bih sa svima vama da iskusim slasti pobede — ali ne mogu.

Uhvatio sam ga za pojas i pritisnuo ga sebi. Onda sam i ja njemu započeo svoju ispovest:

— Vidiš, ja opet nikako i ne pomišljam da bih mogao da umrem od iscrpenosti. Ta mi je smrt upravo neverovatna. No nemoj da misliš da sam ja siguran u to da ću sve ovo da preživim. Baš obratno. I ja isto tako mislim da ću negde u nekoj jaruzi da ostavim ovo nekoliko kostiju. I mene muči strah. Najviše se bojim ovih aviona. Imam neki strašan predosećaj da će me neka bomba raskomadati. Strepim da bi me neki geler mogao osakatiti, da mi raznese noge, naprimer. I, već sebe vidim kako bez nogu ležim, krvarim i polako umirem. Gledam kako kolona izmiče preda mnom, nestaje u daljini, a ja ostajem sam...

Pada mrak, a ja sam, ostavljen u nekom grmu ili jarku, sa polovinom tela borim se sa smrću...

Odjednom čujem kako čopor vukova juri šumom. Vrisnem od pomisli da ću završiti u čeljustima zveri.

Znam, ovo su misli koje napadaju kukavice. Stid me je tih sramnih misli, ali ne mogu da ih se otresem.

I još nešto. Imam naročito osećanje ništavila prema avionu. Strašno me deprimira moja savršena nemoć prema takvom neprijatelju. On može sve, a ja protiv njega ništa. Ležim kao živa meta i moja sudbina zavisi od njegove veštine.

Strašno je kad čovek dolazi u takvu situaciju da oseti do kraja svoju bespomoćnost i ništavnost. To me osećanje diskvalifikuje u svojim sopstvenim očima i ja padam u melanholiju.

Eto, svi smo mi namerno i svesno došli u situaciju u kojoj ni jednu svoju slabost ne možemo da sakrijemo. Jedino se kajem i žderem što se za ovo nisam dovoljno pripremio. Čovek ili mora da ima ovde dvadeset godina (a meni je blizu četrdeset), ili nekakvu prethodnu spremu. Mislim na nekakav sportski ili vojnički trening. Trebalo bi najzad i biti zdrav.

Ja nisam nikada služio nikakvu vojsku, a oružje sam poznavao samo iz pozorišnih rekvizita. Nisam se nikada bavio ni bilo kakvim sportom. A šumu sam prvi put prošao u partizanima. Do svoje dvadeset i četvrte godine bio sam težak bolesnik. Ne, to nisu kvalifikacije koje čoveka mogu osposobiti za ovakav život. No, glupo je pravdati se.

Ne govorimo više o tom. To bi bile i previše dugačke priče. Želeo sam samo da ti kažem da svi mi, kolikogod nas ima, imamo neke svoje slabosti, neko veće neko manje, neko vidne, neko skrivene. Veruj da je svima nama smrt u torbaku, a mi taj torbak treba da mirno i odvažno iznesemo dok može da nam visi o bedru.

U razgovoru smo stigli polako do fatalnog brega. »Pala« je komanda za odmor. Kada smo se spustili na zemlju rekao sam svome drugu:

— Treba ovde pronaći srijemušu! Ima ovde raznih trava koje mogu da se jedu.

Legli smo potrbuške i birali travčice.

Onog časa sam vrlo intimno požalio što nisam krava ili koza.

Oko sebe slušao sam ovaj razgovor i doslovce ga zapisao.

— Srijemuša miriše na beo lukac.

— Ima u njoj vitamina.

— Šta će mi kog đavola vitamini? Daj ti meni masti.

— E, kada bismo bar naišli na nekog zeca ili poljskog miša.

— Vala bih ja i zmiju pojeo.

— E, ja to ne bih mogao.

— A što? Oguliš joj kožu, ispečeš je na žaru, pa da vidiš: pravi delikates.

— Jesi li je već jeo?

— Nisam, ali zamišljam. Kinezi to jedu kao mi janjetinu.
— Sva sreća što nisam Kinez.
— Pa šta? I oni imaju stomak kao i svi mi.
— Ja sam jeo poljske miševe. Odlični su. Imaju ukus prasetine. Tako nešto, između prasetine i zečevine.
— Božju mu majku, hoće li buduća pokolenja umeti da cene ove naše muke?
— Žderi tu travurinu i ne misli šta će neko posle tebe misliti o nama i tvom herojstvu. Misliš li ti da si sada neki vajni heroj zato što ti je stomak prazan a noge izranjavljene? Daleko si ti, druže moj, od herojstva.
— Pa zar ovo nije herojstvo što mi sada podnosimo za buduća pokolenja.
— Ded, ne sviraj, nećemo valjda da budemo »solunci«.
— O, božju mu majku, kakvo »solunstvo«? Pa ne bijem se ja ovde za Vladu Mitića, za Bajlonija i Milana Stojadinovića. Šta ti meni »solunci«? Ne mastim ja ovde dupe kralju Aleksandru.
— A šta ti hoćeš? Da ti valjda neko podigne spomenik pa da te ljudi obilaze kao »na ćabu«? Pravi heroj nije nikada bio svestan toga da čini herojska dela. Oni koji će ostati za nama sudiće o našem delu.
— E, moj druže, šta ti, naprimer, misliš o prvim hrišćanima? O onima koji su za Hrista umirali u katakombama, lavljim kavezima, arenama, razapeti na krstovima ili u požarima lomača?
— Pravo da ti kažem ja o njima ništa ne mislim.
— Ja opet mislim: ako su umirali za popove da su bili budale.
Ko zna . . . za hiljadu godina, možda će neko i za nas kazati da smo bili budale.
— Da mu ja . . . mater pokvarenu svakome ko bi se usudio da nam to kaže.
— Čovek umire za ideju i ne misli šta će pokolenja koja će doći za hiljadu godina misliti o njegovoj žrtvi. Čovečanstvo se s vremena na vreme uvek obnavlja. Doživljava svoje povremene preporode. Ono se ponovo rađa, a svako rađanje vrši se u krvi. Mi smo sada na raskrsnici vekova i sve je ovo istoriska nužda. Tako treba da bude i ne može da bude drugačije. Treba uništiti fašizam. To je prvo. Treba iz korena iščupati to zlo. Šta bi od nas, od našeg naroda bilo da ono pobedi?
— A hoćemo li onda stvoriti novog čoveka?
— Hoćemo. Zametnućemo klicu i on će sam od sebe da se razvija i raste.
— Zar vi, drugovi, držite sada politički čas?

— Jok! Upustili smo se u neka filozofiranja. Razmišljamo o stvarima koje će da dođu posle nas.

— Mislite vi o onom što ćete sada da radite. Život je naš!

— Verovatno da je sada najpametnije da jedemo sriježmušu.

Slušao sam ove razgovore i zamislio se.

Možda baš zbog ove fizičke iscrpenosti misli se intenzivnije vrzmaju po glavi. Nekiput navale na čoveka kao jata skakavaca i samo što te ne požderu. Vodiš neke besmislene razgovore sa samim sobom. Raspredaš u mislima neke dijaloge kao stari Faust sa Mefistom. I svaki taj dijalog završava se nekim hamletovskim tiradama. Sve sam mislio koliko sam gluposti počinio u životu, koliko pametnih stvari nisam učinio, šta sam sve propustio...

Pada mi na pamet Čehov:

— »Trebalo bi da ovaj život bude kao neki koncept za neki drugi život koji bi posle ovoga »učisto« napisali«.

Da bih oterao sve misli, pokušao sam da trebim vaške, koje su mi već izgrizle krvav pojas oko struka. Već su mi svu kožu izele i sada su se kao lišajevi prilepile za kraste. Počeo sam od rukava. Nisam stigao ni do lakta a već sam ih preko tri stotine nabrojao. Do nogavica cifra bi se popela do astronomske veličine. Prestao sam sa tim jalovim poslom i pokušao da spavam. Povlačio sam poslednje dimove iz svoje lulice i nastojao da se uprkos nesnosnog svraba na neki način uspavam.

Dok sam tako u hladovini nekog grmčića polako dremuckao, prišao mi je neopaženo Nikola.

— Oprosti, ako sam te probudio.

— Nisam spavao. Pokušavam, ali ne uspeva mi...

— Hteo sam da ti nešto kažem.

— Izvoli.

— Meni se čini da sam ja poludeo.

— Šta kažeš?

— Imam halucinacije sluha. Nemoj to drugima da kažeš, da ne bude panike. Neću da ispadnem budala.

— Kakve halucinacije?

— Eto, ja s vremena na vreme čujem neki orkestar. Maločas sam slušao jednu Betovenovu simfoniju.

Pošto je Nikola muzičar, to sam odmah pomislio da su mu usled opšte fizičke klonulosti popustili živci, i da se ta nervna poremećenost može manifestovati upravo ovakvim pojavama. Rekao sam mu prosto:

— Šta ćeš? Sigurno su ti popustili živci. Šta možeš? Proći će.

Nikola se nešto zamislio.

— Vidiš, ovde pored tebe, dok tu sedim, ništa ne čujem. Čim počnem da hodam, odmah čujem zvuke nekog dalekog orkestra. Kao da sa ulice slušam koncert koji je u nekoj zatvorenoj sali. Zvuci se probijaju tiho, ali ipak sasvim jasno. Kao, naprimer, kada se nalaziš negde u pozorišnoj kancelariji, a orkestar svira na pozornici. Kaj misliš? Kaj nisam ponorel?

— E moj Nikola, šta se tu može? Je li bar dobar taj orkestar?

— Izvrstan!

— A ti ga onda slušaj. Bar ćeš sebi da prekratiš vreme. Naslušaćeš se lepo izvrsnih koncerata, pa šta ćeš lepše?

— Prošetaj malo sa mnom. Da vidim hoću li da čujem kada sa nekim razgovaram. Hoće li se to kod mene pojaviti kada sam u društvu?

Ustao sam i pošao sa njim. Na licu sam mu opazio kako intenzivno čeka hoće li se ponoviti te halucinacije. Išao je kao u nekom transu.

— Pa nemoj tako, Nikola. Ti se nekako sav napinješ da bi čuo. Ti silom sebi sugeriraš te halucinacije.

— Ne, ne. Varaš se. Kada sam sedeo pored tebe isto sam se tako naprezao ali ništa nisam čuo.

— Čuješ li sada?

— Stani! Eto, opet...

— Zar čuješ nešto?

To je... čekaj ... da se setim... To je Gluk... »Ifigenija u Aulidi«. Savršeno jasno čujem. Hajdemo još malo dalje. Kao da zvuci odande dolaze.

Pošli smo zajedno nekih desetak metara.

Ove njegove halucinacije nisu me baš mnogo zabrinule. Rekao sam sebi: »muzičarska posla«! Oni uvek fantaziraju o nekim simfonijama. Ali, uplašila me misao da bi to kod njega mogao da bude početak opšteg nervnog sloma. Na tu misao nadovezala se druga: a šta onda, ako sve nas redom počnu da hvataju ovakvi nervni potresi? Šta će da bude od nas, ako se svima nama pomuti svest? I već sam video sebe kako u nekom histeričnom smehu izigravam Cezara ili Napoleona. Već vidim jednu drugaricu balerinu kako, igrajući valcer, obilazi oko partizanske kolone. Video sam redom sve nas u nekom grotesnom ludilu sa tipičnim fiksnim idejama.

Iz tih bizarnih misli trgli su me zvuci nekog orkestra.

— Stani! — kriknuo sam.

— Šta je?

— I ja sam poludeo! — rekao sam sa rezignacijom.

— Gotovo je! — pomislih. Ludilo je zarazno pa je sada prešlo na mene.

— Pa to je divno! — veselo je uskliknuo Nikola.

— Šta je divno? To... da nas ima više?

— Znači da negde zaista svira neki orkestar.

Sada sam bio potpuno uveren da smo i jedan i drugi šenuli.

— Orkestar? Ovde? U šumi?

Učinilo mi se da posle halucinacije sluha on sada dobija i halucinacije vida. Sada će još da mi kaže da vidi i dirigenta u fraku.

— Negde svira radio!

Rekao je ovu rečenicu tako trezno i promišljeno, da je mene onog časa obuzela takva radost, da sam hteo da zaplačem od sreće.

— Pa naravno: radio svira!

— Radio? Kakav radio? Otkud radio? Gde je radio? Ima već više od mesec dana kako nismo čuli radio.

I opet me je zgrabilo ranije očajanje. Ipak smo izgubili neku dasku!

On je naglo požurio nekoliko koraka.

— Evo! Dođi ovamo! Odavde se bolje čuje.

Kada sam stigao do njega stvarno sam bolje čuo. Hodajući tako ususret zvuku uverili smo se konačno da je to zbilja radio svirao.

Pavle se u štabu divizije, koji se nalazio u blizini, zabavljao slušajući muziku, dok je popravljao nešto u instalaciji naše radiostanice.

RATNA SIESTA

Danas smo imali težak dan. Možda najteži dosada.

Borbe su se vodile na sve strane.

Prolazili smo kroz same redove neprijatelja.

Sada kada se ratna buka pomalo stišala i dok sedim pored vatre koja tinja, ne mogu da odredim šta je bilo najteže i najuzbudljivije. Sumirajući sve današnje događaje, ne znam koji bi od njih bio najvredniji da se zapiše. No, bez obzira šta ću od svega doživljenog opširnije opisati, mislim da mi od onih nezapisanih događaja neće nikada iščeznuti iz pamćenja ni jedan detalj. Ovo se ne zaboravlja.

Nikada zapravo nisam imao neku detaljniju pretstavu o ratu. Po onome što sam čitao o prošlom ratu i što sam čuo u pričama i doživljajima onih koji su ga preživeli stekao sam sliku koja se bitno razlikuje od svega ovog što danas doživljavam. Neću da potcenjujem tuđa iskustva, tuđe patnje i stradanja, ali ipak mislim da ovako šta retko da je neka vojska doživela ili bar ne u ovakvoj formi.

Koliko ja mogu da shvatim ovaj naš položaj, čini mi se da nismo u nekakvom formalnom obruču, već se prosto nala-

zimo među samim redovima neprijateljske vojske. Ja doduše ne znam smeštaj neprijateljskih jedinica, ali imam utisak da neprijatelj sigurno nije tako razmešten da jednim probijanjem obruča možemo biti izvan njegovog zahvata i dejstva. Mi se zapravo svakog dana probijamo kroz neki obruč i za vreme svakog pokreta dotičemo neprijateljske položaje i uporišta i prolazimo kroz njihove redove. Čini mi se da smo svi zajedno u nekakvom kazanu, da se i motamo, i mešamo, i bijemo i ujedamo gde i kada ko koga stigne. Ne znam kako o svemu ovome sude vojni stručnjaci, ali to je moj laički zaključak koji mi se svakog dana nameće.

Ovde su skoro svi dani jednaki, i opet su svi užasno različiti. Svakog su dana pokreti, bombardovanja, okršaji, gladovanja i umiranja svih vrsta, ali se sve to skupa ponavlja svakog dana u sasvim drugoj formi, tako da svakog dana imamo zapravo nove doživljaje.

Među ovim doživljajima ima mnogo takvih koji su na neki način već bili opisani u literaturi, pa su čak u naročitim formama postali i sadržaji nekih pozorišnih pretstava.

Sećam se jedne pretstave Aide. To je bilo davno. Egipatski ambijent bio je ostvaren pomoću nekih raskošno stilizovanih kulisa. Kostimi su bili efektni u svom bleštavilu i žaru boja. Tenor je pevao »kao bog«, a Aida je sem svoje vanredna lepote imala glas »kao slavuj«. Sve je bilo »tip-top«! Publika je frenetičnim aplauzima pozdravljala pevače, orkestar, dirigenta . . .

U poslednjem prizoru glavni junaci, tenor i primadona, umiru, pošto su ih žive zakopali. Grli Radames svoju obožavanu Aidu i u slavnom duetu u zatvorenom grobu umiru jedno za drugim.

Publika urla od oduševljenja. Ovaj poslednji duet bio je kruna pretstave. Zadovoljna i vesela publika juri u garderobu po svoje kapute.

Juče smo prolazili jednim stenovitim klancem koji je bio usečen duboko između dve ogromne litice. Dužina i nije bila tako velika, svega nekih petnaestak do dvadeset metara, ali je sablasno delovala strmoglavost i visina gotovo okomitih litica. Naročito je jedna strana štrčala uvis svojim šiljatim kamenim masivom. Par stotina metara daleko od klanca nalazila se šuma. Teren je spadao među ona teško prohodna mesta koja smo na našem putu prošli.

Kada smo prešli klanac i već bili na dohvatu šume, opazio sam kako pored kolone stoji jedna devojka, nekih osamnaest ili dvadeset godina. Niz leđa su joj padale dve guste crne pletenice. Na glavi je imala titovku sa petokrakom. Bila je obučena poluvojnički, poluseljački. Na nogama je imala široke pocepane cokule i vunene poderane čarape. Lice joj je bilo gotovo

kvadratno sa istaknutim jabučnim kostima. Nije bila lepa. U očima je imala grub i surov izraz. Oko širokih usnica osule joj se gnojave male bubuljice. Telo joj je bilo snažno, gotovo muške građe, sa debelim i krupnim kostima koje su se sada u njenoj mršavosti naročito isticale.

Nekim ukočenim pogledom, kao da uopšte nije gledala u mene, zaustavila me pokretom ruke.

— Druže, ima li među vama koji inženjer?

Zapitala je nekako mehanički, automatski, kao da je tu rečenicu već hiljade puta ponovila svojim hrapavim i promuklim glasom.

— Nema, drugarice, među nama nikakvog inženjera. Kao da je očekivala ovaj odgovor, nije pokazala nikakvu promenu u izrazu svoga lica.

Možda zato što se tako bez nekog određenog duševnog raspoloženja obratila meni pitanjem, ili zato što su joj oči bile tako ukočene, ili naprosto zato što se upravo meni obratila a ne nekom drugom u koloni, ova je devojka učinila na mene naročit utisak.

I kada sam se odmakao od nje počeo sam da razmišljam o njoj. Premda iz svakog njenog molekula izbija surova primitivnost koja ne zna da iskaže svoja duševna raspoloženja, ipak sam, ne znam po čemu, slutio da se u njenoj duši nešto dogodilo, da se ona nalazi u naročitom psihičkom stanju.

Koraci kolone bili su spori. Izgleda da se čelo već zaustavilo u šumi. Na nekih desetak metara opazio sam grupicu partizana kako nešto pričaju među sobom. Požurio sam za njima da čujem taj razgovor.

— Ne bi ga bog makao.

— Možda nekim motkama?

— Kakve motke, kakvi bakrači? Ima u njemu pedeset tona ako ne i cela stotina.

— Koliko se ljudi danas već izmenilo, pa ni da mrdne.

— Treba tu traktor!

— Možda i dva. Sumnjam da bi jedan mogao.

— A da se proba dinamitom?

— Onda ćeš pogotovo sve živo unutra da pobiješ.

— Znači živi su.

— Ona tako kaže. Mi nismo ništa čuli. Ona veli da je čula neki glas.

— Da si je samo čuo kako se drala.

Progurao sam se bliže do govornika, jer iz ovih razbacanih rečenica nisam mogao ništa da saznam. Neki novajlija, radoznaliji od mene, progurao se do partizana koji je sedeo na kamenu i o svemu izgleda bio najbolje obavešten. Kako je verovatno više puta ponavljao istu priču, sedeo je bezvoljno i

tupo gledao preda se. Nije pokazivao ni najmanje spremnosti da dâ bilo kakva obaveštenja. Kada je onaj radoznali pridošlica nekim naročitim autoritativnim tonom zapitao šta se dogodilo, samo je odmahnuo rukom.

— Ništa se tu ne može. Nema smisla ni govoriti. Gotovo je.

— O čemu se radi?

— A eto: bomba je udarila u stenu. Neki se ogroman kamen odvalio i pao upravo na ulaz male pećine gde su se neki naši drugovi sklonili od bombardovanja. Kamen je potpuno poklopio i zatvorio rupu.

— Onoj devojci je sestra unutra.

— Zabio se u rupu kao zapušač u flašu.

— Za sobom je povukao čitavu gomilu kamenja.

— Mi smo to nekako raskrčili. Ono što se moglo.

— A gde je to?

— Tamo u klancu.

— Je li daleko?

— Nije. Tu odmah.

— Hoćeš li da mi pokažeš?

Partizan je teško ustao i krenuo.

Kolona je stala. Već se pomalo hvatao sumrak. Pomislio sam da će odmor biti možda malo duži. Pošao sam i ja za partizanom, za nama je krenula gotovo cela grupa. Partizan nam je usput pričao.

— Kada su partizani već po stoti put na sve moguće načine probali da maknu kamen, neki je pametnjaković rekao onoj devojci, čija je sestra zatrpana, da bi to jedino neki inženjer mogao da pronađe način kako da se izvuče kamen. Sada ona, jadnica, luta okolo i vrluda, i sve zapitkuje ne nalazi li se negde neki inženjer. Šta ćeš! Pobudalila. Nije ni čudo. Sestra joj je. Velim ti, ne bi ga gospod bog izvukao.

Kada smo stigli do mesta ove neobične katastrofe, nisam mogao da opazim nikakve razlike na terenu. Naprosto nisam mogao sebi da predočim kako je to mesto izgledalo ranije, kada je tamo stajao ulaz u pećinu. Meni je sve to izgledalo normalno. I taj kamen koji je on označio izgledao mi je kao da izvire iz zemlje i kao da već hiljade godina stoji na tom mestu.

— On se svojim šiljatim vrhom zabio u rupu.

Pogledao sam iznad sebe i vidio više takvih stena koje poput šiljatih čunova strše uvis.

— A koliko ih je bilo u pećini?

— Ne znam. Možda četiri, pet. Jama je bila mala, plitka i neravna. I ulaz je bio malen i uzan, a rupa se bila nekako podvukla pod brdo. Ne možeš sada više da se snađeš. Đavo će ga znati, kao da se sve ovo kamenje pomerilo.

— Ako se kamenje pomerilo pa onda su unutra svi pobijeni.

— Ja sam siguran da više niko nije živ.

— A šta ga znaš? Možda ipak... Kada bi mogli da izvučemo ovaj kamen ili možda da se potkopa... ne znam... možda bi našli i nekog živog...

Svi smo se zamislili. Neka jeza me spopala pri pomisli da stojim iznad groba živih zakopanih. I sama pomisao na takvu smrt ispunjava dušu grozotom. Eto: poda mnom leže ljudi koji u mraku užasa beznadežno čekaju smrt. Osetio sam kako mi se nešto muti u glavi i kako mi krv bije u slepoočnicama.

— Zar je među vama neki inženjer?

Trgnuo me dubok, grub i promukao glas sulude devojke.

Onaj partizan je vrlo kategorički i oštro uzviknuo.

— Svi su mrtvi. Nemoguće je da je iko ostao živ. Je li tako, druže inženjeru?

I nekako službeno, vojnički zapita onog pridošlicu. Ovaj se zbuni začas. Hteo je valjda da kaže da nije inženjer, a onda se brzo trže i prihvati ulogu koju mu je ovaj nametnuo, bacivši brz pogled na devojku koja se zaustavila pored njega.

— Isključeno, rekao je nesigurnim glasom, niko nije mogao da ostane živ. Nema smisla otkopavati mrtve.

— Mrtve? — šapnula je bezizrazno devojka. Uperila je svoj ukočeni pogled prema njemu i jedan čas ga fiksirala. Onda, kao da je u njoj neka unutrašnja napetost popustila, kao da se u njoj nešto prelomilo, ponovo je progovorila onim strašnim, hrapavim i bezizraznim glasom.

— Nisi ti inženjer. Svi vi mene varate. Moja je sestra još živa.

Partizan se oštro okomi na nju.

— Jesam li ti zabranio da se motaš ovuda? Čovek je inženjer i zna šta govori. Beži odavde.

Onda se obrati celoj grupi.

— Hajdemo i mi. Nema smisla više raspravljati o ovome.

Bez reči svi smo ga poslušali. Poslušala ga je i devojka. Krenula je sa nama tiha i ošamućena, kao da se nalazi u nekom hipnotičkom snu.

Sada smo već nekoliko kilometara od onog mesta.

Danas smo imali strašan dan. Borbe su se vodile na sve strane. Danas je ovo prolećno sunce videlo sigurno još mnoge nove smrti i ovo planinsko plavo nebo primilo je mnoge izdisaje.

Vatra još uvek tinja pokraj mene.

Pored nje prošla je jedna senka. Polako ide od vatre do vatre, od grupe do grupe, i pita:

— Drugovi, ima li među vama neki inženjer?

— Noćas je poslednje odlučno probijanje.

— Noćas prelazimo glavni drum.

— Noćas moramo izaći iz obruča.

— Noćas se prebacujemo na drugu teritoriju....

— Noćas... noćas... noćas...

Niko i ne sumnja u to da li ćemo se probiti. O tome nema diskusije.

Partizani mogu sve.

Vera u pobedu stopila se sa voljom za pobedu. Sutra će nam neprijatelj biti iza leđa.

Sutra će neprijateljski komandanti u besu i očaju sami sebi da grizu prste i ludački pitaju jedan drugog: Gde su partizani?

— Bili su sa svih strana čvrsto opkoljeni... zemlja je tvrda, a nebo visoko... gde su nam izmakli?

Stisnuće svoju grabljivu šaku i opet . . . prazno.

Već smo nekoliko sati u nekoj vododerini čekali na pokret. Avioni su celog dana bombardovali. Na brdu su zapaljivim bombama zapalili i jedan deo šume. Dole u dolini porušili su i zapalili neko seoce. Sada sve okolo vri kao u kotlu. U odblescima eksplozija gledamo kako zemlja ključa, kako u vatrenim klokotima riga blato i kamenje, kao da hoće svoju utrobu da izbaci. Vele da se nalazimo pod unakrsnom artiljeriskom paljbom. Do maločas tukli su i tenkovi sa druma. Neki partizan koji je kroz celu ofanzivu izneo protivkolski top razbio je napad tenkova.

Sa okolnih čuka neprijatelj je rasteran napadima proletera. Sada celu dolinu drže Nemci pod stalnom artiljeriskom paljbom, kako bi onemogućili naš prelaz preko ovog terena.

Kolona se zaustavila usred polja.

Ne možemo još da pređemo drum.

U dugom redu »jedan po jedan« polegli su partizani, jedva dočekavši da se malo ispruže.

Okruženi eksplozijama, zatvorili su umorne oči i opustili napregnute mišice. Pod njima je blatnjava i hladna zemlja, pa i ta hladnoća godi njihovoj od groznice uzavreloj krvi. Ova ledena vlaga blago deluje na zapaljene rane. Kao da se po čitavoj koži gasi vatra i neka smirena blagost kao da se širi čitavim telom.

Ležim i ja u tom redu i neka me omaglica počela da spopada. Osećam čudnu lakoću, kao da gubim svoje sopstveno telo, kao da se od njega odvajam. Počinje da me obuzima veselo raspoloženje, kao da sam nečim opijen, nekim naročitim

narkotikom, koji mi uzbuđuje svest, a uspavljuje telo. Napadaju me neke doduše nejasne i neodređene misli, ali prijatne i vesele. Svega sam svestan ali ništa određeno ne mogu da mislim. Osećam neko veselje i radost što uopšte ne osećam više svoje sopstveno telo. Ne znam više ni gde su mi noge, ruke... a ne osećam ustvari ni gde mi je glava. Sve što postoji i čega sam svestan to je osećanje prijatnosti i lakoće. Odjednom mi kroz mozak prostruji misao: »Možda je ovo smrt?« Možda se ovako umire od iscrpenosti. Padaju mi na pamet razna umiranja, koja sam u poslednje vreme video. Upravo su se ovako u veselom deliričnom raspoloženju ljudi rušili ili uspravljali da se više nikada ne probude. Setio sam se onih strašnih prizora sa tifusarima. Setio sam se onih koji su umirali spavajući pored vatre.

Ako je ovo smrt onda je umiranje pravo olakšanje. Smrt onda nije nikakvo strašilo, nije to nikakav užas, nikakav grč i nikakav bol. Smrt je divno smirenje, vesela opijenost i ugodna zamagljenost u kojoj se rasplinjuje svest.

I ove eksplozije, ovaj klepet i zvižduk đuladi čini ti se kao svečana bakljada, kao pozdravni plotuni, kao odraz masovnog veselja uoči praznika, kao radosna priprema za svečanu proslavu.

Eto: »Odlepila se duša od tela!« — pomislio sam. Sve je utrnulo, i nestalo u neosetnost. Samo još svest igra u kolu bizarnosti i umorne raspojasanosti. Razigrala se u vrtlogu zamišljenih obrtaja, neispevanih poskočica i nemog ciktanja. Već je klonula od radosti i hoće da se sruši. Ako sada i nje nestane, ako se do kraja raspline, od mene neće ništa ostati. Nestaću!

— Ne! Treba živeti.

— Napni snagu! Makni se!

— Ako se maknem, zaboleće me.

— Neka zaboli. Treba bola. Bez bola nema života.

— Život osećaš onda kada osećaš bol. Sve drugo je čmavanje i san.

— Ako budeš dugo tako ležao bez bola, život će otići od tebe, napustiće te.

— Treba živeti. Naša Pobeda biće veća što u njoj bude više života. Svi smo mi samo delići naše Pobede. Zar hoćeš da je okrnjiš?

Kao da je neko priviđenje vaskrslo preda mnom. Video sam sebe u koloni koja uz kliktanje naroda ulazi u grad.

Strašan bol stegnuo je čitavo telo. Pomakao sam se. Razbudio sam se. I opet sam bio srećan što ponovo osećam bol.

Drago mi je bilo što ponovo osećam kako me peku rane na tabanima, što me nešto trga u kukovima, što me nešto dere u stomaku i što me kolosalno žderu vaške po krastavom pojasu. Osećao sam tu prokletu gamad kako mi već ulazi u meso, u kičmu. Najradije bih sada zapalio svoju lulicu, ali ne sme da se kreše vatra. Podigao sam se na laktove i ostao sedeći. Gledao sam oko sebe. Sve je umorno zaspalo.

Čuo sam neko daleko jecanje i stenjanje: sigurno je neko ranjen u koloni.

Oko mene niko da se pomakne.

Eto: svi se lepo, mirno odmaraju, a mene gone neke furije, neke blesave hamletovštine, te umalo što nisam počo sa »biti ili ne biti« . . . To je zaista glupo. Zašto se ljudski ne odmaram?

I opet sam počo da vodim nove dijaloge sa samim sobom. Dok sam tako lutao u mislima, kroz kolonu prostruji neki šapat. Sve se nešto uskomešalo.

— Šta je sada?

— Tito! Tito dolazi!

Već dugo nisam video druga Tita. Premda se krećemo u njegovoj neposrednoj blizini, ipak nismo imali prilike da ga vidimo. I kada je bio ranjen, mi smo se nalazili jedva stotinak metara daleko od njega, a ipak ga nismo videli.

Šapat u koloni postao je sve življi i intenzivniji. Neka nervoza, užurbanost, svečano uzbuđenje zahvatilo je sve u koloni.

Ljudi su počeli da se dižu kao u kakvoj hipnozi. Odmah zatim stavljali su puške na rame, popravljali kape, zakopčavali bluze i skidali sa sebe blato, kao da su na kakvoj smotri. Sve su to radili žurno i žustro kao da nisu do maločas lebdeli između života i smrti i kao da sve to sada ne rade poslednjim ostacima svojih snaga.

Držeći ruku u belom zavoju koji se u onoj tami naročito belasao, ranjeni je komandant žurio da stigne na čelo kolone.

U koloni su svi nemo prinosili šake na slepoočnicu u znak pozdrava. I svima se pribio pogled na ranjenu ruku u belom zavoju.

Kao da je nov talas života zapljusnuo sve u koloni.

Kada je drug Tito u užurbanom hodu već odmaknuo, svi su počeli da poskakuju na mestu, svima se sada negde žurilo, svi su hteli da nešto urade, da se nečega late.

— Hoćemo li preko druma?

— Šta sada čekamo?

— Što ne komanduju pokret?

»Ima nešto između neba i zemlje....« šapnuo mi je neki nemi glas kroz fijuk đulađi i zvižduk tanadi.

Gde si, nežni »labude sa Avona«, da vidiš i zapišeš?

Gde si, filozofe sa Jasne Poljane, da opišeš i objasniš čudne puteve još čudnije vojske?

Gde ste, lepi prosjaci, koji najjasnije videste dela heroja? Gde ste, da nam nov spev spevate, da ovu istinu okujete u stihove?

Gde si, Zmaju, da vidiš kako je »vera uvek jača od zlotvora«.

Gde si, pesniče fiorentinskih tercina, da ti sada ne kao nekada pesnik »al tempo degli Dei falsi e bugiardi« (u doba bogova pogrešnih i lažnih), već kao profan svedok neispevane epopeje kliknem: »A Te convien tenere altro viaggio« (treba da kreneš drugim putem).*

Mi očevici nećemo umeti da to ostavimo pokolenjima.

Šta da ja sada zapišem u svoj dnevnik?

Prolazio je čovek sa umotanom rukom, a za njim su vaskrsavali Lazari?

Zar to neće biti samo već davno ispričana bajka?

A zar nije ta bajka ovde postala stvarnost?

Zar ne živimo sada u živoj legendi? Zar se ovde krvlju ne pišu njeni stihovi?

Još mi je pred očima slika čoveka sa ranjenom rukom. To je bio naš drug, partizan. Išao je stopalama po istom kamenju, gazio sa nama isto blato, jeo sa nama istu srijemušu, probijao se kroz istu vatru, grizle ga iste vaške i krvario istom krvlju. U njegovoj rani videli smo našu zajedničku ranu. Išao je postojanim, žurnim i čvrstim korakom. Gazio je korakom naše kolone. Njegova vera bila je i naša vera.

Ljudi su za njim ustajali probuđeni novim snagama. Gledali su ga pogledom u kome je buktala nova vatra.

Sa blatnjavog tla, uspavane samrtnim vizijama, uz tutnjavu artiljeriskog uragana, uz lelek umirućih i fijuk čeličnih vetrova, ustaju tamne senke, a sa njima vaskrsavaju sile i poleti.

Svi su u koloni odjednom čili i razigrani, kao da su ovog časa tek došli u partizane, kao da su još sve bitke, sva pešačenja i svi napori tek pred njima.

Ovo nije život, ovo je Pesma. Sećanje na ovo biće uvek nemo recitovanje životom ispevane pesme.

---

* Iz »Božanstvene komedije« od Dantea — Virgilije govori Danteu.

Biće to pevanje čarobno komponovane svečane himne.

Nisam istoričar i ne pišem anale. Pišem doživljaje onako kako ih je oko videlo, uho čulo i duša razumela.

Ovo je doživljeno u noći, na jednom polju, čiji izgled ne mogu da opišem. Gazio sam mrak i blato. Jedino osvetljenje bila je vatra koju nam je neprijatelj dalekometno slao.

Zapisano je poslednjeg dana Velikog pokreta.

*

Izašli smo iz obruča. Neprijatelj sada juri za nama. Ošamućen je i dezorijentisan je. Izgubio je svoju udarnu snagu. Rasula mu se tamo gde se skupljala naša svest, gubila se tamo gde se dizala naša vera, bila je poražena tamo gde je trijumfovala naša misao.

Vjeko AFRIĆ

PUTOVANJE PO BESPUĆU

(Skica za opis jednog putovanja za vrijeme Pete ofanzive)

Ponovo na rad u pozadini.

Vode li ovi ljudi računa o tome da li mi to volimo? Čemu smo se provlačili između straža triju vojski, načičkanih oko svojih teritorija? Svojih — a uplašili su se od jedne jedine, od one koju uopšte ne smatraju vojskom. Da, nazivaju nas svakakvim imenima, sem onim pravim. Mi smo za njih petmetkovići i golaći, avanturisti, a ne armija. Oni su se, ipak, rasporedili po čukama i klancima. Jendecima i zidovima su opasali naselja da bi životarili u njima. Nikada prije na ovoj zemlji našoj nije bilo toliko utvrđenja. Kako se u svoje tvrđave uvlače čim nagne sunce. Noć smo im oteli mi, nju ne mogu ni avionima osigurati. Mnoge još trese groznica što im se sa strahom uvalila među kosti još od Prozora i Vilića Guvna i Neretve i Javorka. Strah od nas, od naše »nevojske«.

Pričamo tako Mraković i ja.

Ustvari razmišljamo, nije nam više ni do priče. Zaduvali smo se uz neka bukova osoja a od kiše nam zebu ruke, kao da nije proljeće. I nije, sem po kalendaru. Progovorimo, a bije nam para na usta kao na poledici. Staklo bi se zamaglilo da ga ima na prozorima od kojih su samo rupe ostale u ovom selu na putu za Šavnik. Prolazimo, bolje nego da svratimo, makar nam i noge počele da zebu. Toplije je dok se krećemo. A i selo je, sigurno, prepuno žalbi na četnike. U svakoj kući u koju smo dosada svratili rekli su nam da im od četnika ništa nije moglo ostati.

Ne razmišljam više, snažan topot presiječe mi misli. Ne sklanjamo se sa puta. Sigurni smo da su naši. Ko bi drugi bio,

mi smo na slobodnoj teritoriji? Zafrkta snažan alat pod jahačem ogrnutim zelenom pelerinom. Ustuknusmo i mi. Konj zastade. Jahač drmnu dizgine. Po brazgotini na nosu što je kukast virio ispod kapuljače poznadoh komandanta jedne od naših jedinica. Za njim je buket jahača. Sjurili su se niz stazu uz koju smo maločas duvali u prozeble prste.

Sjedoh nasred puta. Nije me savladao umor nego bijes. Niko ni da se zaustavi! Mi nijesmo bili ilegalci od svoga ćefa, niti tjerali kapom vjetar dok su oni po Bosni ratovali. Ne govorim to nego sikćem Mrakoviću koji ne zna da li da mi se smije ili da me grdi tako jogunasta. »Ti hoćeš da štab divizije stane i da se celiva s nama! Ljudi ne idu na piće, već za svojim poslom! Ustaj, i mi smo po zadatku krenuli«!... On me smiruje, a ja se dižem i pridikujem.

— I mi smo nekakvi rukovodioci, kažem. Zar ih ne interesuje ništa kako je tamo odakle smo došli?

»Hajde, diži se i ne brini se za njih!... Znaju oni to, sigurno su dobili izvještaj.

— Izvještaj? Kao da ono što su crnogorski ilegalci preživljeli za ovu godinu dana može da se opiše u jednom izvještaju. Ostavi, Mrakoviću, molim te!

— Ustaj mladiću da ne dangubimo!...

— Niko, ni glavom da klimne, gunđam dok ustajem.

— Rekli su nam zdravo, što pretjeruješ! — oštro me prekorio Mraković.

Oćutao sam.

Idemo na rad u pozadinu. Istina, idemo na slobodnu teritoriju. Svi nam kažu da je to drugačije nego u ilegalstvu. Neću sa Mrakovićem više da razgovaram. Ne tiče mi se šta misli saputnik, meni se to ne dopada. Ja sam htio da idem u jedinicu. Tamo da dokažem da smo i mi borci. I što me ne pošalju? Nijesam tražio da komandujem. Hoću da budem vojnik. Da razbijem to što neki smatraju da sam mislio samo o tome kako da se sakrijem, spasem. Drugovi iz štaba nas nijesu ni primijetili. Ni onaj što sam mu bio u komisiji prije povlačenja za Bosnu! Jest, ali on sada ima bluzu od bijelog sukna i crvenu prečku na lijevom rukavu. A ja sam u onom istom koporanu u kome sam i onda bio!

Idemo na rad u pozadinu.

Šavnik je pred nama. Stigli smo do prvih kuća. Pjesma se čuje. Slušam, hoću da je upamtim. Trudim se da izbrišem razlike između nas i onih što sretam.

Već smo u komandi mjesta. Tu nas pretstaviše kao drugove sa terena. Mladić u kratkim čizmama i bluzi od bijelog sukna. Crna njemačka torba bije ga po bedrima. Priča momče, ne patiše. Ja mu znam brata sa studija. Poginuo je, kaže mi, na

Kozari. Žao mi je što sam ga pitao o tome. On nastavlja da priča — o slobodnoj Bosni i Prvom kongresu USAOJ-a. Slušam legendu o Krajini i — kompletne rečenice koje sam već čitao u materijalima sa tog kongresa...

Smiju se što stežem opasač prije spavanja i liježem u punoj opremi.

Moram se što prije odvići od navika ilegalca.

Pucnjeve čujem u rafalima. Ustajem. Smije mi se onaj mladić dok skida čizmice sa kratkih nogu. Da, ovo je slobodna teritorija. Zašto da se uzbuđujem kad su brigade na položajima? Mladić je blizu mene. Zamjera komandi mjesta što nije dobro organizovala snabdijevanje. Slabo se hrane, nemaju nikakve rezerve. Da znam samo kako je to funkcionisalo dok su bili u Bosni, ne može se ni uporediti, kaže. Priča o vozovima, konjima, o pijačnim danima, omladinskim brigadama koje su otimale ljetinu. Slušam ga, milo mi je da slušam o toj Bosni. A on priča slikovito i nostalgija izbija iz njegovih riječi. Čezne već za Krajinom kao i ja za brigadom.

Kaže da je spreman da pomogne svojim iskustvom, savjetima, zato je i došao ovamo.

Sprijateljili smo se. Izgleda da voli što ga ja samo ponešto pitam i što ćutim dok on brzo i vrskavo niže riječi. Sve više mi se povjerava. Član je Centralnog odbora USAOJ-a. Rekao mi je o namjerama da se prodire ka Kosmetu i Srbiji...

Ćutao sam kada me upita da li spavam. Okrenu se na stranu i ubrzo poče ravnomjerno da diše. A meni nije htio san na oči. Daleko bljeskanje munje vragolasto zaigra po našoj sobi. Ljudi poređani po podu, od njih se prosto ne vide ni daske ni ono malo slame na kojoj leže. Izašao bih da vidim kako se cijepaju guste tkanine oblaka. Bojim se da ću stati na neku od nogu što su mirno opružene, kao palice. Kolebam se i mislim o svačemu. Najviše o sebi i susretima s ovim ljudima koje ranije nijesam viđao. Oni su neposredni i napadni u isti mah. Razgovaraju sa mnom kao da me agituju za zvijezdu koja je na njihovim kapama, za organizacije u kojima su i institucije koje pretstavljaju. Šta li o meni misle, zar im djelujem kao čovjek koga treba toliko ubjeđivati, vide li oni na meni oružje i petokraku — pitam se.

*

Ispod nas je kotlina rasječena planinskom rijekom koja bistra brza pored bokora kuća šćućurenih među okukama ceste izuvijane bokovima strmih padina. Povili smo se na uzbrdici okrenutoj suncu što svijetli, ali još ne grije. Hitamo, na Žabljak se što prije treba ispeti. Tamo je komitet kod kojeg su nas rasporedili.

Žabljak je nekoliko kuća i oblih brežuljaka na zaravni. Cesta prolazi kao da je zbog Crnog Jezera pravljena a ne zbog naselja. Uz nju je i kuća u kojoj je Sreski komitet. U toj kući i radimo i spavamo. U komitetu je dosta starih znanaca. Sekretara i neke članove znamo još iz Beograda: svi su iz brigade. Ilegalce su na Žabljaku skoro potamanili, malo njih je dočekalo naše jedinice. Primili su nas odlično, kao da smo i mi bili u Bosni. Sa njima je lijepo raditi. Otvoreni su to ljudi.

U gradu je Komanda područja i mnogo ljudi u uniformama što prolaze ili se tu bave. Mnogo je tragova vojski što su se smjenjivale, prisiljene da to čine a možda i da bivakuju ovdje. Čini mi se da su zastupljene sve ustanove — od mjesnog odbora do AVNOJ-a. S kim god razgovaram iz nekog je rukovodstva, organizacije, foruma.

Tu se mora biti pažljiv u ponašanju.

I pošta u Žabljaku radi. Telefonista je takođe bio u Bosni. Mještanin je. Vratio se sa brigadama. Na jednoj nozi je priješao Neretvu, drugu je ostavio u Krajini.

Svi su nas primili lijepo, kao drugove. U Komitetu su nam rekli da što prije promijenimo haljine. Treba da se povojničimo da izgledamo pristojno — to su nam rekli i smjesta razbili naše nećkanje. Plijen je u skladištima, pod stražom, ne može uzimati ko šta hoće, vojska je to! Nama nijesu smetali da biramo. Čitavo jutro smo prevrtali, ništa za sebe da nađem. Najzad, vidim u hrpi pantalone pješadiskog oficira, još je svježa pegla na nogavicama — fini, predratni gabarden. A na turu — zakrpa od nekakvog kariranog štofa! Bacio sam ostatak uniforme kapitulantske vojske. Pitao sam za bijelo sukno, nudili su mi talijansko ćebe. Izašao sam iz magacina. Baš su mi ti četnici neka vojska! Vrlo važno što nijesu uspjeli da uredno evakuišu svoje vašljive magacine...

Idemo na ručak u kuću uz cestu prema Jezeru. Prizemlje joj je od kamena sazidano, a sprat od drveta. Vidi se to po gredama sa kojih je opao malter. Pored nje dimi sirova čamovina ispod bureta punog uniformama. Blag dim miješa se sa parom koja se lijeno izvlači iz bačve. Borcu što vadi i ubacuje haljine dim štipa oči. Kapci su mu crveni od trljanja. Zapucketa jelovina i plamen liznu garave bokove benzinske bačve.

Vedrinu neba presiječe reski zvuk motora. Roda je već na horizontu. Na prozoru je sijeda glava. Kad je vidjela avion — izgubi se u šupljinu sobe. Trčanje drvenim stepenicama za momenat zagluši zvuk aviona. A zatim, ćebad suknuše uz padinu prema gustoj jelovoj šumi. Padala su po ledini. Roda je okružila grad, vidjela i otišla. Možda je izviđač osmotrio kako su tijela, bijela kao sirevi, uskakala u jelov čestar. Samo, ne vje-

rujem da je zapazila kako su rebrasta leđa izbockana ujedima gamadi od koje su se jedino buretom mogli da brane...

Za vrijeme ručka stigla je stroga naredba da se od sjutra, čim svane, niko u kućama ne smije zateći. Onaj prosijedi, što je virio iza prozora, rekao mi je da je tako drug Milutin lično naredio i upozorio me da se ne junačim na avione. Ako ima junaštva u meni imam ga gdje pokazati!...

Studeno je bilo čekati zoru u tim osojima obraslim jelovom šumom. Među jelikama zemlja je vlažna i mrak je. Pospani smo, a ne može san da se utvrdi. Čime čovjek da se zagrije? Ćebadi nema, ni doručka još. Njega neće ni biti. Drug iz Komiteta se još nije vratio iz obilaska. A rekli smo mu da svrati i u svoje selo i donese nešto da se prezalogajimo. Mogli smo uzeti ono što mu je neki dan donosila seljanka. To je ona donijela kao mito. Baš zato joj je i trebalo uzeti! Bila je pogača okrugla kao uštap. I mirisala pusta pšenična. A nama zazubice udarile glođući mješavinu zobi i ječma, još je najviše slame u tom »hljebu«. Uz pogaču je bila i čabrica kajmaka, pregodišnjeg. Dobro, ne treba uzimati mito. Sigurno bi joj pustio sina i da si srubio cijelu pogaču. Dobro, dobro, sve mi je jasno, i linija da se ne uzima, i sve! U redu...

U razgovoru prođe jeza zore. Sunce je već ogrijalo jelike. Guštera je mnogo prema njemu. I ja sam među onima što se griju na suncu. Sve je toplije, osjećam, dok me hvata san.

Sanjam ognjište i badnjake na njemu. Na jednom od njih sio je sekretar Komiteta. Donijeli su mu torbicu, odriješio je i izvadio pogaču. Miriše pogača kao duša. Sekretar se poispravi, krajevi pšeničnice su mu na koljenima. Pred njim je pogača ispupčena kao štit, zaklanja mu cio trup. Izdužio je tanak vrat, okreće točak pšeničnice i mjerka gdje da zarije svoje zube. On nazdravlja badnjaku veseljaku. A meni smeta što sekretar Komiteta još drži do tih običaja. To mu i kažem, on se čudi — pa to je direktiva da slavimo badnje veče, kaže mi. Dodaje mi pogaču, ja se nećkam. U tom navaljivanju, oklizmu se sa badnjaka.

Nešto je i mene lupilo. Razbuđen sam. Onaj prosijedi, što je virio kroz prozor prije neki dan, udario me stolicom karabinijerske puške. Lupkao me u bedro i prekorijevao što sam na cesti stajao dok je »Roda« letjela i što sam mlatarao rukama. Avionima se treba sklanjati, nije junaštvo stajati im na biljezi. Još sa puškom, u punoj ratnoj opremi. Nijesi ti bio u Bosni da naučiš kako se ratuje. Gledam mu žute čizmice, čakšire skinute sa italijanskog oficira, i prosjede vlasi. Ja znam tog rodoljuba. I on zna da mi je poznato zbog čega je smijenjen sa dužnosti prije godinu dana. Svejedno, on mi kaže da ne umijem ratovati. Nabija mi na nos što nijesam bio u Bosni, kao da sam ja tome kriv! Gledam ga onako malog kako zadrhtalo čita lekciju i po-

zelenjelo od bijesa, straha, zime, čega li, priča i ne prestaje. Onako razbuđen gledam ga, htio bih da ga pitam da li on to meni u ime AVNOJ-a, ali uzdržavam se. Ustajem i nepristojno se protežem uz njegovu priču, a on se još više nervira. Opasujem se u punoj ratnoj opremi i nudim ga da idemo u varoš na po jedan kapucin. Ciknu kao da ga zmija ujede, kako se ja žutokljunac, nadobudni skojevac to usuđujem da mu pogrdna imena govorim, da će on mene Milutinu kazati i da ću ja, neučtivi mladić, vidjeti već svoga boga zbog takvog odnosa prema jednom članu AVNOJ-a. Trčim niz osoja dok on mlatara rukom na kojoj je ispružen kažiprst manji od mog malog prsta. Šta sve može taj kažiprst da pokrene? Htio sam to da ga upitam. Uzdržao sam se, bilo bi previše surovo. Uostalom, ni ovi moji prsti, dugi kao u kockara, nisu se nažuljali okidajući obaraču kroz čitavu godinu življenja u ilegalstvu. Žulja na kažiprstu nema, ali već ima na ramenu. Jer gotovo će dvije godine kako ne skidam mauzerku sa sebe...

Komanda područja je u najljepšoj kući grada. Sve su joj odaje pretvorene u kancelarije i pune su. Nekoliko rukovodilica iz Područja, i onih što su na prolazu za Vrhovni štab. Duvanski dim se izdužio na pravougaonicima sunca koje je već otskočilo i izmicalo iz komandantove sobe. Ljudi, priča, dim. Za ove ovdje kao da ne važi stroga naredba o napuštanju grada u dnevnim časovima. A i kako bi — tu su telefoni koji svaki čas zvrckaju. Baš sad se jedan drug dovikuje sa nekom telefonistkinjom, doziva Maoče. Viče kao da bez posredstva žice hoće da dozove sagovornika. Svrši već jednom, ljuti se na nekoga što se miješa i opet viče. Čuje se kako neko nabada slova dok sroči naređenje. Drugarica koja taj čas sijeda za mašinu vještije barata sa »adlericom«. Drug joj počinje da diktira radio vijesti. Pretvorio sam se u uho. Drugarica tipka hitro. »Pazi, pazi, indigo je otrovan« — napisala je velikim slovima i podvukla. Misli da će tako sačuvati hartiju od pušača. Spremna je da primi diktat. Zujanje motora. Stresla se kuća od eksplozije. Neko je rekao da se prozori otvore. Kome je to sada do stakla stalo. Kako pobjeći iz kuće. Neki su već nestali iz odaja. I ja bih utekao. Trudim se da se ne žurim. Hoću da ostavim utisak da me nije strah. Ne znam koliko uspijevam. Sumnjam da neko zapaža moju namještenu ležernost. Ispred kuće sam, brojim, trinaest malih i velikih aviona. U podrum bježi, šta se tu rebriš, prekorio me neko i dohvatio me za ruku i sveo u podrum kuće u kojoj sam do malo prije bio. Zvižduk bombi se resko izdvaja iz uzbučale zvrke motora. Ne puši, zapalićeš sijeno. Opominju mene, a što će onome koji gruva bombama ovaj gradić, nad kojim zunzara više aviona nego što je kuća u njemu. Čutim između bale sijena i zida. Neprijatno je kad čo-

vjek ne vidi šta je nad njim. Ponovo mi ne daju da pušim. Zviždim od muke. Zašto zviždim, zašto ne ćutim, to mi dobacuju. Sakrivam strah, kažu. Kažu mi da sam se uplašio od pogibije pa hoću da pričaju kako sam pjevao pred smrt. Jedan od onih iz podruma mi je to tako rekao kao da je sigurno znao da on neće poginuti. Možda je ta uvjerenost, ta sigurnost u to da će ostati živ — možda je to hrabrost? Ili želja? Ko zna šta je hrabrost u tim trenucima — savladati strah ili vjerovati u svoje želje? A u tom podrumu, sjenkama i sijenom nabijenom, strah nije kričao; možda je bockao prigovorima ali nije cvokotao. Što su se ono dvoje ispod prozora stiskali za ruke i zatiskali uši na zvižduk bombe? — Pomažu jedno drugom, oni su muž i žena. Drže li to oni strah ili je strah njih uhvatio svojim grčevima? Svejedno, možda im je tako lakše?!

Iz podruma sam izletio brže nego što sam ušao. Sobe su gotovo čitave, samo iz jednog tavana viri njuška neeksplodirane bombe. Izlazim na prstima iz kuće. Aviona više nema nad gradom. Sunce se skriva za testerastu ivicu horizonta. Jedna kuća je počela da gori od krova, ugasili smo je. Menze više nema. Ostalo je grotlo prepuno dasaka i maltera. Kažu da je četvoro naših u toj hrpi ruševina. Partizansko bure još je na nogarima; sada je ono više nego kuća koja je tu do nedavno bila. Ispod ceste — izvalio se čovjek, kao da je noge podavio. Nogû on nema, trup leži sa dlanovima na očima, i u posljednjim grčevima života. Grčevi su prestali, samo su ruke ostale kao da se plašio suza. Ili nije htio da gleda nemoć grada pod nasrtajem tih aviona koji ne mogu tako spokojno da lete na drugim frontovima. I u kući gdje je bio Komitet — tragovi. Onom mladiću sa kratkim čizmama odneto je rame. Šaka desne ruke mu je u džepu. Lijevom je pokrio ranu, ćuti. A ja bih plakao. Treba se previti, nema vremena za sažaljenja. Krv mu je stala, ili je sva istekla! Ko će to znati? Eto, ni doktora nema . . .

Nije mi bilo prijatno kada je noć ušla u grad. Ušla je ona od jezera, iz onih smrča u kojima sam jutros bio. To je prvi put u ovih desetak dana da vidim kako se uvukla noć tamna i memljiva. Noć puna slutnjama i samoćom, ratna noć bez mjeseca nad zgarištima. A partizani, ne oni kao ja, nego oni pravi, ne iz ilegale već iz Bosne, oni su mi govorili da vole noć. Kada je noć njima je pristizala moć. Maršuju onda slobodno. Ne kite garave kazane skršenim granama, niti nosila pokrivaju širokim perima lijeske. Noć, koja je prestala da bude svačija, koja je saveznik njihov i izenađenja njihovih. Noć puna prepadâ i pobjeda njihovih, partizanskih, i prekinutih veza čela sa komorom.

Možda se ovoj noći raduje i Druškan — tako smo jedan drugog nazivali ja i onaj drug iz USAOJ-a — Druškan, kome je dan razbio desno rame. O čemu će sada pušku nositi? Lijevi

kažiprst moraće da privikne na makalj. To on bunca i u vrućici iskazuje svoju ljubav noći u kojoj nema aviona. Bunca pri dnu sobe u kojoj se Komitet dogovara o stanju stvorenom današnjim bombardovanjem. Govorimo o evakuaciji grada, to je odlučeno. I da se pođe u obilazak, i to smo riješili.

Druškan se prenu na riječ o evakuaciji. Nemiran je i viče da smo opkoljeni, daje nekakve komande, spominje i nekog od svojih zemljaka, brata što mu je poginuo spominje. To on sanja Kozaru i njenu blokadu. Jer niko od nas ništa ne govori o opkoljavanju, ni ofanzivu niko ne spominje, ni Nijemce. O mobilizaciji novih boraca smo govorili i zato smo se odlučili za obilazak, to je najvažniji zadatak nas, drugova sa terena, sve za front, za pobjedu!

Doduše, potajno se nadam da ću ipak dospjeti do neke jedinice. Nešto sam o tome govorio sa drugovima koji su otišli u Vrhovni štab. Kada se dokopam brigade sve će drugačije biti. Prestaću da budem pozadinac. Skinuću sa sebe ovaj koporan kojega nijesam skidao od kako je otpočeo Ustanak. Gumenjake neću, gotovo su novi, ali prsle čakšire moram već izmijeniti. Već mi zakrpa na ovim pantalonama više i ne smeta nego egalizir, iako je crven.

San i sastanak se, bar kod mene, jednovremeno prekinuše. Zbog zore u kojoj je trebalo da se krene, zbog riječi koje su izgleda već svima ponestale, radi novih zadataka koji su iz zgarišta izbijali, ne znam zbog čega sve ne — tek svi smo poustajali.

Mraković se oprašta od nas, on je već pozvan u Vrhovni štab. Namještam se da ga poslednji pozdravim. Propratio sam ga i nagovarao — da svratimo u magacin. Naveo sam ga da uzme kožnu kapu sa kapcima za uši koja nije mogla stati na moju glavu. Za njega je taman. Pomogoh mu da premjesti zvijezdu sa šajkače. Dok je šajkaču smiještao u svoj ranac ja sam oblačio one pantalone. Uzeo sam i jedno šatorsko krilo, sad mi čakšire nije žao ostaviti. Ubrzo smo se rastali.

Putevi su puni partizanâ, najviše je otpuštenih iz bolnica. Zaustavio sam se kod jedne grupe. Većinom su to drugovi iz mog okruga. Prije godinu dana bili su drugačiji. Vraćaju se iz bolnice, idu na oporavak, kuda — neznaju niti oni niti ja. Kako grabe duvan iz moje kutije! Uživaju u zagasitom žutilu vlakana, miluju kutiju sasušenim prstima zavijajući cigarete. Gledaju u svoje drhtave prste i ne prestaju da me zasipaju pitanjima o Cetinju i svemu oko njega. Čuli su da se neće tamo već prema Kosmetu, Srbiji ili Kosmetu — zamalo se dvojica oko toga ne posvađaše. A kada su zapušili, nijesu mnogo pitali o svom kraju. Kao da im se u modrim koprenama, što su se mazno rastezale u tom ranom jutru, poigravala prošlost njihova

i igre i navike sa kojima su se svjesno i surovo obračunavali već skoro dvije godine. Maločas iz njih nije govorila strast pušača ni sposobnost duvandžije da po boji ili mirisu ocijeni vrijednost duvana. Znali su da je ta gorka trava koju koze ludački vole rasla na njivama njihovog djetinjstva u selima u koja se nikada više neće vratiti njihova mladost. Oni se ne vajkaju zbog toga, pitaju kada ćemo za Srbiju. O dolasku aviona pitaju, misle da se zbog toga vojska zadržava oko ovih opasnih visoravni i kanjona.

Tajne njihovih snova sa proplanka na kome smo razgovarali otkrio mi je najmršaviji od sviju njih, moj drug još sa studija. Nijesam ga pitao koji, tek jedan od tifusâ mu je izdužio trougao nosa i bolesno oko još više zamutio. Ostala je od njega još samo kosa i suze koje kao da nije imao pred kim isplakati nad krajnostima sudbina što su zadesile njegove najbliže. On nije tugovao samo zbog izdaje koju je brat njegov počinio, već zbog vjerovanja koje je u njemu njegov nebrat slomio. Ne plače, rida duboko i iskreno. U meni je nekakvo klupko misli, ali ne mogu nijednu da razmrsim i da je čitko kažem. Pušim i njemu pružam da puši, on miluje kutiju. Neka puši, ne umijem druge utjehe da mu dam u ovom času. Taj mučni susret prekida hitro pričanje drugarice koja nije tako mlada koliko je mala. Na licu su joj oči još živahne. Ona se buni. Meni, koga ona smatra jednim od rukovodilaca s ovog terena, hoće da u ime svojih drugova kaže kako su ovi seljaci užasni. Veli da ih ni u kuću ne puštaju (kao da smo mi, tifusari, sramotnu bolest bolovali), a kamoli da daju štogod za jelo. Ona bi htjela da jede, svi bi htjeli. Pričala bi još. Prekida je neko iz gomile. Čime da jedeš kad su ti zubi poispadali? Taj što je grubo prekide ne ostade na tome: skide joj šajkaču. Na jutarnjem vjetriću povi se omlađena kosa kao tek niklo žito. A onaj nastavi da priča o tome kako joj je tifus, ustvari, samo izbio vještačke zube ali joj darovao novu kosu, vidiš kako se proljepšala jedinica naša! Ona, sirota, briznu u plač. Zagalamiše na njega. Rekoše mu da je to magareća šala, da mu je tifus pamet popio. Što ona da cmizdri i uvijek o jelu da govori, ko je nju ovlastio da u ime sviju priča — ona koja je puževe htjela da jede, dok je u bolnici ležala! — branio se onaj. Ti si opanak pojeo, kulačka dušo, ciknula je ona iz svog plača.

Uzalud sam pokušavao da ih smirim. Iz tih kostura što su se jedva držali izlazile su riječi teške i masne. Nijesam ih mogao smiriti ni slušati. Djevojku sam uzeo u zaštitu, na odbranu seljaka od njenog napada sam sasvim zaboravio. Nastade prepirka i sa bolničarem što je donio rijetku čorbu umjesto doručka. Meni nudi svoju porciju onaj što mi je otkrio tajnu njihovih snova i svoju tugu pregolemu. Nećkam se ja a on mi

dokazuje da tifus samo vaši prenose. Zajedno smo pojeli tu porciju, a osjećao sam kako me nešto iznutra grize, pa pritiska i steže za grlo. Kad poče da štipa za oči, odvojih se nekako i gotovo utekoh.

Niko na nas neće glavu da okrene, čujem kako se miješa sopran one drugarice sa škripom kašika koje su grebale dna porcija.

Ne idem, nego bježim da ne čujem sve to. Drugovi iz sela su me dočekali sa telefonskom depešom upućenom svim komandama mjesta i mjesnim odborima. Pokrete neprijateljskih snaga ne treba shvatiti kao pripreme za novu ofanzivu. To je strah od savezničkog iskrcavanja prisilio Nijemce da preduzimaju mjere radi obezbjeđenja obalnog pojasa. Telefonista je javio i ime onoga ko je potpisao cirkularnu depešu i rekao im da je stiglo iz Vrhovnog štaba. Uzimam depešu. O situaciji im mnogo ne govorim. A oni pitaju da li će saveznici doći avionima. Kad bi makar teške ranjenike uzeli. Ništa drugo sem njih. Da li bi i one što sam jutros bio sa njima trebalo poslati tim avionima? Zar nijesu i oni teški, koga partizani računaju sve u teške ranjenike — pitaću ih da mi odgovore.

*

Ne mislim na ofanzivu već na to kako da se javim u Vrhovni štab. Zbog toga je jutros sve lijepo. I priroda, i ljudi što ih susrećemo na putu, i vrijeme. Vazduh je pun proljeća. Nad nama pećine i stijene Durmitora. Nekako su kao umivene prijatnom vedrinom proljećnjeg dana. Ne prijete svojom surovošću. Kao da su raznježene šapatom borja i jelika razdraganih pod plaventilom što ga je rasteglo ovo jutro i opijene mirisom trava rascvjetanih pri ovom suncu prijatnom kao melem.

Idem radostan što moram da se javim Vrhovnom štabu. Čile me priprema za taj susret. Mislio bih i pričao još o tom susretu ali Čile ne da. Evo, našao je da gađa gnjurce na nekom jezeru. Sad on hoće prvi da gađa. Ne smetam mu, jer sam ja malo prije promašio. Učinilo nam se da je pogodio, pošto gnjurac nije ostao na vodi. Malo kasnije smo ga vidjeli kako je izmolio glavu iz modrila vode. Ne radujem se promašaju, a ipak mi je lakše. Doduše, on se prema meni ponaša kao da nije bio u Bosni. Okusio je gorčinu ilegalstva, od nje je i otišao na slobodnu teritoriju. Imponuje mi kada se, s vremena na vrijeme iskreno iščuđava kako smo izdržali cijelu godinu u gerili.

Livadama smo išli a rose na njima nije bilo, ni traga od kiše koja je zalivala gromove neku noć. Računamo da ćemo

do noći stići na Crno Jezero. Zato i ne hitamo i ako bih htio što prije tamo da se stvorim.

Lijepo je sve osim naselja. Ona su grdno osiromašila. Niko u ovom proljeću ne kreči kuću, niti razvaljene ograde popravlja. Stada skoro i nema na pasištima. Pogdjekoja krava slijepljenih bokova pase uz ogradu. Ovce kao da su bez zimnice izašle iz snjegova. Jagnjad nijesu razigrana u travi. Ni u jednoj dolini nijesmo vidjeli ralo. Ćutala su naselja pridavljena nečim, a sjeta neka izbijala je iz očiju njihovih žitelja.

Vojska je pričala i propitkivala se šta je to sinoć bilo nad našim, partizanskim aerodromom. Spominjali su vatre partizanske i reflektore koji su osvjetljavali visoravan. Neko je tvrdio da su ti avioni bacali nešto; drugi, opet, da su se spustili ljudi, municija, oružje. Nadali su se da će iduće noći sletjeti da uzmu ranjenike. I tu se čula želja: samo kad bi teške ranjenike htjeli da uzmu! Pauk njihove nade ispredao je mrežu iako niko nije tačno znao šta je to bilo prošle noći.

Čile me nagovara da svratimo u selo gdje su smješteni drugovi iz AVNOJ-a. Bojim se da će tamo biti onaj prosijedi u žutim čizmama. Ipak smo svratili i doznali smo da se spustila engleska misija. Jedan nas je nagovarao da ne idemo na Jezero, kud ćemo tamo ovako neuredni. Kao da nemaju Englezi koga gledati sem nas dvojice. Obrijali smo se, zapravo ogulili nekakvom kusturom i produžili.

Mrak se spuštao nad Jezerom.

Stali smo pored puta. Između jelikâ, kao iz kapije, izlazi kolona. Snažno na njenom čelu gaze konji. Ne prepoznajem jahače. Lica su im mršava. Sumrak mi spriječava da odredim boju konja, svi mi izgledaju vrani. Ne da mi ni jahače da prepoznam, zagledam ih, ne vjerujem mu da su baš svi strogi onako kako mi ih on pretstavlja. Bih da se primaknem, ali mi smeta partizan koga smo zatekli na putu. Tek tada sam osjetio da je to stražar koji je tu da nam ne da naprijed. Ne smeta mi to što nas zaustavlja. Jer ta naša obezbjeđenja su tako malena i te mjere predostrožnosti su tako neznatne prema ucjenama i naporima neprijatelja da nam napakosti i da nas obezglavi. Gledam i ćutim, mislim o ljudima koji su prošli i koji još jednako prolaze. Svi na konjima nijesu, niti su u bluzama od bijelog sukna.

Onaj što nas je zadržavao ubrzo postade drugačiji. Čila je već propustio, pa i mene. A kolona prolazi i prolazi. Krivo mi je što Vrhovni štab gledam u mraku. Zamišljao sam drugačije taj susret. Međutim, to je partizanska kolona kao i mnoge koje sam dotada gledao. Duža ili kraća, nijesam brojao ni nju ni one ranije, ali skoro sasvim ista. Konji pod jahačima ili tovarima, pješaci, ljudi i žene u koloni po jedan. Kolona ko-

jom se prenose glasovi da se požuri, čujem kako sa čela poručuju da se pošalje fenjer. I mi smo se uključili u kolonu, gazimo nešto sporije, mrak je gušći. Fenjer se ponovo traži, i da se požuri — poručuju. Niko ne kaže da stane čelo. Mene sada u toj koloni ne kopka kud to idemo, uzbrdicom koja već zamara. Iščekujem da li će neko tražiti da stane čelo kolone na kome je Tito.

Te noći priješli smo Durmitor, ali ja za čitavo vrijeme ne čuh da traži neko da se zastane. Možda Vrhovni štab nema komore i onda nema ko da prekida vezu? Možda komora Vrhovnog štaba to ne čini i inače?

Ona druga strana Durmitora još je u sjenkama njegovih vrhova; i nije sumorna kao ova kojom smo se noćas uspeli. Pada u blagim zaravnima sjenokosa. Da li je još koja vojska prešla preko Durmitora? Staze kojim idemo utabane su kolonom, to nije drevni put. Vide se svježe staze. Vedrina je mirna. Drveće ne trepće, ni jarike uz njivu koja više to nije. I trava ćuti, pijana od rose koja se dohvatila obuće.

Šta je bolje — ovo plaventilo vedrine ili ona sinoćna nevidjelica, smola sinoćnjeg mraka? O tome govorimo Čile i ja. Ljepotu prirode ne spominjemo nego maštamo o ljepoti doručka. Čini mi se da više vrijedi košulja koju smo dali nego varenika kojom smo zalili ječmeni hljeb. Još je mlijeko podgrijano sa karlice! I od kolone smo se zbog toga odvojili, ogladnjećemo dok je stignemo.

U Sušici su već razapeti šatori. Uvučeni su ispod bukava i uz olistale strane. Kretanje ljudi se vidi i po tome se primjećuje da je tu logor.

Pod šatorima se radilo kad smo došli. Već je i meni jasno da je ofanziva. Pokazujem onu telefonsku depešu. Diraju zbog toga i mene i onoga ko je potpisao tu depešu. To je taj cijenio na svoju ruku, kažu. Na Jezeru su se zadržali da sačekaju englesku misiju. O misiji ne govore mnogo. Računam da su rezervisani, ne vjerujem da se u »kuloarima« ništa o tome ne zna.

Ručali smo. Porcije su siromašnije od onih u menzi na Žabljaku. Jedinice se bolje hrane, svi mi to tvrde.

*

Staza iz Sušice izlazi serpentinama. Uža je i krivudavija od one kojom smo sišli na ledine pokraj vode. Za nama ostaje jezero i krajičci kopna skriveni bukvama i šatori razapeti ispod drveća. Ko li samo nalazi ovako sakrita mjesta? Izašli smo iz kanjona. Grupa kojoj sam se priključio ide ka Šćepan-Polju. Brigada u koju sam određen je na drugom kraju. Pokazuju mi to na karti, svejedno, ja odlazim sa grupom. Tu je i jedna dru-

garica iz Beograda. Preslišavam je. Gotovo sve zna o drugovima koje smo tamo ostavili. Mnogo ih je već izginulo. Neki su ostali u Srbiji, u brigadama ih nema mnogo.

U tome nam prođe skoro čitav put. Ne dam joj ni da se odmori na zastancima. Pitam li pitam. I slušam. Nijesam u ofanzivi, ni u partizanima — u Beogradu sam, u onim skojevskim grupama srednjoškolaca, u demonstracijama, u menzama studentskim i podrumu Filozofskog fakulteta na ilegalnim sastancima među polomljenim klupama i otrovanim miševima.

U življenju sa prošlošću protekao mi je čitav taj dan. I bio je kraći od svih dotadašnjih.

Veče, i puna soba ljudi i pečene ovčetine. U štabu krajiške brigade zadržali su grupu na večeru. I mene sa njima. Komadi pečenja su ogromni i nedopečeni. Ali prolazi i bez salate. Ko bi još tražio hljeba kod toliko mesa u ofanzivi! I tu sam našao poznanika. Ne među Krajišnicima, već među Beograđanima koji su tu. Jednom od njih je razbijeno okno naočara. Flasterom ga je zalijepio, čime bi? Mora da je ljudima sa naočarima strašno! Šta će ako ostanu bez njih? Šarac recimo zarže, a onaj rukama drži naočare!...

Dali su mi vranca da se prebacim do brigade u koju treba da se javim. Popov je to konj. Popa partizana, proletera. Krst je na popu i petokraka sa srpom i čekićem, jer on je u proleterskoj diviziji. Vjerski je referent u štabu Prve proleterske divizije. U diviziji u kojoj svaki vojnik vjeruje u nešto drugo, a ne u boga. Ni on sam ne vjeruje u ono što je učio i čitao. Ali — to je kvalifikovani sveštenik sa završenom bogoslovijom. U bisagama su epitrahilj, jevanđelje i drugi rekviziti. Krštavao je taj po Bosni i opijela čitao. U mnogim selima su bolje primali njega nego komandante i komesare. Kadio je i pjevao i za partizane agitovao. Pozajmio mi je konja. Nećkao sam se i zahvaljivao, ali druge mi nije moglo biti. Uzmi, dan je, pop ga ionako danju ne jaše. Čim osvane vedro jutro pop čašćava okolo. Zadirkivali su ga dok mi je nudio konja. Uzmi ga, važno je da se u brigadi pojaviš na konju, odmah će reći da si »činjenica«! — ubeđivao me pop praveći se da ne čuje dosjetke što su pljuštale na njegov račun.

Pojahao sam vranca. Nekoliko puta sam sjahivao i skakao ili ulijetao sa njim pod bukve. »Rode« su opaki gadovi, uvjerio sam se toga dana. Zuji kao osa i nije lijena da na jagnje ospe rafal. Kamo sreća da nijesam uzimao tog vranca. Zaboravljao sam to kad bih pustio konja da se razigra niz pivske pašnjake.

Stigao sam u kanjon Pive. Konja nijesam silio da me nosi niz strmu stazu. A ne bi on to ni htio, čak ni sedlo nije htio da nosi. Svaki čas ga je nekako skidao preko glave. Muka me uhvatila koliko sam mu namiještao sedlo. Ćebe ispod sedla mi

je nestalo. Vidio sam kako se jedan borac zamotao u njega i smjestio se ispod bukve. Pitao sam ga da li je njegovo ćebe, a onaj ispod bukve se pravio da me ne čuje. Možda se i nije pravio, zaspao je, još neizliječen od tifusa. Ko zna i ko će to znati da li je i ustajao ispod drveta? Kod mosta — gužva. Mnogo je vojske, i konja, i stoke. Ranjenika ponajviše. Jedva sam ispred zore uspio da pređem Pivu. Vatri je bilo mnogo uz rijeku, i ljudi uz vatre. Vodu nijesam vidio. Samo sam slušao njen šum, dugo i dugo, i vatre gledao kako se presijavaju u nečem modrom, tamnom. Popa se sjetih tek kad izađoh iz kanjona i uputih se prema Javorku. Vranac je iznio i mene i jednog ranjenog druga.

Šuma bukova je nepregledna i ledena. Busola mi ne bi bila potrebna, svježi su tragovi vojske. Izgleda, nesmetano su ovuda prošli partizani. U osoju aluge sretam patrolu. Vojnici su iz Desete hercegovačke brigade u koju idem na dužnost. Štab nije daleko, kažu. I dobro su rekli.

Konja sam ostavio onom ranjeniku. Obećao mi je da će ga vratiti čim dođe u svoj štab.

*

Ko zna kada su ljudi bili u ovim katunima. Krovovi na kolibama nijesu juče mogli da zadrže kišu. Plotovi obora su razvaljeni.

Prohladno je pod ovim uznemirenim oblacima. Magle se šunjaju između bukava. Da nije guste pucnjave ne bi se znalo gdje su položaji. Brzoreki »Šarci« često upozoravaju na blizinu Nijemaca. Pucnjava je gušća od magle. Granata prošište maglom i riknu među bukve i nas. Ljudi se ne lome bježeći: ni sa svojih mjesta se ne miču.

Metež je u katunu. Nose nekoga. Ranjen je u stomak. Ustaklio je očima i ne ječi. Pribrano priča sa nosila. Odlučili su da ljekar dođe ovamo. Ljudi su se uzbudili. Već pričaju o tome kako je bio vješt vojnik i hrabar borac. Žaljenje za drugom počelo je da ispreda legendu o njemu. A on se već počeo boriti sa životom. *Od borbe za bolji život* ostalo mu je, eto, još koji časak *borbe sa životom.* Okolina je osjetila njegov kraj. Ljekar nije još stigao, ali iskusnim ratnicima nije bilo teško uspostaviti dijagnozu: rana u stomak je smrtonosna, svi su to znali.

Ljekar se odlučio za operaciju. Stola nije bilo. Sklepali su ga od bukovih dasaka izvaljenih iz plotova. Svi su bili brižniji od njega. Izgledalo je kao da je ranjenik prebrinuo sve brige. Doktor je radio brzo. Krv na makazama i rukama. Krv

je kapala između dasaka. Ranjenik je pružio ruku jednom svom drugu. Pitao je za vijesti sa položaja.

Na položajima je vladala tišina. Kao da su i tamo očekivali ishod hirurgovog posla.

Naši su se povlačili. Ni doktor ni ranjenik to nijesu znali. Ranjenik nije priznavao da ga boli rana, predlagao je da se na položaj pošalju pojačanja. Na licu mu se jedva ocrtavao grč bola. Vjeđe bi mu se s vremena na vrijeme sastavljale. Nije teška rana, govorio je. Sve će se dobro svršiti, samo treba da miruješ, tješio ga je drug što mu je za čitavo vrijeme operacije držao ruku. A on je rekao da je žedan. Stiskao je usne. Sve manje je govorio.

Doktor je prao ruke. Nije gledao operisanog. Ni govorio nije ništa. Čulo se kako kap udara u lokvicu krvi ispod stola.

— Što si dao da ovo čine od mene? — šapatom je upitao operisani onoga što mu je držao ruku.

— Samo da miruješ i sve će dobro biti, ponavljao je njegov drug. Dobro bi bilo kada bi mogao zaspati.

Ranjenik se okrenuo doktoru: misli li i on tako? Doktor je ćutao zabavljen oko instrumenata. Tišina je bila gušća od bukovog lišća izmiješanog sa maglom. Koliki li su ranjenome bili ti trenuci ćutanja? Dugi, odviše dugi, htio je da ih prekine. Neću da spavam, neću da zaspim! Nije vikao, govorio je to kao dijete kome se ne ide u krevet. Ne spava mi se uopšte, dodao je mirnije.

Oči su mu nešto drugo kazivale. Kazivale su njegovu želju da ostane tu, sa drugovima što sada stoje okolo njega. S njima da bude.

— Nemoj da spavaš, odmaraj se, miruj, rekao mu je onaj drug koji je već prestao da mu drži ruku.

— Znaš da nijesam umoran, odgovara ranjenik, jedino mi je u ustima neki neugodan ukus. Limuna kad bi bilo . . .

Oko ranjenika se kupila legenda i magla. Pod pritiskom Nijemaca jedan bataljon je počeo da se povlači. Položaj je bio važan. Nije se smjelo dopustiti neprijatelju da se uvuče u kanjon Pive, da uđe u Mratinje — ko zna šta je htio i šta bi mogao da postigne na tim položajima. Ali naš bataljon nije bio u stanju da izdrži. Da li je štab njegov umio da procijeni sve posljedice svoga postupka, ko će to znati. Tek, uglavnom, bataljon je počeo da se povlači pred Nijemcima. Tada operisani još nije bio ranjen. Kao zamjenik komandanta brigade upravljao je borbom na čitavom tom sektoru, gdje nije bio samo taj bataljon nego polovina brigade. Poleteo je sa osmatračnice da zaustavi bataljon. Bio je siguran da će u tome uspijeti, i ranije mu je to polazilo za rukom. O vatri nije vodio računa, mislio je samo na položaje. Nijemci su ga pogodili. Eto, to je bila sva

istina na kojoj su počivala mnoga prepričavanja o njemu, šaputana ispod tih bukava još prije no su ga donijeli. Bacačeva mina uletjela mu je u stomak, nije ni jauknuo. Hrabrio je borce, sve dok drugi nijesu vidjeli da je ranjen, pa su ga na ruke i na nosila poslije ponijeli.

Ranjenik nije čuo šapat legende o sebi, niti je osjetio tugu toga šapata. Maglu je samo vidio, ona mu je bila sve gušća, nje mu je bilo sve više pred očima. A vjetar je raznosio maglu i širio paučinu legende po šumi. Ranjeniku je bilo studeno od toga što vjetar čini, tražio je da ga pokriju, ćebetom od magle da ga zaštite. Šarci su zaštektali. Zar se bataljon povukao? — upitao je on. Rekli su mu da se to njemu samo čini. Ljutio se što pojačanja nijesu poslali bataljonu, jer Nijemaca je bilo mnogo, odviše mnogo. Opet rafali, nas su to gađali. Poznao je on muziku tih šupljovratih beštija, osjetio je blizinu njihovih ciljeva. Zvižduk zrna je rasjekao tugu u tišini. Šuštanje mina ispunilo je šumu. Ranjenik se podigao na laktove. Oči su mu bljesnule kao da magle pred njima više nije bilo. Rekao je što smo se smrzli i ćutimo kad se pucnjava tolika primakla. Neko je odgovorio da mu se to pričinja. Meci su eksplodirali po trošnim daskama koliba, po granama bukava. Otkinula se grančica providnog bukovog lišća. Pala je ranjeniku na lice. Njemu se više nijesu vidjele oči, naglo je ispružio ruke i prestao da bude ranjenik.

*

Ima li igdje više ovakvih planina? Kažu da smo na dva kilometra iznad nivoa mora. More magle je oko nas. Vuče se tu magla, sablažnjava i planinu i sve u njoj. Njene duguljaste ruke su se otegle iznad ničije zemlje, između naših i njihovih položaja. Borci je grde, smeta im da nišane u Nijemce. Nasumice pucati ne može se kod partizana, nema municije za šenlučenje. Nijemcima to ne smeta. Ne prestaju njihovi »šarci«, ni bacači. Magla ne zadržava đulad mina. Zaklona tu nema. Nekakav zimzelen se rastegao, izmiješao se sa pašnjacima. Ko se pod njegove grane uvuče, ne vidi se. Ali samo to i ništa drugo. Niti je što toplije u tom zimzelenu. Neće ni da gore njegove žilave grane. Samo su zelene iglice njegove prekrile ove kose, kao i magla.

Čini mi se da nikome nije žao što se i odavde moramo povući. Nije trebalo tu ni dolaziti! Štab brigade, zaista, nije ni htio, ali tako su mu naredili.

*

Odakle ovoliko sipa i dokle će da izdrži ova studena kiša? Šta li je tek u drugim mjesecima kada je jun ovako mokar i

hladan! Ni bukve više ne pomažu, ni bluze. I koža već propušta pod ovim lijevanjem. Rastopi se sve pod ovom kišetinom i list i trava, sve se u kaljugu pretvorilo. Zmoćka kolona žitkom kašom planinske staze.

Što smo bliže rijeci, toplije je. Vlažno je i maglovito u kanjonu Pive, ali nije onako studeno. Povukli smo se sa područja i sređujemo jedinice. Sunce se pomalja pred noć, vraća nam volju za životom. Nijesmo daleko od Mratinja. Vrhovni štab je tu u nekoj pećini. I oni su od kiše nastradali.

Ne raspitujem se mnogo o situaciji. Ni o stanju kod drugih jedinica. Na licima drugova oko mene vidim što i na nebu i tragove onoga što je bilo prethodnih dana. Umor preobrazi ljude. Ne mijenja im izgled nego i odnose i postupke.

Idem da razgovaram s omladincima iz čete koja je tu uz štab brigade. Nije mi trebalo da molim brigadnog bricu da me obrije. Kud ću tako mator i namrgođen među omladinu, pitao me je simpatični Mostarac dok je mlatio britvom o kajiš. Brije, svaka mu čast, ruka mu laka a brijač oštar. Dobro obrijan dobro raspoložen — tako su reklamirali žilete u mirno vrijeme. Priznao sam da to nije izmišljotina.

Omladinci su zapitkivali o svemu. Znali su dosta, gotovo sve, iz radio vijesti. O engleskoj misiji su čuli i interesovali se da li će ranjenike da nam prihvate. Jedan je mislio da su Treća i Sedma divizija ostavljene s one strane Pive da bi dočekali savezničke avione i predali im najteže ranjenike. Poneki od mladića iznosi prigovore na ekonoma. Svi su ogorčeni kada komentarišu nestanak nekih koji su sa njima do juče bili u četi. Nazivaju ih dezerterima i kukavicama. Grde ih.

To su djeca. Bombaši i puškonoše, kuriri. Veterani su to već. Komesar im je borac od 1941. Izgubilo se djetinjstvo sa tih lica. I želja za dječjim igrama. Njih liju iste kiše i lome bespuća i vatre ofanzive. Podnose to bolje od nekih matorih! Djeca vojnici. I djecu u rancu sam vidio juče. Majku sa djetetom u naručju na jednoj ragi sam vidio i dijete u ćebetu na leđima majke koja ni rage nije imala. Pade konj u provaliju, konj koji je išao ispred one rage. Raga se uplašila i stala, a majka nije, ljuti se što je kljuse stalo i udara ga da produži.

Neko mi dodade ceduljicu. Komandant Prve divizije traži da štab brigade obezbjedi da onaj konj koji je bio meni pozajmljen što prije bude vraćen njihovom štabu. Jer to je konj vjerskog referenta druga Markovića. Vratio sam konja, ubjeđujem onoga što mi je donio pismo. Dokaži ti to Koči! — reče on i ode. Ne znam šta ću. Pojeden je zekan, reče neko od onih što je čuo moje objašnjenje. Rekao je to tako sigurno kao da je sam gledao ili jeo njegove džigerice. Ovo je vranac bio, ka-

žem ja i naprežem se da se sjetim imena druga koji je uzeo da vrati konja.

Moram im reći kako je bilo, neka pismeno opravdanje prime ako konja nema!

*

Pokret.

Proljeće smo ostavili na obalama Pive i u rascvjetanoj trešnji kod prve kuće koju sam u Mratinju vidio. Uskom vijugom staze izlazimo iz proljeća. Penjemo se u magle i oblake. Koliko se evo penjemo već bi na nebo stigli.

Na Vučevu smo. Vojska je u dimu sirovih grana koje se sporo razgorijevaju. Pale komade konjetine na kratkim plamičcima, miriše osmuđena dlaka. Neće se vatra nikada razgorjeti ako vi budete tako, ljuti se borac donoseći naramak granja. Jedan nešto ispljunu, zgađen gorčinom mesa osmuđenog na plamenu. Ne može konjetine drug, dobacuje mu neko. Na žar nju treba pa da vidiš ljepote, cmokće jedan sladeći se svojim, dobro pečenim komadom. Sklonite se, traži jedan što nosi košulju u ruci. Nećeš, čovječe, istresati vaške na vatru u kojoj se meso peče!? Poslušao ih je najzad. Vratio je košulju u ranac, pošto im je pokazao da je čista.

Obilazimo jedinice. Čitamo vijesti i komentarišemo ih. Dokazujemo im zbog čega su sada četiri a ne šest bataljona u brigadi. Preostalim rukovodiocima iz rasformiranih bataljona ukazujemo potrebnu pažnju jer bataljoni su rasformirani zbog situacije. Govorimo o pojavi dezerterstva.

Ljudi se raspituju o mnogo čemu, o engleskoj misiji, frontu, o Rusima, o Turskoj čak. U neuspjeh ofanzive vjeruju. Ipak ne mogu da se otrgnem utiska da ih kopka pitanje da li će proboj uspjeti.

Vučevo ostavljamo kao i druga mjesta što smo ostavili. Doduše, nemirnije se krećemo sa njega nego kad smo mu prilazili. Nijemci nam ne daju da kolone razvijemo po svome planu. Krećemo se u talasima, moramo izbjegavati brisane prostore. U dometu smo njihove artiljerije pa čak i puščane vatre. Otkuda li sada ta njihova jedinica koja udara u naš bok? Moramo je otjerati. To nam usporava pokret, ali uspjeli smo da je otjeramo.

*

Na proplanku je žagor. Ne treba ti durbin, golim okom se vidi vojska. Na vrhu Maglića vojska. Čija je, golim okom se ne vidi. Tjeme Maglića opasano je čalmom magle. Durbin prepoznaje tuđu vojsku, Nijemci su iznijeli top na vrh Maglića.

Da se povećaju otstojanja u koloni, zaključeno je odmah. Čistina se mora prijeći.

Noć, i mi u dugoj istegnutoj koloni primičemo se kanjonu Sutjeske. Između nas i aviona — bukovo granje. Poigrava lišće, podrhtava od urlanja motora stravičnih ptica koje su se zainatile da sruše most na rijeci, da spriječe prijelaz. Povijaju se vrhovi bukava pod pritiskom vazduha uzvrtloženog elisama. Štuke jauču jače nego ljudi pogođeni u tom bombardovanju.

Ipak smo brži od noći. Još ima mnogo vidjelice u kanjonu i na rijeci. Piloti su se izgleda zarekli da i noću tuku prijelaz. Ne pojavljujemo se iz šume, zbog onih što su ispred nas a ne zbog aviona: oni ionako ne bombarduju samo most već i šumu. Čekamo noć a ona sporo dolazi. Naređeno je da pređemo Sutjesku ove noći koja je označena kao posljednja noć za prijelaz.

Odjednom — novo naređenje. Brigada u kojoj sam treba da prihvati jedinice koje idu za nama i da potisne Nijemce sa Maglića. Šta sada? Ranije su naređivali da će nam most srušiti ako ga noćas ne pređemo. A neprijatelj je skolio sa svih strana. Uvalio se u bokove našeg rasporeda, svaki čas može nas presjeći. I gdje su nam veze kad se i ako se od Maglića vratimo? Čiji će biti prijelazi na rijeci? Vratiti se, znači ostati u obruču, a to je teže od smrti. Reagiraju ljudi na razne načine. Grde. Sumnjaju u celishodnost odluke. Ipak, izvršenje zadatka nije u pitanju. Po naređenju se postupa. Dio snaga se vraća da sačeka Banijsku diviziju. Nekoliko drugova iz štaba otišlo je prema rijeci i, ako uspiju da je pređu, javiće nam šta da uradimo dalje.

Noć je sada, čini nam se, brža od nas. Ne možemo stići sve što bi htjeli i željeli u ovom trenutku. Koliko li je želja ustuklo pred ovom u naređenju! Noć se zgušnjava, odmiče; i most se u nju utopio i prolaz naš možda. Psujemo mrklinu noći, i dan izgubljeni, i neočekivani ovaj povratak, i vrijeme utraćeno u privlačenju kanjonu. Sporiji smo od vremena. Vraćamo se a naše raspoloženje bi htjelo da grabi naprijed. Raspeti smo između onoga što se priželjkuje i onoga što se mora. Ni jedno ni drugo to ne pita šta se može. Želja i naređenje — obadvoje te gone! A hoćeš li izdržati?

Kao što me ni zemljak, iz brigade koja je još pred nama, ne pita mogu li. Daje mi komad hladne konjetine. Ko bi pomislio da ovih dana živ čovjek ne može jesti! Rubim konjetinu dok se darodavac trudi da stigne svoju jedinicu. Grizem je posnu i tvrdu na zubima. Zapire mi kao nezrela dunja, samo što je meso bez sokova i mirisa. Kuvali su ga u bistroj vodi pa se sav sok iz njega iscijedio. Čekam šta će se odlučiti. Jedinica koju smo sustigli odmiče ka rijeci. Već je od noći ne vidimo. Ni korak joj ne čujemo.

Vatru je obigrao dremež. Nalakćen, zagrnut u ćebe, izvaljen nauznak, san je oko ognjeva koji gasnu već. Kako se ovih dana lako zaspi! Sjedneš i san je već tu. Kolona zastane i zaspi. Naređenje za pokret ustvari je buđenje. Ja ne izlazim iz kolone. Na zastancima se prepriječim preko putanje, moraju me razbuditi kada krenu. Neko će me nagaziti makar.

Je li ovo zora ili se razdanilo? Teško se to razaznaje u ovim šumama prepunjenim tužnom i sipljivom kišom. Zašto je proljeće ovako suzno u ovim kanjonima? Vonja mi i vazduh koji udišem, kao da smo u pećini. Nema ljepote proplanka ni svježine izvora što brižde oko nas. Memljivo je svako jutro i svaka noć. Vazduh je s maglom i dimom pomiješan. Od njega se nekakva drhtavica dobija. Drhtavicom su pune ove planine. Ne znam da li je jutro ili dan. Svejedno je. Krećemo. Kuda? Nema vodiča da kaže. Ni tragova staze kojom su prije sna prolazile jedinice od kojih nas je naređenje odvojilo. Put nam krči načelnik brigade svojom busolom. Pokaži načelniče šta znaš. Pred nama mora biti potok, tvrdi on. Potok se uliva u Sutjesku, vjeruje on karti pa hoće i nas u to da uvjeri. Iznad mosta treba da siđemo na rijeku, tvrdi nam. Idemo za njim. Potok je pred nama. Uh, kakvo mu je korito! Ptice mi ga ovuda slijetale, druže načelniče!...

Ne znam šta je lakše — ići uzbrdo ili se spuštati niz strma bespuća. Nizastranu se čovjek ne kotrlja. Tu su takve strmine da se na svakom koraku mora kočiti. A čime li će se i kočiti kada su od stopala do koljena samo cevanice u koži? Mišići su se gotovo istopili. Držimo se za grmlje, kržljave grane grebu ruke. Kolona se, ipak, kotrlja niz kanjon.

Brže, brže, požuruju nas na mostu. Ne daju mi da gledam u modru rijeku. Ne daju ni da se pije vode. Kako ne vidimo šta je sve u koritu? pitaju ljuti i naređuju da se prolazi. Zar oni što to naređuju ne vjeruju da zbilja ne vidimo. Čudnovato! A vrlo dobro znaju da kada glad ožedni izgubi onda i vid!

Priješli smo most. Idemo puteljkom, sve dok se ne pomolismo na vidik onima na Košuru. A sa te zelene kupe biju Nijemci »Šarcima«, ne daju oku da proviri a kamo li umornu pješaku da prijeđe čistinu. Okrećemo pravo uz brdo. Penjemo se padinom uz strmo pleće. Kroz stabla primjećujemo Košur. Pucaju otud i dalje, zvižde meci, ne znamo koga gađaju. Mnogo je partizana u tim šumama. Hvatamo se bukava, jedinog zaklona. Odliježe pucnjava kanjonom. Ne prestaje jeka po urvinama... Ne znamo ni odakle sve pucaju. Što dalje, što dalje do rijeke, što prije van kanjona!... Penjemo se, penjanju našem nema kraja, na nebo ćemo skoro — tek ako nam duša ne ispadne prije no što je izveremo na te oštre grebene.

Pripeklo je već uz prisoje. Znoj je ispod opasača i niz hrptenicu. Peče po ubodima gamadi koju je rat u nama natičio. Svrbe bokovi i peku. Sve nas žulja, sve što je na nama.

Kolona nije više onako kompaktna kao što je bila prije prelaska Sutjeske. S nama su borci iz drugih jedinica. Tu je i jedan moj zemljak. Izdužio se, obrazi mu upali, jedva hoda. Nije bolovao tifus, kaže. Upropastila ga je ofanziva, morali su da uzimaju stoku seljacima. Kako je teško bilo uzimati od te sirotinje, baš zato što su je mnogi dobrovoljno davali. Kaže da neće više raditi u intendanturi, samo da živ izađe iz ofanzive. Od sirotinje uzimaš da sirotinji daješ. U brigadi te niko nizašta ne pita. Kuriri su danas na cijeni, a mi, komordžije, niko i ništa. I komunizam, za koji se borimo, kada dođe potcjenjivaće komordžije — bude li vojske i tada!

Priča dugajlija, ne prestaje; traži još jednu da zavije, dopao mu se moj duvan.

Ali utrnu mu jezik čim se po kanjonu prosu zuka motora. Prsti mu zadrhtaše oko cigarete, nije umio usta da pronađe. Htio je da požuri. Kuda će, kad nas avioni ne vide. Neće valjda nasumice bacati po šumi. Sjedi gdje si se našao, nijesmo toliki baksuzi da će baš nas pogoditi. Ništa mu ne pomažu naša ubjeđivanja. On kaže da su šume sada glavna meta. Oni su nas i nabili u ove aluge i samo izručuju eksploziv. Pogodaka mora biti na ovoj našoj slobodnoj teritoriji koja je sve manja. Izvježbali se piloti pa nam po rosi trag otkrivaju kao psi. Vide po njoj svježu putanju kojom smo ušli u šumu.

U gustim smo bukvama. Kroz granje ne vidimo nebo. Po prelivanju boje lišća zaključujemo da je vedro. Tu je i stijena koja se nešto nakvečila nad nama. A onaj visoki se uzvrtio. Šapuće mi: ono su »Rode« što onako jednolično zuje; onaj međutim zvuk u daljini što ti se čini da će se svaki čas izgubiti, to su italijanski bombarderi, oni uvijek lete visoko. Čini ti se da ih nije briga što je ispod njih, da lete na prolazu pa se i oslobodiš malo — a oni onda puste bombe. »Štuke« poznaješ po onom zavijanju. Samo one su ti takve: ako se nađeš baš tamo gdje im je »Roda« označila cilj — ništa se ne boj, siguran si.

Zaječa planina od jauka i eksplozija. Mlatilo je sve jače po šumi i po nama u njoj. Neprekidno su stizale vijesti o pogibijama.

Onaj što mi je objašnjavao kako raspoznaje avione i kada ih ne vidi, ne ostade sa nama. Njemu, izgleda, zaklon nije bio dovoljno siguran. Zapucketale su grane nad nama. Neke su se previle kao ranjene ruke. Zasuli su i to sklonište. Samo, kako da se skloniš? Ne znaš više šta ćeš. Neko kaže da je sada bolje biti na čistini. Neprijatelj se, veli, ne nada da si tamo. Ma nema

tu zaklona nego što ti se dogodi. Drug u sreću vjeruje, kaže mi neko.

Krećemo uz planinu. Nijemci su negdje pred nama.

Jedan bataljon odlazi tamo. Komandant brigade i ja našli smo se ispod grebena. Šuma je nešto prorijeđena. Kamenja ima dosta. Bombarduju nas žestoko. Sklanjamo se između dva kamena. Noge su nam napolju. Pršte geleri po kamenju, cijepaju granje. Treskaju eksplozije i zvižde bombe, to je tako zgusnuto da nam se prosto čini da čitava zemlja podrhtava i da su iznad samo avioni. Zbilja, tu nema smisla tražiti zaklon. Huka motora se izmiješala sa eksplozijama, štektanjem mitraljeza i gruvanjem artiljerije. Vidim samo druga do sebe. Suši mi se grlo. Nestaju mi riječi. Ćutim i čekam šta će biti.

Na komandantu su čakšire od modrog sukna. Mrlju vidim na njima. Vara li me oko ili se mrlja širi. Protrljam oči, ponovo se mrlja širi, vidim i da je sukno prosječeno. Da, ranjen je komandant šeste brigade. Geler mu se zasadio u butinu. Ne boli ga, kaže. Ne osjećam svoju nogu, uplašio sam se da nijesam i ja dobio geler. Srećom, samo je utrnula.

Komandant je ustao, može da ide. Zovu ga sa ivice grebena. Vrhovni štab je tu, iznad nas. A neprijatelj je najčešće gađao baš taj greben. Kao da je znao ko je na njemu.

Komandant ode uz greben. Hramlje a ne da dâ ga previju. Žuri se, zovu ga u Vrhovni štab.

Ne znam šta je teže. Bombardovanje, pucnjava ili vijesti o pogibijama. Jauka ne čujem iako vidim otvorene rane. Ili ranjenici ćute ili im se vapaji gube u tom strašnom zveketu ofanzive? Vidim kako se podnožje kanjona prazni. Ne znam da li je još vojske ostalo dolje, ni koliko li je njih tu završilo svoje ratovanje. Tek, oko ove putanje ispod grebena skuplja se vojska. Nje nije malo.

Kanjon je pun slutnje. Dan je dug i predug. Nikada da naiđe mrak. Taj naš inače provjereni saveznik kao da je zaboravio na nas. Možda se i on uplašio ovog kanjona što ječi već cio dan. Dobro je dok su noge zdrave. Njih treba čuvati. Kako bi se inače peli uz ove vrleti. Ko bi nosio ranjene drugove, kako bi hitali oni iz jednog bataljona koje su poslali da osiguraju prolaz stazom ka Hrčavki.

Tišina je dolazila odozgo, sa neba sa kojeg je nestalo sunca i aviona. Iz kanjona je izlazio mrak i ljudi sa tugom u očima i umorom na licu. Zastali smo ispod grebena. Lijevo, brdo mračne šume seže do neba bez zvijezda. Na grebenu — Vrhovni komandant sa previjenom rukom.

Mršav je i strog. Prvi put ga vidim. Razgovara sa štabom naše brigade. Sa njim večeras treba da maršuju naši bataljoni.

Prateća jedinica Vrhovnog štaba rastrojena je žestokim bombardovanjem.

Na grebenu je drug Tito, ruka mu je o vratu. Iza njega, po dubini grebena, ranjeno je i sve drveće. U sumraku se bijele prelomljene grane i zasječena stabla. I osmuđenih grana ima. Među stablima su svježe rake onih koje je ubila današnja vedrina.

Titu su ponudili konja iz naše brigade. Odbio je da ga uzme, pješke će — kaže. Da li će moći, kako će moći? Mrak je izašao iz kanjona i zasio na grebenu. Što nije ranije stigao, što nije cio dan sjedio makar na tom grebenu, makar pod bukvama — gdje bilo samo ne tamo gdje je ranjen.

Noć je sasvim zavladala šumom i ovom stazom koja je zasad ravna. Na tišinu upozoravaju. Nijemci su, kažu, negdje u blizini. Noć će nas provesti ispred njihovih cijevi. Mirno koračam, ne mislim na Nijemce, već na ruku u bijelom zavoju. Da li je u ovom ratu ranjen Vrhovni komandant još neke vojske? Da li je ijedan drugi Vrhovni komandant toliko puta bio na puškomet od neprijatelja, bez protivavionskog obezbjeđenja, da li je toliko propješačio?

Spuštamo se u kanjon Hrčavke. Nikada prije za tu rijeku nijesam čuo. Potok je to a ne rijeka, kaže mi neko. Ali spuštanje niz ove strane je gotovo nemoguće. Nekakvi obluci vlažni, kližemo se i padamo svaki čas. Zaludu se traži tišina, ne može da se oćuti kada se padne. Zvekne puška, otkotrlja se kamen.

Nijemce ne čujem, mislim o njima. Kud li nas natjeraše da se provlačimo. Danju je bilo onakvo zlo od bombardovanja, a noćas ovo. Šta je gore, htio bih da mi to neko kaže.

Opet se penjemo uz brdo. Sviće usred strane. Mnogo je ljudi duž staze. Kunjaju ili zure u prazno. U bukviku je svađa oko vatre. Jedni hoće da lože vatru, drugi im ne daju. Da navučete avione sa vašom vatrom, ljuti se jedan drug i nogom im rastjeruje oganj. Kao da oni neće doći i bez naših vatri! — odvraća onaj kupeći razbacane ugarke. Pištolji se tu potežu, puškama se prijeti. A oni oko vatre zure u ugljevlje na kojima se koprca nešto, čuje se kako cvrče crijeva na žaru.

Lijepi su ovi proplanci puni sunca. Vidim ruinu kolibe u cvjetnom pašnjaku. Željan sam naselja, izdvojio sam se iz kolone. Viču na mene i na onoga što je sa mnom. Ovo sve neko na nekoga viče. Prorijedila se vojska pa sada jedan drugome zapovijedamo. Žurim prema kolibi, ustvari to su još samo zidovi ostali. Pojavio se redovni pratilac vedrine — »Roda«, a za njim ostali avioni. Bježimo, što dalje da budemo od kolibe, trčimo po pašnjaku. Da legnem, kažu mi. Nabasao sam na plitak ponor usred ledine. Uskočio sam među grupu drugova koji

su to izabrali za zaklon. Štektao je mitraljez po pašnjaku, rafali su pisali osmice oko druga koji je sporije od mene trčao. Jedva živ uvalio se najzad u naše sklonište.

Izašli smo iz njega strahujući da nam jedinica ne prođe. Krenuli smo prema šumi. Naiđosmo na grupu vojnika, pjevali su. Glasno su pjevali. Zar ima ljudi kojima je do pjevanja! Što se oko nas tuku sa neprijateljem, što mu ne daju da presiječe i tu stazu kojom se vraćamo — to mi je prirodno. Šta ćemo drugo nego da se tučemo! I što se zbog ognjeva svađamo sa tifusarima, i to mogu da razumijem. Ali pjesmu zbilja ne mogu da shvatim u ove dane.

Avioni, ko zna po koji put. Sumnjam da ikome pada na um da prebrojava nalete. Siguran sam da svima izgleda kao i meni — avioni su neprekidno iznad nas.

Na tihim vatrama krkljaju kazani u uskom jednom potoku. Skoro će sumrak i večera, vjerovatno. I ta večera je obmana kao i ovo proljeće. Biće po komad konjetine iz neslane vode. Obećavaju po porciju čorbe.

Potok je pun eksplozija. Podmuklo su doletjeli sa sumrakom. Svi grde onog kuvara pri vrhu potoka koji je razgorio vatru pod svojim kazanom. Kao da je on namamio avione. Njegov kazan nijesu ni smjesta pomakli. A i što toliko galame na te jadne vatre! Juče nijesam nijednu primijetio u kanjonu Sutjeske, pa ipak su bombardovali cio bogovjetni dan. Tako i danas.

*

Gnjeckamo u mjestu. Cijela kolona gazi u mjestu. Mnogo je jedinica i nosila je mnogo. Kao da su negdje začepili prijelaz. Dolje se ne može. Kolona spava tu na stazi. U zoru smo stigli do koliba u kojima je jedan naš bataljon. Dimi vatra u kolibi. Nijemci su tu, odmah ispred bataljona. Kolona izbija na čistinu. Širok je trag u rosi. Na golom grebenu je kao na dlanu. Sporo se kreće, očajno sporo. Ne savija niz padinu već ide ivicom grebena. Otegnuta je i puna nosila. I konja još ima u koloni. Mnogo je partizana na jednoj istoj stazi. Sporo idu i oni koji bi mogli i htjeli brže da se kreću. I kada ćemo stići ovakvim hodanjem? Bunimo se u koloni, vičemo da se požuri, prijetimo skorom zorom i danom bez oblaka i svim jadima kojima nas biju vedrine ovih dana. Ali i dalje ostajemo spori.

Kud nas nabaciše na ovaj jedan jedini stopnik! U tome i jeste uspjeh neprijatelja. Prisilio nas je da se probijamo raznim tim Hrčavkama, ovim kanjonima napornim i planinarima u mirno doba. Neka što smo izgladnjeli, što smo pri kraju sa municijom i što smo se umorili, svi ti jadi prosti pri ovom što su nas nabacili na ovaj tako pogan i uzan prostor. Slobodna te-

ritorija nam je mala, rekao je jedan od onih što su se ljutili na sporost kolone. Jest, nad nama se ukrštaju rafali tankovratih »Šaraca«. U vazduhu se sudaraju mine bacača kojim nas tuku sa svih strana, i granate isto tako. Radisti njihovih jedinica skoro i ne moraju da se služe radiostanicama, običnim glasom se mogu dozvati. Još kada nam ovo dno od kape zasjenče avioni, kada ga preplave eksplozije i hartije koje pozivaju na predaju. Zbili su nas, nije ni čudo što ljudi toliko ginu. Čudo je kako uopšte ostaju živi u ovom kotlu ofanzive. O, kako nam je prostor potreban! Prostora nedostaje ovim ljudima, partizanima treba još staza. Inače, i oni što bi mogli i htjeli brže da idu neće ni stići kuda treba da se stigne ako ostanu na ovoj jednoj jedinoj putanji.

Ljudi što se ljute upravo traže taj prostor. A njega je sve manje. Pristigla je i Sedma banijska divizija. To je odužilo kolonu. Da li u njoj znaju da je neprijatelj na samoj ivici šume? Naši iz bataljona saopštavaju to šapatom. Šta li bi u koloni radili kada bi za to saznali? Da li bi požurili, iznemogli su da bi žurili.

Rafali jedan, pa drugi, pa nekoliko njih još. Zvižduk i jauci i trka grebenom. Šuma nije daleko. U nju se za čas sjurismo.

I Mraković je u šumi. Zasukao je brčiće, nasmija se kad me vidje. Raspoređen je kod Banijaca. Našao je tamo svojih zemljaka i drugova sa univerziteta. Prošao je našim tragom. Mnogo je lješeva po putu, kaže. Nešto ranjenika su sami uzeli, ali nijesu mogli sve pokupiti.

Sad se šumom ide brže. A šuma je stara i visoka, nigdje se nebo ne vidi. Sigurno koračam, kao da je probijen obruč. Na avione ne mislim. Maloprije, na grebenu, strah mi je bio stegao grlo, bolje je to nego da mi je noge potsjekao. Ne znam šta drugi misle, tek vidim hodaju slično kao i ja. Ne bih smio da ih pripitam kako se osjećaju niti da im kažem kako je meni. Bojim se da bi mi nabili na nos da sam neiskusni ilegalac. Doduše, otkako sam u jedinici niko mi ilegalu ne spominje. Imali smo se čime zabavljati ovih dana.

Prolazimo šumom, žurimo proplancima. Naišli smo na jak pljusak. Dan je na izmaku. Zaustavili su nas pored nekog potoka. Čekamo. Došla je noć. Zar smo nju toliko čekali? Aviona nije bilo od one kiše, noć zbilja nije bila neophodna.

Komandant brigade neće konjskog mesa. Žao mu da jede od svog konja. Meni se čini da on uopšte ne jede konjsko meso. A ovo što odbija da uzme slatko je kao teletina. Bio je mlad komandantov konj i debeo. Znali su kuriri kojeg treba ukovati. Kako su samo poletjeli kad je rečeno da se životinja zakolje da se ne bi mučila hramajući.

Došla je vijest da će naša brigada, odmah poslije proboja, skrenuti za Hercegovinu. U Vrhovnom štabu su govorili da se poslije ofanzive više neće ovako grupisati.

Za sebe izvlačim zaključak da je proboj neposredno pred nama. I da će uspjeti svakako. Na licima ostalih vidim raspoloženje. Biće oružja, otkri se nečija nada. Zekana ću komandantu nabaviti iz Gacka, ni Smail aga takvog jašio nije — obećavao je neko od onih pored kazana glođući dodatak konjetine koju komandant nije htio da okusi.

Brzo smo se spremili za pokret. Kolona ide brže nego juče. Jeka bitke je daleko iza nas. Pred nama se čula gusta vatra, sada se čuje samo po koja puška. Približavamo se naselju. Stazom idemo brzo i slobodno. Mnogo je čaura na putu. Nailazimo na lješeve njemačkih vojnika. Gadno izgledaju njihovi mrtvaci. Jednom od njih je plava kosa. Odvratno je bijel. Smrt mi nije izgledala ovakva kada sam je gledao na našim borcima. Onda mi je bila strašna, podmukla grabljivica koja je vrebala iza svakog stabla i kamena. Plesnjivi vazduh u kanjonima vonjao je na smrt koja se krila u maglama palim po šumama i nama. Tada je, podmuklo, kolone naše kidala i zaustavljala. Sada je to sredstvo da se prepreka ukloni. Smrt ovih Nijemaca je jedini put da smrti više ne bude, da je što manje bude.

Prolazimo mimo tragova prelomljenog obruča. Na nove prizore nailazimo. Tragovi naselja su iza nas. Ledina pored rijeke puni se vojskom, našom vojskom, sa svim šarenilom njenim. Umor, rane, glad i odlučnost i uspjesi su tu na prostranoj ledini ograđenoj brdima, rijekom, prugom. Bistrica je mutna i valovita. Prolaz je napravljen. Može se mostom, može se i preko rijeke. Prolazi su izvan dometa puščane vatre. Gužva je na ledini.

Jedinice idu redom. Naša brigada je već na rijeci. Pregazićemo rijeku, most tuku protivkolski topovi neprijatelja. Zastali smo na obali. Tenkovi su se probili cestom. Šta li će biti, zar će se oruč opet zatvoriti. Nervoza je ušla u ljude. Kao da im je teže sada kada im je toliko željeni prostor na dohvatu ruke. Kako napraviti taj korak, tenkove ne možeš puškom probiti. Artiljeriju smo ostavili u brdima. Kad je još ne nosimo sobom zašto smo je ostavili uoči odlučujućeg juriša. To pitaju mnogi i čak kritikuju odluku o zakopavanju teškog oružja. A ne pitaju se da li bi uopšte došli dovde u ovo vrijeme da smo sobom vukli teška oruđa. Ne znam da li će se ko pitati i kada tenkovi odu odatle.

Raspoloženje se promijenilo, jedinice su ponovo krenule prema rijeci. Tenk je, kažu, ukrotila nedisciplina, jedan borac

iz Druge proleterske brigade nije htio da ostavi protivkolac, sad je njime, kažu, pogodio gusjenicu tenka.

Neprijatelj gađa most i gaz. Deseta brigada u kojoj sam, prelazi rijeku. Bistrica je i hladna i brza. Kližu se moji gumenjaci po oblucima. Nesiguran sam. Strah me je te vode. Ne umijem da plivam, a rijeka me vuče. Piva i Sutjeska imale su most, straha od vode nijesam tada osjećao. A sada taj strah je tu, u toj rječici koja me svojim nestašnim studenim jezicima liže već po trbuhu. Još mi to treba! Kao da u ovom krkljancu prepunom avionskih letova i rafala, eksplozija i jauka, nema od čega stravična jeza da me podiđe i stisne za jednjak! Znoje mi se šake. Iskliznula mi je desna iz ruke onoga što je preda mnom. Jedva uspijevam da se vratim obali sa koje sam krenuo. Kuda ću sada? Gađaju i most i gaz. A štab brigade izlazi na drugu obalu i odmiče uz brdo. Zakoračio je u željeni prostor.

Pomisliće ljudi da sam se namjerno od njih otrgao. Reći će da je meni, škriparu i ilegalcu, strah noge potsjekao, da nijesam mogao proći ispod pucnjave kojom su tukli gaz.

Mora se na most pa šta bude da bude, tako sam odlučio.

Kod mosta je gužva. Ispriječili su se neki od onih što su pored mosta. Traže da se prelazi redom kako se i došlo. Jedan je naročito grlat. Ne da nam ni da priđemo mostu, dok on prvo ne prođe. Uperi pušku na onog ko mu se usprotivi.

Protivkolac je gađao gaz.

Onome što je galamio na sve nas učini se da je momenat za prelaz tu. Potrča mostom povije gotovo do samog kolovoza. Ispravi se, zaturi pušku i svali s mosta. Čusmo kako bućnu u mutnu Bistricu. Nad njim je lebdio letak kojim su pozivali partizane na predaju.

Protivkolac je gađao most.

Niko od nas nije ni pokušavao da održava red. Pojurismo preko mosta, redom jedan po jedan. Bio mi je taj most dug i predug. Konja, koji od jutra leži tu pogođen, jedva sam preskočio. Htio sam da ga, već nadutog, srušim s mosta. Ali upozori me protivkolac: pogodi pravo u konja. Pobjegoh što dalje od mosta, preko ceste, žurim uz brdo da stignem štab brigade.

Sa brda gledam kako partizani izlaze iz kotla ofanzive.

Ponovo sam kod štaba Desete brigade. Obruč je probijen. Dokopali smo se već svog tako potrebnog prostora . . .

Vukašin MIĆUNOVIĆ

MILINKLADA

Svu noć se provlačimo bespućem urvina i crnih šuma. Na malom proplanku štrči patrljcima u nebo stablo, sasečeno bombama, što seća na skamenjeni krik. U gluvoj tišini noći, u kojoj su i divlje zveri zamukle u svojim jazbinama, šunja se strava vojski ogrezlih u krvi što se svakojako love. Na visovima Nemci, između visova mi, kao u kakvoj jezovitoj igri žmurke. Oprezno koračamo, zastajemo, osluškujemo, sedamo iznureni i namah usnimo na svakom kratkotrajnom zastanku.

— Pokret!

Ustajemo s teškom maglom u glavi. Poneki leže; spavaju i dalje. Uporni komesar obilazi posustale:

— Hajde, hajde, druže! Još malo. — A to malo danima traje.

Sviće. Nasred puteljka, nekoliko boraca čereče živog, onemoćalog konja. Jedan hvata konjsku krv u porciju.

Nisam mogao da jedem konjsko meso, krvarile su mi desni. Ali nisam ni gladovao. U džepu sam čuvao pedesetak grama šećera. Jeo sam ga iz kašičice kakvom deca simbolično hrane svoje lutke; dnevni obrok se sastojao od pet-šest grama šećera.

Čisto plavo jutro. Težina u glavi, u nogama, na leđima. Puška i torbica. Dosećam se da su mi knjige otežale. Uzeo sam ih iz napuštene biblioteke u nekoj zabačenoj školi. Istrgao sam ih iz kompleta u polici. Iščupao sam nečiju radost, možda jedinu, ko zna čiju. Izvadih iz torbice pet plavih knjiga u platnenom povezu. Zagledam ih, časak premišljam koga da se lišim: Čehova ili Dostojevskog. Spustih ukraj puta jednog Čehova. Sporo koračam. Osvaja dan. Knjige su teške. Ostavih i jednog

Dostojevskog. Onda opet Čehova. I tako naizmenično. I ništa mi nije bilo lakše. Žao mi beše knjiga. Osvrnuo sam se za plavim tragom na čistini.

Granu daleko sunce. Tada smo svi mrzeli sunce. Ono je osvetljavalo put nemačkim avionima i nas otkrivalo u jarkom zelenilu. Na zaravanku obraslom šikarom, međ nas tresnuše granate. Šiknu uvis busenje, parčad polomljenih pušaka, krpe i raskomadani ljudi. Granate učestano zvižde i pršte u žbunju. Moramo tuda proći. Ma i kroz smrt. Drugog puta nema. Neko prođe. Neko ostane, kao i knjige u travi.

Zašli smo u gustu šumu u osoju. U krunama drveća na grebenu zažutelo se rano letnje sunce. Potmulo dumbaranje započe u širokom luku. Odasvud zaštektaše mitraljezi.

— Dolaze! — proširi se šapat.

Osluškivao sam, nastojeći da po zujanju što se bližilo procenim koliko aviona nailazi.

Naša, gotovo prepolovljena, dalmatinska brigada, zaustavi se na okrajku šume, iznad koritaste uvale obrasle gustom paprati, kojom proticaše potok. Za časak zujanje utihnu. Traže nas. Kraj rečice su nešto radili borci druge jedinice. Mi duž šume polegasmo pod drveće. Zaspao sam na stepenastoj uzvišici. Malo zatim probudiše me zaglušne eksplozije. Pridigoh se na laktove, oči mi zaseniše crveni otsevi. Iznad glave zazvrja parčad granata, zašume u lišću kao krupna kiša, ili grad, i osu se po drveću, kamenju i nama. Oglasiše se novi ranjenici. Avioni sleteše niže, rešetajuće mitraljezima šumu. Iznad nas su prštale polomljene grančice. Vejalo je mecima otkinuto lišće.

Nad šumom, drugi avioni smeniše prve. Očevidno, Nemci su rešili da nas ni časka ne ostave na miru; da nas neprestanim bombardovanjem i psihički iznure i slome. Okružiše šumu, obleteše je nekoliko puta; znali smo za taj njihov ritual; sručiše, potom, mnoštvo manjih bombi namenjenih uništavanju pešadije. Šuma jeknu od silnih eksplozija. S vazduhom smo udisali barut.

Treća smena aviona nastavi posao prethodnih. Bombe, zatim mitraljezi. Gotovo ravnodušno smo podnosili njihove nalete. Možda nam je bilo ponestalo snage da se plašimo. Već danima to traje. Naš put obilno je zasut leševima ljudi i konja. Ponekad bi, samo na trenutke, prevagnuo nagon za samoodržanjem, i tada bi čovek grozničavo tragao za kakvim sigurnim pribežištem, gde bi se sklonio, ma i sam ostao. Samo, takvog skloništa nije bilo.

Avioni su se smenjivali nad šumom. Privikli smo se i na to. Kao otupeli, ni o čem nismo mislili. Mnoge oči bezizrazno su zurile preda se. Začudo, meni se neprestano vraćao u pamet neobičan, jučerašnji događaj. Svakičas sam se toga opominjao:

ususret mi je dolazio borac iz naše brigade, i na nekoliko metara preda mnom pao ničice na zemlju. Pritrčao sam, prevrtao ga, zagledao gde je ranjen. Nije bio ranjen. Stajao sam nekoliko trenutaka nadnesen nad njim. Nije mi išlo u glavu; u tome kao da je bilo nekakve ironije — neko je u ovom paklu mogao tiho umreti, nepogođen zrnom.

U glavi mi je nepodnošljivo zujalo. Stajao sam naslonjen na stenu visoku do dva metra. Pomislih: zašto se ne bih ispeo na stenu. Mogao bih i da otspavam. Uspuzao sam se i legao na ravnu kamenu ploču. Valjda sam usnuo. Prenuo sam se, nešto je kvrcnulo više moje glave. Tik kraj glave spazih ogrebotinu od metka što se odbio upolje. Nemci su metodično rešetali šumu. Sišao sam. Opet sam stajao naslonjen na stenu. U šumi je treštalo.

Unaokolo osamljeni borci, slični osuđenicima na smrt uoči izvršenja kazne. A bili smo, unekoliko, pošteđeni neposrednih sudara s neprijateljem. Naš Drugi bataljon izginuo je na Gornjim Barama, odbijajući uzastopne juriše Nemaca, koji su nastojali da preseku jedini put divizijama Narodnooslobodilačke vojske u povlačenju. Prisećam se, na Gornje Bare stigli smo u suton. Sipila je kiša, čini mi se. Drugi bataljon je bio ispred nas, na položajima, proređen. Potmulo je gruvala baterija haubica, zviždale su granate. Za časak smo se sklonili u šumovitom zaklonu iza okomitih, kao otsečenih stena. Posle smo polegali u kolibi od dasaka, koja se svu noć tresla od bliskih eksplozija, očekujući svakog trena da budemo razneseni, s polomljenim daskama, na tom gološavom visu. U svanuće je sva visoravan bila izrovana od teških granata. Jedna zakači i kolibu i rani komandanta brigade. Uzastopne nalete Nemaca bataljon je srčano odbijao. Borci su spremno dočekivali smele grupe Nemaca, naoružane lakim mitraljezima »šarcima«, koje su pokušavale da se neopazice uvuku u naše položaje. Začas bi prasnuli mnogi dugi rafali, čuli se povici, pa bi se sve utišalo, da bi se malo zatim ponovilo. Neprestano su se sukobljavale dve vojske, na život i smrt. Ginuli su Dalmatinci, dok su se brigade probijale kroz Zelengoru, svesni da će izginuti na strmim položajima, iznad surog hercegovačkog pejzaža . . .

Nikada vreme nije bilo sporije, i nikada dan nije bio duži. Sasvim iznureni, grozničavo smo očekivali daleko letnje veče kao spasenje, da bismo krenuli dalje iz ovih šuma, i otresli se čeličnih kljusa koja su nas davila, preteći da nas zatru do poslednjega. Nehotično osluškujem tupo zarivanje metaka u drveće koje suzi belom mezgrom.

Zadremao sam stojeći, naslonjen na stenu. Onda mi se učini da sam začuo tihe korake. Neko mi se približio sasvim blizu. Otvorio sam oči, preda mnom je izniklo devojče s pu-

škom o ramenu, jedva ako je uzelo šesnaestu godinu. Imalo je krupne crne oči prevučene omaglicom, zamazane obraze i napućena detinja usta.

— Mogu li s tobom uza stenu?

— Možeš.

— Šta veliš, hoćemo li ostati?

— Hoćemo.

— Šta si ti?

— Kako — šta sam?! Vidiš, valjda, partizan!

— Znam. Ali rekla bih da si neki rukovodeći. Imaš kožnu torbicu.

— Otkud si ti?

— Ja sam iz Semberije. Jesi li bio u Semberiji?

— Nisam.

— Nisi! Joj, da znaš kakve su šljive u nas! Evo ovolike, kao pesnica. Takve šljive nisi video. Sada uzrevaju.

— Ma, video sam. Ima i u nas šljiva.

— Odakle si?

— Iz Šumadije.

— Jest, jest! Ali, opet, nema šljiva kao u Semberiji. A tek pogača. Možeš je savijati do mile volje. Ujesen počinju svadbe. Hajde, dođi u Semberiju. Zašto ne bi, a! Stvarno dođi, hoćeš li? Eto, možeć kod mene. Ima svega, mi nismo siromašni. Zaklaćemo brava. Moji bi te pazili kao malo vode. — A zatim, tiše: — I ja bih te pazila. Hoćeš li doći? Hoćeš li, a?

— Hoću, samo da iziđemo iz ovoga.

— Bojim se, nećemo. Ne znam za tebe, ali ja ću ostati ovde.

Ćutala je zamišljena kao tužni dečak spreman da zaplače. Grunuše eksplozije nedaleko u potoku. Zazuja usijana parčad. Oglasiše se teški mitraljezi. Devojče otrča nekud da se bolje sakrije.

U nesnosnom zujanju, eksplozijama i neprekidnom pucanju, kao da se prastare planine prolamaju, spusti se toliko očekivano veče. Avioni odleteše tek posle smiraja sunca. Dvoboj u širokom luku je jenjavao i zamro, do jutra. I zdravi i ranjeni, siđosmo u potok izrovan bombama. Borci užurbano založiše male vatre da bi pre polaska ispekli po komad konjskog mesa i koliko-toliko utolili glad. Plamsalo je stotinak vatrica, nedalo od sanduka neeksplodiranih avionskih bombi u visokoj paprati. Ja sam sporo jeo pet-šest grama šećera. Neka kolona je promicala. Iznenada neko uzviknu:

— Gasi vatre! Avioni!

— Gasi! Gasi! — zavika nekolicina njih.

Povici jeknuše duž uvale. Nastade trenutna pometnja. Neki se žučno sporečkaše. Izgladneli borci nisu hteli da pogase vatre. Mirno su pekli konjsko meso.

Napregnuto sam osluškivao. Uzaludno. U ušima je zujalo. Zujalo je čitavog dana; sluh je bio nepouzdan.

Nisu bili avioni.

Posle, krenusmo u koloni po jedan.

SELO RATAJ

Noć je isuviše brzo odmicala u našem sporom koračanju. Sve se ponavljalo kao i prethodnih noći: svaki čas smo zastajali i spavali po desetak minuta, komesari su nas šapatom budili: »Hajde, druže, još malo«. Polako bismo krenuli, opet zastajali, ponovo produžavali. Sablasno je promicala naša nema kolona kroz zamrlu šumu. Niti se ptica oglasi niti zverčica šušnu u žbunju, kao da je šuma izumrla u strahotnom čeličnom ječanju. U bunilu bi kadikad jeknuo samo koji teški ranjenik kad bi u tmini posrnuli oni što su ga nosili na improvizovanim nosilima od neokresanih grana. Strepeli smo od te sporosti; grdili smo nevidljive čete ispred nas što tako često zastaju, i gunđali kad su nas budili: »Pokret!« Snaga je istekla iz nas.
U svitanje zađosmo u listopadnu šumu. Ukraj puta, uokrug utrlune vatre, sedelo je nekoliko boraca, među njima i jedna devojka. Prepoznav našeg ekonoma, začudio sam se šta će on tu, izdvojen. Ne znam sasvim sigurno zašto sam prišao bliže. Udesno spazih visoko drvo zasečeno uvrh stabla, slično zarubljenom obelisku.

Na žeravici preostaloj u pepelu, Marko je pekao tri oveća komada konjskog mesa. Oni oko njega gladno su piljili u meso. Jedan izvrnu džepove i poče pažljivo da istresa trinje duvana izmešane sa svakojakim otpacima, kojih beše više no duvana. U ruci mu se odnekud stvori podeblji papir, koji izgricka zubima i vešto zavi najneobičniju cigaretu od svih koje sam u životu video. Duvao je i pućkao dugo, dok je ne pripali na ugarku. Povuče nekoliko dimova što zamirisaše paljevinom; ostatak uslužno pruži Marku. Ovaj prihvati opušak i halapljivo ga popuši. Potom se zadovoljno nasmeši i lukavo zaškiljivši očima, prozbori:

— He, he, znam zašto si mi dao cigaretu. Hteo bi malo mesa, je l'? Oprostićeš, bratac. Prevario si se u računu. Nisam ja naivan.

Devojka mu ravnodušno ponudi svoj kaput za komad mesa.

Marko hitrim, učini mi se grabežljivim, pogledom proceni devojčinu odeću pa reče odbijajući:

— Šta će mi, nije bolji od mojeg.

Pogledao sam u iznurenu devojku s puškom među kolenima; njene oči crvene od nespavanja behu prazne.

Začudih se kad u pepelu opazih samo dva komada mesa. Trećeg ne beše. Pogledah u sve njih redom, nijedan nije jeo. Malo zatim videh kako ekonom uze s pepelišta drugi komad mesa, prevrnu ga u prljavoj šaci, proveri da li je valjano pečeno, pa se pridiže malo, proturi ruku između nogu i spusti meso u kanticu što mu je, skrivena pod šinjelom, visila o kanapu niz leđa. Čega se dosetio, lopov!

Prisetio sam se njegova dolaska u brigadu. Naše divizije, u povlačenju, zauzele su Imotski na prepad. U varošici prirediše bogatu gozbu; usto, malo se pevalo, malo sviralo, malo igralo. Budućem ekonomu se tada učini da partizansko ratovanje nije tako rđavo, ni bogzna koliko opasno, štaviše, romantično je i pustolovno. I, što je najvažnije, u hrani se ne oskudeva. Tako se obreo u Drugoj dalmatinskoj brigadi. S nama je iz Imotskog pošla i jedna žena. Dobro se sećam, bila je povisoka, suvonjava, neodređena lika. Na nogama je imala šiljate žute cipele s visokim potpeticama. Neobično je izgledala među nama u letnjoj haljini, kao da je krenula na kakav veseli izlet.

Mnoge nemačke divizije bile su nam za petama. Hitali smo prema Neretvi. Potpetice njene ostale su usput, na oštrom kamenju. Mora da su je mnogo bolele izranjavljene noge. Plakala je povazdan na začelju kolone. Spočetka, borci su je kojekako tešili. Posle, ne mogući da podnesu njeno neprestano prigušeno plakanje, zatražiše od štaba da je premesti nekud u komoru. Njoj su savetovali da zastane i da se pritaji u nekom selu, dok Nemci ne prođu, potom da se vrati svojoj kući. Nije ih poslušala. Možda nije imala kome da se vrati. Ili nije smela od ustaša. U dva maha borci su je ostavljali u usputnim selima, ali ona je svakiput sustizala brigadu i plakala na začelju. Ko će znati šta se sa njom dogodilo. Ekonom se održao.

Setio sam se i prvog susreta s njim, u nekom hercegovačkom selu. Prišao je, pozdravio se sa mnom kao sa starim znancem, upitao me odakle sam, i nehajno napomenuo da je on intelektualac, veoma pismen, veoma kulturan. Prosto je šteta što ne može da bude korisniji. Nisam mu odgovorio, shvativši njegovu želju da se izvuče iz čete i svakodnevnih dužnosti; moglo se tu i nastradati.

U Kalinoviku je on samoinicijativno pronašao u nekoj kafani desetak flaša piva i odmah ih doneo u štab. Otuda je, čini mi se, kao snalažljiv, promovisan za ekonoma štaba brigade. Na novoj dužnosti pokazao je preduzimljivost, veću no što je bilo poželjno. U svim prilikama, a, bogme, i na svakojake načine, bez po muke je dobavljao hranu. I sam je veoma mnogo

jeo. Svakičas je ponešto jeo. A bio je bledunjav i mršav. Zbog te nenasitosti borci nisu marili za nj. Ili ga jednostavno nisu podnosili zato što se tako brzo i tako promućurno izvukao iz čete i prionuo uza štab.

Usto, prema svima koji su bili bez čina, i onima za koje je smatrao da su ispod njega, držao se nadmeno važno, kao da je hotimično izazivao borce. U isto vreme, prema članovima štaba bio je preko svake mere pažljiv i više negoli poslušan. Iako ga nismo cenili, ipak smo ga podnosili, jer je bio snalažljiv.

U jednoj prilici, na Drini, borci su ga izvrgli potsmehu. Sunčano podne; s obe strane puteljka bujno zelenilo; on je na konjima prenosio hranu prema obližnjim položajima. Na putu ga zaustave štapski kuriri, ovejani šereti, i, tobože čudeći se, upitaju:

— Gde su ti oznake, ekonome?

On nepoverljivo zaškilji svojim vodnjikavim očima, posmatra ih podozrivo, okleva za trenutak, pa ne mogavši da odoli iskušenju, tobože ravnodušno upita:

— Kakve oznake?

— Kakve! E, zbilja ne znaš?! Ma, nemoj! Čudno. Ne znaš da je stiglo iz Vrhovnog štaba da se ekonomi unapređuju u komandante komora? — reče jedan.

— Da, da, moraš hitno da prišiješ na rukav dva slova »K« od crvene čohe. Nije se šaliti s time. Vrhovni štab — reče drugi.

— Vidiš, — kao za sebe reče treći, — komori se sada pridaje veliki značaj. Pa da, ishrana vojske je u pitanju.

Ekonom se malo kolebao i dvoumio. Najposle prevagnu pohlepa za činom. Brže-bolje prišije on dva crvena slova »K« na levi rukav, i sad već sasvim uveren u svoj čin, poče da se razmeće pred borcima:

— Što mi nešto otežala leva ruka! Baš teška! Biće od šarže.

Šepurio se on tako, nametljivo razmahivao levom rukom, poturao je borcima pod nos, da bi što bolje zapazili njegovo unapređenje, i sam, sa zadovoljstvom, zagledao svoja dva crvena slova, sve dok se nije namerio na komandanta brigade.

— Šta se ti izmotavaš! Šta je to? Jesi li pri sebi! Skidaj to odmah!

On je crveneo i besneo u sebi što je tako glupo nasamaren. A borci su se zadovoljno smejali i dugo ga posle toga zadirkivali, titulišući ga sa: druže komandante komore!

Sada taj isti gramzivi ekonom stvara lične rezerve hrane, ne hajući što ljudi oko njega gladuju . . .

Više nas izgreja belo sunce. Nastavismo uznemireni, čudeći se kako to da još nema aviona. Svakičas osluškujemo —

nema. Zalazimo u kržljavu, proređenu šumu. U ravnici, desno, zelene se kukuruzi što sećaju na Šumadiju. Levo, selo Rataj, s visokom kulom nekakvog, valjda feudalnog zamka, davnašnjeg, ko zna kojeg bosanskog velikaša. Pred nama most koji Nemci neprestance tuku bacačima s obližnjih uzvišica. Malo napred, drum Foča — Kalinovik, kojim se završava raskovani obruč Pete nemačke ofanzive. S one strane je spokojstvo. I mrtva tišina. Tamo ćemo predahnuti. I spavati. Pomalo zavidimo brigadama ispred nas koje su žestokim naletom načinile brešu u obruču i već poodmakle talasastom pitominom.

Nestrpljivi smo; vuče nas neodoljiva sila da što pre zagazimo u poslednje iskušenje. Nepodnošljivo je u zgomilanoj vojsci na malom prostoru i nemiru što lebdi nad njom. U svim očima je pritajena bojazan: šta će biti kad naiđu avioni? A otegnute čete sporo prelaze preko đavoljeg mosta.

Uveliko se bilo razdanilo kad je naša brigada došla na red. Krenusmo na otstojanju od pet-šest metara jedan od drugog. Zauvek sam upamtio napregnuta lica boraca koja su se, sa svakim korakom, sve više zatezala pred nevidljivom a prisutnom granicom života i smrti.

Nekoliko članova štaba išlo je ispred brigade. Žurno smo koračali čistinom do mosta, onda smo malo zastali u varljivom zaklonu zidova porušene kuće i potrčali između nekoliko potmulih pucnjeva. Granate se rasprsnuše u rečici pod mostom; druge strelovito zvižde iznad nas. Na raščerečenom mostu sa iskrivljenom i pokidanom ogradom, u krvi leže borci koji nikad neće preći na drugu stranu. Kraj njih, mrtvi konji.

Reske eksplozije ostaju za nama, na mostu, beskonačno daleko, čini mi se. Ustreptali, bližimo se prašnjavom drumu, našem spasenju. U nama navire neka blistavo iskričava radost. Prožima nas neko nestašno, pomalo razuzdano veselje, kao da bismo zapevali ili se valjali u bujnoj travi. Na blagom usponu valjkastog puta spazismo ogaravljen nemački tenk, smiren tu od naših prethodnica. Umah me obuze nelagodnost od neodređene pomisli da se čelična kupola može nenadno pokrenuti i zasuti nas pogibeljnom vatrom. Priđosmo mu, zagledamo plamenom oprljen bok i naslikanog crnog pantera u skoku, opipavamo ga ispunjeni mržnjom i zadovoljstvom.

Bezbrižno silazimo niz oranje, ka potoku i puteljku što između prevoja livada vode u selo Miljevinu. Nismo slutili da se iz Foče prikrao tenk i neprimećen zastao na vijugavom drumu, samo nekoliko stotina metara udaljen od nas. Sigurno su i Nemci nas s mržnjom posmatrali kraj svog uništenog tenka u kome je možda, stradao njihov najbliži prijatelj, školski drug, možda. Zatutnja teški mitraljez, rafal pljusnu kraj naših nogu, prsnuše grudvice spečene zemlje, komesar brigade pade

ranjen u koleno. Ponesosmo ga, ne obazirući se na podmuklo štektanje teškog mitraljeza.

Stadoh kao ukopan, dah mi se preseče; preznojih se pred desetak naperenih cevi mašinskih pušaka što proviriše iz zelenog čestara. Nekoliko sekundi pred tim cevima behu duži od mnogih dana i mnogih ratnih noći. Bili su to naši, iznenađeni bliskim pucnjevima.

U sebi sam se ljutio što smo bili toliko radoznali i toliko neobazrivi: da nismo razgledali nagoreli nemački tenk na drumu, komesar ne bi bio ranjen.

Sred sela naiđosmo na osamljenog borca koji je kašikom, bez hleba, jeo mast iz kante, obujmivši je kolenima kao da se plašio da mu je kogod ne otme. Nije se osvrtao na naše opomene da je to opasno. Jeo je zamišljena, pomalo otsutna izraza.

U velikom dvorištu napuštene kuće, borac je iz puške gađao debelu svinju, verovatno ne znajući ni sam šta će učiniti s njom. Izgladneli pojedinci nisu znali šta čine. Ali vojska je u dugoj koloni odmicala preko zelenog sedla.

Topovi od Foče počeše složno da tuku južnu stranu sela. Naša brigada je žurno izmicala prema osojnoj, severnoj strani, gde joj topovi ne mogu nauditi.

S tavana visoke kuće na zapadnom brežuljku, desetak boraca grabe suve kruške. Brzo ih jedu, istovremeno puneći džepove i nedra, kao deca u tuđem voćnjaku. Niza stranu grabi borac noseći preko ramena košnicu s pčelama. Malo potom, topovska granata tresnu posred kuće, nekoliko pregladnelih boraca skončaše u ruševinama.

Topovi učestano gruvaju. Tačnije pogađaju. Zviždе granate, prašte eksplozije, sukljaju vatreni dimovi, zaudara barut. Kuće u plamenu sećaju na velike baklje, usred dana, besmislene. Lelek preplašenih seljaka širi se selom, kao grobljem na velike zadušnice.

Začusmo dobro znano zujanje od kojeg čitavo jutro strepimo. Avioni naglo izbiše iza planine nad selo. Načiniše uobičajene krugove, duž puteljka i potoka spustiše nekoliko povećih bombi, namenjenih naseljima. Blesnuše srebrnasti otsevi, suknu uvis crvenilo i dim. Levkasto uzvitlano kamenje i buseni zemlje, izmešani s parčadima gvožđa, sruči se s treskom u potok, kao da se odronjava minirano brdo.

Istovremeno jeknuše mnogo zaglušnije eksplozije u Rataju. I njih tamo bombarduju.

Sred tog neopisivog loma i bezumlja, neka brigada u prolazu zajmi čitavo seosko stado rogate stoke s pašnjaka. Žalobno i beznadno zapomažu seljaci; za njih je ovaj dan, verovatno bio njihov sudnji čas propasti.

Avioni se smeniše. Opet bombe, rušenje, smrt. Ježimo se od promuklo otegnutog zapomaganja seljaka.

Našima u Rataju je mnogo teže. Oni su tamo glavna meta desetine aviona koji izručuju svoje smrtonosne tovare u gusto zbijene redove boraca koji neprestano pristižu iz Zelengore.

Sledeći talas nije mimoišao ni naš osamljeni i neugledni šumarak. Srećom, bombe padoše bliže potoku.

Iz omanjeg, susednog šumarka, doviknu jedan borac, šaleći se:

— Je l' vruće tamo?

— Nije! Švabe misle da u potoku ima riba! — preko livade odgovori drugi.

— Dođi da ti dam malo proje!...

U Rataju, naši ginu čitav dan. Koliko ih je tamo stradalo, niko tačno ne zna.

Začudo, u noći nismo produžili dalje. Iznureni preko svake mere, obradovasmo se naredbi da zanoćimo u kućama, iako smo čitav dan nestrpljivo priželjkivali suton da bi se što pre oprostili od Miljevine. Spokojno smo usnuli u blizini Nemaca, koji su za samo tridesetak minuta mogli stići kamionima iz Foče. Povremeno bi preletela topovska granata i eksplodirala u južnom delu sela. Nemci nam nisu dozvoljavali da mirno otspavamo nekoliko sati.

Izjutra smo krenuli preko šumovitih prevoja, rasuti, kao razvejani, u manjim, proređenim kolonama. Nadletali su nas pojedinačni avioni, ali nam više ništa nisu mogli. Na našem putu, ponegde bi, uzaman tresnula po koja bomba.

Posle nekoliko dana, Nemci su nas zasuli lecima — ulaznicama za tamnice i logore. Pozivali su nas, kao i ranije da se predamo, obećavajući da će poštedeti život svakom partizanu koji se s tim letkom prijavi najbližim nemačkim vlastima. Poziv je potpisao, niko drugi do naš bivši ekonom.

Tako je on, izdajući se za partizanskog komandanta, uspeo najposle i Nemce da prevari. Mnogi su se borci razgnevili, mnogi nasmejali, zavijajući cigarete u ove letke; poslednje sledovanje bivšeg ekonoma i nesuđenog komandanta komore.

Mirko MILOJKOVIĆ

IV

PRILOZI

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

KOMORA I BOLNICA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE U TOKU PETE OFANZIVE

(D. Vlahović)

DELOVI BOLNICE I KOMORE ČETVRTE PROLETERSKE (CRNOGORSKE) BRIGADE U POKRETU NA SUTJESCI MAJA 1943

(Ž. Skrigin)

2
1

DR VOJISLAV DULIĆ (LEVO), REFERENT SANITETA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE, SA DR SAŠOM BOŽOVIĆ, UPRAVNIKOM BOLNICE, I DR ĐORĐEM VULETIĆEM, HIRURGOM, POSLE JEDNOG SAVETOVANJA NA CRNOM JEZERU ISPOD DURMITORA POČETKOM PETE OFANZIVE

(Istorisko odeljenje VMA)

RANJENICI I ZBEG PRELAZE PIVU KOD ČOKOVE LUKE POČETKOM JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

DELOVI CENTRALNE BOLNICE PRELAZE PREKO MOSTA NA PIVI, 10 JUNA 1943

(Vojni muzej JNA)

LEKARSKI KOFER DR DEJANA POPOVIĆA KOGA SU UHVATILI I UBILI ČETNICI NEPOSREDNO POSLE PETE OFANZIVE

(Vojni muzej JNA)

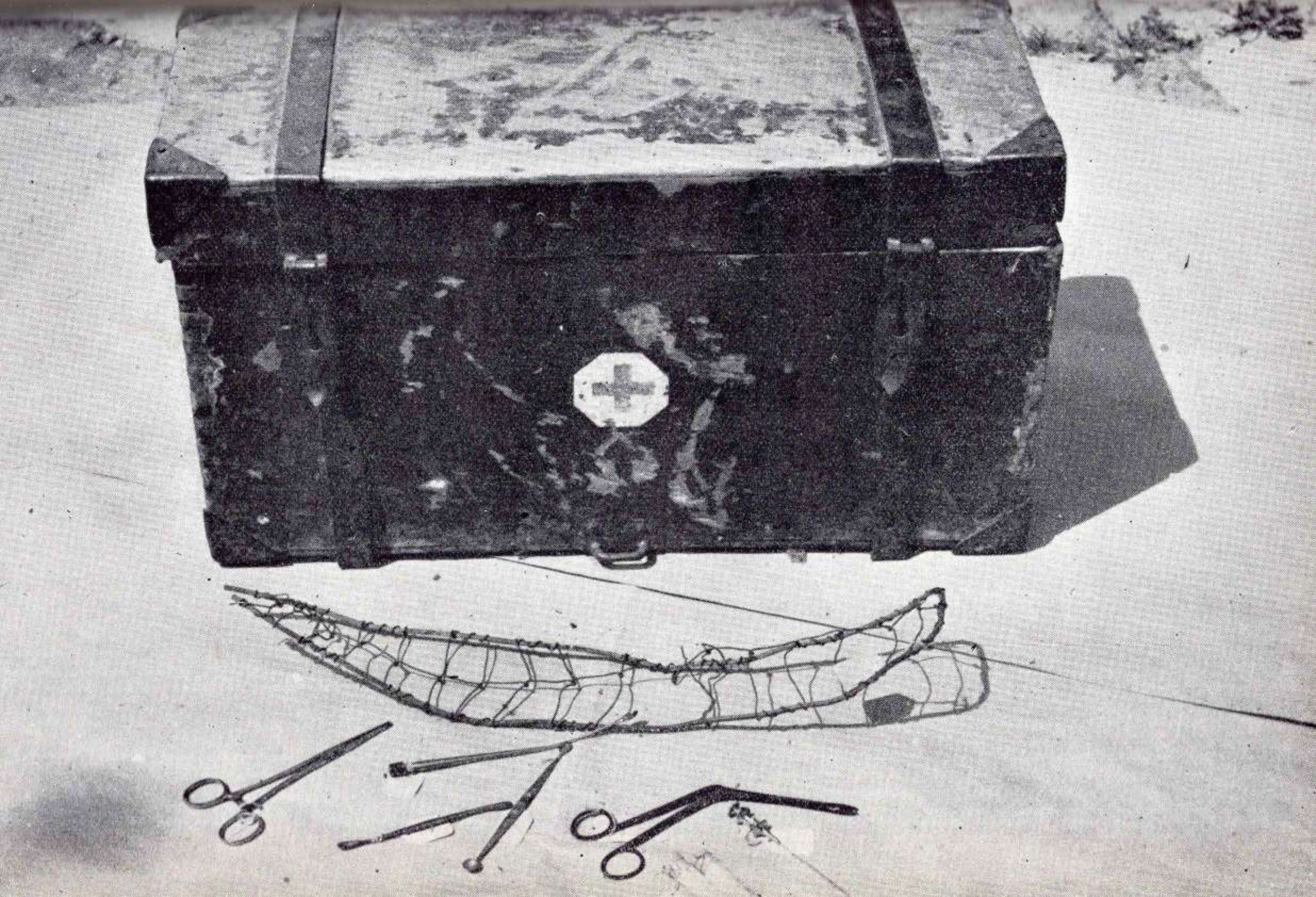

SANDUK SA INSTRUMENTIMA I SANITETSKIM MATERIJALOM NAĐEN U SELU ZEIČNO. PRIPADAO SANITETU GLAVNE OPERATIVNE GRUPE VŠ

(Vojni muzej JNA)

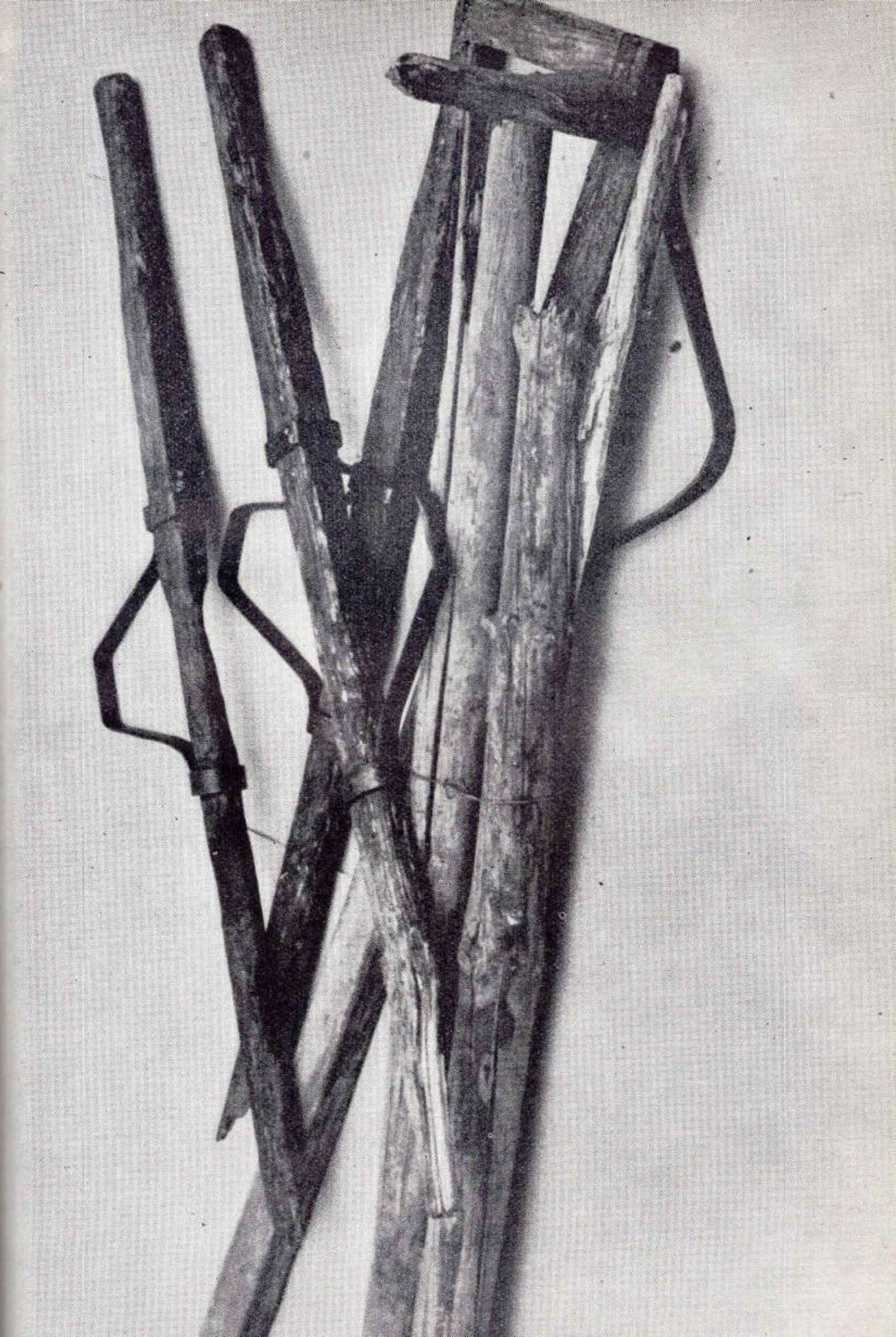

DELOVI NOSILA NAĐENI NA PUTU DRAGOŠ SEDLO — TJENTIŠTE KUDA JE PROŠLA CENTRALNA BOLNICA

(Vojni muzej JNA)

KAZALIŠTE NARODNOG OSLOBOĐENJA NA ODMORU U PEČINI KOD REKE PIVE, MAJ 1943

(Ž. Skrigin)

CRNO JEZERO

KANJON TARE (NIZVODNO OD s. TEPCA)

PRELAZ

REJON s. TEPCA U KANJONU TARE

REJON s. RUDINE NA PIVSKOJ PLANINI

s. MRATINJE I DEO VUČEVA

REJON ŠĆEPAN-POLJA NA SASTAVCIMA PIVE I TARE

MAGLIĆ (GLEDAN OD s. ČUREVA)

IZVORNI DEO SUTJESKE (IZGORI)

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

LIKOVNI PRILOZI

Branko Šotra: KROZ KRŠ
Božidar Jakac: RANJENICI
Pivo Karamatijević: MAJKA SA DETETOM
Dore Klemenčić: PARTIZANSKA KOLONA
Alenka Gerlović: KOLONA
Franjo Mraz: NA PUTU
Đorđe Andrejević-Kun: OPERACIJA
Zlatko Prica: BORBA PRED KUPČINSKOM ŠUMOM
Marijan Detoni: U CRNOJ GORI
Matija Vuković: RANJENIK

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

Komora i bolnica Prve proleterske divizije u toku Pete ofanzive

Delovi bolnice i komore Četvrte proleterske (crnogorske) brigade u pokretu na Sutjesci maja 1943

Dr Vojislav Dulić (levo), referent saniteta Druge proleterske divizije, sa dr Sašom Božović, upravnikom bolnice, i dr Đorđem Vuletićem, hirurgom, posle jednog savetovanja na Crnom Jezeru ispod Durmitora početkom Pete ofanzive

Ranjenici i zbeg prelaze Pivu kod Čokove Luke početkom juna 1943

Delovi Centralne bolnice prelaze preko mosta na Pivi, 10 juna 1943

Lekarski kofer dr Dejana Popovića koga su uhvatili i ubili četnici neposredno posle Pete ofanzive

Sanduk sa instrumentima i sanitetskim materijalom nađen u selu Zeično. Pripadao sanitetu Glavne operativne grupe VŠ. Delovi nosila nađeni na putu Dragoš Sedlo — Tjentište kuda je prošla Centralna bolnica

Kazalište narodnog oslobođenja na odmoru u pećini kod reke Pive, maj 1943

Crno Jezero

Durmitor (Bobotov Kuk)

Kanjon Tare (nizvodno od s. Tepca)

Rejon s. Tepca u kanjonu Tare

Rejon s. Rudine na Pivskoj Planini

s. Mratinje i deo Vučeva

Rejon Šćepan-Polja na sastavcima Pive i Tare

Maglić (gledan od s. Čureva)

Izvorni deo Sutjeske (Izgori)

*

SADRŽAJ

I

Vlada Zečević: SUTJESKA 13 JUNA 1943 — — — — — — 9

Milinko Đurović: OD CRNOG JEZERA DO SJETLINE — — — 21

Čedo Kapor: UVIJEK SA SVOJIM BORCIMA — — — — — 40

Boško Đuričković: KROZ NEPRIJATELJSKI OBRUČ NA NOVE ZADATKE U POZADINI — — — — — — — — 45

Luka Đurković: OD SUTJESKE DO GOLIJE SA POKRAJINSKIM KOMITETOM — — — — — — — — — 61

Mihailo Žugić: IZ DNEVNIKA — — — — — — — — — 66

Janko Tadić: NA ZGARIŠTIMA — — — — — — — — 74

Danilo Jauković: DURMITORSKI KRAJ U PLAMENU — — — 79

Pero Krstajić: NA SVAKOM SE MJESTU MOGLO BITI HRABAR 109

II

Obrad Cicmil: SEDAM TEŠKIH DANA — — — — — — 115

Vita Cvetković: SVI SU BILI U BORBENOM EŠELONU — — 149

Dr Zora Goldšmit-Štajner: TEŠKI RANJENICI — — — — — 188

Dr Stjepan Štajner: RANJENICI NA KONJIMA — — — — 195

Dr Đorđe Vuletić: U TIFUSNOJ GROZNICI — — — — — 208

Senka Vučković: ŠEST STOTINA OSAMDESET U KOLONI — 223

Radomir Burić: SIGURNA ZAŠTITA — — — — — — — 237

Dr Nikola Nikolić: SA PARTIZANSKIM NOSILIMA — — — 224

Dr Safet Latifić: BILO NAS JE PETORICA — — — — — 259

Dr Irina Knežević: SA BOLNICOM TREĆE DIVIZIJE — — — 268

Dr Đorđe Klikovac: SA SANITETOM TREĆE DIVIZIJE — — 272

Dr Marin Britvić: SA SANITETOM PRVE DALMATINSKE — 276

Labud Marković: SA EŠELONOM TEŠKIH RANJENIKA PETE CRNOGORSKE — — — — — — — — — — — 292

Dr Đura Mešterović: HIRURŠKA EKIPA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE — — — — — — — — — — — — — 296

Vladeta Joksimović-Kum: SA BOLNICOM PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE — — — — — — — — — — — 317
Dr Ivo Herlinger: ISEČCI SA PUTA HIRURŠKE EKIPE PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE — — — — — — — — 323
Dr Žarko Mikić: U SANITETU DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE 327
Dr Marija Lompar: HIRURŠKA EKIPA DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE — — — — — — — — — — 331
Dr Vjera Kušec: SA BOLNICOM DRUGE PROLETERSKE BRIGADE — — — — — — — — — — — — — 338
Dr Stanojka Đurić: PORED RANJENIČKIH NOSILA DO RASTANKA SA OLGOM DEDIJER — — — — — — 351
Dr Vladislav Beljakov: SA BOLNICOM TREĆE DALMATINSKE 361
Krsto Grozdanić: BOLNICA ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE — — — — — — — — — — — — — 377
Dr Branko Kandić: SANITET ČETVRTE PROLETERSKE BRIGADE — — — — — — — — — — — — — 385
Dr Izidor Levi: SA BOLNICOM DRUGE DALMATINSKE — — 389
Dr Oskar Ginsberger: U SANITETU SEDME BANIJSKE BRIGADE — — — — — — — — — — — — — 397
Danica Novaković: JUNAČKA SMRT NAŠIH LJEKARA — — 406

III

Luka Vučinić: U POSJETI POGINULIM DRUGOVIMA — — 411
Dragiša Janković: U KOLONI JE BIO I MALI ZAID — — — 419
Milovan Pejanović: BIĆE TO NAŠA POSLEDNJA ZAŠTITNICA 424
Pavle Delević: RANJENICI SA ŠTULCA — — — — — — 438
Veselin Bilanović: U KOLONI SA RANJENICIMA — — — — 443
Luka Božović: NA MILJEVINI — — — — — — — — 459
Dunja Vlahović: PONEKAD JE DOBRO I NEPOSLUŠATI ... — 466
Mira Mitrović: U KOLONI MAJKA — — — — — — — 469
Danilo Jauković: OD TJENTIŠTA DO GOLIJE NA ŠTAKAMA 474
Krajimir Grbović: RAZBOJIŠTEM POSLE BITKE — — — — 505
Vjeko Afrić: KROZ BOJIŠTE S KAZALIŠTEM NARODNOG OSLOBOĐENJA — — — — — — — — — — 527
Vukašin Mićunović: PUTOVANJE PO BESPUĆU — — — — 561
Mirko Milojković: MILINKLADA — — — — — — — — 588

IV

PRILOZI

RATNE FOTOGRAFIJE I FOTOGRAFIJE DELOVA ZEMLJIŠTA NA KOME SU SE DOGAĐAJI ODIGRALI

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

SUTJESKA III

PIŠU UČESNICI

*

JEZIČKI REDAKTORI:
Stevan Kojić, Stana Stanić, Miodrag Živanović

*

TEHNIČKI UREDNIK
major
Slobodan M. Mitić

*

KOREKTORI
Danica Glumac, Vera Đurić, Veljko Aleksić

*

Dato u štampu 1959
Štampanje završeno oktobra 1959

Štampa Vojno štamparsko preduzeće — Beograd

ŠTAMPARSKE GREŠKE
U SUTJESCI III

Strana	*Red*	*Stoji*	*Treba*
28	6 odozgo	šupčicu	šipčicu
48	8 odozgo	to	izbaciti reč *to*
86	22 odozgo	gušenje	gušanje
311	21 odozdo	Cvetković	Cvitković
312	17 odozgo	Vrapče	Vrtoče
312	19 odozdo	popaljenom	polomljenom
341	8 odozgo	i ogorčenim	o ogorčenim
341	17 odozdo	pored	pred
359	21 odozgo	ostala sam	ostala
450	21 odozdo	zato	zašto
463	2 odozdo	Blaž	Blažo
482	17 odozgo	Vučevu	Vučeva
502	4 odozgo	klan	plan
538	19 odozgo	ostario	ostvario

U *Sadržaju likovnih priloga i fotografija* ispraviti:

— na početku imena autora likovnih priloga dodati: *Branko Šotra:* Kolona (drvorez);

— u Sadržaju fotografija brisati *Durmitor (Bobotov kuk).*